

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Інститут археології Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК**

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

Випуск 2

Кам'янець-Подільський

2025

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(протокол № 3 від 11 березня 2025 року)**

Рецензенти:

- В. В. Отрощенко,** доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту — бронзової доби Інституту археології Національної академії наук України;
Т. М. Ткачук, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника «Давній Галич».

Редакційна колегія:

- О. О. Свиридчук,** директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
Є. Ю. Левінзон, науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
С. Д. Смірнова, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
В. А. Гуцал, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Б. Комарніцький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
П. О. Нечитайло, кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України;
О. Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Д. Могилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
Б. С. Строцький, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

А 87 **Археологія & Фортифікація :** наук. збірник / редкол.: **О. О. Свиридчук** (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2025. Випуск 2. 380 с.

ISSN 3041-2242 (print)

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2,
м. Кам'янець-Подільський, 32301.
archeology_kpdimz@ukr.net

Науковий збірник – заснований у 2024 р.
Видається щорічно
Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів медіа:
R30-05217 (рішення Національної Ради
України з питань телебачення
і радіомовлення від 27.06.2024 № 2199)

ЗМІСТ

ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Яковичина Я. Кладочний І. Трипільські пам'ятки поблизу м. Бучач	5
Корвін-Піотровський О., Чабанюк В., Овчинников Е. Трипільський горн з Тальянок. Досвід з експериментальної археології	11
Ткачук Т. Мальований посуд поселення Жванець і деякі проблеми датування бринзенської групи трипільської культури етапу СІІ.	24
Дергай А. Підйомні матеріали доби ранньої та середньої бронзи з Канівщини у світлі попередніх досліджень	45
Буцький І., Мишуста О. Традиції виробництва посуду населення фіналу доби бронзи в басейні р. Самара.....	50
Ткачук Т., Фіголь А., Креховецький І. Дослідження оборонного валу у с. Крилос	58
Нечитайло П., Могилов О. Матеріали доби раннього заліза зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка на Буковині	65
Каравайко Д. Нові данні про фортифікацію зарубинецького часу в Путивльському Посейм'ї	82
Приступа А. Новий комплекс речей раннього залізного віку з Верхнього Побужжя	90
Могилов О., Легоняк Б., Ляшко Ю. Пам'ятки археології на території національного природного парку «Холодний яр»	100
Колода В. Побутово-господарські будівлі салтівського часу на городищі Мохнач	107
Коцюбайло В. Результати археологічних досліджень урочища Пастівник в с. Пересопниця у 2024 році	120
Мордовін М., Прохненко І. Рідкісна венеціанська текстильна пломба XIV ст. із с. Ходорівці	125
Нечитайло П. Дослідження чинбарні другої половини XVI ст. на Польському ринку	130
Ветров В., Бондар К., Поляченко Є., Черкес С. Геофізичні та археологічні дослідження на ділянці північного муру Меджибізького замку	153
Данилейко В. Археологічні дослідження території Скалатського замку в 2023 році	160
Сушко А., Козловський А., Крижановський В. Дрібна керамічна пластика ранньомодерного часу з розкопок Києва по провулку Георгіївському, 9/11 у 2020 році	169
Прохненко І., Мойжес В., Жиленко М., Бартош Й. Нові дані про колекцію кахлів Чинадіївського палацу	177
Аксьонов В. Персні XVII–XVIII ст. з колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів»	190
Левінзон Є. Смотрицький гончарний центр на Поділлі	196
Панасюк В. Археологічна частина музейного фонду Зміївського краєзнавчого музею	203

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Осадчий Є. Двір-займище козацької доби поблизу міста Миропілля	209
Свистун Г. Метрологічні аспекти оборонних споруд Маяцького (Дивногірського) городища	213
Прядко О. Биківська фортеця XVI—XVIII ст.	222
Пахалюк С. Вогнепальна артилерія у системі оборони Луцького замку у XVI ст.	229
Задорожнюк А. Алоїз Брюль у розбудові артилерійського парку Кам'янецького замку 2 половини XVIII ст.	234
Сандуляк В. Хотинська фортеця напередодні чергового воєнного конфлікту між Османською та Російською імперіями у другій половині XVIII століття	238
Швачко А., Дацюк О. Фортифікаційний символ Києва на старій листівці	245
Дацюк О. Ідеї Шасслу де Лоба в проєктах Київської фортеці	251
Ющенко М. Австрійські укріплення м. Заліщики в XIX—XX століттях: проєкти, реалізація, роль у першій світовій війні	259
Кулішова А., Пагор В. Пристосування пам'ятки фортифікації Замковий міст для сучасних потреб	274

ІСТОРІОГРАФІЯ, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА, НУМІЗМАТИКА

Гуцал В. Слово про вчителя, колегу, друга (до 75-річчя Валерія Пилиповича Мегея)	279
Семенчук С. Михайло Брайчевський: історія досліджень Іванковецького святилища	295
Смірнова С. Археолог Софія Станіславівна Березанська (до 100-річчя від народження).	300
Бєлов О., Дєдков М., Шаповалов Г. Іконографія праслов'янського Іванковецького ідола Перуна: пошуки витоків	306
Шульженко Т. Пам'ятки ранньомодерного часу в Чигирині та Суботіві: з історії досліджень	315
Капуста А. Власницькі герби на надгробках містечкової шляхти Струсова	326
Капуста А. Скарб монет, знайдений біля Микулинецького замку	336
Капуста А. Родинний архів Зарічанських як сфрагістичне джерело	341
Бривко О. Гроші Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана Скоропадського в колекції НІАМ «Київська Фортеця»	352
Соловей Н. Грошові знаки УНР за ескізами Георгія Нарбута з колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	359
Бривко М. Чорнобильська нумізматика: досвід України	363
Болтанюк П., Мегей В. Археологічні дослідження на площі Польський ринок, 3/2а м. Кам'янець-Подільський	369

ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

УДК 903'16(477.86-21Бучач)

Яна Яковишина,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

Іван Кладочний,
директор Заривинецької гімназії
Бучацької міської ради

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПОБЛИЗУ м. БУЧАЧ

У статті розглянуто археологічні знахідки, а саме керамічні вироби, знайдені при поверхневому огляді на кількох пунктах північніше від м. Бучач у Тернопільській обл. Всі вони розташовані по течії р. Стрипи, на лівому її березі. Матеріали репрезентують спільноту Кукутень-Трипілля на різних етапах її існування. Зроблено спробу встановлення відносної хронології цих пам'яток.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, кераміка, антропоморфна пластика, поселення, посуд.

Впродовж останніх 20 років у Заривинецькій гімназії Бучацької міської ради сформувалась невелика збірка трипільських матеріалів (керамічні та крем'яні вироби), зібрана учнями на орних полях навколишніх населених пунктів. Наявність цих знахідок дозволяє розширити карту трипільських пам'яток регіону та додає нових деталей до питання розселення носіїв трипільських традицій. Під час опрацювання матеріалів, було організовано виїзд на місце, оглянуто й локалізовано місця, де колись знайдено артефакти, зауважено наявність нових трипільських матеріалів на полях у цих місцевостях.

Метою публікації є огляд трипільських пам'яток у м. Бучач і в найближчих населених пунктах, розташованих північніше, для визначення їхньої відносної хронології, а також введення в науковий обіг матеріалів, а саме трипільських керамічних виробів, які зберігаються у Заривинецькій гімназії Бучацької міської ради.

Об'єднавши вже відомі дані з новими матеріалами, доповнимо карту трипільських пам'яток мікрорегіону, та спробуємо визначити їхню відносну хронологію. На двох пунктах – Бучач І та Підзамочок І проведені розкопки (Ситник 1993; Ситник, Ягодинська 2003; Чорновол, Рижов, Осаульчук 2005; Ситник, Ягодинська 2012), інші – відомі за підйомним матеріалом.

Бучач. Пам'ятка з двома різночасовими трипільськими верствами Бучач І розташована на горі Федір, що на лівому березі р. Стрипи, майже в самому центрі міста. Течія ріки в цьому місці утворює видовжений із заходу на схід високий мис (рис. 1, 1).

Пункт відкрив у 1922 р. керівник кафедри доісторичної археології та праісторії Львівського університету Леон Козловський та відніс до кошиловецької групи Трипілля (Kozłowski 1924, s. 136). Досліднику не вдалося сепарувати трипільські об'єкти від жител культури Лука-Райковецька (Kozłowski 1930, s. 42), через що у літературі довгий час панувало хибне враження про характер трипільських жител на пам'ятці (Яковишина 2008, с. 25). У 1952 р. шурфування тут проводили Ігор Свешніков та Валентина Кравець (спільна експедиція Львівського історичного музею та Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ)) (Кравець 1952; Кравець 1955, с. 133-136). А пізніше, у 1987 р., відбулися рятівні розкопки на місці будівельних робіт Олександром Ситником та Мариною Ягодинською від Тернопільського краєзнавчого музею (Ситник, Ягодинська 2012, с. 187). Під час останніх досліджень встановлено, що на пам'ятці три культурні шари – етап Трипілля VI-VII (заліщицька група), етап Трипілля СІ та верхній ранньослов'янський шар, який частково перекриває шар Трипілля, а частково прорізає його в місцях заглиблених чотирикутних жител. Л. Козловський у свій час витлумачив ранньослов'янські

печі-кам'янки як трипільські (Ситник 1993, с. 17). Матеріал з пам'ятки частково опубліковано авторами розкопок. На сьогодні він зберігається у Тернопільському краєзнавчому, Львівському історичному та Краківському археологічному музеях.

Підзамочок. Трипільська пам'ятка Підзамочок I займає північно-західні околиці с. Підзамочок (рис. 1, 2). На початку 2000-х рр. частина поселення попала у зону будівництва об'їзної дороги навколо м. Бучач. У зв'язку із загрозою руйнування пам'ятки будівельними роботами, були проведені розкопки НДЦ «Рятівна археологічна служба». Дослідження охопили північну її частину, під час робіт відкрито дві площадки та яму трипільського часу (Чорновол, Рижев, Осаульчук 2005, с. 218-219).

Поселення займало схили видовженого у північно-західному напрямку мисоподібного плато, яке обмежене з заходу долиною р. Стрипи, з північного сходу – балкою з плавними схилами, з півночі – річищем потічка, що тече зі сходу на захід з села Звенигород і впадає у річку Стрипу з лівого берега. Частково, північно-східний схил мису знищений місцевим кар'єром з добування каменю.

Розпис на керамічних виробах з пам'ятки не зберігся, що значно ускладнює визначення відносної хронології пункту. Автори дослідження припускають, що поселення відноситься до етапу Трипілля VI-VII, проте велика кількість керамічних фрагментів із заглибленим орнаментом та наявність посуду на піддонах схиляє до думки, що поселення дещо ранішого часу і, можливо, репрезентує етап Трипілля VI. Крім того, в кількох кілометрах від цього місця знаходиться пам'ятка етапу VI-VII Бучач I і її керамічний комплекс суттєво відрізняється від матеріалів Підзамочка I.

Рукомиш. Трипільська пам'ятка поблизу м. Бучач під назвою «Рукомиш» фігурує в літературі 1920-х рр., проте місце її точної локалізації не вказано, а матеріал, знайдений на поселенні, залишився неопублікованим (Archiwum... 1924, s. 198; Черниш 1981, с. 238).

Впродовж 2010-х рр. в ур. Левада, що розташоване південніше села на протилежному лівому березі р. Стрипа (рис. 1, 3), місцеві школярі натрапляли на знахідки трипільського часу і приносили їх до Заривинецької гімназії. На сьогодні неможливо визначити, чи відкритий у 1920-х рр. пункт і пункт в ур. Левада це одна пам'ятка, чи дві різні.

Урочище займає витягнутий зі сходу на захід мис, утворений течією ріки. Більша його частина піддається оранці, що і дозволило віднайти трипільські матеріали. Західна частина мису обмежена річищем Стрипи, а східна тягнеться до кар'єру з видобутку каменю в с. Звенигород, де місцеві мешканці також натрапляють на трипільську кераміку. Ймовірно, це одне поселення.

Серед матеріалів, зібраних у 2010-х рр. в ур. Левада, найкраще збереженими є фрагмент тулуба невеликої біноклеподібної посудини (рис. 2, 1) та перемичка з вертикально просвердленим вушком від біноклеподібної посудини (рис. 2, 2); фрагмент невеликої сферичної посудини із вертикально просвердленим вушком (рис. 2, 3).

У збірці присутні три антропоморфні статуетки, на яких зупинимось докладніше.

1. Фрагмент статуетки (від талії до стегон) (рис. 2, 4). Висота – 3,7 см. Талія різко переходить у широкі гострі стегна, низ живота помітно округлий. Верх живота та сідниці пошкоджені сколами. Поверхня палевого кольору, на сколах – сіра. Подібна за морфологією знахідка відома з пам'ятки Черленівка етапу VI-VII (Яковичина 2023, рис. 11, 4).

2. Фрагмент жіночої статуетки (від талії до колін) (рис. 2, 5). Висота – 4,5 см. Талія плавно переходить в широкі округлі стегна з помірно вираженою стеатопігією. Спереду фігурку підперезує пояс, переданий заглибленою лінією. Вертикальна заглиблена лінія передає лоно та розділення ніжок. Сідниці округлі, помітно виступають у профілі. Ноги і сідниці розділені вертикальною заглибленою лінією. Ноги сформовано у вигляді однієї суцільної конічної ніжки, її закінчення обламано. Поверхня виробу палевого кольору. Подібна морфологія фігурок притаманна пам'яткам Трипілля етапів VI та VI-VII.

3. Фрагмент жіночої статуетки (нижня частина виробу від грудей) (рис. 2, 6). Висота – 8,5 см. Талія і стегна фігурки невиразні, сідниці плавні та округлі. Ноги мають вигляд суцільної конічної ніжки з ледь окресленою схематичною стопою. Поверхня виробу палевого кольору. Схожі фігурки зустрічаються на пам'ятках Трипілля етапу VI-VII (Крушельницька 2010, рис. 4, 1-2; Ткачук, Кочкін, Щодровський 2018, рис. 69, 1).

Всі знайдені керамічні вироби виготовлені з відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску, поверхня марка, частково вкрита земляною патиною, орнамент не зберігся. З огляду на риси

знахідок можна попередньо припустити, що пам'ятка в ур. Левада відноситься до етапу Трипілля VI-VII.

Заривинці. Між селами Заривинці і Переволока, в урочищі Дуброва, знаходиться кар'єр, який сьогодні не використовується (рис. 1, 4). У стінках його розрізу спостерігається вихід трипільського матеріалу, помітні фрагменти кераміки, крем'яні вироби. Від краю кар'єра поселення тягнеться у східному напрямку на орне поле. На полі також помітна велика кількість дрібних фрагментів трипільської кераміки, обмазки, виробів з кременю.

Матеріали з пам'ятки місцеві школярі приносили до Заривинецької гімназії. Здебільшого це вушка від посудин, невеликі фрагменти кераміки, на поверхні яких не зберігся розпис. Вироби зроблені з добре відмудленої глини без помітних домішок, випал якісний. З виразних фрагментів збереглися вінця та великий фрагмент тулуба посудин (рис. 4, 1, 3). Але найінформативнішим виявився фрагмент (ймовірно, горловина тонкостінного кубка), на поверхні якого зберігся розпис (рис. 4, 2). Малюнок з горизонтальних ліній різної товщини виконано чорною фарбою, а поверх зроблена штриховка з тонких вертикальних червоних ліній. Така штриховка притаманна розписам на посудинах шипинецької групи етапу Трипілля СІ. Наявність фрагмента кераміки з таким розписом дозволяє припустити, що пам'ятка відноситься до цього часу.

Переволока. Трипільське поселення розташоване на східній околиці с. Переволока (присадибні ділянки мешканців вул. Забріддя). Пам'ятка займає невисокий мис, утворений невеликим потічком, який впадає в р. Стрипу (рис. 1, 5). На цих полях трапляються фрагменти трипільських посудин та обмазки. Орнамент на кераміці не зберігся, а самі уламки через свою фрагментарність малоінформативні для визначення відносної хронології пункту. Проте, цікавою є знахідка антропоморфної статуетки, знайденої на початку 2000-х рр. (сьогодні вона зберігається в музеї при Заривинецькій гімназії), опис якої подаємо нижче.

Фрагмент масивної жіночої статуетки (верхня частина виробу до талії) (рис. 3). Висота – 12,5 см. На дископодібній голівці зашипом сформовано ніс. На обличчі, по обидва боки від носа, зроблено по наскрізному отвору, ще по чотири отвори зроблено при лівому краю голови (очевидно, що такі отвори були і при правому краю голови, але він пошкоджений сколом). Обличчя злегка підняте догори. Шия широка і коротка. Руки мають вигляд коротких конічних плечових відростків з наскрізними отворами по центру. Тулуб плаский, спина пряма. На тулубі помітні невеликі конічні виступи, які передають груди. Поверхня палевого кольору, частково вкрита земляною патиною. Тісто з добре відмудленої глини без помітних домішок.

Статуетки з такою морфологією відомі на етапі Трипілля СІІ. У регіоні територіально найближчі аналогії віднаходимо на пам'ятках кошиловецької групи (Hadaček 1914, tab.). У зв'язку з цим можна припустити, що пам'ятка відноситься до пізнього Трипілля.

Якщо поглянути на археологічну карту трипільських пам'яток Тернопільщини, то можна помітити, що кількість пунктів значно зменшується з півдня на північ. Але, ймовірно, це не завжди пов'язано з меншою кількістю пам'яток, але і з меншим рівнем вивчення території. Наприклад, станом на 1981 р. у м. Бучач та в одноіменному районі на північ від міста було відомо два трипільські поселення (Черниш 1981, с. 238), пізніше було відкрито ще два. Натомість, при обстеженні навіть невеликого відрізка території лівого берега р. Стрипи, відзначаємо активне заселення цих теренів носіями трипільських традицій у різні періоди: від етапу VI до етапу СІІ. Прикметно, що топографічно – це підвищення на місцевості та мисоподібні виступи поблизу струмків і річок, що може свідчити про неспокійні часи і потребу в захисті поселень.

ЛІТЕРАТУРА

- Кравець, В.П. 1952. *Археологічні дослідження на Поділлі в 1952 р. (звіт про роботу трипільського загону Подільської археологічної експедиції)*. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. № 5. Од. зб. № 120. 40 арк.
- Кравець, В.П. 1955. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 4, с. 133-136.
- Крушельницька, Л. 2010. *Археологічні дослідження в селі Спас*. Коломия: МПП «Талія».

- Ситник, О.С. 1993. Поселення Бучач I та його місце серед трипільського масиву Подністров'я. *Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття)*. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів (б. в.), с. 58-60.
- Ситник, О.С., Ягодинська, М.О. 2003. Нове трипільське поселення Бучач. *Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею*. Тернопіль (б. в.), с. 38-46.
- Ситник, О.С., Ягодинська, М.О. 2012. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі. В: Отрошенко В.В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев: ИА НАНУ; Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 187-202.
- Ткачук, Т., Кочкін, І., Щодровський, Р. 2018. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї (дослідження 2000 р.)*. Т II. Галич; Івано-Франківськ: ТЗОВ «ВГЦ» «Просвіта».
- Черниш, О.П. (ред). 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. Київ: Наукова думка.
- Черновол, Д.К., Рижов, С.М., Осаульчук, О.М. 2005. Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок I на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 р., 7*, с. 218-219.
- Яковишина, Я. 2008. Поселення Бучач-I та його місце серед трипільських пам'яток Середнього Придністров'я. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, с. 25-34.
- Яковишина, Я. 2023. Археологічна карта пам'яток етапу Трипілля VI-VII у Середньому та Верхньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 27, с. 95-131. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2023-27-95-131>.
- Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. 1924. Dr. II, T. II, № 2. Lwów (б. в.).
- Hadaczek, C. 1914. *La colonie industrielle de Koszytowie (arond.-t de Zaleszczyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles*. Léopol (б. в.).
- Kozłowski, L. 1924. *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lwów (б. в.).
- Kozłowski, L. 1930. *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszytowiecach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów (б. в.).
-

Yana Yakovyshyna

PhD, Senior researcher at the Department of Archaeology,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine

Ivan Kladochnyi

director of the Zaryvynsi Gymnasium
of the Buchach City Council

TRYPILLIA SITES NEAR BUCHACH

The article examines archaeological findings, namely ceramic products, found during a surface survey at several points north of the city of Buchach in the Ternopil region. These settlements are in Buchach, Pidzamochok, Rukomysh, Zaryvynsi, Perevoloka. All of them are located along the river Strypa, on its left bank. The materials represent the Cucuteni-Trypillia community at various stages of its existence. An attempt was made to establish the relative chronology of these settlements. when surveying even a small section of the territory of the left bank of the Strypa River, we note the active settlement of these areas by the bearers of Trypilian traditions in different periods: from stage Trypillia BI to stage Trypillia CII. It is noteworthy that topographically it is an elevation in the terrain and cape-like protrusions near streams and rivers, which may indicate turbulent times and the need to protect settlements.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, ceramics, anthropomorphic plastic, settlement, pottery.

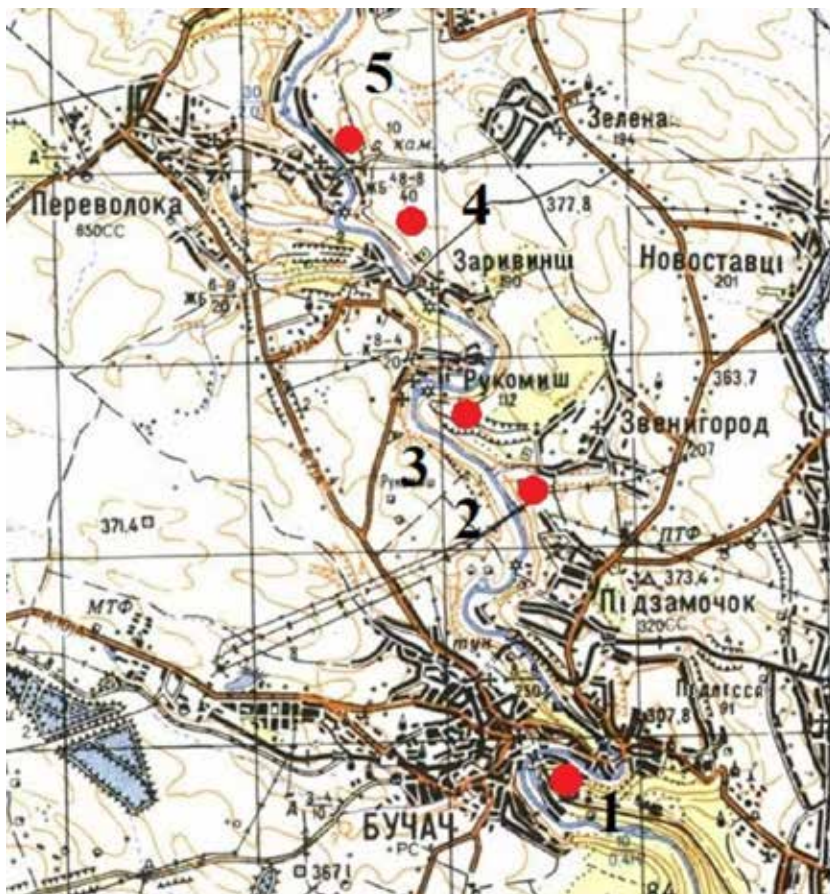

Рис. 1. Мапа трипільських пам'яток на лівобережжі р. Стрипи в північних околицях м. Бучач.
1 – Бучач I; 2 – Підзамочок I; 3 – Рукомиш ур. Левада;
4 – Заривинці ур. Дуброва; 5 – Переволока

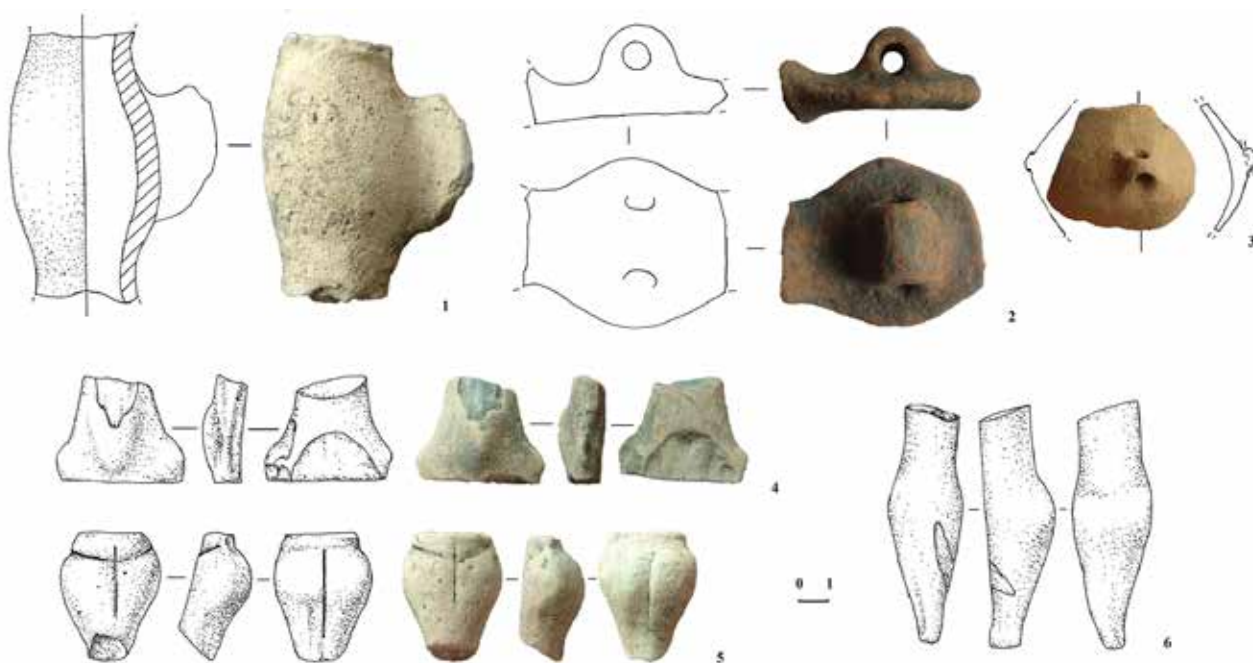

Рис. 2. Керамічні вироби.
1-6 – Рукомиш ур. Левада

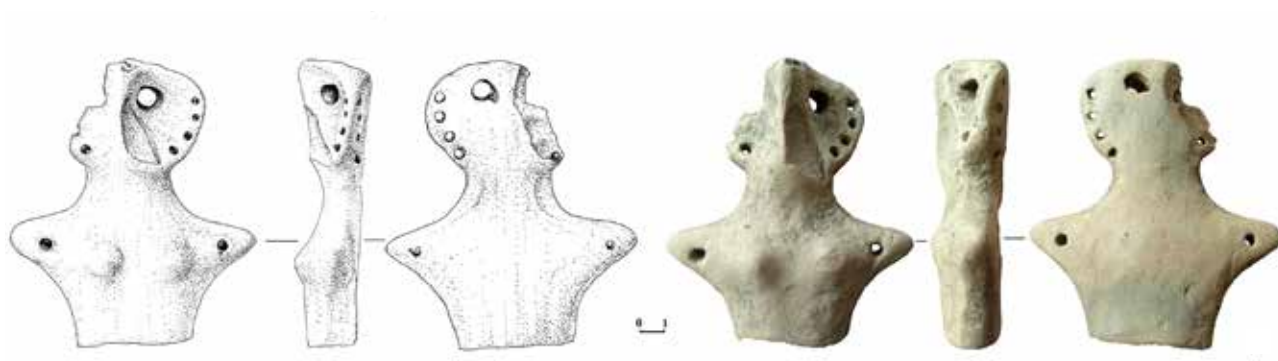

Рис. 3. Керамічні вироби. Переволока

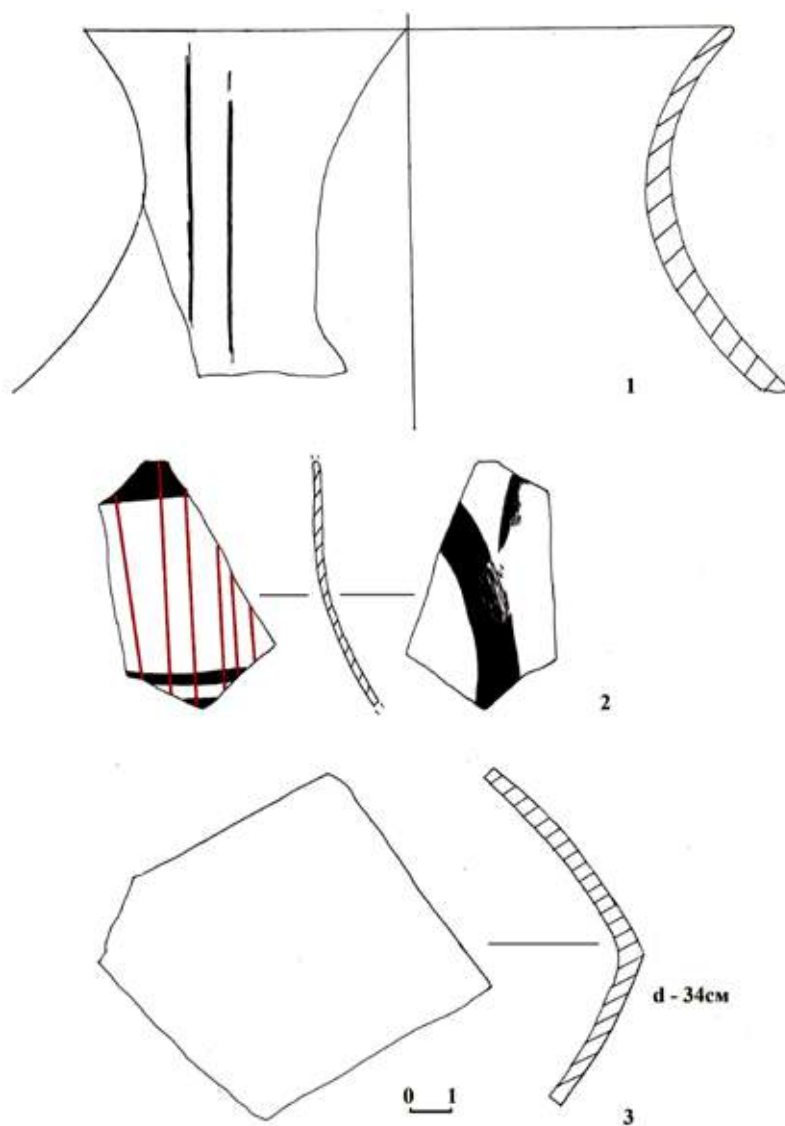

Рис. 4. Фрагменти посудин. Заривинці ур. Дуброва

Олексій Корвін-Піотровський,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Владислав Чабанюк,
директор Деявного історико-культурного
заповідника «Трипільська культура»

Едуард Овчинников,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ГОРН З ТАЛЪЯНОК. ДОСВІД З ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Археологічний експеримент на основі досліджень кількох гончарних горнів на трипільському поселенні-гіганті Тальянки проведено у серпні-листопаді 2021 р. у с. Легедзине, Черкаська обл. Розроблена узагальнююча модель, яка наслідувала розміри та елементи розкопаних об'єктів. Горн було зведено та випробувано у холостому режимі, а потім здійснено два випали підготовлених керамічних посудин. Випробування експериментальної моделі «тальянківського горна» здійснено вперше і є успішним.

Ключові слова: експериментальна археологія; культурний комплекс Кукутень-Трипілля; гончарний горн; температури випалу.

Гончарні горни Кукутень-Трипілля – складні теплотехнічні споруди для випалення кераміки – останнім часом досліджують досить часто. Проте, експериментальна робота з такими об'єктами не є достатньою. Було зроблено лише декілька добре задокументованих і проведених відповідно науковим вимогам експериментів (Gheorghiu 2002, 2007, 2014; Tencariu et al. 2018; Відейко, Гошко, Відейко2020). Такі спроби завжди надають корисні ідеї з різних точок зору, включаючи, перш за все, технологічні моменти та проблеми, що виникають при висвітленні давніх виробництв, а також інформацію про соціальний та економічний контекст гончарства з точки зору масштабу виробництва, необхідної робочої сили, використання сировини тощо.

Експерименти, проведені нами 2021 року, стали можливими завдяки ідентифікації гончарних горнів за допомогою геомагнітної зйомки, проведеної на трипільському поселенні-гіганті Тальянки¹ у 2011-2012 роках (Круц та ін. 2011, 2013; Charman et al. 2014), а потім і вичерпного археологічного дослідження кількох вражаючих теплотехнічних споруд (Kruts, Korvin-Piotrovskiy, Rassmann 2014; Korvin-Piotrovskiy et al., 2016; Корвін-Піотровський та ін. 2016, 2019, 2020, 2023; Корвін-Піотровський, Овчинников 2020). Враховуючи неповне збереження об'єктів, визначення їх працездатності можливе лише завдяки роботам в галузі експериментальної археології. Тому на базі Деявного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» було проведено експеримент – побудова в натуральну величину та випробування моделі трипільського гончарного горна.

Основні принципи побудови горнів із Тальянок. Археологічні об'єкти, узагальнена інформація про які послужила основою для експерименту і була втілена в нашій теплотехнічній споруді, – це горни «А», «В», «С» (2013 р.); «D» (2014 р.); «Е», «F» (2015 р.); «G» (2018 р.), досліджені на території поселення-гіганта Тальянки. Всі горни зведені на рівні давньої денної поверхні без заглиблення. Вони склалися з двох камер – нижньої топкової та верхньої випалювальної. Камери відокремлені одна від одної особливою конструкцією – теплопровідно-розподільчим блоком (ТРБ) із спеціальними отворами для проходження висхідного потоку гарячих газів. Відзначимо, що збережена частина розкопаних горнів – це, зазвичай, рештки нижньої камери та ТРБ. Верхні випалювальні камери зруйновані. Їх рештки можуть бути представлені нижніми частинами

¹ Пам'ятка розташована на полях між сс. Тальянки та Легедзине Звенигородського району Черкаської області, Україна, і відноситься до томашівської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля, етап С/І, перша чверть IV тис. до н. е.

стінок, що збереглися *in situ*, і невеликою кількістю розрізаних, сильно ошлакованих фрагментів склепіння горнів, які трапляються під час розчищення об'єктів. Базова модель горнів та принцип їхнього функціонування однакові, проте форма, розміри та деякі конструктивні деталі мають відмінності.

Нижні топкові камери мали в плані підквадратну або підпрямокутну форми із заокругленими кутами. Маємо також форму близьку до підковоподібної. Розміри близькі – довжина 1,6-1,8 м, ширина – 1,7-1,9 м. Топкові камери були розділені однією або двома підпорками (т. зв. «козли») на всю глибину (від устя до задньої стінки) на два або три канали. Висота каналів становила біля 0,3 м, ширина – від 0,25 до 0,4 м. Самі підпорки-«козли» були видовженої форми і мали по горизонталі по два-три поперечні отвори (діаметр 0,05-0,08 м). Таким чином канали з'єднувалися один з одним, завдяки чому гарячі гази могли проходити в топковій камері по всій площі і в горизонтальному напрямку. Це забезпечувало більш рівномірний температурний режим під час випалу.

Теплопровідно-розподільчий блок (ТРБ), т. зв. «черінь», розташовувався поверх топкової камери й відділяв від неї випалювальну камеру. Він являв собою платформу з отворами-«продухами», через які гарячі гази з топкової камери проходили до випалювальної. Безпосередньо на ТРБ виставлялася кераміка для випалювання.

Стіни випалювальних камер збереглися в окремих випадках на висоту до 0,20 м. Їх товщина сягала 0,10-0,15 м. Виходячи із розмірів – відомих (площа) та таких, які можна припустити (висота від 1,2 до 1,5 м), випливає, що об'єм випалювальної камери міг сягати 2,5-3,5 м³.

Всі горни (принаймні, ті частини, що від них збереглися) були зведені з глини без видимих домішок, значної кількості уламків кераміки та каміння. Каміння використовувалося у конструкції нижнього ярусу горнів. Воно закладалося до фундаментів стін, підпорок-«козлів», інколи у теплопровідно-розподільні блоки. Особливу увагу приділяли зміцненню завантажувального відсіку, для чого в устя горна – в кінцівки стінок та підпорних «козлів» – вмонтовувалися великі камені. Це, безумовно, підвищувало міцність конструкції під час завантаження палива. Відомі випадки перекривання кам'яними плитами жаропродухів, окремих каналів, тощо. Це дозволяє припускати можливість того, що таким чином трипільські гончарі намагалися регулювати температурні режими у виробничому процесі.

Кераміка у вигляді уламків битого посуду використовувалася задля облицювання стінок камер горнів, підпорок-«козлів», ТРБ, що надавало їм більшої міцності. Кераміка виконувала, водночас, і функцію своєрідного каркасу всередині глинобитних конструкцій, поглинала зайву вологу з глиняної маси при будівництві, а також виступала термостабілізатором під час випалу. Так, наприклад, нижні ділянки стінок випалювальних камер в розрізі виглядали як глиняна основа, досить товста, яка щільно укрита фрагментами кераміки, поверх якої наносився зовнішній тоншіший шар глини. Кількість одиниць фрагментів кераміки у горнах, використаних в якості будівельного матеріалу, – від 1600 до 1800 фрагментів (Шатіло 2018).

Верхні частини випалювальних камер – склепіння – зводилися, ймовірно, з використанням лози, методом плетіння «перевернутого кошика». Застосування такого будівельного матеріалу зафіксовано в одному випадку: в конструкції стін випалювальної камери горна «А».

Перед устям горнів на рівні каналів (або трохи нижче) знаходилися площадки з намащеної на ґрунт глини, товщиною біля 3 см. Вони використовувалися, ймовірно, для розпалювання деревини під час роботи горнів та для полегшення закладання палива до топкових каналів. Питання про перекриття таких майданчиків додатковими склепіннями, на наявність яких можуть вказувати невеликі скупчення ошлакованої кераміки, які фіксуються під час перших розчисток перед устям, залишається відкритим.

Враховуючи накопичений обсяг інформації, а також попередній досвід другого автора (Владислав Чабанюк) з експериментальної археології було прийнято рішення здійснити попереднє будівництво та спробу використання експериментального горна. Як основний зразок був обраний горн «F», досліджений 2015 року, в якому майже повністю збереглися топкова камера та ТРБ (Корвін-Піотровський та ін. 2016; Korvin-Piotrovskiy et al. 2024, fig. 1). Топкова камера мала в плані підпрямокутну форму з закругленими кутами, її загальні розміри становили 1,7×1,6 м. Всередині камера, від устя до задньої стінки, була розділена одним повздовжнім «козлом»-підпоркою на два канали. ТРБ, товщина якого становила до 0,10 м, мав дванадцять отворів-жаропродухів, різних за формою та розмірами. Безпосередньо над каналами розташовувалися чотири отвори – два оваль-

них, доволі великих (0,28 м довжиною) та два округлих, меншого розміру (0,16 м в діаметрі). Під самими стінками в ТРБ зафіксовані ще вісім малих додаткових отворів діаметром до 0,08 м.

Експериментальна частина. Експеримент проводився в центрі села Легедзине на музейній території Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» з 17 серпня по 8 листопада 2021 року. Крім авторів, в ньому брали участь професійні гончарі Микола Дехтярчук, Олена Кутецька, Ярослав Чабанюк і, залежно від різних стадій будівництва, від трьох до чотирьох помічників з колективу співробітників заповідника. Будівництво горну проходило під керівництвом Миколи Леоновича Дехтярчука, гончаря, народного майстра України, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Будівництво тривало більше місяця, враховуючи необхідні зупинки для сушіння конструкцій і деталей з 17.08 по 29.09.2021 р., з першим запуском без кераміки 29.09.2021 р. Експериментальні випали кераміки, а також деякі перебудови первинної конструкції горна відбувалися 15.10.2021 р. та 8.11.2021 р.

Будівництво горна. Відзначимо, що на цьому попередньому етапі експериментів інтерес був зосереджений, зокрема, на оцінці характеристик функціонування горну, а не власне на його будівництві з використанням лише доісторичних інструментів та засобів. Тому майже всі дії, пов'язані з фактичним зведенням споруди: риття, вибирання, транспортування та підготовка будівельних матеріалів, власне будівництво, тощо – виконувались з використанням сучасних інструментів та емкостей (лопати, совки, пластикові відра, пластикові мішки, пакети), а також сучасного транспорту. Однак ми вели чіткий облік кількості використаної сировини та намагалися точно дотримуватися розмірів та складових деталей оригінальних тальянківських горнів.

Сировиною для будівництва послужили глина (загалом біля 1000 кг) з місцевого джерела – кар'єру цегельного заводу (зараз не працює), розташованого приблизно за 1,5 км від місця проведення експерименту та за 0,8 км від трипільського поселення Тальянки. До глинистого розчину додавали пісок (40 кг), половину злаків (2 мішки), воду. Також використані необроблені гранітні камені (5 шт.) та гілля куща вербової лози (близько 1 м³ / 1 складометр). Як будівельний матеріал, були використані уламки автентичного трипільського посуду з розкопок попередніх років. Це дрібні неорнаментовані фрагменти стінок посудин з котлованів, у які кераміка потрапляла як побутове сміття, а також після повторного використання в конструкціях горнів. Ці рештки в кількості більш 10 тис. екз. були передані Трипільською експедицією до музею для експериментальних досліджень. Для нашого експерименту було використано до 1 тис. таких фрагментів. Імовірно, що цього замало, особливо враховуючи, що в реальних трипільських горнах використовувались уламки більших розмірів. Під час переробок горну для додаткових елементів конструкції (комин, піддашок над устям) додатково була використана глина з попередніх експериментів із трипільського домобудівництва. Це були розмочені у воді фрагменти стін від наземної будівлі, зведеної поруч із музеєм.

Як згадувалося вище, горн був побудовано за 17 днів – з 17.08 по 29.09. 2021 року, з перервами на просушування певних елементів конструкції. Ділянка для експерименту знаходилася біля будівлі музею Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Це приблизно за 1 км по прямій на південь від поселення Тальянки, на вершині сусіднього плато, аналогічного плато, де розташоване трипільське поселення. Отже, топографічні умови експерименту, в цілому, були наближені до умов, в яких функціонували трипільські горни.

Спочатку ділянка під майбутнє будівництво була розчищена від рослинності, майданчик площею біля 4×4 м вирівняли – на поверхні ґрунту лопатою зрізали шар трави з корінням та невеликі горби (0,07-0,10 м). Розмічені зовнішні контури нижньої частини горна – топкової камери підквадратної форми, розмірами 1,5×1,5 м. Устя горна було зорієнтовано на південь-південь-захід.

По чотирьох зовнішніх кутах горна і в кінець підпірного козла, що виступає, були встановлені п'ять великих необроблених каменів (рис. 1: 1-2, 3-5).

Як і в оригінальному горні, стінки топкової камери, підпора-«козел» були збудовані з глинистого розчину з домішкою піску, в які було встановлено велику кількість уламків кераміки. Фрагменти кераміки ретельно встановлювали на ребро, розподіляючи рівномірно по всій товщині конструкцій. Водночас із цим, в «козлі» були зроблені поперечні, горизонтально спрямовані отвори між каналами. Для цього під час зведення «козла» упоперек його довжини було закладено дві невеликих колоди діаметром 0,05-0,07 м (рис. 1: 3). Після закінчення формування «козла» їх виїняли, а отвори обмастили рідким глинистим розчином, згладивши нерівності. Ще вісім подібних колод були встановлені у вертикальному положенні зсередини вздовж бокових та задньої стінок

на рівній відстані одна від одної. Це було зроблено перед монтуванням ТРБ. Ми запланували, що після монтування ТРБ ці колоди вийматимуться, а отвори залишаться в обмазці і так само будуть згладжені і додатково обмащені глиною. Отримана таким чином система отворів-«жаропродуктів» мала забезпечувати рівномірне циркулювання гарячих газів, як в горизонтальному (між каналами через отвори в «козлі»), так і у вертикальному (від топкової до випалювальної камерами) напрямках.

В результаті була зведена двоканална топкова камера висотою 0,30 м, ширина каналів складала 0,30 м. Стінки топкової камери і «козел» мали товщину 0,30 м.

Монтування ТРБ («череня») вимагало особливих навичок та «спритності рук» виконавців, оскільки каркасом для глиняної конструкції виступили знову ж таки уламки кераміки невеликого розміру. Черепки, скріплені глинистим розчином, укладалися «лускатим» способом, утворюючи арки, проміжки між якими заповнювалися тим самим глинистим розчином (рис. 1: 6). Товщина ТРБ становила біля 0,10 м. В черені було залишено чотири основних отвори-жаропродухи, округлої форми діаметром 0,10 м, по два над кожним з каналів (рис. 1: 8-9). Ще вісім додаткових жаропродуктів вздовж бокових та задньої стінок було отримано завдяки тому, що згідно плану, ми вийняли закладені задалегідь колоди, а отвори, що залишилися, загладили та обмастили глиною.

Всі поверхні стінок топкової камери (зовнішні та внутрішні), «козла», ТРБ (по верху) були облицьовані пласко вмащеними уламками кераміки (рис. 1: 7-9).

Стосовно конструкції випалювальної камери, особливо її верхньої частини (склепіння), археологічних даних обмаль. На підставі інших археологічних та етнографічних даних нами була запропонована модель на плетеному каркасі, у формі склепіння зі зрізаним верхом. Матеріалом для обмазування мала слугувати глина, змішана з невеликою кількістю полови для надання міцності та полегшення її ваги. Отже, спочатку ми побудували плетений каркас, встановили його на підготовлену нижню основу стінок випалювальної камери і почали обмазувати каркас глинистим розчином з домішкою полови (рис. 2: 1-2). Обмазування припинили на висоті 0,75 м.

Верхній отвір досить широкий мав діаметр 0,75 м. Це надавало можливість для розміщення посудин усередині і, звичайно, для тяги. Недолік великого діаметру, а саме недостатнє утримання гарячих газів і, відповідно, стабільно високих температур у випалювальній камері, усунули за допомогою знімної покрішки-комину. Її зробили у формі пласкої напівсфери, діаметром по нижній частині 0,75 м, висотою 0,25 м (рис. 2: 6). По центру залишили округлий отвір-димар діаметром 0,35 м. Товщина стінок становила 0,07 м. Виготовлення комину виконувалося в тій самій техніці, що й для випалювальної камери – сплели каркас з лози і обмазали його глинистим розчином з домішкою полови. Запропонована нами модель випалювальної камери зі знімною верхньою частиною дає можливість більш оптимально розподіляти потік гарячих газів під час роботи горна, і, водночас, полегшує завантаження та виймання виробів без будь-яких істотних переробок горна.

Стінки випалювальної камери, а також покрішка-комин ззовні були облицьовані пласко вмащеними уламками кераміки (рис. 2: 3-4, 7) і разом із нижньою топковою камерою покриті поверху шаром рідкого глинистого розчину (рис. 2: 5, 8). Товщина стінок випалювальної камери після обкладання керамікою становила біля 0,10 м. Нанесення трипільських мотивів на зовнішню поверхню горна хоча і не було обов'язковим, але стало певною даниною творчому натхненню учасників експерименту (рис. 3). Зсередини плетені каркаси випалювальної камери та комину залишалися необмащеними. Передбачалося, що вони вигорять при першому ж прогріванні горна, а необхідної твердості і міцності глиняні стінки набудуть в результаті випалу.

1-е випалювання. Перший запуск горна проведено 29 вересня, випал проходив без кераміки. Метою було остаточне просушування споруди та випалення внутрішніх стінок камер для надання більшої міцності конструкції. Випал горну розпочато об 11:30. Паливо для експерименту – кілька складометрів гілля сухого клену та верби, паростків дубу – надано місцевим фермером Русланом Білецьким. До топкових каналів було закладено висушену лозу, в усті розведено невелике багаття з сухих тонких гілок (рис. 3: 1, 2). Температуру всередині топкової камери піднімали поступово, щоб запобігти її різкому перепаду, що призвело би до розтріскування глинистої обмазки конструкції і, в результаті, руйнування горна. Повільно вогонь просувався по топковим каналам. Здавалося, тяга вже працювала добре, полум'я і дим втягувалися всередину (рис. 3: 3-6). Вимірювання температури здійснювалось за допомогою аналогового термометра Ш 4501, встановленого зсередини під краєм верхнього отвору випалювальної камери, перекритого покрішкою (рис. 4: 2). За чотири години випалу (о 15:30) температура піднялася до 300°C. Після цього почали підкладати паливо

більш твердих порід – поліна клена та дубу діаметром близько 4-6 см (рис. 3: 5). Через чотири години (о 19:30) температура досягла 500°C, і вище її уже не підіймали, оскільки цього вистачало для прогрівання та остаточного висушування горну. Для підтримування температури на стабільному рівні в цей час постійно підкладалися дрова – гілля, колоті плашки та поліна (рис. 3: 6-7). Через 2 години технічне випалення горна було зупинене (рис. 3: 8). Загальний обсяг використаного палива для першого випалу склав 2,5 м³.

Наступного дня о 13:00 горн був ретельно оглянутий. Топкова і випалювальна камери ззовні залишилися непошкодженими, топкові канали абсолютно цілі, частково заповнені попелом. Для огляду всередині випалювальної камери необхідно було зняти знімну покришку вагою більше 15 кг, що і було зроблено за допомогою нескладного пристосування з двох обрізків жердин і однієї довгої жердини. Обрізки були скріплені між собою по середині, просунуті в отвір комина, розкладені там хрестоподібно і прив'язані мотузкою до довгої жердини, яка була розташована ззовні над покришкою. Потім два чоловіки підняли пристосування разом з покришкою і обережно опустили на землю. Всередині випалювальної камери зафіксоване повне вигорання плетеного каркасу, але склепіння, як і передбачалося, збереглося повністю. Глиняні стінки, як випалювальної камери, так і знімної покришки-комина, отримали міцність, зсередини набули рожевого кольору. Поверхня ТРБ залишилася також цілою, без тріщин.

2-е випалювання. 15 жовтня стартував другий запуск горна. Цього разу в випалювальну камеру заклали десять горщиків, які були заздалегідь виліплені й просушені гончарями². Три великі посудини мали розміри до 0,50 м заввишки, інші – до 0,10-0,25 м заввишки (рис. 4: 8-9). Кераміка була розміщена у вертикальному положенні по всій площі ТРБ. Ми підраховали, що цією партією було зайнято лише близько 15% об'єму випалювальної камери горна.

Покришка-комин під час підняття і спроби встановлення за допомогою хрестоподібного пристосування з жердин, нажалі, розламалася і стала непридатною для використання. Другу покришку-комин терміново зробили заново, безпосередньо на випалювальній камері. Форму покришки-комина змінили – основний отвір комина набув грушоподібної форми за рахунок виступаючого вгору на 0,15 м подовження над основною частиною покришки. Трохи нижче від видовженого комина для візуального спостереження за процесом випалу було зроблено ще один невеликий отвір, який під час випалу закривався цеглиною (рис. 4: 1).

Випал було розпочато о 14:00. До топкових каналів було закладено висушені лозини та колоті поліна (деревина та ж від Р. Білецького). Перед топковими каналами розпалювали суху лозу, поступово підсовуючи її в глибину каналів. При цьому частина багаття горіла за межами горну і не працювала на його випал чи збільшення у ньому температури (рис. 4: 3-4). Періодично з каналів доводилося прибирати залишки деревного вугілля та попіл. Температуру до 300°C поступово піднімали протягом чотирьох годин до 18:00, підкидаючи у вогонь по чергово тверді дрова та гілля. Ще за одну годину ми вирішили підняти стовп полум'я, проштовхуючи вогонь у топки. Але, за нашими спостереженнями, підняття температури спричиняло саме почергове підкладання деревини та гілля, коли тверда деревина забезпечувала стабільне розігрівання горна, а тонке гілля періодично різко підвищувало температуру. В сукупності все це призвело до підвищення температури по експоненті до 600°C, але утруднило видалення вугілля. Вище за 600°C підняти температуру ми не змогли, тримали її ще годину і о 20:00 припинили випал. Переконавшись, що немає небезпеки займання, печі дали охолонути протягом ночі. Загалом за час роботи горна було витрачено 0,5 м³ твердої деревини та близько 3 м³ м'якої деревини (суха лоза).

Наступного дня вранці горн був ретельно оглянутий (рис. 4: 6-7). Конструкція горна виявилася абсолютно цілою. Покришка-комин була знята з випалювальної камери вручну, без пристосування з перехрещених жердин (рис. 4: 5). Посудини випалилися, проте за техніко-технологічними показниками відрізнялися від трипільських зразків (рис. 4: 8-9). Температура випалу виявилася недостатньо високою для отримання якісної кераміки, що було зафіксовано також і за допомогою аналогового термометра.

Перебудова горна. За результатами другого етапу нашого експерименту постало питання про внесення коректив до конструкції споруди, вдосконалення певних її елементів задля підвищення температури випалу. Було вирішено ще раз змінити форму знімної покришки – зі сплющеної

² Підготовлена партія посудин – це сім виробів з майстер-класів творчої майстерні «Яр» (м. Київ) та три копії трипільських посудин відносно великих розмірів, створених керамісткою Людімою Смоляковою. Всі вироби висушені, але не випалені. Дві посудини під час транспортування були частково пошкоджені, проте для експерименту залишилися цілком придатними (рис. 4: 8-9).

грушоподібної до більш видовженої, у формі конуса зі зрізаним верхом (рис. 5: 1-5). Нова покрішка мала висоту 0,50 м. Таким чином загальна висота горну збільшилась до 1,65 м. Крім того, над устям горна прибудували піддашок. Форма аркоподібна, розміри по верху – 0,50 м, по низу – 1,50 м (на всю ширину топкової камери), глибина становила 0,50 м (рис. 5: 3-5). Таким чином, ми планували перешкодити витоку гарячих газів з устя за межі топки та посилити тягу всередині горна. Нові елементи були виконані за стандартною технологією – плетені каркаси з лози встановили на місця і обмазали товстим шаром глини. Після внесення змін експеримент було продовжено.

3-є випалювання. 8 листопада у випалювальну камеру був завантажений той самий посуд, що недопалився попереднього разу. Встановили новий комин, залишивши збоку невеличке віконечко в місці прикріплення аналогового термометру (рис. 5: 6). Випал було розпочато об 11:00. Використовували ту саму деревину від Р. Білецького, як і у попередні рази, почергово додаючи суху лозу та колоті полінця. Поступово просуvalи паливо до каналів, періодично їх прочищаючи. Попіл виймали дрючком. За одну годину прибудований піддашок завалився, його рештки прибрати, не зупиняючи процес випалу. За три години (о 14:00) температура піднялася до 300°C, за годину (о 15:00) – до 600°C, ще через годину (о 16:00) – 900°C. Таку температуру підтримували півтори години до 17:30. Ми намагалися підняти температуру вище, хоча б до 950°, підкидаючи дрова. Поступово вогонь просунувся далі в топкові канали, що призвело до того, що сильне полум'я пройшло через верхню камеру, іноді виходячи через отвір нагорі навіть до 1 м заввишки (рис. 5: 7-8). Але додавання палива не дало результату, температура залишалася на 900° (на пікові – 920°C). Далі протягом кількох годин температуру знижували і завершили випал близько 22:00.

Наступного дня вранці було зроблене обстеження горну, що вже охолонув. Конструкція горна залишилась неушкодженою. Під час зняття конусоподібного комину він розвалився. Кераміку, що випалювалась, дістали з камери, вона отримала більшу міцність й «дзвінкість», тобто набула техніко-технічних характеристик, що відповідають трипільським зразкам (рис. 5: 9-11).

Отже, надаємо остаточні розміри експериментального горна. Нижня топкова камера мала квадратну форму в плані розмірами 1,50×1,50 м, її висота 0,30 м, товщина стінок і підпорного «козла» 0,30 м. «Козел» мав три горизонтальні наскрізні отвори діаметром 0,05-0,06 м. Два вогневих канали топкової камери мали довжину 1,20 м, ширину 0,30 м і висоту 0,30 м (обидва). ТРБ, товщиною 0,10 м, мав вертикальні отвори – чотири великих діаметром 0,10 м і вісім малих діаметром 0,05-0,06 м. Верхня випалювальна камера в своїй підквадратній основі мала розміри 1,50×1,50 м, вище переходила у зрізано-конічну форму діаметром по верху 0,35 см. Загальна висота випалювальної камери складала 1,15 м, з яких 0,75 м це нижня стаціонарна частина, а 0,50 м – знімна покрішка-комин. Загальна висота горна в цілому – 1,65 м, з яких висота топкової камери – 0,30 м, товщина ТРБ – 0,10 м, висота випалювальної камери разом із покрішкою-комин – 1,25 м. Майданчик для розпалювання дров перед устям горна мав розміри 1,5 м по ширині та 1,0 м по довжині.

Спостереження та підсумкові зауваження. Модель горна для випалу кераміки з Тальянок є одним із варіантів подібного типу випалювальних установок. Слід відзначити її переваги з погляду теплової ефективності та ергономіки. Поділ на дві камери дозволяє поступово та повільно нагрівати кераміку, звільняючи її від будь-якого термічного удару, зменшуючи таким чином кількість відходів. Це також сприяє розвитку високих температур до 900°C і вище, що підходять для кераміки гарної якості. Зведення споруди на давній денній поверхні знижувало трудовитрати під час будівництва, а кераміка, вмонтована всередині глинобитних конструкцій, покращувала їхні термостабілізаційні та вологопоглинаючі здібності.

Що стосується нашого експерименту, то ми вчасно виправили первісну помилку, зробивши занадто низьке знімне склепіння, що визначило, ймовірно, недостатню тягу в горні. Також могло зіграти свою роль і недостатнє завантаження випалювальної камери керамікою. Останнє мало б забезпечити рівномірне розподілення гарячих газів та, відповідно, високих температур в камері. Під час другого випалу керамічних виробів було з'ясовано, що використання саме високого конусоподібного склепіння зі звуженим димарем істотно підвищує ефективність горну. Отже, можемо стверджувати, що висота випалювальної камери має бути не меншою за ширину / довжину її основи. Стосовно використання додаткового піддашку перед устям, то цей елемент нашої конструкції виявився недосконалим і не витримав випробування. Певною мірою відкритим залишається й питання співвідношення висоти основної частини випалювальної камери і конічної покрішки, що пов'язано з розмірами посудин або архітектурних деталей, що мали

опалюватися. В нашому випадку в випалювальну камеру могла ставитися посудина, діаметр якої не перевищував 0,70 м.

В цілому, експериментальні дослідження 2021 року слід вважати вдалим. На їх основі, з урахуванням недоліків, слід продовжувати експериментувати над відтворенням більш складних і більших за розмірами трипільських гончарних горнів. Подальшим кроком має бути більш глибоке вивчення трипільського гончарства із застосуванням методів природничих наук та отриманням керамічних виробів із місцевої сировини, максимально наближених до оригінальної трипільської кераміки. На сьогоднішній день експериментальний горн вирішено не ремонтувати і не перебудовувати. Він буде розібраний, а експериментальний майданчик перенесуть на іншу ділянку, де експерименти, присвячені вивченню гончарства в епоху енеоліту, будуть продовжені..

ЛІТЕРАТУРА

- Відейко, М., Гошко, Т., Відейко, М. 2020 Дослідження та експериментальне відтворення технологій мальованого посуду трипільської культури. *Київські історичні студії: науковий журнал*, 1 (10), с. 39-52.
- Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В. 2020. Производственные объекты комплекса «Семья гончара» на трипольском поселении Тальянки. *Eminak*, 3 (31), Спецвыпуск: Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Археологія Східної Європи у первісну добу», с. 254-276.
- Корвин-Пиотровский, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (гол. ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243-262
- Корвин-Пиотровский, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Радомський, І., Желага, Д., Чабанюк, В. 2020. Дослідження Трипільської експедиції ІА НАН України 2018-2019 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, с. 335-339
- Корвин-Пиотровский, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Желага, Д. І, Радомський, І. С. 2023. Комплекс «Сім'я гончаря 2» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 59-83
- Корвин-Пиотровский, О. Г., Пічкур, Є. В., Чабанюк, В. В., Шатіло, Л. О. 2016. Роботи Трипільської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ: Стародавній Світ, с. 201-202.
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев, с. 60-85
- Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Мищка, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К. 2013. Тальянки-2012. Геомагнитные исследования. В кн.: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. *Поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев, с. 85-103
- Шатіло, Л. 2018. Кераміка з гончарних горен, розкопаних на поселенні Тальянки в 2013-14 рр. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАНУ, с. 102-103
- Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. In: *European Journal of Archaeology*, 17 (3), p. 369-406.
- Gheorghiu, D., 2002. Fire and air draught: Experimenting the Chalcolithic pyroinstruments. In: Gheorghiu, D. (ed.). *Fireinarchaeology.BAR International Series*. Oxford: Archaeopress, 1089, p. 83-94.
- Gheorghiu, D., 2007. Chalcolithic pyroinstruments with airdraught – An outline. In: Gheorghiu, D. (ed.). *Fire as an instrument. The Archaeology of pyrotechnologies. BAR International Series*. Oxford: Archaeopress, 1619, p. 41-51.
- Gheorghiu, D. 2014. Experiments with double chamber sunken up-draught kilns. In: Martín Torres, M. (ed.). *Craft and science: International perspectives on archaeological ceramics*. Doha, Qatar: Bloomsbury Qatar Foundation <http://dx.doi.org/10.5339/uclq.2014.cas.ch19>, p. 173-179.

- Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*. London and New York: Routledge, p. 221-252.
- Korvin-Piotrovskiy, O. G., Chabaniuk, V. V., Ovchynnykov, E. V. 2024. Experience in experimental archaeology: trypillian kiln from Talianky. *Cucuteni – 140: Interdisciplinary framework for Cucuteni-Trypillia research. International Colloquium, program and abstract*, Piatra-Neamț, p. 103-106
- Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A.G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni – 130*. Piatra-Neamț: Constantin Matasa, p. 117-121.
- Tencariu, F.-A., Țerna, S., Vornicu, D. M., Mățău, F., Vornicu-Țerna, A. 2018. . Experimental (Re)Construction and Use of a Late Cucuteni-Trypillia Kiln. *Arheologia Moldovei*, XLI, p. 241-256.
-

Oleksiy Korvin-Piotrovskiy,

PhD, Senior Researcher of the
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Vladyslav Chabanyuk,

Director of the State Historical and Cultural
Reserve «Trypillia Culture»

Eduard Ovchynnykov,

PhD, Senior Researcher of the
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

TRYPILLIA HORN FROM TALYANOK. EXPERIENCE IN EXPERIMENTAL ARCHAEOLOGY

The team of the Trypillia expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the State Historical and Cultural Reserve “Trypillia Culture” (Lehedyne) decided to conduct an archaeological experiment on the build and operate a copy of the Talianki kiln in 2021. For the experiment, a generalized model of the “Talianki kiln” was developed (the main prototype was kiln “F”, 2015 excavations at Talyanki, Cucuteni-Trypillia, circa 3800 BC).

In terms of thermal efficiency and ergonomics, Talianki pottery kilns have advantages over other firing systems. The division into two chambers allows for gradual and slow heating of the ceramic, reducing the amount of waste. This allows for high temperatures of up to 900°C. The huge amount of ceramic fragments embedded in the clay structures improved the thermal stabilization capacity. In addition, the construction of the kilns on the old surface (without depressions) reduced labor costs during construction.

This first experimental attempt to recreate the design of the “Talyanki kiln” made it possible to make several interesting observations. Overall, the 2021 experiment we considered a success. We will continue to experiment with recreating more complex and larger kilns. Today, our model of a kiln, which built near the museum, has become another exhibit illustrating the high level of ceramic production in the Eneolithic period.

Keywords: experimental archaeology; cultural complex Cucuteni-Trypillia; pottery kiln; firing temperatures.

Рис. 1. Легедзине-2021, експеримент з будівництва та випробування «талянківського горна»: 1-5 – спорудження топкової камери; 6 – зведення аркових основ теплопровідно-розподільного блоку (ТРБ); 7-8 – облицювання уламками кераміки поверхонь топкової камери та ТРБ; 9 – топкова камера, ТРБ та нижні основи стінок випалювальної камери після облицювання уламками кераміки

Рис. 2. Легедзине-2021, експеримент з будівництва та випробування «тал'янківського горна»: 1-5 – спорудження стінок випалювальної камери; 6-7 – спорудження зйомної покривки-комина; 8 – горн після кінцевого обмащування глинистим розчином

Рис. 3. Легедзине-2021, експеримент з будівництва та випробування «тальянківського горна»: 1-7 – перше випалювання конструкції горна в холостому режимі; 8 – горн після першого випалювання

Рис. 4. Легедзине-2021, експеримент з будівництва та випробування «тальянківського горна»:

- 1 – отвори-дымоходы в зйомному комині; 2 – аналоговий термометр Ш 4501;
 3-4 – горн у робочому режимі, перше випалювання керамічного посуду; 5 – зняття покришки-коміна;
 6 – стан випалювальної камери з посудом після зняття покришки-коміна; 7 – учасники експерименту оглядають випалювальну камеру (з права наліво: Олексій Корвін-Піотровський, Владислав Чабанюк, Едуард Овчинников, Микола Дехтярчук, Олена Кутецька);
 8-9 – партія керамічного посуду після першого випалу

Рис. 5. Легедзине-2021, експеримент з будівництва та випробування «тальянківського горна»:
 1-2 – плетений каркас більш видовженого коміна; 3 – плетені каркаси піддашку та коміну, встановлені до конструкції горну; 4-5 – експериментальний горн з новими коміном та піддашком після обмащування глинистим розчином; 6-8 – друге випалювання керамічного посуду; 9 – розвантаження випалювальної камери; 10 – стан випалювальної камери з посудом після другого випалу; 11 – учасники експерименту з партією керамічного посуду після другого випалу (з ліва направо: Владислав Чабанюк, Станіслав Войнарович, Марина Денисенко, Олена Кутецька, Микола Дехтярчук, Людмила Чабанюк, Ніна Сесь)

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук
завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

МАЛЬОВАНИЙ ПОСУД ПОСЕЛЕННЯ ЖВАНЕЦЬ І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВІДНОСНОГО ДАТУВАННЯ БРИНЗЕНСЬКОЇ ГРУПИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПУ С ІІ

У статті розглядається мальований посуд поселення бринзенської групи трипільської культури етапу С ІІ Жванець з досліджень Т. Мовші, який зберігається у Національному музеї історії України (м. Київ). На основі аналізу мальованої орнаментики, пропонується виділення проміжної ланки між бринзенськими і гординештськими пам'ятками. Типологія мисок дозволяє переглянути хронологію поселення Новомалин - Подобанки.

Ключові слова: трипільська культура, кераміка, орнаментация, хронологія.

Пам'ятки бринзенського типу трипільської культури на території сучасної республіки Молдови і України відомі досить давно. Деякі із них розкопані широкими площами, наприклад Бринзени ІІІ і Костешти ІV (Маркевич, 1981, с. 33–42; 42–45). Визначена територія їх концентрації та синхронізація з іншими локальними групами Трипілля та іншими культурами, запропонована типологія кераміки (Дергачев, 1980, с. 111–119; с. 187, 189; Титов, Маркевич, 1974, с. 150–164; Ткачук, 2005, р. 90–93). Вони розташовані за відносною хронологією на початок етапу С ІІ (Маркевич 1981, с. 67; Дергачев, 1980, с. 192). Радіокарбонне датування дозволяє розташувати їх у часі між 3 700/3 600 – 3 400/3300 рр. до н.е. (Videiko, 1999, р. 40; Rybicka, 2019–2020, р. 93). До пам'яток цього типу належить поселення Жванець (Мовша, 1970, с. 84–93).

Не зважаючи на це, матеріали цих поселень досі не опубліковані, що перешкоджає більш глибокому дослідженню культурних процесів, які відбувалися в той час.

Методи. В роботі використовувалися традиційні типологічний, статистичний і стилістичний методи дослідження кераміки.

Аналіз. Нами опрацьований мальований посуд з поселення Жванець. Воно досліджувалося експедиціями під керівництвом Т. Мовші з 1961 по 1978 рр. Колекція зберігається у Національному музеї історії України. Більшість кераміки знайдена у техногенних зсувах довкола Щовба і Лисої Гори. Менша частина кераміки у колекції знайдена біля гончарних печей (Мовша, 1971, с. 228–234), що дозволяє віднести їх до різних локальних груп Трипілля (Ткачук, 2024, с. 5–8).

У колекції містяться фрагменти 153 зрізано-сферичних мисок розмальованих з двох сторін. Зовні цих мисок намальовані великі фестони (26 екз., рис. 1–2: 1–3), фестони у метопах (20 екз., рис. 2: 5–16), фестони і великі вертикальні овали (82 екз., рис. 3–5; рис. 6: 1–4). В їх серединях переважно розташовували хрестоподібні композиції. Між променями хрестів зображували дуги. В серединях ділянок, утворених цими дугами, малювали різні знаки (Ткачук, 2005, с. 369–372, 381–382). В серединях 19 зрізано-сферичних мисок зображені хрестоподібно розташовані великі овали. Маємо всього 5 зрізано-конічних мисок, які також розмальовані великими хрестоподібно розташованими овалами (рис. 6: 5–8). Чотири миски мали S-подібні профілі. Середини двох з них були розмальовані хрестоподібно розташованими овалами (рис. 6: 9–13).

Серед столової мальованої кераміки Жванця містяться фрагменти 78 посудин з високими шийками і плавно відігнутими назовні короткими вінцями (рис. 7–8; 9: 7–12). Часто під основами шийок розташовували малі округлі наліплення. На шийках і округлих тулубах малювали великі вертикальні овали, з'єднані діагональними тангентами. В цих овалах зображували різні знаки (Ткачук, 2005, с. 375, 378).

У колекції столового мальованого посуду містяться фрагменти 96 великих округлих посудин з високими плавно відігнутими назовні вінцями (рис. 9: 13–27; рис. 10–11; рис. 12: 1–24). На найбільших розширеннях тулубів шести таких посудин розташовані малі овальні наліплення. Цей посуд найчастіше розмальовували великими овалами, з'єднаними тангентами. В серединях цих овалів часто малювали різні знаки (Ткачук Т, 2005, с. 375, 378). Часто орнаментальні пояси розташовували у два яруси.

Фрагменти 28 округлотилих посудин з ручками на найбільших розширеннях тулубів і високими плавно відігнутими назовні вінцями розмальовані схемою «совиний лик» (рис. 12: 25–32; рис. 3:1–15). Ця схема розпису в культурі Трипілля-Кукутень існувала досить довго. Її початки сягають орнаментики етапу Трипілля В І – Кукутень А. Часто вони траплялися на округлотилому посуді етапу Трипілля В ІІ. Їх часто можна побачити на посуді етапу Трипілля С І – Кукутень В.

В колекції присутні п'ять фрагментів покритих грушоподібних посудин (рис. 13: 16–18). Самі грушоподібні посудини не виявлено.

Серед мальованого посуду містяться також фрагменти 17 горщиків. Вони орнаментовані зовні вертикальними овалами, частіше фестонами або фестонами у метопах (рис. 14).

Дискусія. Кількісна перевага зрізано-сферичних мисок над зрізано-конічними мисками важлива хронологічна ознака бринзенської групи. Це дозволяє висловити сумніви щодо повної належності волинського поселення Новомалин-Подобанка до бринзенської групи (Вертелецкий, 2016, с. 69). На нашу думку, велика кількість зрізано-конічних мисок на поселенні Новомалин-Подобанка та їх орнаментика дозволяє віднести це поселення до ранішої бадражської групи, точніше до переходу між часом існування бадражської і бринзенської груп. На це вказує навіть одна з радіовуглецевих дат, опублікованих дослідниками цього поселення (Król, Rybicka, 2016, s. 120, tab. 1).

Ще однією хронологічною ознакою для бринзенської групи є, на нашу думку, хвилясті лінії, зображені поверх орнаментальних елементів мисок, посудин з високими горловинами, посуду з плавно відігнутими назовні вінцями, горщиків (рис. 15 – 17). Беручи до уваги, що такі знаки (хвилясті лінії) домінують на розписах пізніших гординешсько-касперівських пам'яток (Ткачук, 2005, с. 416), в тому числі пізнього (гординешсько-касперівського) шару Жванця (Ткачук, 2023, с. 160–162), вважаємо, що посуд з такими елементами відноситься до перехідного часу від бринзенської до гординешсько-касперівської груп. Цей час, можливо, синхронний з поселеннями Бринзени ІХ і Вихватинським могильником, де посуд з хвилястими лініями домінує серед мальованого посуду (рис. 18).

До орнаментальних елементів, які часто трапляються на мальованому посуді гординешсько-касперівської групи належать чорні трикутники, з'єднані вершинами. Такі зображення в поєднанні з типовими для бринзенської групи великими вертикальними овалами є на фрагментах двох округлотилих посудинах з жванецької колекції (рис. 13: 19–20), що також вказує на пізньобринзенський час частини матеріалів Жванця.

Висновки. Дослідження керамічного комплексу поселення бринзенської групи Жванець дозволяє виділити два горизонти. Кераміка першого горизонту відноситься до другої (класичної) фази бринзенської групи. Другий горизонт з керамікою з «хвилями» відноситься до третьої фази розвитку групи. Це свідчить про двохшаровість бринзенського поселення або про довге його існування – від класичної до пізньої фаз бринзенської групи (рис. 19). Слід зазначити, що без повних публікацій великих керамічних колекцій з Бринзен ІІІ і Костешт ІV наші висновки попередні.

ЛІТЕРАТУРА

- Вертелецкий, Д. 2016. Керамика поселения Новомалин-Подобанка. In: Diaczenko, A., Król, D., Kyrylenko, A. et al. (eds.). *Nowomalin – Podobanka I Kurgany – Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wolyniu*. Rzeszów, p. 35–69.
- Дергачев, В. А. 1980. Пам'ятники Позднего Триполья. Кишинев. Штиинца.
- Мовша, Т. Г. 1970. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г). *Краткие сообщения Института археологии*, 123, Москва: «Наука», с. 84–93.
- Мовша, Т. Г. 1971. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. *Советская археология*, 3, с. 228–234.
- Маркевич, В. И. 1981. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев. Штиинца.
- Ткачук, Т. 2005. Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд етапів В ІІ – С ІІ ІІІ). Вінниця: «Нова книга».
- Ткачук, Т. 2023. Мальований посуд касперівсько-гординештської групи трипільської групи. *Археологія Буковини: здобутки і перспективи. Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару. Чернівці*, с. 160–162.

- Ткачук, Т. 2024. Нові дослідження старих матеріалів: відносно датування керамічних печей багатопарового поселення Жванець. *Археологія і фортифікація*, 1, Кам'янець-Подільський, с. 5-8.
- Титов, В. С., Маркевич, В. И. 1974. Новые данные о западных связях позднего Триполья. *Советская археология*, 3, с. 150-164.
- Król, D., Rybicka, M. 2016. Krytyka datowań radiowęglowych In: Diaczenko, A., Król, D., Kyrylenko, A. et al. (eds.). *Nowomalin – Podobanka I Kurgany – Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszów, p. 119-123.
- Rybicka, M., Sirbu, G., Król, D., Bicaev, V. 2019–2020. New radiocarbon dates for stage C II Tripolye culture, Northern Moldova. *Baltic – Pontic studies*, 24, Poznań, p. 87-103.
- Tkachuk, T. 2005. Chronological phases of the Koshylivtsy group of the Tripolye culture. *Sprawozdania archeologiczne*, 57, p. 87-119.
- Videiko, M. Y. 1999. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture. *Baltic-Pontic studies*, 7, Poznań, p. 34-71.
-

Taras Tkachuk,
PhD, Head of the Department of Archaeology,
National Reserve "Ancient Halych"

PAINTED POTTERY FROM THE ZHVANETS SETTLEMENT AND SOME PROBLEMS OF THE BRÎNZENI GROUP RELATIVE DATING OF THE C II STAGE TRYPILLIA CULTURE

The article examines the painted pottery of the site of the Brînzeni group of the Trypillia culture of C II stage Zhvanets from the researches of T. Movsha, which is hold in the National Museum of the History of Ukraine (Kyiv). Based on the analysis of painted ornamentation, is proposed link between the Brînzeni and Gordinești groups. The typology of bowls allows you to review the chronology of the settlement of Novomalin-Podobanka.

Keywords: Trypillia culture, ceramics, ornamentation, chronology.

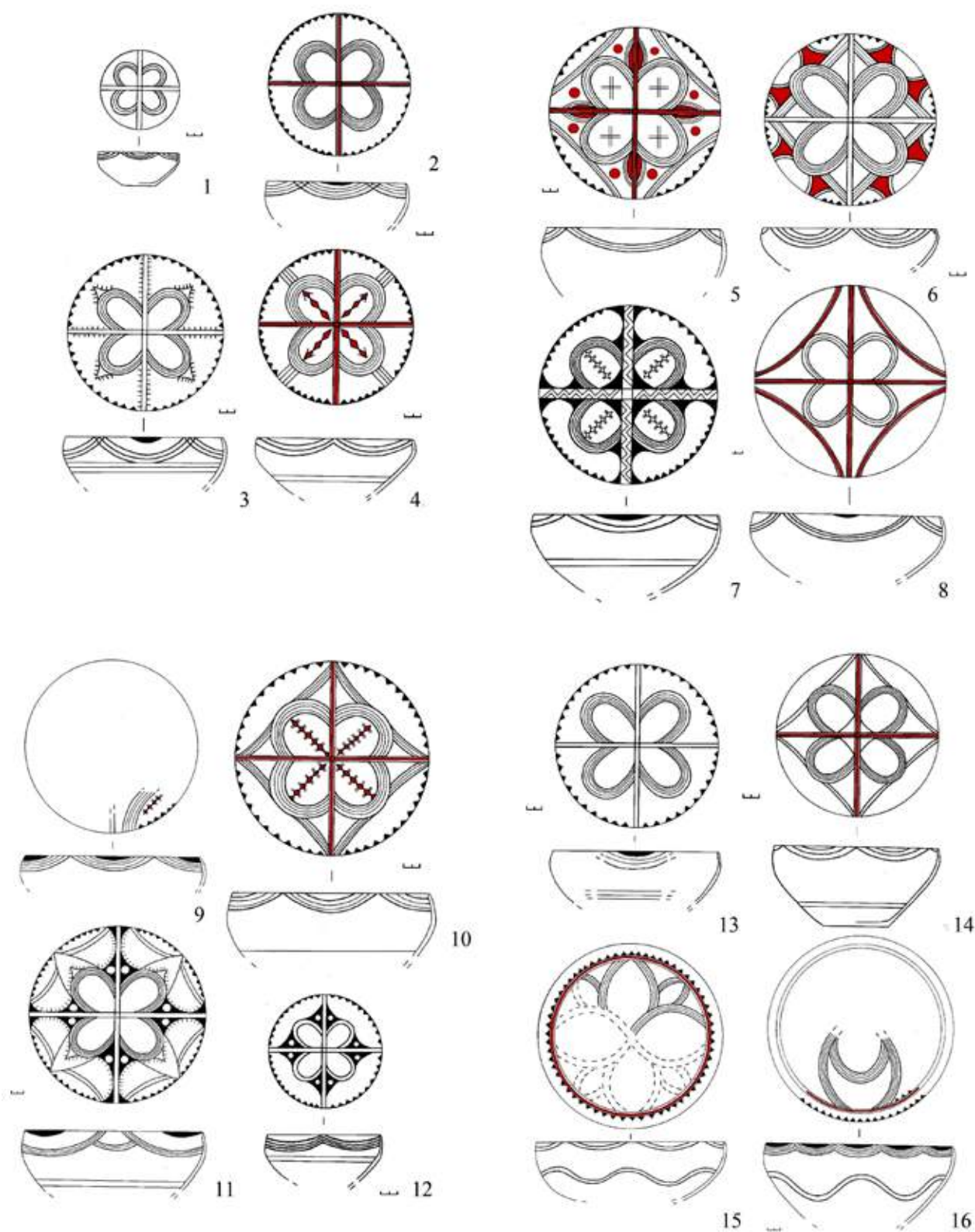

Рис. 1. 1–16. Зрізано-сферичні миски з фестонами зовні

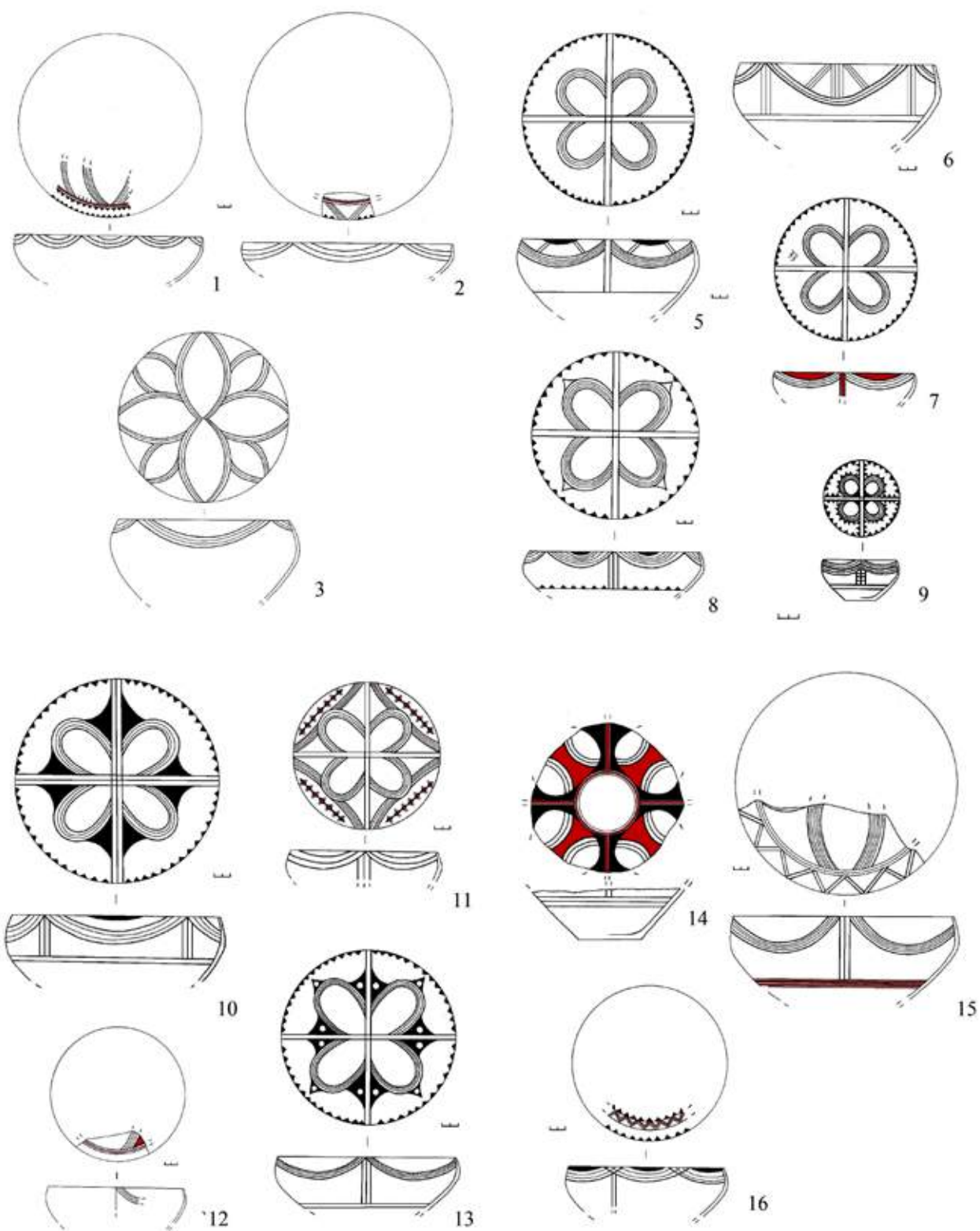

Рис. 2. 1-3. Зрізано-сферичні миски з фестонами зовні.
5-16. Зрізано-сферичні миски з фестонами у метопах зовні

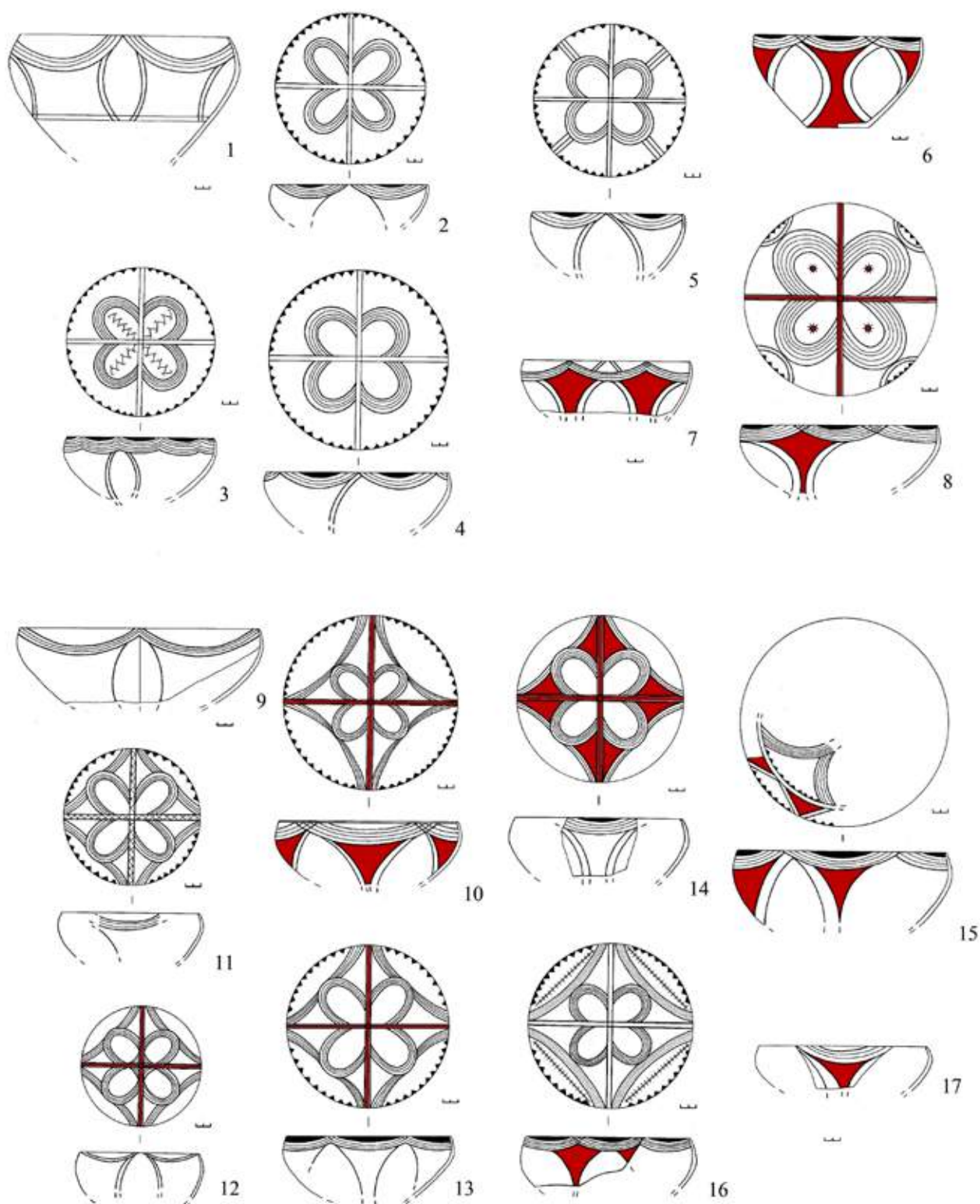

Рис. 3. 1-16. Зрізано-сферичні миски з фестонами і лінзоподібними овалами зовні

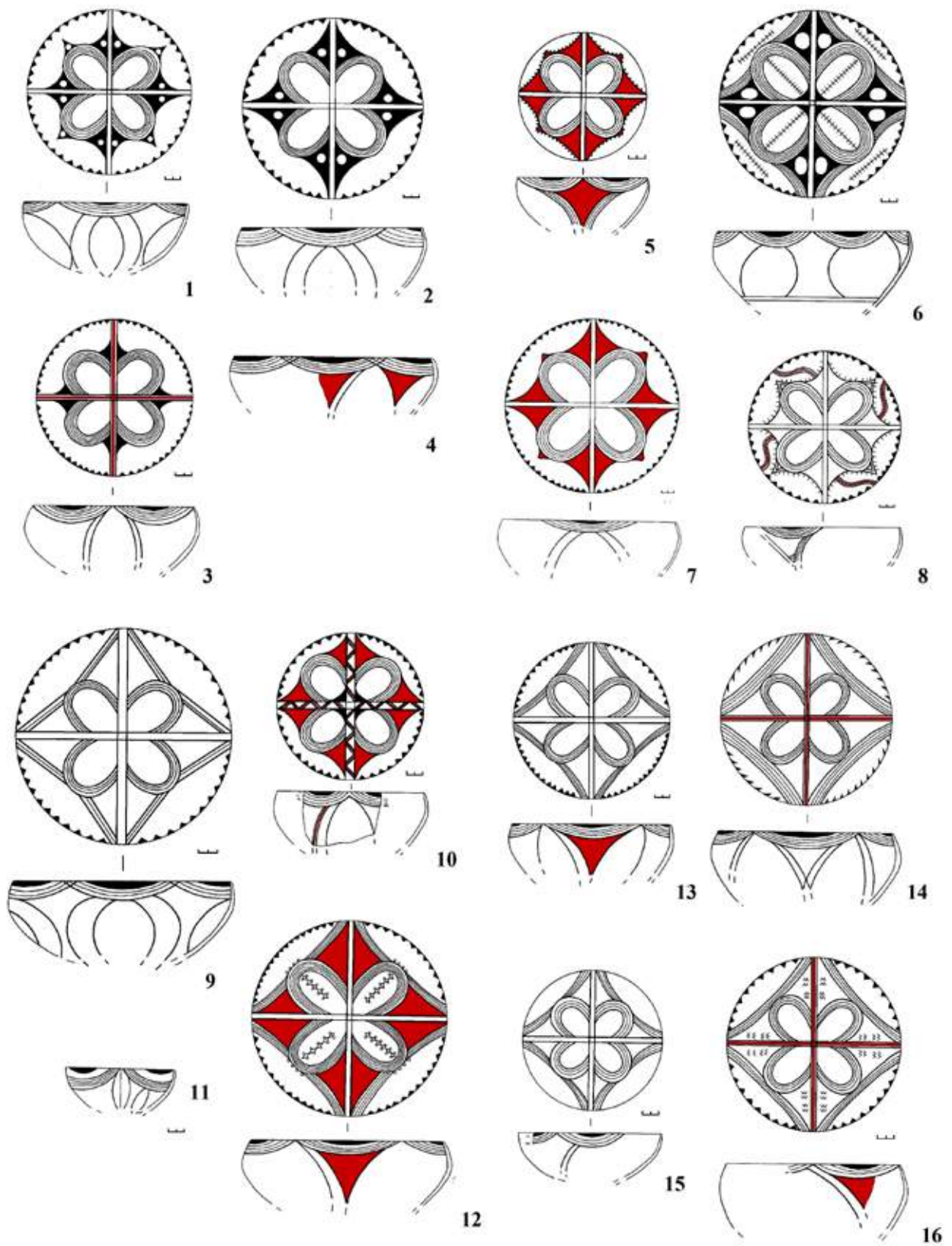

Рис. 4. 1–16. Зрізано-сферичні миски з фестонами і лінзоподібними овалами зовні

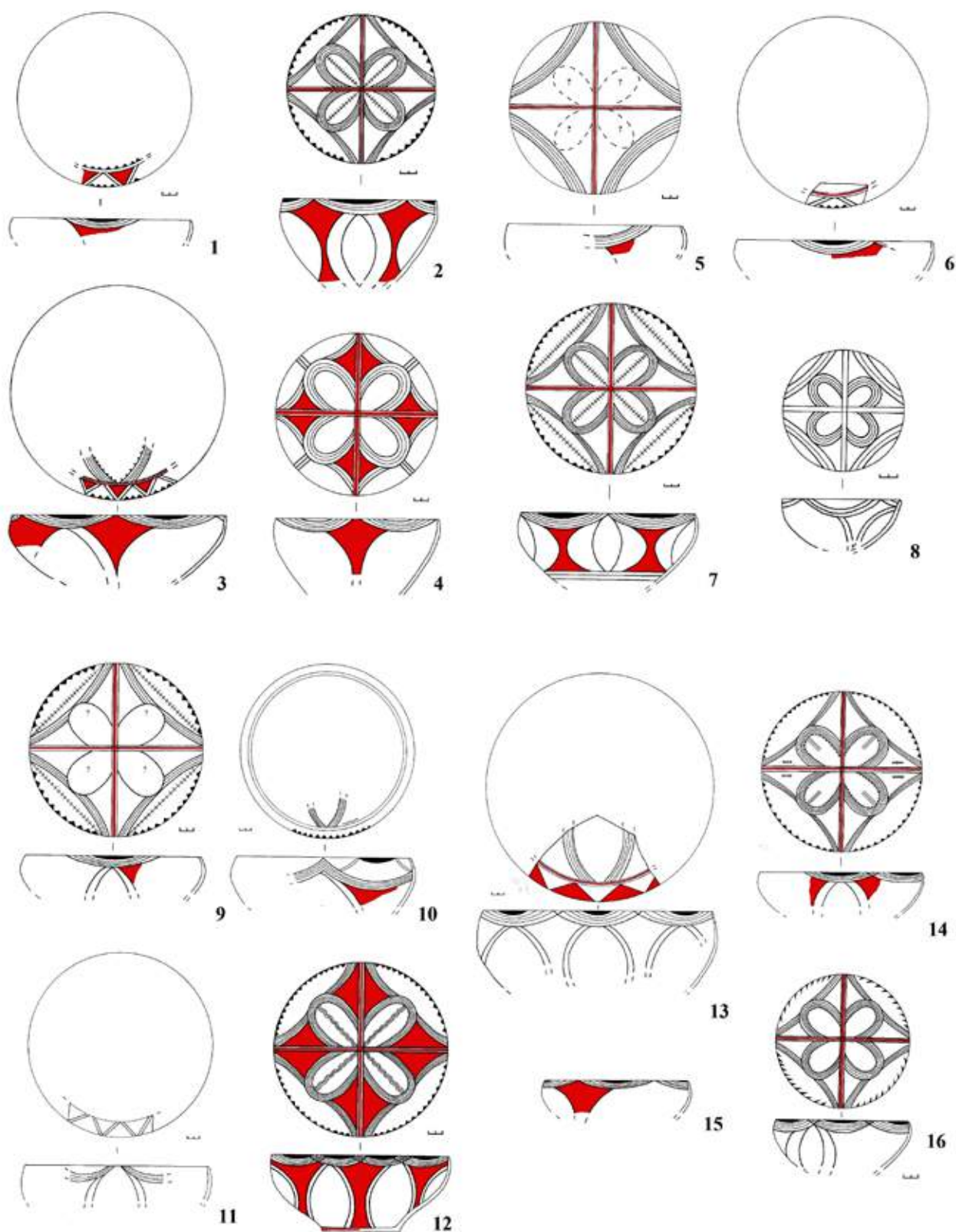

Рис. 5. 1–16. Зрізано-сферичні миски з фестонами і лінзоподібними овалами зовні

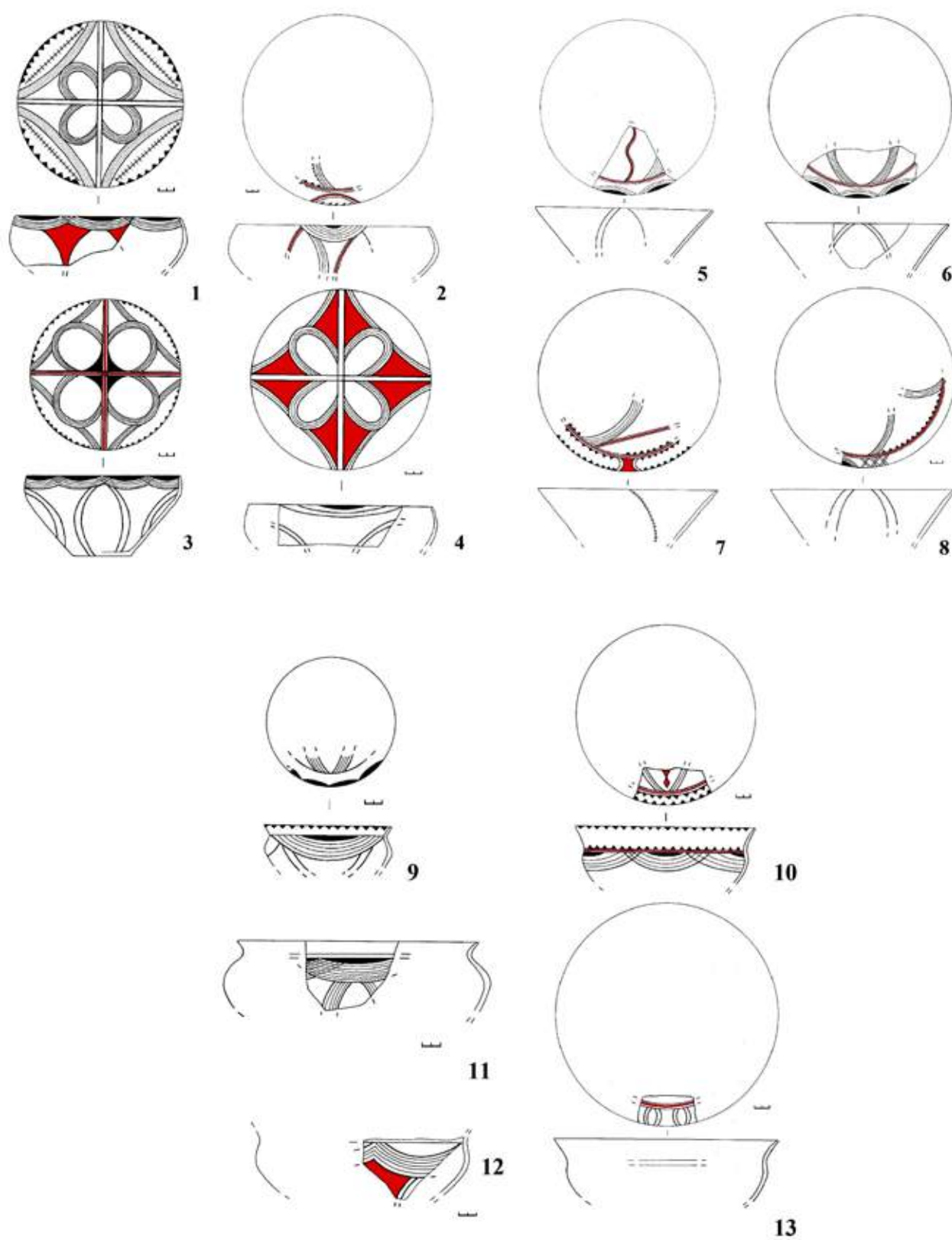

Рис. 6. 1-4. Зрізано-сферичні миски з фестонами і лінзоподібними овалами зовні.
 5-8. Зрізано – конічні миски. 9-13. Миски з S-подібним профілем

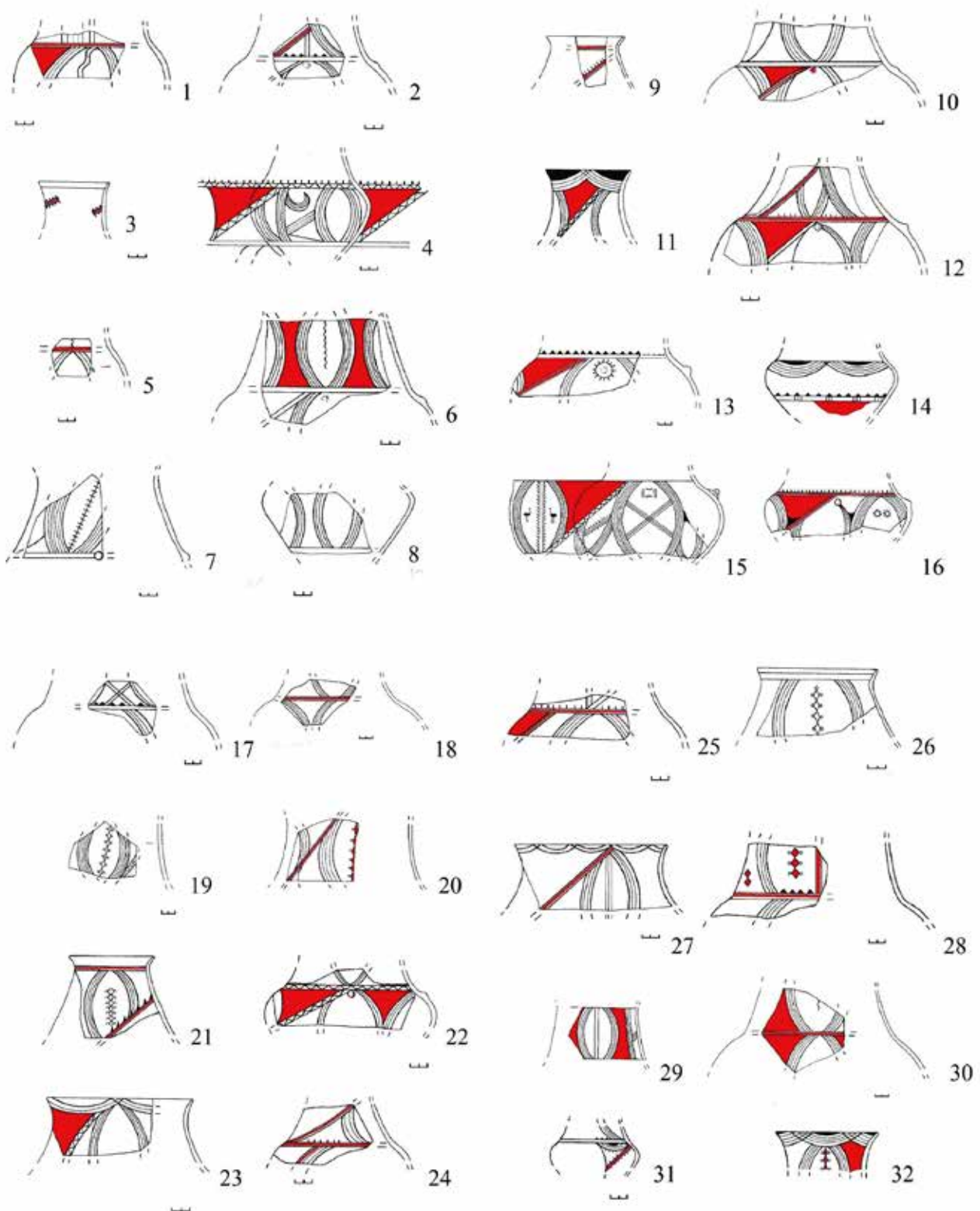

Рис. 7. 1–32. Фрагменти посудин з високими горловинами

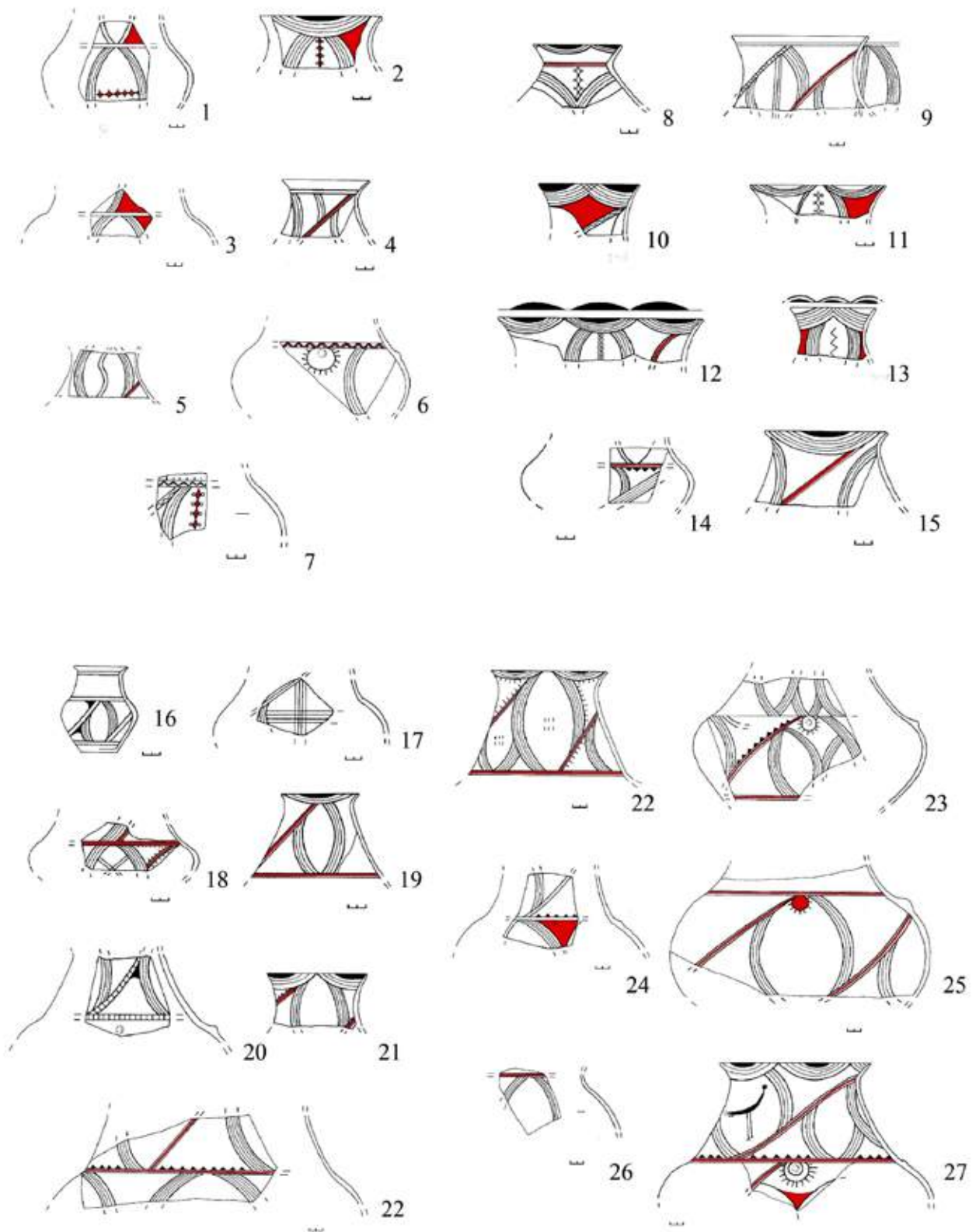

Рис. 8. 1–27. Фрагменти посудин з високими горловинами

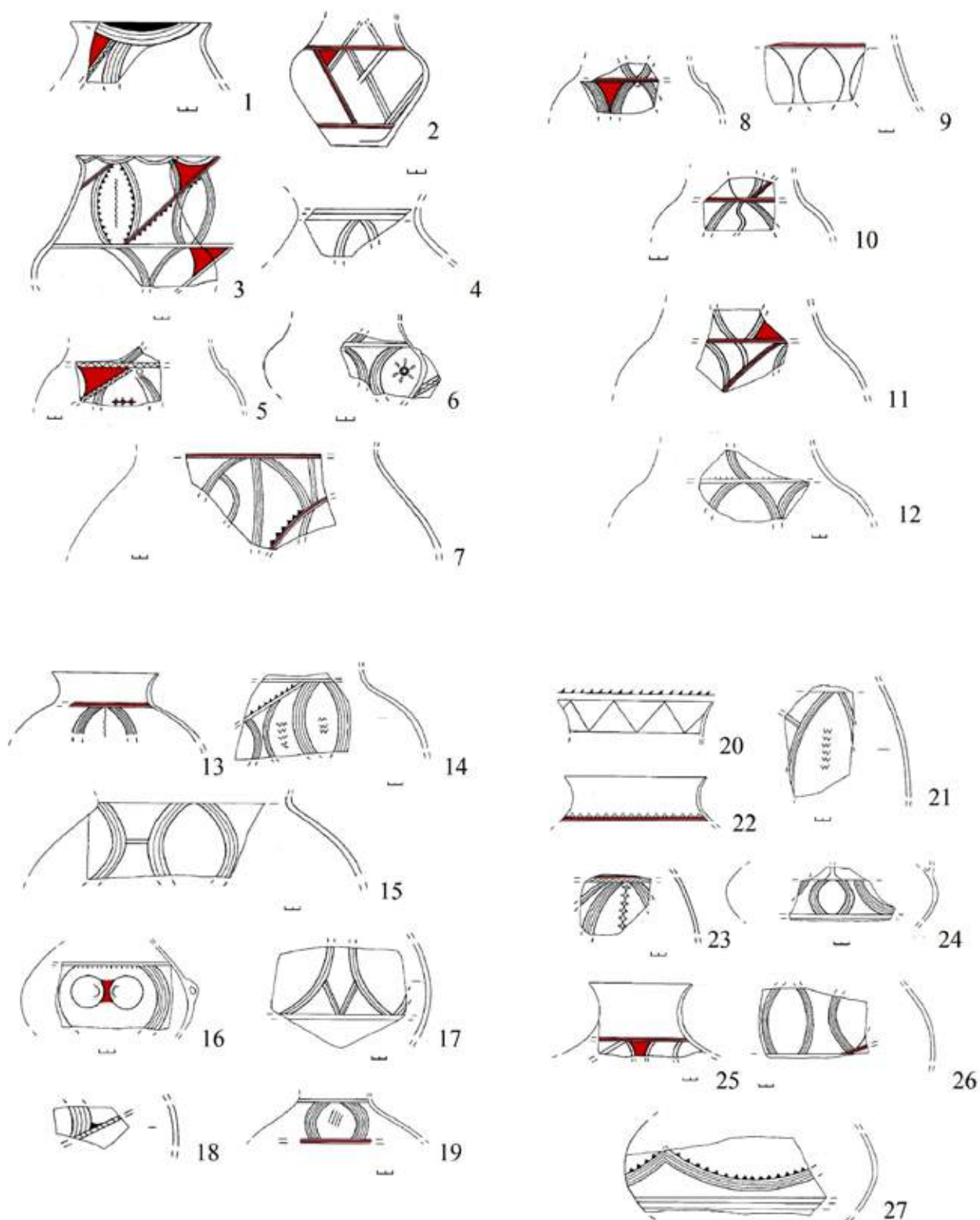

Рис. 9. 1–12. Фрагменти посудин з високими горловинами.
13–27. Фрагменти округлого посуду з високими плавно відігнутими назовні вінцями

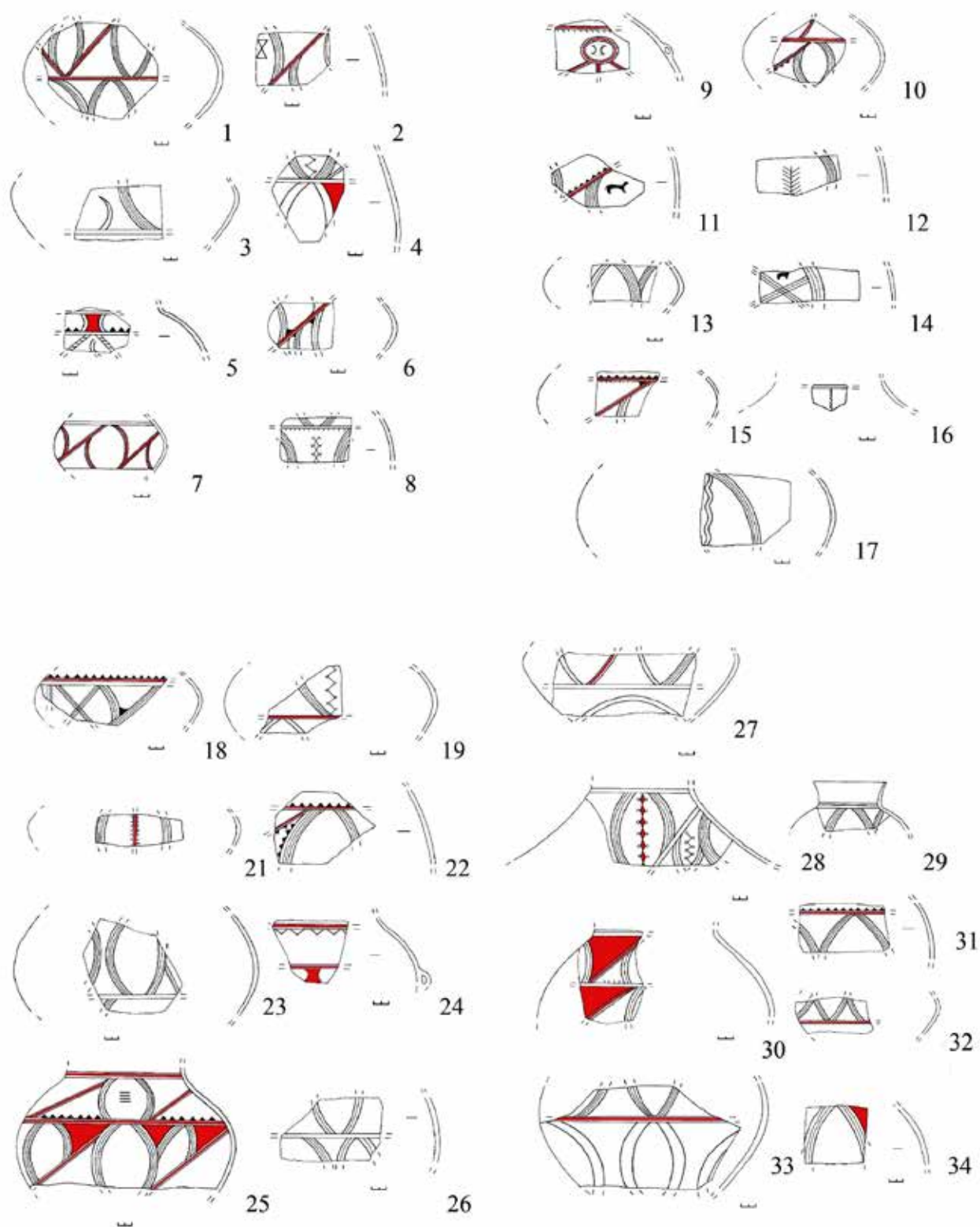

Рис. 10. 1–34. Фрагменти округлого посуду з високими плавно відігнутими назовні вінцями

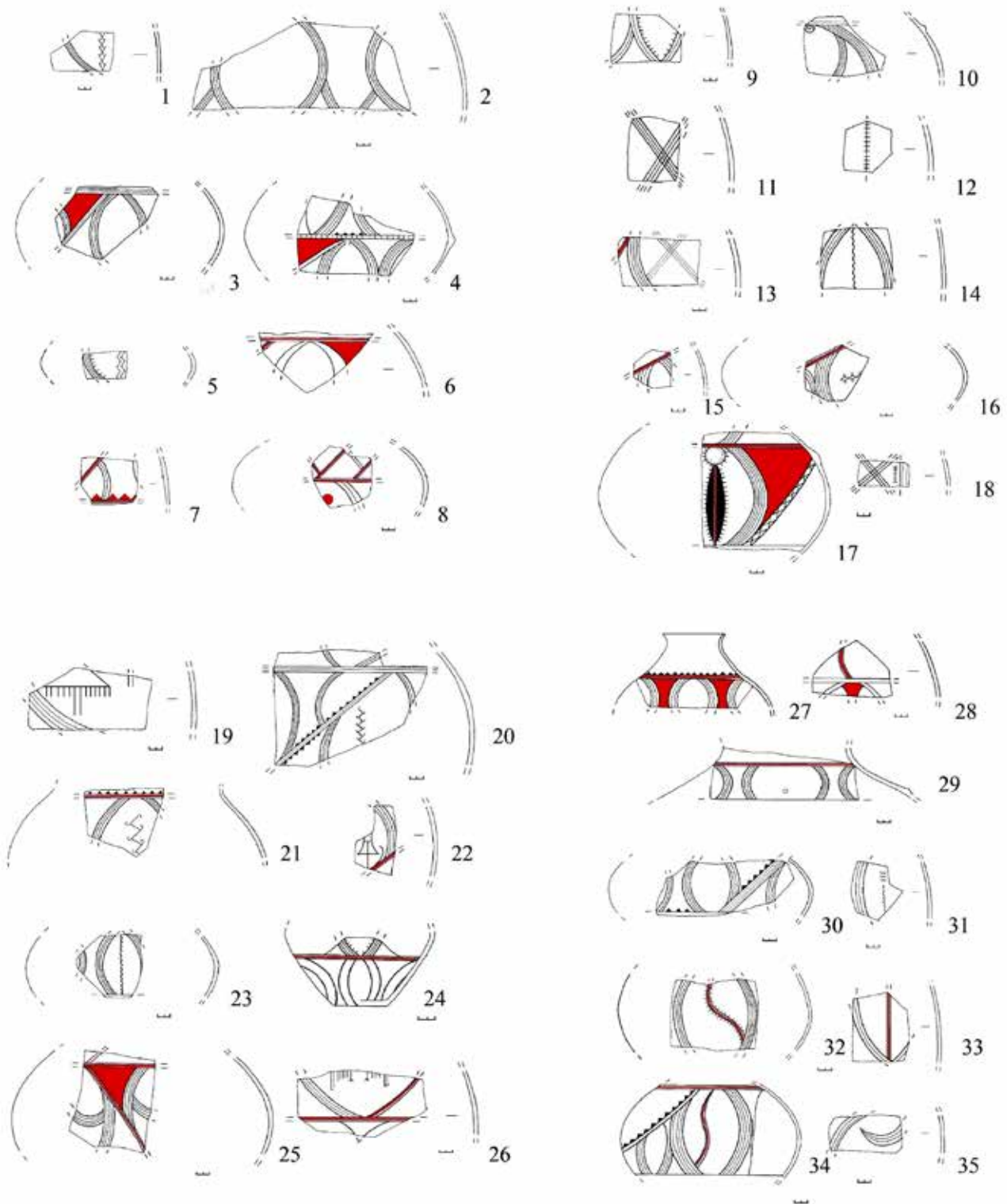

Рис. 11. 1–35. Фрагменти округлого посуду з високими плавно відігнутими назовні віnciaми

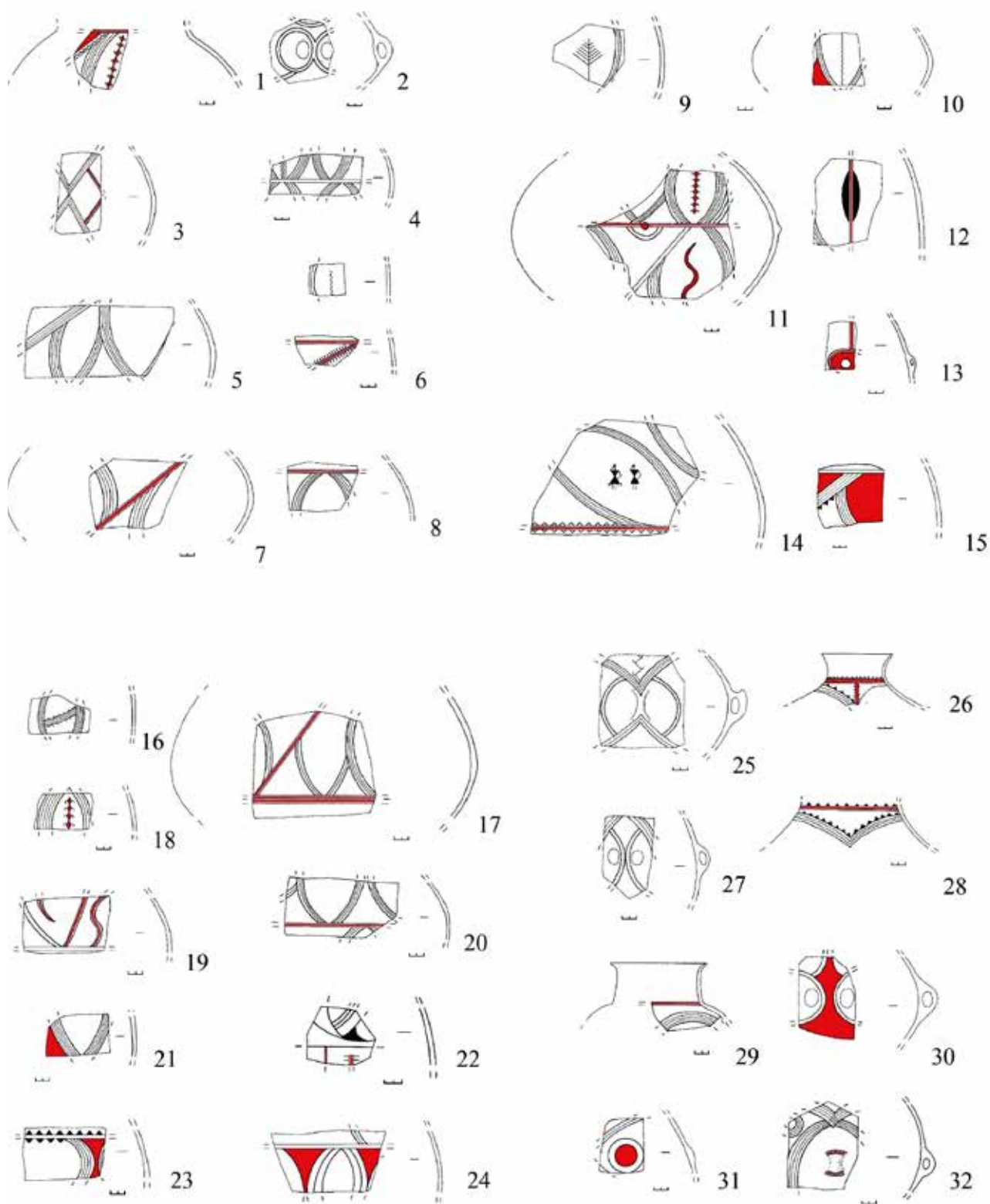

Рис. 12. 1–24. Фрагменти округлого посуду з високими плавно відігнутими назовні вінцями.
25–32. Фрагменти округлого посуду з ручками орнаментованими схемою «совиний лик»

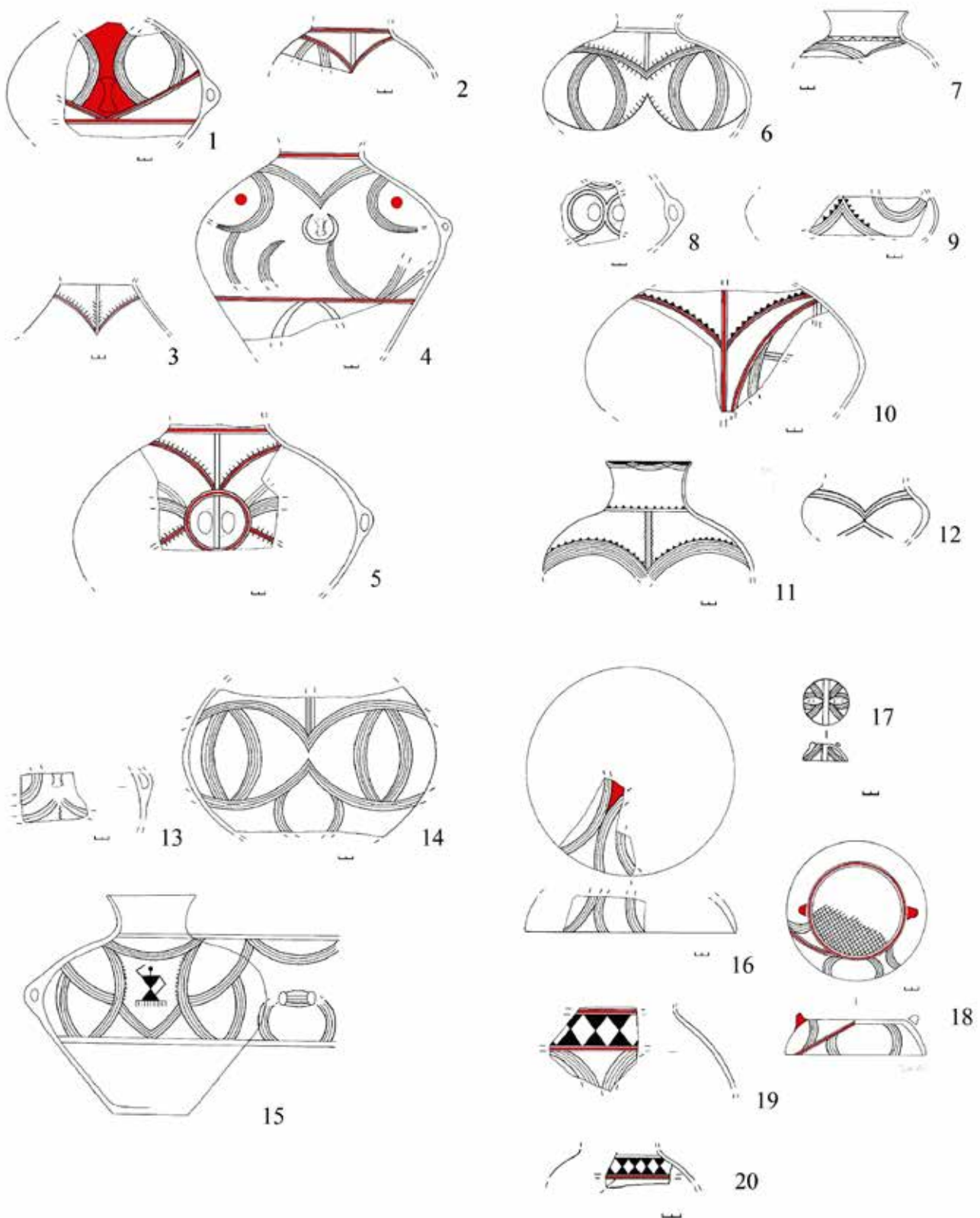

Рис. 13. 1-15. Фрагменти округлого посуду з ручками орнаментованими схемою «свиний лик». 16-18 – фрагменти покришок грушоподібного посуду

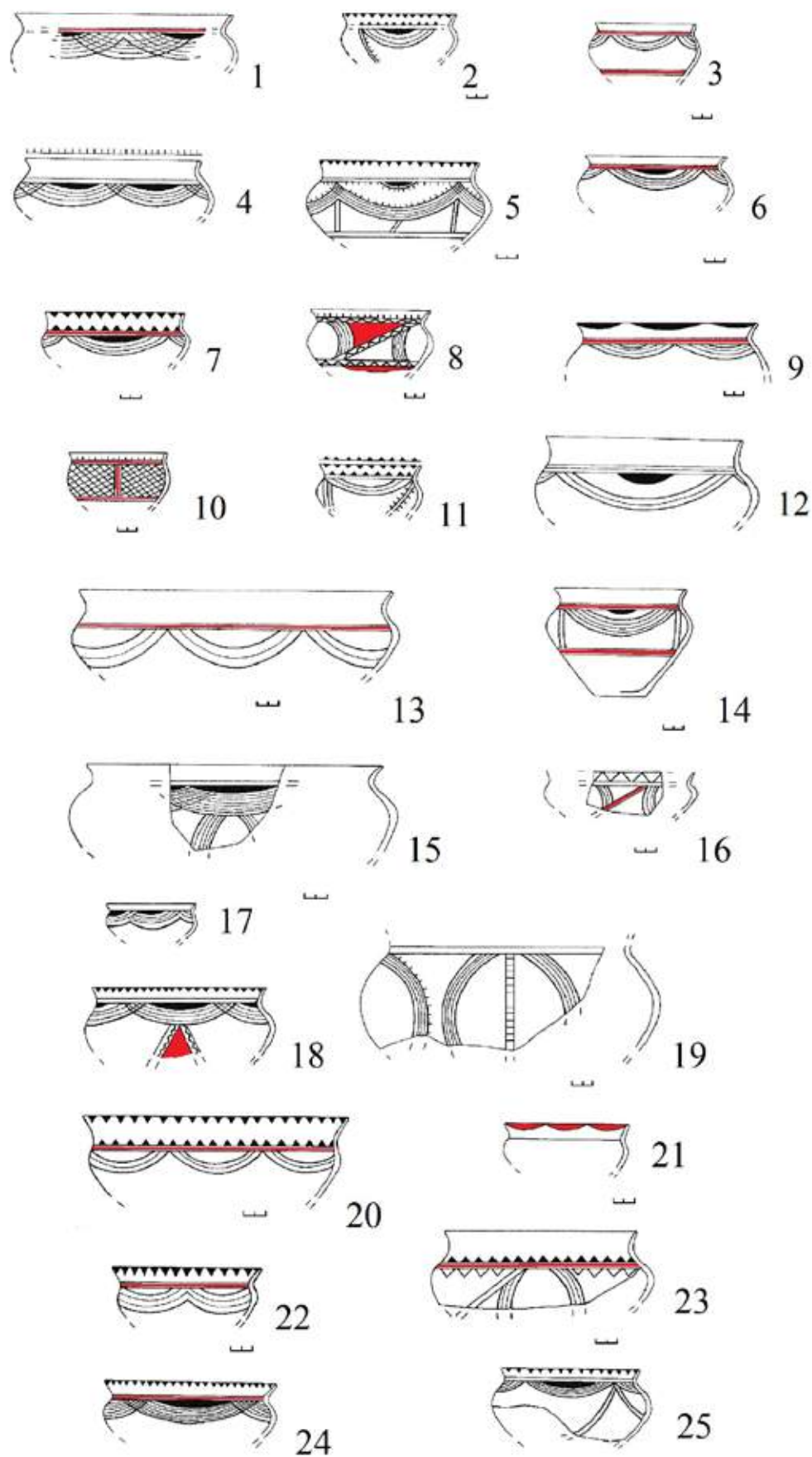

Рис. 14. Фрагменти горщиків

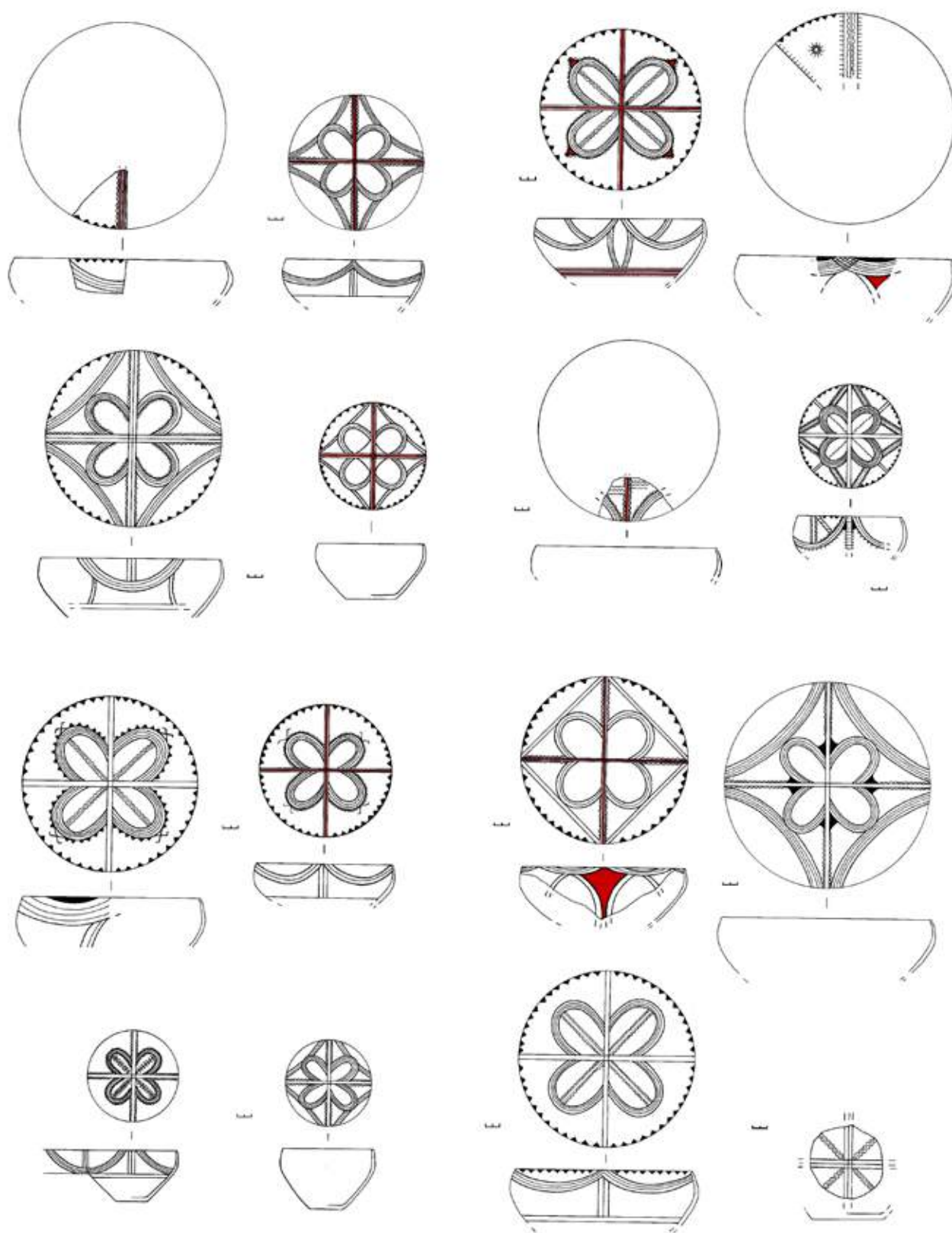

Рис. 15. Фрагменти зрізано-сферичних мисок з «хвильками»

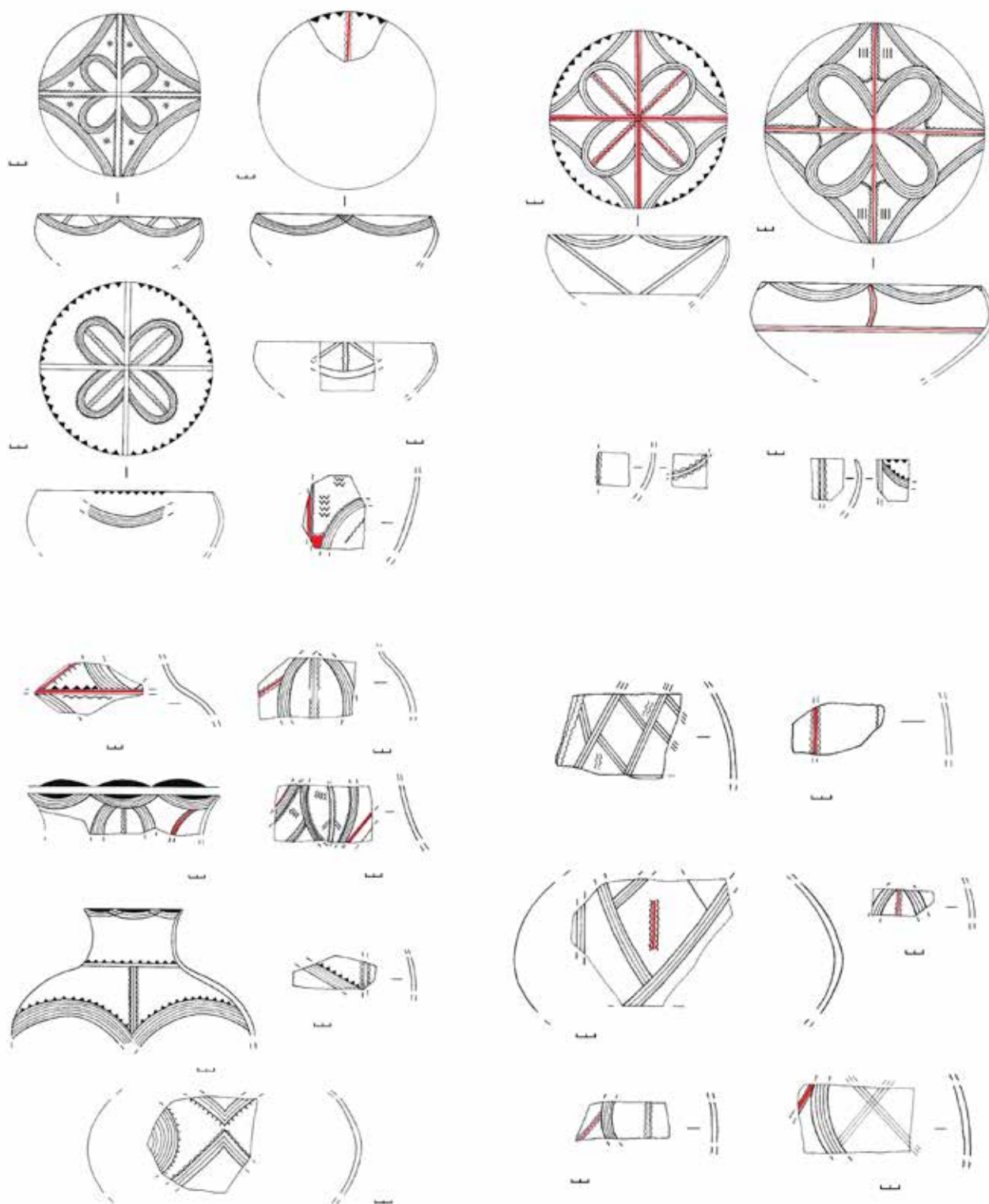

Рис. 16. Фрагменти столового посуду з «хвилями»

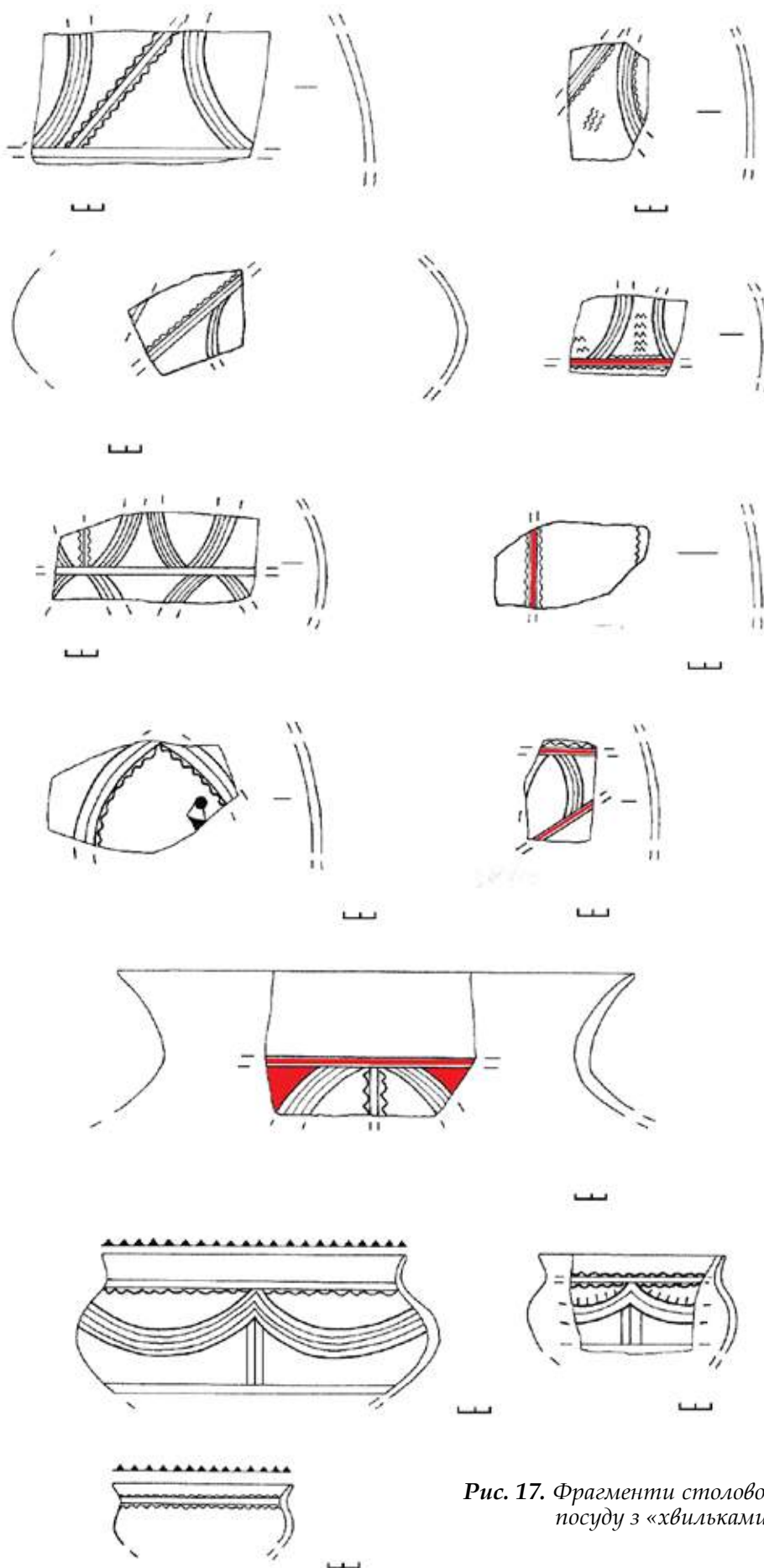

Рис. 17. Фрагменти столового посуду з «хвильками»

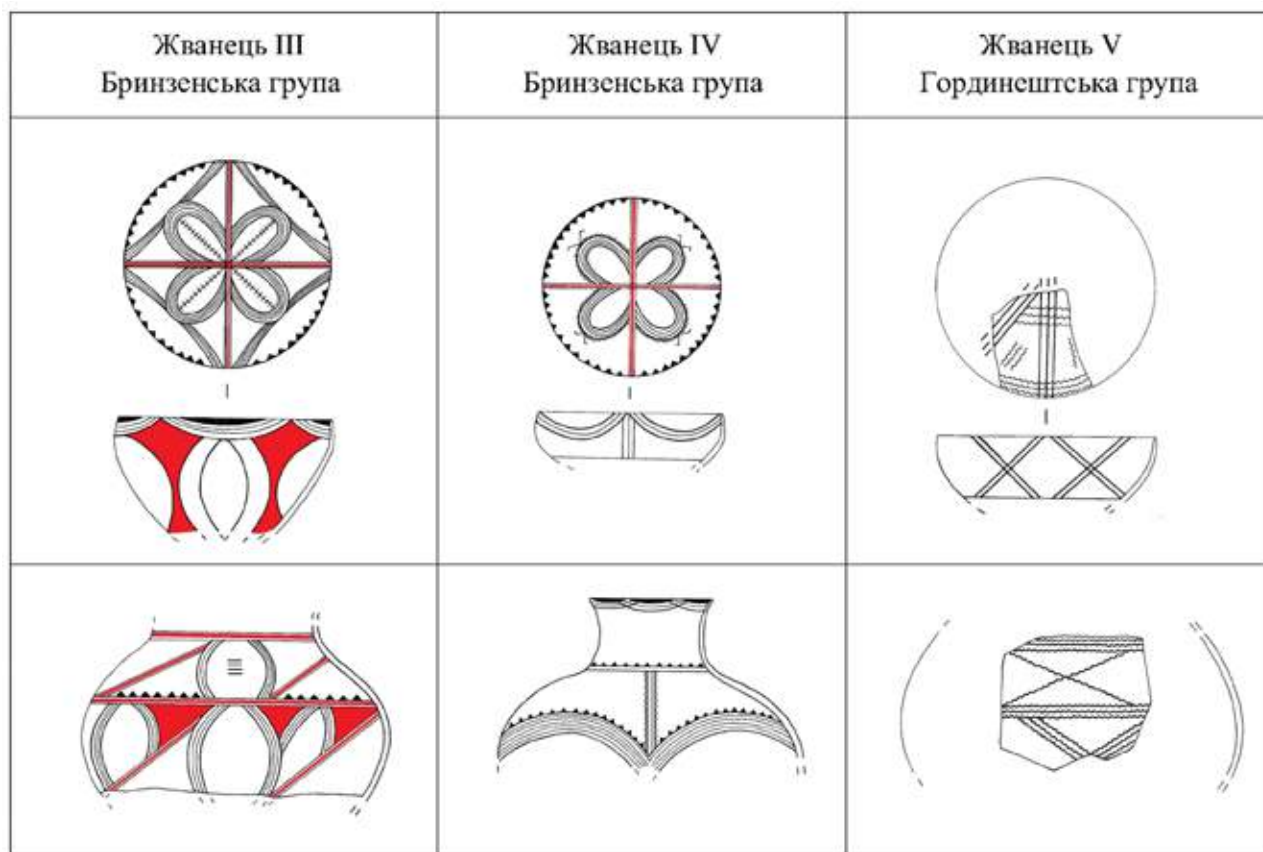

Рис. 18. Розвиток орнаментальних елементів на посуді із Жванця

	Попруття	Середнє Подністров'я	Верхнє Подністров'я Нижня частина	Нижнє Подністров'я	Волинь
С II	Гординешть	Жванець	Більче- Золоте Вертеба III		Голишів
Бринзени IX		Жванець	Кошилівці II	Вихватинці	Хорів I
С II III	Бринзени	Жванець	Більче Золоте Вертеба II		Новомалин- Подобанка
С I	Старі Бадражі		Більче Золоте I		Новомалин- Подобанка

Рис. 19. Відносна хронологія поселення бринзенської групи Жванець

ПІДЙОМНІ МАТЕРІАЛИ ДОБИ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ З КАНІВЩИНИ У СВІТЛІ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У цій роботі розглядаються окремі матеріали виявлені у ході розвідкових зборів та шурфувань, виконаних 2017–2024 рр. Публікація покликана представити матеріали розвідок останніх років у контексті вивчення Канівського куща груп пам'яток ранньої та середньої бронзи. Зроблена спроба намітити постановку питання наявності округи на захід від Канівських дислокацій на підставі порівняння керамічного комплексу із відповідними матеріалами Княжої Гори, Ісковщини, Селища, Пилипенкової Гори та їх висвітленням у публікаціях попередніх дослідників.

Ключові слова: Канівська група пам'яток; середньодніпрська культура; Канів; бабинська культура; Базарище-І.

Вивчення доби бронзи Канівщини нерозривно пов'язане із дослідженнями експедиції КДУ на чолі з Миколою Миколайовичем Бондарем у 1957–1971 рр. До виділеного ним Канівського куща ранньої бронзи, який також фігурує під назвою Канівського гнізда пам'яток, належать Ісковщина, Княжа Гора, Пекарі, Селище, Пилипенкова Гора, Мар'їна Гора, Гора Московка, Безнесів яр, підніжжя Великого скіфського городища та Хутір-Хмільна (урочище Дубрівка, розташування якої було уточнено цьогогорічною розвідкою). Утім, лише мала частина з перелічених поселень висвітлена детально та жодна не опублікована повністю. Окрему складність для вивчення накопичених матеріалів становить їх роз'єднаність не тільки в межах України, але й закордоном. У представленій короткій публікації автор, на основі матеріалів розвідок останніх 7 років, подає їх стислу характеристику та співставлення з пам'ятками Канівської групи пам'яток у зв'язку із першими публікаціями, дотичних розглядуваного часу.

Пам'ятки даної групи, фігурували в археологічній літературі зламу XIX–XX ст. в категорії «випадкових знахідок», за винятком розкопок М. Ф. Біляшівського на Княжій Горі та окремих археологічних робіт під керівництвом В. В. Тарнавського у Пекарях. Однак, власне науковий етап вивчення пам'яток доби бронзи Канівщини розпочинається 1876 р., коли під керівництвом Д. Я. Самоквасова розкопується група курганных могильників на лівому березі р. Росави між сс. Яблунів та Гамарня (Самоквасов 1878, с. 115–118; 222). Постановка питання про зв'язки даного куща поселень із його округою допоки представлена окремими згадками у звітах та роботах М. М. Бондаря, І. І. Артеменка та Т. С. Пассек.

Курганні групи досліджені Д. Я. Самоквасовом розташовувалися на північ та південь від села Гамарня – одна їх частина на плато над долиною р. Росави (Яблунівська група), а інша – на берегових дюнах (Гамарнинська група) (Самоквасов. С. 8–10, с. 117). Матеріали обох частин представляють поховання доби бронзи, скіфського та давньоруського часу. Усі кургани, згідно свідчень самого дослідника розорені та пограбовані. Опис та характер знайдених речей наштовхує на думку про розташування молодших поховань скіфського та давньоруського часу над горизонтами поселень енеоліту-ранньої бронзи. Незважаючи на відносний незначну кількість поховального інвентарю та його скупий опис, це можливо пояснити тим, що місцевість історично розорюється під с/г угіддя із II чверті XIX ст., оскільки поруч курганів, приміром біля № 3, селянами згодом були знайдені декілька речей, зокрема, ймовірно депонат із «сокирками», з якого дослідник отримав лише «масивний товкач», яка радше всього була зернотеркою. Примітна риса полягає у тому, що всі 7 курганів Гамарнинської групи є парними похованнями із невеликою кількістю інвентаря. Тілопокладання здійснене в притаманних ранній бронзі в протилежних напрямках або скорчено, декотрі з вохрою. Серед інвентаря власне самої Гострої Могили у Яблунівській групі (курган № 1) згадується знахідка фаянсового

скарабея, поруч із уламками кремневих виробів – ножів на пластинах, наконечників стріл та окремих керамічних уламків, частина з яких відповідає, висновуючи з опису, нагадують матеріали бабинського часу. Спостереження Д. Я. Самоквасова також доповнюються повідомленнями, зібраними В. Б. Антоновичем, про «розсипи» кремневих стріл та списів разом з 2 кам'яними сокирами на дюнах лівого берегу Росави поруч з Гамарнею та 1 аналогічної знахідки з Конончі (Антонович 1895, с. 99-100). Однак, наявність подібних окремих несистематизованих даних про пам'ятки ранньої бронзи за окресленими М. М. Бондарем межами наразі актуалізуються у зв'язку із новими розвідковими візуальними оглядами зі збором підйомного матеріалу та шурфовок на окремих ділянках.

Вперше теза про наявність округи Канівського гнізда з тимчасовими стоянками або короткотривалими сезонними поселеннями, зробив на підставі розвідок Т. С. Пассек та Я. П. Прилиппко та власних спостережень, висунув М. М. Бондар (Бондарь, 1974, с. 13). На думку дослідника вони мали сезонний або тимчасовий характер, пов'язаний з провідною роллю скотарства середньодніпровців (Бондарь, 1972, с. 121-122).

Окрім досліджених Д. Я. Самоквасовим курганных груп, належність курганів крупних розмірів, розташованих на лівому березі р. Росави доби бронзи відзначив у своїх спостереженнях Бобринський (Бобринский, 1902, с. 107). Відсутність поховань бронзи в межах правобережної Канівської групи пам'яток, за винятком одного на Бабиній Горі (Березанская и др. 1987, с. 19, 22; Лысенко С. Д., 2003) зовсім не відображає потенційну кількість населення, оскільки великий керамічний комплекс Канівського кушча, представлений практично всіма типами кухонного та столового посуду (Артеменко 1967, с. 13-22).

Уже в звіті 1945 р. Т. С. Пассек відзначає, посилаючись на польові дослідження В. В. Хвойки, В. Тарновського, М. Ф. Біляшівського та Д. Я. Самоквасова, що більшість відомих на той час поховань середньодніпровської культури походять саме з Канівщини (Пассек 1945, с. 3). На думку І. І. Артеменко, яку також підтримав М. М. Бондар, матеріали Гамарнинської групи належать саме СК (Артеменко, 1967, С. 5; Бондарь, 1974; с. 166). Говорити про наявність матеріалів доби бронзи дозволяють також опубліковані В. В. Хвойкою відомості про його дослідження одного з двох курганів у Конончі. Опис поховального інвентаря та обряду одного із курганів досліджених ним, вказує на наявність колективного поховання доби ранньої бронзи (Хвойко, 1904, с. 23).

Тим не менш, згодом, при обстеженні Замкової Гори та прилеглої до неї місцевості загonom під керівництвом Т. С. Пассек, матеріали доби бронзи не виявлено. Судячи зі звіту, дослідника відзначає не досліджуваний В. Хвойкою 1900 р., а розташований на північ у бік плато курганный могильник на північ від поселення (*Авт. – наразі візуально простежується три витягнуті підняття*), який з обачністю відносить до скіфського часу (Пассек 1945, с. 30).

Утім сумнів у приналежності описаного поховання дорослого з дитиною на Замковій горі, включно з повідомленнями В. Б. Антоновича та Д. Я. Самоквасова наводять на думку, що поховання належало добі ранньої бронзи. На сьогодні же, під час візуального огляду Замкової Гори та плато на північ від Конончі цього річ були виявлені на місці сучасного кладовища керамічні уламки пізньотрипільського та давньоруського часу; однак керамічний матеріал на плато, вздовж путівця, що сполучає сс. Гамарня та Хмільна, характер підйомного матеріалу повністю змінився і був представлений винятково кам'яними знаряддями.

У зв'язку з можливою приналежністю курганного могильника до середньодніпровської культури особливого значення набувають матеріали доби бронзи в околицях с. Бабичі, яке оглядалося 1965 р. розвідковою групою Канівської первісної експедиції КДУ. Однак, з невідомих причин, М. М. Бондар не приєднував виявлені матеріали до Канівської групи, хоча зазначив наявність артефактики ранньої бронзи (Бондарь 1974, с. 7). Наразі, судячи з концентрації підйомних матеріалів сучасних розвідок, гадаємо можливим припустити, що попередніми дослідниками вони були виявлені саме в урочищі Базарище. Останнє тягнеться вздовж лівого берега р. Росава, обмежене зі сходу мостом автодороги Р10, що ділить навпіл с. Гамарня, та лісом на заході.

На цій місцевості виявлено щонайменше три культурних пласти – доби бронзи, скіфського та давньоруського часів. Специфіка концентрації підйомних матеріалів дозволяє говорити про умовні межі кожного з них, які частково перекривають один одного. Поселення доби бронзи одержало назву урочище Базарище-І. Збір підйомного матеріалу та шурфувань 2020, 2021 та

2024 вказує на те, що воно займає західну частину місцевості – на двох піщаних дюнах, розділених майже посередині великим дюнним видувом, що має назву «Змив» серед місцевого населення. Західна частина поселення поросла лісом. Матеріали Базарища-I здебільшого представлені фрагментованими уламками кераміки. Декотрі з них орнаментовані. Судячи зі зборів підйомного матеріалу та шурфувань, приблизні межі поселення доби бронзи пролягають по лінії Північ-Захід-Захід поруч із ґрунтовою дорогою, що сполучає сс. Гамарня та Бабиці та в західній частині проходить сосновим бором, а південно-східна частина вздовж лівого берега р. Росави, на протилежному боці якої розташоване трипільське поселення Вітряки етапу VII-СІ.

На Базарищі-I під час розвідки 2021 р. в різних місцях урочища було закладені 4 шурфи, які втім не виявили атрибутивних знахідок; в основному дрібні фрагменти, що за характером тіста близькі до ранньої бронзи фіксувалися на глибині 0,25-0,50 м. Однак, в основному керамічний комплекс підйомних зборів представлений уламками середнього розміру, окремі з яких орнаментовані.

Неорнаментовані дрібні уламки виготовлені здебільшого з місцевої глини, що містить значну жорстку з місцевих силікатних мінералів. Уламок придонної частини округлодонного посуду вираженого брунатного кольору із різким ребристим переходом з внутрішнього боку. Виготовлений з місцевої глини з високим вмістом жорстких шпатових та слюдових мінералів, лінійно-джгутовим способом, та має сліди залощення. Діапазон товщини коливається у межах від 1,1 до 1,7 см. Інший уламок горла трикутної форми із вертикально спрямованими зачосами, ймовірно широкогорлого посуду завтовшки 1,0-1,2 см із вираженням «двошаровим зламом». Також, примітним є фрагмент бабинського типу із складною композицією горизонтального та сполученого з ним скісного поясів, який зсередини має жолоби, залишені твердим предметом. Серед одержаного матеріалу з шурфів, вирізняється уламок з орнаментом, близьким до типу I підтипу Ів згідно М. М. Бондаря та близький до культурного пласту урочища Приліз-Селища II (Бондарь 1974, С. 59). Єдиний уламок стінки столової посудини близький до матеріалів Селища-II, 0,85 см завтовшки, ймовірно тонкостінної чаші темно-брунатного кольору. Композиція орнаменту містить з лініями, що звужуються ближче до дінця та щільними обабічними рядами шнурових відбитків, схожий на фрагменти підйомних матеріалів з гори Московки, зібраних Т. С. Пасек та один із уламків II типу II групи Канівської групи пам'яток із Селища за М. М. Бондарем (Пасек, 1949, Рис. 1; Березанська, 1960, с. 49, 50 Рис. 2.10).

Окрім вищезазначених пам'яток ранньобронзової доби, на південь від палеолітичної стоянки Межиріч, у межах села під час першої розвідки в урочищі Петельчиківський куток 2023 р. на площі 50 м², обраній для огляду було виявлене багатошарове поселення. На місці, де концентрувалися дрібні луски кременю та кераміки, був закладений шурф розмірами 0,5х0,6 м. Відкрита стратиграфічна послідовність складалася з порушеного гумусованого шару завглибшки 0,0-0,2 м, нижче якого до глибини 0,4 м слідував змішаний передматериковий ґрунт, що змінився на глибині 0,4-0,6 м стерильним піщаним шаром (Шидловський та ін., 2023). Культурний пласт залягав в межах перших двох шарів та складався з дрібних кременевих лусок і керамічних фрагментів, які були віднесені до неоліту.

Однак, проведена влітку 2024 р. розвідка, що охопила територію 950 м², серед іншого дозволила виявити уламок денця із 4 тонкими горизонтальними лініями, з яких дві розташовані один до одного під кутом 45 розміщені посередині та уламок стінки трикутної форми, що має вертикальні, скісні зачоси, ідентичні аналогам якому відомі з неопублікованих матеріалів колекції Пилипенкової Гори, що зберігаються на кафедрі музеєзнавства та археології КНУ імені Тараса Шевченка. Незважаючи на одиничність знахідки «двошаровий» характер випалу може говорити на користь того, що знайдений уламок був принесений з Канівської групи пам'яток, на користь чого говорить також товщина описаної знахідки, яка становить 0,9 см із незначним збільшенням 1 мм на місці горизонтального зачосу.

Обстеження прилеглої долини р. Рось в обраному районі проводилися також поруч із с. Лука. Околиці села оглядалися експедицією Михайла Петровича Кучери 1974 року (Кучера М. П. 1974), серед яких також наявні одиничні неатрибутивні керамічні уламки доби бронзи. Упродовж першої розвідки 2021 р., на місці оголення зруйнованого лівого берегу р. Рось біля с. Лука здійснювалась зачистка оголених культурних шарів неоліту та передскіфського часу. Візуальне обстеження місцевості поруч та продовжена на тому самому місці зачистка 2024 року підтвердила приналежність більшості матеріалів до чорноліської культури.

Окрім того, розвідкою місцевого урочища Могилки, були знайдені окремі фрагменти доби бронзи. Поруч із зачисткою знайдено 2 уламки – 1 денця та 1 стінки. Орнамент останнього уламка із Луки, що знаходить прямі аналогії матеріалам Пилипенкової Гори та розкопів «Г» та «З» Ісковщини, виготовлений з очищеною глини та має типовий «двошаровий» випал. Забарвлення уламка насичено брунатного кольору; зсередини помітне слабковиражене лінійне загладження у вигляді 7 неглибоких широких пасм, одне з яких перетинає уламок зліва направо. Ззовні орнамент має перехресний шнуровий орнамент, що складається з 8 неглибоких широких поздовжніх шнурових ліній та 3 скісних, які перетинають горизонтальні справа наліво.

Також, поруч із оголенням культурного шару, на якому проводилася зачистка 2021 та 2024 рр., привертає увагу виявлений за декілька метрів від неї уламок половини дінця об'ємного горщика із довжиною 9,8 см між найбільш віддаленими краями та ймовірно реконструйованим діаметром 10, 5-10,7 см, що має порівняно менший вміст жорсткості та знаходить собі аналогії у подібних денцях Ісковщини та Селища-ІІ.

Матеріали розвідок продовжують оброблюватися автором публікації. Невелика кількість придатних для культурної атрибуції знахідок наразі дозволяє не дозволяє сформувати порівняльні хронологічні колонки. Наразі варто відмітити, що головна відмінність уламків знайдених впродовж розвідок останніх років за межами Канівського гнізда вбачається у слабко виражені або практично відсутні пасмові загладження зсередини посудин. Таким чином, можливо припустити, що округа Канівського гнізда пам'яток займала не тільки лівий берега Дніпра, тезу про наявність якої висунув М. М. Бондар, але також сягала доволі значної території, значно західніше поселення в урочищі Дубрівка біля с. Хутір-Хмільна. Однак, точне з'ясування цього питання можливе тільки за проведення розкопок на згаданих пам'ятках.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: Типографія М. Г. Волчанинова.
- Артеменко, И. И. 1987. Связи племен среднеднепровской культуры. В: *Артеменко И. И. (отв. ред.). Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6-16.
- Березанская, С. С., Отрошенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Березанська, С. С. 1966. Деякі питання історії Середнього Подніпров'я за доби ранньої бронзи. *Археологія*, XX, с. 47-57.
- Березанська, С. С., Бондар, М. М. 1964. Поселення епохи ранньої бронзи в Каневі. *Археологія*, XVII, с. 170-178.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смѣла*. Т. III. Дневники раскопок 1889-1897 гг.
- Бондарь, М. М. 1974. *Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы*. Киев: Вища школа; Киев: Издательство при КГУ.
- Бондарь, Н. Н. 1972. К вопросу о характере хозяйства племен Среднего Поднепровья в эпоху ранней бронзы. В: *Артеменко, А. А. (ред.). XV Наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України)*. Одеса.
- Кучера, М. П. 1974. *Отчет о разведке городищ в Среднем Поднепровье в 1974 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1974/6.
- Лысенко, С. Д. 2003. Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина гора – Дедов шпиль у с. Бучак под Каневом. 2003. *VITA ANTIQUA*, 5-6. с. 60-71.
- Пассек, Т. С. 1945. *Отчет о работах Поросского отряда в 1945 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1945/4.

- Пассек, Т. С. 1945. Пороська археологічна експедиція 1945 року. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 222-236.
- Пассек, Т. С. 1949. Селище епохи бронзи в районі г. Канева. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 25, с. 42-47.
- Самоковасов, Д. Я. 1878. *Могилы русской земли*. Москва: Синодальная типография.
- Хвойко, В. В. 1904. *Раскопки в области Трипольской культуры*. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.
- Шидловський, П. С. 2023. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріч та розвідкові дослідження на території Канівської ОТГ у 2023 р.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
-

Artem Dergai,

Postgraduate Student, Department of Museology and Archaeology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE LIFT MATERIALS FROM KANIV REGION IN THE LIGHT OF PREVIOUS RESEARCH

The materials of Bronze Age from Kaniv district have been known from the last quarter of the 19th century. Albeit, the borders of Serednyodniprovska Corded culture one as well as its synchronic surroundings were not proven regularly. This sheet dedicated to regard the last field reconnaissance in connection to the previous studying of the sites. Author have regarded the most attributive specimens according to the approximate analogues from Kaniv sites group.

Keywords: Bronze Age, Corded Ware Culture, Kaniv district, Mezhyrich, ceramic complex

Ігор Буцький,
аспірант Інституту археології НАН України

Олександр Мишуста,
завідувач відділу охорони пам'яток археології
Дніпропетровського обласного центру
з охорони історико-культурних цінностей

ТРАДИЦІЇ ВИРОБНИЦТВА ПОСУДУ НАСЕЛЕННЯ ФІНАЛУ ДОБИ БРОНЗИ В БАСЕЙНІ Р. САМАРА

У статті розглядаються такі аспекти технології виробництва керамічного посуду на поселеннях фіналу епохи бронзи в басейні р. Самара, як рецептури формувальних мас та способи формування самих посудин, розглядається проблема поширення та відбувається спроба інтерпретації отриманих даних, зокрема – відстежування певних пучків поселень і їх мікрохронології на основі змін в асортименті використовуваних рецептів в різних стратиграфічних горизонтах.

Ключові слова: постзрубний тип, богуславсько-білозерська культура, епоха бронзи, рецептури формувальних мас, кераміка, ліпна кераміка.

Басейн річки Самара, найбільшої лівої притоки Дніпра, створює досить своєрідний мікро-регіон, порівняно добре розвіданий. Це, а також порівняна доступність його зараз, під час російського військового вторгнення, дозволило створити відносно щільну мапу пам'яток, для яких було можливо дослідити рецептури формувальних мас та простежити використані прийоми формування та обробки керамічного посуду.

Особливістю цього дослідження є те, що проводилось воно виключно на розвідкових матеріалах. Серед сильних сторін вибірки пам'яток можна відмітити їх відносну географічну щільність, що дозволяє простежити певні «пучки» поселень, об'єднані однаковими чи дуже подібними наборами рецептів формувальних мас і розташованих часто на відстані не більше 1-2 км одне від одного. Але є і слабка сторона вибірки, яка полягає в тому, що представлена вона лише пам'ятками, що не були досліджені масштабними розкопками, але в більшості випадків – з шурфуванням, так що вибірки зразків були досить невеликі кількісно.

Відбір зразків відбувався за можливості випадковим чином, але перевага надавалась фрагментам посуду, які мали діагностичні ознаки та морфологічні елементи: вінця, частини тулубу з перегинами, денця і придонні частини, декор. За можливості відбирались зразки, що репрезентували би всі морфологічні частини посудини. Також відбирались всі зразки, що відрізнялись від основної маси за кольором, формою чи декоруванням, а також зразки, що мали, наприклад, ангобування та лискування, нехарактерні включення в формувальній масі, помітні неозброєним оком.

У процесі відбору проводилась фотофіксація і документування таких технологічних слідів на поверхні і на давніх зламах, як залишки швів, відбитки інструментів, сліди замазування, способи обробки зовнішніх і внутрішніх поверхонь (загладжування твердим знаряддям або м'яким матеріалом, пальцями, штампом, лискуванням, ангобуванням, обмивання підсушеного виробу та інші) та якості обробки по відомим їм ознакам (Roux 2019, р 140-178). Якщо загладжування знаряддями, в тому числі гребінчастими штампами, досить очевидно фіксується власне відбитками знаряддя, то обмивання посудини констатувалося за згладженістю/розмитістю країв відбитків знарядь. Злами робились в вертикальних перетинах, до 10-15 мм завширшки.

Усі зразки були досліджені на цифровому мікроскопі Magnifier SuperZoom 0-1600X на збільшенні близько 500х-600х. Для більш детальної фотофіксації в окремих випадках застосовувався оптичний мікроскоп БІОЛАМ Р11 з переробленим предметним столиком і доданими вертикальною та бічною підсвітками і приладдям для фіксації камери (телефона). Вимірювання розмірів включень відбувалось за допомогою мікролінійки, що входить в комплект мікроскопа Magnifier SuperZoom 0-1600X. Оцінка концентрації включень відбувалась у порівнянні зі заздалегідь створеними еталонами з відомими концентраціями.

Включення піску і органіки, на відміну від включень шамоту, становлять певну проблему, через те, що можуть мати як природний характер, так і штучний чи випадковий. У випадку з вклю-

ченнями піску — наявність скупчень чи зон з різним за характеристиками включень розглядалась як ознака того, що принаймні частково пісок доданий штучно, але як у випадках коли ознаки штучних домішок були, так і в тих коли вони були відсутні доводиться констатувати що включення піску становили близько 20 % від об'єму, що певною мірою свідчить про те, що пісок міг додаватись лише для досягнення потрібного гончарю рівня пластичності маси. Органіка могла також мати не тільки характер свідомої домішки, але і бути природним включенням, слідами накопичення чи змінами, що відбувались вже після депонування матеріалу (наприклад виникнення грибкових/бактеріальних плівок у мікротріщинах). В дослідженні додавання вважалось штучним у випадках, коли сліди її присутності свідчили про наявність не менше 20 % в формувальній масі; зазвичай при суттєвій її концентрації - сліди її також були порівняно однотипними, найчастіше це були відбитки волокон, імовірно — листів злакових (складно сказати диких чи культурних видів). В вибірках з деяких пам'яток були часто присутні одиничні, не більше 10 % від об'єму маси, включення осадових порід — вапняків та сланців/алевролітів, що, очевидно є природними включеннями, характерними для даного регіону, особливо — східної його частини.

Було досліджено кераміку з наступних 18 поселень (рис. 1).

Орловщина-1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2016, с. 7, 20-23). Поселення розташоване на частині прируслового схилу лівого берега стариці р. Самара, що має місцеву назву озеро Купевате, на схід від східної околиці с. Орлівщина Самарівського району. На території поселення наявні три кургани. На території досліджуваної ділянки прируслового валу було виявлено 5 пунктів поширення культурного шару з досить неоднорідною насиченістю з матеріалами доби пізньої бронзи та середньовічних кочовиків. Здебільшого, у вибірку потрапив матеріал з пунктів 4 та 5, як найбільш чисельний і придатний до виконання зламів. Всього було відібрано 26 зразків, серед яких присутні 1 фрагмент вінця та 1 фрагмент придонної частини ліпних посудин.

Павлоград (Соснівка)-1 (Голубчик, Мишуста 2019, с. 12). Поселення розташоване на високому мисовидному виступі надзаплавної тераси лівого берегу р. Самара, на краю надзаплавної тераси, біля південно-східної околиці м. Павлоград, на північний захід від високовольтної підстанції, на північний схід від залізниці. Вибірка представлена уламками кераміки з шурфування. Було відібрано всього 9 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок та один фрагмент вінця.

Павлоград (Соснівка)-2 (Голубчик, Мишуста 2019, с. 12-13). Поселення знаходиться на високому мисовидному виступі надзаплавної тераси лівого берегу р. Самара, на схилі надзаплавної тераси, біля південно-східної околиці м. Павлоград, на північний схід від електричної підстанції. Вибірка представлена уламками кераміки з шурфування. Було відібрано 16 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок та вінця посудин.

Привовчанське-1, Привовчанське-2, Привовчанське-3 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2018, с. 29-33). Група з трьох пам'яток розташована на мисовидних виступах надзаплавної піщаної борової тераси розділених ярами, у заплаві правого берегу нижньої течії р. Вовча, лівобережної притоки ріки Самари, на відстані 3,4-3,85 км на північний схід від умовного центру с. Привовчанське Павлоградського району.

Привовчанське-1. Вибірка представлена фрагментами кераміки з шурфування. Було відібрано 15 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок посудин.

Привовчанське-2. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 12 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок посудин, одне вінце і дві придонних частини.

Привовчанське-3. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 15 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок посудин, два фрагменти вінця і три придонних частини.

Великоолександрівка-1 (Буров 1993, с. 233, 238-239; Голубчик, Мишуста 2020, с. 6-10). Поселення розташоване на високому мисовидному виступі надзаплавної тераси правого берегу р. Вовча, на північний захід від північно-західної околиці села Великоолександрівка Синельниківського району, на південний захід від автодороги Павлоград – Васильківка. Вибірка представлена уламками кераміки з шурфування. Було відібрано 20 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок та по одному фрагменту придонної частини посудини і вінця.

Богданівка-1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 20-21). Поселення розташоване на мисах на краю корінного правого берега р. Самара, на правому березі гирла балки Таранова при її впадінні у долину р. Самара, на південь від південної околиці с. Богданівка Павлоградського району.

району. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 10 зразків, серед яких: 3 представляють з себе фрагменти вінець і 1 — придонну частину ліпних посудин.

Богданівка-2 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 21). Поселення розташоване на південь від південної околиці с. Богданівка Павлоградського району, на дюнному підвищенні у заплаві правого берега р. Самари. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 7 зразків, серед яких 4 представляють з себе фрагменти стінок, 3 — вінець.

Богданівка-3 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 21). Пам'ятка знаходиться на південний захід від умовного центру с. Богданівка Павлоградського району, на південний схід від дороги Богданівка-Богуслав, на дюнних підвищеннях у заплаві правого берега р. Самари. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 7 зразків, серед яких: 5 представляють з себе фрагменти стінок, 1 — фрагмент вінець і 1 — уламок придонної частини.

Самарське-3 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 22). Поселення знаходиться на дюнному підвищенні в заплаві правого берега р. Самари, на східній околиці села Самарське Павлоградського району. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 5 зразків, серед яких: 3 представляють з себе фрагменти придонних частин, 1 — фрагмент стінки і 1 — уламок вінець ліпних посудин.

Самарське-4 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 24). Пам'ятка знаходиться на останці корінного правого берега р. Самара, на схід від умовного центру с. Самарське Павлоградського району. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 9 зразків, серед яких: 6 представляють з себе фрагменти вінець, 2 — фрагмент стінки і 1 — уламок придонної частини.

Бажани-1 (Мишуста 2019 с. 7). Поселення знаходиться на дюнному підвищенні у заплаві лівого берегу р. Самара на північний схід від північної околиці с. Бажани Синельниківського району. Колекція представлена збором підйомного матеріалу на поверхні пам'ятки. Було відібрано випадковим чином 16 зразків, серед яких 2 фрагменти вінець, решта — фрагменти стінок ліпних посудин.

Катеринівка-1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2018, с. 19-22). Пам'ятка знаходиться у заплаві правого берегу р. Самара на дюні, на південний захід від умовного центру с. Катеринівка Синельниківського району. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 38 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок, вінець і три придонних частини ліпних і гончарних посудин.

Мар'їна Роща-1 (Ковальова 1972, Голубчик, Філімонов, Мишуста 2018, с. 19, 22-24). Поселення розташоване на схід від околиці с. Мар'їна Роща Синельниківського району, на південно-західному березі стариці р. Самари, русло якої в минулому проходило між краєм крутого корінного правого берега р. Самара та боровою піщаною терасою, що фіксувалось на місцевості ланцюжком неглибоких озер, в наші дні остаточно пересохлі. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 14 зразків, що представляють з себе фрагменти стінок і придонних частин ліпних посудин.

Петропавлівка-1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2015, с. 16-17). Поселення розташоване на краю високого мису, що розташований на правому березі р. Лозової при її впадінні в заплаву лівого берегу р. Самара, на південний захід від умовного центру смт Петропавлівка Синельниківського району. Колекція представлена збором підйомного матеріалу на поверхні пам'ятки, що репрезентований стінками ліпного посуду. Було відібрано випадковим чином 10 зразків стінок ліпних посудин.

Петропавлівка-2 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2015, с. 17-18). Поселення розташоване вздовж краю надзаплавної тераси вздовж гирла лівого берегу р. Лозової при впадінні її в заплаву лівого берегу р. Самара, на південний захід від умовного центру смт Петропавлівка Синельниківського району. Колекція представлена збором підйомного матеріалу на поверхні пам'ятки, що репрезентований стінками ліпного посуду. Було відібрано випадковим чином 10 зразків.

Петропавлівка-3 (Мишуста 2020, с. 8-10). Поселення розташоване на дюнному підвищенні у заплаві лівого берегу р. Лозова, лівобережної притоки р. Самара, на південь від південної околиці смт. Петропавлівка Синельниківського району. Колекція представлена збором підйомного матеріалу і матеріалами шурфувань. Було відібрано 30 зразків.

Масив **рецептів** для досліджуваного регіону виявився досить однотипним як по асортименту так і концентрації включень (рис. 2.)

1. Глина+Пісок+Шамот (рис. 3: 1-2) — Включення піску складали здебільшого 18-20 % від об'єму, в деяких випадках траплялись зразки з трохи меншою чи більшою концентрацією, що свідчить скоріше про недостатньо ретельне розмішування маси. Пісок зазвичай був представлений дуже гомогенними включеннями дрібнодисперсного піску (до 0,07 мм), що імовірно є природними включеннями глини, включеннями піску середніх (0,07-0,4 мм) і значно рідше - великих фракцій (від 0,5 мм), що часто могли складати скупчення. Шамот становив близько 15-20 % об'єму маси, концентрація на різних пам'ятках могла тяжіти до різних країв діапазона, розміри включень коливались в межах 0,1-2,0 мм, здебільшого середні розміри тяжіли до 0,2-0,3 мм. Цей рецепт абсолютно домінував практично на всіх досліджених пам'ятках.

2. Глина+Пісок (рис. 3: 3). Включення піску складали 25-35 % від об'єму. Пісок зазвичай був представлений дуже гомогенними включеннями дрібнодисперсного піску (до 0,07 мм), що імовірно є природними включеннями глини, та великою кількістю включень піску середніх (0,07-0,40 мм) і значно рідше - великих фракцій (від 0,5 мм).

3. Глина+Пісок+Органіка (рис. 3: 4-5) — концентрація і характеристики піску в цілому співпадали з такими в рецепті Глина+Пісок+Шамот. Присутність органічних включень в масі коливалась в межах 20-40 %.

4. Глина+Шамот (рис. 3: 6) — шамот становив близько 15-20 % об'єму маси, концентрація на різних пам'ятках могла тяжіти до різних країв діапазона, розміри включень коливались в межах 0,1-2,0 мм, здебільшого середні розміри тяжіли до 0,2-0,5 мм. В зразках був присутній також, очевидно — природний, дрібнодисперсний пісок, досить рівномірно розповсюджений в масі, його частка не перевищувала 5-10 %

5. Глина+Пісок+Шамот+Органіка (рис. 3: 7) — концентрація і фізичні характеристики всіх домішок в цілому були подібні до таких в попередніх рецептах.

6. Глина+Шамот+Органіка (рис. 3: 8) — концентрація і фізичні характеристики всіх домішок в цілому були подібні до таких в попередніх рецептах. Також могла бути присутня невелика природна домішка дрібнодисперсного піску.

Формування посудини (рис. 4). Через досить невелику кількість фрагментів, що мають технологічні сліди, зумовлену специфікою матеріалу дані про способи формування посудин дуже фрагментарні, кількісно недостатні для того, щоб співставити їх з використаними рецептами формувальних мас і вимагають перевірки та уточнення на більш масовому матеріалі. На даний момент ситуація виглядає так, що в усьому досліджуваному регіоні способи формування посудин були досить однорідні.

Денце, практично в більшості випадків, схоже, сформоване ємнісно-донним чином, шляхом загинання нижніх країв вже сформованого тулубу або його частини до середини і примазування в центр додаткової порції глини, можливо в деяких випадках — з домазуванням з боку дна додаткового шару (рис. 4: 1-2). Значно рідше мова може йти про формування окремо дна закрученим джгутом.

Формування полого тіла посудини відбувалось джгутами до 2 см заввишки. Джгути накладались найчастіше внахлест (рис. 4: 3), рідше — по принципу крокуючої симетрії (рис. 4: 4). Є лише один надійний випадок використання стрічки (рис. 4: 5) на поселенні Привовчанське-1, решта випадків дуже невиразні, що можна пояснити як відсутністю великих фрагментів, злам яких би демонстрував наявність швів від стрічок, так і тим, що стрічковий спосіб формування посуду витіснявся джгутовим і дійсно використовувався рідше, або перед нами фрагмент імпортової чи спеціалізованої посудини. Накладались вони здебільшого внахлест, хоча в одиничних випадках присутні випадки крокуючої симетрії. Можна припустити що і у випадку з джгутами, і зі стрічками, спосіб їх накладання міг змінюватись для спрощення формування потрібного профілю посудини.

Округлі в перетині вінця явно зустрічаються частіше за підпрямокутні, імовірно це додатково вказує на те, що посудину формували наліплюючи джгути до дна, не перегортаючи поле тіла дориги дригом для того, щоб простіше отримати рівні її краї.

Мископодібні посудини, схоже, виготовлялись шляхом примазування до окремо сформованого денця цільної стрічки глини, але одиничних характер таких посудин не дає нам можливості виключати інші способи.

Зафіксовано кілька фрагментів, до яких примазувались ручки, що формувались окремо. В них можна вбачати культурний вплив білозерських традицій, але варто відмітити, що за якістю, пропорціями і асортиментом домішок ці посудини не відрізнялись від основної маси кераміки, а відтак ми можемо констатувати їх місцеве виробництво.

При спробі картографування поширення зафіксованих рецептів (рис. 3) була отримана досить складна картина. На майже всіх поселеннях в басейні р. Самари кількісно переважає кераміка з додаванням піску і шамоту. І на поселеннях Орловщина-1, Самарське-3 та Самарське-4 присутня тільки кераміка з домішкою піску та шамоту. Варто відмітити географічну близькість останніх двох, що може свідчити про те, що ці пам'ятки залишені носіями однієї керамічної традиції, імовірно — в приблизно один час.

Поселення Соснівка-1 та Соснівка-2, Богданівка-3 і Катеринівка-1 представлені комплексами з двох рецептів: з додаванням піску та шамоту і рецептом, що включав у себе лише додавання піску. Перші два поселення знаходяться дуже поряд, наступні два — на майже рівній відстані 11–12 км одне від одного вздовж русла р. Самари. Група поселень Привовчанське-1, Привовчанське-2 та Привовчанське-3 демонструють складну ситуацію зі співвідношенням рецептів, що основані на додаванні таких груп домішок як вищезгаданий пісок+шамот, пісок+шамот+органіка, пісок+органіка та лише з додаванням піску. Нерівномірна розповсюдженість цих рецептів по даним поселенням може вказувати на те, що на пам'ятках існує не менше двох етапів заселення носіями відмінних традицій приготування формувальної маси, що не співпадають планіграфічно. На поселенні Катеринівка-1 спостерігається подібна, але більш очевидна, ситуація: горизонти з рецептами, що включають лише шамот і пісок, та рецептами, що включають додавання органіки чітко розділені стратиграфічно, при чому горизонт, з рецептами, що включають органіку — давніший; дуже імовірно, що до цього ж, більш давнього, горизонту належать і поселення Богданівка-1, Бажани-1 та Мар'їна Роща-1, що утворюють досить компактну групу поселень, розташованих на відстані 3–7 км одне від одного. Звертає на себе увагу те, що на всіх поселеннях з присутністю кераміки з органікою існує посуд без додавання піску або шамоту, які, імовірно, вона «заміняла». Цікавим також видається те, що від групи поселень Привовчанське ця група знаходиться на відстані близько 10 км.

Особняком стоїть поселення Великоолександрівка-1 в басейні притоки Самари, р. Вовча, що репрезентує як рецепти, характерні для Соснівка-1 та Соснівка-2, так і нечисленні зразки з рецептами, що включали у себе органіку.

Найсхідніший пучок поселень, Петропавлівка-1, Петропавлівка-2 та Петропавлівка-3, демонструють досить однорідну картину з абсолютним домінуванням рецепту, що включає у себе додавання піску та шамоту, значно рідше, але представлені на кожному поселенні — лише шамоту. Лише на Петропавлівці-3 був зафіксований рецепт, що включав у себе додавання органіки.

На майже всіх пізньозрубних і постзрубних поселеннях в басейні р. Самари кількісно переважає кераміка з додаванням піску і шамоту, як це зафіксовано і для поселень в басейні Сіверського Донця (Косарева 1979; Денисова 1996, с. 19–22; Korokhina, Butskiy 2023, р. 296–300), але на відміну від поселень басейну Сіверського Донця в регіоні басейну Самари, дно та придонна частина посуду формувалась інакшим способом, що передбачав, імовірно, використання ємнісно-донного начину, замість донно-ємнісного чи окремого формування дна та полого тіла. Це свідчить про певну регіональну специфіку традицій населення регіону, імовірно, залишеної у спадок з більш раннього часу.

ЛІТЕРАТУРА

- Мишуста, О. В. 2019. *Звіт про археологічні розвідки на території Петропавлівського району Дніпропетровської області у 2019 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2019/67.
- Мишуста, О. В. 2020. *Звіт про археологічну розвідку на території Петропавлівської селищної об'єднаної територіальної громади Петропавлівського району Дніпропетровської області у 2020 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2020/25.
- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2015 р.* Дніпропетровськ. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2015/21.

- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2016 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64.
- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2017. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2017 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2017/74.
- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2018. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2018 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2018/21.
- Голубчик, Л. М., Мишуста, О. В. 2019. *Звіт про археологічну розвідку біля околиці м. Павлоград на території Троїцької сільської об'єднаної територіальної громади Павлоградського району Дніпропетровської області у 2019 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2019/71.
- Голубчик, Л. М., Мишуста, О. В. 2020. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2020 р.* Дніпро, Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2020/59.
- Буров, Г.М. Археологические памятники в бассейне р. Волчьей (по данным 1952–1955 гг.). *Древности степного Причерноморья и Крыма: сборник научных трудов*, Т. 4, Запорожье: Запорожский государственный университет, Запорожский областной краеведческий музей, Государственный историко-археологический музей-заповедник «Каменная могила», С. 231-249.
- Денисова, А. А. 1996. Технология изготовления керамики на поселении Капитаново I. *Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи*, Вып. 2, Воронеж, с. 19-22.
- Ковальова І. Ф. 1972. Розвідка горішньої течії р. Самара. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, Вип. IV, Київ, с. 332-336.
- Косарева А. А. 1979. Керамика поселения срубной культуры в урочище Усово Озеро на Северском Донце. *Проблемы эпохи юга Восточной Европы*, с. 73-74.
- Korokhina, A., Butskyi, I. 2023. Approaching the ceramic technology of the Late Bronze Age settlement of Hlyboke Ozero-2 in Eastern Ukraine: Preliminary results. In: V. Diaconu & A. Gafincu (Eds.). *The Bronze Age in the Northern Black Sea area. Multidisciplinary studies (BIBLIOTHECA MEMORIAE ANTIQUITATIS XLVII)*. Braila-Piatra-Neamt: Neamt National Museum Complex, p. 291-319.
- Roux, V. *Ceramics and Society: A Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham, Switzerland: Springer Nature, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03973-8_1
-

Ihor Butskyi,

postgraduate student of the Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Oleksandr Myshusta,

Head of the Department of Protection of Archaeological Sites
of the Dnipropetrovsk Regional Center
for the Protection of Historical and Cultural Values

TRADITIONS OF POTTERY PRODUCTION OF THE LATE BRONZE AGE POPULATION IN THE SAMARA RIVER BASIN

The article deals with such aspects of the technology of production of pottery at the settlements of the Final Bronze Age in the Samara River basin as recipes for clay paste and methods of forming the vessels themselves, considers the problem of their distribution and attempts to interpret the data obtained, in particular, tracking certain clusters of settlements and their microchronology based on changes in the range of recipes used in different stratigraphic horizons.

Keywords: postzrubna type, bohuslavsko-bilozerska culture, Bronze Age, recipes of clay paste, ceramics, hand-built pottery.

Рис. 1. Поселення фіналу епохи бронзи у басейні р. Самари:

- 1 – Орловищина-1, 2 – Павлоград (Соснівка)-1, 3 – Павлоград (Соснівка)-2, 4 – Привовчанське-1, 5 – Привовчанське-2, 6 – Привовчанське-3, 7 – Великоолександрівка-1, 8 – Богданівка-1, 9 – Богданівка-2, 10 – Богданівка-3, 11 – Самарське-3, 12 – Самарське-4, 13 – Бажани-1, 14 – Катеринівка-1, 15 – Мар'їна Роцца-1, 16 – Петропавлівка-1, 17 – Петропавлівка-2, 18 – Петропавлівка-3

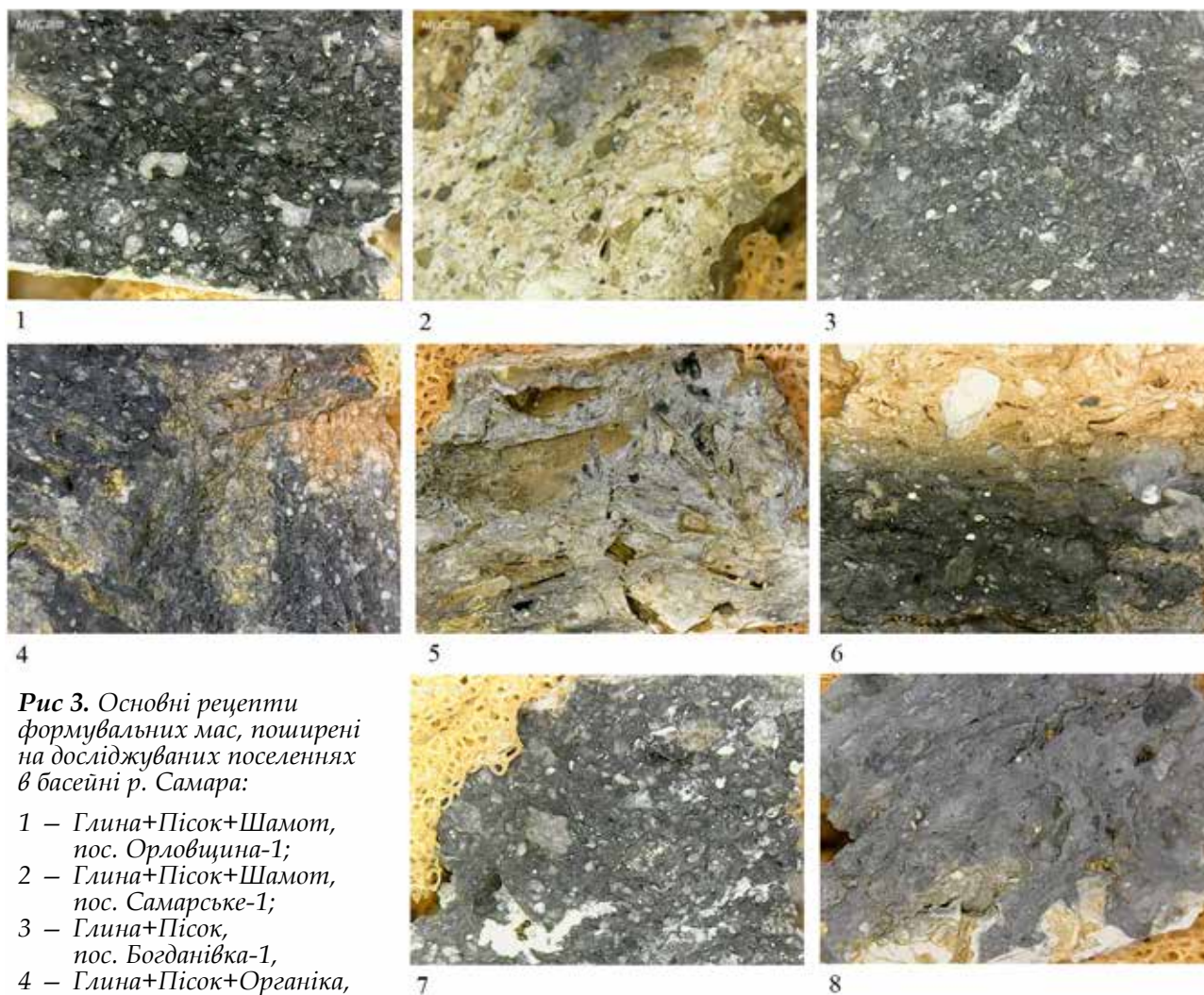

Рис 3. Основні рецепти формувальних мас, поширені на досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара:

- 1 – Глина+Пісок+Шамот, пос. Орловищина-1;
2 – Глина+Пісок+Шамот, пос. Самарське-1;
3 – Глина+Пісок, пос. Богданівка-1,
4 – Глина+Пісок+Органіка, пос. Петропавлівка-3;
5 – Глина+Пісок+Органіка, пос. Бажани-1;
6 – Глина+Шамот, пос. Бажани-1;
7 – Глина+Пісок+Шамот+Органіка, пос. Самарське-5,
8 – Глина+Шамот +Органіка, пос. Бажани-1

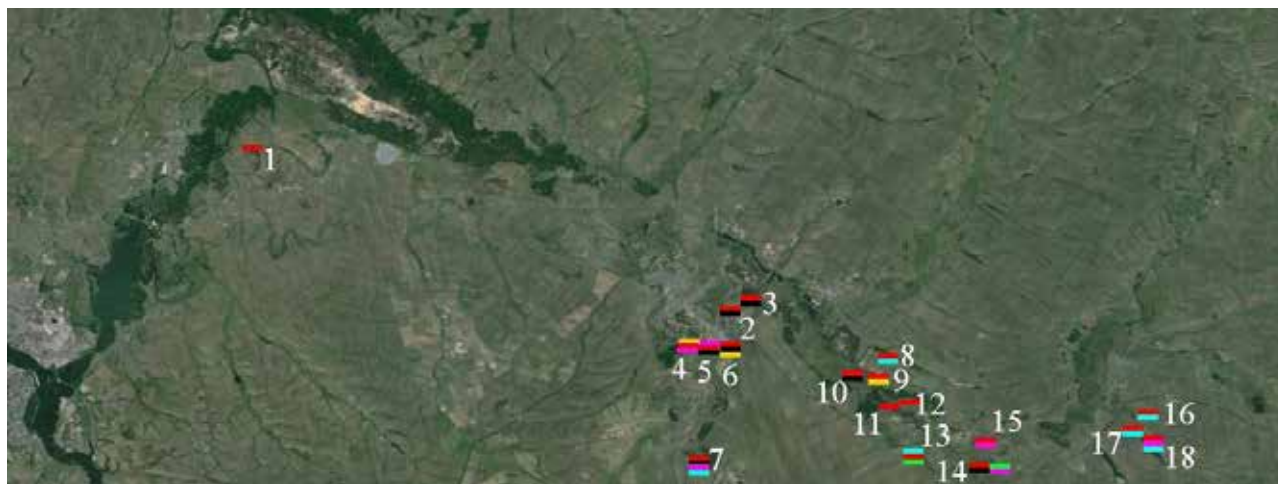

Рис. 2. Поширення основних рецептів формувальних масна досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара: Червоний – Глина+Пісок+Шамот, Помаранчевий – Глина+Пісок+Органіка, Блакитний – Глина+Шамот, Фіолетовий – Глина+Пісок+Шамот+Органіка, Салатний – Глина+Шамот+Органіка, Чорний – Глина+Пісок

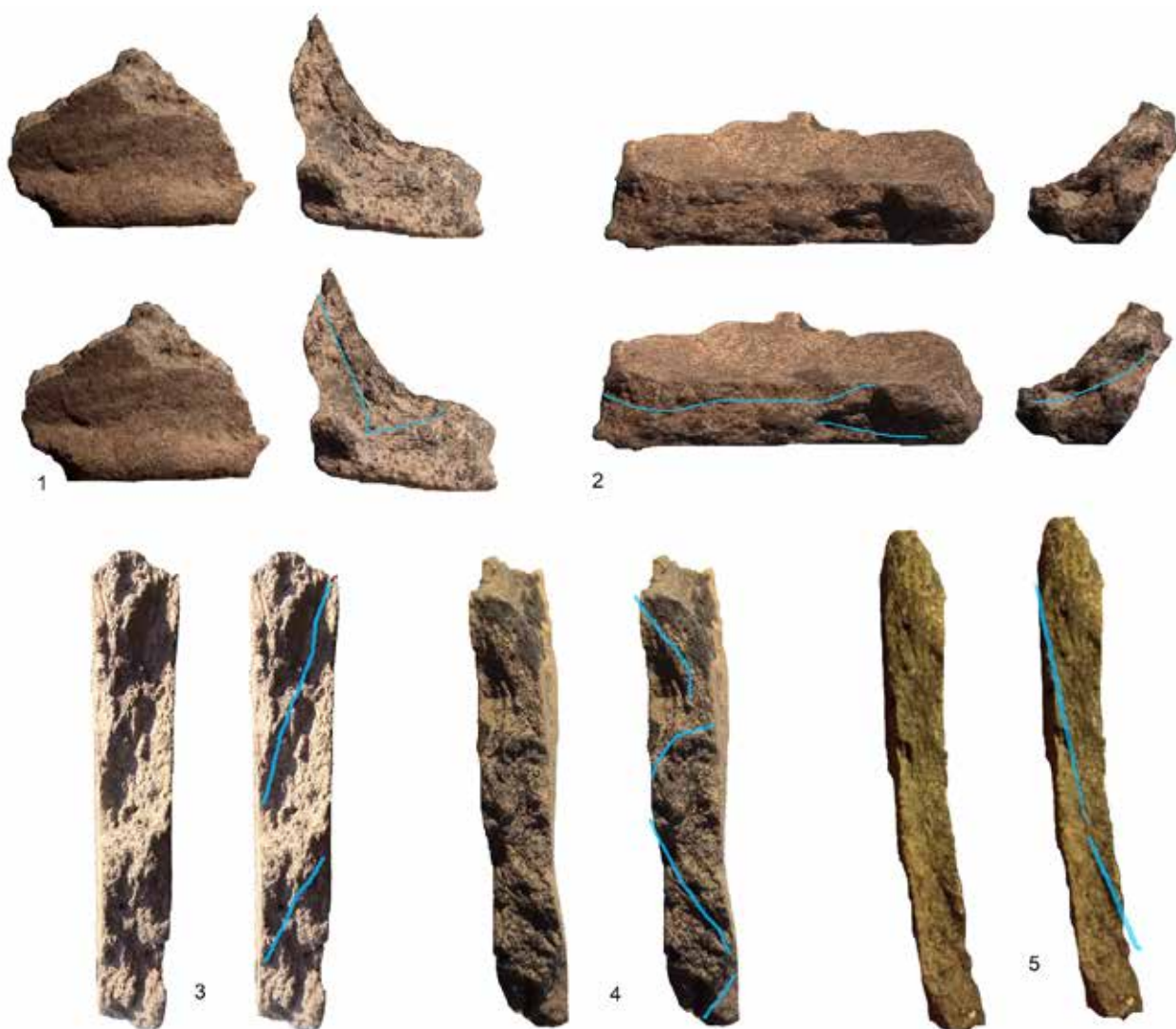

Рис. 4. Прийоми формування посуду, поширені на досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара: 1-2 – формування дещя, 3-4 – формування стінок джегутами, 5 – формування стінок лентами

УДК 904(477.86-22Крилос)

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Андрій Фіголь,
науковий співробітник відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Ігор Креховецький,
науковий співробітник Відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННОГО ВАЛУ В с. КРИЛОС

У статті йдеться про результати археологічних досліджень оборонного валу Крилоського городища, археологічною експедицією Національного заповідника «Давній Галич». Виявлено фрагмент валу культури Голігради.

Ключові слова: культура Голігради, Галич, вал, зооморфні фігурки.

Оборонні укріплення в с. Крилос (літописний Галич) коротко розглядаються у роботах Б. Томенчука, В. Ляски, Н. Білас, В. Барана, С. Терського, Р. Могитича, М. Каші та О. Джеджори (Омельчук 2016, с.48).

Краківським археологом Т. Земенецьким проаналізовано та складено план цих оборонних укріплень (Омельчук 2016, с. 49).

Детальний топографічний план оборонних укріплень та заміри Крилоського городища описані у книзі «Княжий Галич» Я. Хмільевським та Л. Чачковським (Хмільевський, Чачковський 1938, с. 52-55).

У 1980-х роках В.Ауліхом описано оборонне і природне укріплення Крилоського городища як мисоподібне, із західної сторони захищене урвистим берегом річки Луква, зі східної сторони глибоким яром Мозолевого потоку, з півдня захищене штучною оборонною лінією з потрійних валів та ровів (Коваль 2016, с.214).

Аналіз. У 2024 році археологічною експедицією Національного заповідника «Давній Галич» у 2024 році, проведено дослідження оборонного валу Крилоського городища (дитинець княжого Галича XII-XIII ст.), зроблено розріз валу по осі північ-південь. Закладено траншею довжиною 16 м шириною 2 м у південній частині Крилоського городища (рис. 1, 2). Верхня частина валу була зрізана під час облаштування дороги у 1937-1938 рр.

Шість метрів північної частини траншеї розкопані до материка на глибину 1,5 м. Нижній шар темного кольору висотою 60 см мав похилитий схил на південь. На цьому шарі залягав шар сірого кольору товщиною 60 см. Він також полого понижувався на південь. У північній частині траншеї на сірому шарі знаходився сильно перепалений шар товщиною 10 см. У північній частині траншеї на цій глибині (30 – 35 см) виявлено скупчення річкового каменю (рис. 3, 4). Тут також знайдені фрагменти ліпної кераміки і фігурки голіградської культури. У південній частині траншеї помітно чотири підсипки товщиною близько 20 см з прошарками сірого ґрунту (рис. 2). Тут знайдені незначні фрагменти кружальної кераміки княжої доби (XII-XIII ст.).

У північній частині в культурному шарі на глибині 35 см виявлено велику кількість фрагментів ліпної кераміки голіградської культури. «Столовий» посуд з однієї сторони чорнолощений, з іншої – загладжений. «Столовий» і «кухонний» посуд має домішки шамоту (рис. 5, 6). Знайдено також малу банкоподібну посудину закритого типу, світло-сірого кольору, вона частково пошкоджена у верхній частині. Серед знахідок маємо глиняну фігурку бичка висотою 31 мм і довжиною 43 мм. Спина вигнута, задня частина піднята, висота в холці 23 мм, холка широка, шия потовщена і коротка. Підгрудок у вигляді поздовжнього виступу на ший. Довжина тулуба 30 мм. Хвіст короткий, товстий, відбитий. Ноги конусоподібні, відбиті (рис. 7, 8). Фігурка другого глиняного бичка

має висоту 26 мм і довжину 47 мм. Спина вигнута, задня частина піднята. Холка та частина голови з рогами - відбита. Морда масивна, передня частина - відбита. Хвіст - відбитий, задня права та передня ліва ноги - відбиті до тулуба. Задня ліва та передня права — масивні, короткі, частково відбиті (рис. 9).

Подібні фігурки виявлені під час проведення досліджень голіградських поселень у Подністер'ї на городищах Кривче та Лисичники. Ю. Малєєв розглядає їх як фігурки свиней. (Малєєв 2007, с. 67). Перші знахідки голіградської зооморфної пластики розглядалися як скульптурки коней (Малєєв 2007, с. 65).

Серед знахідок в Крилосі є ще два фрагменти зооморфної пластики. Перший фрагмент зооморфної фігурки має відбиту задню частину. Висота збереженої частини 3 см, довжина – 1,8 см. Морда коротка у вигляді подовгастого виступу. Роги масивні, відбиті - різних розмірів. Ноги масивні, короткі, відбиті – різних розмірів (рис. 10). Другий фрагмент має вигляд відбитої ноги тварини висотою 30 мм зі стопою 11 x 7 мм з трьома кігтями. На задній частині від стопи зображено волосся у вигляді трьох валиків (рис. 11).

Цікавою є знахідка коліщатка від модельки возика (?) діаметром 25 мм, товщиною 12 мм – з отвором в центрі (рис. 12). Виявлено також гральну фішку висотою 12 мм. Верхня частина – відбита, нижня – розширена, шириною 15 мм. По колу у верхній частині вона заглажена. (рис. 13).

Дискусія. У зооморфній пластичці зображували переважно домашніх тварин. За вивченням остеологічних матеріалів, на поселеннях переважали кістки бика, коня, кози, свині домашньої та оленя благородного (Малєєв 2007, с. 70).

І. Свешніков зооморфну пластику пов'язує з віруваннями носіїв голіградської культури. На основі досліджень ним створена типологія цих фігурок, окреслені морфологічні риси зооморфної пластики та розглянуто питання духовного життя голіградців (Свешніков 1998).

Л. Крушельницька досліджувала солеварні голіградського періоду, споруди виробничого характеру та дерев'яну криницю-відстійник для соляної ропи. Вони були розташовані біля джерел з соляною ропою, вздовж північних схилів Карпат (Лоева І. ІІ, Текуча І-V, Гнилиця, Гірське) та внизу Подністер'я, де трапляються соляні джерела. Досліджено житлові та господарські споруди, які поділені на два типи: до раннього віднесені наземні квадратні та овальні, до пізнього - заглиблені прямокутної та овальної форми (Бандрівський, Кобаль, Крушельницька та ін. 1993, с.65.). В с. Лоева Надвірнянського району Івано-Франківської області вперше вивлено найранішу солеварню з відкритих у Карпатах (Бандрівський, Кобаль, Крушельницька та ін. 1993, с. 59.).

Сліди поселень голіградської культури трапляються під час археологічних розкопок та розвідок на території довкола сучасного Галича.

У 1934 році Я. Пастернак під час археологічних розкопок Галичиної могили в с. Крилос, ур. Качків знайшов фрагменти чорної з однієї сторони кераміки, яка належала до культури Голігради (Пастернак 2022, с.75). Культурний шар голіградської культури знайдено під час повторних досліджень Галичиної могили В. Бараном та Б. Томенчуком у 1990-х роках (Томенчук 2008, с. 509).

Під час археологічних розвідок та шурфувань відділу археології на території Національного заповідника «Давній Галич» співробітники виявили фрагменти ліпного та чорнолощеного посуду, які підтверджують наявність поселень голіградської культури. Зокрема, археологи проводили дослідження таких місць:

1. У 2015 році між селами Тустань та Дубівці, біля р. Дністер (Креховецький 2016, с. 5).
2. У 2015 році в м. Галич, ур. Залісця (Креховецький 2016, с. 9).
3. Під час розвідок у 2015 році на північ від с. Сілець (Тисменицького р-ну Івано-Франківської області) на схід від джерела Духова криниця, на північному схилі сухої балки (Креховецький 2016, с. 9-10).
4. У 2018 році, закладено траншею 10 м довжини та 1,5 м ширини під час дослідження фундаментів церкви Успіння Пресвятої Богородиці (с. Крилос), у якій виявлено культурний шар культури Голігради (Креховецький 2019, с. 8-19).
5. У 2019 році під час археологічних розвідок біля сіл Сапогів та Комарів (Креховецький 2020, с. 6).
6. У 2019 році між селами Залуква і Крилос (ур. Сад) під час археологічного шурфування багатшарового поселення (Креховецький 2020, с. 6).
7. Біля с. Ганусівка (Тисменицький район, Івано-Франківська область) на високому плато на поверхні виявлено фрагменти посуду культури Голігради (Креховецький 2019, с. 9).

Висновки. Археологічні знахідки свідчать про наявність голіградських поселень на території Національного заповідника «Давній Галич». Поселення у с. Крилос у той час мало укріплення у

вигляді валу. Ці поселення перспективні для майбутніх археологічних досліджень початку залізного віку на Прикарпатті.

Подяки. Автори дякують кандидату історичних наук Я. Яковичиній за допомогу літературою про зооморфні фігурки культури Голігради.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський, М., Кобаль, Й., Крушельницька, Л., Павлів, Д., Попович, І., Сулик, Р., Філіпчук, М., Чопек, С. 1993. *Пам'ятки Гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ, с. 56-160.
- Завітій, Б. 2011. Городища ранньозалізного віку у верхньому і середньому Подністер'ї. *Вісник інституту археології*. Вип. 6. Львів, с. 3-51.
- Коваль, І. 2016. Вітольд Ауліх та археологічні студії княжого Галича. *Галич. Збірник наукових праць*. Серія 2. Випуск 1. Івано-Франківськ.
- Креховецький, І. 2016. *Звіт про результати археологічних розвідок на території Національного заповідника «Давній Галич» у 2015 р.*
- Креховецький, І. 2019. *Звіт про результати археологічних робіт на території Івано-Франківської обл., Галицького р-ну, Національного заповідника «Давній Галич» у 2018 році.*
- Креховецький, І. 2020. *Звіт про результати археологічних робіт на території Івано-Франківської обл., Галицького р-ну, Національного заповідника «Давній Галич» у 2019 р.*
- Малєєв, Ю. 2007. Зооморфна пластика племен Голіградської групи у Подністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 65–76.
- Омельчук, Б. 2016. Історія дослідження оборонних укріплень княжого Галича. *Військово-науковий вісник*. Вип. 25. Львів, с. 47-58.
- Пастернак, Я. 2022. Старий Галич. *Галич. Збірник наукових праць*. Серія 2. Випуск 8. Івано-Франківськ. с. 336.
- Свешніков, І. 1998. До питання про характер вірувань племен голіградської групи. *Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915-1995)*. Львів, с. 11-17.
- Томенчук, Б. 2008. Археологія городищ Галицької землі. *Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр.* Івано-Франківськ. с. 695.
- Чачковський, Л., Хмілевський, Я. 1938. *Княжий Галич*. Станиславів.

Taras Tkachuk,

PhD, Head of the Department of Archaeology
of the National Reserve «Ancient Halych»

Andrii Figol,

Researcher of the Department of Archaeology
of the National Reserve «Ancient Halych»

Ihor Krekhovetskyi,

Researcher of the Department of Archaeology
of the National Reserve «Ancient Halych»

ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE DEFENSIVE WALL IN KRYLOS VILLAGE

The article deals with the results of archaeological research of the defense wall of the Krylos settlement by the archaeological expedition of the National Reserve «Ancient Halych». A fragment of the defense wall of the Holigrad culture was discovered.

Keywords: Holigrady culture, Halych, shaft, zoomorphic figurines

*Рис. 1. Місце розташування
траншеї на валу
Крилоського городища*

*Рис. 2.
Траншея на валу
Крилоського
городища*

Рис. 3. Кам'яна конструкція на валу часу культури Голігради

Рис. 4. Кам'яна конструкція на валу часу культури Голігради

Рис. 5. Фрагменти ліпної кераміки культури Голігради

Рис. 6. Фрагменти ліпної кераміки культури Голігради

Рис. 7. Глиняна фігурка бичка. Культура Голігради

Рис. 8. Глиняна фігурка бичка.
Культура Голігради

Рис. 9. Глиняна фігурка бичка. Культура Голігради

Рис. 10. Фрагмент глиняної фігурки
бичка. Культура Голігради

Рис. 11. Фрагмент глиняної
фігурки. Культура Голігради

Рис. 12. Глиняне колісцечко.
Культура Голігради

Рис. 13. Гральна фішка (?).
Культура Голігради

УДК 904(477.85-22Василівка)

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ»
Інституту археології НАН України

Олександр Могилов,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

МАТЕРІАЛИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА ЗІ СКЕЛЬНО-ПЕЧЕРНОГО КОМПЛЕКСУ БІЛЯ с. ВАСИЛІВКА НА БУКОВИНІ

У роботі розглядаються матеріали раннього залізного віку, виявлені при дослідженні скельно-печерного комплексу біля с. Василівка Чернівецької області. Проведена атрибуція матеріалів. Робиться висновок, що пам'ятка могла слугувати за господарче стійбище чи схованку для населення сусіднього передскіфського селища.

Ключові слова: скельно-печерний комплекс, поселення, передскіфський час, чорноліська культура, посуд, озброєння.

За доби раннього заліза основними типами археологічних пам'яток на теренах Середнього Подністров'я, як і на решті Українських лісостепових земель, були поселення (неукріплені селища та городища) та поховальні пам'ятки (як курганні, так і ґрунтові) (Sulimirski 1936; Гуцал 1980; 1995; Смирнова 1990, с. 20–31; Могилов 2020, с. 132–135; рис. 15; 16). Це стосується і передскіфських чорнолісько-жаботинських старожитностей, і комплексів скіфського часу, виділених у Західноподільську групу. Для доскіфського часу характерна також група скарбів, відомих у племен чорноліської культури (Смирнова, Войнаровський 1994, с. 137–139; Ільків 2020, с. 22; Бандрівський, Білик 2021)¹. Відголоси такої традиції нещодавно зафіксовані й для ранньоскіфського часу (Бандрівський, Білик 2023). У цій роботі хотілося б зупинитись на прикладах ще однієї категорії місцевих археологічних пам'яток, а саме – на печерах та гротах зі слідами перебування людей.

Кам'янистий Дністровський каньйон, унаслідок своєї геологічної структури, надавав давньому населенню навіси, гроти, печери, які могли бути зручно використані у життєдіяльності, та вирізнялись сталістю форм. У цьому плані Подністров'я вигідно вирізнялося від більшості інших українських земель, із обмалпо скелястих формацій. За цими показниками згаданий регіон може співставлятись, мабуть, лише з Гірським Кримом, де в добу раннього заліза печери теж використовувались племенами кизил-кобинської культури (Щепинский 1963, с. 139 – 145, 150; 1966, с. 142, 146, 147). Місцеве подністровське населення обживало скельні печери вже у добу каменю (Мацкевий 2000; 2004; 2005; Кочкін та ін. 2003, с. 25, 27), використовувались вони в епоху трипілля (Мацкевий та ін. 2003, с. 267–268), хрестоматійним прикладом чого є печера Вертеба (Сवेशніков 1974, с. 33; Сохацький 1995). А також – за доби бронзи (Винокур, Горішній 1994, с. 24, 208; 281; рис. 4; Винокур 1995, с. 16). Не став виключенням й ранній залізний вік. Яму з культурними рештками пізньочорнолісько-жаботинського кола виявлено у гроті Галицького печерного монастиря. Існує культова інтерпретація цього комплексу (Рідуш 2000а, с. 124, рис. 6: В, С). Однак, характер заповнення тотожний нашаруванням звичайних побутових господарчих та житлових комплексів того часу. Отже печеру можна розглядати як місце, у якому в передскіфський період певний час мешкали люди. Кераміка доби «бронзи– раннього заліза» виявлена у гроті біля Комарова (Рідуш 2008, с. 237). Не поодинокі синхронні випадки і західніше. Зокрема, зафіксовано факти використання печер населенням гава-голіградської культури. На окрему увагу заслуговують рештки зафіксованого могильника (Артюх 1998, с. 78–79; Мацкевий 2003, с. 20; Олійник 2009, с. 300; Кочкін та ін. 2003, с. 26). Відомі у подібних комплексах і висоцькі знахідки (Мацкевий, Лосик, Панахид 2009, с. 391–393). Продовжували давні мешканці використовувати їх й у подальшому, в слов'янський час (Тимошук, Русанова 1993, с. 186; Рідуш 2000b, с. 185–187; Олійник 2009, с. 300), давньоруську добу (Нечитайло, Рідуш 2022), причому наводяться й поховання того часу (Sulimirski 1935, s. 25). А також – і пізніше (Нечитайло 2009).

¹ Відомі вони і в їхніх південно-західних гава-голіградських сусідів (Войнаровський, Смирнова 1993, с. 183–187; Бандрівський, Крушельницька 2012; Ільків 2010, с. 43–48; 2013).

Пам'ятка, про яку піде мова, знаходиться на схилі правого берега Дністра, між селами Волошкове та Василівка (рис. 1; 2). Тут у прямовисному скельному каньйоні розташовувались печери, гроти та навіси, які використовувались давнім населенням. Загальна довжина відрізка схилу із давніми приміщеннями складає 850 м. Середня висота виходів оолітових вапнякових скель – 8-12 м. Над скельно-печерною пам'яткою знаходяться споруди Дністровської ГАЕС. Частина приміщень археологічного комплексу була знищена ще в середині 1960-х рр. в результаті видобутку каменю. Зафіксовано й пошкодження двома недавніми кар'єрами, пов'язаними з діяльністю ГАЕС. Геологічні особливості ландшафту описані у спільній роботі Б. Рідуша та Ю. Калуща (Калущ, Рідуш 2012). Територія скельно-печерного комплексу належить до Пруто-Дністровської пластової хвилястої, грядово-горбистої рівнини подільської ділянки долини Дністра, Північно-Бессарабської плитоподібної височини і Дністровських Товтр. Територія поблизу с. Василівка характеризується яружно-балковим типом рельєфу. Цоколь надканьйонної поверхні складений вапняковими онкоїдними (біогерми) масивами. Вздовж поверхні схилів простягаються відслонення вапняків з численними карстопроявами (карри, ніші, блюдця, лійки, понори).

Василівська пам'ятка розташована у регіоні, який густо насичений старожитностями доби раннього заліза. З околиць села походить чорноліський скарб. Інший скарб виявлений неподалік Сокирян (Бандрівський, Білик 2021, с. 245–246). Біля Волошкового, дещо нижче за течією, вивчалось поселення із доскіфським шаром (Черновол та ін. 2023, с. 337–338). На протилежному лівому боці Дністра біля Козлова розташоване селище із нашаруваннями пізнього доскіфського та архаїчного ранньоскіфського часу (Белозор, Могилов, Скорый 2010). Ще нижче матеріали цього періоду є в Мерешівці (Мелюкова 1958, рис. 6; Левицкий 1987). Вище за течією, на протилежному боці р. Дністер розкопувався великий передскіфський ґрунтово-курганний могильник біля Бернашівки (Гуцал 1998). Доскіфські захоронення відомі у також Ломачинцях (Могилов 2010, с. 108). А ще вище локалізуються дві найповніше вивчені передскіфські пам'ятки у регіоні: Рудковецьке городище (Гуцал 2000) та селища біля Непоротового (Крушельницька 1998).

Першу згадку про печери біля с. Василівка знаходимо у щоденнику фризького мандрівника XVII ст. Ульріха фон Вердума. «Навпроти згаданої рівнини з молдавського боку над Дністром нависають незмірно високі і стрімкі скелі, найвищі і найстрімкіші верхівки яких вирубали і видовбали для себе безпечний [сховок] розбійники з Молдавії, звані опришками. Там вони залишили лише малі дірки з боку ріки і входять та заходять до них по драбинах, які втягають за собою, щоб ніхто не міг їх схопити, коли переслідує за убивства і розбій на дорогах (з чого вони живуть і утримуються цілими компаніями)» (Вердум 1983, с. 102).

Печери біля с. Василівка згадуються у праці викладача Кишинівської духовної семінарії В. Курдіновського. Розвідкові обстеження комплексу проведені у 1960-х роках чернівецькими туристами та працівниками Чернівецького краєзнавчого музею. У червні 1998 р. скельна стінка на березі Дністра південніше с. Василівка була вивчені Б. Рідушем (Рідуш, Нечитайло, Тимчук 2017, с. 67–68).

З 2017 року скельно-печерний комплекс біля с. Василівка досліджувався Дністровською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України². Протягом сезонів 2018, 2020, 2021 та 2023 років вивчались скельні приміщення комплексу (8 об'єктів) та понад 1500 м² площі, що прилягала до скельного каньйону. В результаті було виявлено низку об'єктів та здобуто цікаву колекцію археологічних матеріалів (Рідуш, Нечитайло, Тимчук 2017; Нечитайло, Долженко 2018; Ушкова, Нечитайло 2020; Нечитайло, Тимчук, Омельченко, Хромова 2021; Нечитайло, Рідуш 2022; Нечитайло 2023).

Встановлено, що скелі та печерні приміщення біля с. Василівка використовувались ще населенням кукутень-трипільської культури, щонайменше етапу С1. Наступними за хронологією є знахідки та об'єкти раннього залізного віку. Черговий етап використання скельних приміщень – XIII – перша половина XV століття. Серед нерухомих об'єктів слід відзначити вогнища та поховання, пов'язані з існуванням у скелях монастиря. В цей час природні приміщення в скелях були підрубані. У них розмістились келії та церква монастиря. Виявлено речові знахідки XIII–XV ст.

2 Керівник експедиції П. Нечитайло. Перші два сезони 2017–2018 рр. кураторський супровід та участь у польових роботах забезпечував професор Чернівецького університету Б. Рідуш. До участі у аналізі та інтерпретації матеріалів досліджень залучались науковці різних наукових установ та закладів. Зокрема, кістки птахів визначав доктор біологічних наук Л. Горобець, кістки тварин – археозоолог М. Кублій, людські рештки – антропологи Ю. Ушкова та Ю. Долженко, нумізматичний матеріал – І. Хромова. До інтерпретації окремих знахідок залучались й інші науковці.

Матеріали раннього залізного віку були виявлені переважно біля підніжжя скель. Зокрема, зафіксовано стаціонарні вогнища, обкладені камінням, окремі з яких можна віднести до досліджуваного періоду. Одне з вогнищ було розчищено у розкопі №15 у квадратах CD-1-2 (рис. 3; 4). Середня глибина ґрунтових нашарувань в скельній ущелині становила 0,4–0,8 м. Виявлено скупчення брил значних розмірів. Перша з брил була завширшки 3 м і висотою 1,7 м. Брила №2 – шириною 1,7 та висотою 2 м. Брила №3 – шириною 1,4, висотою 0,6 м. Брила №4 – 0,8 x 1 м. Брила №5 – 0,7 x 0,9 м. Брила №6 – 1,4 x 2 м. В пустоті між цими каменями було виявлено вогнище раннього залізного віку розмірами 1 x 1 м. Воно фіксувалось у вигляді тонкого прошарку сірого попелу (до 1 см), з чорними вкрапленнями. Тут були знайдені фрагменти кераміки (рис. 7) та кісток тварин.

Знахідки доби раннього заліза із Василівського скельного комплексу представлені фрагментами ліпленого керамічного посуду, вірогідно, деякими крем'яними виробами, бронзовим вістрям стріли.

Більш ранніми виглядають фрагменти горщика (чи окремих таких посудин), оздоблені по корпусу валиком, краї якого заходять один за одного. Валик оздоблений пальцевими втисненнями на відстані один від одного, між ними залишаються не декоровані ділянки (рис. 5: 1, 2). Подібне оздоблення посудин тюльпаноподібного профілю розповсюджується вже у білогрудівсько-ранньочорноліський час і є ускладненням тодішньої орнаментативної гладкого валика втисненнями. Протяжність не декорованого валика між втисненнями, спочатку була більшою ніж у нашому випадку, проте поступово скорочувалася, а самі валики не рідко мали кінці опущені вниз. Приклади подібного оздоблення доби фінальної бронзи бачимо на посудинах з Собківки (Березанська 1964, рис. 1: 2, 3), Великої Андрусівки (Покровська, Петровська 1961, рис. 4: 13, 16; 5: 1, 8), Суботівки (Рыбалова 1999, рис. 1: 2). У Сандраках (Лагодовська 1954, табл. I: 2) такий орнамент знайдений у керамічному комплексі, де наявні і білогрудівські, і чорноліські форми. У передскіфську епоху краї валика (як й у Василівці) починають частіше заходити один за одного. Орнамент, який нас цікавить, у цей час бачимо на посудинах з чорноліських поселень біля Московської гори (Тереножкин 1959, табл. 2: 9), Адамівки (Березанська 1970, рис. 2: 1), Макіївки (Покровська 1951, рис. 3) у Подніпров'ї. У Побужжі він відомий з Вишеньки (Бойко 2004, рис. 2: 30; 5: 15). На Середньому Дністрі – з кургану 1 в Мервинцях (Смирнова 1977, рис. 3: 1), селищ в Дністрівці (Смирнова 1986, рис. 7: 9), Кам'янці-Подільському (Болтанюк 2011, рис. 1: 5). Однак, в цей час починає вже переважувати традиція суцільних зашпилювань по валику.

Більшість інших фрагментів кераміки через свою фрагментарність та невиразність не завжди дають можливість їх хронологічної локалізації у межах передскіфського чи скіфського часу. Це вповні стосується невеликих не декорованих горщиків з відігнутими вінцями (рис. 5: 3, 4), які в лісостепу відомі вже у передскіфський час. Так у Наддністрянщині вони походять з Непоротового (Крушельницька 1998, рис. 12, 2), Галиці (Гуцал 1979, рис. 3); у Подніпров'ї – з курганів 85 біля м. Канів (Ковпаненко 1981, рис. 13: 1), 10 неподалік Стеблева (Клочко, Скорий, 1993, рис. 3: 1). Кубкоподібній посудині належить фрагмент з S-подібним профілем (рис. 5: 5).

Кухонна посудина з зашпилюванням під верхом (рис. 7: 2) має паралелі оздобленню в доскіфських пам'ятках (Крушельницька 1998, рис. 63: 2; Могилов 2011, рис. 1, 4; 2, 3). У скіфський період традиція такого декору, судячи з наявних матеріалів, у регіоні, здається, в основному затухає. Миски з загнутим всередину верхом (рис. 6: 1) добре відомі у доскіфський час (Смирнова 1982, рис. 22: 7, 3; 1984, рис. 7: 2; Шовкопляс, Максимов 1952, табл. IV, 6). Продовжують вони використовуватись й у ранньоскіфський період (Мелюкова 1953, рис. 30, 2; Малеев 1991, рис. 2: 4). Округлотілі корчаги (рис. 6: 3) з різним кольором зовнішньої і внутрішньої поверхні (що обумовлено способом випалу), також відомі вже в доскіфський час (Могилов 2021, с. 75), але широко побутують й у ранньоскіфський період.

Оригінальним є орнамент на фрагменті посудини, виготовленої з грубого тіста із домішкою жорстви та шамоту. Він являє собою вертикальні паралельні лінії, кожна з яких нанесена по мокрій глині одним втискуванням зубчастого штамп (рис. 5: 6). Штампи з подібним візерунком трапляються на пізньочорноліських пам'ятках (див. напр.: Мовша 1952, рис. 21: 1). Відомі вони, зокрема, й у Середньому Подністров'ї: Дністрівка (Смирнова 1984, рис. 4: 8), Кам'янець-Подільський (Болтанюк 2011, рис. 6: 7). Звичайний для чорноліських пам'яток й складний орнамент, скомпонований за допомогою таких матриць, що веде своє походження ще з білогрудівських часів. Однак, сам візерунок декору з Василівки не можна вважати характерним для цих старожитностей.

Бронзовий дволопатекий листоподібний наконечник стріли (рис. 10) відноситься до типу, який побутував і у передскіфський, і у ранньоскіфський час. Зокрема, за своїми широкими

пропорціями, масивністю лопатей втулки, він нагадує нам деякі вістря доскіфського часу, як от знайдені у курганах Мала Цимбалка (Тереножкин 1976, рис. 24: 6) чи Яснозор'є (Скорый 1999, рис. 18: 3). Ранньоскіфські сагайдачні набори Західноподільської групи (Могилов 2020, рис. 6), теж іноді містять такі масивні знахідки (Смирнова 1968, рис. 3: 2; 1979, рис. 1: 5), хоча більшість виробів все ж мають стрункіші пропорції, з більш вужчою голівкою, а також ретельніше та гостріше оформлене ударне вістря, нерідко маючи гачок (Мелюкова, 1953, рис. 28: 1; Смирнова 1968, рис. 3: 3; 1979, рис. 1: 1–4; 15: 2).

Гіпотеза про передскіфський вік василівського наконечника була б дуже цікавою, адже з пізньочорнолісько-жаботинських пам'яток Середнього Подністров'я відомі тільки одиничні знахідки стріл. Період розвитку міліарної культури у регіоні у повній мірі ще не настав, що ілюструється нечисельними знахідками зброї й у поховальних, і на поселенських пам'ятках того періоду³. Значний розвиток військової вершницької культури припадає вже на наступну скіфську епоху (Могилов 2011, с. 224; 2020, с. 147). Повертаючись до передскіфського часу на Середньому Дністрі, серед рідкісних наконечників того періоду можна згадати, наприклад, виріб новочеркаського типу з городища Рудь (Романовская, Шелов-Коведяев, Щеглов 1981, с. 123), де відомі пізньочорноліські знахідки (Романовская 1980, рис. 2: 1, 2, 4–7).

На пам'ятці у Василівці виявлено й кременеві вироби (рис. 8; 9). Значна їх частина, судячи з усього, відноситься до трипільського часу. Разом з цим, не можна відкидати, що деякі з цих артефактів могли застосовуватись й у пізньочорнолісько-жаботинський час. Адже відомо, що у ту добу на Середньому Дністрі кременеві вироби все ще широко застосовувались (Могилов 2020, с. 106). На деяких поселеннях кількість кременевого інвентарю все ще доволі значна. Прикладом цього може служити, наприклад, Непоротове (Крушельницька 1998). А скупчення знахідок у Козлові інтерпретується як виробничий майданчик зі створення кременевих знарядь (Белозор, Могилов, Скорый 2010, с. 152–153).

Отже, говорячи про хронологічну локалізацію знахідок ранньозалізної епохи з Василівки, констатуємо, що принаймні частина з них може відноситись до *передскіфської епохи* (IX–VIII ст. до н.е.).

Як бачимо, кількість знахідок доби раннього заліза з пам'ятки невелика, а шар того часу слабко виразний. Це наштовхує на думку, про короточасовість перебування населення доби раннього заліза біля Василівських скель. Дуже цікаво, що сліди *селіща* цього часу були відкриті нижче за течією Дністра в урочищі *Капелюх*. Ця локація знаходиться за 540 м від південного краю скельного масиву, де розміщено печерний комплекс. Тут на високому плато третьої надзаплавної тераси, було виявлено багат шарове поселення, розташоване на мису. З боку Дністра тут спостерігаються виходи вапнякових скель. Майже впритул до північного борту яру на ділянці 80 x 35 м у 2018 році спостерігалась виїмка ґрунту на потреби Дністровської ГАЕС на глибину 1 м. На поверхні та у відвалах було зібрано значну кількість фрагментів кераміки та кременевих знарядь періоду енеоліту та ранньозалізної доби. В деяких випадках було помітно сліди ям та скупчення обмазки. Судячи з підйомного матеріалу, шар на пам'ятці доволі потужний.

Матеріальна культура цього поселення виявляє близькість до знахідок біля Василівських печер. І тут є фрагмент горщика, оздобленого по тулубу валиком, де між пальцевими втисненнями є не декоровані ділянки (рис. 11: 2), що, як зазначалося, має паралелі у пізньочорноліських пам'ятках. Інші горщики оздоблені по корпусу вже валиками з суцільними заціпами (рис. 11: 3). Це класичний прийом оздоблення передскіфських тюльпаноподібних горщиків. Аналогії їм добре відомі на Середньому Дністрі (Смирнова 1983, рис. 1: 3, 8, 10; Гуцал 2000, рис. 2). На початку ранньоскіфського часу, судячи з матеріалів окремих поселень (Крушельницька 1998, рис. 5: 4;

Белозор, Могилов, Скорый 2010, с. 7: 3, 7), такі посудини ще продовжують використовуватись, проте у келермеський час витісняються банкоподібними формами (Могилов 2021, с. 57). Фрагмент з пальцевими втисненнями по верху (рис. 9: 5) теж має аналогії у передскіфський час (Смирнова 1982, рис. 6: 5; Могилов, Панченко, Руденко 2021, рис. 4: 10, 12, 14). Горщики з валиком із заціпами під вінцями (рис. 11: 4) на Середньому Дністрі з'являються ще у доскіфський час, коли вони, втім, ще поступаються тюльпаноподібним посудинам із валиком по тулубу. Як приклади можна назвати вироби з Ленківців (Мелюкова, 1958 рис. 2: 19–21), Мерешівки (Мелюкова 1958, рис. 6: 17), Кормані (Гуцал 1979, рис. 4: 37, 39). Однак, переважаючим типом вони стають лише в ранньоскіфський час, коли такі артефакти домінують і на поселенських, і у поховальних комплексах келермеського

³ Хоча певна вершницька соціальна верства, судячи з чорноліських скарбів (Смирнова, Войнаровський 1994, с. 137–139; Ільків 2020, с. 22; Бандрівський, Білик 2021), все ж існувала.

етапу: кургани 2 біля Долинян (Смирнова 1977, рис. 3: 4), 3 коло Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 12: 8), 2 неподалік Тарасівки (Гуцал, Мегей 1997, рис. 1: 2).

Горщики з округлим корпусом та відігнутим вінцем без оздоблення по верху (рис. 11: 1) побутують ще з білогрудівського часу (Лагодовська 1954, табл. 1: 7; Покровська, Петровська 1961, рис. 4: 5). Відомі вони й у передскіфську добу (Гуцал 1979, рис. 3; Крушельницька 1998, рис. 12: 2, Ковпаненко 1981, рис. 13: 1). А в ранньоскіфський період на Дністрі – переважно витісняються банкоподібними формами. Таким чином, поселення в урочищі Капелюх попередньо може датуватись доскіфським часом (IX–VIII ст. до н.е.).

Отже, враховуючи наявність поруч синхронного селища з виразним культурним шаром, можна висловити припущення, що Василівський скельно-печерний комплекс міг слугувати мешканцям згаданого поселення за тимчасову стоянку, наприклад, під час випасання стад, або – й схованку в разі небезпеки.

ЛІТЕРАТУРА

- Артюх, В. 1998. Пам'ятки археології на Дністрі. В: Жарких, М. І. (ред.). *Дослідження Дністра. 10 років громадської екологічної експедиції «Дністер»*. Львів; Київ: Політична думка, с. 78–101.
- Бандрівський, М., Білик, М. 2021. Нові комплекси з кінською упряжжю початку доби раннього заліза зі Середнього Придністер'я. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 25, с. 241–248.
- Бандрівський, М., Білик, М. 2023. Комплекс металевого посуду із села Панівці на Західному Поділлі (попереднє звітне повідомлення). В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Європи*. Харків; Котельва: ХНУ; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 69–78.
- Бандрівський, М., Крушельницька, Л. 2012. *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Львів: Інститут українознавства НАНУ.
- Белозор, В., Могилев, А., Скорый, С. 2010. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia*, XIX (1), с. 149–174.
- Березанська, С. С. 1964. Кераміка білогрудівської культури (За матеріалами розкопок біля с. Собківка). *Археологія*, 16, с. 49–75.
- Березанська, С. С. 1970. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, XXIV, с. 20–31.
- Бойко, Ю. Н. 2004. Вишенка-2 – новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности*. Харьков: НМЦ «МД», с. 238–259.
- Болтанюк, П. А. 2011. Способи орнаментування посуду чорноліської культури (за матеріалами дослідження Кам'янець-Подільського замку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*, 4, с. 442–453.
- Винокур, І. С. 1995. Скелі й печери в історії Бакоти. В: Бандрівський, М. (ред.). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Львівський музей історії релігії; Археологічна комісія НТШ, с. 16–19.
- Войнаровский, В. Н., Смирнова, Г. И. 1993. Новые находки древних бронз в окрестностях с. Волока на Буковине. *Российская археология*, 4, с. 183–190.
- Вердум, У. фон. 1983. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. *Жовтень*, 10, с. 89–105.
- Гуцал, А. Ф. 1979. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. *Археологія*, 31, с. 65–75.
- Гуцал, А. Ф. 1980. Некоторые черты погребального обряда племен Среднего Поднестровья в VIII–V вв. до н. э. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: (б.и.), с. 76–77.
- Гуцал, А. Ф. 1995. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу. В: Винокур І. С. (ред.). *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня*, с. 94–96.
- Гуцал, А. Ф. 1998. Бернашевский могильник из Среднего Поднестровья в системе памятников раннего железного века. В: Велибахов, Г. В., Столяр, А. Д. (ред.). *Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 34–35.

- Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В: Баженов, Л. В. та ін. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Науково видавничий центр Кам'янець-Подільського університету, с. 69–79.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'яничина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: ОІУМ, с. 85–88.
- Ільків, М. В. 2010. Нові знахідки епохи бронзи на Буковині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 43–49.
- Ільків, М. 2013. Скарби бронзових виробів як елементи поселенських структур гальштатського періоду Північної Буковини. В: Травінський, В. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, с. 6–9.
- Ільків, М. В. 2020. *Археологічні старожитності Чернівецької області (доба раннього заліза): Навчально-методичні рекомендації*. Чернівці: ЧНУ.
- Калуш, Ю., Рідуш, Б. 2012. Палеосейсмодислокації в районі Дністровської ГАЕС – індикатори сейсмічних подій у регіоні Середнього Подністров'я. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*, 616, с. 19–24.
- Ключко, В. И. Скорый, С. А. 1993. К исследованию позднечернолесского погребального обряда. *Российская археология*, 4, с. 54–64.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Кочкін, І., Мацкевий, Л., Ткачук, Т., Томенчук, Б. Підсумки роботи Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету імені Василя Стефаника у 2002–2003 рр. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, 9, с. 24–31.
- Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.
- Левицкий, О. Г. 1987. Горизонт раннего железного века на поселении Мерешовка. В: Борзая, И. Я. (ред.). *Молдавское Приднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиница, с. 92–106.
- Малеев, Ю. Н. 1991. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 122–130.
- Мацкевий, Л. Г. 2000. Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України. *Археологический альманах*, 9, с. 3–34.
- Мацкевий, Л. 2003. Питання використання печер Галицько-Тлумацького Подністров'я. В: Толочко, П. П. (ред.). *Галич в доісторії і середньовіччі*. Галич: ІВВ НЗ «Давній Галич», с. 16–23.
- Мацкевий, Л. Г. 2004. Печерні пам'ятки палеоліту та мезоліту у Верхньому Подністров'ї. *Археологія*, 1, с. 3–18.
- Мацкевий, Л. Г. 2005. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 90–134.
- Мацкевий, Л., Артюх, В., Сохацький, М., Стецюк, В. 2003. Археологічні дослідження в Подністров'ї. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, с. 262–268.
- Мацкевий, Л., Лосик, М., Панахид, Г. 2009. Кераміка з археологічної пам'ятки Прийма І. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 20, с. 379–395.
- Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60–73.
- Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по Археологии СССР*, 64, с. 5–102.
- Мовша, Т. Г. 1962. Глиняный штамп раннескифского времени из Плисков-Чернявки. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 89, с. 57–59.
- Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98–129.
- Могилов, А. Д. 2011. К вопросу о ситуации на западе Восточноевропейской Лесостепи в скифское время. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Алматы: Институт археологии КН МОН РК, с. 217–227.
- Могилов, О. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratumplus*, 3, с. 129–170.

- Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАНУ.
- Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. 2021. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 75–91.
- Нечитайло, П. О. 2008. *Печерна християнська архітектура в басейні Верхнього та Середнього Дністра XI–XVIII ст.* Автореферат дисертації кандидата історичних наук. Київ: Інститут археології НАН України.
- Нечитайло, П., Долженко, Ю. 2018. Поховання №1 зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка. В: Добржанський, О. В. (ред.). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей II наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 59–62.
- Нечитайло, П. О., Тимчук, Д. В., Омельченко, О. В., Хромова І. К. 2021. Приміщення з тамгоподібним знаком зі скельнопечерного комплексу біля с. Василівка. В: Добржанський, О. В. (ред.). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей V міжнародного наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с.175–179.
- Нечитайло, П. О. 2023. Сліди перебування опришків на скелях біля с. Василівка. В: Добржанський, О. В. (ред.). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 103–106.
- Нечитайло, П., Рідуш, Б. 2022. Скельно-печерні пам'ятки Дністровського каньйону. В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 379–387.
- Олійник, В. Дослідження печери Луг у Винятинцях на Тернопільщині. 2009. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 13, с. 299–300.
- Покровська, Є. Ф. 1951. Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмин. *Археологія*, V, с. 192–195.
- Покровська, Є. Ф., Петровська, Є. О. 1961. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. *Археологія*, 12, с. 129–144.
- Рідуш, Б. 2000а. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології*, 1, с. 108–127.
- Рідуш, Б. 2000b. Питання про культові печери слов'ян у Подністров'ї. *Археологічні студії*, 1, с. 184–193.
- Рідуш, Б. 2008. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс. *Археологічні студії*, 3, с. 223–240.
- Рідуш, Б., Нечитайло, П., Тимчук, Д. 2017. Скельно-печерний комплекс біля с. Василівка. В: Добржанський, О. В. (ред.). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 67–69.
- Романовская, М. А. 1980. Керамический штамп из окрестностей городища Рудь. *Советская археология*, 1, с. 290–293.
- Романовская, М.А., Шелов-Коведяев, Ф.В., Щеглов, А.Н. 1981. Городище Рудь – Метоний Птолемея? *Вестник древней истории*, 4, с. 121–138.
- Рыбалова, В. Д. 1999. Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра. *Археологические вести*, 6, с. 320–342.
- Свешніков, І. К. 1974. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н.е.* Київ: Наукова думка.
- Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.
- Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14– 27.
- Смирнова, Г. И. 1977. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре). *Советская археология*, 4, с. 94–107.
- Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30–53.
- Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60–72.

- Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43–60.
- Смирнова, Г. И. 1986. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 8–26.
- Смирнова, Г. И. 1990. *Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетий до н.э.* Автореферат диссертации доктора исторических наук. Киев: Институт археологии АН УССР.
- Смирнова, Г. И., Войнаровський, В. М. 1994. Мошанецький скарб бронз киммерійського типу з Середнього Подністр'я. *Археологія*, 1, с. 137–141.
- Сохацький, М. 1995. З історії дослідження печери Вертеба. В: Бандрівський, М. (ред.). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Львівський музей історії релігії; Археологічна комісія НТШ, с. 99–101.
- Тереножкин, А. И. 1959. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 8, с. 3–12.
- Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Тимошук, Б. А., Русанова, И.П. 1993. *Языческие святилища древних славян*. Москва: АРХЭ.
- Ушкова, Ю., Нечитайло, П. 2020. Ще раз про поховання № 1 зі скельно-печерного комплексу біля с. Васи́лівка. В: Добржанський, О. В. (ред.). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*. Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару. Чернівці: Технодрук, с. 192–195.
- Черновол, Д., Корвін-Піотровський, А., Кармазіна, Л., Окатенко, В. Дослідження на багатошаровій пам'ятці Волошкове 6 (Горби). *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 338–341.
- Шовкопляс, І. Г. Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89–109.
- Щепинский, А. А. 1963. Пещерные святилища времени раннего железа в Горном Крыму. *Труды комплексной карстовой экспедиции Академии наук УССР*, 1, с. 138–152.
- Щепинский, А. А. 1966. *Во тьме веков*. Симферополь: Крым.
- Sulimirski, T. 1935. *Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka przed historycznego. Z otchłani wieków*, 10, 2, s. 20–28.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwow: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

Pavlo Nechitaylo,

PhD, Senior Researcher of the State Research Center
“Archaeological Protection Service of Ukraine”
of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

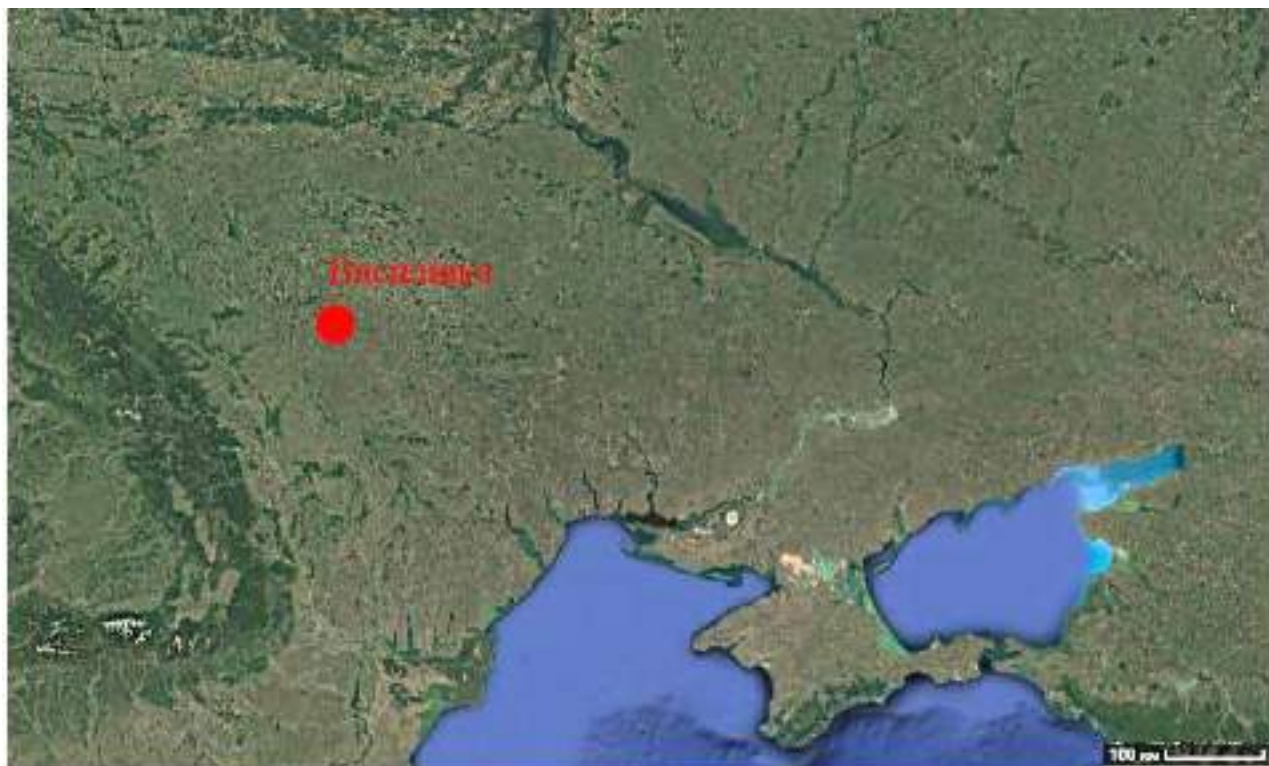
Oleksandr Mohylov,

PhD, Senior Researcher,
Institute of Archaeology of the
National Academy of Sciences of Ukraine

EARLY IRON AGE MATERIALS FROM A ROCK AND CAVE COMPLEX NEAR THE VILLAGE OF VASYLIVKA IN BUKOVINA

The work examines the materials of the early Iron Age, discovered during the study of the rock-cave complex near the village. Vasyliivka, Chernivtsi region. Attribution of materials has been carried out. it is concluded that the monument could have served as a stable or a hiding place for the neighboring Pre-Scythian settlement.

Keywords: rock-cave complex, settlement, Pre-Scythian times, Chornoliska culture, dishes, weapons.

*Рис. 1. Місце пам'яток біля Василівки на супутниковій мапі (основа: Google maps):
1 – печерні комплекси; 2 поселення в урочищі Капелюх*

1

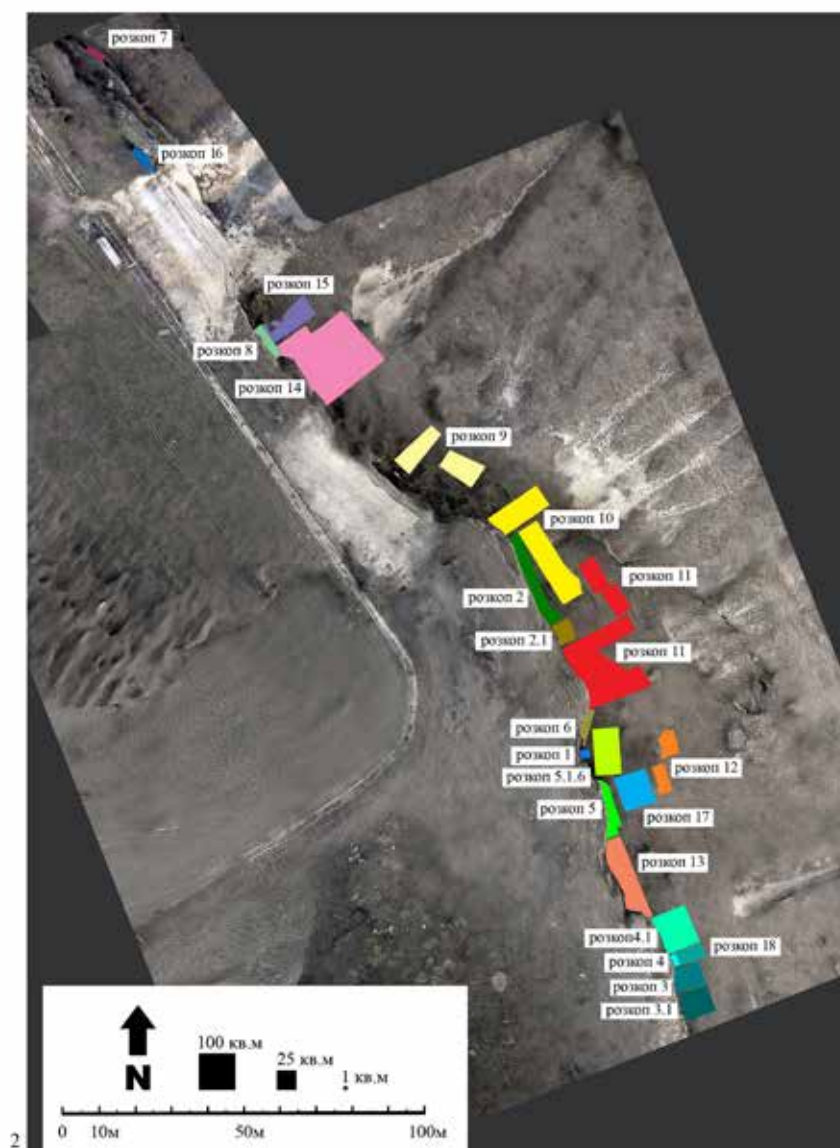

Рис. 2. Територія біля печер в с. Васиївка з місцями закладених розкопів

Рис. 3. Вогнище між брил у Василівському комплексі

Рис. 4. Перегорілі рештки вогнища

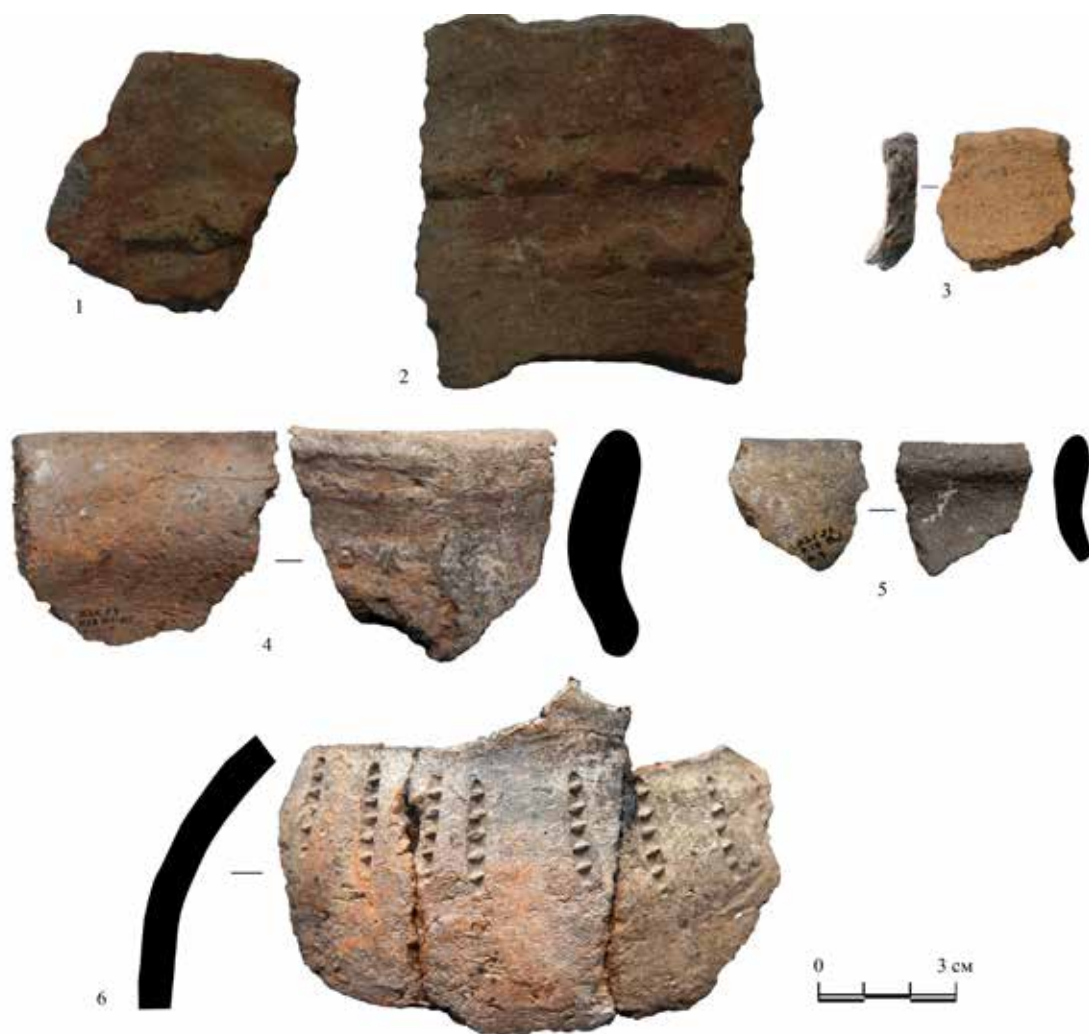

Рис. 5. Керамічний посуд з підніжжя василівських гротів

Рис. 6. Липний посуд з Василівки

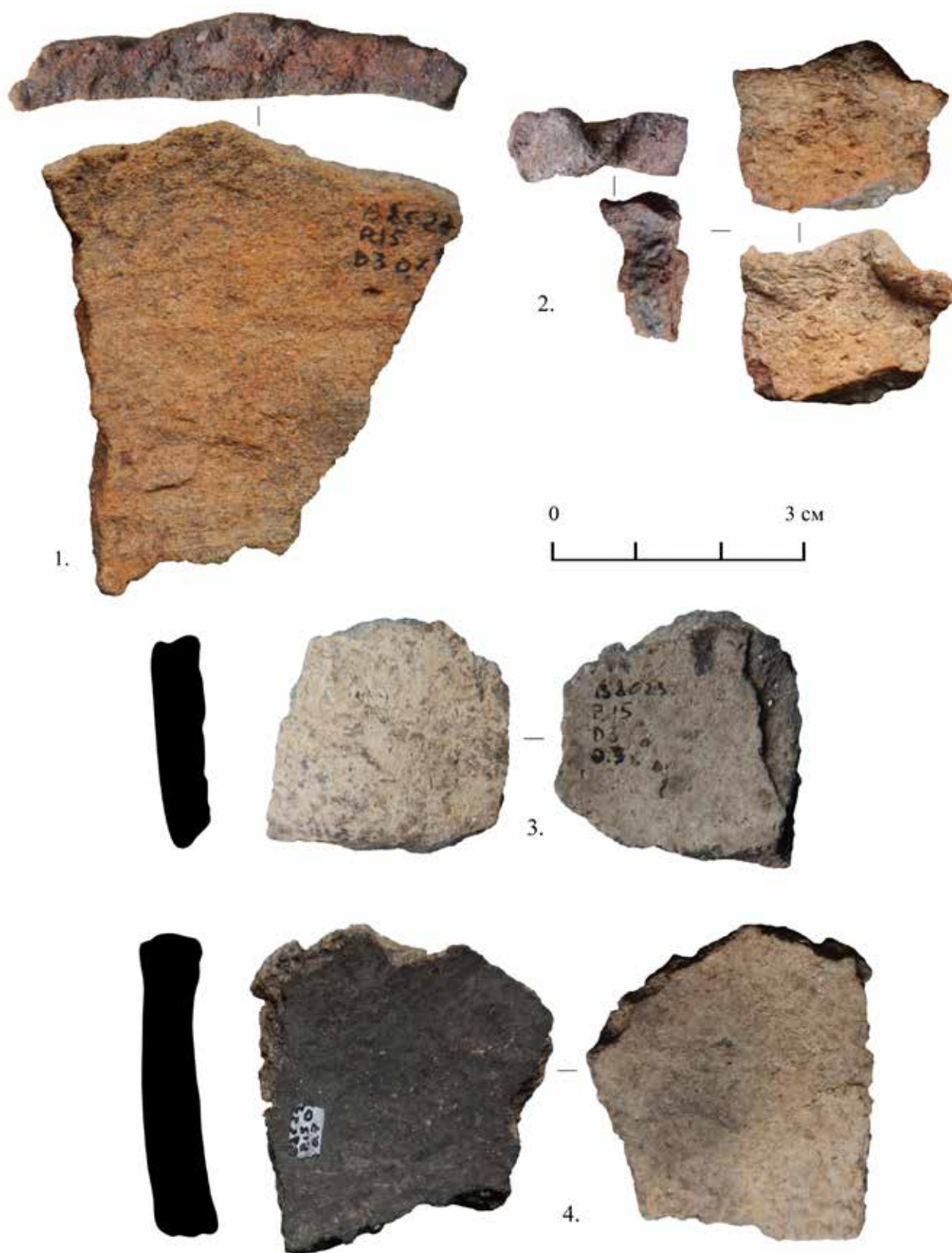

Рис. 7. Фрагменти ліпної кераміки

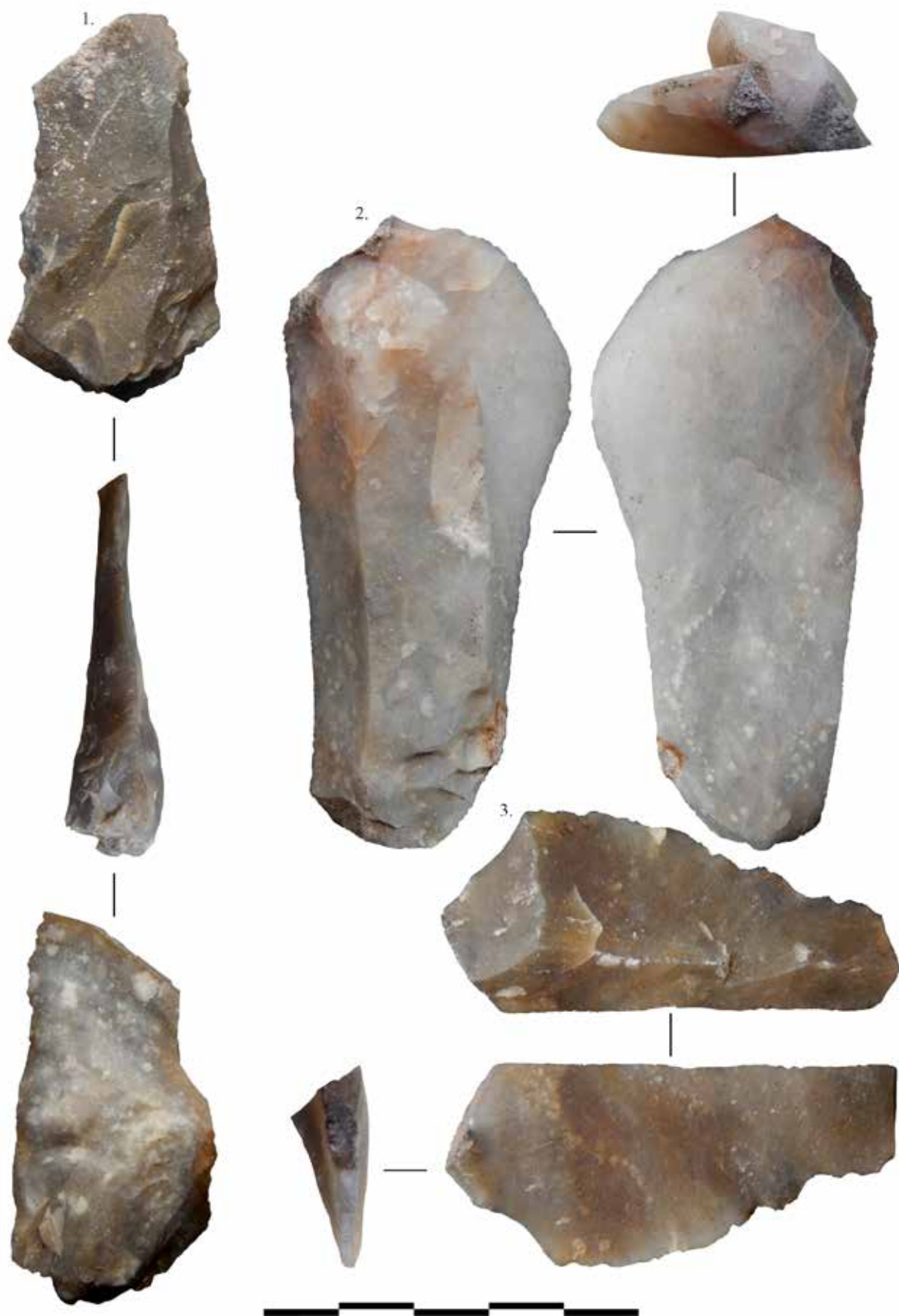

Рис. 8. Крем'яні знаряддя з Василівки

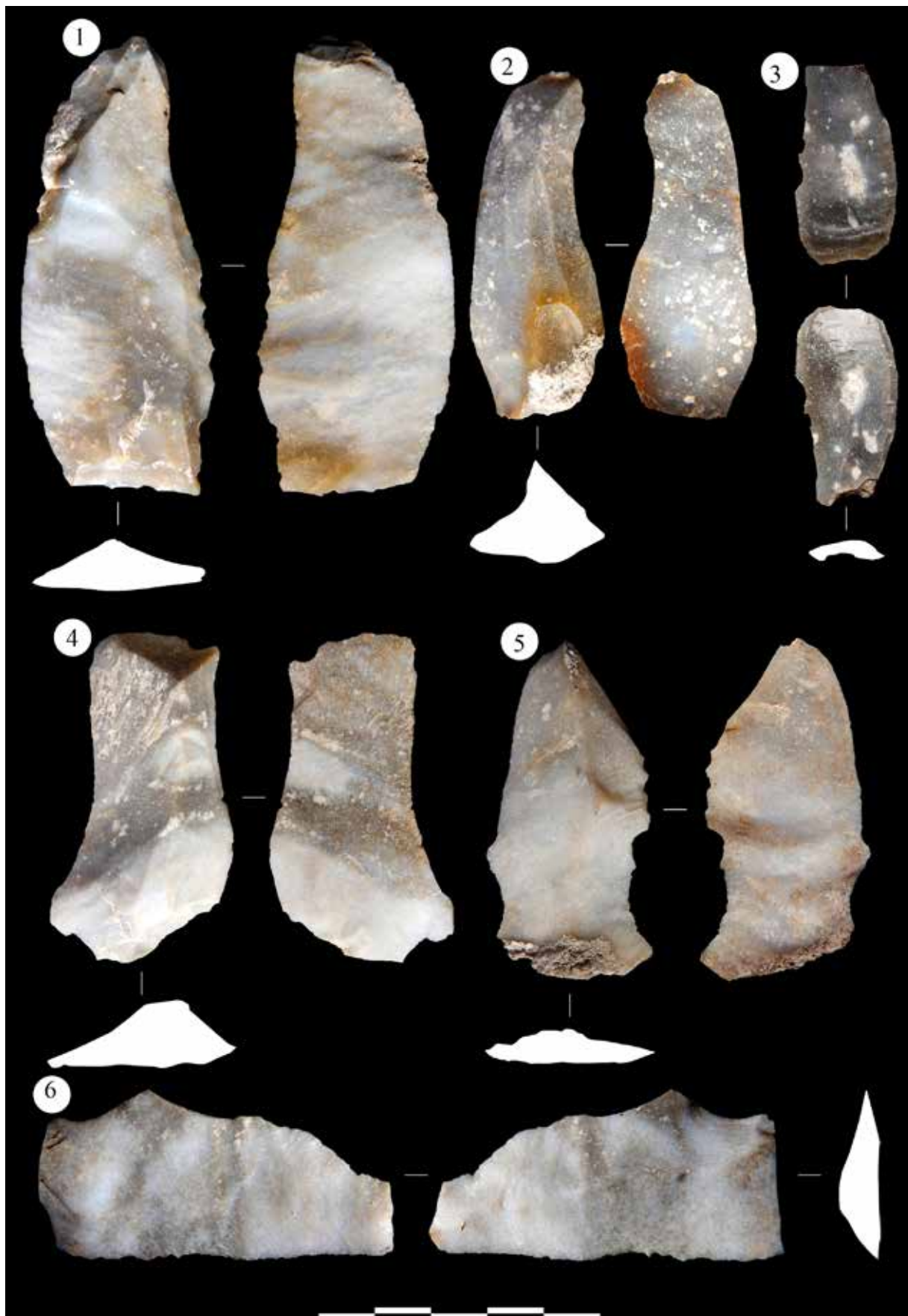

Рис. 9. Кременеві вироби з Василівки

Рис. 10.
*Бронзовий
наконечник
стріли*

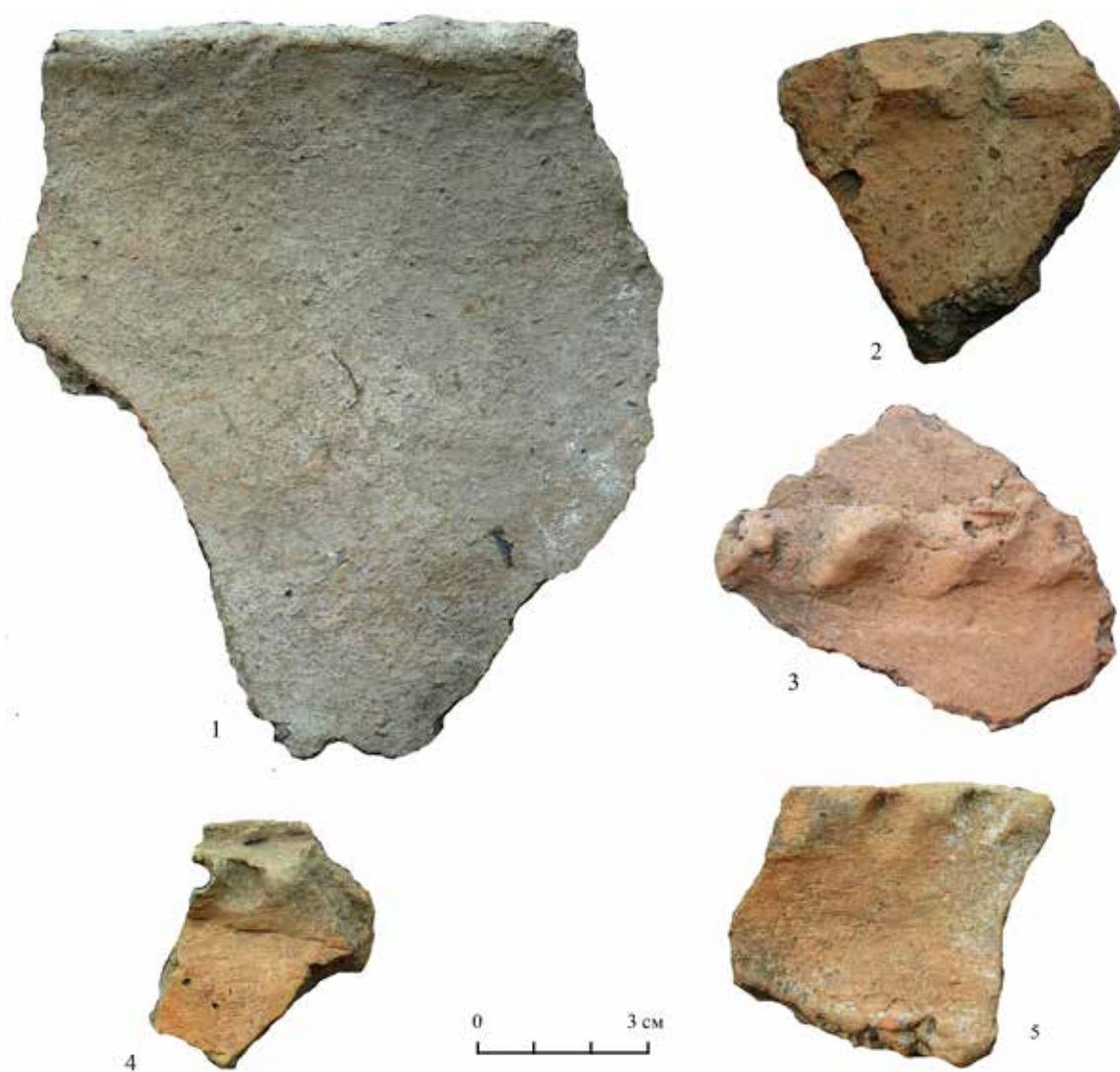

Рис. 11. *Ліплений посуд з селища в урочищі Капелюх*

Дмитро Каравайко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

НОВІ ДАНІ ПРО ФОРТИФІКАЦІЮ ЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЧАСУ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ'І

На території Путивльського Посейм'я, на сьогодні, наявні дані про 19 поселень типу Харівка. Матеріали зарубинецької культури зафіксовані і на 7 городищах. В результаті досліджень поселення Воргол в урочищі Вишнева Гора виявлено рів. Час його функціонування попередньо визначено в межах ранньосарматського часу. Вперше отримано дані про наявність укріплених поселень зарубинецької культури в басейні р. Сейм.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, р. Сейм, зарубинецька культура, городища, фортифікація.

Перші надійні відомості про укріпленні поселення зарубинецької культури отримані доволі пізно – лише в середині ХХ ст. (Максимов 1972, с. 62-64). Городища середнього Подніпров'я Пилипенкова Гора, Сахновка, Московка стали надійною базою для вивчення зарубинецьких старожитностей (Максимов 1982, с. 32-58). Для Лівобережного Лісостепу чи не єдиним укріпленням, де виявлено кераміку цього періоду, довгий час залишалося городище Басівка на Сулі (Ильинская 1961). В межах Путивльського Посейм'я матеріали класичного зарубинецького часу (кінець III ст. до н. е. – середина I ст. н. е.) були відомі за результатами розкопок поселення Харівка, що були здійснені в 1949-1950 роках ХХ ст. Д.Т. Березовцем (Березовец 1955, с. 61-63; Обломский, Терпиловский 1991, с. 74). Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років А. М. Обломським та Р.В. Терпиловським проведені масштабні розвідки в Посейм'ї, в результаті яких було враховано 19 пам'яток типу Харівки, а на 4 з них проведено розкопки (Обломский, Терпиловский 2002, с. 153). Увага дослідників була сконцентрована на поселеннях з низькою топографією, а от матеріал з городищ високого правого берега залишився в затінку.

На сьогодні, в межах Путивльського Посейм'я наявні данні про 28 городищ, на яких виявлено матеріали скіфського часу. Їх виникнення саме в цей період не викликає заперечень. Археологічні розкопки проводилися лише на трьох укріпленнях: Воргол Східне та Західне, Ширяєве. На інших городищах закладено розвідкові шурфи, зібрано підйомний матеріал. Кераміка скіфського періоду представлена переважно слабко профільованими горщиками, орнаментованими проколами, подекуди, в поєднанні з різноманітними насічками або пальцевими вдавленнями по верхньому краю вінця. Основними домішками в тісті є пісок або (і) жорства. Щонайменше, на 7 городищах мікрорегіону знайдено і принципово іншу кераміку (рис. 1). На вінцях горщиків відсутні проколи, а декор у вигляді пальцево-нігтьових вдавлень розміщується по зовнішньому краю. Домінує домішка шамоту. Очевидно, даний посуд слід відносити до зарубинецького кола, адже аналогічна кераміка знайдена на поселенні Харівка. Час його появи в Посейм'ї визначити доволі проблематично. На заваді стають і слабкий ступінь вивченості пам'яток, і відсутність надійних хронологічних реперів. Частково прояснити цей момент дозволяють стратиграфії двох пам'яток. На городищі Ширяєве вищеописаний посуд і кераміка з проколами знайдені в верхньому горизонті, що начебто свідчить про їх одночасність. Дата шару визначається в межах кінця V-IV ст. до н. е., втім не виключаю і більш пізній час (Каравайко 2023, с. 198). Характерний для зарубинецької культури лощений посуд не знайдено. На городищі Камінь в стратиграфії шурфу було зафіксовано два шари раннього залізного віку, які розділяв прошарок стерильної глини. Виявлено і кераміку обох типів, яку б було заманливо співвідносити з кожним із двох горизонтів. Втім, в нижній частині знахідки були відсутні. Горщики з домішками шамоту в комплексі зі знахідками чорнолощеного посуду виявлено під час досліджень городища Воргол Східне (Каравайко, 2024, с. 216, рис. 4: 7-12; 5: 2-4). В останньому випадку, співвідношення обох типів кераміки стратиграфічно прослідкувати не вдається.

Проблема хронологічного стику між лісостеповими старожитностями скіфського часу та зарубинецькими (Максимов 1982, с. 155-158; Пачкова 2006, с. 163) є темою окремого дослідження. Очевидно лише те, що в ранньосарматський час деякі городища попереднього скіфського періоду були заселені повторно. Жодних даних про відновлення оборонних споруд, або побудови нових, на сьогодні немає. Втім, дослідження валів та ровів на городищах Посейм'я мали епізодичний характер (Каравайко, 2023, с. 29, 205-212). В зв'язку з цим, особливий інтерес представляють нещодавні дослідження поселення, що розташоване поруч з двома городищами поблизу с. Воргол в урочищі Вишнева Гора.

Городища Воргол стали відомі після масштабних розвідок І.І. Ляпушкіна (1961, с. 59-60) та розкопок Д.Т. Березовця (1955, с. 58-61). В 2023-24 роках розкопки на пам'ятці продовжила Путивльська археологічна експедиція¹. Одразу за валом Східного укріплення та широкою улоговиною на полі розташоване поселення, зв'язок якого з городищем не викликає сумнівів (рис. 2). Аналогічні поселення-супутники, зафіксовані поруч, щонайменше, ще з 4 городищами Путивльського Посейм'я. Нажаль, археологічні дослідження на них майже не проводилися, за виключенням поселення Ширяєве, а їх наявність стверджується лише на підставі підйомного матеріалу.

Протягом 2-х років на поселенні Воргол досліджено 316 кв. м. Перший розкоп було закладено неподалік краю глибокої яруги, що проходила західніше одного з городищ (рис. 2). Всю західну частину розкопу займав великий об'єкт, який початкове було інтерпретовано як продовження заораного краю яруги. Заповнення виявилось абсолютно однорідним – сірий плямистий супісок. По завершенню розчистки стало очевидним, що досліджено ділянку штучного рову, яка з'єднується з природною яругою. Стінки останньої нерівні, мали кілька уступів, що утворилися в результаті дії води. Рів займав північно-східний кут розкопу. Глибина складала 1,1 м від рівня виявлення. Фіксувався він на дещо вищому рівні ніж материк. Стінки пологі плавно спускалися до відносно рівного дна (рис. 3).

З об'єктивних причин, в перший рік робіт дослідити рів по всій ширині не вдалося. Наступного польового сезону основна увага була сконцентрована саме на виявленні чітких меж поселення. Перш за все, пошуки рову велися в східній частині поруч зі східною яругою (рис. 2). В жодній з трьох траншей залишки штучного заглиблення виявлені не були. Втім, поблизу північного краю східної яруги зафіксовано природну западину, яка, очевидно, була заораним продовженням яруги. Саме вона має маркувати східну межу поселення. Тут досліджено одну господарську яму, що знаходилася в 11 м на південний захід від западини. Таким чином, розміри поселення складають 0,64 га (95 x 80 м).

Продовження рову вдалося виявити приблизно в 8 м північніше від розкопу попереднього року. На цій ділянці він мав глибину 1,1-1,2 м від рівня запуску, який фіксується одразу під оранним шаром. Ширина по верху складала 5,6-6,1 м. Дно нерівне, відносно полого (рис. 4). Наявність рову опосередковано, проте чітко вказує на побудову поруч валу. Висота насипу мала б складати не менше 1 м. До нашого часу він не зберігся. Важливо відмітити, що з внутрішнього боку рову в обох розкопах зафіксовані об'єкти – господарські ями, які розташовані в безпосередній близькості до рову і навіть прорізають його (рис. 3-4). Таким чином, вал міг бути насипаний лише з зовні. Таке дзеркальне розташування оборонних споруд зафіксовано вперше, принаймні, аналогії на інших укріпленнях мені не відомі.

Час появи та функціонування рову попередньо було визначено в межах скіфського періоду (Каравайко 2024, с. 219). Після проведення розкопок 2024 року стало очевидним, що поселення, на відміну від сусіднього Східного городища, функціонувало лише в один хронологічний проміжок часу. Основна маса матеріалу, а це переважно кераміка, та всі виявлені об'єкти відносяться до пізньоскіфського часу і можуть бути співвіднесені зі старожитностями типу Харівка. Артефакти інших періодів поодинокі. Зокрема, на дослідженій площі не знайдено жодного вінця горщика з проколами, а єдиною знахідкою скіфського часу було бронзове вістря стріли кінця VII – початку VI ст. до н.е. Кераміка та окремі вироби роменської культури виявлені лише в межах розкопу поблизу північного краю західної яруги, в її заповненні та ораному шарі. Скоріш за все, ці знахідки були залишені мешканцями укріпленої частини – Східного або Західного городища. Жодного сіврянського об'єкту на поселенні не виявлено.

¹ Детальний опис пам'ятки див: Каравайко 2023, с. 24-36.

В заповненні рову, в межах траншеї 1, виявлені тільки фрагменти кераміки зарубинецького часу. Очевидно, що на певному етапі свого існування рів перетворюється на смітник. Сюди масово викидали кістки тварин. В інших об'єктах поселення вони поодинокі. Фрагменти горщиків траплялися доволі великі і в процесі камеральної обробки частково клеїлися. Це опосередковано свідчить, що посуд, який з певних причин став непридатним для використання, навмисно викидали в рів. З огляду на стратиграфію, остаточно рів було заорано доволі пізно. Основна частина заповнення являла собою темно-сірий супісок, що сформувався після припинення життя на городищі в ранньому залізному віці, але до часів виникнення роменського поселення (рис. 4: 2). Відтак, в сіверянський час сліди рову ще були видні на поверхні, втім, сказати, чи підчищали та використовували його в середині – другій половині X ст. сказати важко.

Таким чином, матеріал, отриманий під час розкопок 2024 року, дозволяє віднести створення оборонних споруд на поселенні до ранньосарматського часу. Про більш точну дату ніж III-I ст. до н. е. поки що говорити зарано. З огляду на незначний ступінь дослідження городищ Путивльського Посейм'я, прямі аналогії укріпленим поселенням поблизу мисових городищ, навести теж неможливо. Втім, опосередковані дані все ж є.

В 2010 році, під час досліджень могильника Мутин, було виявлене городище, що раніше не було відоме. В пробних шурфах виявлено кераміку скіфського часу та роменської культури (Жаров, Терпиловский 2012, с. 305; Терпиловский, Жаров 2013, с. 36). В 2024 році пам'ятку мною обстежено повторно. Один шурф, який описано вище, закладено на майданчику, інший – за валом, на полі. В результаті з'ясовано, що поруч з укріпленням існувало поселення, яке функціонувало в постскіфський та сіверянський часи. Його розміри складають 200 x 130 м. Із заходу воно обмежено валом городища, з півдня і півночі – глибокими яругами, які зі сходу своїми краями наближаються одна до одної (рис. 5). Саме в цій частині найбільш перспективними виглядають пошуки рову, який поєднував дві яруги.

Виявлення рову на поселенні Воргол має неабияке значення. По-перше, рови на селищах раннього залізного віку є поки поодиноким явищем. Як приклад, жаботинське поселення (Дараган, Подобед 2019). По-друге, маємо яскравий доказ, що «городища, як укріплені поселенські структури розвивалися у часі», а «традиції зведення фортифікацій населенням скіфського часу східноєвропейського Лісостепу» все ж мають своє продовження в III-I ст. до н. е. (Крютченко 2019, с. 9, 14).

Для вивчення зарубинецьких старожитностей в басейні р. Сейм перспективними виглядають не тільки перші надзаплавні тераси, а й мисові городища попереднього часу. Особливу увагу слід приділити дослідженню поселень, що безпосередньо примикають до укріплень. Широкомасштабні розкопки дозволять не лише з'ясувати їх планіграфію та отримати повне уявлення про матеріальний комплекс, а й підійти ближче до вирішення деяких питань, зокрема тих, що стосуються демографічної ситуації в регіоні в скіфський та ранньосарматський часи.

ЛІТЕРАТУРА

- Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, Київ, с. 49-66.
- Дараган, М. Н., Подобед, В. А. 2019. Новые исследования в Жаботине. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 268-286.
- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2012. Дружинный могильник рубежа эр на Сейме. В: *Inter Ambo Maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю*. Тезисы докладов международной научной конференции. Гаспра, Украина, 3–7 октября 2012 г. Симферополь, с. 301-311.
- Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии*, 11, с. 59-63.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012 – 2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.
- Каравайко, Д. В. 2024. Городища скіфського часу поблизу с. Воргол в Путивльському Посейм'ї (за результатами досліджень 2023 року). *Археологія і давня історія України*, 2 (51), с. 209-221.

- Крютченко, А. А. 2019. *Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.
- Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. *Материалы и исследования по археологии*, 104.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва, б.и.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2002. Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первой половине I тыс. н. е. *Сумська старовина*, VIII/IX, с. 153-163.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев, б.и.
- Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.
-

Dmytro Karavaiko,
PhD, Senior Research Fellow,
the Institute of Archaeology,
the National Academy of Science of Ukraine

NEW DATA ON THE FORTIFICATIONS OF THE ZARUBYNETS PERIOD IN THE PUTIVL SEIM RIVER REGION

Within the Putivl Poseimia, materials from the Classic Zarubynets period (late 3rd century BC - mid 1st century AD) were known from excavations of 5 settlements and large-scale explorations in the early 1990s. The hillfort of this region date back to the Scythian period. No data on the creation of defensive structures in the Early Sarmatian period have been available until now.

As a result of the author's research in 2023 and 2024, a ditch was discovered at the Vorgol settlement, which is located next to two hillforts. It was 1.1-1.2 m deep from the launch level. The width at the top was 5.6-6.1 m. The rampart was not preserved, but could have been filled in only from the outside. The available material allows us to date the fortification to the Zarubynets period. The remains of the ditch were visible on the surface in the Severian period, but its use by the Romen culture is not confirmed. There are no materials from the Scythian period at the settlement.

To date, this is the only documented fact of the presence of fortifications of the Zarubynets culture on the Seim. The search for a ditch at the settlement near the Kamen settlement looks promising.

Keywords: Dnipro forest-steppe Left Bank, Seim River, Zarubynets culture, hillforts, fortifications.

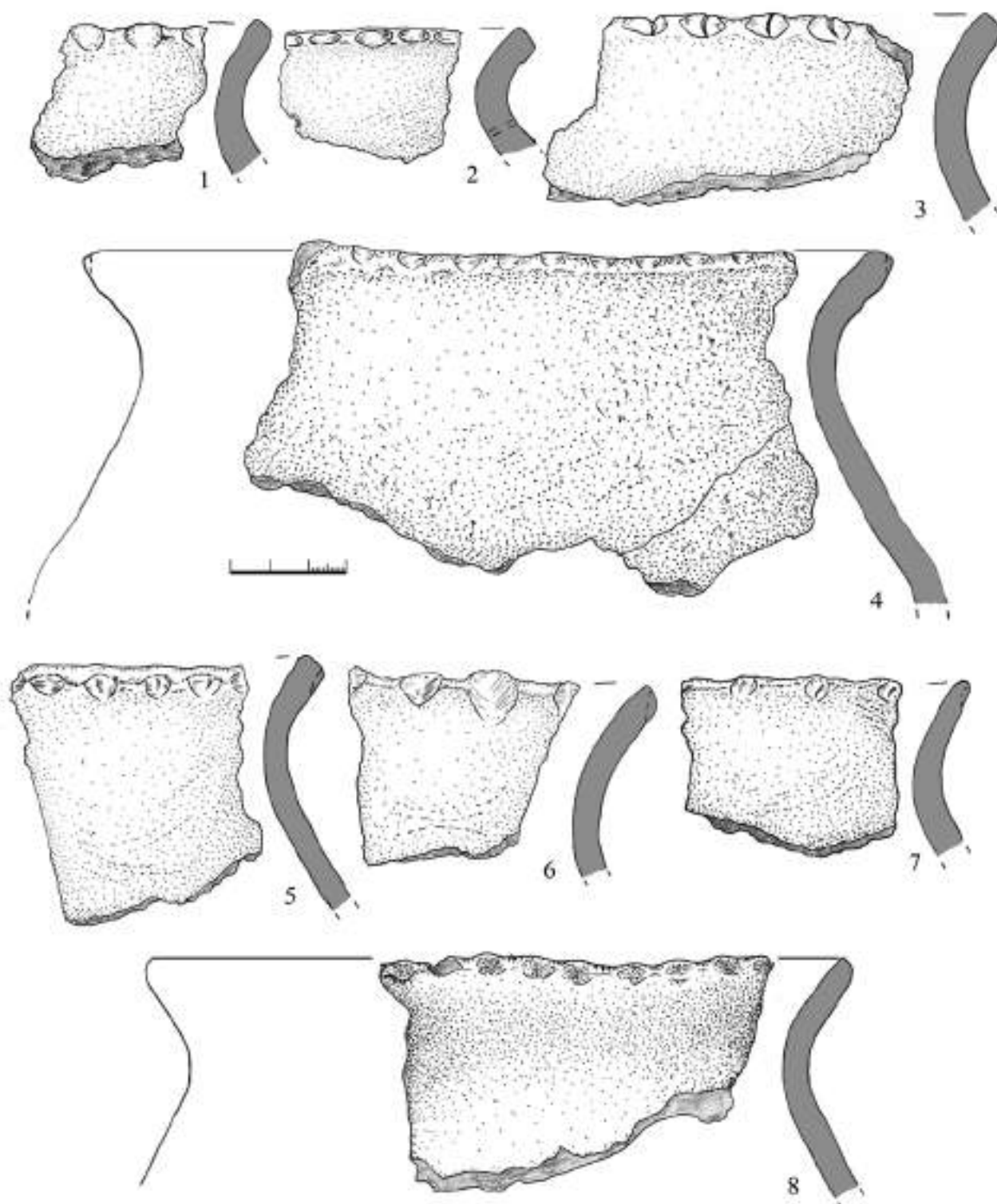

Рис. 1. Кераміка зарубинецького кола з городищ Путивльського Посейм'я:
 1 – Божок; 2 – Бунякіне II; 3 – Воргол Східне; 4 – Микільська Гірка; 5-6 – Ховзівка; 7 – Камінь;
 8 – Ширяєве. (1, 5-6 – Ляпушкін, 1947 р., колекція Наукових фондів ІА НАН України № 63;
 2 – Березовець 1950 р., колекція Наукових фондів ІА НАН України № 181;
 3, 7-8 – дослідження автора; 4 – Сухобоков, 1979 р., фонди Путивльського ДІКЗ, б.н.)

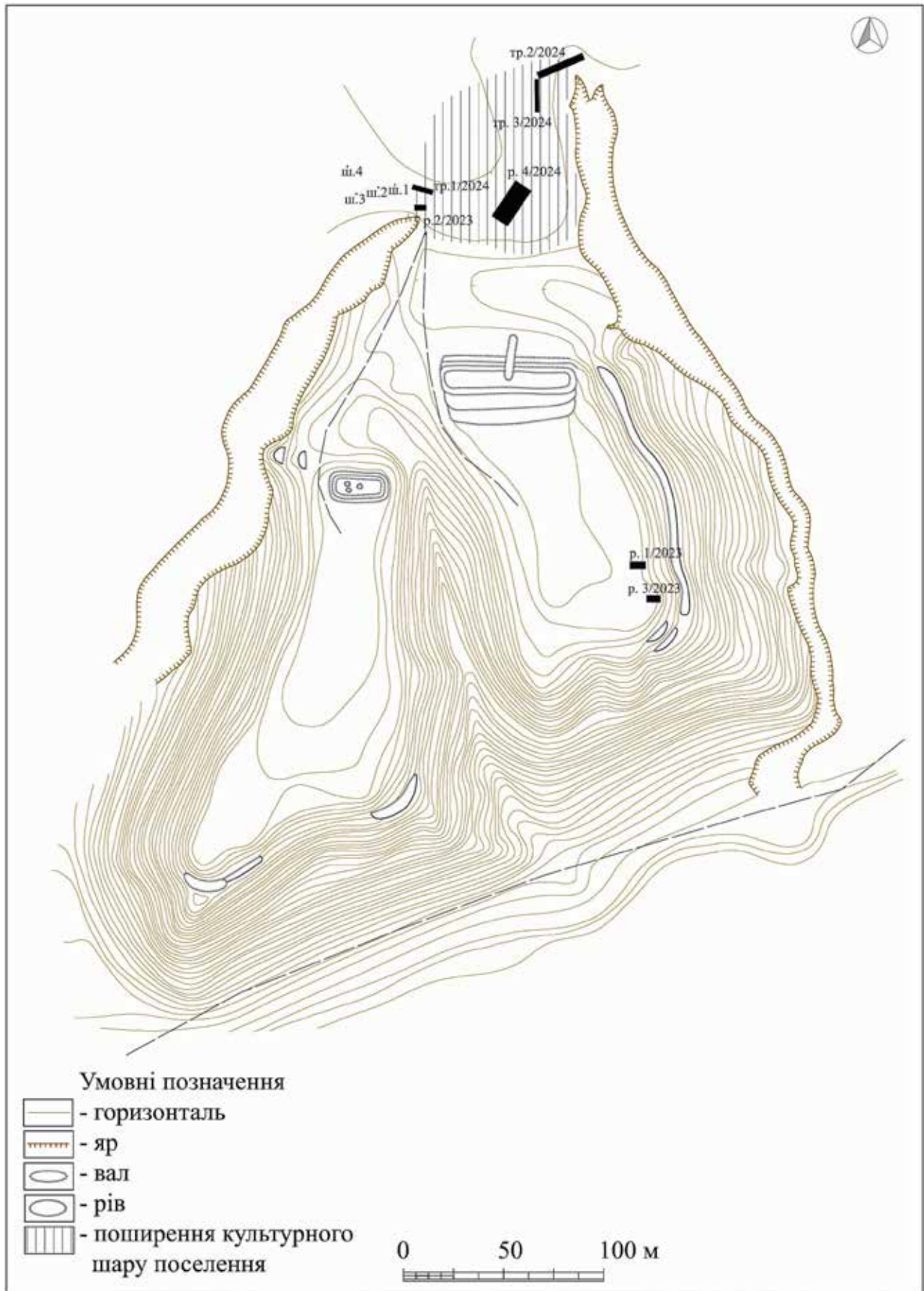

Рис. 2. План городищ та поселення Воргол в урочищі Вишнева Гора

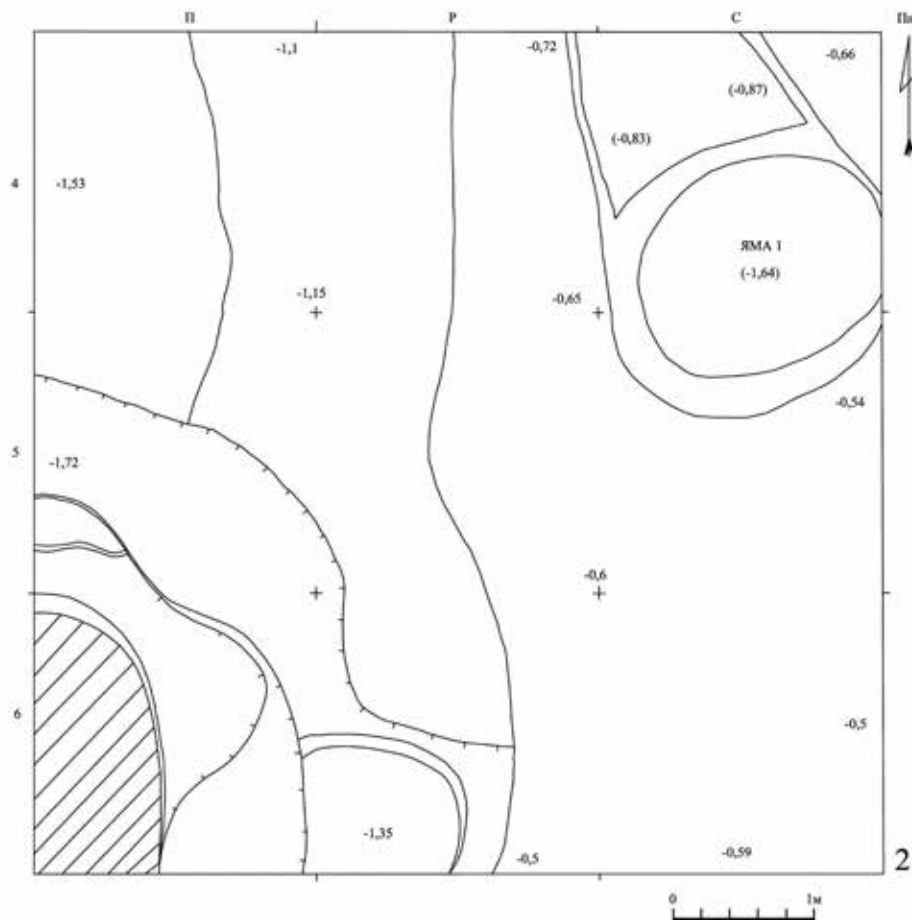

Рис. 3. Ділянка рову поблизу північного краю західної яруги. Фото та план розкопу

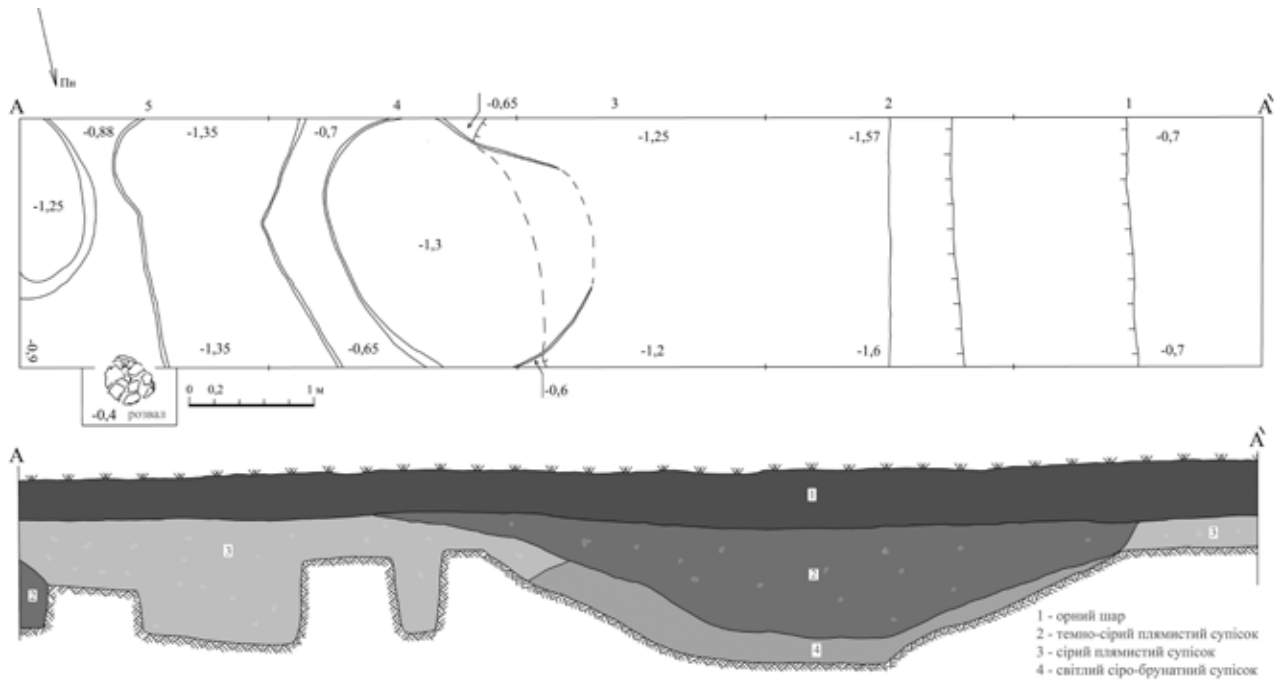

Рис. 4. План та стратиграфія рову. Троща 1, дослідження автора 2024 р.

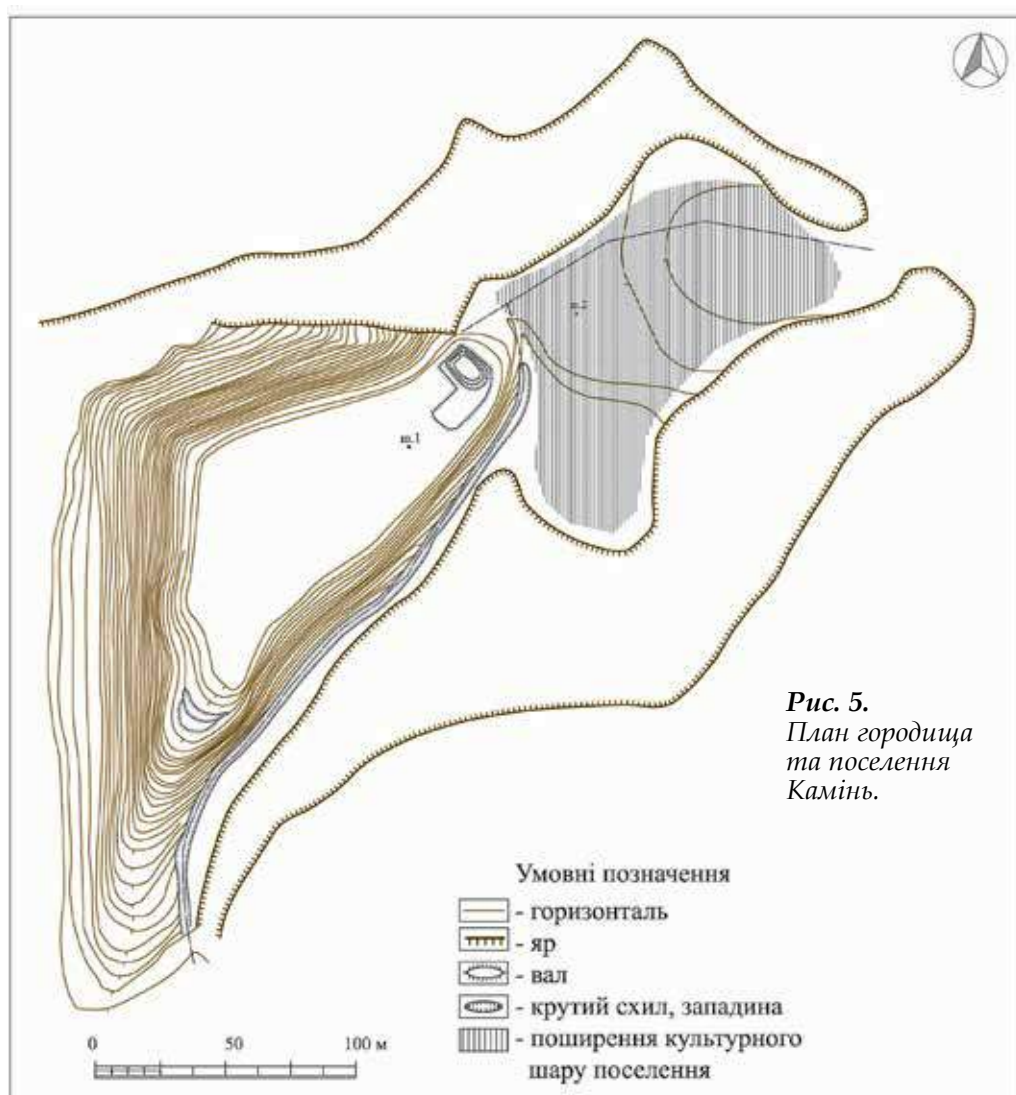

Рис. 5.
План городища
та поселення
Камінь.

Андрій Приступа,
магістр, співробітник
Архітектурно-археологічної експедиції
Інституту археології НАН України

НОВИЙ КОМПЛЕКС РЕЧЕЙ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ З ВЕРХНЬОГО ПОБУЖЖЯ

У статті розглянуто переданий в ДІКЗ «Межибіж» комплекс речей, який був визначений як належний до раннього залізного віку. Для локалізації місця виявлення комплексу пошуковим загоном Постійно діючої археологічної експедиції «Меджибіж-2000» було проведено обстеження прилеглої території, зафіксовано GPS-координати та дообслідувано грабіжницький шурф.

Ряд ознак, наведених у статті, дозволили висунути автором думку про можливе милоградсько-підгірцівське походження прикрас, що могли бути отримані з ґрунтового кремаційного поховання. Розглянуто присутність населення лісової зони в Верхньому Побужжі. Метою статті є введення матеріалів в науковий обіг та до фондів ДІКЗ «Межибіж», створення підґрунтя у подальшому вивченні регіону.

Ключові слова: Ранній залізний вік, прикраси, кремаційне поховання, милоградська культура, Південний Буг.

У 2023 році, до історико-краєзнавчого заповідника «Межибіж» було передано комплекс речей, за попередньою оцінкою — раннього залізного віку. Місцезнаходженням скарбу було названо ліс між селами Білецьке та Майдан-Вербецький.

Задля перевірки дійсності розташування комплексу та можливої наявності пограбованого поховання, пошуковим загоном Постійно діючої археологічної експедиції «Меджибіж-2000» на чолі з О. В. Надвірняком було проведено обстеження прилеглої території¹.

Рельєф в даній місцевості відповідає Летичівській рівнині, яка в районі м. Летичева змінює Верхньобузьку височину. Характерна хвиляста рівнина, порізана численними заболоченими ярами й струмками. Переважні висоти 280—300 м, максимальна висота — 326 м. Територія проведення пошукових робіт представляла собою пагорби довкола безіменного струмка в грабово-дубовому лісі, який за інформацією отриманою від працівників Летичівського лісового господарства, був штучно насаджений в другій пол. ХХ ст. на місці колишнього колгоспного поля.

Було зафіксовано GPS-координати грабіжницької ями (рис. 1). Візуальний огляд та спроби виявлення навколо нього підйомного матеріалу не дали жодних результатів та ознак наявності в місці проведення пошукових робіт будь-яких археологічних пам'яток.

Враховуючи неординарність даного комплексу і його певну історико-археологічну значущість для регіону верхів'я Південного Бугу, було прийнято рішення про дообстеження грабіжницької ями (рис. 2). Вона розташовувалась на невисокому пагорбі — лівому березі невеликого струмка. На місці грабіжницької ями було закладено шурф² (рис. 3). Єдиним отриманим археологічним матеріалом стали дрібні шматочки від прикраси, знайдені шляхом просіювання ґрунту. Жодних матеріалів, поховальної ями чи інших слідів поховання не виявлено.

Опис знахідок. Практично увесь переданий комплекс речей представлений ювелірними виробами з білого металу (можливо Ag).

1. Низка роздроблених фрагментів діаметром 0,4-0,7 мм (загальна довжина усіх фрагментів — 28 см, вага — 18,9 г) за суміщенням зламів попередньо групуються у три колоподібні форми (рис. 4: 1-3). Ймовірно, дані фрагменти є рештками однієї не орнаментованої спіральної прикраси — браслету з гладким стержнем. Наявність двох краплеподібних завершень на двох різних фрагментованих частинах додає аргументації щодо даного припущення.

¹ Висловлюю вдячність волонтерам: студенту I курсу магістратури кафедри археології історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка Ю. В. Павлинському та студенту 4 курсу бакалаврату КНУ імені Тараса Шевченка, ОП «Археологія та преесторія» Б. А. Фесенку за допомогу в проведенні дослідження.

² Глибина — 0,6 м, 0-0,2 м дернового шару, 0,2-0,4 — м сіро-коричневого суглинку.

Цьому виробу не знайшлося аналогії серед браслетів скіфського часу (Петренко 1978, с. 126-138, табл. 38-50). Можна припустити подібність цієї знахідки до дротяного браслету виявленого в ґрунтовому похованні підгірцівської групи пам'яток біля с. Рудяки (Петровська 1971, с. 14, рис. 4: 2). Браслети з гладким стержнем також були широко поширені серед пам'яток милоградської культури, однак не були проілюстровані в загальному огляді на подібні вироби (Мельниковская 1967, с. 76).

2. Скручена пластина висотою 1,7 см, діаметром 3 мм, вагою 0,5 г (рис. 4: 5). На поверхні помітні зелені сліди від патини. Квадратна складена пластина, висотою 7 мм, шириною 9 мм, вагою 0,4 г (рис. 4: 6). Орнаментована горизонтальними та вертикальними паралельними лініями. Ці вироби могли бути або елементами не збережених прикрас, або ж елементами костюма. Так само може бути інтерпретована прикраса у вигляді заклепки (рис. 4: 7), вагою 1 г, діаметром голівки 4 мм, хвостової частини – 3 мм. До хвостовика прикріплені дві, сильно патиновані, пластинки.

3. Скляна бусина з прониззю, має діаметр 7 мм, вагу 1,5 грама. Виготовлена з прозорого скла (рис. 4: 8). Можна припустити її імпордне походження з Північного Причорномор'я, враховуючи проходження через Верхнє Побужжя в ранньому залізному віці торгових шляхів (Болтрик, Каряка 2022, с. 206, рис. 1).

4. Глиняне прясло, чорнолощене, висотою 3,4 см, діаметр верхньої частини – 2,4 см, діаметр нижньої – 3 см (рис. 4: 4). Подібна форма прясел не схожа на знайдені під час досліджень Северинівського городища (Болтрик та ін., 2015, с. 184, рис. 11), та пам'яток осілого лісостепового населення скіфського часу на півдні та півночі Середнього Подніпров'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989; Максимов, Петровская 2008). Схожа форма прясел спостерігається на милоградських городищах на території Білорусі – Старе Красне та Чорне (Лошенко 2011, с. 259, рис. 79: 11, 12; с. 261, рис. 81: 5, 6).

5-7. *Сережки-завушниці, зі сфероїдними головками* представлені однією майже цілою формою (рис. 5: 1) та чотирма фрагментованими стержнями (рис. 5: 2-3; рис. 6: 1-2) й головками (рис. 6: 3-7). Товщина стержнів 3 мм, діаметр збереженої голівки – 4 см, вага цілої форми 7,4 грам³. Як і у випадку з попередніми знахідками, ці речі не знаходять аналогій серед скіфських старожитностей. Найкращими аналогіями до даних прикрас, є знахідки срібних шпильок, зроблені експедицією Вінницького краєзнавчого музею, на курганному могильнику біля с. Мізаків. Хоча в роботі такі вироби названо шпильками, проте припускаємо, що це також можуть бути сережки-завушниці, тим паче, що в жіночому похованні (курган № 2) вони розташовувалися біля черепа покійниці. В даному комплексі вони присутні разом з прикрасами підгірцівського типу (Лобай 1977, с. 79, рис. 3: 4, 5).

8-10. *Фрагменти перепалених кальцинованих кісток*, вкриті подекуди обпеченою глиною (рис. 6: 8-9). В одному випадку в шматку запеченої глини знаходиться фрагмент залізної криці (рис. 6: 10). Наявність в комплексі перепалених кісток та сліди від високих температур на речах дають підстави говорити про кремаційне поховання.

Культурна атрибуція. На території Східноподільської локальної групи скіфського часу нам не відомо подібних кремаційних ґрунтових поховань. В розгляді ґрунтових могильників ранньоскіфського та скіфського часів, в Правобережному Лісостепу згадується лише два таких поховання, розташованих на Київщині — поховання № 89 на пам'ятці Велика Бугаївка та поховання №1 біля с. Халеп'я (Гречко 2014, с. 83). Останнє розглядається С. Д. Лисенком як приналежне до підгірцівської групи пам'яток (Лисенко 2010, с. 199).

Значно поширеніші кремаційні поховання в милоградській культурі, майстерно описані О. Н. Мельниковською за матеріалами досліджень в Білорусі та українській частині Волині та Полісся (Мельниковская 1967, с. 41-47).

Ґрунтові милоградські могильники представлені полями поховань з тілоспаленнями. Прах покійного, після спалення на стороні, висипали в поховальну яму, розміри й форми яких варіювалися. Глибина ям коливалася від 0,5 до 1 м. Традиційно, розташовуються могильники при поселеннях, за валами городищ або ж на деякій відстані від поселення, на високих ділянках річкових пойм та піщаних дюнах (там само, с. 42-43).

³ Наявність певної кількості різнорозмірних фрагментів дає можливість після проведення реставраційних робіт отримати повнішу уяву про їх початкову форму.

Проникнення носіїв милоградської культури в лісостепове Побужжя пов'язують з максимальним розширенням ареалу цієї культури в IV ст. до н. е. (Рассадин 2005, с. 51). Розселення милоградських племен проводять по лінії від Хмельницького — Вінниці до Житомира, Фастова і далі на Переяслав (Мельниковская 1967, с. 51; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 228). На думку С. С. Бессонової, осіле населення скіфського часу та «милоградці» на Побужжі могли жити черезсмужно (Бессонова 1994, с. 30).

Хоча описаний нами комплекс не був зафіксований *in situ*, в наслідок чого було втрачено значну частину контексту, проте навіть за отриманими матеріалами помітно ряд подібностей, з милоградськими похованнями. Серед них треба відзначити незначну кількість кістяних останків та не надто багатий поховальний інвентар. Цікаво, що в нашому випадку кістяні останки добре очищені від поховального вогнища (рис. 6: 8-9), а про таку особливість окремо зазначає в своїй роботі О. Н. Мельниковська (1967, с. 43). В комплексі також є згаданий шматок перепеченої глини з впущеною в неї залізною крицею (рис. 6: 10). Такі знахідки авторка фіксувала в милоградських курганах на Житомирщині (там само, с. 43-46). Подібний набір й поховального інвентарю. В нашому випадку це ціле глиняне лисковане прясло, скляна бусина та срібні ювелірні вироби які часто зустрічаються в милоградських кремаціях, хоча аналогій до них не багато. Особливо цікавими є сережки-завушниці. Як вже згадувалося, в Побужжі схожа річ була знайдена разом прикрасами підгірцівського типу.

Ареал підгірцівської групи пам'яток розташований у північній частині Середнього та Верхнього Подніпров'я до широти Переяслав-Хмельницький — Канів. Більшість пам'яток виявлені в заплаві р. Дніпро та його правих приток — Ірпеня та Стугни (Ржевська 2019, с. 66). В цій групі пам'яток також відомо кремаційні поховання (Пирогів, Підгірці, Старосілля) (Ржевська 2022, с. 242).

На території Верхнього Побужжя відомі знахідки підгірцівських старожитностей з курганих могильників (рис. 8), а саме: бронзові браслети з курганної групи біля с. Курилівці (Лагодовська та ін., 1956); парні бронзові браслети прикрашені паралельними насічками, трикутну бронзову підвіску з шарніром та чотири ланцюжкові підвіски із біконічними та дзвоникоподібними закінченнями — з кургану 2 біля с. Мізяків (Лобай 1977, с. 7—8; Ржевська 2022, с. 243, 245).

Крім знахідок, С. С. Бессонова відзначає, що меридіональна орієнтація поховань з могильника Курилівців (пох. кургану №1, 2, 6; жіноче поховання кургану № 9), Мізяків (кургани № 3-6), також може бути характерною рисою для поховань милоградської культури в IV ст. до н. е. (Бессонова 1994, с. 12-13). Орієнтовані таким чином поховання трапляються також й на великому курганному могильнику Переорки, де також знайдено речі підгірцівського типу (Лобай 1977, с. 83; Бессонова 1994, с. 12; Ржевська 2022, с. 245). Поховання з такою орієнтацією, проте без підгірцівських матеріалів, трапляються в курганных могильниках Яцковичі, Новосілка, Криничка-Піщана.

Цікавими є зауваження С. С. Бессонової щодо змішування скіфського та милоградського поховальних обрядів та соціальну диференціацію за етнічним принципом. На думку авторки, «милоградці» складали менш багатий та залежний прошарок населення (Бессонова 1994, с. 30).

Висновки. Таким чином, переданий комплекс слід вважати милоградо-підгірцівським порушенням кремаційним похованням. Якщо ж вірити згаданим вище заувагам щодо періоду присутності населення лісової зони в Верхньому Побужжі, то комплекс можна умовно датувати IV ст. до н. е. За знахідками ювелірних прикрас та прясла в похованні, можна припустити, що поховання належало жінці. Привабливою виглядає можливість визначити цей комплекс як найзахідніше виявлене поховання підгірцівської групи пам'яток, однак визначити його точну культурну приналежність, на разі, не виглядає можливим.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*, Киев: ИА АНУ, с. 3-34.
- Болтрик Ю. В., Горбаненко С. А., Кублій М. В., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю. 2015. Северинівське городище: біогосподарський аспект досліджень. *Археологія і давня історія України*, 2015, вип. 4 (17).

- Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. 2023. Найдавніша транспортна магістраль Скіфії (шлях: нижній Гіпаніс — середня течія Борисфену). *Археологія і давня історія України*, 2023, вип. 2 (47).
- Гречко, Д. С. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista Arheologică, serie nouă*, Vol. X, nr. 1-2, 2014, p. 81-104.
- Ильинская, В.А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–III вв. до н. э.* Київ: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Лагодовська, О. Ф., Виєзжев, Р. І., Копилов, Ф. б. 1956. Кургани скіфського часу в с. Курилівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 17-20.
- Лобай, Б. І. 1977. Кургани скіфського часу на Вінничині. *Археологія*, 21, с. 77-84.
- Лошенко, М. И. 2011. *Городища Милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: Минская фабрика цветной печати.
- Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 190-200.
- Масимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: ИА НАН Украины.
- Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. Свод археологических источников*, Д 4-5. Москва: Наука.
- Петровська, є. 1971. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 9-22.
- Ржевуська С. С. 2022. Підгірцівська група пам'яток Середнього Подніпров'я: стан та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2022, вип. 1 (42), с. 241-255.
- Ржевуська, С. С. 2019. До питання про ареал Підгірцівської групи пам'яток. В: *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених*. Київ. Україна, 2019. Київ: ІА НАН України, с. 66-68.
-

Andriy Prystupa,
MA, Researcher of the Architectural-Archaeological Expedition,
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

A NEW COMPLEX OF EARLY IRON AGE ITEMS FROM THE UPPER SOUTHERN BUH REGION

The article deals with a set of items transferred to the collection of the Mezhybizh Museum. It was identified as belonging to the Early Iron Age. The staff of the reserve conducted a small study to investigate the possible presence of a looted burial and confirm the location of the findings. A number of features mentioned in the article allowed the authors to suggest the possible Milohrado-Pidhirtsi origin of the jewelry, indicating that these items could constitute the funerary inventory of a ground cremation burial. The presence of the population of the forest zone in the northern part of the Southern Bug River basin is considered.

Future systematic archaeological studies of the region are planned, and we hope that they will help expand our knowledge of its inhabitants during prehistoric times. Our small study opens a new chapter in the archaeology of Northern Podillia.

Keywords: Early Iron Age, jewelry, cremation burial, Milohrad culture, Northern Southern Bug region.

*Рис. 1. Розташування нововиявленого комплексу
на супутниковому знімку*

Рис. 2. Грабіжницька яма

Рис. 3. Закінчений шурф на місці грабіжницької ями

Рис. 4. Срібні (?) фрагменти браслета (1-3), чорнолощене прясло (4), елементи костюму (5-7), скляна бусина з прониззю (8)

Рис. 5. Сережки-завушниці зі сфероїдними головками

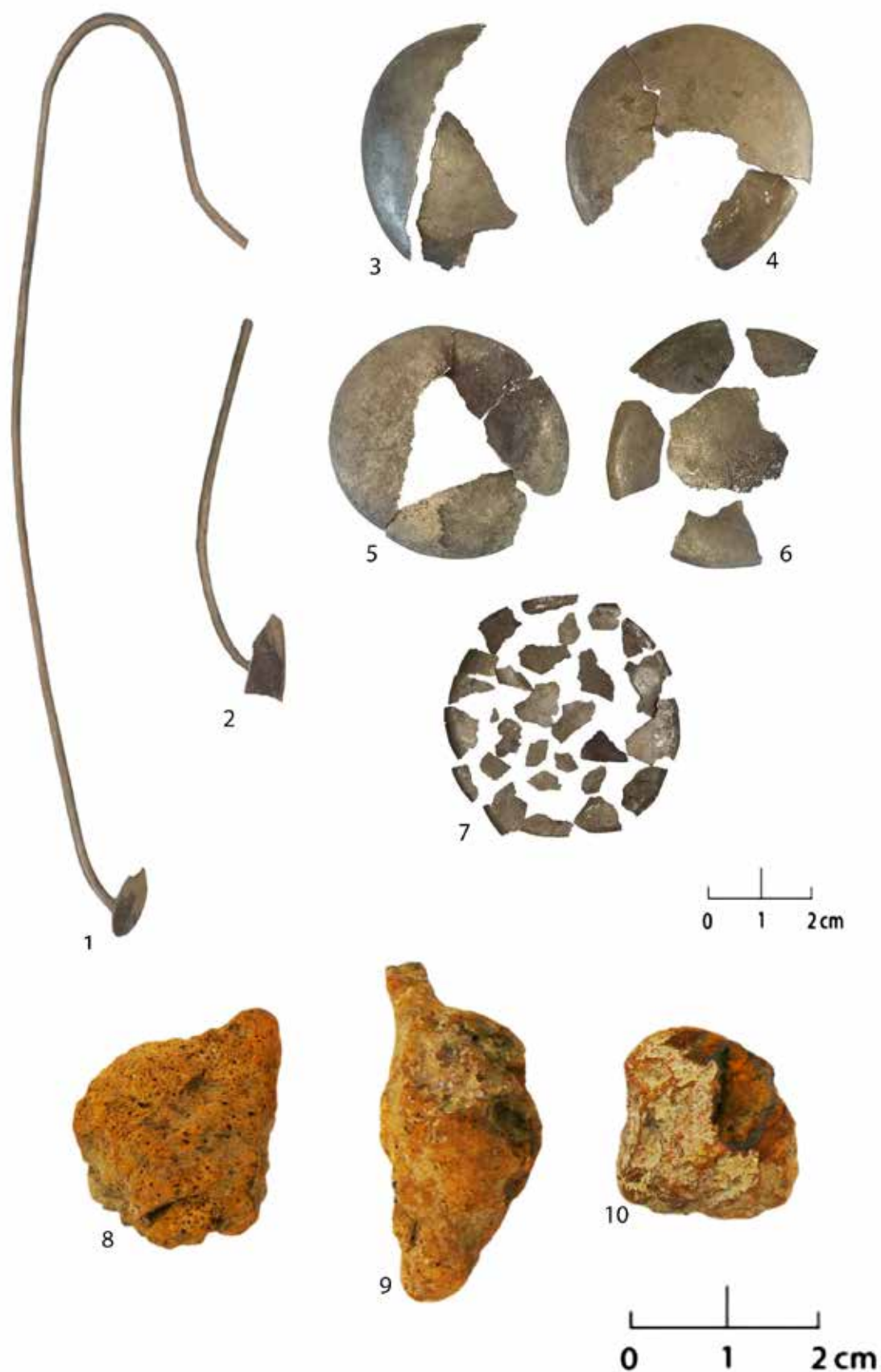
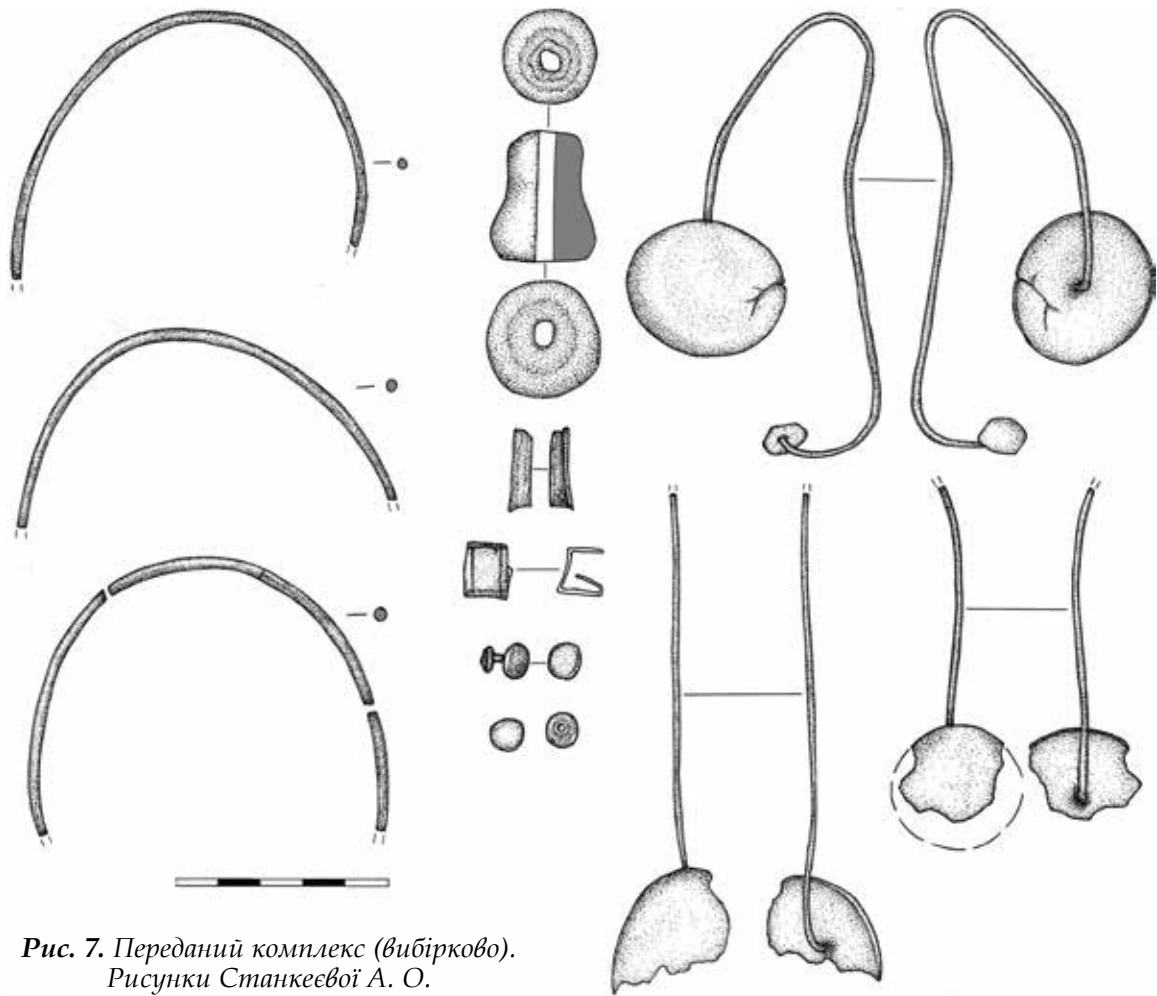

Рис. 6. Фрагменти стержнів сережок-завушниць (1,2), фрагменти головок (3-7).
Залишки кісток (8-9) та шматок глини з крицею (10)

Олександр Могилов,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
співробітник НПП «Холодний Яр»

Богдан Легоняк,
виконуючий обов'язки директора
Національного природного парку «Холодний Яр»

Юрій Ляшко,
завідувач історичного музею
Кам'янського державного
історико-культурного заповідника

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ХОЛОДНИЙ ЯР»

У статті розглянуто пам'ятки археології, які розташовуються на території Національного природного парку «Холодний Яр» на Черкащині. Проводиться їх культурна та хронологічна атрибуція. Розглянуті оборонні системи, поселенська структура, поховальна обрядовість комплексів регіону. Наголошується на необхідності комплексного дослідження археологічних пам'яток регіону. Визначені основні напрямки археологічних робіт на пам'ятках в околицях Мотронинського городища.

Ключові слова: *ранній залізний вік, передскіфський час, скіфський період, слов'янська епоха, козацький час, поселення, городище, могильник, курган, поховання, басейн р. Тясмин.*

Територія Холодноярського лісового масиву у межах Національного природного парку «Холодний Яр» у Черкаському районі та області є унікальним регіоном, де зосереджені одночасно видатні археологічні старожитності та відомі пам'ятки природи. Важливим завданням сьогодні є забезпечення комбінованого режиму охорони та дослідження обох цих складових.

Зосереджуючись на питаннях вивчення та охорони пам'яток археології та історії на територіях НПП «Холодний Яр», відзначимо, що безумовно центральне місце тут займає знамените Мотронинське городище та могильник – видатні пам'ятки археології доби раннього заліза та історії України загалом (Бессонова, Скорый 2001). Навколо городища з некрополем зосереджені також синхронні поселенська система, велика система зовнішніх укріплень, окремі могильники. Городище є також центром великої агломерації поселень, розташованої поруч (Ляшко 2017, 2018). Відомі тут пам'ятки слов'янського часу. А також селища і виробничі центри доби козаччини та нового часу.

Найчисельнішими у регіоні є пам'ятки *доби раннього заліза*, а з їх числа – комплекси *скіфського часу* зосереджені навколо Мотронинського городища.

Мотронинське городище, розташоване на захід від с. Мельники. Одна з найпотужніших оборонних систем доби раннього заліза у нашій державі має овальну в плані форму і складається з двох концентричних ліній валів і ровів. При цьому зовнішня система є масивнішою за розмірами, а внутрішня меншою, і в свою чергу теж поділяється навпіл валом та ровом (Хохоровски, Скорый 2006). Судячи зі знахідок, поселення існувало на цьому місці ще у 2-й половині VIII – 1-й половині VII ст. до н.е. У VII–IV ст. до н.е. будується і функціонує цитадель овальної у плані форми. Від неї назовні на північний захід, південний захід та південний схід відходять вали з ровами, які фланкують давні в'їзди. На території городища досліджені житлово-господарчі, поховальні та сакральні комплекси доби раннього заліза. Трапляються також окремі знахідки черняхівської, пеньківської, райковецької культур.

Перші згадки про Мотронинське городище та могильник у літературі відносяться ще до початку XIX ст. (История Российской иерархии 1813, с. 109). У подальшому укріплення згадують у своїх оглядах старожитностей І. І. Фундуклей (Фундуклей 1848, с. 9) та Л. І. Похилевич (Похилевич 1864, с. 688, 689).

Доволі ґрунтовні, як для свого часу, дані про укріплення подає О. О. Бобринской. Ним складено план оборонних систем. Автор висуває вірне припущення про належність пам'ятки до скіфської епохи (Бобринской 1894, с. 53–60).

Перші наукові розкопки на городищі проводять В. В. Хвойко і Б. І. Ханенко у 1899 р. Досліджуються як ділянка валу, так і внутрішній простір. Матеріали розкопок підтверджують тезу про належність комплексів до скіфського часу (Исследования и раскопки 1899, с. 36; Хвойко 1905, с. 6, 7; 1913, с. 40).

І. В. Фабриціус у 1938 р. проводить огляд городища (Фабриціус 1938). А в 1950 р. такі ж роботи здійснюють М. І. Вязьмитіна та Є. Ф. Покровська (Вязьмитина, Покровская 1950). Того ж року шурфування тут проводить О. І. Тереножкін (Тереножкин 1952 с. 88–89). До більш масштабних шурфувань вчений вдається 1970 р. разом з В. А. Іллінською (Тереножкин, Ильинская 1970). У 1985 р. шурфування пам'ятки проводять В. П. Григор'єв та Г. П. Ребедайло (Бессонова, Скорый 2001, с. 5).

Масштабні дослідження на Мотронинському городищі проводить у 1988–1996 р. експедиція Інституту археології під керівництвом С. С. Бессонової, за участі С. А. Скорого (Бессонова, Скорый 2001). Протягом 2000–2003 рр. значні роботи на пам'ятці продовжує спільна Українсько-Польська експедиція на чолі з С. А. Скорим та Я. Хохоровським. Здійснено масштабні розкопки поселенських комплексів. Вивчено оборону систему городища. (Скорый и др. 2001; Скорый, Хохоровски, Бессонова 2002; Скорый, Хохоровски 2003; Хохоровски, Скорый 2006; Chochorowski, Skoryj 2006, с. 415–450).

З 2017 р. роботи на городищі веде Скіфська Правобережна експедиція ІА НАН України та НІКЗ «Чигирин». Останніми роками у роботах активну участь бере і Національний природний парк «Холодний Яр». Увагу було зосереджено на вивченні внутрішніх оборонних споруд та прилеглої території, дослідженні оборонних систем навколо городища. Важливим результатом робіт стало відкриття ділянок великої оборонної системи навколо пам'ятки (Могилов, Руденко, Панченко 2018; 2020; Могилов, Руденко, Панченко, Ляшко 2019, с. 306–307; 2020, с. 241–243; Могилов 2019, с. 86–88).

Могильник Мотронинського городища розташований за валами цитаделі на північний захід, захід, південний захід та південь від них. Особливо далеко курганні групи віддаляються на південний захід. Некрополь з майже півтори сотні насипів, з яких 33 розкопано, почав функціонувати у 2-й половині 8 ст. до н.е. Але найбільш активно він використовувався вже у скіфський час. Найпрезентабельніша вибірка поховань відноситься до середньоскіфського періоду. Переважають насипи заввишки у 0,3–0,5 м. Найвні і низка елітних курганів заввишки у 4–7,75 м. Додамо, що у окремих місцях на навколокурганній поверхні виявлено фрагменти кераміки доби раннього заліза, уламки кісток. Ці знахідки можуть бути інтерпретовані як рештки тризни а також/або як залишки зруйнованих курганів або ґрунтових захоронень. У зв'язку з цим некрополь Мотронинського городища доцільно охороняти як курганно-ґрунтовий могильник, тобто маючи на увазі всю площу включно з навколокурганним простором.

Мотронинський могильник разом з укріпленнями описує у кінці XIX О. О. Бобринской (Бобринской 1894, с. 53–60). Перші розкопки на пам'ятці проведені В. В. Хвойкою і Б. І. Ханенком у 1899 р., коли досліджуються «декілька» курганів (Исследования и раскопки 1899, с. 36; Хвойко 1905, с. 98). Після тривалої перерви, розкопки поховань були поновлені лише під час роботи експедиції Інституту археології під керівництвом С. С. Бессонової у 1988–1996 рр., коли вивчено 10 насипів (Скорый, Бессонова 1995, с. 68–78). Активно тривали розкопки й у 2000–2003 рр. коли роботи на пам'ятці продовжує спільна Українсько-Польська експедиція на чолі з С. А. Скорим та Я. Хохоровським. Серед 17 розкопаних насипів – і один з найбільших у некрополі – Скіфська Могила (Скорый, Хохоровски 2004, с. 239–244; Скорый, Хохоровски 2009).

З 2017 р. роботи на могильнику почала Скіфська Правобережна експедиція, організована Інститутом археології НАН України та НІКЗ «Чигирин». Останніми роками до роботи долучився Національний природний парк «Холодний Яр». Важливим досягненням цих робіт стало відкриття дальніх груп курганів некрополя, які займають великий мис на краю плато над ярами. Це дозволило фактично подвоїти кількість відомих комплексів, число яких сягає сьогодні майже півтори сотні. Всього на віддалені від цитаделі відкрито 74 насипи. Частина з них досліджено. Велись і розкопки насипів біля самої цитаделі (Могилов, Руденко, Панченко, Ляшко 2019, с. 306–307; Могилов, Панченко, Руденко 2021, с. 75–91; Могилов, Панченко 2022, с. 81–84).

Система валів навколо Мотронинського городища, відкрита дослідженнями Скіфської Правобережної експедиції НАН України у 2024 р. Враховуючи їх просторову масштабність

та очевидні топографічну, архітектурну, і, скоріш за все, хронологічну єдність з цитаделлю, ця система може іменуватись *Великою системою укріплень* навколо Мотронинського городища. На сьогодні зафіксовано систему валів і ровів, які прикривають підходи до цитаделі з усіх боків. Зафіксовано, зокрема, дві західних (жаботинських), північну (лубенецьку), північно-східну (зам'ятницьку), східну (мельниківську), південно-східну (головківську), південну (будянську) та південно-західну (грушківську) ділянки. Причому остання має прибудовану цитадель на підвищенні. Не можна відкидати можливість того, що у давнину поверх цих фортифікацій було збудовано ще й дерев'яні укріплення. Вали не створюють замкнутого кільця, однак перекривають важливі шляхи і підступи до городища, причому їх краї орієнтуються приблизно на край сусідньої ділянки фортифікації. Не можна виключати, що ділянки між цими валами у давнину теж могли мати якісь дерев'яні укріплення. Орієнтовна площа, прикрита згаданими укріпленнями, могла становити до близько 1,6–1,7 тис. га, що робить нововиявлену пам'ятку однією з наймасштабніших для свого часу у Східній Європі. У окремих місцях спостерігається впускання у оборонні вали землянок останньої третини другого тисячоліття.

Мельниківське городище розташоване на захід від південної частини с. Мельники у лісовому масиві. Пам'ятка обстежувалась роботами Скіфської Правобережної експедиції НАН України в 2017, 2024 р. Фортифікації охоплюють верх підвищеної частини рельєфу понад долинами. У східній частині всередині цитаделі при в'їзді зафіксовано курганоподібне підвищення. Простежено впускання в оборонні вали землянки останньої третини другого тисячоліття. Південно-східний сектор фортифікацій зруйновано. З врахуванням цієї території, площа городища могла становити до 17 га.

Городище Кізь-Гора західніше Мотронинського городища, між селами Мельники та Жаботин, південніше лісової дороги між цими населеними пунктами. Укріплення охоплюють верх гори, яка височіє над долинами та ярами (Вязьмитина, Покровская 1950). На цитадель ведуть два входи, розташовані з північного сходу та південного заходу. На території близько 1,29 га зафіксовані фрагменти кераміки доби раннього заліза. Планування цитаделі уточнене роботами Скіфської Правобережної експедиції НАН України в 2024 р.

Південно-західна мельниківська курганна група на захід від південних присілок с. Мельники. Тут на підвищеному мисові, який височіє над сусідніми долинами, виявлено 5 курганів заввишки 0,5–1,5 м. З них один – безпосередньо у лісовому масиві. Пам'ятка обстежена у ході робіт Скіфської Правобережної експедиції НАН України 2024 р.

Поселення в урочищах Гульбище та Землянки розташовані на західному краю Холодноярського плато, біля дальніх курганних груп Мотронинського могильника, обабіч краю яру. Тут простежено до десятка заглиблень (решток давніх жител), у одному з яких зібрано кераміку ранньоскіфського часу (VII–VI ст. до н.е.). У центральній частині виявлено ранньоскіфське дволопатеve шиповане вістря стріли. Звідси походять також залізні коса і серп.

Південнолубенецькі місцезнаходження. На краю лісового масиву, що з півдня прилягає до с. Лубенці Черкаського району та області, періодично виявляються речі скіфського часу та ранньослов'янської доби. Це може свідчити про наявність тут пам'яток осілости того часу.

Селище скіфського часу *Жаботин-Лопати*, розташоване на північ від східного присілку села в урочищі Лопати, частково на полі, частково у лісі (Ляшко 2018, с. 241). З часу публікації хронологія пам'ятки може бути уточнена. Тут виявлено знахідки VI–V ст. до н.е.

Поселення в урочищі Глиняне за східним жаботинським валом великої системи укріплень. Пам'ятка локалізується краю плато, що пролягає до яру і тягнеться у бік старого лісництва. Зі східної сторони виявлено сліди провалів жител. На поверхні виявлено фрагменти ліпної кераміки та уламок бронзових стременоподібних вудил ранньоскіфського часу.

Поселення в урочищі Катлами виявлене на захід від Жаботина Черкаського району та області, на краю лісового масиву, що прилягає до старого сільського кладовища (колишньої вул. Чапаєва). Тут зафіксовано залишки поселення доби ранніх слов'ян. Також там знайдено кераміку епох бронзи, скіфського часу та залишки землянок XVII–XVIII ст.

Грушківське поселення «Лісництво» скіфського періоду розташоване на північний схід від с. Грушківка Черкаського (колишнього Кам'янського) району Черкаської області, на підвищенні, яке обмежене з південно-східного боку долиною, а з інших трьох боків – ярами. З південного сходу, через забудову, межі селища ще вимагають уточнення. Площа виявлених нашарувань 22,8 га. Більша частина селища розорюється, але північна його частина заходить у лісовий масив. На полі проглядаються принаймні 6 розораних зольників скіфського часу. Виявлено кераміку VII–IV ст. до н.е. Пам'ятка обстежувалась роботами Скіфської Правобережної експедиції НАН України.

Курган виявлено неподалік селища Грушківка-Лісництво, на захід від нього, у лісовому масиві, на пагорбі над вулицею Холодноярська. Його висота близько 1 м, діаметр – 6 м, наявні сліди грабіжницької ями.

Грушківка, поселення в урочищі *Маляреве* знаходиться на полі та на краю лісового масиву на північний схід від населеного пункту, або на захід від Буди. Тут виявлено кераміку скіфського часу (Ляшко 2018, с. 243). У іншій роботі до пам'ятки вжито назву Буда-1 (Полтавець 2016, с. 218).

Буда-2. Поселення скіфського часу на північ від урочища Маляреве та на північний захід від Буди. Тут в лісовому масиві спостерігається вихід культурних нашарувань доби раннього заліза, де знайдено наконечник списа скіфського часу (Ляшко 2018, рис. 1).

Східногрушківське поселення. Поселення скіфського часу розташоване на схід від села, на краю лісового масиву, через який проходив нафтопровід Кременчук–Черкаси. Тут, на поверхні поля виявлені фрагменти кераміки скіфського часу. У прилеглому лісовому масиві зафіксовано підвищення, можливо – зольники, які складаються із ґрунту з скупченням кераміки, обмазки жител та кісток тварин.

Селище Поселянівка доби раннього заліза розташоване на північ від однойменного населеного пункту Кропивницького району Кіровоградської області, на полі й південному краю Холодноярського лісового масиву. На великому мисі, який обмежується із заходу і сходу ярами, які на півдні зливаються у один, простежено до трьох десятків зольних плям із виходами культурних нашарувань.

Представлені на території Холодноярського лісу і пам'ятки *слов'янського часу*.

Поселення північніше Західного (Жаботинського) виїзду Мотронинського городища, розташоване біля лісової дороги на село Лубенці. Тут, переважно між північно-західною курганною групою Мотронинського некрополя та північним фланкуючим валом, виявлено сліди поселення пенківської культури. Тут були виявлені пальчасті фібули та інші матеріали того часу.

Будянське місцезнаходження ранньослов'янського часу зафіксоване між поселеннями Грушківка-Маляреве та Буда-2, частково у лісовому масиві, частково на розораному полі. Можливо, воно відноситься до пенківського часу.

До цього додамо, що шар слов'янського часу виявлений на багатошаровій пам'ятці *Катлами*. Знахідки того періоду трапляються й на *Південнолубинецькому* місцезнаходженні (див. вище).

Багато представлених у регіоні й пам'ятки *козацької доби та нового часу*.

Хутір козацького часу в урочищі Гульбище. В яру згаданої місцевості виявлено залишки хатища з розвалом кахельної печі. Там же фіксується ціла низка землянок доби козаччини XVII–XVIII ст.

Виробничий металообробний центр нового часу західніше Мотронинського городища, на північ від Жаботинського виїзду з цитаделі, праворуч дороги, яка йде на північ. Виявлені фрагменти залізних криць та свинцева куля, свідчать про обробку тут заліза, а можливо й свинцю у козацький час (Могилов, Руденко, Панченко 2019, с. 16).

Виробничий склоробний(?) центр нового часу південніше Мотронинського городища, на захід від південної групи некрополя. У лісі зафіксовано заглиблення та рештки давнього виробництва (рештки печей, склоподібні шлаки).

Окрім цього, знахідки козацького періоду та нового часу масово фіксуються на території Мотронинського монастиря та у його околицях. Трапляються знахідки цього часу фактично по всій території Холодноярського лісового масиву.

Перспективні напрямки дослідження археологічних Холодного Яру.

Задля вивчення давньої історії нашої країни, реконструкції етнокультурних процесів, які відбувались у Потясминні у добу раннього заліза та в інші епохи, вивчення матеріальної культури давнього населення регіону, розвитку музейно-туристичної сфери, доцільним було б продовження вивчення пам'яток археології Холодного Яру, проведення тут систематичних археологічних розкопок. Доцільним було ведення робіт за наступними напрямками:

1. Вивчення поселенсько-господарчої системи (включно із археологічними розкопками), оборонних споруд на території цитаделі Мотронинського городища. Вивчення фланкуючих валів, що виступають за межі ровів. А також розкопки – на території цитаделі городища.
2. Продовження розвідок у лісових масивах навколо Мотронинського городища задля виявлення нових об'єктів та проведення моніторингу вже відомих комплексів. Враховуючи традиційні труднощі з виявленням археологічних об'єктів у лісовій місцевості, необхідним є застосування методів дистанційного зондування місцевості за допомогою технологій

- типу «LIDAR» зі створенням трьохвимірної рельєфної моделі місцевості, з подальшим вивченням всіх перспективних місць.
3. Дослідження поховальних пам'яток (включно із розкопками). Насамперед – Мотронинського могильника, а також подібних поховальних комплексів південно-західніше Мельників та у Грушківці.
 4. Розкопки оборонної системи на городищах Мельники та Кізь Гора.
 5. Вивчення Великої оборонної системи навколо Мотронинського городища (включно із розкопками).
 6. Вивчення поселенської системи доби раннього заліза (включно із археологічними розкопками) у околицях Мотронинського городища у тому числі на городищах Мельники, Кізь-Гора, цитаделі південно-західних укріплень Великої оборонної системи, поселеннях Жаботин-Лопати, Жаботин-Глиняне, Жаботин-Катлами, Гульбище-Землянки, Грушківка-Лісництво, Східногрушківське, Грушківка-Маляреве, Південнолубенецьке, Буда-2, Поселянівка.
 7. Вивчення селищ слов'янського часу Холодного Яру. Розкопки пам'яток цього часу у Буді, Південнолубинецького, північніше Жаботинського виїзду з городища, Жаботин-Катлами.
 8. Вивчення пам'яток пізньосередньовічного і нового часу. Розкопки склоробного(?) та металообробного центрів. Дослідження пам'яток цього часу на Гульбищі, Мельниківському городищі, Грушківський оборонній лінії, селищі Жаботин-Катлами. А також на території Мотронинського монастиря і в його околицях.
 9. Вивчення давньої системи шляхів у регіоні.
 10. Створення на основі отриманих матеріалів узагальнюючих праць, де розглядатиметься давня історія населення регіону. Залучення матеріалів Холодного Яру до фундаментальних робіт з вивчення давньої історії нашої держави, розгляду поселенської структури, поховального обряду, релігійно-світоглядних уявлень, матеріальної культури наших пращурів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.)*. Киев: ИА НАН Украины.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, II.
- Вязьмитина, М. И., Покровская, Е. Ф. 1950. *Отчет об археологических работах, проведенных в окрестностях с. Жаботина Каменского района Кировоградской области в 1950 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф. Е., №1950/24.
- Исследования 1899. Исследования и раскопки в Чигиринском уезде Киевской губернии, вблизи Мотронинского монастыря. *Киевская старина*, LXVI, Июль.
- История Российской иерархии 1813. *История Российской иерархии, собранная Новгородской Семинарии ректором, Богословии учителем и Юрьева Новгородского, ныне же Ставропигиального Московского Новоспасского монастыря Архимандритом, и учережденной в Москве Духовной Цензуры председательствующим Амвросием*. Москва: Синодальная типография, V.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 299–302.
- Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 236–244.
- Ляшко, Ю. Ю. 2022. Антична монета з поселення Тарасова Гора біля с. Жаботин. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 115–119.
- Могилов, О. Д. 2019. Нові знахідки ранньоскіфського часу на Мотронинському городищі. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86–88.
- Могилов, О. Д., Панченко, К. І., 2022. Архаїчний скіфський курган поблизу Мотронинського городища на Черкащині. В: Скорий, С. А, (ред.). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*

- «II Путивльські археологічні читання» до 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора. Київ: Інститут археології НАН України, с. 81–84.
- Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. 2021. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 41, с. 75–91.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2018. *Звіт про розкопки на Мотронинському городищі (Чигиринський район Черкаської області) в 2017 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2019. *Звіт про роботи на Мотронинському городищі (Чигиринський район Черкаської області) в 2018 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., 2020. *Звіт про розкопки курганів біля Мотронинського городища (Чигиринський район Черкаської області) в 2019 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2021. *Звіт про археологічні розкопки курганів біля Мотронинського городища (Черкаський район Черкаської області) в 2021 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 306–307.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2020. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241–243.
- Полтавець, В. І. 2016. *Історія населення басейну р. Тясмин в ранньому залізному віці (Х–IV ст. до н. е.). Природно-господарський аспект. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.* Київ: Інститут археології НАН України.
- Похилевич Л. 1864. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии. Статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.* Киев: Типография Киевопечерской Лавры.
- Скорий, С. А., Бессонова, С. С. 1995. Кургани скіфської епохи біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині.* Черкаси: Сіяч, с. 68–78.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2003. *Отчет Украинско-Польской экспедиции об археологических раскопках на Мотронинском городище и курганном могильнике скифской эпохи в 2003г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е., № 2003/134.
- Скорый, С., Хохоровски, Я. 2004. Курган Скифская Могила в Днепропровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования). *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, 9, с. 239–244.
- Скорий, С. А., Хохоровски, Я. 2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234–276.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я., Бессонова, С. С. 2002. *Отчет Украинско-Польской экспедиции об археологических раскопках на Мотронинском городище и курганном могильнике скифской эпохи в 2002 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е., № 2002/83.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я., Хохоровска, Э., Бессонова, С. С., Гавлик, А, Назаров, А. В., Годлевский, П. 2001. *Отчет Украинско-Польской экспедиции об археологических раскопках на Мотронинском городище и курганном могильнике скифской эпохи в 2001г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е., № 2001/36.
- Тереножкин, А. И. 1952. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XLIII, с. 80–98.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А. 1970. *Отчёт о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1970 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е., № 1970/14.
- Фабріціус, І. В. 1938. *Скіфська розвідкова експедиція 1938 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.25, №31

- Фундуклей, И. И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Типография Ф. Гликсберга.
- Хвойко, В. В. 1905. *Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность*. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Сопко, 1, с. 93–104.
- Хвойко, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам)*. Киев: Типография «Товарищества Е. А. Синкевич».
- Хохоровски, Я., Скорий, С. А., 2009. Оборонительная система Мотронинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74–84.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 2006. Mielniki Raj. Cigirin Obl Cerkassy (Ukraine). Ein Burgwall und Kurgane der skythischen Zeit. *Recherches archeologiques de 1999–2003*. s. 415–450.
-

Oleksandr Mohylov,
PhD, Senior Researcher Institute of Archeology
of the NAS of Ukraine

Bohdan Lehonyak
Acting Director,
National Nature Park «Kholodnyi Yar»

Yurii Liashko
Head of the Historical Museum,
Kamianka State Historical
and Cultural Reserve

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE TERRITORY OF THE NATIONAL NATURE PARK «KHOLODNYI YAR»

The article examines the archaeological monuments located on the territory of the «Kholodnyi Yar» National Nature Park in Cherkasy Oblast. Their cultural and chronological attribution is carried out. Considered defense systems, settlement structure, burial rites of complexes of the region. The need for a comprehensive study of the archaeological monuments of the region is emphasized. The main directions of archaeological work at the monuments in the vicinity of the Motronynske hillfort have been determined.

Keywords: Early Iron Age, Pre-Scythian time, Scythian period, Slavic era, Cossack times, hillfort, settlement, burial ground, barrow, burial, Tyasmyn river basin.

Володимир Колода

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
завідувач навчально-науковою археологічною лабораторією
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ САЛТІВСЬКОГО ЧАСУ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

Об'єктом аналізу виступають побутово-господарські будівлі салтівської культурно-історичної спільності (середина VIII – середина X ст.) з північного двору городища Мохнач (Харківська обл.). У зв'язку із тим, що вони були не головними, а додатковими об'єктами по забезпеченню людського життя, ці комплекси, зазвичай, були наземними або слабо заглибленими і будувалися з легких природних матеріалів органічного походження. Головним чином, це були дерево, гілля, очерет, солома, до яких могли додаватися ґрунт (дерен), глина та шкіра. Це підтверджує і етнографічний матеріал. Означені будівлі були здебільшого овальними та прямокутними. В них рідко фіксуються опорні конструкції перекриття, що дозволяє припустити наявність у більшості шатрового даху. Менш ніж третина з них були обладнані сходиною, і лише у двох випадках фіксуються внутрішні господарські ями. В цілому, їх конструкція в плані і по формі не була сталою, а, скоріш за все, створювалася господарем виходячи з практичних потреб, власного вміння та наявності місцевого природного будівельного матеріалу. Вони могли мати мультифункціональне значення. В них зберігався господарський реманент, запаси необхідної для домашнього виробництва сировини, невеликі запаси харчів (їжі) для найближчого споживання, речі, що потребують ремонту, тощо. Тому поки зарано ставити питання про якусь типологію даних будівель. Вивчення цієї групи об'єктів поки гальмується їх слабким висвітленням у науковій літературі.

Ключові слова: Хозарський каганат, лісостеп, салтівська культурно-історична спільність, городище Мохнач, побутово-господарські будівлі.

Постановка проблеми. Городище, що в с. Мохнач Слобожанської селищної громади сучасного Чугуївського району (на території колишнього Зміївського району) Харківської області, є однією з найбільш вивчених археологічних поселенських пам'яток лісостепової зони розселення салтівської культурно-історичної спільності (СКІС) – середина VIII – середина X ст. Городище, разом із 19-ма відкритими селищами-сателітами, було центром значного за площею та економічною потугою мікрорегіону, що входив до складу північно-західних територій Хозарського каганату. Вивчення пам'ятки розпочалося в середині XX ст., але лише останнім часом ці дослідження стали регулярними (починаючи з 1999 р., вони, з невеликими перервами, продовжувалися до 2019 р. включно). Історія її дослідження та обстеження навколишніх територій неодноразово висвітлювалися в науковій літературі (наприклад, Колода, Горбаненко 2018, с. 20-21; Koloda, Gorbanenko 2020, р. 3-14; Саяний, Колода, Свистун 2020).

Городище має складну історію, що відобразилась як у складній системі захисних споруд та його структурі, котра налічує 5 дворів (рис. 1: 1), так і в різноманітних комплексах. Більшість їх належить салтівській археологічній культурі (середина VIII – середина X ст. н. е.), котра втілює в себе старожитності Хозарського каганату, для яких наш край був важливою територією на його північно-західних кордонах. Зараз вже зрозуміло, що сама пам'ятка відображає кілька етапів розвитку людської спільноти нашого краю, починаючи з ранньої залізної доби (Vст. до н. е.) по теперішній час. На тепер на городищі в цілому вивчено ≈ 10 тис. м², зокрема на об'єднаному розкопі 10, котрий з 2016 р. включив до себе і колишній розкоп 11, єдиною площею вивчено $\approx 8,5$ тис. м² (рис. 1: 2). Серед 167 різнохарактерних та різночасових комплексів цього найбільшого на пам'ятці розкопу, більшість (143) належить саме салтівській культурі, що складає 85,6 % від усіх досліджених комплексів на північному дворі. До їх числа належать 25 жител, 5 (6-?) літніх кухонь, 23 погребі 31 зернохосвище, 2 теплих хліви, гончарна та ковальська майстерні, 42 ями різного (господарського і спеціального) призначення, 1 поховання в окремій ямі й 4 – в житлово-господарських комплексах (загальне число похованих – 12 осіб, всі – інгумація) та 10 побутово-господарських будівель, призначення котрих однозначно визначити важко. Остання група комплексів становить незначну

частку (7%). На відміну від жител, ремісничих споруд, зерносховищ, поховань або скарбів (наприклад, Квітковський 2018, с. 95-163; Колода 2002а; 2010а; 2013; 2017а; Колода, Колода 2009), вона до цього часу не привертала увагу дослідників,

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не зважаючи на те, що будівлі / споруди / комплекси побутово-господарського призначення є незмінним атрибутом будь-якої людської садиби з часів створення перших постійних поселень – і до нашого часу, інформація про них, як правило, осідає у наукових звітах, або подається побіжно під час публікацій окремих ділянок розкопу або окремих садиб. Хоча з огляду на недавню сільську дійсність, в них зберігався (і зберігається) господарський реманент, запаси необхідної для домашнього виробництва сировини, невеликі запаси харчів (їжі) для найближчого споживання, речі, що потребують ремонту, тощо. Так, на відміну від вказаних вище – спеціалізованих будівель і комплексів, вони не були головними, а лише додатковими (підсобними) спорудами по забезпеченню комфорту людського життя, створюючи додаткові зручності у побуті і веденні садибного господарства. Їх конструкція, здебільше, не була сталою, а, скоріш за все, створювалася господарем виходячи з практичних потреб, власного вміння та наявності будівельного матеріалу. Все це гальмує вивчення таких об'єктів давнього часу, особливо на археологічному матеріалі.

Відносно таких об'єктів вкрай мало інформації в літературі по СКІС. Хоча слід відзначити, що стосовно лісостепової зони Хозарського каганату, матеріалів значно більше ніж по інших регіонах Хозарського каганату. Початок цьому був покладений в узагальнюючій монографії по Маяцькому поселенню. В ній докладно описані 13 господарських будівель, що були розподілені за ступенем заглибленості. Попутно відзначимо, що лише для 4 з них була дана інтерпретація за призначенням (Винников, Плетнева 1998, с. 73-83). Певною мірою це питання озвучено в статтях автора, де аналізуються господарські споруди селища «Мохнач П» та Вовчанського городища (Колода 2016b; 2020.). Нам не відомі подібні роботи по степовій зоні каганату. Мало що дає для розуміння нашого матеріалу і публікації кримських або таманських матеріалів Хозарського часу з огляду на те, що тут господарські приміщення або побутово-господарські комплекси створювалися наземними за допомогою таких будівельних матеріалів як каміння та сирцева цегла (Баранов 1990, с. 36-53; Чхаїдзе 2008, с.43-143), чого не було у зоні салтівського лісостепу.

З огляду на те, що однією зі складових частин лісостепоного населення СКІС були північно-кавказькі алани, цікавим було звернутися до археологічних матеріалів кінця I – початку II тис. н. е. з Північного Кавказу. Але в доступних для нас виданнях загального характеру, у розділах, що присвячені будівництву, господарським спорудам або побуту містяться лише описи решток кам'яних будівель (Кузнецов 1992, с. 246-278; 1993, с. 27-82). Це не дає надію на можливі аналогії з нашим матеріалом. Етнографічний матеріал по сучасних осетинах, котрі є прямими нащадками ранньосередньовічних аланів і з практично до середини XX ст. зберігали багато давніх етнічних рис, в тому числі і у побуті та веденні господарства, матеріалів також небагато. Описуючи традиційні способи збереження зернового запасу осетин та інших народів Північного Кавказу (Калоев 1981, с. 157-163; 2004, с. 163-164) автор акцентує увагу на зернових ямах та різних ємностях на основі дерева: ящики-скрині, посудини-дулянки або самі душла дерев, плетені з прута кошики-сапетки. Більшість їх ставилися на дерев'яні або кам'яні опори у дворі під навісом або у коморах, котрі теж робилися з дерева на кам'яно-дерев'яних підпорах. Все це практично неможливо виділити в археологічному матеріалі культурного шару пам'ятки (особливо якщо вона десятиліттями піддавалася інтенсивній глибокій оранці).

Більше матеріалів для розуміння і аналогій дають відомості з синхронних пам'яток на сусідніх слов'янських територіях. Знаходячись практично в однакових природно-кліматичних умовах східноукраїнського лісостепу (Горбаненко, Колода 2013, с. 49-74), впроваджуючи однакові форми господарства та використовуючи той самий природний будівельний матеріал, сусідні народи впливали одне на одне. В будівельній справі вплив слов'ян на лісостепове неслов'янське населення Хозарського каганату було відчутним з огляду на те, що слов'яни мали значно більший досвід проживання в означеній місцевості ніж прийшли сюди тюркомовні народи з Північного Кавказу, Криму та степової зони Євразії. Сусідами лісостепоного населення Хозарського каганату були східнослов'янські племена переддержавного і ранньодержавного часу, котрі на теренах України представлені літописним племенем сіверян. Пізня стадія їх розвитку (друга половина VIII – середина XI ст.) співвідноситься з роменською археологічною культурою. Дані щодо господарських приміщень на поселеннях сіверян-роменців містяться в ряді монографічних праць (Ляпушкин,

1958, с. 138-153, 207, 208; Горбаненко, Колода 2013 с. 135-140; Пуголовок, 2016, с. 132-144). Господарсько-побутові об'єкти часів Київської Русі також знайшли своє відображення у статтях та колективній монографії (зокрема, Готун 2003; Моця та ін. 1997; Серов 1997; Шекун, Веремейчик 1997). Це, по-перше, свідчить про спадковість у створенні господарських споруд давньоруського часу із переддержавним періодом у східних слов'ян, а, по-друге, дає матеріал для порівняльного аналізу наших об'єктів з городища Мохнач.

І перед тим, як перейти до безпосереднього висвітлення самих побутово-господарських комплексів північного двору городища Мохнач зазначимо, що питання це ставилося на одній з нещодавніх харківських конференцій (Колода 2021).

Виклад основного матеріалу. Побутово-господарські споруди СКІС, що виявлені на північному дворі городища Мохнач, котрі ми не можемо беззаперечно віднести до вже визначених категорій господарських споруд (див. вище) ми розглянемо у хронологічній послідовності їх виявлення під час дослідження (табл. 1).

Комплекс № 2 виявлений у розкопі 11 у 2001 р. (Колода 2001, с. 12-13). Являв собою 7 стовпових ямок (рис. 2: 1), котрі розташовувалися по двох майже перпендикулярних одна до одної лініях («А» – «В» и «Г» – «Е»); окремо знаходилася ямка «Ж» (хоча вона могла мати і самостійне значення). Їх верхній діаметр становив від 25 до 40 см. Більшість ямок звужувалася донизу, де їх діаметр становив вже 15–30 см. Ямки «А» і «Б» мали увігнуте дно, інші – пласке. Заповнення – супісковий чорнозем без знахідок. Скоріш за все, ми маємо справу із рештками якоїсь наземної побутово-господарської споруди на кшталт літнього загону для худоби. Аналогії такій загороді можна бачити в конструкції легких загорож для утримання худоби або озородів / озеродів для просушки сіна чи необмолоченого зернового врожаю з давньоруського селища Автунічі (Готун 2003, с. 175-176, рис. 60: г; 61: а). Описаний нами комплекс був складовою садиби коваля, до якої входили (рис. 2: 2): житло-майстерня (комплекс № 7); теплий хлів (№ 1); погріб (№ 14); погрібець (№ 5); кілька господарських ям (№ 3, 4, 6, 9, 11, 13, 15, 16, 18), невеличка ямка-скарбничка – № 12 (Колода 2014, с. 339) та поховання коваля (№ 8); а також комплекс № 10 незрозумілого призначення (Колода 2001, с. 11-17; 2005, с. 52-59; 2006, с. 42-47).

Комплекс № 10 виявлений в розкопі 11 у 2005 р. разом із господарськими ямами № 9 та № 11 на одному рівні зачистки на рівні материка (Колода 2005, с. 56-57). Розчистка показала, що він дещо перерізає сусідню господарську яму (рис. 3: 1). Це свідчить, що його створено пізніше. Комплекс був неглибоким (-75 см), майже квадратним в плані. Його верхні розміри становили 80 × 70 см, нижні – 60 × 60 см; дно – пласке. Заповнення – чистий чорнозем без знахідок. Однак, обставини знахідки виявлення схиляють нас до думки, що цей комплекс відноситься до цієї ж садиби салтівського часу (рис. 2: 2), і він був створений після закінчення використання господарської ямки (№ 11). Можна припустити, що це була якась невелика повітка для збереження господарського реманенту з легкими плетеними стінами на мало заглибленому каркасі. Подібна будівля була виявлена в розкопі 4 на селищі Коропові Хутори (Горбаненко, Колода 2013, рис. 68), а також комплекс № 74 на Новотроїцькому городищі (Ляпушкін 1958, табл. LXXIII). Аналогії подібним спорудам ми бачимо на давньоруських поселенні Доронігка III у Київському Подніпров'ї та на селищі Ліськове в Подесінні (Серов 1997, рис. 42, 43; Шекун, Веремейчик 1997, с. 74, рис. 30: 4, 6), а його можлива реконструкція представлена на прикладі одного з комплексів давньоруського селища Автунічі (Готун 2003, рис. 61: в). Слід, однак, зазначити, що лише новотроїцька будівля співпадає із аналогічною мохначанською за розмірами, інші – вдвічі більші.

Комплекс № 20 виявлений у розкопі 10 роботами 2005 р. (Колода 2005, с. 45-46). В плані він являв собою овал розмірами 280 × 180 см. З північного боку на глибині 60 см простежена невеличка материкова сходина завширшки 25 см при довжині 75 см (рис. 3: 2). Його дно дещо увігнуте, максимальна глибина – 120 см. В неоднорідному заповненні артефакти виявлені лише до глибини 80 см: з півсотної фрагментів салтівської кераміки (амфори, тарні піфоси та кухонні горщики – приблизно в рівній пропорції, а також поодинокі уламки столового посуду, кістки тварин та каміння). На наш погляд, це була господарська споруда із безстовповим шатровим перекриттям для збереження продуктових припасів у керамічній тарі. Вона входила до житлового комплексу, головним осередком якого було житло (комплекс № 40), господарські ями зі сміттевим заповненням (№ 4 та № 21) і, можливо, літня кухня (№ 1) (рис. 3: 3). Подібне овальні господарсько-побутові споруди із заглибленим овальним котлованом та безстовповим шатровим перекриттям відоме в розкопі 3 (комплекс № 1) на селищі Коропові Хутори (Колода, Свистун 2005, с. 14, рис. 19). Аналогічні овальні споруди

подібного призначення відомі Новотроїцькому городищі (Ляпушкін 1958, табл. LXXIII, компл. 72) та на давньоруських поселеннях (Моця та ін. 1997, с. 36-37; Серов, 1997, с. 74, рис. 30: 13-16;).

Комплекс № 26 (рис. 4: 1), виявлений у розкопі 11 роботами 2008 р. (Колода, Квитковский 2008, с. 45-46). В плані це був неглибокий (до рівня -45-50 см) прямокутний котлован з верхніми розмірами 165 × 120 см. Його стінки донизу звужувалися. Розміри пласкої долівки – 150 × 120 см. Практично по центру – стовпова ямка глибиною 60 см і діаметром 25 см. Наявність вдовж східної та західної стінок решток деревного вугілля, а біля північної стінки – перепеченої глини дозволяє нам визначити цей комплекс як повітку із трьома стінами створеними з легкого матеріалу (плетиво гілок або фахверк, що додатково були обмазані глиною). Південні стіна, спрямована на південь у бік літньої кухні, подібної до комплексу № 8 на селищі «Мохнач П» (Колода 2016b, с. 142-143), була відкритою. Перекриття комплексу додатково підтримувалося стовпвою опорою. Своїми розмірами в плані вона схожа на господарську споруду (комплекс № 16) в розкопі 3 селища Верхній Салтів (Колода 1997, с. 14, табл. XXXV: 1). Значно більше аналогічних господарських споруд зафіксовано на давньоруських пам'ятках, хоча їхні розміри дещо більші (Моця та ін. 1997, с.36; Шекун, Веремійчик 1997, с.74, рис. 30: 7, 8; Серов 1997, с. 105, рис.43: споруди 1-3).

Комплекс № 28 (рис. 4: 1), виявлений одночасно із комплексами 26 та 32 у розкопі 11 (Колода, Квитковский 2008, с. 50). В плані це був неглибокий (-60 см) майже квадратний котлован з верхніми розмірами 120 × 120 см, нижніми – 100 × 90 см і увігнутим дном на глибині 60 см. В плані цей побутово-господарський комплекс є практично копією вище означеного комплексу № 10 ж розкопу із відповідними аналогіями. Загалом слід зазначати, що цей та попередньо описаний комплекс (№ 26) входили як допоміжні споруди до загального комплексу відкритої «літньої кухні» (№ 32). Вона, а також господарська яма (№ 34), була складовим елементом садиби, центром якої були житла (комплекси № 25 та 20)¹ – (рис. 4: 2).

Комплекс № 47 (рис. 5: 1) виявлено у 2010 р. у розкопі 10 (Колода 2010b, с. 29-31). В плані котлован цієї будівлі наближався до чотирикутника із двома кутовими нішами. По лінії північний схід – південний захід він був завдовжки – 400 см, у східній частині він був завширшки 255 см, в західній – 340 см. Донизу стінки котловану дещо звужувалися, пласке дно розташовувалося на глибині 60 см (межа материка та передматерика). Поблизу північно-західного кута СЗ досліджена кругла в плані ямка від стовпвої опори даху. Її діаметр становив 80 см, загальна глибина – 70 см. У північно-східному куті була ніша з ямою, котра на 30 см витиналася за загальні межі котловану. Розміри її верхнього еліпсу в плані становили 110 × 90 см. Донизу ямка звужувалася у південному напрямку до дещо увігнутого дна діаметром 70 см на глибині 110 см. Ще одна ніша із округлою в плані, симетричною ямою виявлена у південно-західному куті. Її розміри значно більші за попередні – 150 × 130 см. Верхній діаметр ями дорівнює 120 см, нижній – 80 см. Пласке дно виявлене на глибині 105 см.

У культурному заповненні нами знайдена значна кількість уламків від гончарного салтівського посуду, рване каміння, деревне вугілля, пічне кришиво та чимало індивідуальних знахідок (уламки точильної плити, фрагмент біконічного пряслиця, злинок кольорового металу, залізни: ледоступ та уривок ланцюжка). Серед решток посуду знаходилося, принаймні, 11 столових посудин, п'ять з яких вдалося відновити (графічно або фактично).

Не дивлячись на пічне кришиво та деревне вугілля, слідів стаціонарного опалювального пристрою у комплексі не виявлено. Враховуючи ці обставини та з огляду на несиметричність будівлі, наявність в ній двох додаткових внутрішніх господарських ям, ми виключаємо її з числа житлових споруд. Можна впевнено стверджувати, що це господарськи будівля для збереження продуктових запасів ближнього терміну використання та вже готових страв, котра з часом перетворилася в яму для висипання побутового сміття. У зв'язку з тим, що ця господарсько-побутова споруда знаходилася в центральній частині розкопу 10 серед значної кількості інших комплексів (≈20), впевнено віднести її до якоїсь садиби складно. Вона знаходилася на приблизно однаковій відстані від трьох жител (комплекси № 25, 33, 48) – (рис. 5: 3).

Подібні за розміром чотирикутні господарсько-побутові споруди та приміщення у лісостепового населення СКІС фіксуються нечасто (на відміну від північнокавказьких, таманських та кримських територій Хозарського каганату (посилання на літератури див. вище). Вини зафіксовані на Вовчанському городищі (Колода 2020) та на в розкопі 5 на селищі Коропові Хутори (Колода 2006,

¹ Стратиграфічні спостереження щодо шарів заповнення житла (комплекс № 25) свідчать, про те, що нижній з них створений, скоріш за все під час виготовлення котловану сусіднього житла (комплекс № 20) – два етапи існування однієї садиби.

с. 21-22). Значно більше їх у слов'яно-руських старожитностях (Колода 2002b, с. 4, 7-8; Пуголовок 2026, с. 136-140, мал. 53; Щекун, Веремійчик 1997, рис. 30: 7; Серов 1997, рис. 42; Готун 2003, рис. 62), в тому числі і з непрямокутними стінами (Пуголовок 2026, с. 136, мал. 52: 1; Серов 1997, рис. 42).

Комплекс № 50 (рис. 5: 2) виявлено того ж 2010 р. у розкопі 10 неподалік від попереднього (Колода 2010b, с. 35-36). В плані являв собою овал з верхніми розмірами 220 × 145 см. Його стінки плавно звужувались до мископодібного дна на глибині 50 см. У південно-західній частині простежена невелика стовпова ямка (60 × 45 см) з плоским дном на глибині 100 см та невеликим підбосом до півночі. Розміри овального в плані дна – 70 × 60 см. Заповнення комплексу складалося із значної кількості уламків гончарного, здебільшого – кухонного, посуду² та великої кількості стулок розкритих мушель беззубки (*Anodonta*) та їх уламків. В заповненні стовпкової ямки біля дна знахідок не виявлено. Виходячи із заповнення, цей побутово-господарський комплекс був пов'язаний із обробкою та, можливо, приготуванням річкових мушель в їжу у скрутні часи відсутності інших продуктів харчування.³ Виходячи з наявності стовпкової ямки, ми вважаємо за можливе реконструювати цю господарсько-побутову споруду як таку, що мала асиметричне шатрове покриття над котлованом. За місцем розташування вона тяжіє до житла (комплекс № 48), що розташовувалося у 2 м західніше неї в центральній частині розкопу 10. Аналогічний за планом і розмірами нежитловий комплекс відомий на селищі Коропів Хутори (Колода, Квітковський 2007, с. 19-20, рис. 25). Подібна овальна споруда відома на Новотроїцькому городищі (Ляпушкін 1958, табл. LXXIII, компл. 70).

Комплекс № 59 (рис. 6: 1) виявлено того ж 2012 р. у розкопі 10 за 15 м на північний захід від попереднього (Колода 2012, с. 16). В плані являв собою овал неправильної форми з верхніми розмірами 330 × 200 см. Пласке дно розташовувалося на глибині 90 см. Його стінки сходили донизу практично вертикально. Можливо, з південно-східного боку на глибині 60 см тут була невелика сходинка, котра проявлялася темною плямою під час зачистки на вказаному рівні. Заповнення складалося з перевідкладеного материка із додаванням чорнозему та пари уламків від товстостінного тарного піфосу. Це свідчить, що перед нами, скоріш за все, побутово-господарський комплекс для нетривалого збереження зернового збіжжя, покритий безопорним шатровим дахом. Непрямим підтвердженням цієї тези може бути той факт, що він розташовувався у скупченні зернохосовищ тривалого зберігання (зернові ями – № 53, 54, 67, глибокий погріб – № 67 та господарська яма – № 60) на певному віддаленні від інших житлово-господарських комплексів (рис. 6: 2). За розмірами і конструкцією ці господарсько-побутова будівля подібна до комплексу № 20 цього ж розкопу з усіма раніше описаними аналогіями (дивись вище).

Комплекс № 101 об'єднаного розкопу 10 (рис. 7) досліджено у 2016 р. (Колода 2016a, с. 27-28). В плані котлован комплексу нагадував овал із наближенням, за формою, до ромбу. Його верхні горизонтальні розміри становили 385 × 300 см. Донизу стінки дещо рівномірно звужувалися до величини 315 × 275 см. Практично пласке дно виявлене на глибині 60-75 см. Із західного боку, на рівні -50 см, простежувалася невеличка сходинка входу із горизонтальними розмірами 105 × 35 см. Поблизу північно-західної стіни виявлено складне ступінчасте заглиблення. Ближче до центру це була округла в плані ямка з абсолютною глибиною 140 см (діаметр її верхнього овалу – 90-100 см, дна – ≈70 см, стінки донизу звужувалися рівномірно). Між нею та північно-західною стінкою, на глибині 90 см простежено материкова поличка-останець з горизонтальними розмірами 105 × 30-50 см. Чорноземне заповнення котловану (із незначним додатком материкового суглинку) містило до нечисленні салтівські артефакти. Виходячи з форми об'єкту, можна визначити, що означений господарсько-побутовий комплекс являв собою слабо заглиблену будівлю із безстовповим шатровим дахом. Використовувався він для нетривалого зберігання їстівної продукції або господарського реманенту. З точки зору просторового розташування, він, скоріш за все, входив до садиби, до якої, окрім житла (комплекс № 107), входив ще і теплий хлів (№ 99) та погріб / зернова яма (№ 111) – (рис. 8: 2). Аналогії подібним спорудам вище вже наводилися, хоча його внутрішня конструкція була більш складною і надавала більше зручностей для господарів.

Комплекс № 104 того ж об'єднаного розкопу 10 (рис. 8: 1) досліджено у 2017 р. (Колода 2017b, с. 16-17). В плані котлован комплексу був неправильним овалом з верхніми розмірами 300 × 165 см. Його стінки дещо звужувалися до плаского дна (290 × 155 см) на глибині 70 см. У смітєвому чорноземному заповненні зустрічалися дрібні фракції деревного вугілля, перепечена обмазка від вог-

² Загалом фрагментів кераміки було більше 100.

³ Раніше, в статтях щодо старожитностей СКІС на городищі Мохнач ми неодноразово звертали увагу на можливі періоди голодування його мешканців (зокрема, Колода 2005, с. 226 (антропологічні визначення робив А. В. Артем'єв); 2011, с. 269-271).

нища, поодинокі фрагменти салтівської кераміки, рваного каміння та потрошені кістки тварин. За своїм призначенням це була легка мало заглиблена побутово-господарська будівля з шатровим перекриттям та, скоріш за все, легкими стінами. Вона входила до садиби, центром якої було житло (комплекс № 98), зернова яма (№ 100), господарська яма (№ 103) та погріб (№ 105) – (рис. 8: 2). Аналогії таким спорудам наведену вище.

Висновки. Перш за все, слід відзначати, що побутово-господарські будівлі супроводжують людське житло (домогосподарство) починаючи з часів людської осілості – принаймні з часів неоліту – по тепер (в межах ведення традиційного сільського господарства). Привертає увагу той факт, що на найбільшому північному дворіщі городища Мохнач у часи проживання тут салтівської культурно-історичної спільності (середина VIII – середина X ст.) таких споруд без яскраво визначеного призначення (спеціалізації) у 2,5 рази менше ніж житлових споруд (10 : 25). У зв'язку із тим, що вони були не головними, а додатковими об'єктами по забезпеченню людського життя, ці комплекси, як правило, були наземними або слабо заглибленими і будувалися з легких природних матеріалів органічного походження. Головним чином, це були дерево, гілля, очерет, солома, до яких могли додаватися ґрунт (дерен), глина та шкіра. Це підтверджує і етнографічний матеріал. Саме тому ці комплекси складно фіксуються та інтерпретуються в археологічному матеріалі.

В плані мохначанські побутово-господарські комплекси салтівського часу були овальними та прямокутними (принаймні з прямими стінами). В них рідко фіксуються опорні конструкції перекриття, що дозволяє припустити наявність у більшості шатрового даху. Менш ніж третина з них були обладнані сходиною, і лише у двох випадках фіксуються внутрішні господарські ями. В цілому, їх конструкція в плані і по формі не була сталою, а, скоріш за все, створювалася господарем виходячи з практичних потреб, власного вміння та наявності місцевого природного будівельного матеріалу. Тому поки зарано ставити питання про якусь типологію даних будівель.

Для розуміння їх функціонального значення може допомогти контекст їх розташування в загальному плануванні окремої садиби чи-то всього поселення. З цього приводу слід зазначити кілька моментів. Будівлі господарсько-побутового призначення, як незмінний атрибут будь-якої людської садиби, могли мати мультифункціональне значення. В них зберігався (і зберігається) господарський реманент, запаси необхідної для домашнього виробництва сировини, невеликі запаси харчів (їжі) для найближчого споживання, речі, що потребують ремонту, тощо.

Звернемо увагу, що вивчення цієї групи об'єктів гальмується їх слабким висвітленням у науковій літературі (інформація про них, як правило, осідає у наукових звітах, або подається побіжно під час публікацій окремих ділянок розкопу чи-то окремих садиб). Подальше вивчення такої категорії археологічних комплексів як побутово-господарські будівлі збагатить наше уявлення щодо життя та господарської діяльності в далекому минулому.

ЛІТЕРАТУРА

- Баранов, И. А. 1990. *Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)*. Киев: Наукова думка.
- Винников, А. З., Плетнева, С. А. 1998. *На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Готун, І. А. 2003. В: Моця, О. П. (відп. ред.) *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с.156–182.
- Калоев, Б. А. 1981. *Земледелие народов Северного Кавказа*. Москва: Наука.
- Калоев, Б. А. 2004. *Осетины: Историко-этнографическое исследование*. Москва: Наука.
- Квітковський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е.* Дисертація к. і. н., ІА НАНУ.
- Колода, В. В. 1997. *Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1997 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1997/85.

- Колода, В. В. 2001. *Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2001/29.
- Колода, В. В. 2002а. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2002/38.
- Колода, В. В. 2002b. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище. *Хазарский альманах*, 1, с. 69–78.
- Колода, В. В. 2005. Новые материалы к проблеме оседания средневековых кочевников: критерии выделения и подходы к решению (на примере исследования городища Мохнач). *Хазарский альманах*, 4, с. 216–233.
- Колода, В. В. 2006. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2006 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2006/29.
- Колода, В. В. 2010а. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач. *Верхнедонский археологический сборник*, 5 с. 149–163.
- Колода, В. В. 2010b. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2010 году (городища и Коробовы Хутора в Змиевском районе Харьковской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/132.
- Колода, В. В. 2011. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач). *Древности* 2011, 10, с. 261–272.
- Колода, В. В. 2012. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2012 году (городище Мохнач, Змиевской район Харьковской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/78.
- Колода, В. В. 2013. Салтовские погребения на городище Мохнач. В.: Сташенков Д. А. (отв. ред.). *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.: Материалы к V Международной археологической конференции 25–28 ноября 2013 г. Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. А. П. Алабина*, с. 27–31.
- Колода, В. В. 2014. Клады городища Мохнач. В: Абдулин, Х. М. (ред.-сост.) *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*, II. Казань: Отечество, с. 339–343.
- Колода, В. В. 2016а. *Отчет о работе на городище Мохнач и селище «Мохнач У» Змиевского района Харьковской обл. в 2016 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2016/б. н.
- Колода, В. В. 2016b. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач-П. *Хазарский альманах*, 14, с. 135–163.
- Колода, В. В. 2017а. Зберігання врожаю на городищі Мохнач у салтівський час. В.: Скиба, А. В., Горбаненко С. А. (відп. ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н.е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 237–248.
- Колода, В. В. 2017bа. *Отчет о работе на городище Мохнач Змиевского района Харьковской обл. в 2017 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2017/б. н.
- Колода, В. В. 2020. Господарчі споруди Вовчанського городища: проблеми реконструкції та інтерпретації. *Археологія*, 3, с. 68–80.
- Колода, В. В. 2021. Господарчі будівлі салтівського часу на городищі Мохнач. В: Білько, І. В. та ін. (упоряд.). *Тези доповідей до XXV Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання»*. Харків: ТОВ «Друкарня Мадрид», с. 22–23.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика.
- Колода, В. В., Квитковский В. И. 2007. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/135.
- Колода, В. В., Квитковский В. И. 2008. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятницкое–1 и городище Мохнач в Харьковской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/91.
- Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра Лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 8., с. 203–215.
- Колода, В. В., Свистун Г. Е. 2005. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2005 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2005/6.

- Кузнецов, В. А. 1992. *Очерки истории алан. Владикавказ: Ир.*
- Кузнецов, В. А. 1983. *Нижний Архыз в X–XII веках. К истории Средневековых городов Северного Кавказа. Ставрополь: «Кавказская библиотека».*
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. Материалы и исследования по археологии СССР, 74.*
- Моця, О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П., Козловський А. О., Пархоменко, О. В., Потапов О. В., Покас, М. П. 1997. В: Моця О. П. (керівник ред. колегії) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, с. 34–69.*
- Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян. Опішне: Українське народознавство.*
- Саяний, М. І., Колода, В. В., Свистун, Г. Є. 2020. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник, 25, с. 51–62.*
- Серов, О. В. 1997. В: Моця О. П. (керівник ред. колегії) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, с. 99–114.*
- Чхаидзе, В. Н. 2008. *Таматарха. Раннесредневековый города на Таманском полуострове. Москва: ТАУС.*
- Щекун, О. В., Веремійчик, О. М. 1997. В: Моця О. П. (керівник ред. колегії) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, с. 69–98.*
- Koloda, V., Gorbanenko, S., 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 66. Leiden, Boston: BRILL.*
-

Volodymyr Koloda

Candidate of Science in history, Assistant Professor of history of Ukraine,
Head of the Educational-Scientific Archaeological Laboratory in
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

HOUSEHOLD-ECONOMIC BUILDINGS OF THE SALTOV TIMES ON MOKHNACH HILLFORT

The object of analysis is household and economic buildings of the Saltov cultural and historical commonality (mid-VIII - mid-X centuries) found in the northern backyard of Mokhnach hillfort (Kharkiv oblast). They were additional, rather than principal objects, and supported people's lives. For this reason, these complexes were usually built on the ground, or were half-buried, and were made of light materials of organic origin. Mostly, it was wood, branches, cane, straw, and soil (turf), clay or leather could be added to them. The ethnographic material proves this. The mentioned buildings were mainly oval and rectangular ones. Their supporting overlapping structures are rarely recorded, and this fact suggests that most of them had a tent roof. Less than a third of them had a built-in stair, and only in two cases, inner household pits were recorded. In general, the structure of these buildings was not stable by its plan and form; most likely, the structure was created according to a housekeeper's practical needs, mastery and availability of a local natural building material. The buildings could have multifunctional values. They could be used for storing household implements, supplies of necessary materials for homemade production and some food for a short-term period, stuff that needs to be repaired, etc. Thus, it is too early to raise the question about any typology of these buildings. Investigation of this group of objects is still hindered by its poor coverage in scientific literature.

Keywords: Khazar Khaganate, forest-steppe, Saltov cultural-historical commonality, Mokhnach hillfort, household and economic buildings

Таблиця 1. Характеристики господарських будівель салтівської культури на городищі Мохнач

№ за порядком *	№ комплексу	№ розкопу	форма	довжина (см)	ширина (см)	глибина (см)	конструкція	примітки
1	2	11	прямокутна (?)	Ø 25–40		65–90	2 ряди стовпових ямок	загін для худоби (наземна будівля -?)
2	10	11	прямокутна	80	70	75	?	без знахідок
3	20	10	овал	280	180	120	сходинка	мало знахідок
4	26	11	прямокутна	165	120	45–50	дерев'яно-глиняні стіни, стовпова опора по центру	біля літньої кухні, в обох по ножу
5	28	11	квадратна	120	120	60	?	
6	47	10	невірний чотирикутник	400	340; 255	60	2 ніші, 3 внутрішні господарські ями	≈500 фр. Кераміки, з них ≈73% - столова (принаймні 11 посудин) + багато індивід. знахідок
7	50	10	овал	220	145	50	внутрішня яма (з підбоєм) з одного краю	багато кухон. керам та решток річкових мушель (беззубка)
8	59	10	овал	335	205	90	сходинка	мало знахідок
9	101	10**	овал	385	300	60–75	Сходинка, внутрішня яма з полицею	мало знахідок
10	104	10**	овал	300	165	70	?	сміттєве заповнення

* – за хронологічним порядком виявлення

** – об'єднаний розкоп 10

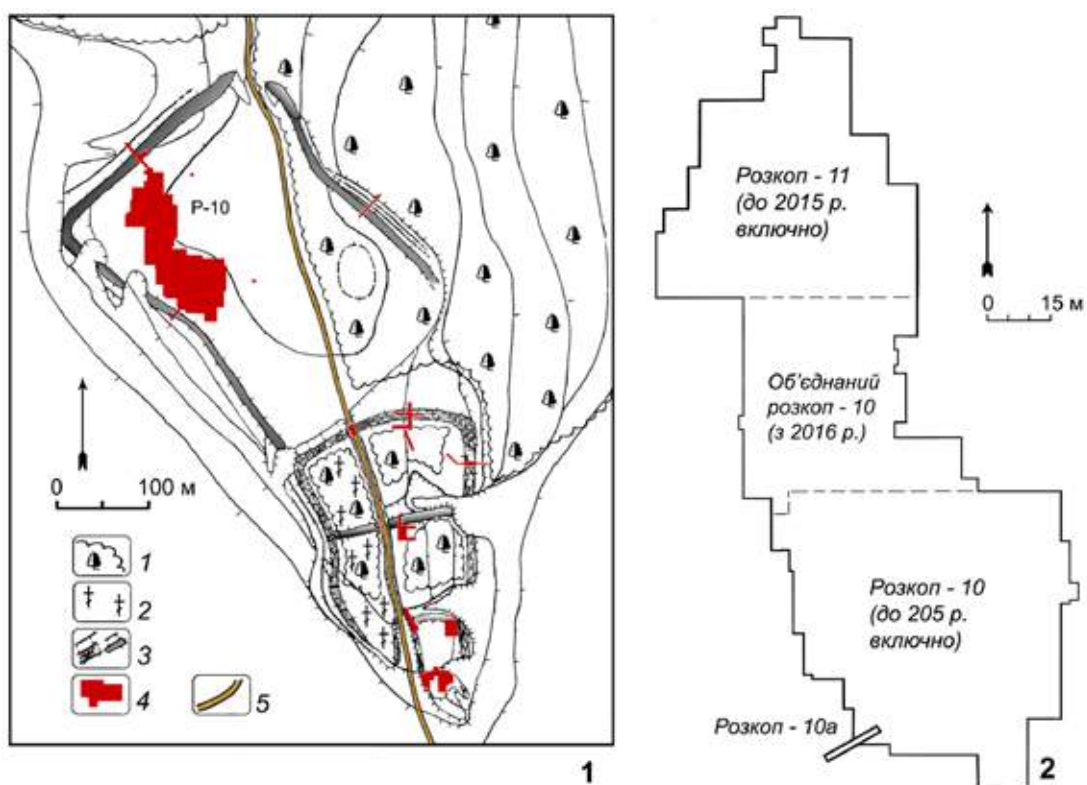

Рис. 1. План городища Мохнач з розкопами:
1 – план городища, 2 – план об'єднаного розкопу 10.

Умовні позначки: 1 – ліс та його межі; 2 – сучасний цвинтар;
3 – рови і вали з камінням, рови і ґрунтові вали; 4 – розкопи; 5 – польова дорога

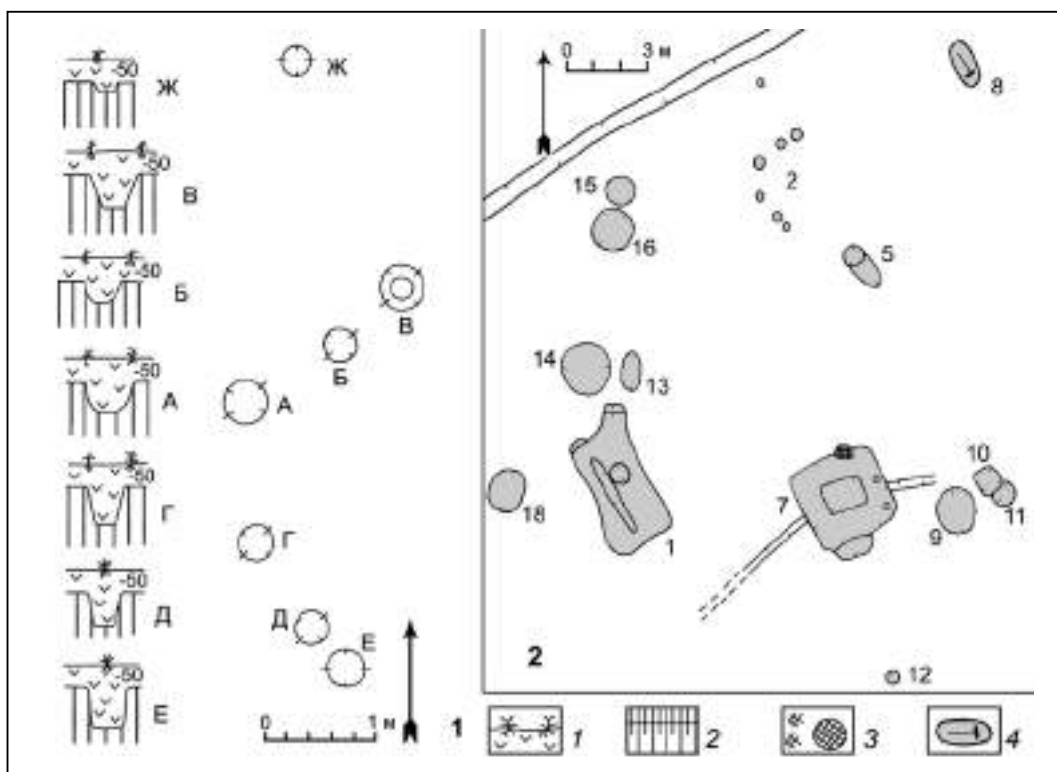

Рис. 2. Комплекс № 2 в розкопі 11 на городищі Мохнач:

1 – план і профіль комплексу, 2 – місце комплексу у можливій садибі.

Умовні позначки: 1 – денна поверхня і чорнозем культурного шару; 2 – передматерик та материк;
3 – шматки перепаленої печини та опалювальний пристрій; 4 – інгумаційне поховання

Рис. 3.
Побутово-господарські
комплекси з північного
двору городища
Мохнач:

- 1 – план
і профіль комплексів
№ 10 та № 11
в розкопі 11;
2 – план і профіль
комплексу № 20
в розкопі 10;
3 – місце комплексу
№ 20 з розкопу 10
у можливій садибі

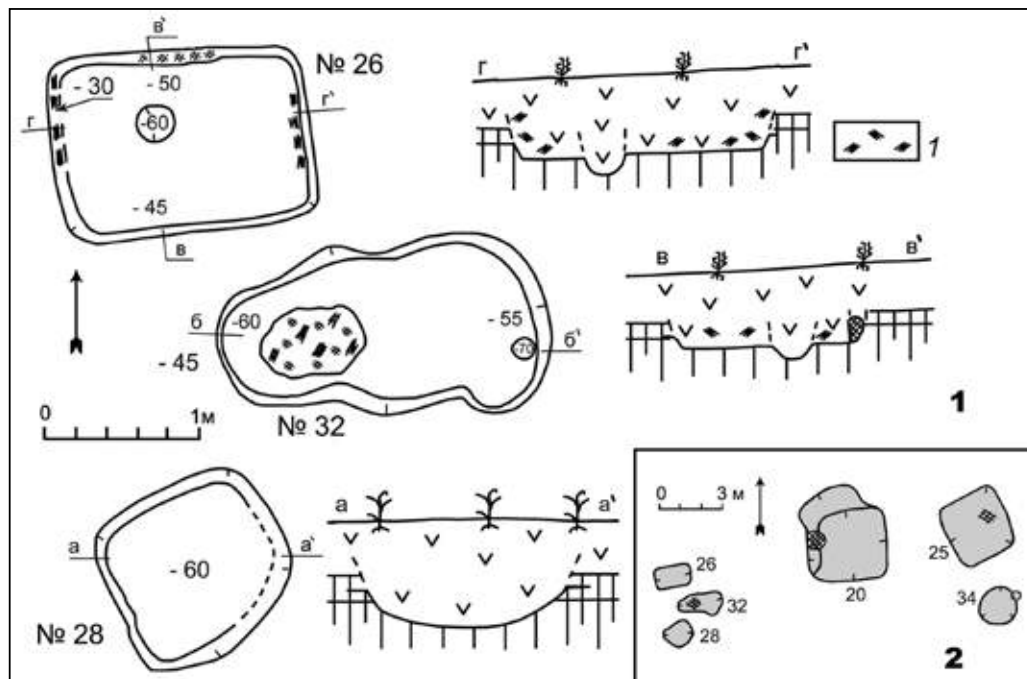
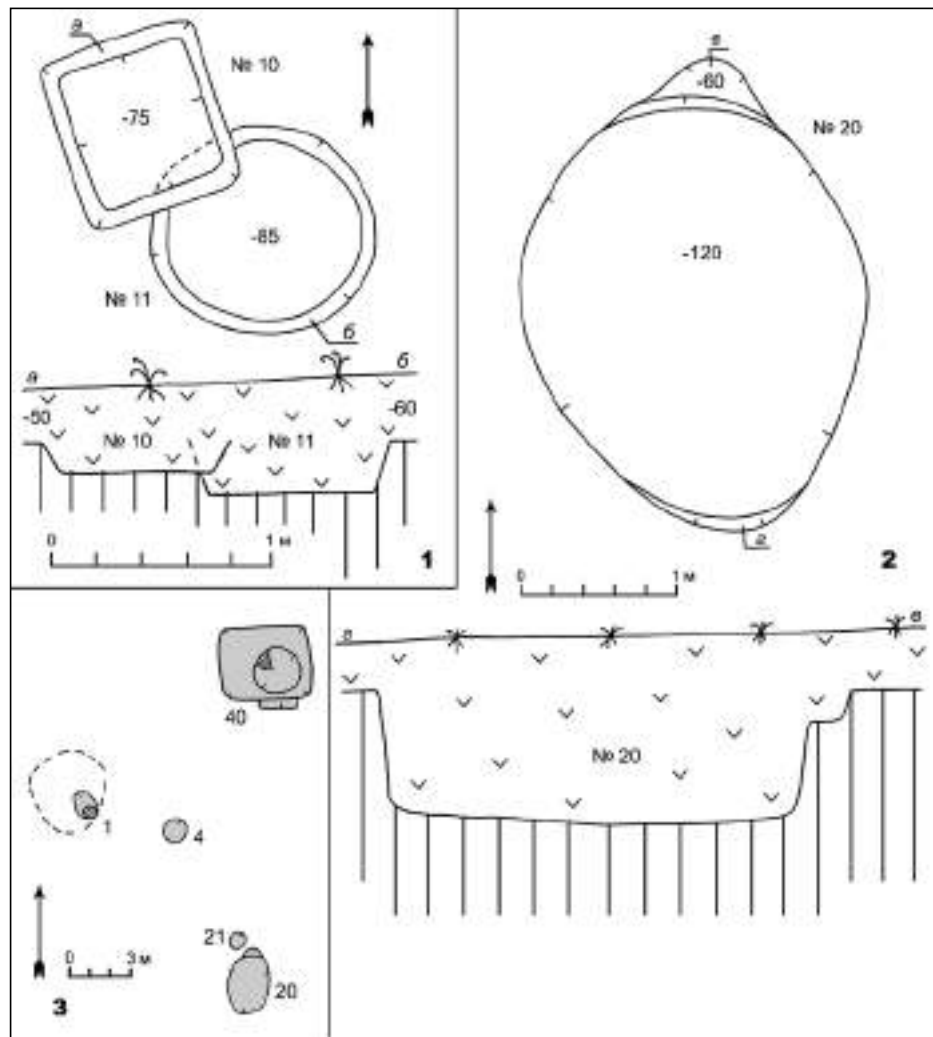

Рис. 4. Допоміжні побутово-господарські комплекси «літньої кухні» (комплекс № 32)
з розкопу 11 північного двору городища Мохнач:
1 – плани та профілі комплексів № 26 та № 28 в розкопі 11; 2 – їх місце у можливій садибі.
Умовні позначки: 1 – деревне вугілля

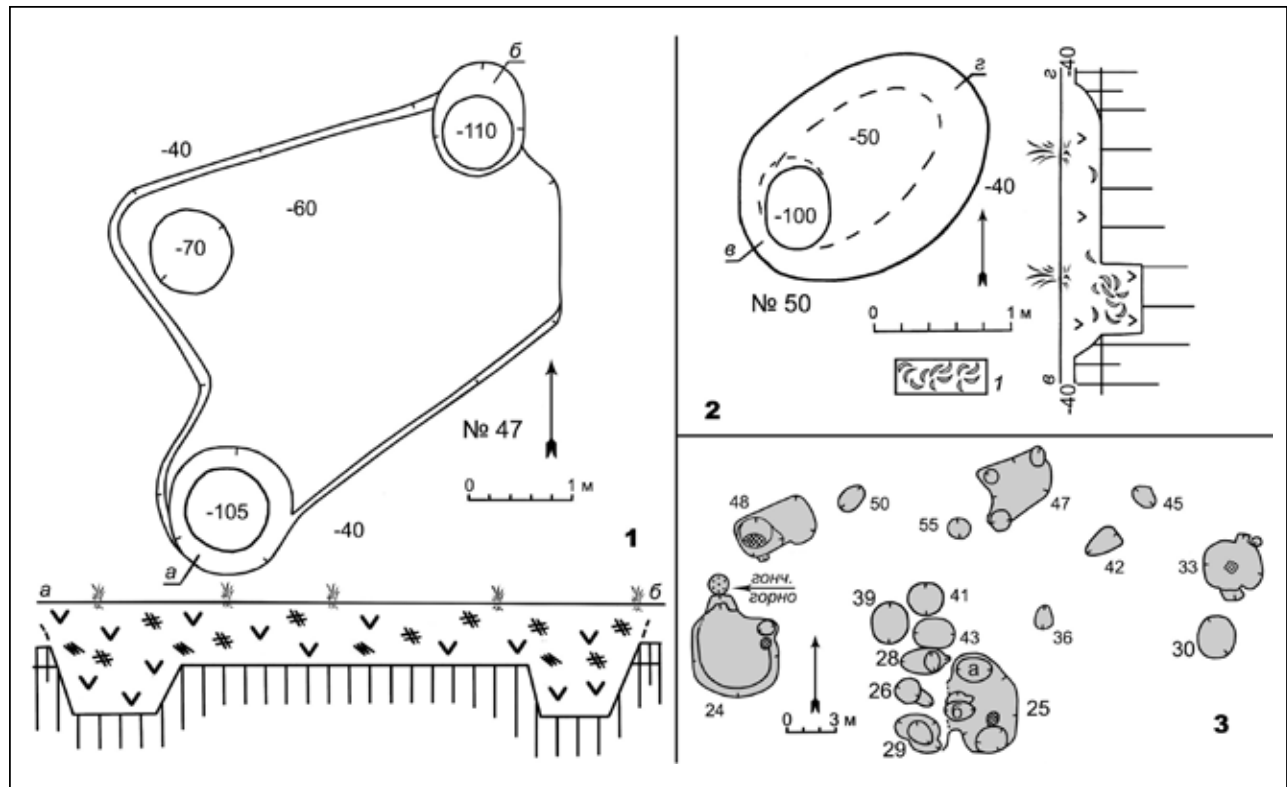

Рис. 5. Побутово-господарські комплекси з центральної частини розкопу 10 на північному дворі городища Мохнач:

- 1 – план і профіль комплексу № 47; 2 – план і профіль комплексу № 50;
3 – їх місце серед інших салтівських комплексів центральної частини розкопу.

Умовні позначки: 1 – рештки річкової мушлі

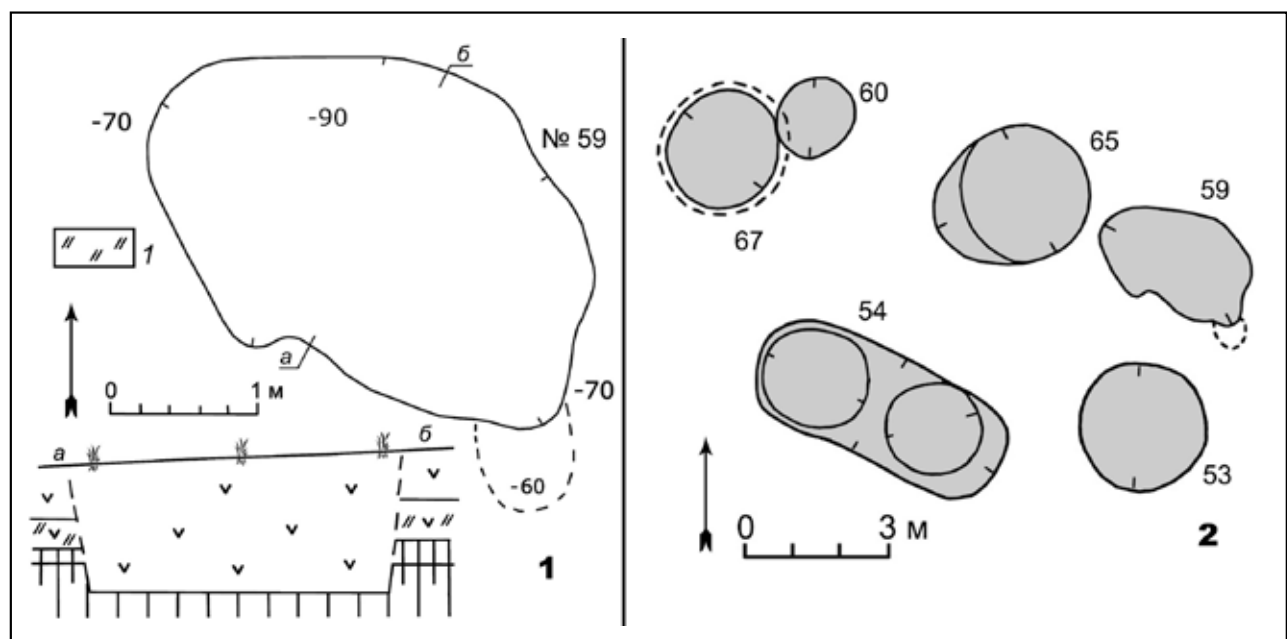

Рис. 6. Комплекс № 59 в розкопі 10 на городищі Мохнач:

- 1 – план і профіль комплексу, 2 – місце комплексу на ділянці із зерноховищами.

Умовні позначки: 1 – материкове кришиво

Рис. 7. План і профіль комплексу № 101 в об'єднаному розкопі 10 на городищі Мохнач

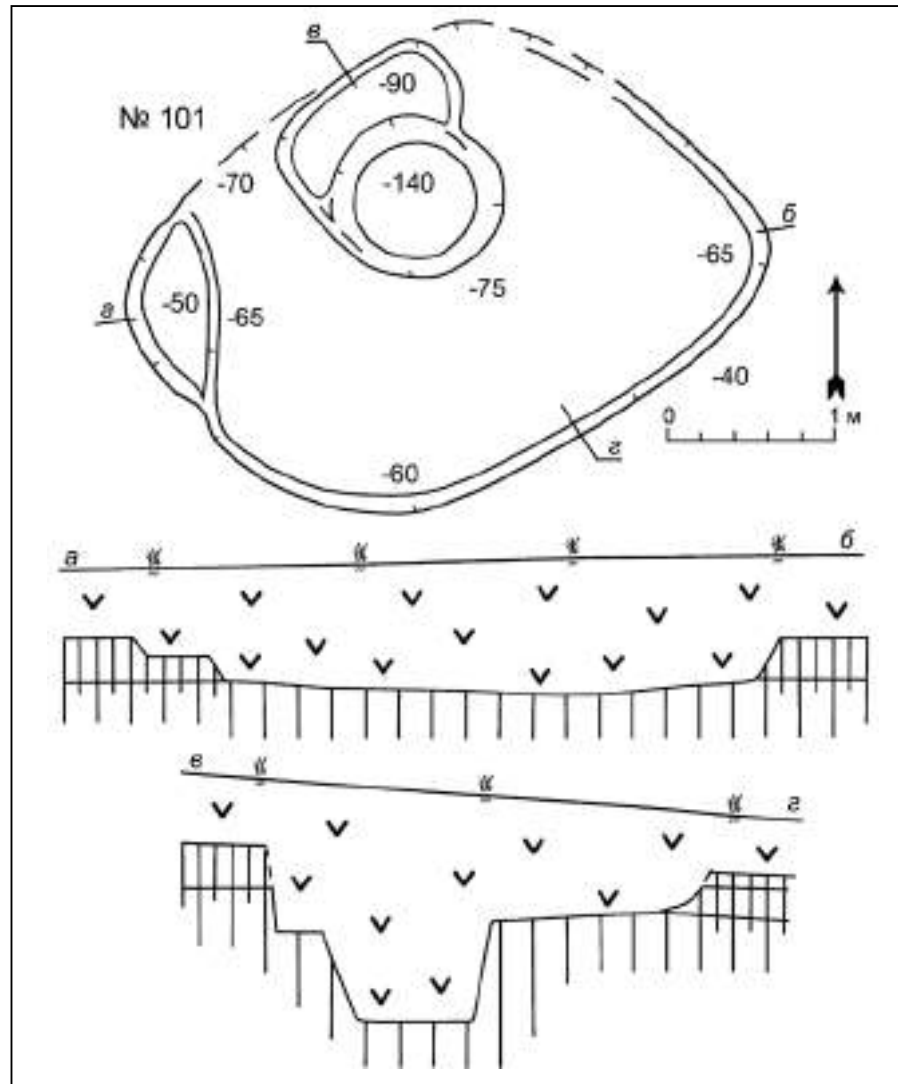
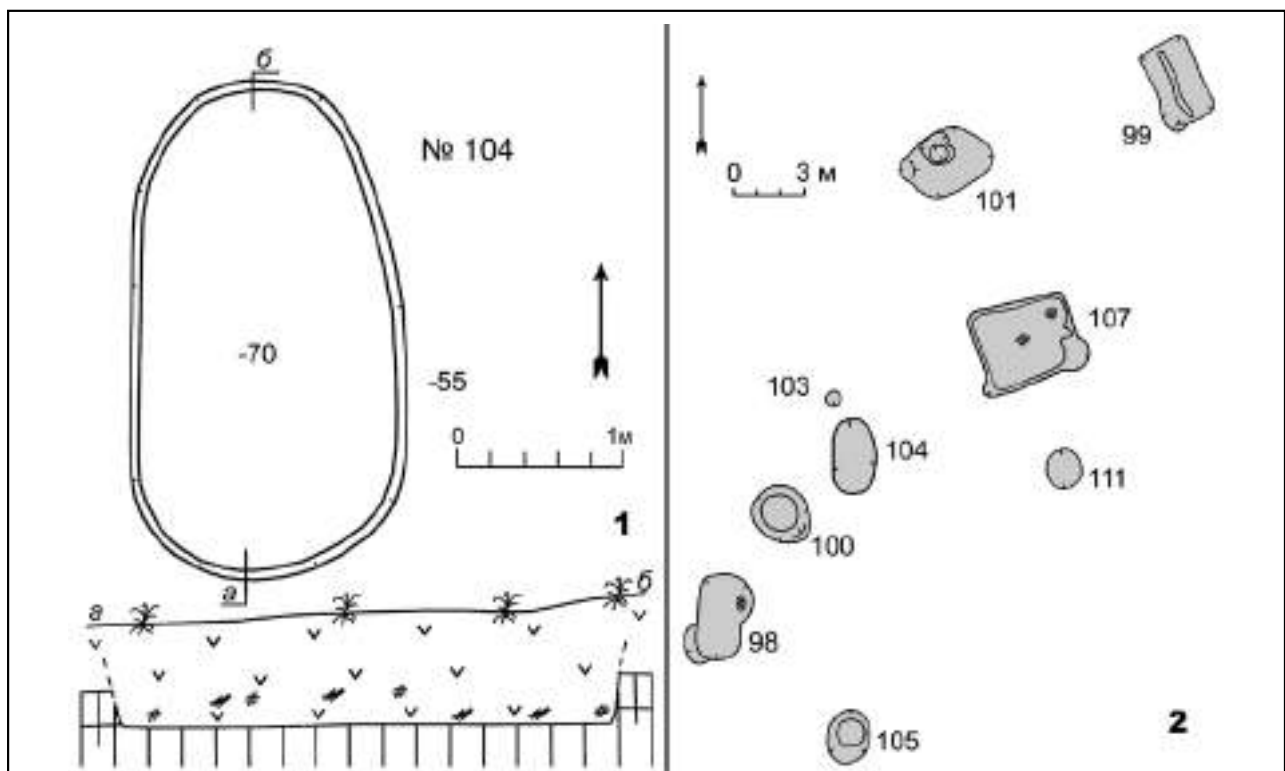

Рис. 8. Комплекс № 104 в об'єднаному розкопі 10 на городищі Мохнач:

1 – план і профіль комплексу,
2 – місце комплексів № 101 та № 104 в межах можливих садиб

Віта Коцюбайло,

т. в. о. завідувача відділу давньої історії
та середніх віків, старша наукова співробітниця
Рівненського обласного краєзнавчого музею

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УРОЧИЩА ПАСТІВНИК В с. ПЕРЕСОПНИЦЯ У 2024 РОЦІ

У статті розглянуто результати досліджень урочища Пастівник в селі Пересопниця Рівненської області в 2024 році. Під час робіт досліджено господарську будівлю з нішоподібною піччю, а також зафіксовано кілька котлованів давніх споруд.

Ключові слова: урочище Пастівник, культурний шар, нішоподібна піч, господарська будівля.

Урочище Пастівник – це окреме підвищення площею близько 10 га на східній окраїні села Пересопниця. З трьох сторін воно оточене вузькими долинами, по північній і західній протікає струмок, правобережний доплив річки Омелянівки. Із півдня підвищення обмежене заболоченою заплавою р. Омелянівки, правобережного допливу р. Стубли. У центральній частині урочища зберігся кам'яний хрест. Південна частина території відноситься до комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» (рис. 1) (Прищеп 2016, с. 235).

Дослідження на урочищі пастівник в селі Пересопниця розпочав В.С. Терський у 1977 р., проводячи розкопки в центральній частині урочища біля кам'яного хреста до 1986 р. У 1994–1996 рр. розкопки у західній частині Пастівника провів С.В. Терський. Загалом досліджено 289 кв. м площі, де відкрито залишки споруд XII–XIII ст. (Терський 2003, с. 32–33).

У 2002–2005 рр. розкопки проводила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. А. Прищепи. Загальна площа розкопів становила 612 кв. м. На південній ділянці відкрито 17 об'єктів, що відносяться до двох етапів розвитку поселення: ранньослов'янського (VIII–X ст.) і давньоруського (XII – першій половині XIII ст.). На північній ділянці виявлено об'єкт бронзового віку, а також дві будівлі та ґрунтовий могильник XII–XIII ст. (Прищеп 2003; Прищеп 2004; Прищеп 2005; Прищеп 2016).

Розкопки під керівництвом Б. А. Прищепи були продовжені в 2015–2017 р. у південно-західній частині Пастівника. Загальна площа розкопів 726 кв. м. (Прищеп, Войтюк, Вашета, Чекурков 2013; Прищеп, Войтюк, Чекурков 2016; Прищеп, Войтюк, Чекурков; 2018).

У 2018–2021 рр. археологічні роботи на урочищі Пастівник проводив О. П. Войтюк, дослідивши 358 кв. м площі в південній частині підвищення. Виявлено матеріали бронзового віку, ранніх слов'ян X ст., часів літописної Пересопниці XII – першої половини XIII ст. та доби Великого князівства Литовського (Войтюк 2022).

Експедиція 2024 року продовжила дослідження О. П. Войтюка на підвищенні в південній частині урочища, на ділянці, яка належить до Культурно-археологічного центру «Пересопниця». Участь в експедиції брали студенти Рівненського державного гуманітарного університету і Національного університету водного господарства та природокористування, працівники Культурно-археологічного центру «Пересопниця», а також співробітники Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Роботи проводились методом закладання розвідкових шурфів з метою дослідження культурних нашарувань та фіксації археологічних об'єктів на ділянці. Для цього було закладено 3 шурфи розмірами 2×2 м, вони були розміщені по лінії північ–південь з інтервалом 4 м. За репер взято південно-західний кут садиби, за нульовий репер глибин взято рівень денної поверхні в цьому куті.

Шурф №1. Розташовувався на відстані 3 м 45 см від південно-західного кута садиби, початковими розмірами – 2×2 м. Шурф прокопано до передматерикового шару, до глибини 0,4 м від рівня сучасної денної поверхні.

Стратиграфія нашарувань від сучасної денної поверхні: 1) темно-сірий ґрунт залягає до глибини 0,10–0,12 м, він насичений дрібними фракціями печини, керамікою різних періодів та камінцями; 2) світло-сірий суглинок простежено на глибині від 0,12 до 0,40 м, насичений шматками печини, керамікою різних періодів, камінням та кістками тварин; 3) жовто-коричневий передма-

териковий суглинок, залягає від глибини 0,40 м. На рівні передматерикового суглинку проведено зачистку дна шурфу (глибина -0,67 м від репера).

У верхніх пластах культурного шару на рівні 1–2 штика зібрано дрібні уламки глиняного посуду Х–ХІІІ ст., крем'яні відщепи та кістки тварин, вироби з чорних та кольорових металів, прясельце. На рівні 3 штика зібрано значну кількість уламків гончарного посуду Х–ХІІІ ст., крем'яні відщепи.

На глибині 0,38 м від денної поверхні простежено пляму заповнення об'єкта, що виходить за межі шурфу №1. Для того щоб повністю дослідити об'єкт, були зроблені дорізки. Тому загальна площа шурфу зросла до 13,5 м².

Об'єкт №1 мав чотирикутний у плані котлован із заокругленими кутами, стінки злегка звужуються до дна, розмірами 1,4×2,1 м, витягнутий із північного заходу на південний схід (рис. 2).

Перший шар заповнення котловану складався з світло-жовтого перевідкладеного суглинку, що залягав до глибини 0,79 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 3, 4). В цьому шарі виявлено гончарних посудин ХІІ–ХІІІ ст. Нижче, до глибини 1,1 м, котлован був заповнений темно-сірим суглинком із включенням печини (рис. 3, 5). Цей шар насичений фрагментами горщиків з манжетоподібними вінцями Х ст. Дно споруди зафіксовано на рівні 1,2 м від рівня сучасної денної поверхні. На цій глибині виявлено незначну кількість уламків посудин Х ст.

У північно-західному куті об'єкту знаходилася нішоподібна піч, яка була вирізана у материковому суглинку поряд із північно-західною стінкою котловану споруди. Черинь виявлено на відмітці 1,02 м нижче рівня сучасної денної поверхні (залягав на 0,18 м вище рівня дна котловану). На черині лежало зруйноване склепіння, товщина якого 0,25–0,28 м. Черинь округлий у плані, діаметром 1,40 м, мав замощення товщиною 6–8 см., воно складався з кісток, камінців та уламків гончарних посудин, зверху було підмазане шаром глини, яка міцно випалена в процесі використання печі.

Матеріал з під череня печі:

- Крем'яне знаряддя (скребок?), ретушоване.
- Камінь та кремінь перепалені.
- Розвал горщика Х ст. Вінце плавно відігнуте назовні, із зовнішньої сторони потовщення у вигляді манжету. Горщик орнаментований заглибленими горизонтальними лініями. Колір посудини від світло-рожевого до темно-сірого. Поверхня заглажена, черепок на зламі тришаровий, в тісті домішка піску.
- Розвал горщика Х ст. Вінце плавно відігнуте назовні, із зовнішньої сторони потовщення у вигляді манжету. Шийка орнаментована заглибленою подвійною хвилястою лінією. Від плічок по тулубу орнаментация багаторядною заглибленою лінією. Колір від світло-рожевого/сірого до темно-сірого. Тісто неоднорідне із домішками піску і дрібною жорстви (рис. 4).
- Стінки гончарних посудин (11 фрагментів).
- Розвал придонної частини гончарної посудини, колір поверхні від рожевого до сірого, поверхня горбкувата, в тісті домішка піску та жорстви.

На дні котловану зафіксовано контури двох господарських ям, заповнених попелом, імовірно, з печі. Яма №1 розташована в західному куті котловану, її діаметр становить 0,17 м., а глибина від рівня долівки – 0,1 м. Яма №2 знаходилась біля південної стінки споруди, її діаметр становив 0,33 м., а глибина від рівня долівки – 0,33 м. У ямі №2 також було виявлено фрагмент вінця горщика Х ст.

На основі виявлених фрагментів уламків посудин, знайдених на дні котловану споруди, у замощенні череня печі та в заповненні господарської ями, споруду можна датувати Х ст.

Шурф №2 знаходився за 4 м на північ від шурфу №1, його розміри 2×2 м. Тут перепад висот сучасної денної поверхні досить значний, відмітки становлять від -0,23 м (північно-східний кут) до -0,41 м від репера (північно-західний кут).

Стратиграфія нашарувань від сучасної денної поверхні: 1) темно-сірий ґрунт залягає до глибини 0,10–0,18 м, насичений дрібними фракціями печини, керамікою різних періодів та камінцями; 2) світло-сірий суглинок простежено на глибині від 0,12 до 0,55 м, він насичений керамікою різних періодів, камінням та кістками тварин, шматками печини; 3) жовто-коричневий передматериковий суглинок, простежено на глибинах 0,49–0,61 м; 4) материкова глина виявлена з відмітки -0,77 м і нижче.

На рівні материкового суглинку проведено зачистку дна шурфу (глибина -0,81 від репера). У північно-західному куті шурфу від глибини -0,63 м від репера зафіксовано пляму котловану

споруди (об'єкт №2), в межах дослідженої ділянки простежено частину південної стіни (впродовж 1,25 м) і південно-східний кут цього котловану. Заповнення котловану складається з чорного гумусового ґрунту насиченого дрібними шматками печини. У південно-східному куті шурфу виявлено котлован споруди (об'єкт №3), простежується північно-західна стінка споруди та західний кут. Оскільки в межах шурфу виявлено лише незначні ділянки об'єктів то вони не досліджувалися.

У шурфі №2 в культурному шарі на рівні 1–2 штиків знайдено велику кількість уламків від гончарного посуду Х ст. та XII–XIII ст., крем'яні відщепи. В культурному шарі на рівні 3 штика виявлено фрагмент стінки від ліпної посудини бронзового віку, імовірно від амфори городоцько-здовбицької культури, поверхня орнаментована двома вертикальними заглибленнями. Зібрано також невелику кількість фрагментів гончарного посуду Х ст. та XII–XIII ст. Серед індивідуальних знахідок – вироби з чорного та кольорового металів.

Шурф №3. Розташовувався за 4 м на північ від шурфу №2, на площі шурфу помітний перепад висот, відмітки становлять від -0,29 м (північно-західний кут) до -0,13 м від репера (північно-західний кут). Стратиграфія нашарування від сучасної денної поверхні: 1) темно-сірий ґрунт насичений дрібними уламками печини, залягає від денної поверхні до глибини 0,10–0,14 м; 2) світло-сірий ґрунт виявлено на глибині 0,35–0,44 м від денної поверхні; передматериковий жовто-сірий суглинок простежено до відміток 0,47–0,52 м від денної поверхні; 3) материкова глина залягає від 0,52 м від денної поверхні і нижче.

У шурфі №3 в культурному шарі на рівні 1–2 штиків знайдено уламок вінця від ліпної посудини бронзового віку, невелику кількість уламків гончарного посуду XII – першої половини XIII ст. Серед індивідуальних знахідок – вироби з кременю, з чорного та кольорового металів.

В ході проведених у 2024 р. досліджень на урочищі Пастівник у Пересопниці було відкрито площу 21,5 кв. м. Виявлено матеріали бронзового віку та середньовіччя. Досліджено котлован господарської споруди з нішоподібною піччю Х ст., дві господарські ями Х ст., зафіксовано два котловани давніх споруд. Господарська споруда з нішоподібною піччю має аналогії серед об'єктів Х ст., досліджених на Пастівнику у 2002 р. (Прищепу 2004) та 2015 р. (Прищепу, Войтюк, Чекурков 2016). Подібні будівлі використовувалися і пізніше, одна з них розкопана у 2016 р. і датована XII ст. (Прищепу, Войтюк, Чекурков 2018). Вірогідно, такі будівлі використовувалися для переробки зерна і випічки хліба.

ЛІТЕРАТУРА

- Войтюк, О. П. 2022. Дослідження в Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2020*. Київ: ІА НАН України, с. 243–247.
- Прищепу, Б. А. 2003. Розкопки на посаді Пересопниці. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 232–234.
- Прищепу, Б. А. 2004. Дослідження посади літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 267–270.
- Прищепу, Б. А. 2005. Дослідження Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя: «Дике Поле», с. 259–262.
- Прищепу, Б. 2016. *Погоринські міста в Х–XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.
- Прищепу, Б. А., Чекурков, В. С., Войтюк О. П. 2011. Розвідкові роботи у с. Пересопниця Рівненської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ-Полтава, с. 273–274.
- Прищепу, Б. А., Войтюк, О. П., Вашета, М. П., Чекурков, В. С. 2013. Дослідження в Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ-Луцьк, с. 308–309.
- Прищепу, Б. А., Войтюк, О. П., Чекурков, В. С. 2016. Розкопки в Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: Стародавній світ, с. 164–166.
- Прищепу, Б. А., Войтюк, О. П., Чекурков, В. С. 2018. Розкопки в урочищі Пастівник у Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ, с. 223–226.
- Терський, С. 2003. *Пересопниця. Краєзнавчий нарис*. Рівне: «Азатія».

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE PASTIVNYK SITE IN THE VILLAGE OF PERESOPNYTSIA IN 2024

The article examines the results of research conducted at the Pastivnyk site in the village of Peresopnytsia, Rivne region, in 2024. During the fieldwork, a utility structure with a niche-like stove was studied, and several pits of ancient structures were documented.

Keywords: Pastivnyk site, cultural layer, niche-like stove, utility structure.

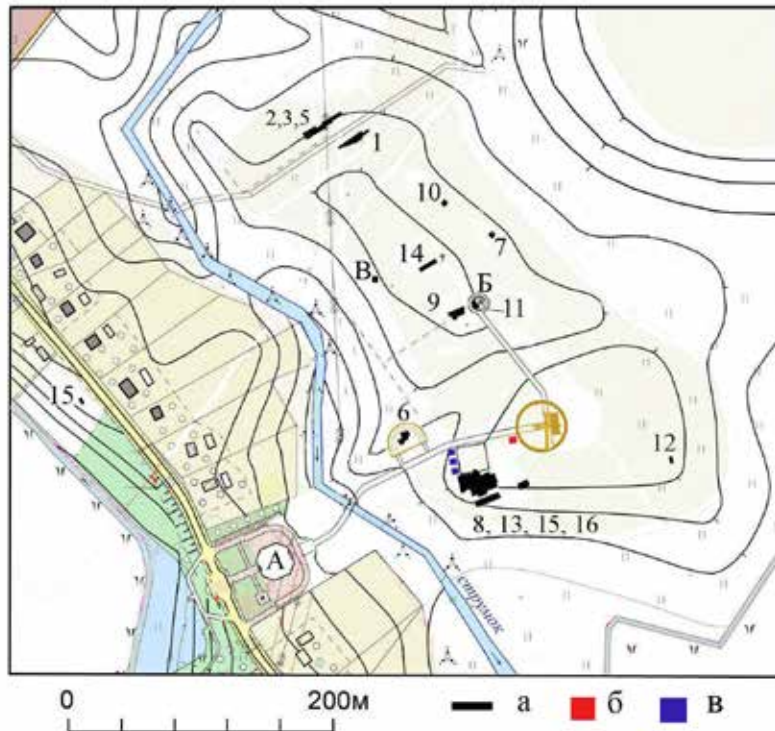

Рис. 1. План центральної частини села Пересопниця і урочища Пастівник (За Б. Прищепую).

Буквами позначено:
А – культурно-археологічний центр «Пересопниця»
Б – кам'яний хрест на урочищі Пастівник.

Умовні позначення:
а – розкопки попередніх років;
б – місце закладання шурфів у 2023 р.;
в – місце закладання шурфів у 2024 р.

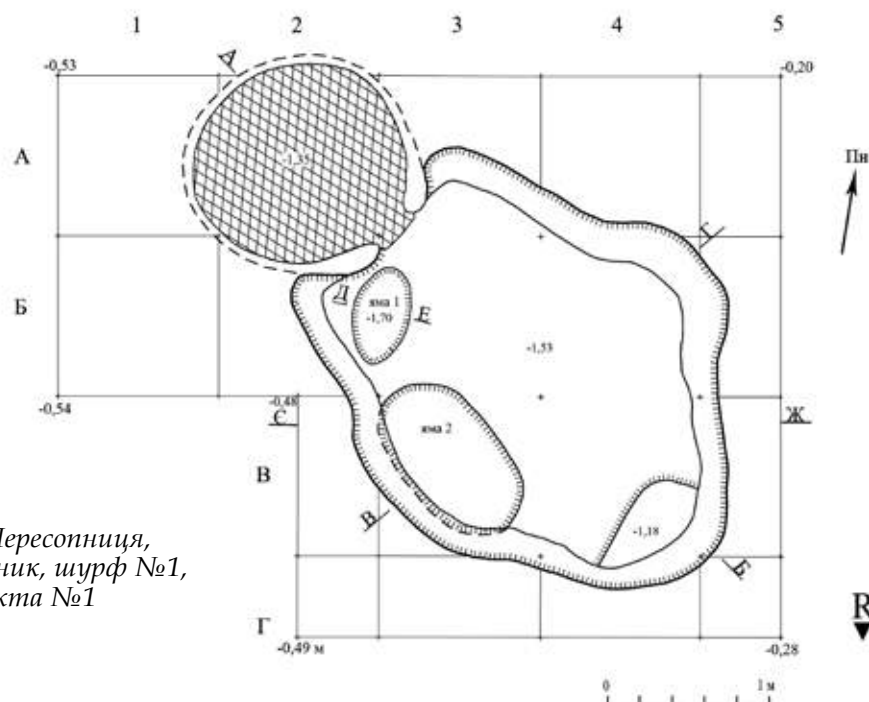

Рис. 2. Село Пересопниця, урочище Пастівник, шурф №1, план об'єкта №1

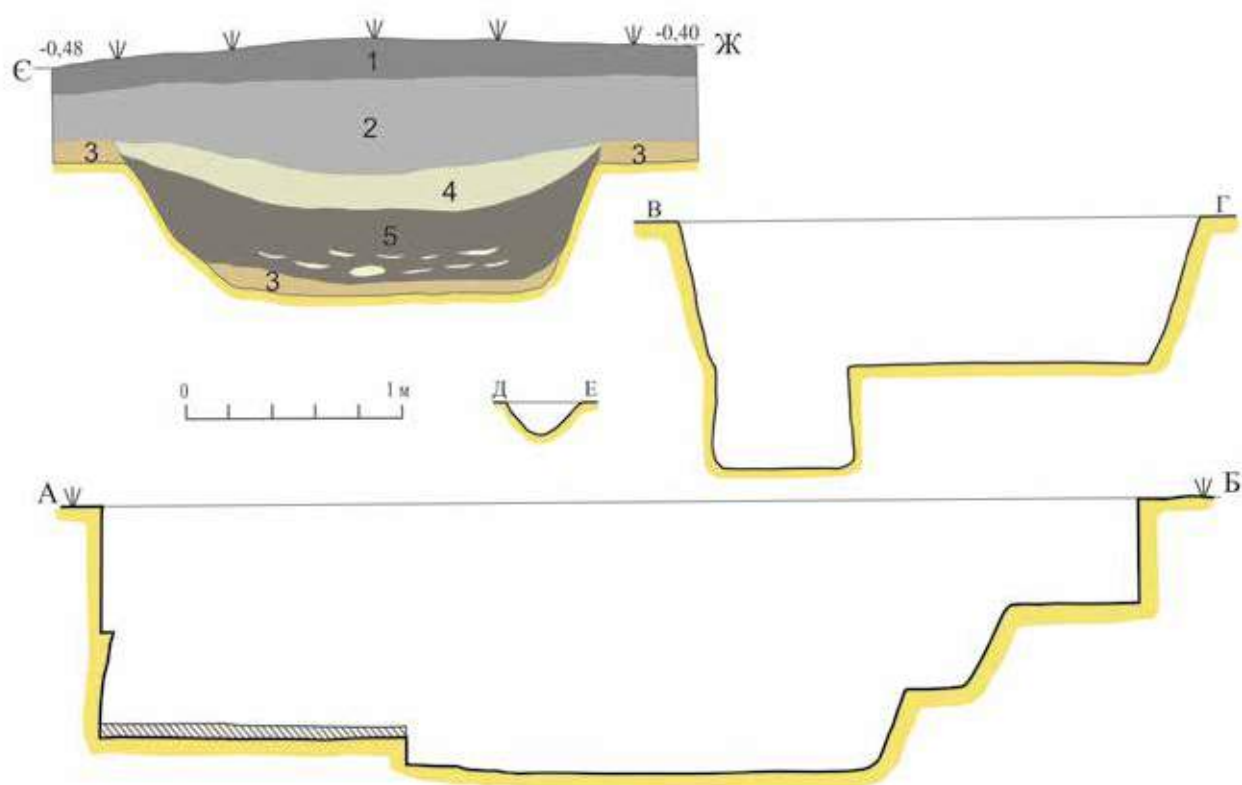

Рис. 3. Село Пересопниця, урочище Пастівник, об'єкт №1, стратиграфія бровки та перерізи

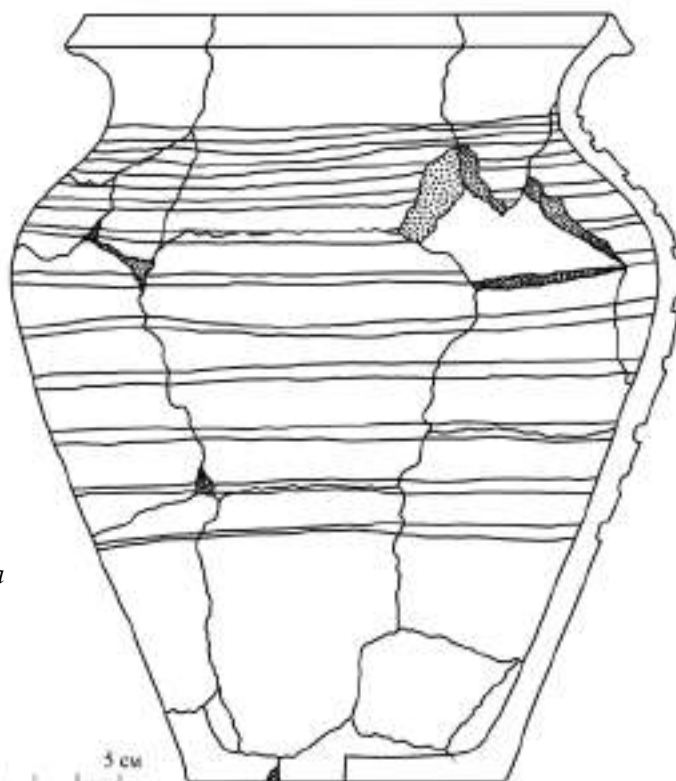

Рис. 4. Село Пересопниця, урочище Пастівник, розвал горщика з манжетоподібним вінцем X ст. із замощення печі в об'єкті №1

УДК 904(477.8):677.07(450.341)"13"

Максим Мордовін,
доцент кафедри середньовічної археології
Науково-археологічного інституту
Будапештського університету
ім. Лоранда Етвеша (Угорщина)

Ігор Прохненко,
кандидат історичних наук
доцент кафедри археології, етнології та культурології
Ужгородського національного університету

РІДКІСНА ВЕНЕЦІАНСЬКА ТЕКСТИЛЬНА ПЛОМБА XIV ст. ІЗ с. ХОДОРІВЦІ

У травні 2022 р. біля с. Ходорівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. місцевими краєзнавцями виявлена унікальна для України текстильна плomba. З фронтального боку чітко простежується постать сидячого крилатого лева, з книгою (тобто Біблією) в передніх лапах і з німбом навколо голови. Таке зображення безпомилково визначається як символ Святого Марка Євангеліста, покровителя міста Венеції, а в середньовіччі – всієї Венеціанської морської республіки.

Ця плomba супроводжувала рулон високоякісної тканини, скоріше за все італійського фустану, спочатку в Угорське королівство, ймовірно до Буди в часи правління угорського та польського короля Людовика I (1370–1382 рр.). Перекуплений польськими торговцями в угорській столиці цей рулон повезли далі через Кошице та Дуклянський перевал до Львова, де його гуртом або в роздріб купили торговці з Кам'янця. Далі тканину придбав собі швець, який і викинув вже непотрібну плombу в Ходорівцях, де у XIV ст. було якесь поселення. А ще більш ймовірно, що плombу загубили на шляху до Хотина.

Ключові слова: Ходорівці, Венеція, морська республіка, центр виготовлення текстилю, суконна плomba, письмові джерела, XIV ст.

У травні 2022 р. біля с. Ходорівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. місцевими краєзнавцями виявлена унікальна для України невелика свинцева текстильна плomba (рис. 1). Екземпляр переданий на постійне зберігання до фондів Археологічного музею ім. Е. Балагурі Ужгородського національного університету, де він зареєстрований під номером АМБУНУ П-914. З одного краю форми знахідка дещо продовгувата, кріпилася до рулону сукна за допомогою одного штиря, сама ж вона зберіглася порівняно добре. Діаметр – 1,55 см, вага – 4,97 гр. З фронтального боку чітко простежується постать сидячого крилатого лева, з книгою (тобто Біблією) в передніх лапах і з німбом навколо голови. Зворотній бік повністю стертий, хоча не виключено, що відтиск не простежувався вже з моменту плombування тканини із-за товщини штиря (рис. 2). Таке зображення сидячого лева безпомилково визначається як символ Святого Марка Євангеліста, покровителя міста Венеції, а в середньовіччі – всієї Венеціанської морської республіки. Таким чином, за допомогою цього зображення можемо абсолютно точно визначити походження даної плombи як венеціанське. Чому ж ця знахідка така унікальна і несподівана?

Венеціанська республіка з самого початку була широко відома не тільки як один з найбільших центрів європейської і середземноморської торгівлі, але і як центр виробництва різноманітних, високоякісних товарів, у тому числі і розкоші: починаючи з ювелірної продукції, далі через скляні вироби та закінчуючи речами з текстилю (фустан, шовк, бархат і інші). Згідно з середньовічними джерелами, венеціанські тканини різної якості, не лише самі дорогі з них, користувалися значним попитом у всій Європі, а особливо в Угорському Королівстві, яке мало дуже тісні династичні, політичні та економічні зв'язки з республікою ще з перших десятиріч XI ст. Вироби венеціанських ткачів з'явилися в угорських митних списках вже наприкінці XIII ст. (Kováts 1902, old. 135; Teke 1979, old. 21). А з початку XIV ст. поряд з венеціанським шовком згадуються і нові види тканин, що складалися з льону та бавовни, так званий «фустан». Саме

імітація італійського (в першу чергу венеціанського) фустану сприяла розвитку текстильної індустрії південно-німецьких міст (Мюнхен, Меммінген, Ульм, Регенсбург, Аугсбург і інші), де цей видтканин називався «бархен» (Endrei 1989, old. 40-41).

Імпорт тканих виробів з Венеції до Угорського королівства і далі суттєво скоротився з кінця XIV ст. Ситуацію значно погіршив ще й військовий конфлікт короля Сигізмунда і Морської республіки (з 1414 р.), за яким слідувала блокада. Ця економічна закритість продовжувалася з незначними перервами до 1433 р. (Teke 1979, old. 35). Але і після завершення конфлікту Венеції не вдалося відновити свою попередню позицію на угорському ринку, який був повністю захоплений флорентійськими купцями і виробами. Навіть не треба згадувати, що в середовищі придворних Сигізмунда було дуже багато флорентійців. Стан справ не змінився і в другій половині XV ст., в часи правління короля Матяша. Згідно з джерелами, до Угорського королівства з венеціанських текстильних виробів надходили майже виключно предмети розкоші (Teke 1973, old. 165).

Використання текстильних пломб у венеціанській суконній індустрії документується вже від перших десятиріч XIV ст. Наявність і датування початку цієї практики відмінно підтверджує хустинка (або покривало), подарована Мадонні кафедрального собору в Форлі в 1314 р. На цій до наших днів збереженій речі все ще видно свинцеву пломбу з зображенням крилатого лева – символу Святого Марка Євангеліста, покровителя Венеціанської Республіки. Незважаючи на це, самі джерела доволі обмежено повідомляють про використання пломб в текстильному виробництві. Це стосується всієї італійської індустрії, причиною чому, скоріше за все, може бути, недостатня зацікавленість і дослідження даної тематики істориками. У Флоренції в 1317 р. згадується, що завершені та ретельно перевірені вироби опломбовувалися в присутності як мінімум одного з 55 членів *Arte della Lana*. В той самий час, тут згадується перстень для опечатування. Це, найімовірніше, свідчить про використання воскових печатей. Самі ранні дані стосовно Флоренції з'являються тільки з 1357 р. У збережених квитанціях *pro marchando telas* безпомилково можна впізнати свинцеві пломби для місцевих текстильних виробів. Нажаль, про венеціанську практику подібні джерела ще не зустрічалися, напевно чекають на своїх дослідників.

Незважаючи на добре документовану в письмових джерелах інтенсивну торгівлю текстильною продукцією, виготовленою в Венеції протягом всього пізнього середньовіччя, знахідки венеціанських пломб доволі рідкісні. Не враховуючи єдиної, представленій в цій публікації пломби з України, сім схожих екземплярів знайдено в Англії (Лондон) (Egan 1998, р. 263), ще чотири в Бельгії (Van Laere 2019). Одиначні знахідки відомі ще з Франції (Sabatier 1912) та Італії. В Австрії венеціанська пломба з літерою Т зі зворотного боку була знайдена на розкопках замку Шраттенштейн. Із-за літери Т початково її визначили як тульнську, але сидячий лев Святого Марка безпомилково вказує на венеціанське походження і даної знахідки (Kühtreiber, Marian 2000, s. 199; Abb. 1). Під час розкопок в центрі Кракова виявили фрагмент пломби з круговим надписом і літерою Т зі зворотного боку. Завдяки подібності з угорськими екземплярами її теж можемо визначити як венеціанську (Chromy-Dubis 2007, s. 377-378). Є інформація по одній венеціанській пломбі з Чехії і Німеччини (<https://www.lovecpokladu.cz/artefakty/nalez/plomba-ale-nevim-jaka-prosim-pomozte-133557/> [20.09.2017.]; http://www.detektorforum.de/smf/bleiobjekte/2_unbekannte_tuchplomben-t106577.0.html [20.09.2017.]), а також з середньовічного Сараю – першої столиці Золотої Орди (Клоков, Лебедев 2000, рис. 7). Але найбільше подібних пломб відомо з території середньовічного Угорського королівства (сучасні Угорщина, Словаччина та Сербія), всього 48 штук (серед них точне місце виявлення відоме лише в 37 випадках).

Датування більшості пломб, не рахуючи форлійської, проблематичне. Краківська була знайдена в шарах XIV ст., але англійські вже не датуються більш чітко, ніж XIV–XV ст., так само, як і сарайська. Деякі угорські та словацькі знахідки теж допомагають ближче датувати використання цього типу венеціанських пломб, самою ранньою з яких є вже згадана форлійська.

Серед 37 пломб з більш-менш точними стратиграфічними даними особливої уваги заслуговують знахідки з Вишеграду, Шимонован і з пештської частини Будапешту. У першому випадку майже ідентична українській венеціанська пломба була виявлена в шарах, чітко датованих останньою чвертю XIV ст., а, скоріше за все, 1360–1390 рр. Пломба з шимонованського замку також не виходить за межі XIV ст. (Hunka 1999, s. 303 (Obr. 4:12.); 304). Дуже подібна пломба з будапештських розкопок (вул. Молнара) була зафіксована вже в шарах першої половини XV ст. (Неопублікована, знайдена в 2017 році, за інформацію вдячні Вікторії Помазі-Хорват (Viktória Pomázi-Horváth)). Інші, стратиграфічно датовані знахідки, всі йдуть вже з пізніших, перемішаних шарів, як наприклад

на головному ринку міста Папа (Mordovin 2016, old. 66), в Дьорі (Неопублікована, за інформацію вдячні Андреї Деак (Andrea Deák)), на площі Святої Трійці в Трнаві (Lesák, Kováč, Hunka 2016, s. 59) або ще одна з Вішеграду (Varga 2014, 3. kép 2).

Всі відомі на сьогоднішній день венеціанські пломби представляють всього дві групи, причому до першої з них входить лише одна знахідка з замку Петюша (Остра Лука, Словаччина), неподалік від Зволена. Це порівняно велика, кругла плomba, з одного боку на загостреному знизу щиті сидячий крилатий лев, тобто герб Венеції, а з другого – бородата голова святого (скоріше за все Святий Марк Євангеліст), а навколо надпис [VEN]ETE. На цей тип схожа більшість англійських пломб, де зі зворотного боку також зображене чоловіче обличчя анфас і круговий надпис. Всі інші венеціанські пломби меншого розміру, дещо продовгуватої форми, з одного боку зображений сидячий крилатий лев як символ Венеціанської республіки, а зі зворотного – посередині якийсь символ, іноді з круговим надписом VENETIE. Цей центральний символ – зазвичай готична маюскульна Т, рідше В, і всього в двох випадках – А.

Узагальнюючи доступну на сьогоднішній день інформацію, бачимо, що даний тип пломб розповсюджений на доволі обмеженій території Європи. Такі знахідки зустрічаються переважно на тих територіях, про торгівлі зв'язки з якими ми знаємо з архівних джерел, а це: Англія, Франція, Австрія, південь Німеччини, королівства Чехія та Угорщина, і, сама Італія. Відзначимо, що незважаючи на велику кількість вже опублікованих пломб з півночі Німеччини і з Польщі, звідти подібні речі невідомі. У зв'язку з цим виникає питання: як ходорівська знахідка опинилася неподалік від Кам'янця-Подільського? Поки відповідь здається доволі однозначною: скоріше за все торговим шляхом з Угорського королівства. Звичайно ж, є ще одна можливість: південний маршрут через італійські колонії в Криму. Але, по перше, торгівельні зв'язки між Кримом і Польщею в XIV ст. були незрівнянно слабшими, ніж між Польщею та Угорщиною (особливо після особистої унії у часи короля Людовика I від 1370 до 1382 рр.). А по друге, італійські колонії в Криму належали генуезцям, які були головними політичними та економічними суперниками Венеції в цілому Середземномор'ї. Важко уявити, що саме вони сприяли просуванню венеціанської торгівлі з Польщею з південного напрямку через свої міста.

Якщо зробити огляд хронології, то бачимо, що всі чітко датовані знахідки походять з XIV ст. Це добре підтверджують і історичні факти (конфлікт з Сигізмундом і економічна блокада Венеції). А пов'язавши ці дані з хронологією та географією, видно, що на перший погляд несподівана знахідка добре пояснюється. За нашою інтерпретацією ця плomba супроводжувала рулон високоякісної тканини, скоріше за все італійського фустану, виготовленого в Венеції, спочатку в Угорське королівство, ймовірно до Буди. Відбувалося це в часи правління угорського та польського короля Людовика I (1370 – 1382 рр.). Перекуплений польськими торговцями в угорській столиці цей рулон повезли далі через Кошице та Дуклянський перевал до Львова, де його гуртом або в роздріб придбали торговці з Кам'янця. Як плomba потрапила на територію села Ходорівці – пояснити важко. Або там в XIV ст. було якесь поселення, і тканину купив собі швець, який і викинув вже непотрібну плombу. А ще більш ймовірно, що плombу загубили на шляху до Хотина, який згадується у складеному наприкінці XIV ст. списку “А се имена градом встѣм рускым далним и ближним” (Тихомиров 1979, с. 99).

ЛІТЕРАТУРА

- Клоков, В.Б., Лебедев, В.П. 2000. Западноевропейские торговые пломбы из развалин Сарая. *Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва. 17-21 апреля 2000 г. Тез. докл. и сообщений.* Москва. с. 275-277.
- Тихомиров, М.Н. 1979. *Русское летописание.* Москва.
- Chromy-Dubis, E. 2007. Ilustrowane noty plomb towarowych. *Kraków, europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791: katalog wystawy.* Lichończak-Nurek, Grażyna (ed.). Kraków. s. 374-379.
- Egan, G. 1998. *The Medieval Household. Daily Living. Medieval Finds from Excavations in London* 6. London. с. 1150-1450.
- Endrei, W. 1989. *Patyolat és posztó.* Budapest.
- Hunka, J. 1999. Nálezy olovených plômb na zaistovanie prepravovaných tovarov (14.–17. stor.) zo Slovenska. *Študijné zvesti Archeologického Ústavu SAV.* Nitra. 33. s. 295-309.

- Kühtreiber, Th., Marian, G. 2000. Zwei Tuchplomben von der Burgruine Schrattenstein. *Ein Beitrag zum niederösterreichischen Tuchmachergewerbe im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der landesfürstlichen Stadt Tulln. Unsere Heimat. Niederösterreich.* 71. s. 198-217.
- Kováts, F. 1902. *Nyugatmagyarország áru- forgalma a XV. században, a pozsonyi harminczad-könyv alapján.* Budapest.
- Lesák, B., Kováč, J., Hunka, J. 2016. Historicko-archeologický význam numizmatických nálezov z výskumov v Trnave. *Numizmatika.* 26. s. 54-61.
- Mordovin, M. 2016. *Posztó Pápa piacán. Veszprém-Pápa-Budapest.*
- Sabatier, A. 1912. *Sigillographie historique des administrations fiscales communautés ouvrières et institutions diverses ayant employé des sceaux de plomb (XIVe –XVIIIe siècles). Plombs historiés de la Saône et de la Seine.* Paris.
- Teke, Zs. 1973. Velence adriai gazdaságpolitikája és a Frangepánok a XV. században. *Történelmi Szemle.* 16. old. 160-169.
- Teke, Zs. 1979. *Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században.* Budapest.
- Van, Laere R. 2019. *Loden zegels & verzegelingen. Eerste hulp bij identificatie. I-II.* Hasselt.
- Varga, M. 2014. Késő középkori érmek Visegrád Fő u. 73. lelőhelyről, és előzetes anyagvizsgálati eredményeik. *Numizmatikai Közlöny.* 112-113. old. 61-75.

Maksym Mordovin,

Associate Professor
of the Department of Medieval Archaeology,
Scientific and Archaeological Institute
Lorand Eötvös University of Budapest (Hungary)

Ihor Prokhnenko,

PhD, Associate Professor
of the Department of Archaeology,
Ethnology and Culturology
Uzhhorod National University

RARE VENICE TEXTILE SEAL OF 14TH CENTURY FROM THE KHODORIVTSI VILLAGE OF

Local historians discovered a textile seal unique to Ukraine in May 2022 near the village of Khodorivtsi, Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region. The figure of a sitting winged lion is clearly visible, with a book (i.e. the Bible) in its front paws and a halo around its head presented on the front side. Such an image is unmistakably identified as a symbol of St. Mark the Evangelist, the patron saint of the city of Venice, and in the Middle Ages, of the entire Venetian maritime republic.

This seal accompanied a roll of high-quality fabric, most likely Italian fustan, first to the Kingdom of Hungary, probably to Buda during the reign of the Hungarian and Polish king Louis I (1370–1382). Bought up by Polish merchants in the Hungarian capital, this roll was taken further through Košice and the Duklja Pass to Lviv, where it was bought wholesale or retail by merchants from Kamianets. Then the fabric was purchased by a shoemaker, who threw away the unnecessary seal in Khodorivtsy, where in the 14th century there was some kind of settlement. And it is even more likely that the seal was lost on the way to Khotyn.

Keywords: *Khodorivtsi, Venice, maritime republic, textile manufacturing center, cloth seal, written sources, 14th century.*

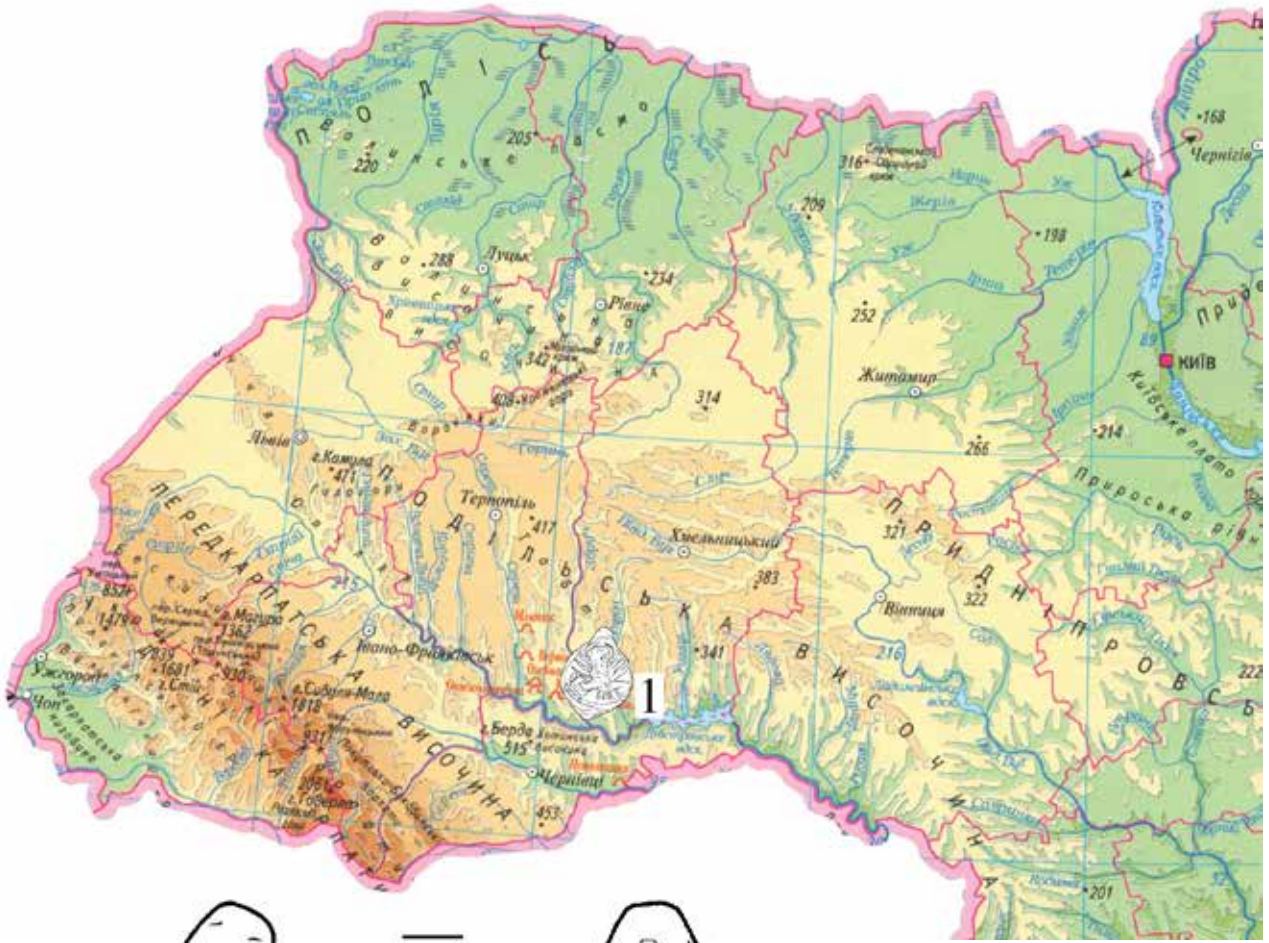

Рис. 1. Знахідка
венеціанської пломби
в с. Ходорівці
Кам'янець-Подільського р-ну
Хмельницької обл. України

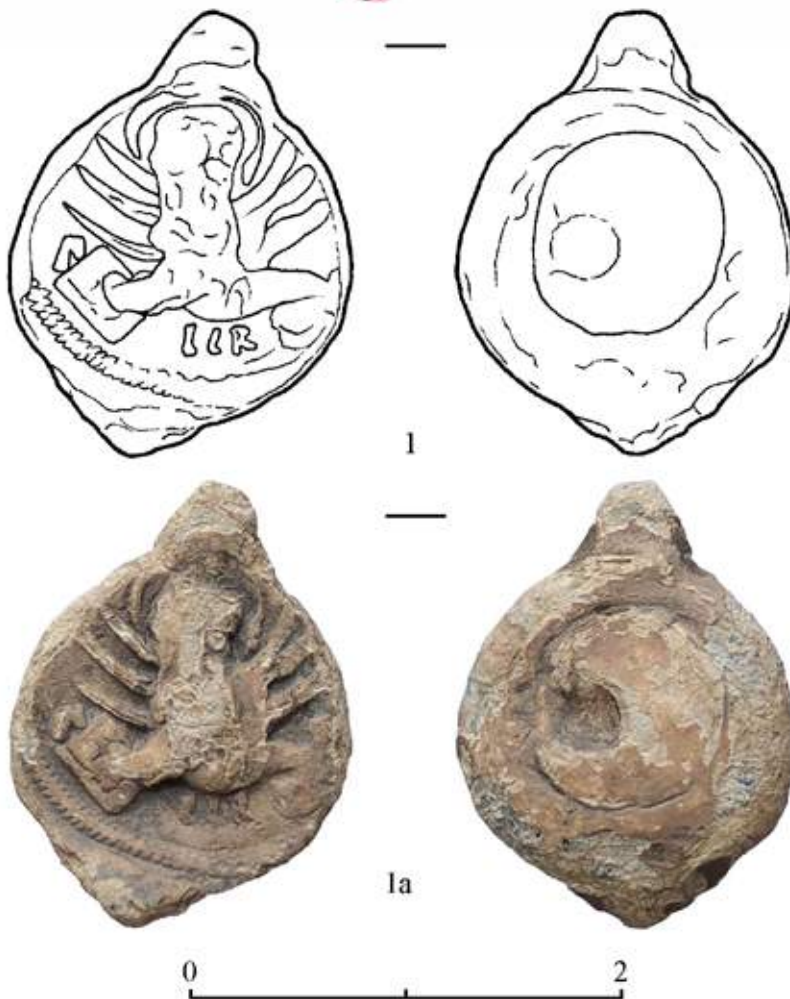

Рис. 2. Венеціанська
пломба з с. Ходорівці

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ»
Інституту археології НАН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИНБАРНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. НА ПОЛЬСЬКОМУ РИНКУ

Стаття висвітлює результати досліджень чинбарного комплексу другої половини XVI століття. Проаналізовано фрагменти виробничих споруд, органічні рештки, стратиграфічну та планіграфічну ситуацію. Дано попередній аналіз рухомого матеріалу, наведено аналогії.

Ключові слова: чинбарня, обробка шкіри, XVI століття, кераміка, історія ремесла.

У 2017-2018 році Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ проводила нагляд за відкриттям фундаментів східної частини південного кварталу площі Польський ринок. Житлова забудова кварталу була знищена під час та після Другої світової війни (рис. 1). Завданням досліджень було відкриття фундаментів втраченої історичної забудови будинків за адресами: Польський ринок, 29, 31, 33, 35 та П'ятницька, 12 (рис. 2).

З півдня ділянка межувала з проїжджою частиною провулку Ремісничого, зі сходу — з проїжджою частиною вул. П'ятницької, із заходу — з об'єктом незавершеного будівництва по пл. Польський ринок, 39 (відбудова початку 2000-х); з півночі — з фрагментом дороги, що розділяє червону лінію південного кварталу Польського ринку та міський сквер (рис. 1). Поверхня ділянки вирівняна, знівельована. Рівень сучасної денної поверхні відповідав відмітці 197-198,0 за Балтійською системою висот. Поверхня була частково вкрита асфальтним покриттям, частково завалена будівельним сміттям, частково задернована. Археологічні дослідження ділянки тривали майже рік з невеликими перервами.

Найбільш інформативною і багатою на археологічні об'єкти була східна частина ділянки, де існувало дві кам'яниці з великим внутрішнім двором (рис. 2). З півдня — за умовною адресою П'ятницька, 12; з півночі — Польський ринок, 29. Спочатку на ділянці були закладені розвідкові траншеї. Пізніше ділянка досліджувалась широкою площею.

У результаті робіт на ділянці П'ятницька, 12 – Польський ринок, 29 були виявлені матеріали та об'єкти трипільської культури, другої половини XIII — першої половини XV століття, другої половини XV — першої половини XVI століття, XVI-XVII, XVII-XVIII та XIX ст. Простежено безперервність заселення ділянки з другої половини XIII століття. З'ясовано, що масова кам'яна забудова на ділянці постає не раніше початку XVII століття. Виявлено артефакти та об'єкт доби Кам'янецького ейялету (1672-1699) та пізнішого часу (рис. 2).

Земляні роботи за адресами Польський ринок, 29, 31, 33, 35 були зосереджені, в основному, у межах фундаментів будинків і майже не торкнулися внутрішнього двору. На відміну від робіт на ділянці П'ятницька, 12 — Польський ринок, 29, переважна більшість ділянки, у межах відкритих фундаментів, була зайнята підземною забудовою.

Дуже цікавими були спостереження у квадратах АБ1Б1-9-14, де було зафіксовано групу об'єктів №1 та об'єкт №2 (чинбарня) (рис. 3-4).

Група об'єктів №1 була виділена у квадратах (А-Б-14,15,16,17,18, та А1-Б1-В1 -14-15-18-19) (рис.2-3). Вже на етапі зняття верхніх шарів було виявлено фрагмент печі XVI ст. та місцезнаходження з битим скляним і керамічним посудом XVII ст.

У складі групи об'єктів було досліджено фрагменти наступних споруд (рис. 3-4)

1. Частину заглибленої споруди 2 половини XIII – початку XV ст. (у її склад входили: західна яма (рис.3-4, 1с), східна яма (рис. 4, 1а) та верхня яма (з «вальками») (рис. 3-4, 1б);
2. Фрагменти споруди другої половини XV – I половини XVI ст. (рис. 2-4:1d, 1d1).
3. Піч другої половини XV – I половини XVI ст. (рис. 3-4:1e).
4. Частину цистерни для води 2 половини XVI – початку XVII ст. (рис. 2-4: 1fg).
5. Господарські ями 2 половини XVII-XIX ст (рис. 3-4: 1fg).

Об'єкти XIII – початку XVII століть були пошкоджені кам'яними фундаментами пізнішого часу. Хронологічно освоєння ділянки за часів середньовіччя і нового часу виглядало наступним чином:

- споруда другої половини XIII – початку XV ст.
- споруда другої половини XV – першої половини XVI ст.
- чинбарський комплекс другої половини XVI – початку XVII ст.
- початок XVII століття – кам'яна забудова площі Польський ринок.

Результати досліджень об'єкту №1 у тій частині, яка стосується фрагментів споруд та керамічного комплексу 2 половини XIII – початку XV ст. опубліковано (Нечитайло, Оногда 2021).

Над ними залягали рештки житлового будинку другої половини XV – першої половини XVI ст. Вони фіксувались у вигляді шару перепаленої глини середньої потужності 30 см на якому було виявлено розвал пічних кахель цього періоду (рис. 5). Кахлі залягали на глибині 0,9–1,4 від нульової відмітки, що відповідала рівню сучасної денної поверхні (рис. 4). Публікація комплексу кахель з фрагментів житла готується до друку. Рівень підлоги понижувався у західному напрямі, де в квадраті A1-15 глинобитна долівка була перерізана заглибленою спорудою (рештки резервуару для води) другої половини XVI – початку XVII ст. Над залишками резервуару для води залягала перерізна яма верхня частина якої містила матеріали XIX століття, нижня – 2 пол. XVII-го.

Власне, залишки резервуару для води було виявлено в результаті розчистки західного контуру ями 2 пол. XVII-XIX ст. (рис. 5). Спочатку на глибині 1,75 від 0 було розчищено дерев'яну плаху з орієнтацією Пн-Пд (рис. 4, 1f; 6). Плаха лежала на жовтому материковому перевідкладеному суглинку. Потужність суглинкової підсипки під плахою 6–8 см. За 20 см на захід від західного краю виявлено плахи простежено краї ями. Яма мала підпрямокутну форму. У розчищеній східній стінці фіксувались сліди перетлілих дерев'яних дошок (рис. 6). Дошки шириною 12–14 см були встановлені вертикально, на відстані 4–5 см одна від одної. Можливо в цьому місці стояла діжа.

Судячи з глибини залягання та стратиграфічної ситуації виявлена яма зі слідами дерев'яних дошок є об'єктом другої половини XVI ст. Конструктивні особливості ями (вертикальні прямокутні стінки, обшиті деревом у гідроізолюючому, суглинковому ґрунті) дозволяють припустити її використання як ємкості для зберігання води. Додатково на користь цього припущення свідчать також і залишки дерев'яного водогону у об'єкті №2. Напрямок і орієнтація дубових плах водогону, веде якраз у напрямку ями, обшитої деревом у квадраті A1-14-15. Об'єкт №2 інтерпретується нами як чинбарський комплекс

Отже яма, виявлена у квадраті A1-14-15, за комплексом ознак була визначена нами як ємність для зберігання і подачі води для потреб чинбарні. Рухомий матеріал у об'єкті не виявлено. Інтерпретація та датування об'єкту базуються на планіграфії, стратиграфії та конструктивних особливостях об'єкту.

Вищеописана яма під резервуар для води перерізала підлогу глинобитної споруди з розвалом кахель другої половини XV-середини XVI ст. (рис. 3, А; 4, 1d; 5). Отже, чинбарня виникла, коли будинок з кахлями вже перестав існувати. Будинок з кахлями згорів, про що свідчить потужний шар перепаленої глини у східній частині споруди. Частина кахель була знайдена в заповненні чинбарного чану (рис. 11). Це є додатковим аргументом на користь датування чинбарні пізнішим часом, аніж будинок з кахлями. На початку XVII ст. чинбарня перестає існувати. Цистерна для води поступово перетворюється у сміттєву яму.

Групу об'єктів №1 та об'єкт №2 з півдня розділяла кам'яна стіна (рис. 3-5).

Об'єкт №2

Зі сходу об'єкт перерізаний західною стіною будинку П'ятницька, 12. Стіна розмежовувала ділянки за адресою Польський ринок, 29 і Польський ринок, 31 (рис. 2-4). З півдня об'єкт пошкоджено при спорудженні підвалу №1. Зі сходу об'єкт перерізала яма сучасного перекопу. З півночі об'єкт перерізала кам'яна стіна з орієнтацією Зх-Сх у кв. Б1-А1-А-Б-13, за якою знаходилась група об'єктів №1.

Об'єкт досліджено в межах квадратів A1-А-Б-9-12 (рис. 2; 4).

Стратиграфія об'єкту по лінії Пн-Пд (рис. 4, b-b1; 7) показала, що на глибину 0,4–0,7 від сучасної денної поверхні ділянка була заповнена будівельним сміттям 2 пол. XIX–XXI ст. (рис. 7). На глибині 0,4–0,7 у квадратах 12–13 фіксувався горизонт денної поверхні, що мав вигляд мощення із дрібного гравійного каменю (рис. 7). Цей шар датується знахідкою соліда Августа III Товстого 1753 року (П'ятницька, 12, об'єкт № 2, кв. A12, гл. 0,7 м). На аверсі монети портрет Августа III та легенда «AVGVSTVS•III•REX•POL». На реверсі шестипольний герб та легенда «EL•SAX•1753». Нижче цього горизонту залягав шар суглинку зі шматками печини, матеріалами XVII ст. та лінзами чорнозему (рис. 7). Під ним, на глибині 1,2–1,3 фіксувався чорний ґрунт насичений тлілим деревом (рештки кори для дубіння шкіри), вуглинками, дрібним камінням та матеріалами

XIV-XVI ст. (рис. 8). Цей шар простежено по всій площі об'єкту у кв. А-Б-10-13. У квадратах А-Б-11 було досліджено господарську яму I половини XIX ст. (рис. 7).

На глибині 1,4-1,8 у квадратах Б-10-11 було виявлено зотлілі дерев'яні конструкції (рис. 3-4; 8). Одна з яких, у квадраті Б-10, виявилась залишками чинбарного чану (рис.3-4; 9).

Частина зрубної конструкції чинбарного чану була відкрита під час нагляду за розчисткою фундаментів у березні-квітні 2017 року (рис. 8). Тоді, під час зачистки північно-східного кута зрубної конструкції чану було виявлено кутовий фрагмент полив'яної коробчастої кахлі (рис. 11). Кахля синхронна виявленням на долівці споруди у кв. АА1-14-15 і датується другою половиною XV – першою половиною XVI століття. Виявлення фрагменту цієї кахлі у заповненні чану дає додатковий хронологічний маркер. Заповнення верхнього шару зрубної конструкції надійно датується розвалами горщиків першої чверті XVII ст. (рис. 9). Вони потрапили до чинбарного чану, коли він вже перестав виконувати свої функції і перетворився на смітник. Східна частина чану була розчищена ще в квітні 2017 року і законсервована (рис. 8). Дослідження західної частини чинбарного чану відбувались під час IV етапу робіт у листопаді-грудні 2017 року (рис. 10).

У верхній частині заповнення чинбарного чану було розчищено розвали горщиків початку XVII ст. (рис. 9). Розміри конструкції 1,5х1,5 м. Діаметр стовпів від 0,1 до 0,15 м. Стінки чану зроблено з дощок. Розміри дощок і спосіб їх кріплення з опорними стовпами простежити не вдалось через сильні деструктивні процеси. У спорудженні конструкції, окрім дерева, було використано суглинок та гравійний камінь.

Зачистка західної стінки чинбарного чану показала, що стратиграфія чинбарного чану складалась з шести шарів (рис. 10).

40 см	Суглинковий гумусований шар, насичений тлілим деревом, та органічним тліном (гній з соломою?) та керамікою кін. XVI- поч. XVII ст.
6-10 см	Прошарок світлого мішаного суглинку
30 см	Суглинковий гумусований шар, насичений тлілим деревом та органічним тліном
6-10 см	Прошарок світлого мішаного суглинку
15-18 см	Шар тлілого дерева
	Світлий материковий суглинок

Збережена висота заповнення чану складала 1,2-1,3 м. У верхньому 40 см шарі, насиченому тлілим деревом та органічним тліном (гній з соломою) було знайдено фрагменти шкіри (рис. 12). Смуги шкіри складені вдвоє. Одна зі смуг з двома наскрізними округлими отворами. Ширина смуг шкіри 3-4 см. Збережена довжина 8-10 см.

На межі квадратів А-А1-11-12 рівень денної поверхні було штучно підвищено на 0,5-0,6 м шляхом підсипки, що складалась з мішаного ґрунту з каменем (рис. 4). Ця підсипка та штучне пониження денної поверхні, де було розчищено дерев'яні конструкції, забезпечували перепад висот для подачі води в чинбарню. На узвишші, в кв. А1-12 було відкрито рештки дерев'яного водогону (рис.3-4; 14).

Денна поверхня культурного горизонту, пов'язаного з функціонуванням чинбарного комплексу, мала вигляд гумусованого ґрунту, насиченого органічними рештками та тлілим деревом (корою). На поверхні цього ґрунту спостерігалась підсипка з гравію та вапнякових каменів невеликих розмірів (рис. 13). У квадратах Б-12-13 під вищеописаним фіксувався бурий «трипільський» суглинок та світлий, материковий.

У квадраті А1-12 було простежено залишки дерев'яного водогону (рис. 3-4; 14). Водогін мав вигляд двох паралельних брусів з твердих порід дерева зі стороною 8-12 см¹. Бруси були впущені в мішаний суглинковий ґрунт. Над брусами водогону фіксувався шар тлілого дерева (кори) в гумусованому ґрунті, аналогічний шару №23, зафіксованого по всій площі чинбарні (рис.128).

Східний брус зберігся на довжину 2,25 м і простежувався в південно-східному напрямку на довжину 1,5 м, в бік чинбарного чану у вигляді дерев'яного тліну (рис. 14). Західний брус зберігся

1 На цей момент зразки деревини передані на визначення старшій науковій співробітниці відділу археології Києва ІА НАНУ, д.і.н. Сергєєвій М. С.

на довжину 1,5 м.). Перші 0,5 м зачищеної конструкції водогону у північній частині були прокладені майже паралельно. Далі на південь бруси були розведені на ширину 1,2–1,5 м.

На межі квадратів А-А1-11-12 рівень денної поверхні було штучно понижено на 0,5–0,6 м. Тут фіксувався насип з мішаного ґрунту з каменем (рис. 13). Ця підсипка та штучне пониження денної поверхні, де було розчищено дерев'яні конструкції, забезпечували перепад висот для подачі води в чинбарню.

Як було з'ясовано вище, у кв. А1-Б1-14-15 долівку споруди з кахлями було перерізано ямою при облаштуванні ємкості для води для потреб чинбарні. Таким чином відносна хронологія об'єктів №1-2 на ділянці виглядає так:

- Заглиблені частини споруд 2 половини XIII – поч. XV-го ст.;
- Житло з кахлями у кв. А-А1-14-15 – 2 половина XV-го (?) – перша половина XVI ст.
- Чинбарний комплекс 2 половини XVI ст. – початку XVII ст.
- Вирівнювання ділянки шляхом суглинкових підсипок XVII – XVIII ст.

Отже, на момент заповнення верхнього шару чану споруда з кахлями у кв. АА1-14-15 перестала існувати. Найімовірніше це сталося ще у другій половині XVI ст., коли підлога споруди з кахлями була перерізана ямою для води на потреби чинбарні (рис. 5).

Матеріал з комплексу чинбарні:

Представлений двома хронологічними групами матеріалу:

- матеріал 2 половини XIII – поч. XV ст. перевідкладений при будівництві чинбарні.
- матеріал 2 половини XVI – поч. XVII ст. – періоду функціонування та занепаду чинбарського комплексу.

Переважну більшість знахідок періоду існування чинбарні становлять уламки гончарного посуду. Черепок керамічних виробів, в основному, сірого кольору різних відтінків від світло-сірого до бежевого і чорного. У тісті значний домішок піску. Черепок відносно важкий. Посуд виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі. На денцях – слід від зрізання ниткою. Більшу частину фрагментів становлять горщики. Більшість – типові для цього періоду сіроглиняні димлені вироби зі значним домішком піску у тісті. Основна форма горщиків овоїдна, вінця плавно вигнуті назовні з масивним валиком і виїмкою під кришку. Вінця цього типу мають значну кількість підваріантів: класичні (рис. 15: 1384); з гострокутними підрізами зовнішньої сторони (рис. 15: 1404), з вертикально підрізаною верхньою зовнішньою площиною вінця (рис. 15: 1403). Плечова частина і, частково, боки горщиків вкриті рифленими лініями. Трапляються екземпляри з лініями штампованого орнаменту. На відміну від комплексів 2 половини XV століття, де основна маса вінець горщиків з масивним валиком потовщеним на краю і виїмкою під кришку сіроглиняні, морені, у комплексі чинбарні трапляються червоноглиняні вінця горщиків аналогічного профілю оздоблені темно-зеленою, або темно-коричневою поливою.

Ще одним варіантом вирішення вінець червоноглиняних горщиків є вертикальні прямі вінця з потовщеним манжетом на краю, незначно відігнуті назовні. Два фрагменти горщиків з такими вінцями мали крайкування зеленою поливою і заглиблений орнамент у вигляді хвилястої лінії по вінцю (рис. 15:1400). Один з них має вертикальні незначно відігнуті назовні вінця з манжетом зовні. Манжет з підпрямокутною підрізкою граней. До вінця і тулуба кріпиться стрічкова ручкою (рис. 15:1403).

Ще один варіант горщиків з шару чинбарні повного профілю під номером №1363 (рис. 16). Черепок жовтого кольору, зовнішня поверхня вкрита кіптявою. Горщик овоїдної форми. На денці помітні сліди зрізання ниткою з гончарного круга. Вінце коротке, різко відігнуте назовні, верхня площина зрізана горизонтально. Край потовщений, заокруглений. Верх тулуба прикрашений заглибленою хвилястою лінією. У нижній частині горщика за 3,5 см від денця просвердлений наскрізний отвір, що вказує на ремонт горщика в процесі його використання. Висота горщика 26,0. Товщина стінки 0,7–1. Діаметр вінця – 20,9 см. Цей тип горщиків, у фрагментованому стані, трапляється в керамічних комплексах 2 половини XV ст. – першої половини XVI ст. Зокрема, відомий в матеріалах горну вулиці Татарської під типом І.5 (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, с. 231, рис. 2:5)

Окрім горщиків, в комплексі чинбарні представлені сковорідки-ринки. Один з найбільш збережених екземплярів було склеєно з розвалу №1450, що трапився у кв. А-13 (рис. 17). Вінце різко відігнуте назовні, валикоподібно потовщене, край трикутний. Діаметр вінець – 20 см. З внутрішнього боку бровка під накривку. Внутрішня сторона вкрита поливою брудно-зеленого кольору. На боках рифлення. Ніжки конічні, збережені частково на висоту 2 см. Тулійка (ручка) порожниста, округла в перерізі, ближче до краю має манжетоподібне потовщення. Вінця тулійки округлі, товщиною 0,7 см.

Розвал макітри з комплексу чинбарні (рис. 18). Черепок бежевого кольору. Вінце різко відігнуте назовні, під кутом майже 45 градусів, край заокруглений. Вінце від тулуба відділене рельєфним валиком. По тулубу рифлення. На денці сліди від зрізання ниткою з гончарного круга. Діаметр вінця – 28 см. Діаметр денця – 22 см.

Окрему хронологічну групу складають горщики, що потрапили у верхній шар заповнення чинбарного чану, після припинення існування чинбарні. Це тонкостінні сіроглиняні димлені посудини. Горщики невисокі. Плечова частина неширока. Придenna частина невисока, приблизно відповідає верхній за висотою. Вінце пряме вертикальне, незначно відігнуте назовні. Посередині висоти вінця – гострокутний виступ, або рельєфний валик, розчленований пальцевими зачіпами (рис. 9; 15: 1388; 19).

Вдалося реставрувати один горщик повного профілю (№1362) (рис. 19). Це сіроглиняна посудина овоїдної форми, зовні вкрита кіптявою. Висота горщика – 17,2 см. Діаметр вінця – 15,2 см, діаметр денця – 10,3, товщина стінки – 0,5 см. Горщик оздоблений рифленням по плечовій частині. Зовні посередині вінця рельєфний валик, розчленований пальцевими зачіпами. Вони датуються початком (умовно – першою чвертю) XVII ст. Не виключено, що припинення функціонування чинбарного комплексу співпало з початком масовим кам'яним будівництвом на площі Польський ринок після пожежі 1616 року. Аналогічні горщики були знайдені в заповненні господарської печі, виявленої біля вежі Сільницького в Кам'янці-Подільському (Нечитайло Ніколаєва 2016, с. 171, рис. 3, В). Подібні горщики відомі в синхронних місцезнаходженнях з території України, що датуються за матеріалами з м. Дубно кінцем XVI – початком XVII століття (Прищепя 2021); а Рівного (Чекурков 2012), Полтавщини (Коваленко 2013), Любліна – початком XVII століття (Urbanik 2000).

У заповненні чинбарні знахідок з чорного металу трапилось небагато. Втім, окремі з них мають відношення до обробки шкіри, як, наприклад, пробійник (рис. 20: 1718). Цікавими є речі особистого вжитку: кресало та пряжка (рис. 20: 1717, 1723).

Отже, стратиграфічні спостереження та аналіз знахідок із заповнення чинбарного комплексу дозволяють відносити його існування до другої половини XVI століття. На початку XVII століття функціонування чинбарні в цьому місці припиняється.

Першим подібний комплекс було досліджено у 1997 році Святославом Терським та Віктором Войнаровським у Львові (Терський Войнаровський Овчінніков 2007). Що характерно, топографія, конструктивні особливості та комплекс знахідок був надзвичайно подібним на комплекс досліджений нами у 2017-му.

Львівський чинбарний комплекс, як і в нашому випадку, був розміщений в південній частині сучасної площі Ринок. У його склад входили різні виробничі місця, зокрема чани, розміри яких (чан №2) був близький за розмірами до дослідженого нами: 1,46 x 1,35 (чан №2), 1,6 x 1,6 (чан №4). Заповнення чанів виявлених у Львові теж складали шари з перегноем, де були виявлені фрагменти шкіряних виробів.

У заповненні чану №2 було знайдено фрагменти горщиків аналогічних виявленим нами (Терський Войнаровський Овчінніков 2007, с. 300, рис. 6). Вони маркують період припинення існування комплексу початком XVII століття. Дендрохронологія чану №1 дала дату 1530–1540-ві роки, що збігається з нашими висновками щодо хронології кам'янецької чинбарні. З чану №4 походить ціла форма макітри повністю аналогічна нашій (Терський, Войнаровський, Овчінніков 2007, с. 306, рис. 12). Окрім чанів до складу львівського комплексу входили залишки діжок для різних рідин. Рештки подібної діжки, до якої було проведено дерев'яний водопровід, було досліджено нами у складі кам'янецького чинбарського комплексу (рис. 2-6).

Віктор Войнаровський відомий своїми дослідженнями слідів археологічних промислів та ремесел (Гупало 2018). Результати його досліджень дозволяють уточнити окремі обставини та деталі функціонування кам'янецької чинбарні.

Піч для випалу вапна була знайдена нами у квадраті 3-10 за 9 м на схід від чинбарного чану. Вапно використовується для вичинки шкіл великої рогатої худоби, коли необхідно видалити шерсть. «Підтвердженням саме чинбарського характеру комплексу є і присутність значної кількості гною в чанах: шкіри перекладавались гноем, в ньому вони пріли і розрихлялись [Turnau, 1975, s. 45]. Найважливіша технологічна операція вичинки шкіри наступного етапу – дублення. Для дублення 100 кг сирової шкіри необхідно близько 450 кг дубової кори чи 380 вербової (Войнаровський с. 309). Шари насичені дубовою корою були виявлені під час досліджень львівської чинбарні. В ареалі кам'янецької чинбарні долівка була щільно заповнена корою, колір ґрунту мав яскраво коричневий колір (рис. 3; 8-9; 13).

Дослідження чинбарського комплексу в південній частині Польського ринку дозволило по новому поглянути на історичну топографію та історію ремесла в Кам'янці-Подільському. Обробка шкіри потребувала великої кількості води і, зазвичай, розміщувалась ближче до природних вододій. Кам'янецьку чинбарню влаштували в самому центрі міста, в елітному кварталі. Можливо близькість до міського ринку мала для її власників більше значення ніж легкий доступ до води. Чинбарня – це завжди сильний специфічний запах органіки яку давали як сама свіжа шкіра так і різноманітні інгредієнти для її обробки куди входив гній та нутрощі тварин. Цей запах частково відчувався і при археологічних дослідженнях комплексу. Звісно, під час функціонування чинбарні він був інтенсивнішим. Втім, це не стало на заваді розміщенню майстерні з обробки шкіри в центрі міста, що додавало барв в атмосферу пізньосередньовічного Кам'янця-Подільського.

ЛІТЕРАТУРА

- Гупало, В. 2018. «Археологія шкіри» або археологія ремесла (штрихи до портрета Віктора Войнаровського). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 22, с. 11-22.
- Коваленко, О., Луговий, Р. 2013. Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютецька. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст., Вип. 22, ч. 1.*, с. 121-128.
- Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII – першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 6, с. 136-179.
- Нечитайло, П., Ніколаєва, Г. 2016. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького. *Археологія & фортифікація України: Збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції*, с. 167-171.
- Прищеп, Б. 2021. Археологічні джерела до вивчення Дубна кінця XV–XVI ст. *Дубенський науковий вісник*, 3, с. 3-16.
- Старенький, І.О., Болтанюк, П.А., Левінзон, Є. Ю. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*, Вип. 4, с. 230-240.
- Терський, С., Войнаровський, В., Овчінніков, О. 2007 Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Вип. 11, с. 295–314.
- Чекурков, В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV – першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007-2008 роках. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст., Вип. 21, ч. 1*, с. 5-12.
- Urbaniak, W. 2000. Zbiór nowożytniej ceramiki naczyniowej z podwórza przy ul. Jezuickiej 5 w Lublinie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, T. 5, s. 215-229.

Nechytailo Pavlo,
PhD, Senior Researcher of the State Research Center
“Archaeological Protection Service of Ukraine”
of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RESEARCH OF THE TANNERY OF THE SECOND HALF OF THE 16th CENTURY ON THE POLISH MARKET

The tannery complex of the second half of the 16th century was discovered as a result of archaeological research of the lost historical architecture in the southeastern quarter of the Polish Market Square. The residential buildings of the quarter were destroyed during and after World War II. In areas free from underground buildings (basements), archaeological sites from the Eneolithic period and the second half of the 13th – 19th centuries were discovered.

During the investigation of object No. 2, parts of the tannery were identified. This includes a remnant of a wooden tannery vat, a fragment of a wooden water pipe, and the grate of a water container (barrel?). To

supply water, the bottom surface of the vat was lowered individually by 0.6 m. To supply water, the level of the day surface at the location of the vat was artificially lowered by 0.6 m. The daytime surface of the tannery was covered with bark, which was used for tanning leather. The analysis of the filling of the tannery's objects and area allows us to date its existence to the second half of the 16th century. The tannery stopped functioning in the early seventeenth century. The archaeological material is represented by ceramic pottery, ironware, and fragments of processed leather.

A similar object was investigated by Viktor Voynarovsky in Lviv in 1997.

Keywords: tannery, leather tanning industry, 16th century, pottery, history of the craft.

Рис. 1. Територія досліджень на фрагменті мапи Кам'янця-Подільського

Рис. 2. Загальний план розкопу з позначеними об'єктами

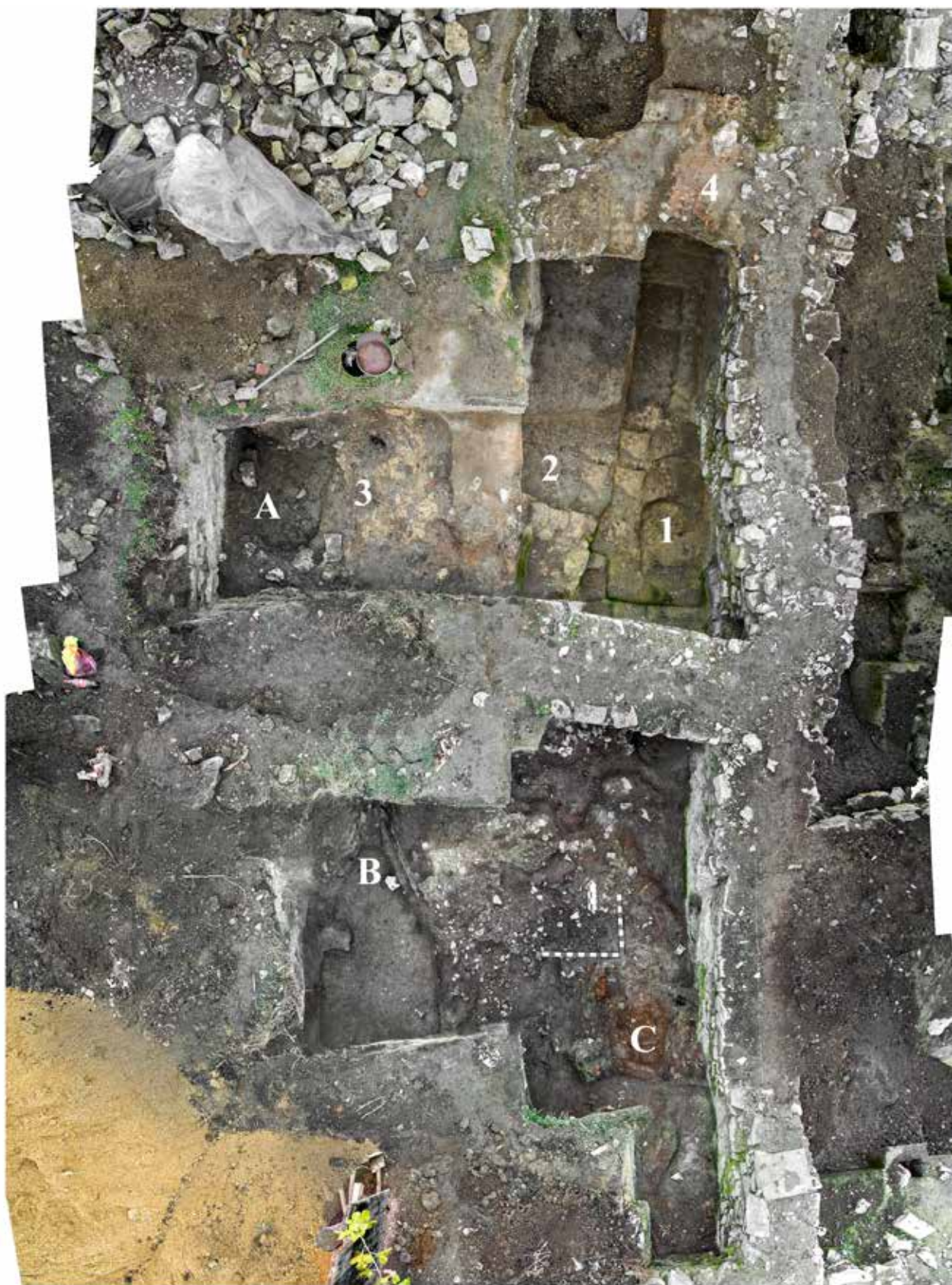

Рис. 3. Об'єкт № 2. Зйомка коптером об'єктів № 1-2 на фінальному етапі робіт (виконавець – С. В. Коваленко).
 А - ємкість для зберігання води, В- залишки водогону; С - чинбарний чан.; 1 – Східна яма;
 2 – Верхня яма з «вальками»; 3 – Західна яма; 4- піч I половини XVI ст.

Рис. 4. Фрагмент плану розкопу з позначенням групи об'єктів № 1 і № 2.
 1f1g- ємкість для зберігання води; 1a – Східна яма; 1b – Верхня яма з «вальками»;
 1c – Західна яма; 1d – підлога житла I половини XVI ст. з кахлями; 1e – піч I половини XVI ст.

*Рис. 5. Вгорі – розвал кахель першої половини XVI ст. на долівці житла.
Внизу – ліворуч розвал кахель на підлозі,
праворуч – яма під ємкість для зберігання води*

Рис. 6. Сліди вертикальних та горизонтальних дощок в ямі під ємкість для зберігання води

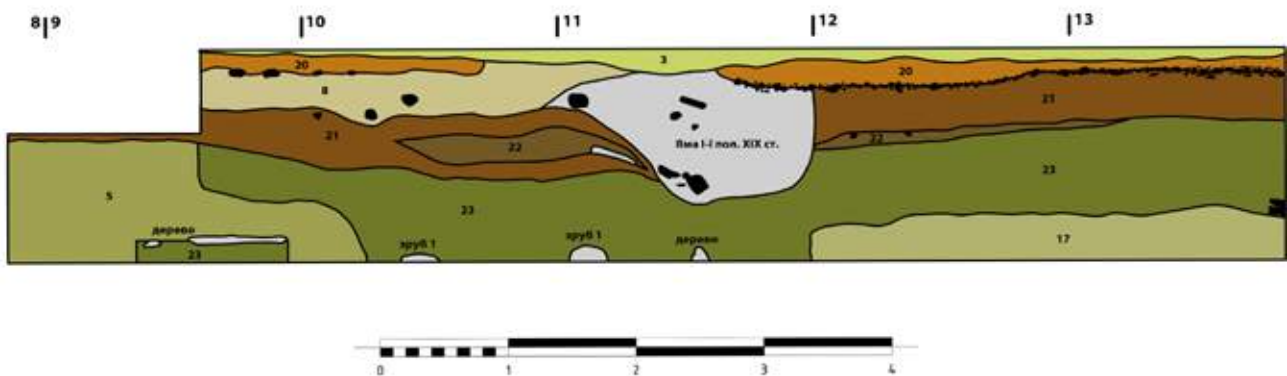

Рис. 7. Стратиграфія об'єкту № 2 по лінії b-b1 (рис. 4).

- Умовні позначення: 3 – будівельне сміття 2 половини XX століття;
 5 – викид ґрунту з-під траншеї під стіну, або при будівництві підвалу з матеріалами XIX ст.;
 8 – сірий шар ґрунту з крапленнями вуглинок, дрібного каміння, обмазки та фрагментів будівельної кераміки і керамічного посуду 2 половини XVII ст.;
 17 – шар суглинку бурого кольору з матеріалами трипільської культури;
 20 – гумусований темно-сірий шар з матеріалами 2 половини XVIII–XIX ст.;
 21 – мішаний суглинок; 22 – мішаний чорнозем з камінням і фрагментами кераміки XVI–XVII ст.;
 23 – чорний ґрунт насичений тлілим деревом, вуглинками, дрібним камінням та матеріалами XIV–XVI ст.

*Рис. 8. Дерев'яні конструкції чинбарні на етапі виявлення.
Масштабні лінійки стоять біля чинбарного чану*

*Рис. 9. Чинбарний чан на етапі зачистки та розвал горщика
початку XVII століття in situ*

Рис. 10. Чинбарний чан. Розріз західної сторони

*Рис. 11. Фрагмент кахлі першої половини XVI ст.
в заповненні чинбарного чану*

Рис. 12. Фрагменти обробленої шкіри в заповненні чинбарного чану

Рис. 13. Зачистка горизонту чинбарні.
Вгорі – штучний перепад висот з кам'яною підсипкою.
Внизу – кора на рівні денної поверхні чинбарні

Рис. 14. Фрагмент дерев'яного водогону чинбарні

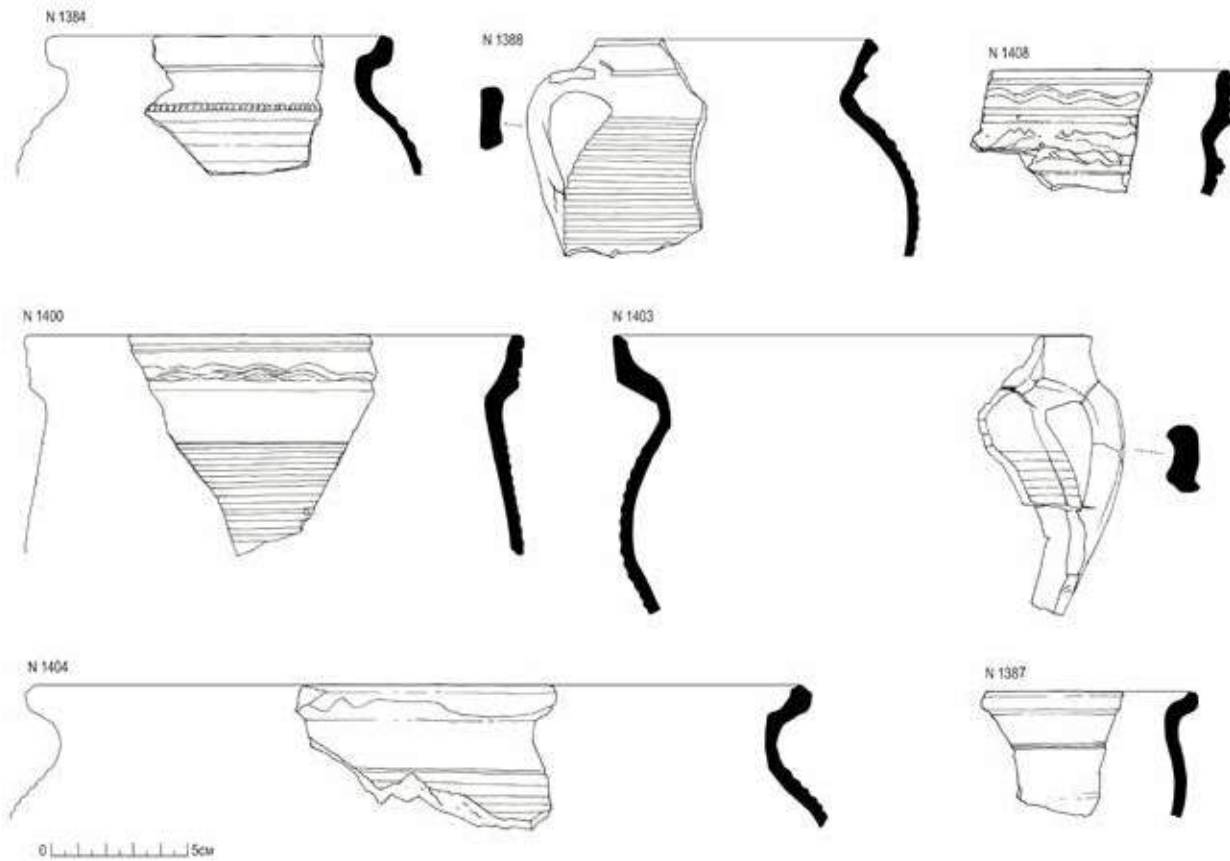

Рис. 15. Фрагменти керамічного посуду із заповнення чинбарні: 1384, 1387, 1400, 1403, 1404, 1408 – XVI ст.; 1388 – початок XVII ст.

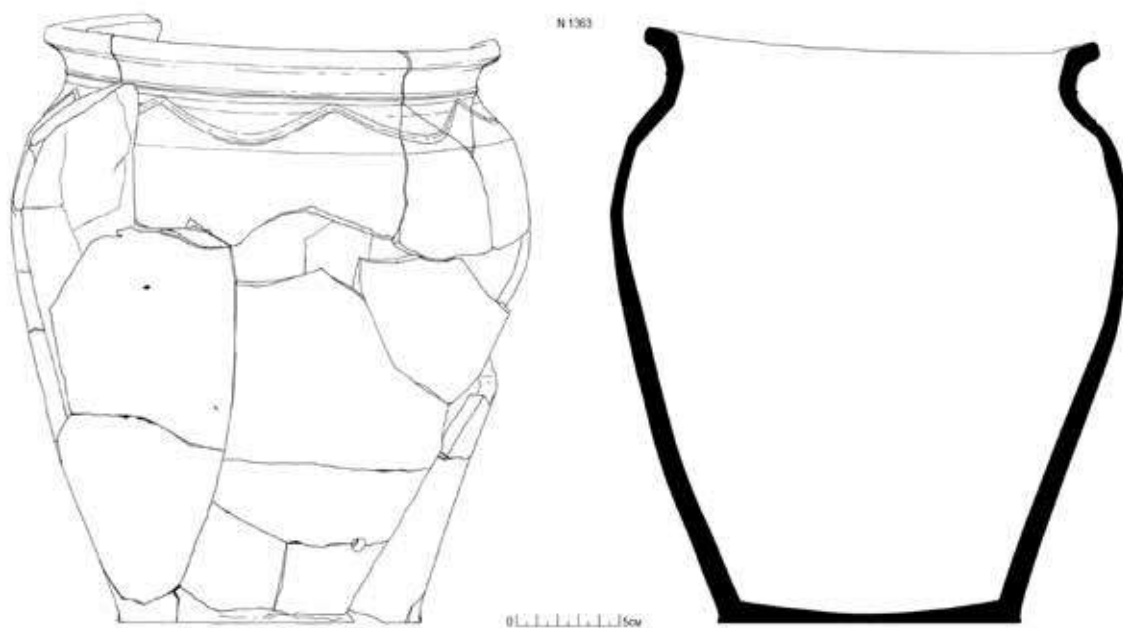

Рис. 16. Горщик XVI ст. з чинбарного комплексу. Рисунок Н. Соїко

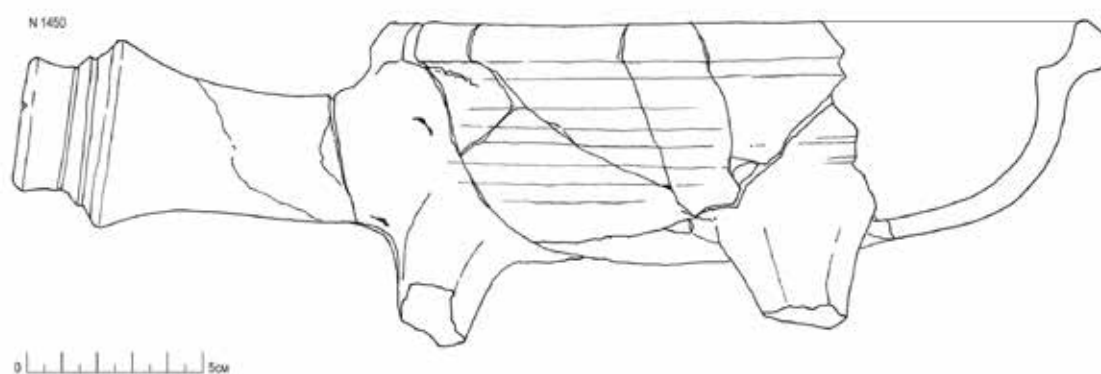

Рис. 17. Сковорідка другої половини XVI ст. з чинбарного комплексу

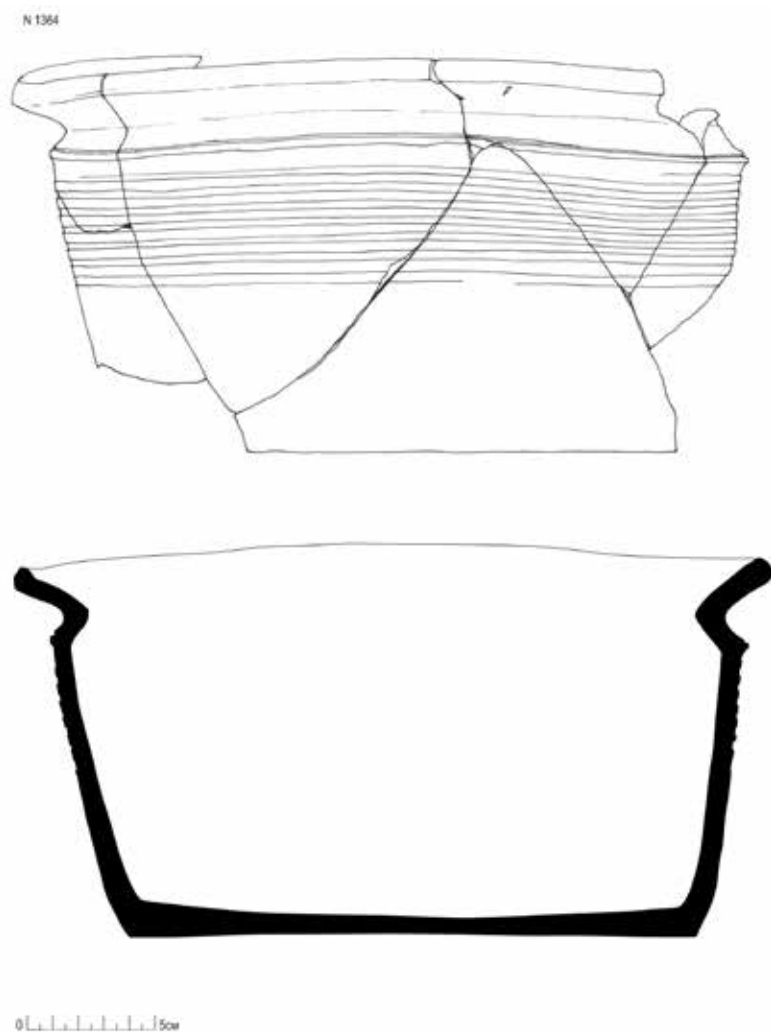

Рис. 18. Макітра XVI ст. з чинбарного комплексу. Рисунок Н. Соїко

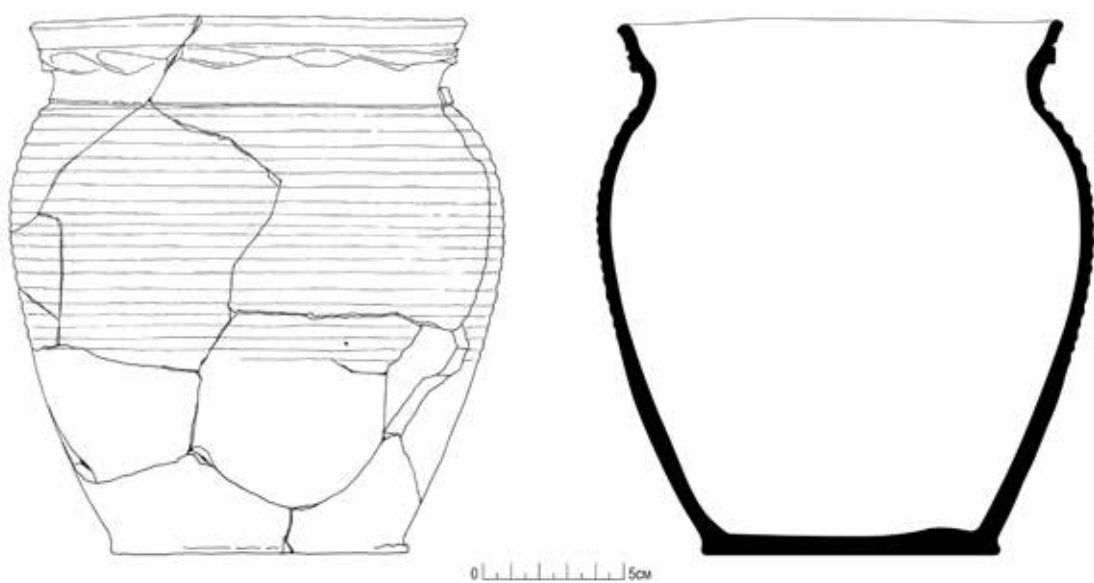

Рис. 19. Горщик початку XVII ст. з чинбарного комплексу. Рисунок Н. Соїко

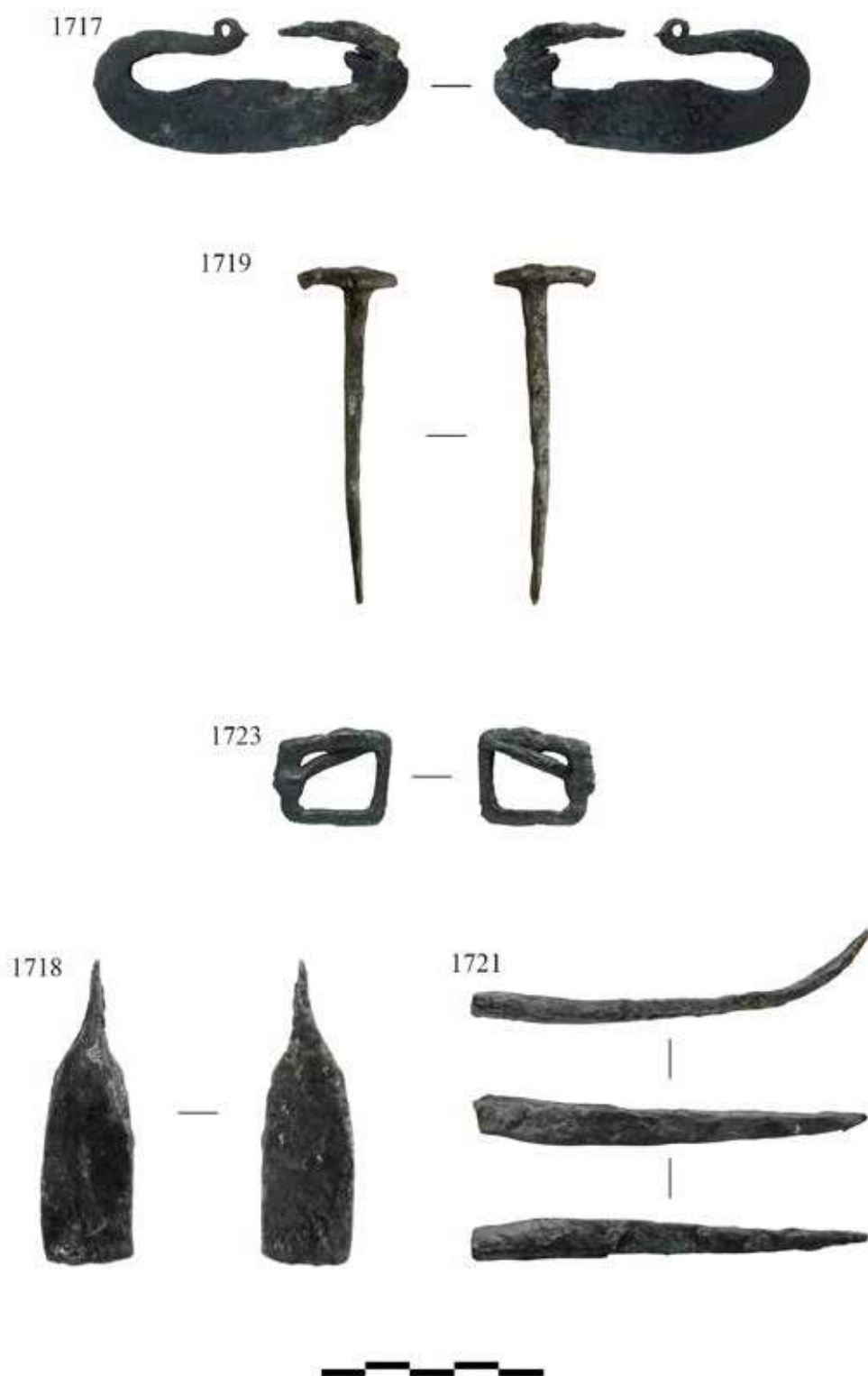

Рис. 20. Залізні вироби з чинбарного комплексу:
1717 – кресало; 1718 – пробійник; 1723 – пряжка; 1719, 1721 – цвяхи

Віктор Ветров,
завідувач сектору археології
Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

Ксенія Бондар,
доктор геологічних наук
Інститут геофізики (Варшава, Польща)

Євген Поляченко,
кандидат геологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна
НАН України

Семен Черкес,
аспірант Інституту геофізики
ім. С. І. Субботіна НАН України

ГЕОФІЗИЧНІ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДІЛЯНЦІ ПІВНІЧНОГО МУРУ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ

З 2020 року нами відпрацьовується методика застосування в Меджибізькому замку геофізичних методів дослідження. Найбільш ефективними є георадарна та магнітна зйомки. В 2023-2024 роках дослідження проводились на ділянці Північного муру. Там була проведена георадарна та магнітна зйомка. З метою перевірки геофізичних даних в зонах сканування було закладені два шурфи та дві свердловини. Шурфом №1 зафіксована засипка водовідвідної траншеї каменем. Об'єкт датований 19 сторіччям. Данні георадару підтверджені. Шурфом №2 зафіксована траншея, що була призначена для будівництва замкового муру. Данні магнітної зйомки підтверджені. Об'єкт датований 16 сторіччям. Двома свердловинами простежено продовження траншеї на схід.

Ключові слова: георадар, магнітна зйомка, пошукове буріння, Меджибізький замок, археологія.

Геологічні та геофізичні дослідження Меджибізького замку проводились з метою з'ясування потужності культурного шару на різних ділянках, отримання даних про технічний склад ґрунтів культурного шару та його природної основи, визначення рівня вологості ґрунтів та наявності водоносних горизонтів. Для цього починаючи з 2016 року розроблено методику дослідження та закладено серію свердловин, які були зроблені різними типами бурових установок залежно від потрібного типу керна та глибини свердловини. Геологічну інформацію частки свердловин продубльовано шурфами, з яких отримано розгорнуту стратиграфічну інформацію. Водночас в деяких стратиграфічних шурфах ручним буром були поставлені свердловини з метою отримання додаткової інформації про геологію, що знаходиться нижче культурного шару на рівнях від 2 до 8 метрів (Гарник, Віславський 2016; Жадан, Ращенко 2017).

З 2020 року відпрацьовується розроблена методика застосування в Меджибізькому замку геофізичних методів для виявлення та картографування підземних об'єктів без проведення розкопок. Найбільш ефективними геофізичними методами в умовах потужного культурного шару та компактної кам'яної забудови є георадарна та магнітна зйомки. (Ветров, Бондар 2023, с. 59-69.) Перевагами цих методів є економічна ефективність, відсутність впливу на навколишнє середовище та можливість швидко отримати інформацію про особливості структури археологічного шару. Тому паралельно з геологічними та архітектурно-реставраційними дослідженнями відбувалась георадарна зйомка. (Bondar, Vietrov 2023, p. 4-10).

Поеднання магнітного та георадарного сканування проводиться в рамках проекту, який має на меті визначення підстав для проведення археологічних розвідок та вибору ділянок розкопок, які пов'язані з пізнім періодом КР, часом ВКЛ та раннього модерну. Така практика зарекомендувала себе при обстеженні багатошарових комплексів із щільною забудовою. Наприклад гарні результати використання такої методики отримані під час дослідження пізньоримських та ранньосеред-

ньовічних об'єктів в Центральній та Південній Італії (об'єкти Монастеро та Мадонна делла Валле) (Bavusi et al. 2010, p. 89–95).

Результати комплексного застосування методів геології та геофізики під час археологічних досліджень Меджибізького замку в повному обсязі використовуються в дослідницьких та архітектурно-реставраційних роботах на ділянках Південного муру, Круглої та Південної башт, Бастіону, Барбакану, палацу Сенявських, Східного корпусу. (Ветров, Ветрова 2024, с. 7-13). Польові роботи 2024 року проводила експедиція сектора археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (керівник В. С. Ветров) за участю студентів-практикантів ЧНУ та ГІМ (керівник д. і. н., проф. Ю. М. Бровендер).

Ділянка геофізичних досліджень 2023-2024 рр. розташована із зовнішньої сторони замку, вздовж Північного муру (рис. 1:1). Західний рубіж ділянки обмежений п'ятигранною Лицарською баштою, зі сходу – Офіцерською баштою. Ділянка має прямокутну форму розміром близько 50х12 м. Археологічні дослідження на цій ділянці раніше не проводились.

Методи. Георадарну зйомку в серпні 2023 р. проводила д.г.н. К. М. Бондар (Інститут геофізики, Варшава; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка). Зйомка виконувалась біля північної грані Лицарської башти та в зоні її примикання до Північного муру георадаром Viy2-300, робоча частота 300 МГц, вздовж заздалегідь розмічених паралельних профілів, відстань між якими складала 1,5 м. За результатами зйомки біля північної грані башти визначена аномалія, яку умовно інтерпретовано як «кам'яна стінка». (рис. 1:2)

Магнітну зйомку в серпні 2024 р. проводили кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України Є. Б. Поляченко та аспірант Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України С. І. Черкес. Магнітна зйомка виконувалась наземним способом у пішохідному форматі із застосуванням магнітометра SENSYS MagDrone R3 з двома трьохосовими ферозондовими сенсорами (запис із частотою 200 Гц). Після знаття «фону» у центральній частині проявляється ряд аномалій (рис. 1:3). Аномалія № 6 за параметрами відповідає аномаліям № 1–3, тоді як аномалія № 5 та 10 є більш інтенсивними – з піковими значеннями T_a від -80 нТл до 75 нТл. Як і аномалії № 1–3, аномалії № 5, 6 та 10 мають характерні для невеликих металевих об'єктів параметри. Аномалії № 4, 7 та 8, враховуючи їх витягнуті форми, можуть бути пов'язані із певними лінійними утвореннями/структурами. Червоними точками на рис. 1:3 показано положення елементів блискавкозахисної системи, які характеризуються найбільш інтенсивними аномаліями-завадами.

Результати. *Перевірка геофізичних даних археологічними методами.*

Шурф на ділянці георадарної зйомки (північна грань Лицарської башти). На ділянці аномалії георадарної зйомки (рис. 1:2), що виконувалася у 2023 р., закладено шурф № 1 розміром 4х2 м (рис. 2). Для перевірки георадарних даних біля північної грані Лицарської башти закладено шурф глибиною 1,4 м.

В північній частині шурфу зафіксовано об'єкт у вигляді траншеї шириною 1-1,3 м., глибиною 1-1,2 м. Знайдений об'єкт визначено як траншея водовідведення, що була засипана камінням та битою цеглою. Щільну кам'яну засипку траншеї георадар і визначив як «кам'яну стінку». В шурфі знайдені фрагменти скла, кераміки та парфумна склянка (рис. 4:1). За керамічними та скляними артефактами засипка траншеї датується другою половиною-кінцем ХІХ ст.

Шурф на ділянці магнітної зйомки.

На ділянці аномалії, що розташована безпосередньо вздовж кладки Північного муру, закладено шурф № 2 розміром 2х3 м (рис. 3). Глибина загальної площі шурфу від СДП – 1,45-1,50 м, під південною стінкою (вздовж кладки Північного муру) шурф понижений до рівня – 1,70-1,80 м. Мета закладки шурфу – виявлення археологічних об'єктів в зоні аномалії, з'ясування типу будівельної кладки нижньої частини муру, фіксація нижнього рівня закладки муру.

Стратиграфія шурфу № 2 по західному борту (рис. 3: 2, 4). Дерновий шар відсутній. В материковий суглинок впущений об'єкт, який маркується темно-сірим ґрунтовим заповненням. Це заповнення по верху шурфу займає майже всю ширину борту. Нижче, з рівня -0,35 м об'єкт воронкоподібно звужується донизу. Звуження має два виступи один з яких вірогідно є ямою стовбура шириною в нижній частині 20 см. В нижній частині заповнення лежать масивні каміння. Вірогідно це підкладки під дерев'яні стовбури. По низу шурфу суглинок світло-жовтий однорідної структури, в нижній частині не мішаний. Зафіксований об'єкт вірогідно є будівельною траншеєю, що пов'язана з муруванням основи Північного муру.

Артефакти в шурфі представлені керамічним матеріалом. У верхній частині заповнення зафіксовано розвал горщика (світло-сірого, кружального) (рис. 4:4). Знайдено фрагменти кахель з жовтою та жовто-зеленою поливою (рис. 4:3). У східній частині в 50 см від східно-південного кута в кладці зафіксовано металевий виріб циліндричної форми розміром 35x10 см (рис. 3:3). Стан збереження поганий, виріб дуже кородований. Можливо це фрагмент ствола вогнепальної зброї. Під час стратиграфічних зачисток західного борту, на рівні -0,68 від СДП знайдена срібна монета (½ гроша Сигізмунда I Старого, 1507 р.) гарного стану збереження (рис. 4:2). Знайдені артефакти датують об'єкт в шурфі першою половиною 16 сторіччя.

Пошукове буріння на ділянці магнітної зйомки (Північний мур).

На ділянці магнітної аномалії, яка розташована вздовж Північного муру, закладено дві пошукових свердловини. Свердловини розташовані в 6 та 11 метрах на схід від шурфу (рис. 5). Мета проведення бурових робіт: отримати дані про структуру ґрунтів в зоні аномалії. Свердловини зроблені ручним буром, стаканом, діаметром 110 мм на глибину 1,5 м. За результатами аналізу кернів можна стверджувати, що досліджені ґрунти представлені мішаними суглинками жовтого, темно-коричневого, темно-сірого кольору та мають антропогенну деструкцію на рівнях від 0 до -1,1 м (-1,3 м) від СДП. Результати досліджень включено до археологічного звіту. Таким чином можна вважати ймовірним продовження будівельної траншеї першої половини 16 ст. від шурфу на схід, в напрямку Офіцерської башти.

Висновки. Досвід використання георадара в археологічних дослідженнях Меджибізького замку є позитивним. Якщо зробити поправки на нерівність поверхні ділянок дослідження, то метрично всі виявлені споруди відповідають метричній розмітці на радарограмах. Рівень заглиблення об'єктів в ґрунт, відповідає рівням що наведені в радарограмах. Таким чином за результатами георадарної зйомки ми отримали коректні дані, що було підтверджено археологічними дослідженнями.

Оскільки розкопки останніх років підтвердили високу якість георадарного дослідження, сектор археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» запропонував продовжити такі роботи. Після проведення суцільного сканування північно-західної частини подвір'я замку, а також внутрішнього простору пристінних корпусів, палаців, бастіону та барбакану (за грантом ISAP (International Society for Archaeological Prospection) була отримана інформація, що закладена в основу планування архітектурно-археологічних досліджень на найближчі роки.

Практика георадарної зйомки в Меджибізькому замку довела її ефективність для виявлення підземних споруд, таких як стіни, тунелі та канали. Сумісно з георадаром магнітометрію можна використовувати для виявлення чорних матеріалів, таких як залізні гармати або артилерійські знаряддя. Не виключно, що аномалія яка визначена магнітною зйомкою під Північним муром, частково пов'язана з металевим виробом (частиною вогнепальної зброї (?)) в шурфі. Враховуючи характер аномалії, можливою є наявність таких артефактів в східному, від шурфу напрямку. Результати нових даних магнітної зйомки будуть покладені в основу методики археологічних досліджень комплексу Меджибізького замку.

ЛІТЕРАТУРА

- Ветров, В. С., Ветрова, Т. М. 2024. Досвід проведення комплексних археологічних досліджень під час реставрації Південного муру Меджибізької фортеці. *Збірник матеріалів IV Всеукраїнської наукової конференції «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини»* 18 квітня 2024 р. Переяслав, с. 7-13.
- Ветров, В., Бондар, К. 2023. Результати археологічних досліджень у зонах георадарного сканування подвір'я Меджибізької фортеці. *Простір в історичних дослідженнях*, 4, с. 59-69.
- Гарник, В. Ф., Віславський, В. Т. 2016. Робочий проект реставрації мосту з брамою (складова частина мурів з баштою, XVI ст.) в смт. Меджибіж, Летичівського району Хмельницької області. Шифр 416/16. *Технічний звіт з інженерно-геологічних вишукувань*. Укладач В. Ф. Гарник, В. Т. Віславський. Хмельницький.
- Жадан, П. П., Ращенко, А. М. 2017. Реставрація об'єкту: «Палац замку XIV-XVI ст. в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області». *Інженерно-геологічні вишукування. Технічний звіт з інженерно-геологічних вишукувань на майданчику реставрації*. /15-В. Том 2.6. Укладач П. П. Жадан, А. М. Ращенко. Київ.

- Bavusi, M., Loperte, A., Lapenna, V., Moscatelli, U., Minguzzi, S. 2010. Magnetic and ground penetrating radar for the research of Medieval buried structures in Marche Region. *Advances in Geosciences*, 24, pp. 89-95. <https://doi.org/10.5194/adgeo-24-89-2010>
- Bondar, K. M., Vietrov, V. S. 2023. Geophysics reveals hidden architecture of the Medzhybizh Fortress, Ukraine. *ISAP news. The Newsletter of the International Society for Archaeological Prospection*, 69, pp. 4-10.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- КР – Київська Русь
 ВКЛ – Велике князівство Литовське
 СХУ – Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля
 ГПМ – Горлівський інститут іноземних мов
 СДП – сучасна денна поверхня
-

Victor Vietrov

State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh»

Kseniia Bondar

Institute of Geophysics, Polish Academy of Sciences,
Warsaw, Poland

Yevhen Poliachenko

Institute of Geophysics of the NAS of Ukraine

Semen Cherkes

Institute of Geophysics of the NAS of Ukraine

GEOPHYSICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE SECTION OF THE NORTHERN WALL OF MEDZHYBIZH CASTLE

Since 2020, we have been developing a methodology for employing geophysical methods at Medzhybizh Castle to detect and map underground features. Among these methods, ground-penetrating radar (GPR) and magnetic surveys have proven to be particularly effective in the context of multicultural stratigraphy.

In the years 2023-2024, we conducted research near the Northern defensive wall, utilizing both GPR and magnetic surveys. To validate the geophysical data, we excavated two archaeological test pits and drilled two boreholes in the surveyed areas. Test pit No. 1 revealed a drainage trench filled with stones, dating back to the 19th century, which corroborated our GPR findings. Meanwhile, test pit No. 2 uncovered a trench associated with the construction of the castle wall, dating to the 16th century. Additionally, the two boreholes traced the continuation of this trench towards the east.

The integration of magnetic and GPR scanning is part of a project aimed at establishing a basis for archaeological exploration and selecting optimal excavation sites. This approach has been highly effective in surveying the multilayered archaeological complexes of Medzhybizh Castle.

Keywords: ground-penetrating radar, magnetic survey, archaeological test pits, Medzhybizh Castle, archaeology.

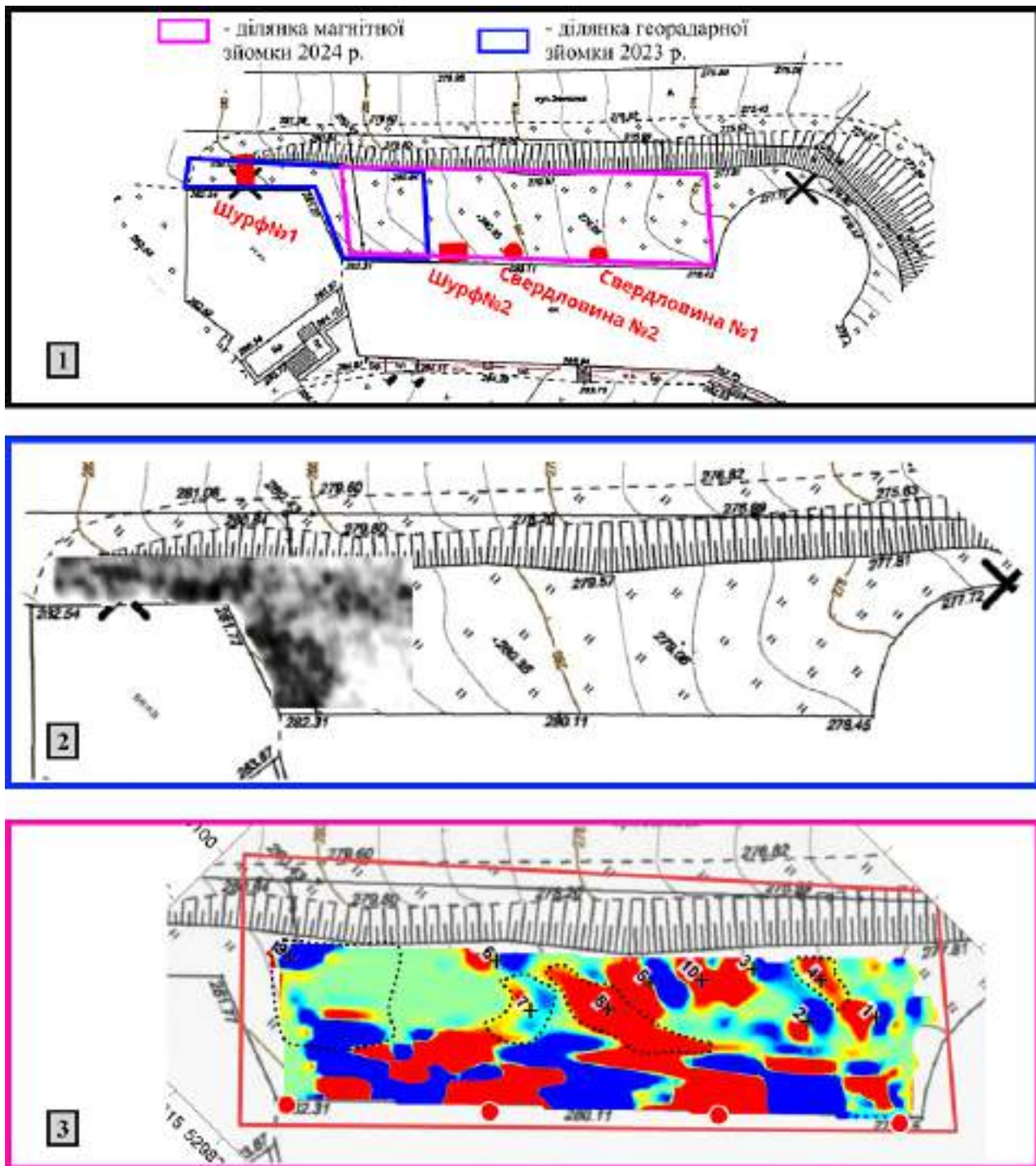

Рис. 1. Схема ділянки дослідження.
1 – межі зйомки з позначенням шурфів та свердловин;
2 – аномалія георадарної зйомки 2023 р.;
3 – аномалій магнітної зйомки 2024 р.

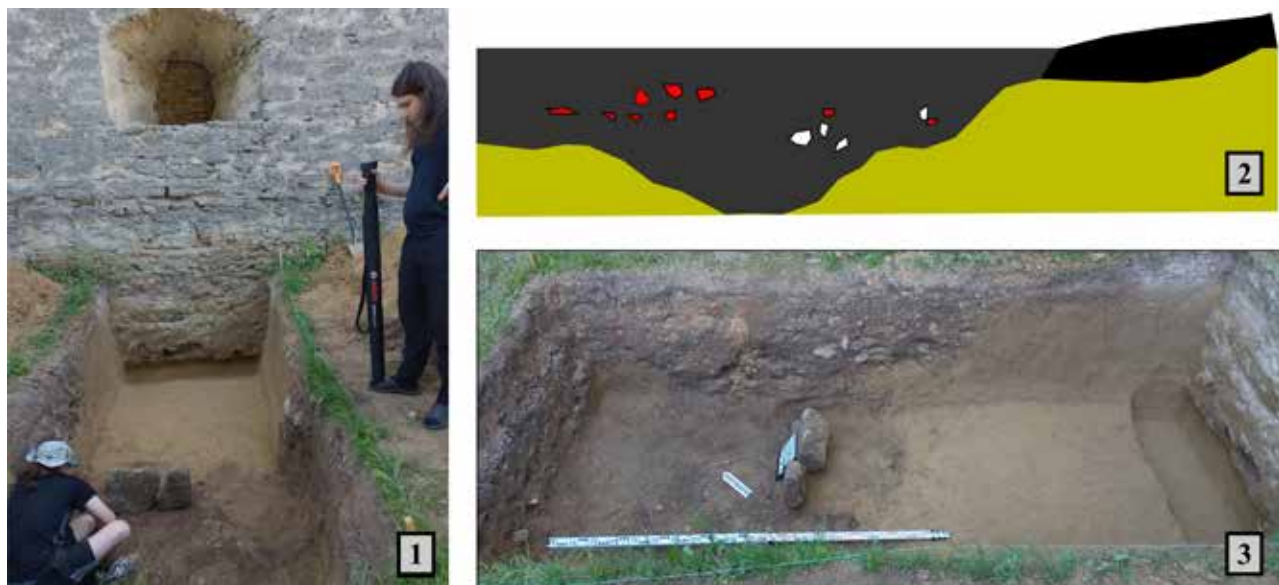

Рис. 2. Шурф № 1. 1 – шурф, вигляд з півночі; 2 – стратиграфія західного борту; 3 – шурф вигляд з заходу

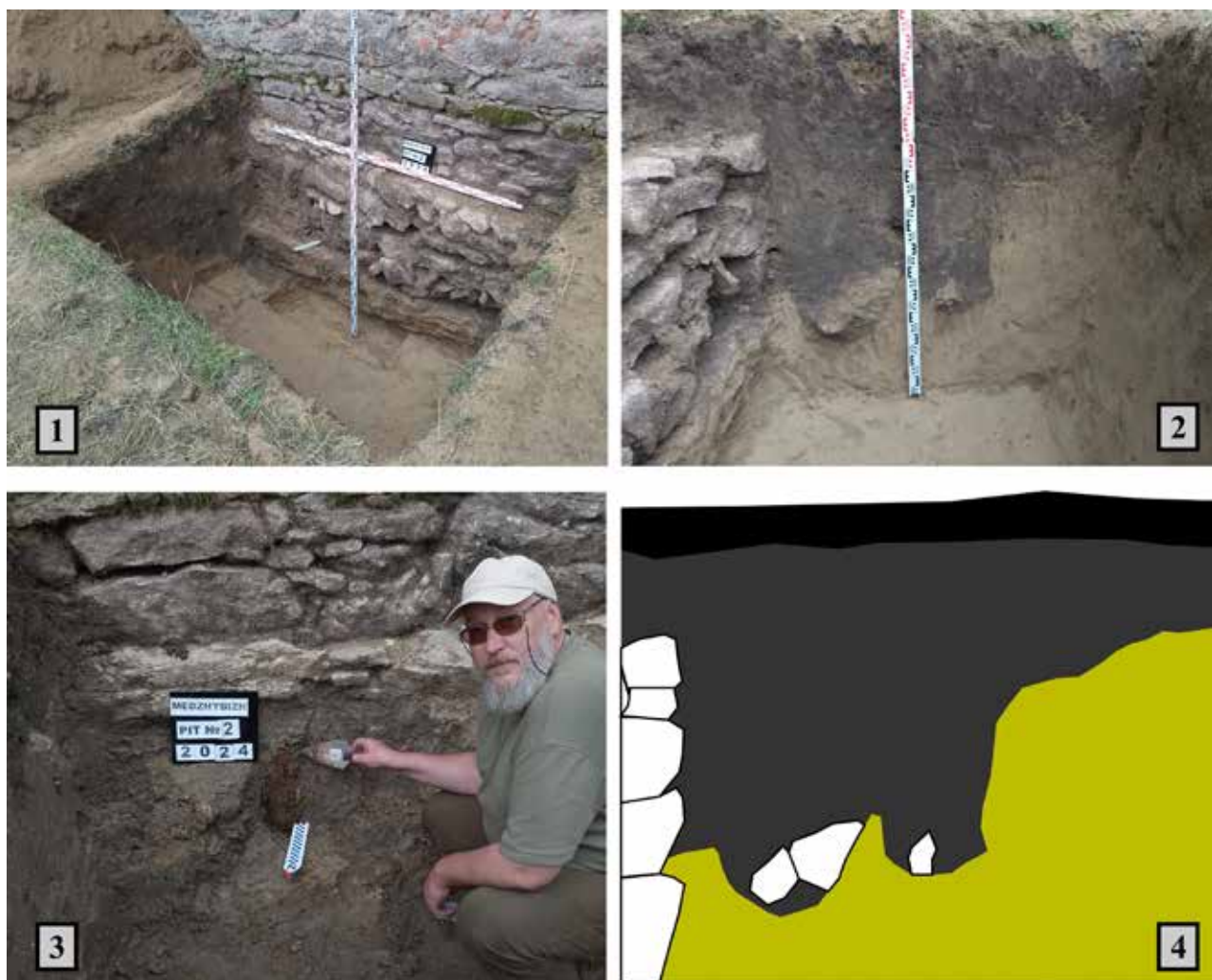

Рис. 3. Шурф № 2. 1 – вигляд шурфу з півночі; 2, 4 – стратиграфія західного борта; 3 – металевий артефакт в шурфі.

Рис. 4. Артефакти. 1 – шурф № 1; 2-4 – шурф № 2

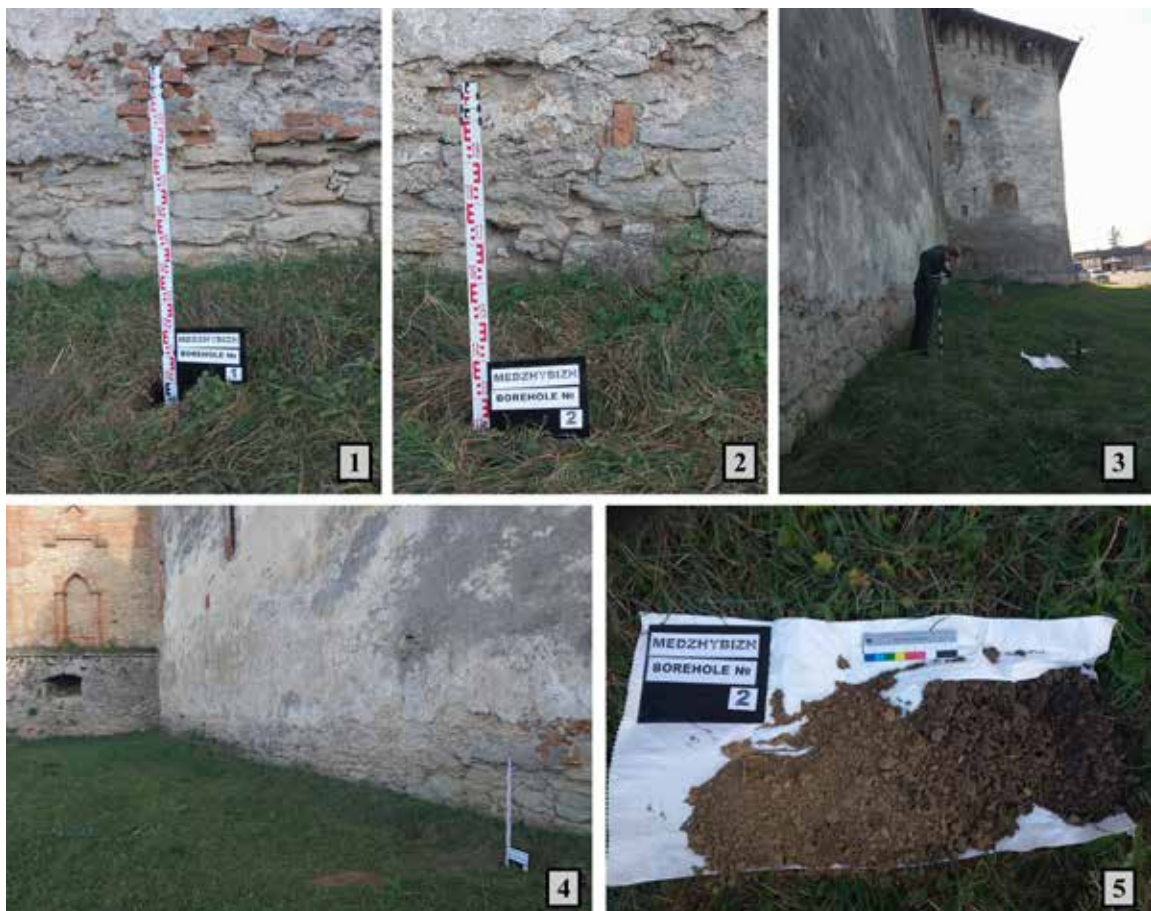

Рис. 5. Буріння в зоні магнітної зйомки.
1 – свердловина № 1; свердловина № 2; 3 – робочий момент;
4 – свердловина № 2 вигляд з півночі; 5 – керн свердловини № 2

УДК 904:728.81(477.84-21Скалат)

Володимир Данилейко,
завідувач сектору археології
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СКАЛАТСЬКОГО ЗАМКУ В 2023 РОЦІ

У статті розглядаються результати археологічних досліджень на території пам'ятки оборонної архітектури XVII–XVIII ст. – замку у м. Скалат. Проведено характеристику конструктивних особливостей палацу, отримано археологічного матеріалу, стратиграфії розкопу та нівелювання виявлених об'єктів. Подано висновки за результатами досліджень.

Ключові слова: археологічні дослідження, розкоп, Скалатський замок, палац, стратиграфія, кераміка.

У 2023 році, експедиція Національного заповідника «Замки Тернопілля» провела дослідження у південно-західній частині м. Скалат, в Тернопільському районі Тернопільської області.

Перша згадка про Скалат датується 1503 роком. У документі «*Matricularum Regni Poloniae Summaria...*», за № 766 від 15 травня 1503 року згадуються «укріплення Скалата», які були надані великим князем Литовським і Руським королем Олександром Ягеллончиком хорунжому Холмському Миколаю Жолкевському, з селами на «дідичному праві» 12 квітня 1503 року у Вільно (Wierzbowski 1908, р. 49). В 1600 році Скалат, на прохання шляхтичів Сенявських, отримав з рук короля Речі Посполитої Сигізмунда III Магдебурзьке право.

Обстеження були зосереджені на території пам'ятки оборонної та палацової архітектури західного Поділля національного значення – замку XVII–XVIII ст. (Ох. №675). Замок з наріжними п'ятикутними вежами, на височині, оточений ровом з водою, було побудовано у 1630-му році галицьким мечником Христофором Віхровським. У XVII ст. цей замок обороняв місто в часи Національно-визвольної війни 1648-1654 років, під час польсько-турецької війни 1672-1683 років, але у кінці XVII ст. власник замку Ян Фірлей перебудував його та використовував вже, як своє житло.

У XVIII ст. замок був у власності Калиновських і Тарнавських, але вже наприкінці XVIII ст. нова господарка замку Марія Щипіонова, з роду Водзінських, у 1795 р. наказала, поруч із старим помешканням, збудувати новий палац. У новозбудованому палаці в XIX ст. проживали нові власники Понятовські, а після них – Розстоцькі. До поки палац не прийшов у непридатність і останній власник замку Маурицій Розстоцький не побудував одноповерховий житловий будинок, біля північно-західного муру. А навпроти, до початку XX ст. тоді ще існувала стара будова палацу.

Додатковим джерелом для визначення характеристик планувальної структури палацу Скалатського замку – є світлини кін. XIX – поч. XX ст. На світлинах кінця XIX ст. ще можна побачити вигляд північно-східної частини палацу (Фото 1), але на фото 1903 року його вже немає. Отже, можна вважати, що будівлю палацу було розібрано на початку XX ст., після завершення реконструкції башт замку в неоготичному стилі, за проектом Теодора Мар'яна Тальовського, в 1898–1900 роках.

У 1928р. останній власник Маурицій Розстоцький передав замок в дар державі. А вже у травні 1939 р. територія замку була передана в оренду на 15 років Подільському туристично-краєзнавчому товариству.

У 1990 році архітектори І. Андрушко, Л. Ліщинський, Ю. Курець під керівництвом М. Гайди розробили ескізний проект реставрації та виведення замку з аварійного стану. Реалізація цього проекту стала можливою з моменту входження замку в 2004 році до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». З того часу, на території фортеці проводяться наукові обстеження та реставраційні роботи. На цей момент, він перебував в задовільному стані і потребував повного об'єму реставраційних та попередніх археологічних дослідницьких робіт.

У процесі виконання реставраційних робіт з ліквідації аварійного стану цієї пам'ятки, в 2007 році було здійснено комплексні наукові дослідження, із шурфуванням та зондажем (Вербовецький, Строцень 2007), а в 2008 році розпочато дослідження території палацу Скалатського замку ДП «Подільська археологія» Державного підприємства «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України. Дані роботи дещо пролили світло на види ґрунтів в межах замку (Строцень 2008). У 2011 році, цією ж

організацією, на території замку проводилися археологічні розкопки залишків в'їзної брами, при північно-східній куртині замку.

У 2013 році археологічні дослідження Скалатського замку проводились спільною експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля» та Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Обстеження проводились в процесі здійснення реставраційних робіт на території замку, до відзначення 500-річчя міста Скалата. У ході досліджень 2013 року, було визначено місця розташувань стовпових ям дерев'яних галерей веж Скалатського замку, що сприяло в подальшому їх реконструкції.

Матеріали досліджень Скалатського замку увійшли до створеної в 2019 році експозиції археології, на другому ярусі східної вежі.

З огляду на заплановані реставраційні роботи, а також беручи до уваги вже проведені археологічні обстеження на даному об'єкті, існувала велика необхідність продовження досліджень в 2023 році. Археологічний сезон 2023 року був логічним продовженням досліджень території палацу, які проводились в 2008 році (Строць 2008). Дослідження на території Скалатського замку, пам'ятки оборонної та палацової архітектури XVII-XVIII ст., проводились в рамках реалізації концепції реставрації, пристосування та використання замку (Вербовецький 2007, с. 46). У цьому контексті, важливими і необхідними - є проведення архітектурно-археологічних обмірів та археологічних досліджень, консервація та музеєфікація археологічних об'єктів замку.

Обстеження проводились з метою дослідження території палацу на предмет визначення періодів будівництва та стану його фундаментів, виявлення археологічних пам'яток та вивчення культурних нашарувань і рухомого матеріалу.

У 2023 році, нами було закладено розкоп VI (Фото 2), площею 72 м², на місці зруйнованого палацу, вздовж південно-східного оборонного ескарпу замку, по лінії південний захід - північний схід, на відстані 52 м на північний схід від північного кута південної вежі. Місце розкопу являє собою цокольну частину руїн палацу, у вигляді пагорбу, вкритого дерновим шаром, ескарпованого по периметру 39х14,2 м кам'яною крепідною, мурованою тесаним неогеновим каменем-пісковиком. Розкоп VI має вигляд прямокутника, розмірами сторін - 6 x 12 м. Розкоп було розбито на квадрати площею 4 м² кожен (Фото 3).

В північно-східній стінці розкопу VI вдалось зафіксувати стратиграфію по лінії квадратів А3-Е3 (Фото 4), яка вказує на те, що до будівництва палацу в кінці XVIII ст., площадку під саме будівництво було вирівняно методом зняття вершини більш раннього земляного валу у Кв. Г3, а також засипання передескарпового простору у Кв. А3-В3. Про це свідчить стратиграфія шарів засипки, які мають чіткі контури рисунку, направлені під кутом приблизно 45° у Кв. В3-В3. Така ж картина і на стратиграфічному зрізі південно-західної стінки квадратів А3-В3.

Вздовж квадратів В1-В3 було залишено бровку, з метою фіксації стратиграфії шарів, по лінії перерізу Р - Р1 розкопу VI, в напрямку південний захід - північний схід. На глибині 40-80 см видно чіткий шар XVIII ст., нижній край якого обмежується залишками перетлілої деревини (підлоги). Нижче цього шару видно насипний перевідкладений ґрунт.

Після звільнення площини розкопу VI від дерну, виявлено фундаменти стін та перестінок трьох кімнат (3, 4, 5) та коридору. Нумерацію нововиявлених приміщень продовжено у відповідній послідовності, взявши до уваги перелік та нумерацію приміщень, виявлених у 2008 році.

Північно-західний фундамент палацу, являє собою муровану кам'яну крепідну цокольну частину палацу, висотою 280 см, відносно подвір'я замку. Фундаментом південно-східної стіни палацу - є мурований з тесаного неогенового каменю-пісковика, зовнішній ескарп оборонної лінії замку.

З метою визначення глибини залягання фундаменту капітальної стіни палацу, кв. Д-3 було поглиблено, у вигляді шурфа. Шурф закладено на усю глибину залягання підосви фундаменту, яка становить 270 см від рівня збереженої поверхні самого фундаменту, а також 300 см від сучасної поверхні пагорба. З чого випливає, що глибина підосви фундаменту капітальної стіни палацу знаходиться 30 см вище горизонту подвір'я замку і 70 см нижче точки репера. Товщина фундаменту капітальної стіни палацу - 120 см. Підосва капітальної стіни лежить на насипному чорноземі (Фото 4).

Фундамент капітальної стіни палацу мурований на усю висоту з неогенового каменю-пісковика, по верх якого лежить кладка цегляної стіни, висотою 30 см та товщиною 100 см. Даний фундамент, у південно-західній частині, бере свій початок у кв. Г10, Д10 розкопу V, досліджень 2008 року, де було виявлено залишки опалювального пристрою. У Кв. Г1 розкопу VI, на поверхні фундаменту капітальної стіни, було виявлено Об'єкт 1 - канал димоходу опалювального пристрою (Фото 3).

Фундамент перестінки між кімнатами 3 та 5, мурований із цегли на незначну глибину, по верх чорнозему. Поверхня збереженої перестінки лежить на висоті 202 см, вище рівня репера. Її товщина – 27 см.

У південно-східній частині розкопу VI, вздовж ескарпової оборонної стіни замку, розташовано фундамент перестінки, яка відділяє кімнату 4 і коридор. Цей фундамент мурований з цегли, в перемішку з невеликими фрагментами каменю-пісковика, та лежить на незначній глибині – всього 20 см. Підосва перестінки лежить на насипному ґрунті, стратиграфічні шари якого лежать із нахилом приблизно на 45° (Фото 4).

Кімната 3 у квадратах Д1, Е1 розкопу VI – є північною частиною кімнати 3 досліджень 2008 року з розкопу V, розмірами 2,90 x 0,80 м., яка входить у розкоп 2023 року лише на 0,80 м. Ця кімната має “Г”- подібну форму, і більша частина цієї кімнати лежить у розкопі V, досліджень 2008 року.

Кімната 4 у розкопі VI, розкрита розмірами сторін 6 x 5 м. У південно-західній частині, бере свій початок у розкопі V, досліджень 2008 року, де була досліджена ще на 0,50 м. Отже, у 2008 та 2023 роках ця кімната досліджена розмірами 6,5 x 5 м. У північно-східній частині, кімната 4 розкопом VI повністю не розкрита і має ще своє продовження.

У квадраті Г3 розкопу VI, поруч із фундаментом капітальної стіни, виявлено мощену площадку (Об’єкт 2), яка слугувала фундаментом для опалювального пристрою, кахельної грубки чи печі, викладена із масивних кусків ламаного неогенового каменю-пісковика (Фото 3).

Уся площа долівки кімнати 4, на глибині 0,40-0,60 м мощена дерев’яною підлогою із дубових дощок, шириною 9-12 см.

На глибині 0,30-0,50 м, під підлогою лежить насипний ґрунт, у вигляді шарів насипу з крутим нахилом на південний схід (Фото 4).

Кімната 5 розкрита в північно-західній частині розкопу VI, розмірами сторін 5 x 3,30 м. У північній частині розкопом повністю не розкрита.

На глибині шару часів використання приміщення у XVIII–XIX ст., по усій площині кімнати, виявлено велике скупчення деревного попелу, золи.

Коридор. У східній частині розкопу VI виявлено коридор, в межах розкопу розміром 6,0 x 1,1 м. Південно-східний фундамент стіни коридору одночасно є стрімкою стіною ескарпу першої лінії оборони замку, підосва якої знаходиться нижче рівня дна оборонного рову. Долівка коридору палацу покрита бетоном та мощена чотирма екземплярами кам’яної плитки із піщаника сірого кольору, розміром 32 x 32 см. (Фото 3, Кв. А1-А3).

У процесі розкопок на території палацу Скалатського замку, були виявлені археологічно цілі екземпляри, а також фрагменти керамічних виробів, кахлі, черепиці, карнизів, фрагменти тиньку облицювання стін, також виробів зі скла, фаянсу, каменю, кольорових металів, заліза, а також нумізматичні знахідки.

Кераміка.

У процесі розчистки **кімнати 3** від розвалу битої цегли, кв. Д1 виявлено декілька фрагментів кахлі XVIII–XIX ст., з глини світло-коричневого кольору, з рослинним та геометричним орнаментом, вкритих білою, коричневою та темно-зеленою поливою.

Посуд у кімнаті 3 представлений фрагментами стінок керамічних посудин XVIII ст. сірого кольору, з добре випаленої глини, з домішкою дрібного піску, а також XIX ст. з глини коричневого кольору, з внутрішньої сторони з поливою зеленого кольору, а зовні – білого кольору.

У **кімнаті 4** По усій площині кімнати 4 розкопу VI, під завалом битої цегли, було розкидано велику кількість фрагментів кахлі з рослинним та лінійним орнаментом, вкритих зеленою, коричневою, білою та блакитною поливою. Особливо велика їх кількість у кв. В2, В3, Г2, Г3 – поруч із фундаментом площадки опалювального пристрою. Декілька кахель виявились із тисненими відбитками штемпелів виробника чеської фабрики братів Карла і Людвіга Гардтмутів «L&C HARDT-MUTH» (Фото 5). Завдяки цим знахідкам, кахлі можна датувати серединою XIX ст.

Також, у кімнаті 4 виявлено декілька фрагментів ліпнини (керамічної оздобы карнизів) інтер’єрів будівлі XVIII ст., виготовлені із глини з домішкою вапна і піску, сірого кольору. Із того ж матеріалу, виготовлені фрагменти тинькованих придольних плінтусів.

Керамічний посуд представлений фрагментами у вигляді денець, стінок та вінець глечиків та мисок. Серед них стінки та вінця тонкостінних посудин кін. XVIII – поч. XIX ст. з тіста темно-сірого кольору, з шершавою поверхнею, два фрагменти стінок і одне вінце посудин XVIII ст., із тіста темно-коричневого кольору, а також фрагмент стінки миски XIX ст., поверхня якої вкрита гнило-зеленою поливою.

Окремо потрібно виділити такий вид кераміки, як керамічні вази. Два фрагменти вази поч. XIX ст., виготовленої з тіста оранжевого кольору, поверхня якої покрита поливою коричневого кольору. Орнамент поверхні вази випуклий, у вигляді кіл та ліній.

У кв. Б1 було знайдено єдиний екземпляр порцеляни у розкопі VI, а саме фрагмент вінця із стінкою порцелянової посудини білого кольору. В Україні вперше випуск порцеляни був організований наприкінці XVIII ст. Розвитку порцелянової справи сприяли великі поклади каоліну на Волині та Чернігівщині. Перша порцелянова мануфактура в Україні була сформована в 1784 році у володінні найбільшого магната Правобережжя Юрія Чарторийського на околиці Корецького замку. Тож, виявлений фрагмент порцеляни можна датувати кінцем XVIII ст., або початком XIX ст.

У *кімнаті 5* виявлено 58 фрагментів кахлі кін. XVIII – поч. XIX ст. Серед них, 22 фрагменти кахлі з рослинним орнаментом, покриті поливою білого кольору (Фото 5). Також, у кімнаті 5 виявлено 30 фрагментів кахлі XVIII ст., 2 з яких кутові і 1 карнизний, виготовлені з тіста світло-коричневого кольору, з випуклим геометричним орнаментом, без поливи.

Посуд представлений фрагментами керамічних глечиків, мисок та ваз. На глибині 1-1,10 м квадрату Д3 виявлено 2 фрагменти стінок мисок середини XVIII ст., з характерним підвінцевим великом, поверхні яких вкриті поливою різних кольорів, тісто коричневе, орнамент бежевою, оранжевою, зеленою та темно-коричневою поливами.

У кв. Д3, на глибині 1-1,20 м, виявлено 70 фрагментів керамічних посудин XVII ст. у вигляді фрагментів вінець, стінок, донець та ручок. Усі вони виготовлені з тіста сірого кольору, частина з яких з рифленим орнаментом у вигляді вдавлених ліній та зубчиків.

У кв. Е3 виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду кінця XVIII ст., виготовленого з тіста темно-сірого кольору та оранжевого кольору з закопченою поверхнею. Серед них фрагмент фарфорової миски XIX ст. білого кольору, з голубими полосами.

Окремим видом виробів є 2 фрагменти керамічних ваз, а саме: виявлена у кв. Д3, горловина вази поч. XIX ст., з тіста жовтого кольору з коричневою поливою, а також фрагмент вінця декоративної поливаної вази кінця XVIII ст., виготовленої з тіста оранжевого кольору, покритої коричневою поливою.

У *коридорі* знайдено фрагменти кахлів кін. XVIII – поч. XIX ст., виготовлені з тіста світло-бежевого кольору з рослинним та лінійним орнаментом, покриті темно-коричневою та темно-зеленою поливою.

У кв. А1, А3 на глибині 0, 20-0,50 виявлено фрагменти карнизів та тиньку інтер'єрів коридору палацу XVIII–XIX ст., світло-сірого кольору, виготовлені з розчину глини, піску та вапна.

В межах коридору палацу, керамічного посуду не виявлено.

Метал.

В межах частини *кімнати 3* розкопу VI, у кв. Е1 виявлено чотири екземпляри залізних цвяхів кін. XVIII ст. та один – у кв. Д1 початку XIX ст.

Вироби із металу, *кімнати 4*, представляє велика кількість залізних цвяхів кін. XVIII – поч. XIX ст., в кількості 79 одиниць. Серед них, два цвяхи «вухнарі» поч. XIX ст. Окремими залізними виробами є: шурупи, кільця, клямри для кріплення дерев'яних брусів, а також зубило.

Виявлений у кв. В 1, на глибині 0,10–0,25 фрагмент чавунної варильної поверхні печі вказує на те, що поруч, у кімнаті 4, була піч для приготування їжі.

У шарі підлоги кімнати 4, на глибині 0,45 м квадрату Б3, виявлено фрагмент окладу книжки (кутовий край) з кольорового металу золотистого кольору, з рифленим лінійним орнаментом XVIII ст.

Декілька металевих виробів, виявлених на незначній глибині, належать до періоду I Світової війни. Це гільзи набоїв виробництва США та Німеччини, гудзики виробництва фабрики «Николай Семенов» РІА, а також заклепки кінської упряжі.

Металеві вироби, виявлені в межах *кімнати 5* розкопу VI представляють: кований залізний цвях XVII ст. із широкою голівкою, виявлений в деревній золі, на глибині 0,90 м, залізні цвяхи кінця XVIII – поч. XIX ст., залізний засув воріт, кована залізна клямра та залізна застібка дверного замка поч. XIX ст., а також гільза набою поч. XX ст.

Металеві вироби у *коридорі* палацу, в межах квадратів А1-А3, представлені знахідками залізних цвяхів кінця XVIII ст. – поч. XIX ст.

Скло.

Скло у *кімнаті 3* представлене лише одним екземпляром патинованої стінки скляної посудини кінця XVIII ст.

Скляні вироби, знайдені в межах *кімнати 4*, представляють фрагменти шиб вікон поч. XIX ст., фрагменти скляних келихів кін. XVIII ст. та стінок скляних посудин поч. XIX ст.

Скляні вироби, знайдені в межах *кімнати 5* розкопу VI, представляють фрагменти шиб вікон невеликих розмірів поч. XIX ст. На глибині 1-1,20 м, у кв. ДЗ та ЕЗ, виявлено два фрагменти скляних віконниць XVII ст.

Окремим видом скляних виробів – є фрагменти скляних посудин (чаш, келихів, тощо) кінця XVIII ст., виявлені у кв. ЕЗ на глибині 0,80-1 м.

Скляні вироби, знайдені в межах *коридору* палацу у розкопі VI, представляє лише один фрагмент шибі віконного полотна XIX ст., виявлений у кв. А1 на глибині 0, 20-0,40 см.

На глибині долівки, по усій площині кімнати 5, виявлено велике скупчення деревного попелу, золи. У кв. АЗ, в коридорі, на глибині 0,60 м виявлено монету солід Речі Посполитої 1654–1669 рр.

Усі матеріали досліджень на території Скалатського замку в 2023 році передані на зберігання в фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля» (Акт передачі №1 від 10 травня 2024 року).

На сучасному етапі реставраційних робіт постає закономірна необхідність досліджень замкового палацу, заради, визначення стану виявлених фундаментів, глибину їх залягання, а також фіксації та вивчення стратиграфії глибин культурних нашарувань. З метою вивчення конструктивних особливостей палацу Скалатського замку, а також фіксації висот та глибин залягання поверхонь виявлених об'єктів, було проведено геометричне технічне нівелювання. Роботи проводились методом визначення перевищень між точками, за допомогою горизонтального променя візування, із застосуванням нівеліра «2Н-10Л» та нівелірної рейки.

Для обчислення точок та їх висот, використовувався горизонт приладу з однієї станції, для нівелювання, як денної поверхні досліджуваної території, так і поверхні виявлених об'єктів. У якості нівелірного знака-репера, нами було прийнято стабільну точку «R», згідно із прийнятим умовним рівнем репера досліджень 2008 року, а саме нижній край «цоколя» другого ярусу східної вежі замку (Строцен 2008, с.5). На станції нівелювання, дану точку умовно прийнято не альтитудною, а відносною висотою (умовний «0»), з горизонтом приладу – 396 см.

Методом нівелювання, встановлено глибини розташування виявлених об'єктів: дерев'яної підлоги у кімнатах палацу, мощеної плиткою поверхні у коридорі палацу, поверхонь фундаментів. Глибина залягання фундаменту капітальної стіни палацу, у кв. ГЗ, Д-3 становить 270 см від рівня збереженої поверхні фундаменту, а також 300 см від сучасної поверхні пагорба. З чого випливає, що глибина підосви фундаменту капітальної стіни знаходиться 30 см вище горизонту подвір'я замку і 70 см нижче точки репера.

Глибини вимірювались від рівня сучасної поверхні. Максимальна висота задернованого пагорба, який являє собою цокольну частину палацу, становить – 320 см відносно горизонту подвір'я замку, та 220 см відносно рівня репера. Глибина розкопу VI, відносно денної поверхні – 30-130 см.

Аналізуючи результати нівелірних обстежень, можна зробити загальні висновки, що горизонт подвір'я, у своїй східній частині, вздовж цокольної західної частини палацу, має нахил із північного сходу в напрямку південного заходу, і становить перепад висот від 0 до -1,05 м. Сучасна поверхня, в межах досліджуваної території розкопу VI, є майже рівною.

За результатами досліджень палацу Скалатського замку в 2023 році, а також взявши до уваги результати досліджень 2008 року з'ясовано, що ця частина палацу була побудована в кінці XVIII ст., поруч із фундаментами барокової будівлі XVII ст. Палац був облаштований опалювальними пристроями і повітреходами, адже у капітальній стіні палацу виявлені чіткі сліди опалювальних пристроїв, поруч із якими локалізовано та зафіксовано велике скупчення фрагментів поливаних кахлів виробництва чеської фабрики братів Карла і Людвіга Хардтмутів «L&C HARDTMUTH» середини XIX ст.

Згідно із отриманими стратиграфічними даними, культурний шар періоду будівництва палацу кінця XVIII ст. лежить на насипному переміщеному ґрунті. Можна зробити висновок, що ця частина палацу була побудована на місці насипного земляного валу, схилю якого засипані для вирівнювання поверхні під час будівництва палацу в 1790 - их роках.

Більшість виявленого рухомого матеріалу розкопу VI – фрагменти гончарного посуду, кахлі та цегла XVIII-XIX ст. Знахідки XVII ст. у розкопі VI представлені лише знахідками у Кв. ДЗ-ЕЗ, на значній глибині 1 - 1,20 м, у шарі сірого ґрунту, поверх перевідкладеної глини. Серед них фрагменти керамічних посудин XVII ст. у вигляді вінець, стінок, донець та ручок, а також лише по два екземпляри залізних цвяхів та фрагментів віконниць. Тоді як XVIII та XIX ст. представлені великою кількістю залізних та скляних знахідок, виробів з кольорового металу, керамічного посуду та кахлів.

Для отримання повної картини вигляду профілю дитинця замку, оборонного рову, а також інших можливих фортифікаційних споруд, є необхідним продовження робіт з нівелювання території, визначення альтитуду умовного репера, а також створення мапи пікетажних даних території Скалатського замку.

Отримані археологічні дані, дають нам більш повне бачення процесів будівництва та функціонування цієї пам'ятки (Данилейко 2023). На даному етапі, існує необхідність продовження археологічних досліджень Скалатського замку у наступні роки.

ЛІТЕРАТУРА

- Вербовецький, Ю. 2007. Концепція відтворення Скалатського замку. *Галицька брама*, с. 46.
- Вербовецький, Ю., Строць, Б. 2007. Концепція реставрації та пристосування пам'ятки архітектури XVII ст. замку в м. Скалаті. *Комплексні наукові дослідження*. Архів Національного заповідника «Замки Тернопілля», Спр. 11-41, 494. Том II.
- Данилейко, В. 2023. *Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2023 році*. Фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля».
- Строць, Б. 2008. *Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2008 році*. Архів Національного заповідника «Замки Тернопілля», Спр. 11-41, 495. 2Т.
- Wierzbowski, T., 1908. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit. Pars III, Alexandri regis tempora complectens (1501–1506)*, P.49. № 766. 15. 05. 1503. Varsoviae: Typis officinae C. Kowalewski. Режим доступу: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/47098/edition/63766> [Дата звернення 1 листопада 2024].

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ДП – Дочірнє підприємство;
НДЦ – Науково-дослідний центр;
ОАСУ – Охоронна археологічна служба України;
ІА – Інститут археології;
НАН – Національна академія наук;
Спр. – справа;
кв. – квадрат.

Volodymyr Danyleiko,
head of the archeology sector
National reserve
“Castles of Ternopil”

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE SKALAT CASTLE TERRITORY IN 2023

The article examines the results of archaeological research on the territory of the monument of defensive architecture of the XVII-XVIII centuries - the castle in the town of Skalat. The structural features of the palace, the obtained archaeological material, the stratigraphy of the excavation and the leveling of the discovered objects were characterized. Conclusions based on research results are presented.

Keywords: archaeological research, excavation, Skalat castle, palace, stratigraphy, ceramics.

Фото 1. Вигляд палацу Скалатського замку в кінці XIX ст. із східної сторони

Фото 2. Вид на розкоп VI з південної сторони

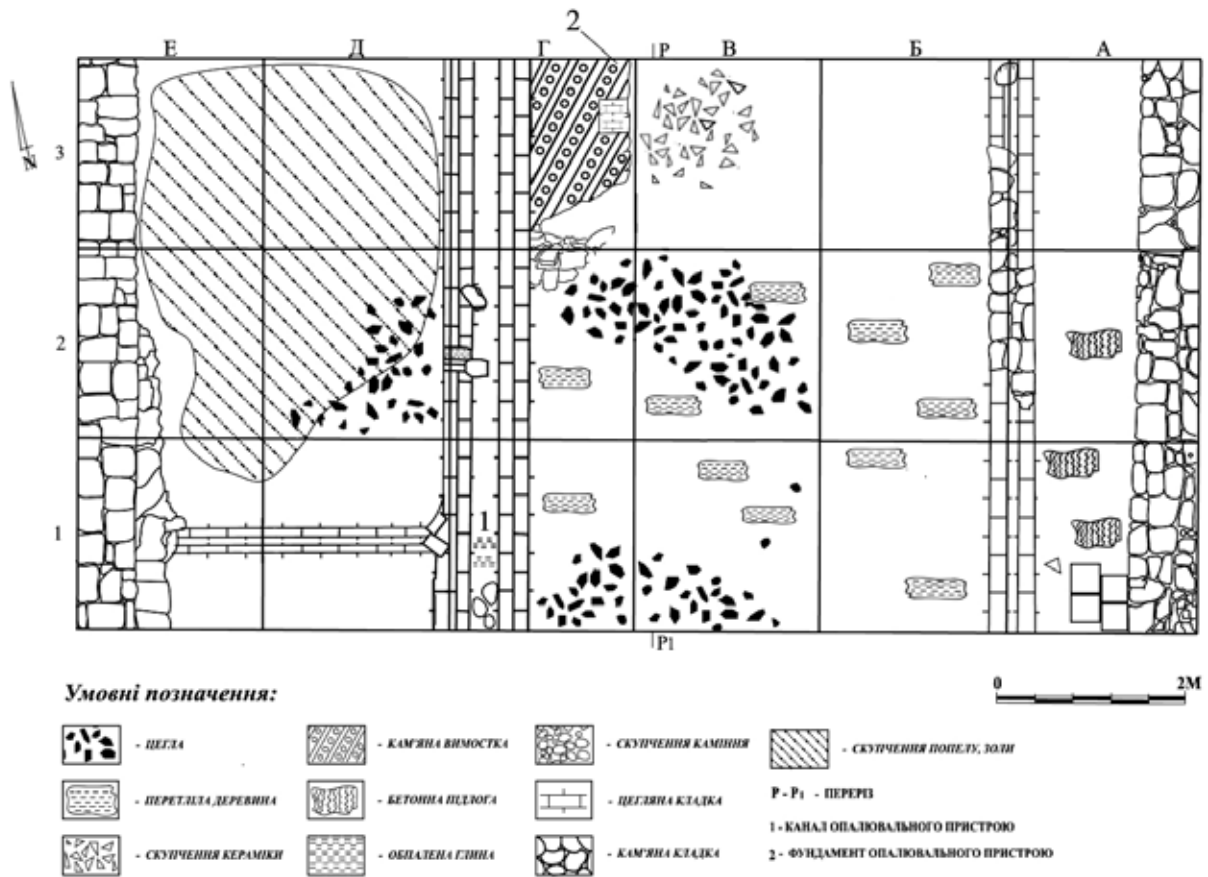

Фото 3. План розкопу VI

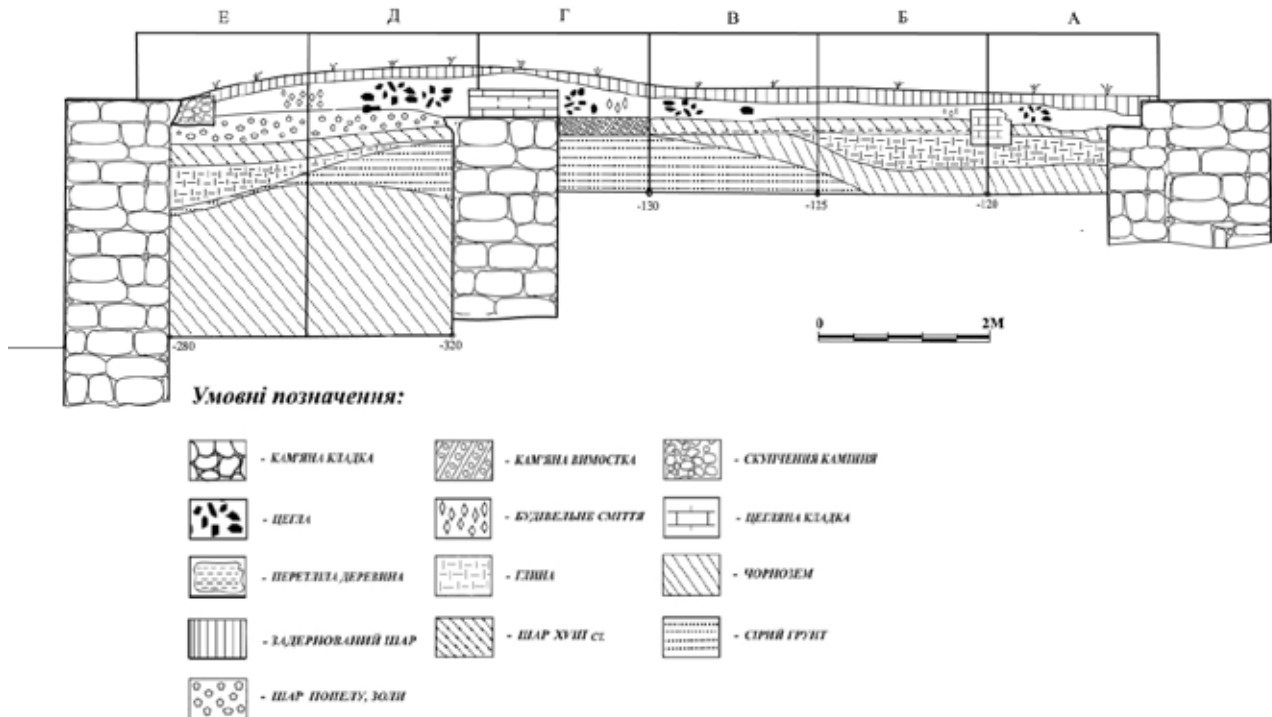

Фото 4. Стратиграфія північно-східної стінки розкопу VI

Фото 5. Кахлі виробництва чеської фабрики Гардтмутів «L&G HARDTMUT», сер. XIX ст.

Аліна Сушко,
кандидат історичних наук,
Заступник генерального директора
з наукової роботи Музею історії міста Києва,
науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Аркадій Козловський,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

В'ячеслав Крижановський,
Молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ДРІБНА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА РАНЬНОМОДЕРНОГО ЧАСУ З РОЗКОПОК КИЄВА ПО ПРОВУЛКУ ГЕОРГІЙВСЬКОМУ, 9/11 У 2020 РОЦІ

Роботу присвячено аналізу колекції керамічних іграшок XVII–XVIII ст. виявлених під час археологічних досліджень по провулку Георгіївський, 9/11 у 2020 році. Проведено морфологічний та архіометричний аналіз. В черговий раз було доведено, що саме свищики у формі коней були найпопулярнішими. Поряд з зооморфною пластикою побутували орнітоморфні (свищики-пташки) та антропоморфні вироби (барини та вершники) у незначній кількості.

Ключові слова: Київ, археологічні дослідження, глина, іграшка.

Протягом літа-осені 2020 року співробітниками Старокиївської та Архітектурно-археологічної експедицій ІА НАНУ на перетині вул. Стрілецької та пров. Георгіївського, 9/11 у Шевченківському районі м. Києва, поруч з Національним заповідником «Софія Київська» (Рис. 1, 1) проводилися розкопки, під час яких було знайдено та досліджено 62 археологічних об'єкта різноманітного призначення. Окрім значної кількості давньоруських, на ділянці розкопу було виявлено 14 об'єктів пізньосередньовічного часу, що датувалися серединою XVII–XVIII ст., серед яких керамічні іграшки цілих та фрагментованих форм виявлені у чотирьох: 2, 6, 13 і 24 (Рис. 1, 2).

Об'єкт 2 знаходився у північно-західній частині ділянки розкопу, мав прямокутну, витягнуту з півночі на південь форму, орієнтований стінками по сторонам світу. Розміри об'єкта 4,45×3,85 м, глибина — 2,48 м (тут і надалі глибини об'єктів будуть зазначені від рівня сучасної денної поверхні (відмітка: 191.17 за Балтійською системою висот)). За своєю конструкцією цей об'єкт нагадував підвальне приміщення будівлі. Уздовж західної стінки фіксувався ряд різних за розміром ям. На підлозі об'єкта (у північній частині) зафіксовано прямокутну конструкцію, вздовж стінок якої йшли канавки — заглиблення від горизонтально поставлених колод, а по кутах і посередині стінок знаходилися стовпові ями. З півночі до цієї конструкції примикало прямокутне заглиблення. Шарувате заповнення об'єкта складалося з прошарків темно-сірого, сірого, темно-коричневого і чорного ґрунту, а в південній частині зафіксовано масивний розвал печини з рештками битих кахлів. Судячи з конструктивних особливостей, наявності стовпових ям, розвалу печі, що могла завалитися з другого поверху, а також заповнення можна припустити, що об'єкт 2 являв собою підвал двоповерхової (?) будівлі.

В об'єкті 2 виявлено фрагмент свищика від якого збережено частину живота та задні кінцівки (рис. 2, 4). Виготовлений виріб зі світлопалених глин світло-сірого кольору з домішками дрібнодисперсного піску, має хороший випал. Виріб тонкостінний, охайно виконаний, невеликий за розміром: 4,2×3,3×2,2 см, d отвору 0,4 см. За рахунок того, що іграшка збережена фрагментарно вдається прослідкувати технологічні особливості її виготовлення, зокрема, яскраво виражені сліди внутрішнього зрізу під час формування свистка та скупчення глини у внутрішній частині, які утворилися внаслідок проколювання бічних отворів. Іграшка покрита ангобом та декорована рудою фарбою.

З цього ж об'єкту походить свищик у формі коника у якого збережений тулуб з частиною передніх та задніх кінцівок, свисток (рис. 2, 2). Бічний отворів-лада з права повністю збережений на рівні отвору зліва — злам, прослідковується лише слід від нього. Товстостінний, виготовлений зі світлопалених глин білого кольору, домішки дрібнодисперсного піску, керамічне тісто гарно промішане. Випал іграшки наскрізний. Виріб суцільно вкритий ангобом та декорований фарбою рудого кольору. Що правда, декор майже не зберігся, проглядається легким відтінком. Виготовлений коник охайно має пропорційні форми. Розміри: 5,7×4,4×4,1 см, d отворів 0,5 см.

Ще в одного коника-свищика втрачено голову, частину свистка та кінцівки (рис. 2, 3). Саме сидло не збереглося, проте прослідковуються сліди в місцях його кріплення. Грива змодельована шляхом заципу по сирій глині. Крім звичайних двох бічних отворів-лада наявний ще один, в області живота ближче до задніх кінцівок. Виріб товстостінний, виготовлений зі світлопаленої глини білого кольору з додаванням піску. Випал не достатній. Виконаний свищик неохайно, на лицьовій поверхні — напливи глини, сліди від інструменту. Розміри: 7,2×4,9×8,1 см, d отворів 0,4 см. Коник покритий ангобом та декорований смужками рудого кольору.

Окрім зооморфної пластики в комплексі виявлений свищик і у формі пташки. Виріб збережено частково, відбито праву лапку, свисток та голову (рис 2, 1). В частині ближчій до хвоста-свистка сформовано додаткову ніжку, яка урівноважує досить масивний виріб. Розміри: 9,8×6,1×6,6 см. d отворів - 0,8 см. Іграшка товстостінна, виготовлена зі світлопаленої глини, має наскрізний випал. По всій площині покрита ангобом та декорована смужками коричневого кольору. Подібну за формою та декором іграшку було також знайдено під час дослідження Старокиївської гори, яка була датована XVIII ст. (Попельницька 2006, с. 88).

Об'єкт 6 знаходився у північно-західній частині ділянки розкопу, на захід від об'єкта 2, мав квадратну форму, орієнтований стінками по сторонам світу. Вдалося зафіксувати лише кут споруди, більша частина якої виходила за межі розкопу. Розміри розкритої частини об'єкта 1,30×1,30 м, глибина — 2,68 м. У кутку знаходилася стовпова яма, а, примикаючи до південної стінки — яма більшого розміру. Шарувате заповнення об'єкта складалося з прошарків темно-сірого, сірого, темно-коричневого і чорного ґрунту (аналогічно до заповнення об'єкта 2). Судячи з конструктивних особливостей та заповнення можна припустити, що об'єкт 6 — частина житлової або господарчої споруди.

З цього об'єкту походять три свищики у формі коників, які збережені фрагментовано. У першого відсутні: голова, частина свистка та кінцівки (рис. 2, 8). Виріб невеликих розмірів: 6,9×4,5×6,0 см. d отворів-0,5 см. Від другої іграшки збережено лише грудна частина та передні кінцівки (рис. 2, 6) (розміри: 4,5×4,0×1,5 см). А від третьої іграшки - нижню частину тулубу та фрагмент задньої правої ноги (рис. 2, 5) (розміри: 5,6×2,8×2,6 см). Потрібно зазначити, що останній виріб значно мініатюрніший за попередні. Усі свищики тонкостінні, виготовлені з світлопалених глин білого кольору з домішками дрібнодисперсного піску, мають наскрізний випал. Загалом вироби непоганої якості, проте, один з них має значну кількість дефектів на зовнішній поверхні, які були зроблені під час формування пищика (прослідковуються відбитки нігтів та механічні пошкодження поверхні). Вироби покриті ангобом та декоровані смужками рудої фарби, що правда на двох іграшках вона майже не зберіглася, а одній чітко прослідковується.

Поряд зі свищиками знайдено і антропоморфну іграшку, так звану «бариню» (рис. 2, 7). Виріб фрагментовано, лишився тулуб до поясу та ліва рука у зігнутому стані. Вірогідно це жіноча фігурка, яка в руках тримала дитину або якусь свійську птаху. На жаль, з залишків важко визначити достеменно, проте подібні сюжети були досить популярні для виробів цієї категорії. На шії, фігурки розміщені три глиняні стрічки, імовірно так імітувалося намисто. Окремі деталі костюму профарбовані рудою фарбою. Пальці на руках означені прокресленими лініями. Виготовлена фігурка зі світлопаленої глини білого кольору видимі домішки відсутні, випал наскрізний. Виріб виготовлений якісно, з приділенням значної уваги деталям. Розміри 5,6×3,0×4,2 см. Аналогічна антропоморфна пластика різного стану збереженості була знайдена під час розкопок в урочищі Аскольдова могила в 1997 р. (Мовчан, Климовський 1997, с. 12), на Фролівській горі (Попельницька 2006, с. 89), по вул. Володимирська, 7 в 1957 р. (Богусевич 1957, с. 23).

Об'єкт 13 знаходився у центральній частині ділянки розкопу, на південний схід від об'єктів 1 і 6, мав підквадратну форму, орієнтований стінками по сторонам світу. Розміри об'єкта 3,35×3,05 м, глибина — 2,16 м. За своєю конструкцією він нагадував підвальне приміщення наземної будівлі.

Вздовж стінок фіксувалися заглиблення, схожі на стовпові ямки, а на підлозі — рештки дерев'яних конструкцій будівлі, що завалилися у підвал (?). Окрім цього, тут, на рівні підлоги виявлено нішу, заглиблену у західну стінку об'єкта (з плямою від вогнища ?) — пристрій для обігріву (?) приміщення підвалу, що рідко використовувався. Шарувате заповнення об'єкта складалося з прошарків темно-сірого, сірого, темно-коричневого і чорного ґрунту (аналогічно до заповнення об'єктів 2 та 6). Судячи з конструктивних особливостей, наявності стовпових ям (?) і завалених дощок (?), наявності опалювального пристрою (ніші з вогнищем), а також заповнення можна припустити, що об'єкт 13 був підвалом житлової або господарчої споруди.

В заповненні цього об'єкту виявлено ще два свищики у формі коней (рис. 2, 10). В одній іграшки збережено грудну та нижню частину тулубу, передні кінцівки. Лівий отвір не зберігся, правий — частково. Виріб тонкостінний, виготовлений зі світлопаленої глини з домішки піску, прослідковуються кварцові вкраплення, Випал хорошої якості. Поверхня іграшки покрита ангобом та декорована рудою фарбою. Розміри: 4,6×3,5×5,0 см.

Другий свищик майже повністю зберігся, відбито лише мордочку, края вух, частину пищика на кінцівки (рис. 2, 9). Коник стрункий, має довгу шию з гривною, яка показана легким, майже не помітним зачіпом. На спині коня розташовано сідло. Виготовлений зі світлопаленої глини сіро-бежевого кольору без видимих домішок. Тісто гарно промішане. Якісний випал. По всій площині свищик прикрашений рудими смужками. Розміри: 8,0×4,0×7,2 см. d отворів - 0,5 см.

Об'єкт 24 знаходився у південно-західній частині ділянки розкопу, на південь від об'єкта 2, мав підквадратну форму, орієнтований стінками по сторонам світу і примикав до західної стінки розкопу. Розміри об'єкта 3,35×3,05 м, глибина — 2,16 м. За своєю конструкцією цей об'єкт, аналогічно до об'єкта 13, також нагадував підвальне приміщення наземної будівлі. Уздовж його стінок фіксувалися заглиблення, схожі на стовпові ямки. З південно-східного кута до об'єкта примикало видовжене заглиблення, яке у стінці основної споруди закінчувалося полицею-сходиною (?). Можливо, це був вхід до підвалу (?). У цій частині об'єкта також було зафіксовано завал печі (?), що складався зі щільного шару печини, перемішаного з битими кахлями та цеглою. Схоже, що тут, аналогічно до завалу в об'єкті 2, піч також могла впасти з верхнього поверху в підвал. На підлозі об'єкта виявлено рештки дерев'яних конструкцій будівлі що, аналогічно до ситуації в об'єкті 13, також завалили підвал (?). Цікавим є те, що тут, так само, як і в конструкції об'єкта 13, присутня ніша, заглиблена у його південну стінку на рівні його підлоги, але на її дні не було жодних слідів вогнища. Можливо, вона так і не була використана для обігріву. Шарувате заповнення складалося з прошарків темно-сірого, сірого, темно-коричневого, чорного ґрунту (аналогічно до заповнення об'єктів 2, 6 та 13). Судячи з конструктивних особливостей і заповнення можна припустити, що об'єкт 24, аналогічно до об'єкта 13, був підвалом наземної будівлі.

Особливо цікавим є свищик у формі коня з об'єкту 24 3-го розкопу. У іграшки збережено передню частину — грудина, шия, голова (відбито верхню частину вух, мордочку), передні кінцівки (рис. 3, 2). Наявна частина сідла. Прослідковується отвір-лада зліва. Виготовлений охайно. Має ретельно змодельовані вуха з глибокими проколами у середину, грива сформована зачіпом, очі — проколами. Тонкостінний, виготовлений зі світлопаленої глини білого кольору видимі домішки відсутні. Розміри: 4,2×9,0×4,0. На окрему увагу заслуговує наявність на голові коня стилізованої квітки. Цей образ однозначно святковий. Квітки та стрічки вплітали коням до святкових діянь чи поїздки на ярмарку. На день пам'яті святих мучеників Флора та Лавра, які вважаються покровителями коней і під заступництвом яких знаходиться худоба, коней кормили свіжим сіном та вівсом, виводили на луг та вичісували, вплітали їм у гриви квіти та стрічки, основне - не працювали на них в цей день.

Білоглиняні свищи-коники схематично виготовлені та орнаментовані рудою опискою були найпопулярнішою забавкою XVII-XVIII ст. Подібні іграшки у численній кількості також виявлені під час розкопок по вулицям: Цитадельній, Патержинського, 14 (Мовчан, Боровський, Климовський 2000, с. 8), Гончарна (Івакін, Козубовський, Герасимов 1992, с. 15), П. Осипенко (Стрітенська), 9 (Боровський 1983, с. 7), Володимирська, 3 (Мовчан, Боровський, Архіпова...1996, с. 25), Г. Трипілля (Спаська), 14 (Сагайдак, Занкін, Брайчевская, Михайлов 1988, с. 17), Аскольдова могила (Мовчан, Климовський 1997, с. 11).

З цього ж об'єкту походять ще декілька глиняних іграшок. Майже цілий коник-свищик, у якого відбите ліве вухо, надщерблений свисток та задню ліву кінцівку (рис. 3, 1). Виготовлений

охайно з дотриманням пропорцій. Гончар приділив окрему увагу деталям, ретельно змодельовавши вуха, очі означивши прокресленими колами, зашипом – гриву. Коник оснащений сідлом. Тонкостінний, виготовлений зі світлопаленої глини білого кольору без видимих домішок, якісно випалений. Коник повністю покритий поливою темно-зеленого кольору. Розміри: 6,5×4,0×8,6 см, d отворів- 0,5 см.

Також знайдено чотири фрагменти: грудної частини (3,8×2,1), два залишки кінцівок (2,1×1,3; 1,8×1,4) та частину живота (1,6×2,3), які виготовлені з світлопаленої глини білого кольору з домішками дрібнодисперсного піску, якісно випалені з зовнішньої частини покриті поливою темно-зеленого кольору (рис. 3, 4). Судячи з якості керамічного тіста та кольору поливи, вірогідно є частинами однієї іграшки, подібної за стилістикою до попередньої.

Подібні вироби датовані XVIII ст. були знайдені під час археологічних досліджень по вул. Волоська, 16 та Сагайдачного, 18 (Сушко 2019, с. 528).

Свищик у формі пташечки від якого збережено лише грудну частину (рис. 3, 3). В центральній частині виробу розташований отвір-лада. Виготовлена іграшка з червонопалених глин теракотового кольору без видимих домішок, має якісний випал. Зовні розписана коричневою фарбою та поверх покрита прозорою поливою. Розміри: 4,4×5,3×2,4 см, d отвору - 0,4 см.

На окрему увагу заслуговує масивна, проте реалістично виготовлена іграшка – вершник (рис. 3, 5). Незважаючи на те, що виріб не пустотілий, що прослідковують на зламах, вона не була свищиком. У іграшки втрачено голову та кінцівки, грива лишилася частково. Тулуб сформовано з анатомічними деталями, чітко виділяється круп та міцна грудна частина, прокреслено репицю та холку тварини. Шляхом прокреслення позначено віжки. Пітник або вальтрап, попруги та сідло виготовлено окремо та доліплено до основи коня. Сідло та вальтрап пофарбовані в коричневий колір. Проте в їх центральній частині фарба відсутня та прослідковуються вм'ятини, які зроблені по сирій трішці підсушений глині. Подібні вм'ятини є і на шиї коня. Імовірно в цьому місці кріпився вершник, фігурка якого на жаль не збереглася. Іграшка виготовлена зі світлопаленої глини бежевого кольору без видимих домішок. Випал наскрізний. За стилем виконання та якістю керамічного тіста останні дві іграшки імовірно відносяться до традиції ліпки керамічних іграшок кінця XVIII – початку XIX ст.

Отже, під час розкопок виявлено житлово-господарчі будівлі середини XVII–XVIII ст., що мали підвальні приміщення, які могли опалюватися в холодну пору року. У їхньому заповненні, поруч з великою кількістю артефактів (переважно фрагментів керамічних та скляних посудин) знайдено дитячі іграшки на прикладі яких вчергове доведено що найпопулярніші серед київських керамічних іграшок ранньомодерного часу були свищики, більшість з яких у формі коників. Вироби однотипні, але виготовлені достатньо майстерно. Хоча є приклади з непропорційною формою, слідами браку під час орнаментативної. Майстри надавали іграшкам стрункий стан, довгу шию зі стилізованою гривовою, широкі крижі та короткі кінцівки. Переважно голови відбиті, але ті, що збереглися, мають видовжену форму та невеличкі вуха. Деякі з них, виконані в реалістичній манері.

Орнітоморфні фігурки значно різняться між собою за якістю керамічного тіста, стилістикою виконання та декору. Що імовірно свідчить про їх різний час побутування.

Крім зооморфних фігурок маємо два антропоморфні вироби. Серед них вершники та жіноча фігурка. Як зазначено вище, одну з іграшок визначити, як вершника ми можемо лише за залишками місць кріплення воїна на фігурці коня. Проте відповідно до аналогій вершник виготовлявся окремо від коня, як правило, тулуб чоловіка зображувався схематично. Жіноча фігурка постає в образі «барини» одягненою у відповідності до ранньомодерних модних тенденцій.

Всі іграшки виготовлені шляхом скульптурної ліпки з використанням неповного начину, формувалася основа до якої доліплювалися функціональні та декоративні частини виробів. Виготовлені зі світлопалених, значно менший відсоток з червонопадених глин, в більшості випадків з додаванням дрібнодисперсного піску. Декоровані вироби з використанням прийомів прокресленої техніки, на одних іграшках моделювалися анатомічні риси, а на інших – імітувалася кінська упряж. Основна частина виробів покриті ангобом та прикрашені опискою. Дві іграшки покриті поливою. Полива наносилася сухим способом. Дрібна пластика випалена у спеціальних гончарних печах, про що свідчить якісний рівномірний випал, за виключення однієї глиняної іграшки.

ЛІТЕРАТУРА

- Богусевич, В.А. 1957. Отчет о раскопках в Киеве на Владимирской улице, д. № 7-9 в 1957 г. (май-июнь). НА ІА НАНУ, 1957/37-а.
- Боровський, Я. С. 1983. *Звіт про археологічні дослідження в городі Ярослава в 1983 р.* НА ІА НАНУ 1983/23в.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д. М., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1992. *Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р.* НА ІА НАНУ 1992/33.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Архіпова, Є. І., Гончар, В. М., Климовський, С. І. 1996. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у 1996 р. в Києві по вул. Стрітенській та по вул. Володимирській, 3.* НА ІА НАНУ 1996/66.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І. 2000. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві у 2000 р. по вул. Паторжинського, 14.* НА ІА НАНУ, 2000/81.
- Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 1997. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила.* НА ІА НАНУ, 1997/34.
- Попельницька, О. О. 2006. Київський замок XIV—XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 9, с. 80-95.
- Сагайдак, М. А., Занкин, А. Б., Брайчевская, Е. А., Михайлов, П. С. 1988. *Отчёт о полевых исследованиях Подольской постояннодействующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья, 14 в г. Киев в 1988 г.* НА ІА НАНУ, 1988/25.
- Сушко, А. О. 2019. Керамічна іграшка Києва XI – XIX ст. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи.* с. 515-529.
-

Alina Sushko,

PhD, Deputy Director General for Scientific Work
of the Museum of the History of Kyiv,
Researcher at the Institute
of Archaeology of the NAS of Ukraine

Arkadii Kozlovskiy,

PhD, Senior Researcher at the
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Viacheslav Kryzhanovskiy,

Junior Researcher at the
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SMALL CERAMIC SCULPTURE OF EARLY MODERN TIMES FROM EXCAVATIONS ON GEORGIEVSKY LANE, 9/11 IN 2020

The work is devoted to the analysis of a collection of ceramic toys of the XVII-XVIII centuries discovered during archaeological research at 9/11 Heorhiivskiy lane in 2020. Morphological and archaeometric analysis was carried out. Once again, it was proved that horse-shaped whistles were the most popular. Along with zoomorphic plastics, ornithomorphic (bird whistles) and anthropomorphic products (ladies and horsemen) were used in small numbers. A general characterization of the technology of manufacturing products is given. Two technological schemes are analyzed: the method of sculptural modeling and machine-manual construction.

Keywords: Kyiv, archaeological research, clay, toy.

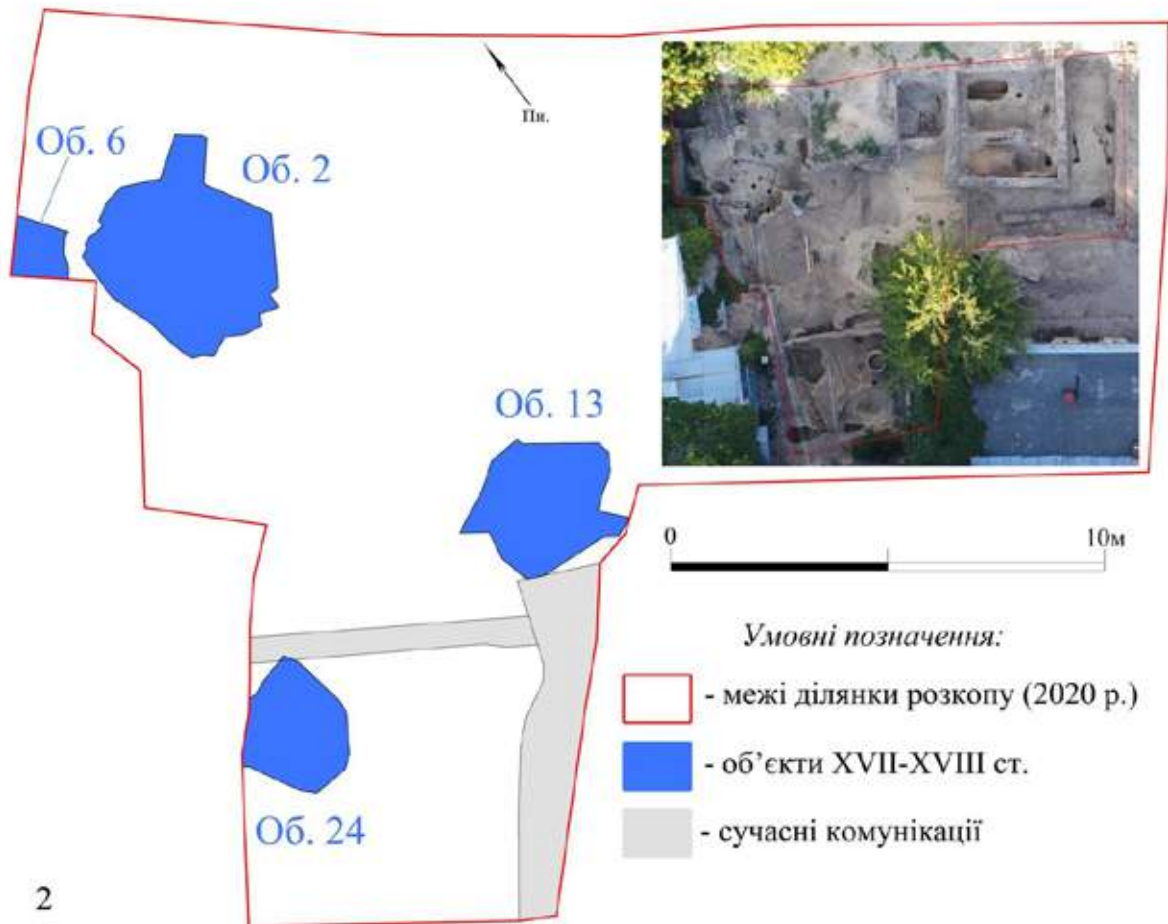
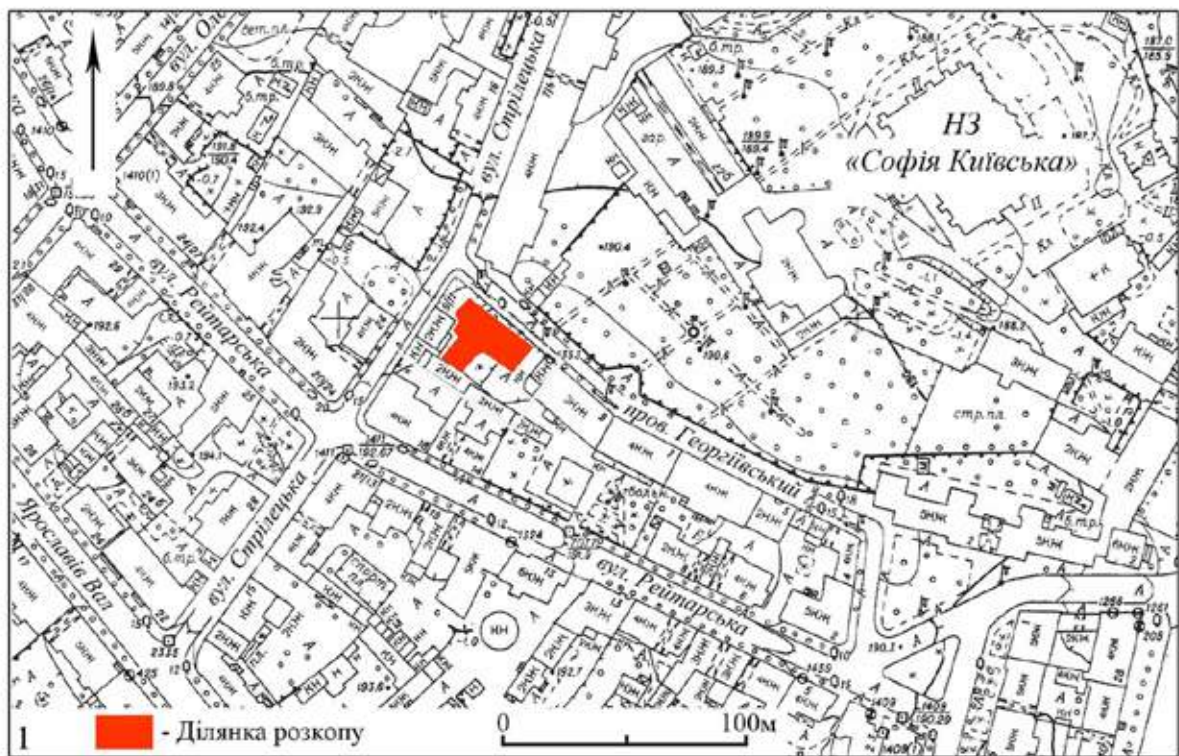

Рис. 1. 1 - локалізація ділянки досліджень на мапі міста;
2 - план розкопу

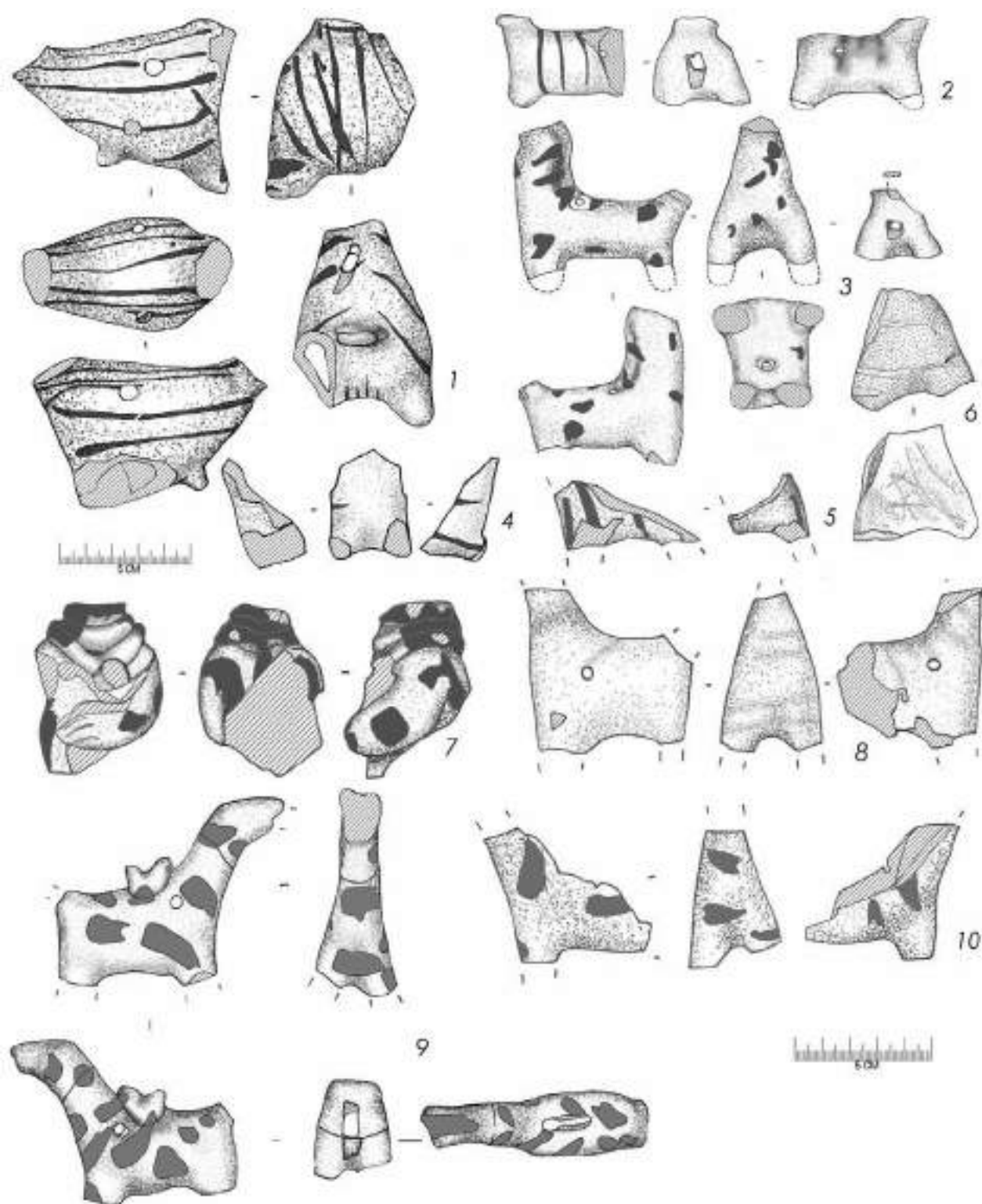

Рис. 2. Керамічні іграшки

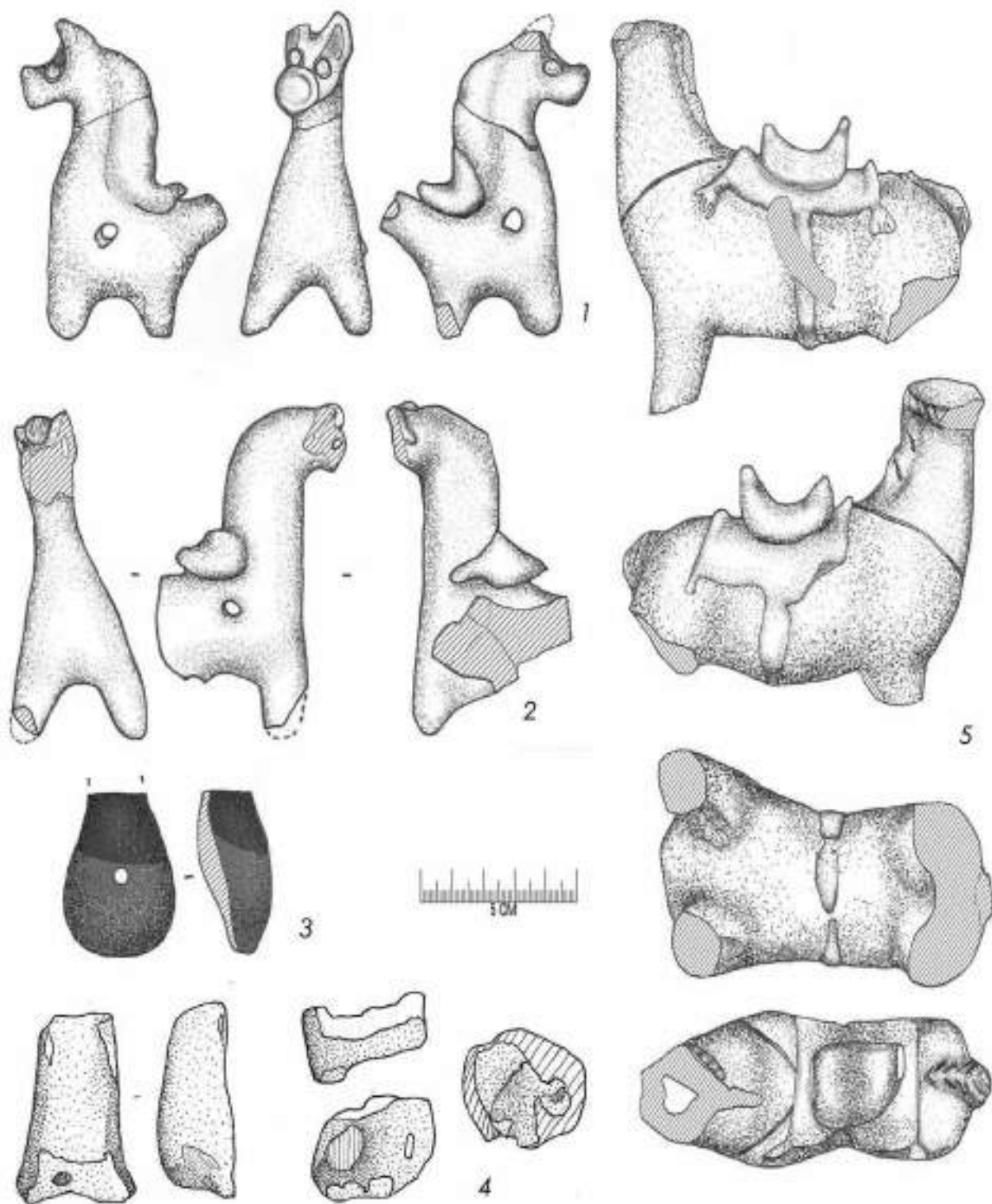

Рис. 2. Керамічні іграшки

Ігор Прохненко

кандидат історичних наук
доцент кафедри археології, етнології та культурології
Ужгородського національного університету

Володимир Мойжес

кандидат історичних наук
завідувач Археологічного музею ім. Е. Балагурі
Ужгородського національного університету

Марія Жиленко

лектор-екскурсовод
Археологічного музею ім. Е. Балагурі
Ужгородського національного університету

Йосип Бартош

орендар Чинадіївського палацу

НОВІ ДАНІ ПРО КОЛЕКЦІЮ КАХЛІВ ЧИНАДІЇВСЬКОГО ПАЛАЦУ

Археологічні дослідження укріпленого палацу в смт Чинадієво Мукачівського р-ну були розпочаті ще у польовому сезоні 2009 року експедицією Ужгородського національного університету. В закладених біля східної стіни будівлі шурфах виявлені дрібні уламки кахлів кінця XVI – XVII ст. Пізніше орендарями споруди при очистці від сміття решток прибудови біля підвалу знайдено ще низку кахляних плиток, які повністю реконструюються. Як правило, ці коробчасті екземпляри вкриті поліхромною глазур'ю, рідше зустрічались вироби без поливи. Переважно оздоблення складала рослинна та геометрична орнаментация. На одиничних кахлях (між'ярусних і з верхнього ряду) додатково представлені зображення оленів та янголів відповідно. Виявлені знахідки потрапили до прибудови, яка колись виконувала роль камери топки опалювальної споруди двох поверхів, в радянський період. Про це свідчить наявність разом з ними уламків скла від пляшок і пластикових кришок XX ст.

Ключові слова: Закарпатська обл., Чинадіївський палац, письмові джерела, археологічні дослідження, стратиграфія, кахлі.

Однією з найвідоміших архітектурних споруд Закарпатської обл. України є Чинадіївський палац. Розташований він у 12 км від Мукачівського замку вверх за течією Латориці. У популярній, науково-популярній, а іноді і науковій літературі пам'ятка часто класифікується як «замок». Знаходиться вона на рівнині, на відстані 200 м від ріки, на її правому березі.

Про палац відомо декілька легенд, одна з яких увійшла до упорядкованої І. Хлантаю збірки «Закарпатські замки у легендах, переказах та літературних творах»: «Старі чинадіївські люди поговорюють, що колись давно, десь у минулому столітті, ремонтували Чинадіївський замок. Справа в тому, що замкове обійстя перебрав якийсь граф і усе переробляв по-своєму, на свій смак. І тоді, коли пересипали якусь одну із замкових стін, знайшли в ній замуrowаний скелет. Біля нього знаходилася пушка (гвинтівка). Видно, належав той скелет якомусь воїнові або стражнику, що служив графові. Думають, що того вояка замуrowували живим. Чому? Був колись такий звичай: коли муrowували замок, то в якомусь із його мурів, в якусь із його стін обов'язково замуrowували когось одного з вояків. Вірили, що дух того вояка буде ангелом-охоронцем новозбудованого замку і зможе оберігати замок і його мешканців від нападу злих ворогів-завойовників, а також від нечистої сили й нічних привидів. І той замок, де замуrowаний живий вояк, ворог не може збороти, пробити стіни й зайти всередину. Певно, чинадіївські графи вірили в то, тому й зробили своє чорне діло – замуrowували живого, не винуватого ні в чому вояка. Коли стіну перекладали, люди вже не були такі темні, як колишні їх попередники, аби вірити в «силу» скелета. Вони взяли його звідти, віднесли на кладовище і там поховали за християнським народним звичаєм. А ту яму в стіні, де він був, заклали цеглою, заштукатурили, так що тепер уже ніхто не може точно й показати те місце на стіні, де був знайдений скелет воїна. А графський замок у Чинадієві стоїть і досі» (Чинадіївський..., 2009, с. 149).

Нажаль, пам'ятки пізнього середньовіччя та раннього нового часу Закарпаття донедавна взагалі не були об'єктами археологічних досліджень, тому і інформаційне поле навколо них в суспільстві формувалося саме на основі подібних переказів. Більш достовірні дані містить скрупульозний аналіз письмових джерел і зібрані польові матеріали.

Центральну частину архітектурного ансамблю займає двоповерхова будівля, що в плані має форму асиметричної літери П з видовженою середньою частиною і двома бічними крилами різної довжини (рис. 1). Товщина стін споруди перевищує метр (рис. 2). З північно-західного та південно-східного боків наріжні частини споруди посилені триярусними круглими вежами. Головний вхід розміщується у східній частині, додатковий – у західній. Під будівлею є високі (до 2,8 м) підвальні приміщення. Архітектурний декор на фасадах не зберігся, окрім кам'яних обрамлень двох вікон на південній стіні замку (Дзембас, Міговк 2014, с. 41-43). Рів навколо палацу зараз відсутній. Про нього розповідають лише старожили та цілком ймовірно, що ця інформація теж не відповідає дійсності.

Закарпатський археолог кінця XIX – початку XX ст. Т. Легоцький першим описав замок Сент-Міклош у праці “Монографія Березької жупи” (1881 р.). За його словами: «Замок – потужна будова XVII століття, яка після стількох перемін ще зберігає гідний характер на честь минулих століть. Внизу розташовані великі підвали. Перший поверх з хрестовим склепінням крім північної і південної круглих виступаючих кутових башт, включає шість кімнат, одну кухню і один вестибюль, який у давні часи називали палацом. Вгорі на поверсі з довгого вузького коридору заходиться у шість малих кімнат і велику залу. Цей коридор і кімнати з міцними хрестовими склепіннями – темні й непривітні, хоча в 1734 році під керівництвом будівника Якоба Маркштайнера були значно змінені, а пізніше, в 1830 році вікна 3 фути заввишки і 2 фути завширшки були збільшені. Ще 1729 року поновили дах, горище пристосували для зберігання зерна. 1734 року будівлю, яка перед тим мала лише рури для виходу диму, забезпечили димоходами. У верхній великій залі через люк у підлозі піднімали їжу з кухні, розташованої внизу. Вгорі на горищі в стінах влаштовано амбразури, що прозирають первісне призначення замку. Перед тим будова мала з західного боку стрімкі сходи на другий поверх, які недавно перенесли на східний бік, а первісний південний додатковий вхід замурували. Старий карниз, кілька кам'яних обрамлень закладених вікон видно й нині. Про те, що в зв'язку з поновленням 1839 року в кімнаті північно-західного кута і в стіні коридора в ніші виявили замурований людський скелет, компетентна особа керівник робіт Ігнац Гермарс, будівничий маєтку, нічого не знав, і таким чином це слід уважати вигадкою. Колись цей замок був укріплений земляним валом і ровом. На західній і північній стінах замку вирізано два герби. Вони розміром до сажня; щит, верх якого вкрито трикутним орнаментом, оточують арабески, прикраси і голова ангела-охоронця з одним крилом. У верхній частині щита видно стерті рядки що не прочитуються, з них можна розрізнити лише дату 150...; в середній частині щита повернуті один до одного леви тримають круглий герб, на якому видно колесо з двома крилами а від нього піднімається повернутий праворуч лев» (Тиводар... 2014, с. 43.).

Розглянемо інформацію достовірних письмових джерел. За ними населений пункт Сентміклош (згодом Беренгсентміклош, колишня назва Чинадієва) згадується з XII ст. Із кінця XIV ст. містечко належало Перені. Петро Перені у 1403 р. отримав дозвіл на зведення тут укріпленого палацу, але ймовірно не скористався ним (Lehoczky 1996, old. 660). Упродовж XVI – XVII ст. Чинадіївською домінією на різних умовах володіли представники родів Телегді, Нярі, Лоняї та Естергазі. Саме Мігаль Телегді у 1583 р. отримав дозвіл від короля Рудольфа на будівництво палацу, яке завершували вже його сини Янош та Пал (Emődi 2005). У 1669 р., зі згоди короля Леопольда, родина Ракоці викупила Чинадієво у вдови Дьордя Другета, Марії Естергазі за 65000 талерів. Після смерті Ференца Ракоці I домінію успадкувала Софія Баторі, яка згодом передала її Ілоні Зріні з дітьми. Під час повстання 1703 – 1711 рр. тут часто бував Ференц Ракоці II. Після укладання Сатмарського мирного договору все майно Ракоці, у тому числі і Чинадіївська домінія, перейшло у власність короля, а 1726 р. її отримав граф Лотар Ференц Шенборн (Lehoczky 1996, old. 662).

У польовому сезоні 2009 року Археологічна експедиція Ужгородського національного університету спільно з Закарпатською філією НДЦ РАС розпочала дослідження укріпленого палацу в смт Чинадієво. Для встановлення стратиграфії шурф 1 (розміри 2 x 4 м) був закладений біля східної стіни палацу. За результатами стратиграфічних спостережень і колекції речового матеріалу виділено два основні горизонти проживання населення на цій території (Prokhnenko, Zhylenko 2021, s. 122).

Горизонт I (0,0–0,4 м). Представлений виробами із глини. До асортименту кераміки входили фрагменти кружальних горщиків кінця XVI–XVII ст., дрібні уламки кахлів і індивідуальні знахідки: фрагмент люльки для паління, залізний цвях і монета Матяша Корвіна 1489–1490 рр. (Прохненко, Мойжес, Гомоляк 2012, с. 67). Кахлі виготовлені з добре відмученого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску. Їх поверхня вкрита глазур'ю зеленого кольору або поліхромним розписом (Бандровський, Гомоляк, Зомбор 2010, с. 200).

Горизонт II (0,4–0,8 м). До нього входили чотири фрагменти кружальних горщиків коричневого кольору кінця XIII–XIV ст., пов'язані з поселенням до зведення кам'яних споруд (Бандровський, Зомбор, Гомоляк 2011, с. 24–25; Прохненко, Жиленко 2018, с. 122).

Аналогічна стратиграфічна ситуація та подібний речовий матеріал були простежені і в шурфі 2 (Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko 2013, old. 228, 250), де виявлено ще шість фрагментів кахлів кінця XVI–XVII ст.

Пізніше орендарями Чинадіївського палацу, при очистці від сміття решток прибудови біля підвалу, знайдено ще низку кахляних плиток, які повністю реконструюються. Як правило, ці коробчасті екземпляри вкриті поліхромною глазур'ю, рідше зустрічались вироби без поливи. Переважно оздоблення складала рослинна та геометрична орнаментация. На одиничних кахлях (між'ярусних і з верхнього ряду) додатково представлені зображення оленів та янголів відповідно. Виявлені знахідки потрапили до прибудови, яка колись виконувала роль камери топки опалювальних споруд двох поверхів, в радянський період. Про це свідчить наявність в комплексі з ними уламків скла від пляшок і пластикових кришок XX ст.

Значна кількість кахлів характерна для синхронних пам'яток регіону й є однією з найбільш поширених категорій знахідок на території середньовічних та ранньомодерних археологічних об'єктів. Серед них палаци аристократів, замки, монастирі, будинки міщан та навіть багаті селянські помешкання. Матеріал виробів – кераміка, яка вдало протистоїть часу та природнім факторам. У більшості випадків зберігається навіть глазур, що вкриває поверхню виявлених екземплярів.

Оздоблена кахлями піч виконувала роль не тільки опалювальної споруди, але й основної прикраси кімнати, слугувала предметом престижу. В епоху середньовіччя, за умови незначної кількості декоративних елементів, картинки на цих плитках суттєво поживлявали інтер'єр. Вони були своєрідними провідниками у світ тогочасного стилю і по сьогодні допомагають краще зрозуміти естетичні вподобання, спосіб мислення, систему цінностей тогочасної людини. Зображення від геометричних і простих рослинних орнаментів до сцен повсякденного життя та релігійних сюжетів завжди підлаштовувались під модні тенденції відповідної епохи.

Кяхляні печі є суто європейським винаходом. З'явилися вони близько XII ст. в Альпах, а їх «предками» були звичайні глинобитні, у стіни яких для пришвидшення і підвищення тепловіддачі вмуровували чашкоподібні або мископодібні посудини. Більш широкого розповсюдження вони отримали протягом XIII–XIV ст., з цього часу відомі і їх перші зображення. Найбільш потужні центри виробництва кахлів діяли на території південних німецьких земель, Чехії та середньовічного Угорського королівства. Хоча перші кяхляні печі в Угорщині з'явилися ще у середині XIV ст., на початку правління Людовика Великого, в угорській мові слово «кальга» (угор. *kályha* = кяхляна піч) тривалий період означало не власне піч, а її складові елементи, тобто власне кахлі. Саму ж опалювальну споруду до XVII ст. називали «kemençe», аналог глинобитної печі.

Тиражування коробчастих кахлів відбувалося за допомогою шаблонів-форм, які заповнювали сирогою глиною. Абсолютно ідентичні екземпляри, виготовлені з одного негатива, відомі ще з часів середньовіччя. Негативи для тиражування кахлів виготовляли як з дерева, так і з глини, але декорування виконував не завжди пічник. Будівельні елементи для печей виготовляли за різними техніками. Незважаючи на спорідненість, виробництвом цих елементів займалась окрема група фахівців, а не прості гончарі. Більшість кахлярів звичайний посуд не виготовляли взагалі, а ази своєї майстерності передавали від батька до сина. Печі, зазвичай, споруджували ті ж самі майстри, які кахлі і виготовляли.

Коли зводили печі, слідували за тим, щоб розташовані один над одним ряди кахлів зв'язувались між собою подібно цеглинам у стіні. Для цього потребували і половинчасті кахлі, і кутові елементи. Для верхнього обрамлення печей також виготовляли спеціальні, часто ажурні вироби.

Закриті печі прямокутної або циліндричної форми зводили з коробчастих або мископодібних кахлів, які тісно прилягали одна до одної. Окремі елементи споруди відділяли горизонтальні,

профільовані виступи, з особливим акцентом на верхнє обрамлення печі. Для кріплення елементів використовували глину із різними домішками, ретельно заповнюючи усі щілини, щоб з конструкції не йшов дим. Товщина глиняного шару відповідала глибині кахлів, які трималися виключно за рахунок глини. Щойно зведені печі одразу розпалювали і при слабкому вогні глина висихала повільно. Випалювання відбувалось поступово, в декілька етапів, щоб від різких перепадів температури глина не потріскалася.

Для виготовлення всіх необхідних елементів печі майстер у середньому потребував два тижні. Ще кілька днів займали глазурування та випал кахлів. Змонтовану піч потрібно було перевірити та виправити недоліки (Sabján 1987, old. 148). Таким чином майстер-пічник міг за рік зробити на замовлення у середньому не більше 12-14 опалювальних споруд.

На зламі XVI-XVII ст. кахлі стали настільки популярними, що їх почали виготовляти і у селах. Майстерні, зазвичай, задовольняли потреби певного, більшого чи меншого ринкового округу, враховуючи купівельну спроможність населення. У селах печі замовляли переважно заможніші селяни, які готову продукцію вивозили з майстерні власним транспортом. Але в той самий час майстри виготовляли кахлі й не маючи замовлення, продавали свій товар на ринках, ярмарках найближчих сіл і містечок (Sabján 1987, old. 150).

Судячи з особливостей чинадіївських екземплярів, всі вони належали до одного будівельного горизонту і використовувались в конструкціях синхронних опалювальних споруд. Розглянемо основні види кахлів виявленої групи.

1. Коробчаста кахля. Зображення: рослинний та геометричний орнамент. Виготовлена з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня без поливи, світло-коричневого кольору. Розмір фронтальної площини: 19,5 x 19,5 см. Висота румпи: 9,5 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкова знахідка. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 3).

2. Коробчасті кахлі. Зображення: рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: один екземпляр без поливи, світло-коричневого кольору (рис. 4, 1a), другий – вкритий поліхромним розписом зеленого, коричневого та білого кольорів (рис. 4, 1b). Розмір фронтальної площини: 19,5 x 19,3 см. Висота румпи: 10,2 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 4).

3. Коробчасті кахлі. Зображення: рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: один екземпляр без поливи, світло-коричневого кольору (рис. 5, 1a), другий – вкритий поліхромним розписом зеленого, коричневого та білого кольорів (рис. 5, 1b). Розмір фронтальної площини: 21,0 x 21,0 см. Висота румпи: 10,0 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 5).

4. Коробчасті кахлі. Зображення: рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: один екземпляр без поливи, світло-коричневого кольору (рис. 6, 1a), два – вкриті поліхромним розписом у різних комбінаціях зеленого, коричневого та білого кольорів (рис. 6, 1b-c), четвертий – оздоблений поліхромним розписом жовтого, зеленого та білого кольорів (рис. 6, 1d). Розмір фронтальної площини: 19,5 x 19,5 см. Висота румпи: 9,8 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 6).

5. Коробчасті кахлі. Зображення: рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: один екземпляр із зеленою поливою (рис. 7, 1a), другий – вкритий поліхромним розписом зеленого, коричневого та білого кольорів (рис. 7, 1b). Розмір фронтальної площини: 23,2 x 23,6 см. Висота румпи: 11,6 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 7).

6. Між'ярусні коробчасті кахлі. Зображення: рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: один екземпляр вкритий коричневою, зеленою та білою поливою (рис. 8, 1a), другий (зрізана половина) – вкритий поліхромним розписом зеленого, жовтого та темно-сірого кольорів (рис. 8, 1b). Розмір фронтальної площини цілої плитки: 20,0 x 18,0 см. Висота румпи: 8,8 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 8).

7. Між'ярусні коробчасті кахлі. Зображення: зооморфний (олень), рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: обидва екземпляри, у одного з яких зрізана половина, вкриті коричневою, зеленою та білою поливою (рис. 8, 1a-b). Розмір фронтальної площини цілої плитки: 20,0 x 19,0 см. Висота збереженої частини румпи: 9,0 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 9).

8. Коробчасті кахлі верхнього ряду печі. Зображення: янгол, рослинний та геометричний орнамент. Виготовлені з добре відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Випал достатній. Поверхня: один екземпляр з зеленою поливою (рис. 10, 1a), другий – вкритий поліхромним розписом зеленого, коричневого та білого кольорів (рис. 10, 1b), третій – оздоблений поліхромним розписом жовтого, зеленого та темно-коричневого кольорів (рис. 10, 1c). Розмір фронтальної площини: 18,2 x 20,3 см. Висота збереженої частини румпи: 12,1 см. Датування: кінець XVI – початок XVII ст. Випадкові знахідки. Місце зберігання: Музей Чинадіївського палацу (рис. 10).

Розглянуті види мають цілу низку спільних ознак: від формування глиняної маси і обпалу до кольорової гами. Скоріше за все всі вони виготовлені в одній майстерні. На відміну від якісного виготовлення заготовки, вкриття поливою особливою ретельністю і точністю не відзначається, зазвичай фарба виходить за межі певних сюжетних елементів. На завершення відзначимо, що виявлені екземпляри значно доповнюють регіональну колекцію кахлів раннього нового часу, а вивчення різних типів опалювальних споруд в Чинадієво є наступним важливим перспективним завданням.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандровський, О.Г., Гомоляк, О.М., Зомбор, І.Т. 2010. Дослідження Чинадієвського замку. *Карпатика. Старожитності Карпатського ареалу*. Ужгород. Вип. 39. с. 199-205.
- Бандровський, О.Г., Зомбор, І.Т., Гомоляк, О.М. 2011. Розвідки на території Чинадієвського замку. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ – Полтава. с. 24-25.
- Дзембас, О., Міговк, Р. 2014. Замок Сент-Міклош у Чинадієві. *Галицька брама. Закарпаття: від Верецького перевалу до Сваляви та Чинадієва*. Львів. жовтень-грудень 2014. № 10-12 (238-240). с. 41-43.
- Прохненко, І., Мойжес, В., Гомоляк, О. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету // *Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*. – Ужгород, 2012. – Вип. 4. – С. 59-78.
- Прохненко, І.А., Жиленко, М.А. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету // *Археологія*. – Київ, 2018. – № 3. – С. 107-125.
- Тиводар Легоцький про Сент-Міклош. Фрагмент статті про Чинадієво з книги Т. Легоцького «Монографія Березької жупи» (1881 р.) / пер. з угорської М. Сирохман. *Галицька брама. Закарпаття: від Верецького перевалу до Сваляви та Чинадієва*. Львів, жовтень-грудень 2014. № 10-12 (238-240). с. 43.
- Чинадіївський замок. 2009. *Закарпатські замки у легендах, переказах та літературних творах*. 2-е змінене та доповнене видання / Упоряд. І.В. Хланти. Ужгород. с. 149.
- Emődi, T. A beregszentmiklósi Telegdi-Rákóczi- kastély // *Korunk*. – Budapest, 2005. – 16. évf. №12. – old. 38-42.
- Lehoczky, T. 1996. *Bereg vármegye*. Budapest-Bergszász.
- Prohnenko, I., Mojzsesz, V., Zsilenko, M. 2013. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. Nyíregyháza. LV. old. 203-250.
- Prohnenko, I., Zhylenko, M. 2021. Výskumy archeologickej expedície Užhorodskej národnej univerzity na hradoch v Zakarpattí. *Archaeologia historica*. 46. 1. s. 97-128.
- Sabján, T. 1987. Adatok a kályhás mesterségről. *Ház és Ember*. 4. sz. old. 137-154.

Igor Prokhnenko

PhD, Associate Professor of the
Department of Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies
Uzhhorod National University

Volodymyr Moizhes

PhD, Head of the E. Balaguri
Archaeological Museum,
Uzhhorod National University

Mariya Zhilenko

Lecturer-Guide of the E. Balaguri
Archaeological Museum
Uzhhorod National University

Josyp Bartosz

Lessee of the Chynadiivskyi Palace

NEW DATA ABOUT THE TILE COLLECTION OF THE CHYNADIEVO PALACE

Archaeological research of the fortified palace in the village of Chynadievo, Mukachevo district, was started back in the field season of 2009 by an expedition of the Uzhhorod National University. Small fragments of tiles from the late 16th-17th centuries were discovered in the pits dug near the eastern wall of the building. Later, when the tenants of the building were clearing the remains of the extension near the basement from debris, they found a number of tiles that are being completely reconstructed. As a rule, these box-shaped specimens are covered with polychrome glaze; products without glaze were less common. The decoration was mainly floral and geometric ornamentation. On individual tiles (inter-tier and from the upper row) additionally presented images of deer and angels, respectively. The discovered finds were in the extension, which once served as a furnace chamber for two-story heating structures, in the Soviet period. This is evidenced by the presence of glass fragments from bottles and plastic caps from the 20th century.

Keywords: Zakarpats'ka oblast of Ukraine, Chynadievo Palace, written sources, archaeological research, stratigraphy, tiles.

Рис. 1. Чинадієво. Укріплений палац

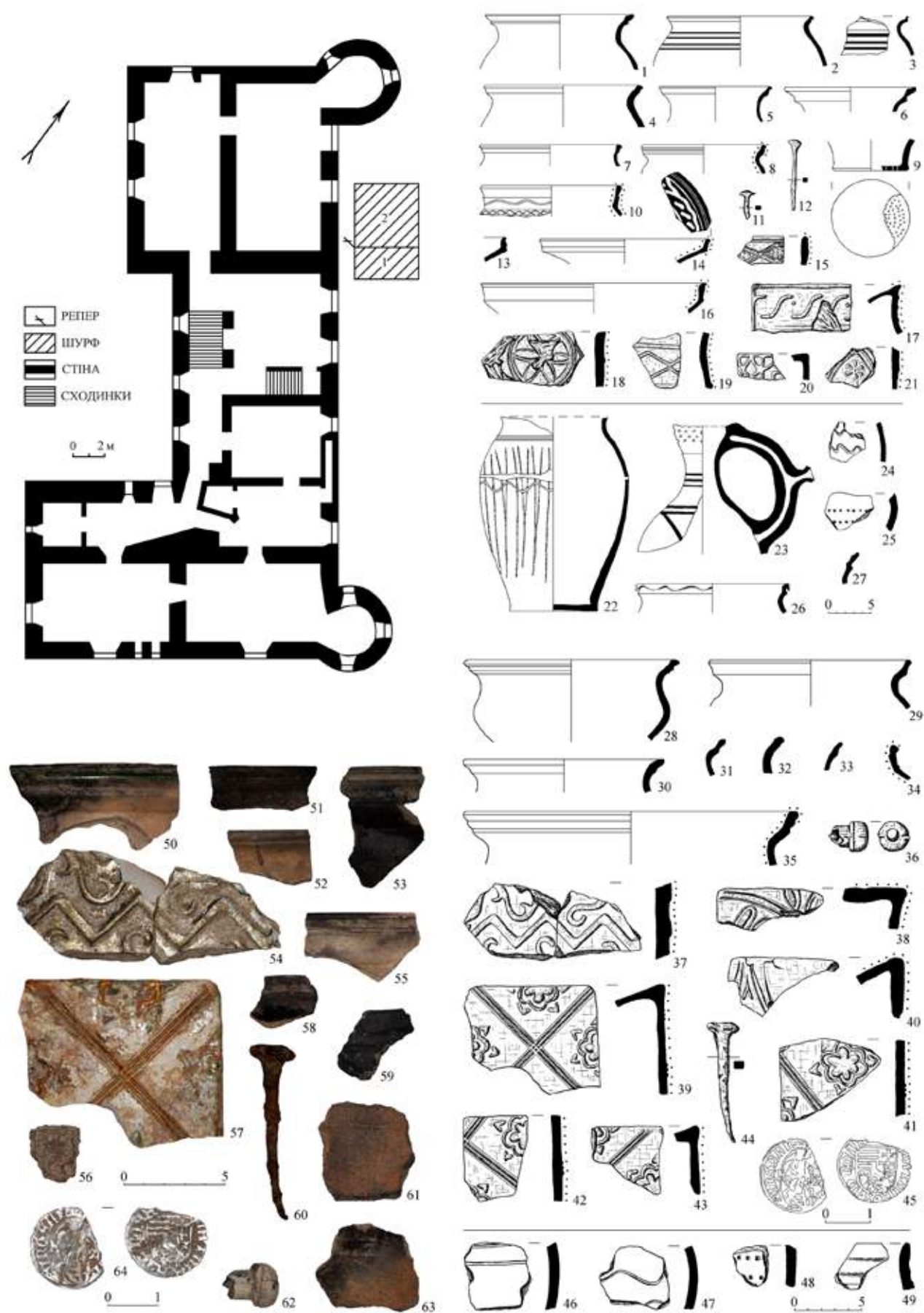

Рис. 2. Чинадієво. План палацу та інвентар з археологічних досліджень

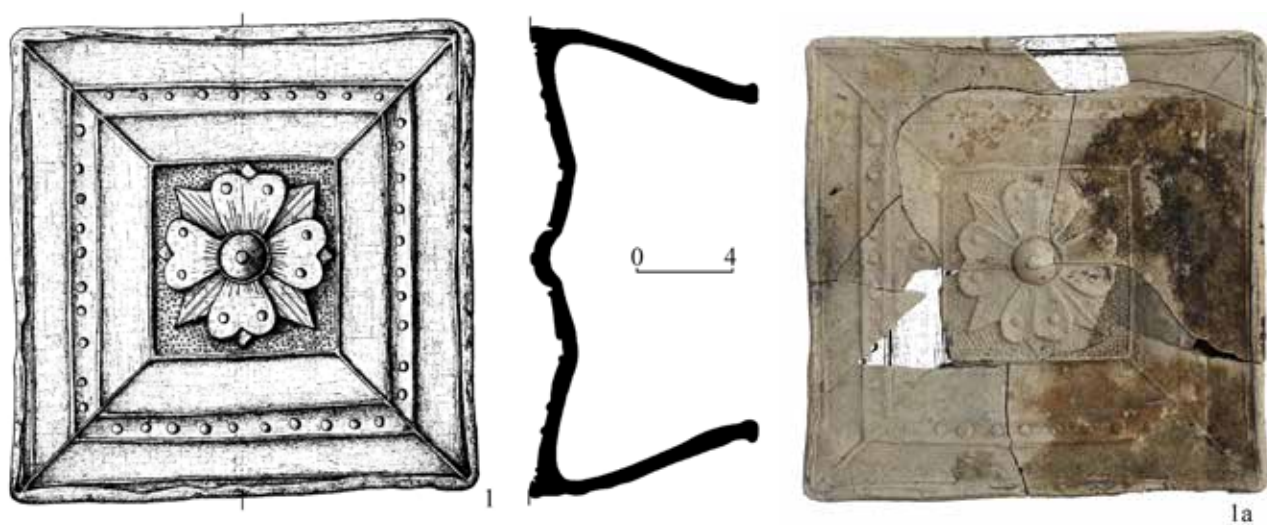

Рис. 3. Чинадієво. Кахля

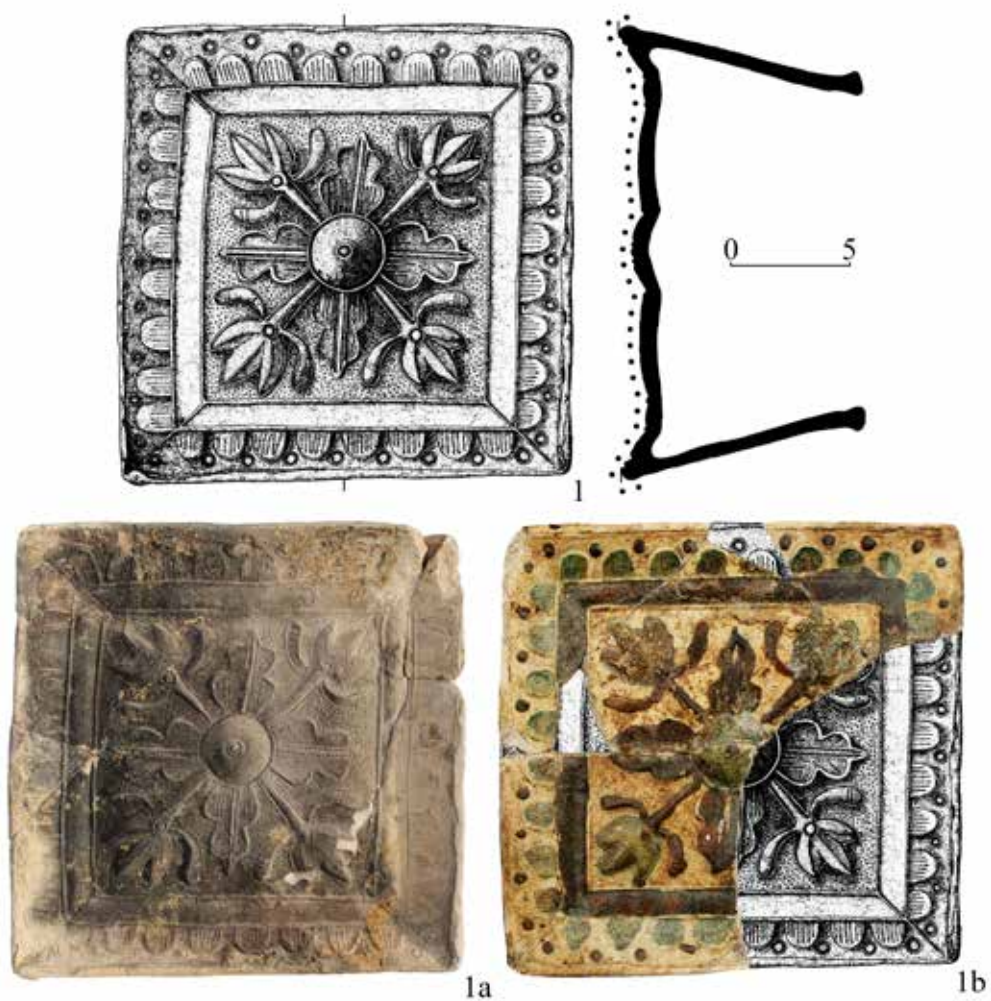

Рис. 4. Чинадієво. Кахлі

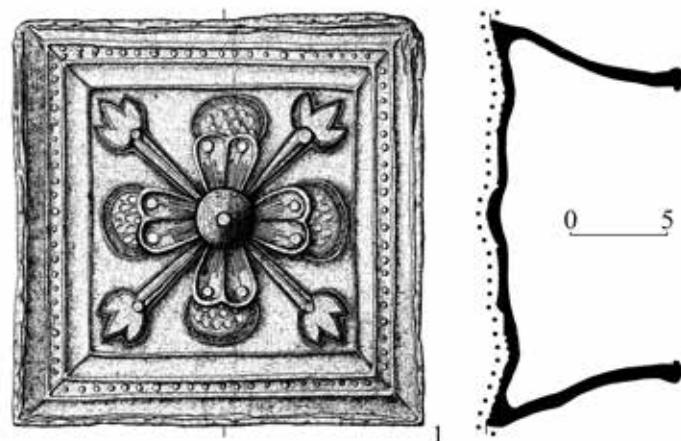

Рис. 5.
Чинадієво. Кахлі

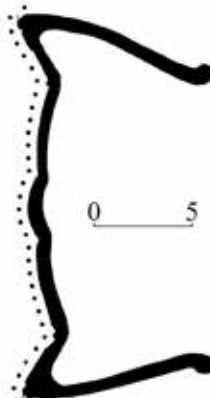
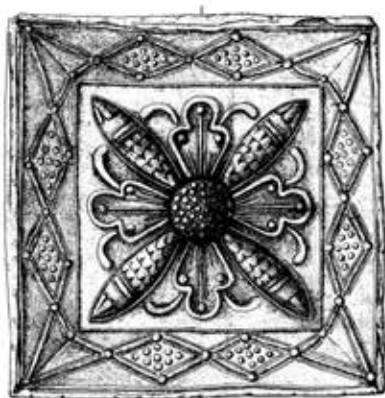

Рис. 6. Чинадієво. Кахлі

Рис. 7. Чинадієво. Кахлі

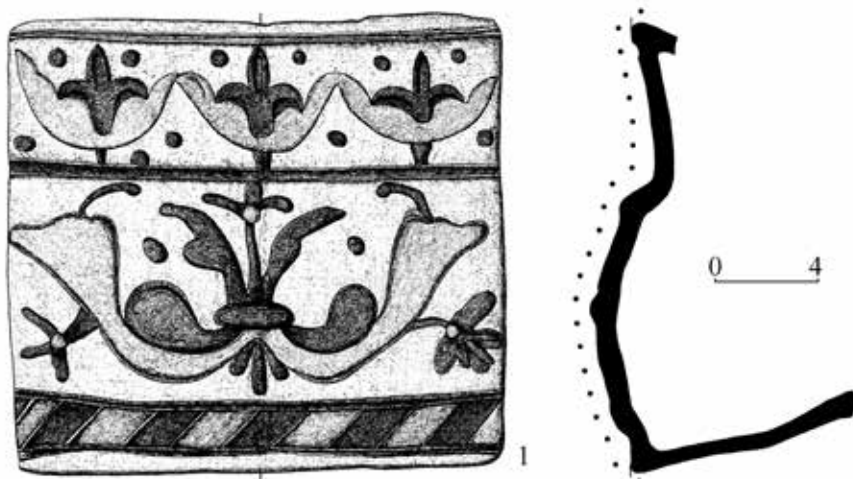
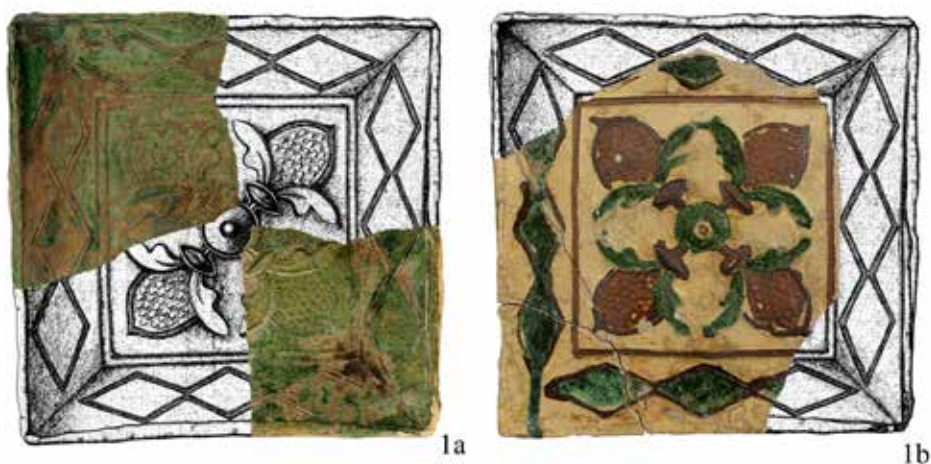
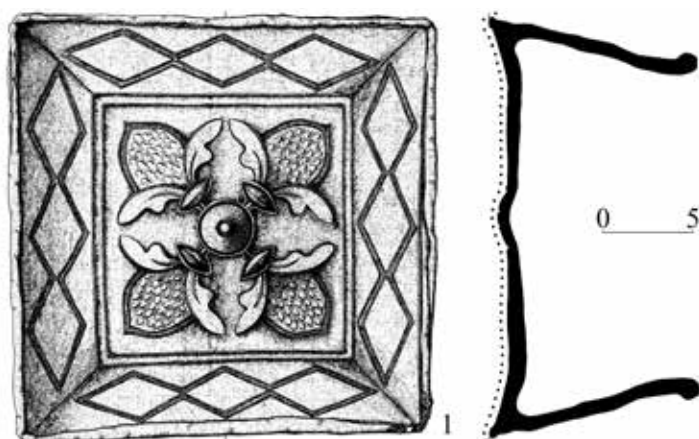

Рис. 8. Чинадієво. Кахлі

Рис. 9. Чинадієво. Кахлі

Рис. 9. Чинадієво. Кахлі

Віктор Аксьонов,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Харківського історичного музею
імені М. Ф. Сумцова

ПЕРСНІ XVII–XVIII ст. З КОЛЕКЦІЇ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «ВЕРХНІЙ САЛТІВ»

У роботі розглядаються бронзові персні XVII–XVIII ст., які були передані до історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» харківським колекціонером О.О. Горєлих. Ці персні характеризують уподобання та певний світогляд населення України доби пізнього середньовіччя. Пов'язані ці персні з козацьким середовищем тих часів.

Ключові слова: перстень, козаки, Лівобережна Україна, Верхній Салтів, музей.

Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів», з фінансуванням з бюджету Вовчанського району Харківської області, було засновано у 1997 р. Першим директором закладу став В. Г. Бородулін, який у 1984–1992 рр. на чолі експедиції Харківського історичного музею досліджував ранньосередньовічний катакомбний могильник, що входить до складу Верхньосалтівського археологічного комплексу (ВСАК). Саме відкриття та дослідження Верхньосалтівського археологічного комплексу дозволили на початку XX ст. виокремити старожитності півдня Східної Європи у салтівську (салтово-маяцьку) археологічну культури. Створений музейний заклад первісно був спрямований на ознайомлення відвідувачів з матеріальною культурою аланського населення салтівської культури, яке мешкало у другій половині VIII–IX ст. у басейні Сіверського Дінця.

У 1999 р. за наказом № 393 Міністерства культури і мистецтв України історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було внесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 38. У 2001 р. рішенням Вовчанської районної ради було затверджено Статут заповідника, а Постановою Кабміну за № 1761 заповідник занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Якщо спочатку колекція музею-заповідника «Верхній Салтів» складалася з предметів пов'язаних із салтівською культурою, то поступово фонди музею стали поповнюватися етнографічними матеріалами, матеріалами Другої світової війни та післявоєнних часів, які передавали мешканці с. Верхній Салтів та розташованих поряд селищ, відвідувачі музею та місцеві краєзнавці. На кінець 2021 р. фонди Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» за інвентарними книгами налічували 9275 одиниць основного фонду та 3809 одиниць науково-допоміжного фонду (усього 13084 музейних предмета).

Після початку подій лютого 2022 р. музей у с. Верхній Салтів опинився в зоні бойових дій, внаслідок яких було зруйнована будівля музею, яка постраждала через неодноразове ураження її снарядами. Руїнації зазнала покрівля будівлі музею та частково стіни, внаслідок чого дах будинку провалився у більшості приміщень музею, перебивши собою експозиційне обладнання (Аксьонов 2023, рис. 3-5). Співробітникам Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова за допомоги волонтерів організації «Слобода.ua» вдалося у грудні 2022 р. вивезти до Харкова залишки колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». Усього вдалося віднайти та вивезти у безпечне місце лише 3124 музейних предмета. Лише частина з цієї групи становили предмети, які становили археологічну колекцію музею. На момент інвентаризації врятована археологічна колекція налічувала 2255 одиниць зберігання (з урахуванням депаспортизованих предметів), з яких 547 предметів належать до групи «науково-допоміжні фонди» (Аксьонов 2023а, с. 175).

Значну частину врятованої археологічної колекції музею становили персні (451 одиниць зберігання) та обручки (99 екземплярів), які невдовзі були подаровані історико-археологічному музею-заповіднику «Верхній Салтів» харківським колекціонером О. О. Горєлих. Передані до музею персні та обручки відносяться до доволі широкого хронологічного діапазону: XVII – остання чверть XX ст. Значну частину переданої колекції становлять латунні персні з гніздом овальної або круглої форми під вставку з кольорового або прозорого скла, які вироблялися ремісниками у другій половині XIX – на початку XX ст. Доволі однорідною виглядає колекція обручок, які переважно

виготовлені з латуні та мають гладку зовнішню поверхню. Лише деякі з них прикрашені тисненим геометричним орнаментом з паралельних ліній або орнаментом у вигляді решітки. Представлені в колекції обручки датуються другою половиною XIX – першою половиною XX ст.

Проте в колекції присутні персні доби раннього модерну, саме вони і привертають до себе увагу, бо пов'язані вони з українським козацтвом. Для цих перснів характерно кілька усталених сюжетів для прикрашення щитків.

Це литі персні з щитками овальної або круглої форми, пласка поверхня яких прикрашена гравійованими чотирьох- або шестипелюстковими розетками-хрестами (рис. 1: 1-5, 11-13). На деяких перснях орнамент у вигляді чотирьохпелюсткових розеток виконано доволі схематично – пелюстки квітки позначені трьома паралельними стрічками (рис. 1: 6-10). Подібні персні були знайдені на місці Берестецької битви 1651 року (Свешніков 1993, с. 179, рис. 33: 24, 26-28), що робить їх надійним хронологічним репером для подібних прикрас. До цієї групи виробів слід віднести і перстень, щиток якого прикрашено орнаментом у вигляді гравійованої чотирьохпроменевої квітки-сніжинки. Головною відзнакою цього персня від попередніх є те, що він не литий, а виготовлений шляхом зварювання пластинчатого кільця з пласким щитком округлої у плані форми.

Щитки деяких перснів були оздоблені гравійованими кількома вертикальними та ламаними лініями (рис. 2: 2-6), які на нашу думку, можливо імітують якийсь напис. Проте, на щитку лише одного персня (рис. 2: 1) було присутнє зображення у три рядки, яке нагадувало текст, що був виконаний на арабській графічній основі. Персні зі схожими зображеннями в незначній кількості зустрічаються в салтівських старожитностях останньої чверті I тис. н. е. басейну Сіверського Дінця (поховання № 159 могильника Червона Гусарівка) (Аксёнов 2017, рис. 35: 19). Так, на сердоліковій вставці срібного персня з поховання № 5 могильника біля с. Бокове був присутній напис арабською мовою у дві строки, який означав «відданий Аллаху раб [Його]» (Колода 2021, рис. 4: 5, 5а). Поява персня з арабським написом релігійного змісту в салтівських старожитностях Подоння розглядається дослідниками як один з доказів розповсюдження ісламу серед частини населення Хозарського каганату (Колода 2021, с. 61). У нашому ж випадку, появу перснів з імітацією написів з використанням арабської абетки, можливо, слід вважати наслідком контактів мешканців Лівобережної України з кримськотатарським населенням Криму. Можливо, подальшим розвитком цієї традиції є персні, щиток яких прикрашено гравіюваними округлими дужками, які розміщені у полі щитка без усякої системи (рис. 2: 7-14).

Щитки частини перснів прикрашені знаками, які мали широке розповсюдження у народному середовищі та пов'язані з язичницьким світоглядом. Щиток одного персня прикрашено гравійованим зображенням прямого хреста (рис. 3: 1), який виступає як символ християнства, так і символом божественного небесного вогню/сонця (Голан 1993, с. 102-103). Солярним символом – крапка у колі – оздоблено щиток одного персня (рис. 3: 2). На щитках двох перснів зроблені чотири невеличкі заглиблення круглої у плані форми, які розташовані у вигляді квадрату (рис. 3: 3, 4) – символу землі (Голан 1993, с. 86-87). На щитку ще одного персня п'ять заглиблень круглою форми доповнені гравійованим зображенням прямого хреста (рис. 3: 5). Поодинокими екземплярами представлені персні, щитки яких прикрашають символи ораного поля (рис. 3: 6) (Голан 1993, с. 87); небесної вологи у вигляді дощових хмар (рис. 3: 7, 8) та дощу (рис. 3: 9) (Голан 1993, с. 81, 83).

На кількох перснях присутні зображення, символіка яких доволі прозора та відповідає славетним козацьким часам. Так, привертає увагу фрагмент персня-печатки, на щитку якого, високим рельєфом зображена фігура чоловіка зі списом у правій руці, який спирається лівою рукою на щит (рис. 3: 10). Ця фігура є зображенням узагальненого образу захисника. На іншому персні вирізано схематичне зображення тризуба (рис. 3: 11), а ще на одному виробі – схематичне зображення «сонячного човна» (рис. 3: 12).

Образ «сонячного човна» був доволі поширеним у козацькі часи. Його зображення можна бачити в XIV-XVIII ст. на гербах багатьох українських, польських та російських феодалів (Лукомский, Модзалевский 1993, табл. VII, IX, XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXII, XXIII, XXVII, XXIX, XXXVI, XXXVIII, XL; Шаповалов 1997, рис. 93). У вигляді «сонячного човна» виготовляли металеві кресала (Шаповалов 1997, с. 83-84, рис. 75: б, в, г).

З колекції музею походить перстень на якому вигравіювано зображення щита, в полі якого знаходиться хрест, під яким розташований півмісяць (рис. 3: 13). Хрест у цьому випадку символізує християнську віру, виступаючи одночасно у своєму більш стародавньому значенні солярного знаку. Під хрестом-сонцем зображений «сонячний човен». Щит, який зображено на персні, за своєю формою та геральдичною класифікацією відноситься до фігурних, польських, барокових, що набули свого найбільшого розповсюдження у XVI-XVIII ст.

Таким чином, в колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» присутня низка перснів, які характеризують уподобання та певний світогляд населення України доби раннього модерну. Ці персні пов'язані з козацьким середовищем тих часів. Однак, суттєво збіднює значення цієї групи перснів відсутність інформації про місце, де вони були знайдені, та контексту в якому вони знаходилися. Для пам'яток козацького часу сучасної Харківщини подібні вироби не характерні та не відомі. Тому можна припустити, що ці персні походять зі зруйнованих пам'яток козацьких часів Наддніпрянщини та сучасної Полтавської області. Безсумнівно, що ці персні та деякі інші музейні предмети з кольорових металів, що становлять археологічну колекцію історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів», були зібрані за допомогою металошукача сучасними «скарбошукачами», що значно знизило їх наукове значення для висвітлення історичних подій, які відбувалися в минулому на теренах сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 2017. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце. Харьков: Рожко С.Г.
- Аксёнов, В. С. 2023. Верхньосалтівський археологічний комплекс: історія дослідження, спроби музеєфікації, сучасний стан. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 240-251.
- Аксёнов, В. С. 2023а. Стан археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». *Двадцять дев'яти Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої збереженню національної пам'яті в умовах війни, 18 квітня 2023 р.* Харків: Майдан, с. 174-182.
- Голан, А. 1993. *Миф и символ*. Москва: Русслит.
- Лукомский, В. К., Модзалевский, В. Л. 1993. *Малороссийский гербовник*. Київ: «Либідь».
- Колода, В. В. 2021. Сюжетні зображення на салтівських перснях (за матеріалами лісостепу). *Міхеєвські читання*, 2. Харків: Майдан, с. 51-64.
- Свешніков, І. К. 1993. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.
- Шаповалов, Г. И. 1997. *Корабли веры. Судостроение в духовной жизни древней Украины*. Запорожье: «Дикое Поле».

Viktor Aksionov,

PhD, Head of the Archeological Department,
Kharkiv M. F. Sumtsov Historical Museum

17th – 18th CENTURIES RINGS FROM THE COLLECTION OF THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL MUSEUM-RESERVE “VERKHNY SALTVOV”

A significant part of the archaeological collection of the historical and archaeological reserve museum “Verkhny Saltov” rescued in December 2022 consisted of rings (451 storage units) and engagement rings (99 pieces), which were donated in 2021 by Kharkiv collector Horielykh O.O. Some of the rings date back to the 17th – 18th centuries and are associated with the Ukrainian Cossacks. These are cast rings with oval or round shields, the flat surface of which is decorated with engraved four- or six-petal cross-shaped rosettes (Fig. 1: 1-13). Similar rings were found at the site of the Battle of Berestechko in 1651. The shields of some rings were decorated with several engraved vertical and broken lines (Fig. 2: 2-6), which we believe may imitate some kind of inscription. Thus, on the shield of one ring there was an image in three lines (Fig. 2: 1), which resembled a text made on Arabic graphic basis. The shields of part of the rings are decorated with signs that were widespread in the folk environment and associated with the pagan worldview (Fig. 3: 1-9). There is an interesting fragment of a signet ring – on its shield a figure of a man with a spear in his right hand resting his left hand on the shield is depicted (Fig. 3: 10). Another ring has a schematic image of a trident (Fig. 3: 11), and there is also a ring that has a schematic image of a “solar boat” (Fig. 3: 12). In the museum’s collection there is a ring on which the image of a shield is engraved, in the field of which there is a cross with a crescent moon below (Fig. 3: 13). According to its form, the shield belongs to the figured, Polish, and baroque shields, which became most widespread in the 16th – 18th centuries.

Keywords: ring, Cossacks, Left Bank Ukraine, Verkhny Saltov, museum.

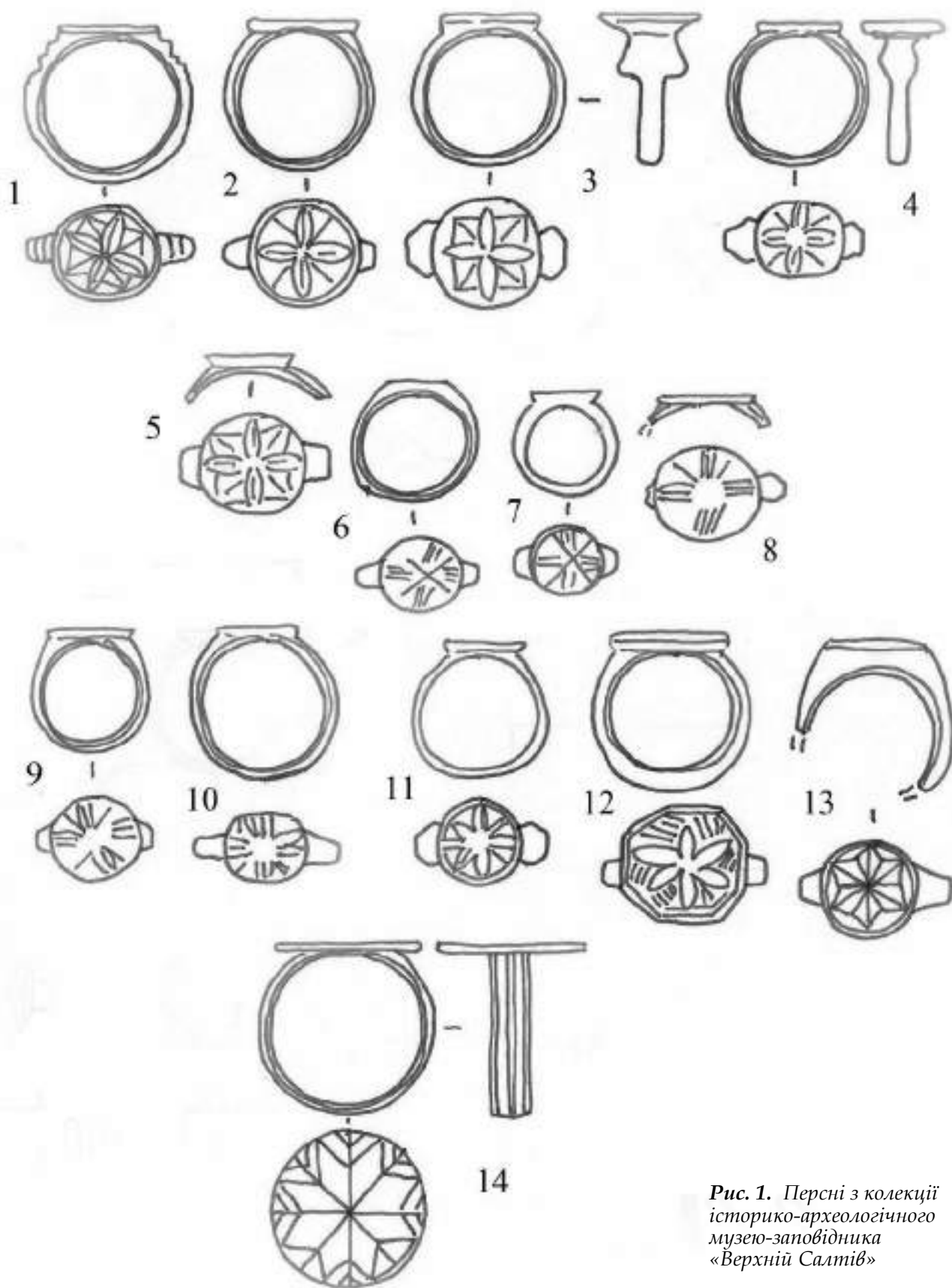

Рис. 1. Персні з колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів»

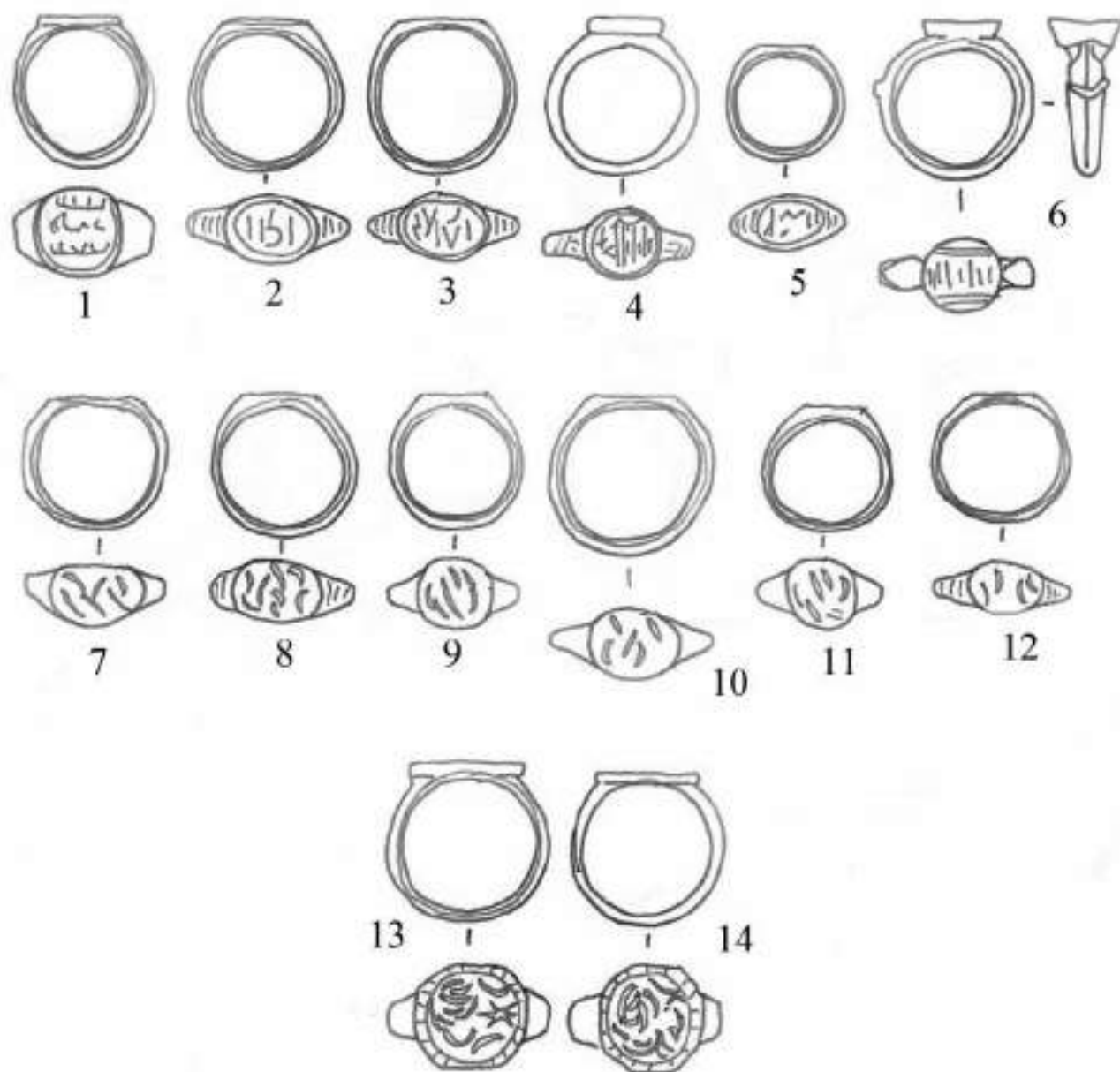

Рис. 2. Персні з колекції
історико-археологічного музею-заповідника
«Верхній Салтів»

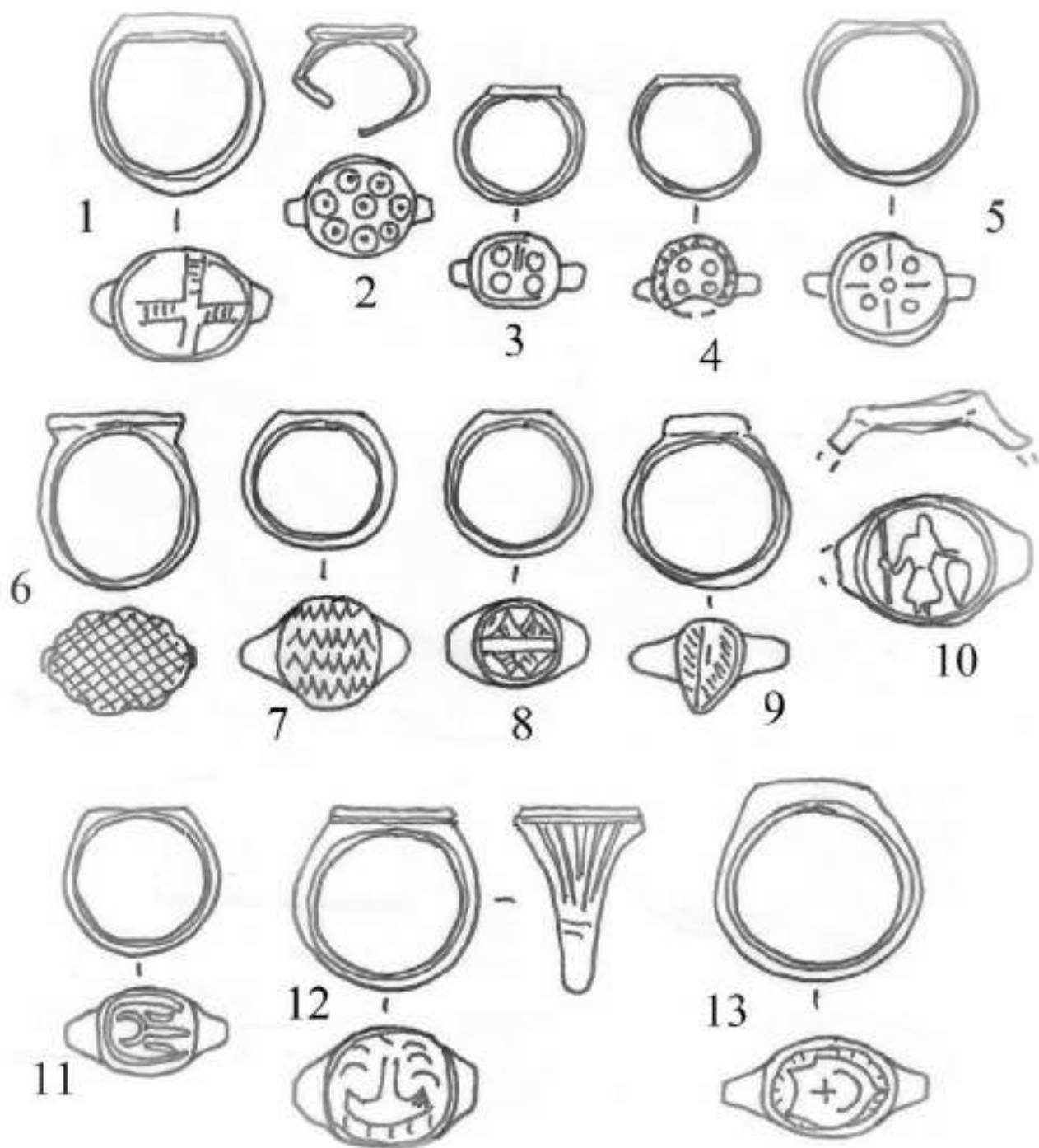

Рис. 3. Персні з колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів»

Євгеній Левінзон,
науковий співробітник,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

СМОТРИЦЬКИЙ ГОНЧАРНИЙ ЦЕНТР НА ПОДІЛЛІ

Статтю присвячено традиційному українському гончарству Поділля, а саме ремісничому осередку, що існував у с. Смотрич Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вивчення й збереження зразків народного гончарства є актуальним та важливим, враховуючи те, що живих майстрів мальованого етнографічного посуду майже не залишилось. Досліджується історія Смотрицького гончарного центру, характеризуються мальовані миски, як найбільш виразні вироби місцевих майстрів, до наукового обігу вводяться нові зразки посуду, зокрема і з чітко датованого закритого археологічного комплексу.

Ключові слова: Поділля, етнологія, кераміка, цех, миска, орнамент, закритий комплекс.

Смотрич – колишня столиця Поділля, ремісниче і торгове містечко, а зараз – селище, центр однойменної територіальної громади, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Населений пункт розташований у південно-західній частині історико-етнокультурного регіону Поділля, що нині охоплює головним чином Вінницьку область, центр і південь Хмельницької, схід Тернопільської (Артюх 1994, с. 9). Цей регіон уже давно полонив учених різних галузей знань у вивченні історико-культурних, етнографічних, природних багатств краю.

Не є винятком і розглянутий нами Смотрич, давня історія якого стала предметом вивчення вітчизняних істориків ще з XIX ст. Саме тоді з'явилися перші розвідки, що описували історію тодішнього містечка. До них слід віднести працю «батька подільської історії» Юхима Сіцинського (1895, с. 223–235). Він пов'язував заснування Смотрича з епохою Галицько-Волинського князівства, а його розквіт – з правлінням на Поділлі литовських князів Коріатовичів у XIV ст. Вважається, що саме в цей час тут була розташована столиця Поділля та можлива резиденція князів у замку, що не зберігся до наших днів, вперше Смотрич згадується в 1362 р. (Сецинский 1895, с. 223–224).

Ми ж зосередимось детальніше на історії розвитку тутешнього гончарного центру, початки якого, найімовірніше, слід шукати ще в XVI ст. (Прусевич 1916, с. 14).

Одразу ж слід зазначити, що не лише гончарством займалися смотричани, станом на 1880-і рр. Ю. Сіцинський перераховує наступні види місцевих ремесл: гончарство (вироблялись миски і «гладушки» із синьої глини), обробка овчин для кожухів та шкіри для чобіт, виготовлення гребінців з волових рогів тощо (1895, с. 229). А тепер розглянемо вже детальніше виготовлення керамічних виробів.

Найбільш ранньою та фундаментальною працею, присвяченій гончарству Поділля та Смотрича зокрема, є робота Олександра Прусевича «Кустарні промисли Подільської губернії. Гончарний промисел» (1916). За інформацією зібраною дослідником у 1913 р. на території губернії нараховувалось 125 пунктів, де гончарством займалось більше 2 тисяч осіб (1916, с. 11–13). Головним фактором географічного розташування гончарних центрів у верхів'ях і середній течії лівих притоків Дністра, автор звісно називає поклади головної сировини – глини (1916, с. 11).

Як уже зазначалось вище, перша писемна згадка про гончарів у Смотричі сягає XVI ст. (хоча археологічні дослідження цілком ймовірно вказали б і на більш давні етапи існування тут цього ремесла), податкові списки фіксують тут одного гончаря при 11 наявних у регіоні загалом (Прусевич 1916, с. 14).

Гончарі зазвичай селилися компактно в межах своїх населених пунктів («кутками», вулицями), на околицях та в приміській зоні, ближче до сировини (Мельничук 2004 а, с. 86), що також можна пояснити і пересторогами односельчан щодо пожежної небезпеки під час випалювання виробів.

З часом, як і інші кустарі Західної Європи, місцеві подільські гончарі почали об'єднуватись у цехи – закриті організації ремісників, утворені для підтримки і захисту їхніх професійних інтересів, що мали свою особливу структуру, цехові правила, статут тощо. Найбільш ранні згадки про гончарні цехи в Україні датуються тим же XVI ст. (Мельничук 2004 а, с. 85).

Цех складався з майстрів, підмайстрів (челядників) та учнів (хлопців), з їхнього числа обирався цехмістр – очільник об'єднання. Окрім суто професійних функцій, цех мав ще й віськово-оборонне (це добре видно з назв укріплень Кам'янця-Подільського, де збереглися башти Гончарська, Кушнірська Різницька, Кравецька тощо) та релігійне призначення (Сецинский 1895, с. 15-16). Останній аспект зберіг своє значення у смотрицькому цеху аж до 1980-х рр. (Савін 1996), про що йтиметься далі. Головними атрибутами цехової організації була «скринька», в якій міг зберігатись давній документальний привілей – «цехове право» або ж «пергамінова грамота», цехова каса, поминальні книги, ікони тощо. Зберігся для нас і текст цехового статуту смотрицьких гончарів – «Ремісничє положення» XIX ст. Офіційно цехи були скасовані на Поділлі ще в 1900 р. (Сецинский 1895, с. 17; Мельничук 2004 б. с. 87).

Провідні дослідники етнології українського гончарства (О. Пошивайло, Л. Мельничук) називають кінець XIX – початок XX ст. «зенітом», періодом найбільшого розквіту цього ремесла на Поділлі. Це проявилось у досягненні гончарями найвищого рівня художньої майстерності, максимальному різноманітті форм посуду і елементів його декору (Мельничук 2004 с. 13-14).

Мабуть на розквіт смотрицького гончарства мало вплив і розташування містечка біля шляху між Кам'янцем і Проскуровим. Майстри мали змогу активно продавати свій посуд на подільських ярмарках. Імовірно, що в XIX ст. припинилось і виробництво глиняного посуду в губерньському Кам'янці-Подільському, можливо, через відсутність вільного місця і пожежну безпеку. Це теж звільнило ринок для смотрицьких кустарів.

Водночас у цей же час, з 1888 р. простежуються вже початки поступової кризи гончарного промислу на Поділлі. Головними її причинами стали витіснення глиняного посуду фаянсовими та емальованими фабричними виробами, здорожчання деревини для випалу виробів, зменшення поголів'я худоби (а відповідно і скоротилась кількість молочного посуду – у першу чергу «гладущиків») (Прусевич 1916, с. 19-20; Мельничук 2004 а, с. 89). На жаль, майстри народного промислу так і не змогли пристосуватись до нових вимог ринку, і занепад гончарства у майбутньому лише прискорювався.

Проте найбільшої шкоди подільському гончарству нанесла політика розкуркулення і колективізації, боротьби з індивідуальними промислами, вже за радянської влади. Гончарів змушували відмовлятися від їхнього ремесла, насильно зганяли до колгоспів тощо (Щегельський 2012, с. 138).

Щоправда у період Нової економічної політики 1920-х рр., радянська влада ще намагалась знайти компроміс і смотрицьким гончарям запропонували об'єднатись в артіль – одну з трьох взагалі заснованих на Поділлі (Мельничук 2004 с. 16).

Проте вже в 1935 р. артіль було скасовано (Савін 1996, с. 490), а гончарі-кустари піддалися новим гонінням. У повоєнний час заняття гончарством також не віталось: на ремісників накладали все нові податки, змушували виготовляти безкоштовний посуд для колгоспів тощо (Савін 1996; Щегельський 2012). Якщо до війни в Смотричі працювало бл. 25 гончарів, то в 1980-і рр. активно роботою займалось уже лише двоє. Молодь не бажала наслідувати давнє ремесло, а старі майстри поступово відходили у небуття (Савін 1996, с. 487).

Проте, незважаючи на тиск з боку влади та повсюдний занепад гончарства, у Смотричі продовжували жити цехові традиції. Так, навіть у 1980-і рр. у селищі зберігалась «скриня», ікона, поминальні книги, обирався цехмістр, цеховики зобов'язувались накопичувати воскові свічки – «світло» – для поминальних заходів за померлими родичами і членами цеху (Савін 1996). Це було унікальне явище в етнології українського гончарства та релігійних традицій у цеховому устрої на Поділлі.

Загалом, дослідникам на сьогодні відомі імена наступних провідних смотрицьких гончарів кінця XIX – початку XXI ст.: Яків Родзянський, Йосип Яглоха, Юхим Грондецький, Максим Небесний, Роман Червоняк, Дмитро Качуровський, Тимофій та Дмитро Небесні, Карпо, Уляна і Василь Білоокі, Яким Лотоцький, династія гончарів Карповичів: Яків, Костянтин, Михайло та Микола, а також багато інших, про кого вже не зберегли пам'ять люди та історія (Івашків 2018; Мельничук 2004 а; Савін 1996; Полухович; Карбовська).

Останній гончар колишнього містечка Микола Карпович, що продовжував справу свого батька, діда і прадіда, раптово помер у 2015 р. (Полухович; Карбовська, с. 196). Разом з цим завершилась і багатовікова історія самобутнього гончарного центру. І напевно чи варто вже сподіватись на відродження славного колись на багатьох подільських ярмарках смотрицького мальованого посуду.

Як слушно зауважила докторка історичних наук Людмила Мельничук: «Гончарні вироби дають вагомий матеріал не лише археологам та мистецтвознавцям, але й історикам культури та етнологам. Глина та вироби з неї посідають чільне місце у світоглядній системі подолян, виступаючи важливим чинником поліінформативної знакової системи, неодмінним атрибутом усіх сфер життєдіяльності населення регіону» (Мельничук 2004 с. 26).

Найбільш яскравими та важливими у вивченні етнокультури західноподільського гончарства є саме мальовані смотрицькі миски – виразні зразки так званої «народної майоліки».

Проте, перш ніж перейти до опису цих виробів, варто згадати і про технологію їхнього виробництва. Звісно, що першочерговою і надважливою складовою будь-якого керамічного виробу є глина. Як уже йшлося вище, навіть і розташування гончарних центрів Поділля було прив'язане до багатих і якісних родовищ цієї сировини.

Смотрицькі гончарі брали глину (називали сировину також глеєм) за селом на полях, залягла вона неглибоко, на глибині двох штиків. Обирали глину, яка б тримала форму: «... не така, що хату мастити. Ця глина тягнеться, як скло. (...) А ця добра глина буде стояти. Зробив, і з круга трудно зняти» (Савін 1996, с. 488). Є в Смотричі і частина села, що так і називається – Глина (Савін 1996, с. 493).

Саме глей (однорідний і пластичний вид глини жовтого або бурого кольорів) використовувався для виготовлення мисок, до того ж ця сировина потребувала незначної обробки. Привезений з поля глей змішували з водою, розкладали на мішках чи веретах і місили ногами (Прусевич, с. 47, 51). Формування мисок та інших видів посуду звісно відбувалось на традиційному гончарному колі, яке приводилось у дію поштовхом ноги.

Неодмінним компонентом мальованих мисок був ангоб – рідкий глиняний розчин, яким поливали тло виробів. Найчастіше використовували білий фон, для якого ангоб робили з глини цього ж кольору.

Зазвичай миски декорувались поліхромним розписом: червоною, зеленою, чорною фарбами після обливання ангобом. Фарби виготовляли з натуральних матеріалів: червоної глини, мідний або залізний нагар відповідно. Розпис наносився за допомогою волячого рогу з гусячим пером (Прусевич 1916, с. 55; 8).

Поверх розпису покривались миски прозорою поливою – тонким склоподібним шаром, який виготовляли з глету (окису свинцю), піску та інших мінералів (Прусевич 1916, с. 56). Поливані вироби після сушки на повітрі двічі випалювались у спеціальних печах – гончарних горнах, які влаштовували майстри на своїх господарствах.

Коротко охарактеризувавши особливості виробництва керамічних виробів, перейдемо до найбільш відомого і яскравого символу смотрицького гончарства – мальованої миски.

Зразки смотрицької миски є справжньою окрасою багатьох українських і зарубіжних музеїв, а також приватних колекцій. Авторці роботи вдалось ознайомитись з колекцією цих виробів у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМЗ).

Колекція музею неодноразово привертала увагу дослідників гончарства. Так, співробітниця музею Ж. Карбовська і А. Ніколаєва розділили наявні у фондовій збірці миски на три хронологічні групи: першої третини ХХ ст., середини ХХ ст., 80-х рр. ХХ ст. У першій, найчисельнішій групі було виокремлено декілька типів і підтипів, виділених на основі аналізу морфології (особливостей форми і розміру посуду) та орнаментики виробів (Карбовська 2018). Нами зроблено спробу дещо змінити хронологічну схему дослідниць, про що йтиметься далі.

На сьогодні найбільш давні та унікальні смотрицькі миски і полумиски 1860–90-х рр. зберігаються у колекціях музеїв Києва (Івашків 2018; Тараненко 2007). У другій половині ХІХ ст. у Смотричі їх робили з високими конусоподібними стінками й широкими відігнутими під кутом вінцями та миски з пружком. Це роботи Якова Родзянського і Юхима Грондецького. Серед найдавніших зразків смотрицької кераміки – неодноразово опублікована велика миска 1860-х рр. з широкими білими, брунатними й зеленими смугами (Клименко 2017; Івашків 2018, с. 204). Цілком, імовірно, що до початку ХХ ст. слід віднести і три миски з фондів К-ПДІМЗ, що мають сферичну або конічну форму стінок, а також широкі, розгорнуті назовні вінця (на зразок подільських макітр) (Фонди) (рис. 1). Декоровані підполив'яним розписом: фляндрівкою, крапками, характерною кривулькою (хвилястою лінією) по вінцям тощо.

Як зазначає знана дослідниця подільської кераміки О. Клименко, вже на початку ХХ ст. і у 1920-х рр. миски мають переважно заокруглені, досить розлогі стінки, наближені до півсфери; стін-

ки полумисків невисокі, широко розгорнуті вгорі. У декорі з'являється особлива пишність, яка з часом відточується і поступово спрощується (Клименко 2017; Івашків 2018, с. 31).

На думку Л. Мельничук, найвищих мистецьких висот досягли смотрицькі гончарі в орнаментативній мисок фляндрівкою (рис. 1) – технікою затікання, коли розпис виконувався по рідкому, ще не загуслому ангобу, темною глинкою за допомогою того ж різка та дротика, у результаті виходила композиція з багатарядових сполучених у хвилі чи каскади ліній (Мельничук 2004 б).

Характерною суто для Смотрича і найбільш впізнаваною є миска з білим тлом, на якому зображена несиметрична композиція, центром якої виступає пташка – «когутик», що сидить на гілочці. Оточення птаха теж відрізнялось, зустрічаються зелені листочки, ягоди винограду чи калини тощо (рис. 2). Для майстрів цього ж містечка є типовою чорна різка кривулька по вкритих білим ангобом вінцях, аналогів якій у Наддніпрянській Україні більше не зустрічаємо.

Саме до цього часу відноситься зокрема і найбільша частина колекції К-ПДІМЗ – 24 екземпляри (Карбовська 2018). О. Клименко вважає, що час 1920-х рр. став саме для Смотрича періодом найбільшого розквіту. Тут діяло багато майстрів, існував найбільший асортимент виробів (Клименко 2017, с. 30-31).

Яскравим прикладом є миска, що вводиться нами до обігу вперше (передана до фондів К-ПДІМЗ Д. Паровим у 2024 р.). Це виріб великого розміру (29 см у діаметрі), має зрізано-сферичну форму з опуклими, загладженими зовні стінками. Внутрішнє тло суцільно вкрите білим ангобом, на ньому намальована типова смотрицька композиція з трьох зелених листків в оточенні червоних «ягідок». Край побілених вінець орнаментований чорною кривулькою (рис. 3).

Дуже цікавою є вибірка фрагментів шести смотрицьких мисок, виявлених у 2019 р. під час археологічних розкопок вигрібної ями 1920–1930-х рр. у Старому місті Кам'янця-Подільського (керівник – П. А. Болтанюк). Яма була розташована у південно-східному куті внутрішнього дворику «Музею старожитностей» за адресою вул. Іоанно-Предтечинська, 2. На сьогодні це єдиний введений до наукового обігу чітко датований закритий комплекс цих виробів. Датування виконане за іншим супровідним датуючим матеріалом (наприклад, монети та клеймовані фаянсові вироби). Перш за все вони відрізняються невеликими розмірами: у діаметрі не перевищують 25 см. Ангоб має бежевий відтінок, популярними залишаються традиційні схеми розпису, плавна чорна кривулька по вінцю (рис. 4). Присутні зображення червоних крапок, концентричні кола, рослинні елементи тощо.

Окрім того, під час археологічних розвідок 2024 р. автором спільно з І. Стареньким було виявлено до десятка фрагментів смотрицьких мальованих мисок на березі Дністровського водосховища на території с. Малинівці. Виявлений підйомний матеріал вказує зокрема і на географію поширення виробів смотрицьких майстрів.

У повоєнний час явним стає занепад ремесла. Миски не перевищують розмірів виробів 1920-х рр., ще існує, але проте значно спрощується традиційна схема «пташка на білому тлі». Зображення «когутика» стає більш схематичним і грубим. Причини цього занепаду вже описувались вище. До цього часу серед інших відносяться роботи Карпа і Уляни Білооких, Якима Лотоцького та інших (Клименко 2017).

Вироби 1980-х рр. уже цілком втрачають характерні для смотрицьких мисок риси. У фондосховищі містяться три прості побутові невеликі миски зрізано-сферичної форми, виготовлені з червоної глини, прикрашені накрапуванням білою фарбою, що утворює квітку, або ж просто звичайною окискою. Вироби вкриті прозорою поливою (Фонди).

На жаль, відсутні у колекції К-ПДІМЗ вироби останнього смотрицького гончаря – Миколи Карповича 1990–2010-х рр. Він намагався наслідувати майстерність діда й батька і зрідка продовжував виготовляти розписні миски. До того ж і собівартість цих виробів привертала увагу лише поодиноким поціновувачів традиційного подільського посуду (Полухович).

Таким чином, нам вдалось охарактеризувати, по-перше, технологію виробництва гончарного посуду, що використовувалась місцевими майстрами протягом століть. По-друге, ми проаналізували найбільш яскравий і впізнаваний елемент смотрицького гончарного центру – мальовану миску. Було простежено еволюцію цих виробів, їх характерні ознаки у морфології та що найголовніше орнаментіці. До обігу введені нові чітко датовані матеріали з археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Артюх, Л. Ф., Балушка, В. Г., Болгарович, З. Є. (ред.) 1994. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Доля.
- Івашків, Г., Лозинський, Т. (ред.). 2018. *Мальовані миски Поділля. Альбом. Серія «Українське народне мистецтво»*. Львів-Київ: Майстер книг.
- Карбовська Ж., Ніколаєва А. 2018. Колекція смотрицьких полив'яних мисок з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. В: Заремба, О. О. (та ін. ред.). *Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія і Фортифікація України»*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 194-204.
- Клименко О. 2017. Гончарство Поділля другої половини XIX – початку XX ст. як мистецьке явище. В: Заремба, О. О. (та ін. ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника*. Т. 1. Кам'янець-Подільський, с. 236-253.
- Мельничук Л. С. 2004 б. *Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях: історико-етнографічне дослідження*. Київ: УНІСЕРВ.
- Мельничук Л. С. 2004 с. *Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина XIX–XX століття)*. автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.05. Київ.
- Мельничук Л. С. 2004 а. Гончарні цехи Поділля XVI–XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 74-76, с. 85-90.
- Полухович Д. Столиця, яка стала селом. *Zbruc*. [online]: <https://zbruc.eu/node/29896> [Дата звернення: 25.02.2024].
- Прусевич А. 1916. *Гончарный промысел в Подольской губернии. Кустарные промыслы Подольской губернии*. Каменец-Подольск: Тип. Подольского Губернского Правления.
- Савін Ю. 1996. Бесіди з гончарами Смотрича Дунаєвського району Хмельницької області. *Українське гончарство*, 3, с. 486-495.
- Сецинский Е. 1895. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд. В: Яворницкий, Н. И. (ред.). *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Вып. 7. Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского правления.
- Титаренко В. 2007. *Миски Поділля. Альбом*. Київ: Народні джерела.
- Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
- Щегельський В. В., Гудима В. В. 2012. Гончарний промисел на Поділлі у дослідженнях наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. В: Погорілець, О. Г. (ред.). *Науковий вісник «Межибіж»*. Ч. 2. Хмельницький: ПП Мельник А. А.
-

Yevhenii Levinzon,
Researcher, Kamianets-Podilskyi
State-Historical Museum-Reserve

SMOTRYCH POTTERY CENTER IN PODILLIA

The article is devoted to the traditional Ukrainian pottery of Podillia, namely the craft center that existed in the village of Smotrych, Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region. The study and preservation of samples of folk pottery is relevant and important, given that there are almost no living masters of painted ethnographic pottery left. The history of the Smotrych Pottery Center is studied, painted bowls are characterized as the most expressive products of local masters, new samples of dishes are introduced into scientific circulation, including from a clearly dated closed archaeological complex.

Keywords: Podillia, ethnology, ceramics, corporation, bowl, ornament, closed complex.

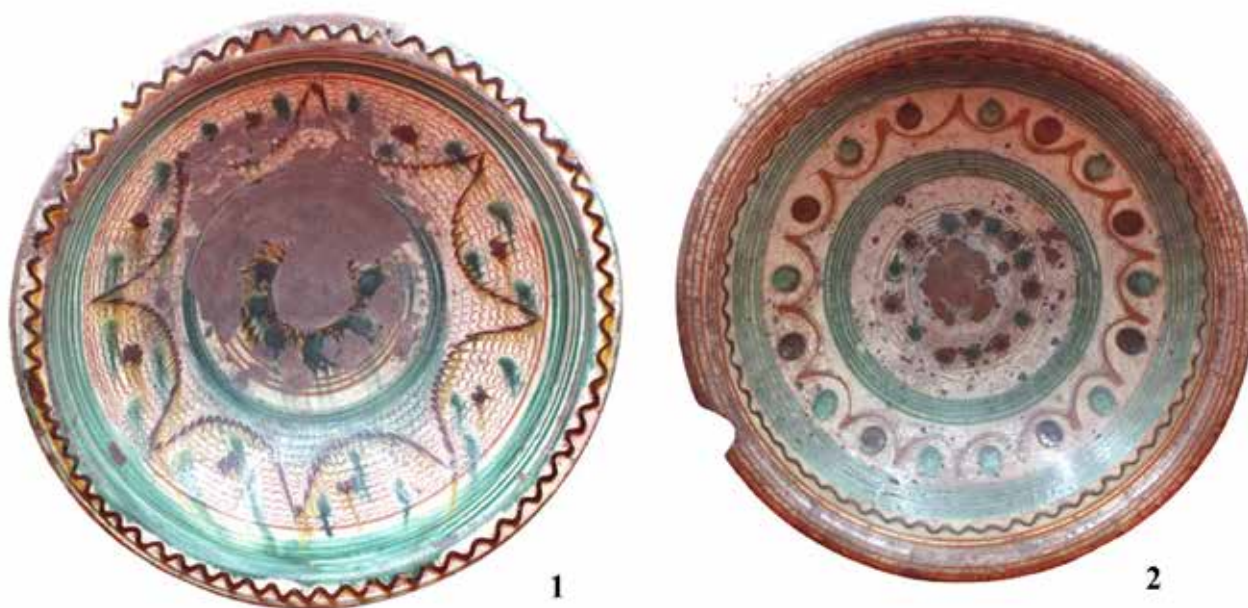

Рис. 1. Миски початку XX ст.
(фонди К-ПДІМЗ)

Рис. 2. Миски з «когутиками», перша третина XX ст.
(фонди К-ПДІМЗ)

*Рис. 3. Миска
першої третини XX ст.
(передана до фондів
К-ПДІМЗ у 2024 р.)*

1

2

3

*Рис. 4. Миски 1920–1930-х рр.
з археологічних досліджень
П. Болтанюка
у Кам'янці-Подільському
(Яма №1, Іоанно-Предтечинська, 2)*

Вікторія Панасюк

науковий співробітник

КЗ «Зміївський краєзнавчий музей»

Зміївської міської ради,

м. Зміїв, Харківської обл., Україна

АРХЕОЛОГІЧНА ЧАСТИНА МУЗЕЙНОГО ФОНДУ ЗМІЙВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Робота присвячена аналізу археологічної частини фонду Зміївського краєзнавчого музею. На основі аналізу одиниць зберігання, книг надходжень та наукових джерел проаналізовано історію формування колекції, її склад та наукову цінність. Враховуючи фрагментарність матеріалів та відсутність детальної інформації про умови і місце знаходження частини артефактів, є певні труднощі щодо встановлення повноти даних, а також наукового використання цих матеріалів. Тому є важливим продовжити ретельне вивчення археологічної колекції для реконструкції історії краю, яка повинна бути висвітлена в експозиціях, що базуватимуться на добре обґрунтованій науковій основі.

Ключові слова: Зміївський краєзнавчий музей, археологічна колекція, культурна спадщина, Харківська область, музейний фонд.

Зміївський краєзнавчий музей, розташований у центрі м. Змієва Харківської області, є важливим культурно-освітнім осередком регіону. Його заснування було ініційовано відомим зміївчанином, учителем-пенсіонером, Відмінником народної освіти СРСР Г. Г. Єрьомініним та знайшло свій відбиток у рішенні Харківського обласного виконавчого комітету від 19 листопада 1990 року «Про створення державних музеїв в м. Змієві та Писарівці Золочівського району» (Зміївський краєзнавчий... 2024).

За період свого існування в Зміївському краєзнавчому музеї зібрана чимала колекція археологічних, історико-культурних та церковних експонатів (понад 27 тис. од.), серед яких значне місце займають саме археологічні артефакти (понад 8 тис. од., тобто 30% від загальної кількості). Характеристика цієї частини колекції і є задачею роботи, що пропонується читачеві.

Робота з археологічними фондами Зміївського краєзнавчого музею надає нові можливості для вивчення історії, динаміки стану та наповнення музейної колекції та більш активному залученню одиниць зберігання до наукового обігу. На прикладі цієї колекції продемонстровано аналіз архівних матеріалів (які зберігаються в музеї та є частиною фондів), фондів книг та наукової літератури, прислуговується реконструкції давньої історії регіону.

Враховуючи недостатню кількість систематичних археологічних досліджень, музейні матеріали мають фрагментарний характер і потребують доповнення. Започаткування археологічних фондів відбулося завдяки діяльності вчителів історії А. І. Шемета, Я. І. Красюка та краєзнавця О. М. Комова, які акумулювали матеріали, віднайдені місцевими жителями та учнями поблизу сс. Першотравневого, Таранівки, Мохнача і Гайдарів. Олександр Комов (рис. 1) у кінці 1980-х років працював лаборантом у Харківському історичному музеї, а потім, у 1990-х рр. – молодшим науковим співробітником у Зміївському краєзнавчому музеї. Захоплюючись історією, він був активним збирачем колекції Зміївського музею. А. І. Шемет під час свого вчителювання вів гурток «Юні історики». Експонати музейної кімнати Мохначанської школи після її закриття надійшли до музею після смерті останнього.

Палеолітичні кісткові рештки тварин, які знаходяться у фондах Зміївського краєзнавчого музею, були виявлені випадковим чином та не супроводжуються детальними описами. Існують лише акти передачі та лаконічні описи здійснені співробітниками музею в 1991–1994 рр. Для з'ясування більш детальних обставин виявлення знахідок було проведено усне опитування директора музею М. І. Саяного. За його словами, зуби мамонта були знайдені звичайним працівником О. В. Солдатенком під час роботи земснаряда у кар'єрі між сс. Зідьки та Кампилиця в 1996 р. Жителем с. Замостя у викидах цього ж земснаряда була знайдена стегонова кістка мамонта. Особисто М. І. Саяним у руслі р. Сіверський Дінець на глибині 10–13 м на околицях с. Есхар Чугуївського району був віднайдений цілий бивень мамонта. Через поганий стан збереженості було здійснено первинну консервацію, проте артефакт потребував подальшої уваги, і робота вже в камеральних умовах щодо закріплення решток кістяної тканини була проведена у 2023 р. С. Р. Єфановою (Національний науково-дослідний реставраційний центр, м. Харків).

Аналіз матеріалів музейного фонду дозволяє отримати дані щодо найдавнішої присутності Людини на Зміївщині, починаючи з мезолітичної доби. Це скребла, виготовлені із кремнію методом відщепування. Мають видовжену та округлу форми з однією прямою або опуклою стороною. Їх розміри становлять в середньому 5,5х3 см. Кам'яні знаряддя характерні для мезолітичної доби, вказують на певну присутність вже в цей період. Археологічні дослідження на території Зміївського району висвітлюють динаміку заселення цієї території. Сприятливі кліматичні та географічні умови за Голоценом, зокрема наявність водних ресурсів у вигляді річки Сіверський Донець з притоками, та проходження важливого Муравського шляху (Дегодюк 2009) робили Зміївщину привабливою для проживання.

Завдяки випадковій знахідці в м. Змієві на власній ділянці Володимира Ілліча Труша, що розташована на вул. Залізничній, 7, в 2000-х рр. колекція музею була доповнена низкою тонких крем'яних пластинок, широко датованих в хронологічних межах мезоліту. Серед них переважають пластинки нуклеусу ножевидної форми представленні відщепами без характерної ретуші робочого леза.

Крім цього, з околиць с. Лиман у 2006 р. до фондів музею надійшла невелика партія керамічних уламків, віднесених до неоліту або ранньої бронзи. Відсутність слідів гончарного круга свідчить про використання традиційних технологій ручного ліплення.

Основним фундатором наповнення археологічного фонду Зміївського краєзнавчого музею артефактами доби бронзи став професор Харківського державного університету В. К. Міхеев. На території Зміївщини нараховується значна кількість поселень зрубної культури. Серед них: поселення біля сс. Сухої Гомільші, Пролетарського, Великої Гомільші і декілька поселень біля с. Лиману (за даними М. І. Саяного, отриманими при усному опитуванні). Усі артефакти з досліджень цих поселень до відкриття в м. Змієві музею передавалися до Харківського державного університету. У 1982–1985 рр. професором В. К. Міхеевим та доцентом Ю. В. Буйновим було досліджено курган зрубної культури біля с. Суха Гомільша. Датування могильника можна розділити на ранньозрубний (XV–XIV ст. до н. е.) та пізньозрубний (XIV–XIII ст. до н. е.) періоди, що характеризується формами посудин-урн. Серед них більшість є банками без наявності орнаменту, в тому числі – з перетяжкою біля дна і без гребінчастих розцосів, наліпним валиком, а також вироби пізніх типів горшковидної форми з точковими вдавленнями (Буйнов, Міхеев 1989). Саме артефакти з цього поховання були передані на зберігання до Зміївського краєзнавчого музею після його утворення у 1992 р. Археологічним музеєм ХДУ.

У 1976 р. Слов'янським загonom Скіфослов'янської археологічної експедиції під керівництвом професора О. Г. Дяченка було проведено дослідження селища Занки. Точна хронологія поселення є відкритим питанням, яке потребує додаткових досліджень. Серед комплексу артефактів масовою є кераміка бронзового і скіфського часів. До фонду Зміївського краєзнавчого музею надійшла значна кількість кераміки, яка представлена фрагментами горщиків, сковорідок, мисок і дисків. Більшість виробів було виготовлено із глиняного тіста, із додаванням домішок і нерівною поверхнею. Відсутність орнаментальних мотивів характерна для більшості знахідок. Фонди музею також збагатилися унікальною колекцією біконічних прясел. Особливий інтерес викликають прясла з орнаментом точкових наколів, що утворюють композицію, яка на сьогоднішній день не має розшифрування (ЗКМ ОСН-1110; ОСН-1111). Композиційна організація цих знаків свідчить про їхню потенційну символічну функцію, що потребує більш детального аналізу (Дяченко, Приходнюк, Петренко 1991).

В 1993 р. з 1 по 19 липня Слов'яно-Руська археологічна експедиція Харківського Державного Інституту Культури під керівництвом О. Г. Дяченка провела комплексне дослідження городища поблизу с. Гайдари. Зібрана під час розкопок колекція, що включає кераміку різних епох (бронзи, скіфського часу, черняхівської культури та давньоруської доби), за довідкою про передачу матеріалів на постійне зберігання, разом з описом знахідок, копією повного наукового звіту передані до фондів Зміївського краєзнавчого музею. Фінансування археологічних робіт відбувалося коштом державного бюджету, за активним сприянням дирекції музею. В результаті експедиції музейні фонди поповнилися 194 фрагментами давньоруської кружальної кераміки та 14 фрагментами ліпної кераміки датованої приблизно XII – серединою XIII ст. В 1988 р. на городищі певні дослідні роботи проводив харківський археолог-краєзнавець В. В. Дідик. Саме ним було зібрано об'ємну колекцію черняхівської кераміки, яка також зустрічалася в дрібних деталях під час робіт О. Г. Дяченка в 1993 р. Спочатку вона була помилково атрибутована як кераміка роменського типу. За описом знахідок до фонду музею було передано численні фрагменти посуду з різноманітним нарізним орнаментом (хвильовим, лінійним, луновидним, у вигляді «ком»). Також мали місце інші

знахідки: фрагменти посудин з наскрізними отворами, мозаїчна бусина та виріб із заліза у вигляді гачка (Дьяченко 1993).

Археологічні дослідження поселення Колісники, здійснені Слов'янською археологічною експедицією ХДУ в 1996 р. (керівник М. В. Любичев), дали змогу зібрати (з подальшою передачею до фондів Зміївського музею) керамічні матеріали доби бронзи та раннього залізного віку. Серед них переважали фрагменти ліпного посуду різноманітних форм (в більшості – з округлими боками), придонна частина та мініатюрна ліпна «чарка» (як визначено звітною документацією дослідника) (Любичев 1996, с. 2). Виявленні також фрагменти ліпних посудин: вінчиків епохи бронзи з насічками по краях і вдавленнями на поверхні (можливо бондарихинської культури), горщиків пізньозарубинецької культури з насічками по краю вінчика, посудин скіфського періоду. Крім кераміки з даного розкопу до музейного фонду увійшли знаряддя праці з кременю, кісткові залишки тварин, частина залізної пластинки з заклепками бронзового періоду, фрагмент залізного ножа з горбатою спинкою. (Любичев 1996, с. 2-8, табл. XV: 3,4,5,6; табл. XXIX: 1,2).

На поселенні Колісники також було виявлено хоча і менший за обсягом, але значний керамічний матеріал, віднесений до черняхівської культури. Серед знахідок переважають фрагменти гончарних виробів, зокрема, посудини на піддоні, корчаги з характерними слідами пальцевого загладжування від дінця до вінчика, а також корчаги з масивним наліпним валиком, декорованим вдавленнями. Крім цього, варто відзначити фрагменти ребристої сіролощеної миски (Любичев 1996, табл. XVI: 2, табл. XXXII: 5).

Під час проведення експедиції було прийнято рішення здійснити охоронні розкопки черняхівського могильника в ур. Левівка біля с. Соколово. Об'єкт знаходиться близьк в 3,5 км. від с. Колісники. Варто зазначити, що до моменту розкопок М. В. Любичевим вже були частково проведені охоронні розкопки Е. Н. Петренко в 1984 р. На жаль, з того моменту (з 1984 р.) було знищено 80% площі некрополя (Любичев 1996, с. 8). Серед знахідок переважають дрібні фрагменти черняхівської гончарної кераміки: вінчики та стінки триручної миски-вази, біконічні миски, два фрагменти вінчиків мисок, стінки посудин. Серед цікавих знахідок біля обриву мису був знайдений бронзовий гребінь з деформованою спинкою і зламаними зубчиками (Любичев 1996, Табл. XXIII: 1).

В 1997 р. Слов'янський археологічний загін Харківського Державного Університету під керівництвом М. В. Любичева продовжив охоронні розкопки черняхівського могильника біля с. Соколово (ур. Левівка). Дослідження проводилися за підтримки Зміївського краєзнавчого музею, куди й були передані знахідки на постійне зберігання. В результаті цих археологічних робіт фонди музею додатково поповнилися фрагментами кераміки: стінками гончарного посуду – 26 од. зб., вінчиками гончарного посуду – 20 од. зб., денцями гончарного посуду – 4 од. зб., стінки ліпного посуду – 2 од. зб. та денцем ліпної посудини – 1 од. зб. Особливу увагу привертає фрагмент стінки ліпного кубка з поверхнею коричневого кольору та орнаментом у вигляді слідів зубчастого коліщатка (Любичев 1997, табл. V: 9, табл. VII: 2). Всі керамічні вироби мають характерний коричневий відтінок, що свідчить про вторинне випалення. Крім керамічної колекції, серед знахідок було виявлено залізні кільчасті вудила (Любичев 1997, табл. VI: 1; табл. IX: 5). Всі перелічені артефакти презентують черняхівську археологічну культуру (Любичев 1997).

Територія Зміївського району є багатим джерелом археологічних пам'яток салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності. Незважаючи, що не всі матеріали археологічних досліджень надходили саме до фондів Зміївського краєзнавчого музею, зібрана колекція є досить значною. Основу цієї частини фонду склали матеріали Сухогомільшанського археологічного комплексу та Мохначанського «гнізда» поселень.

У 1969, 1973–1983 рр. Середньовічною експедицією Харківського державного університету проводилися дослідження багатошарового Сухогомільшанського археологічного комплексу, який складається з селища, городища з кам'яними стінами та могильника. За результатами цих досліджень під керівництвом В. К. Михеєва до фондів музею надійшла значна кількість артефактів. Серед них переважає кераміка пеньківського та салтівсько-маяцького типів. Колекція представлена уламками керамічного сіроглиняного посуду з наліпом на ручці, ліпними горщиками з витягнутим та округлим тулубом, червоноглиняними ранньосередньовічними амфорами. Вінчики посудин, в основному, були гладкі, прикрашені косими насічками або пальцево-нігтьовими вдавленнями. Тісто вирізняється грубою текстурою із домішками піску або (рідше) подрібненою черепашкою та органічними включеннями. Поверхню посудин іноді вирівнювали за допомогою трави, в результаті чого отримували хаотичний орнамент. Окрім керамічних матеріалів, до фондів увійшли вироби з заліза: шило, стремена, наконечники списів, кресала-«качки», бойова сокира, серп, ножі, фібули, ложкоріз. Також в могильнику були виявлені жіночі прикраси, представлені намистинами (Михеев, 1985, с. 6, 8-10).

Як зазначив В. В. Колода, носії цієї культури в VIII–IX ст. опанували значно більшу територію, ніж у попередні часи, створивши численні поселення із потужним культурним шаром (Колода, 2007, с. 12). Мохначанське «гніздо» поселень стало об'єктом систематичних досліджень Середньовічної археологічної експедиції Харківського національно-педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди, починаючи з 1999 р. Слід зазначити, що вагомий внесок у вивчення Мохначанського «гнізда» поселень зробив змійвський історик та директор Змійвського краєзнавчого музею М. І. Саяний. Завдяки йому археологами було відкрито селища Мохнач-«У» та «Мохнач-Х» (рис. 2) (Колода 2018; Саяний, Колода, Свистун 2020).

Виявлені жіночі прикраси (намистини із золотим і срібним покриттям, срібний браслет) та фрагменти кераміки роменського типу, віднайдені під час розкопок В. В. Колодою майстерні ремісника-гончара у 2007 р., також поповнили музейний фонд.

У 2017 р. до Змійвського краєзнавчого музею місцевими жителями передано ряд артефактів: фрагменти кераміки та залізні предмети. Ці випадкові знахідки викликали зацікавленість М. І. Саяного, який оглянув вказане місце знахідки. Це привело до відкриття нової пам'ятки Мохнач-«Ф». Подальші дослідження на її території дозволили зробити висновок про багатшаровість поселення, починаючи з доби бронзи і закінчуючи новим часом. При цьому яскраво вирізняється насиченість культурних нашарувань матеріалами, що належать салтівсько-маяцькій культурно-історичній спільності (фрагментами керамічного посуду). Окрім керамічного матеріалу вирізняється колекція залізних предметів, яка була представлена знаряддями праці (шило, голка, фрагменти леза сокири) (Колода, Саяний 2018, рис. 6, 7) Таким чином, була розширена територія і кількість селітебних осередків Мохначанського «гнізда» поселень (Колода, Саяний 2018).

Крім цього, було виявлено предмети бондарихінської культури (друга пол. XI–IX ст. до н. е.), які представлені уламком бронзового ножа (Колода, Саяний 2018, рис. 5: 1) і декількома дрібними фрагментами ліпних тонкостінних посудин. До черняхівської культури можна віднести бронзові вироби: фібули й шпори (Колода, Саяний 2018, рис. 5: 2, 3), невелику групу гончарного посуду, бронзове кільце (Колода, Саяний 2018, рис. 7: 4) і свинцеві прясла (Колода, Саяний 2018, рис. 7: 1-3). Невелика кількість гончарних фрагментів з грубого тіста з шамотом віднесена до пенківської культури (Колода, Саяний 2018).

Матеріали нового часу представлені незначною кількістю фрагментів тонкостінних гончарних посудин з невеликою кількістю крейдяних домішок у тісті і декількома залізними предметами представленими фрагментом кованого цвяха, молотом, фрагментами шил і голок (Колода, Саяний 2018, рис. 5: 4, рис. 5: 7, рис. 6: 3, 4).

Крім цього, завдяки інформації, наданої М. І. Саяним, було зафіксовано і досліджено місце гірничих виробіток на території Сухогомільшанського лісництва, а підйомні знахідки з території об'єкта також поповнили музейний фонд (Свистун, Саяний, Колода 2021).

Проведений аналіз археологічної колекції Змійвського краєзнавчого музею дозволяє зробити висновок, що вона висвітлює всі історичні періоди давньої історії краю, містить наукову інформацію щодо ресурсного базису, технологій, способу господарювання, зміни етнокультурного середовища тощо. Частина матеріалів введена до наукового обігу. Водночас відсутність детальної інформації про походження частини артефактів, зібраної місцевими жителями та краєзнавцями (О. Комовим, Я. Красюком і А. Шеметом) потребує подальших активних досліджень та уточнень з подальшим введенням до наукового обігу.

Для більш повного розуміння культурно-історичного контексту знахідок та динаміки поповнення фондів необхідно провести додаткові археологічні дослідження (перш за все, місць абсолютної чи відносної локалізації, згідно легенди надходження до фонду), а також провести детальний огляд і опис колекції фонду за історико-порівняльним методом для більш чіткого розуміння того чи іншого предмета і його наукової цінності. Це дозволить не лише зберегти зібрані археологічні матеріали, але й створити надійну, ґрунтовну наукову основу для подальших досліджень і популяризації культурної спадщини регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Бубенок О. Б., Тортіка М. В. 2022. *Гіпологічні артефакти доби міді-бронзи в археологічних колекціях музеїв дніпропетровської та харківської областей*, 75. Харків: ХДАК, с. 120-133.
- Буйнов Ю. В., Михеев В. К. 1989. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине. *Вестник ХГУ: Серия: История*, 23, с. 87-95.

- Дегодюк Е. Г. 2009. Лиман: 3 авторського циклу «Історія рідного краю». Київ: Народні джерела.
- Дьяченко А. Г. 1991. Комплексы I тыс. н.э. из селища Занки (по раскопкам 1976 года). *Археология Славянского Юго-Востока*. Воронеж, с. 26-43.
- Дьяченко А. Г. 1993. Отчет о полевых исследованиях Славяно-Русской археологической экспедиции Харьковского государственного института культуры в 1993 г. Науковий архів ІА НАН України, ф. о. 1993/153.
- Зміївський краєзнавчий музей. Історія та сучасність. Режим доступу: https://zmievmuseum.ucoz.ua/news/zmijivskij_kraeznavchij_muzej_istorija_ta_suchasnist/2015-03-17-1 [Дата звернення 28 листопада 2024].
- Колода В. В. 2007. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи. *Археологія*, 2. Київ, с. 9-16.
- Колода В. В. 2018. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи. *Вісник ХНУ: Серія: Історія*, 54. Харків, с. 178-188.
- Колода В. В., Саяний М. І. 2018. Селище Мохнач и его место в микрорегионе с центром на городище в с. Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22. Харьков: Мачулин, с. 44-59.
- Любичев М. В. 1996. Отчет об археологических исследованиях на Харьковщине в 1996 г. Науковий архів ІА НАН України, ф. о. 1996/17.
- Любичев М. В. 1997. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Соколово II в 1997 г. Науковий архів ІА НАН України, ф. о. 1997/24.
- Михеев В. К. 1985. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Издательство при ХГУ издательского объединения «Вища школа».
- Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. 2020. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 25. Харьков: Мачулин, с. 51-62.
- Свистун Г. Є., Саяний М. І., Колода В. В. 2021. Гірничі виробки в Солонецькому яру на Чугуївщині. *Харьковский историко-археологический сборник*, 26, с. 22-32.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- ІА – Інститут археології
НАН – Національна академія наук
ХГУ – Харківський державний університет
ХДАК – Харківська державна академія культури
ХНУ – Харківський національний університет

Victoria Panasiuk
Researcher
CF «Zmiyiv Local History Museum»
Zmiyiv City Council,
Zmiiv, Kharkiv Region, Ukraine

THE ARCHAEOLOGICAL PART OF THE MUSEUM FUND OF ZMIYIV LOCAL HISTORY MUSEUM

The work is devoted to the analysis of the archaeological part of the fund of Zmiyiv Local History Museum. Based on the analysis of storage units, incoming books and scientific sources, the history of the collection, its composition and scientific value were studied. Considering the fragmentary nature of the materials and lack of detailed information about the conditions and location of some artifacts, there are certain difficulties in establishing the data completeness as well as the scientific use of these materials. Therefore, it is important to continue the careful study of the archaeological collection for the local history restoration, which should be highlighted in expositions based on a well-founded scientific basis.

Keywords: Zmiyiv Local History Museum, archaeological collection, cultural heritage, Kharkiv region, museum fund.

Рис. 1. Олександр Михайлович Комов. Зміївський краєзнавець, колишній працівник Зміївського краєзнавчого музею, основоположник археологічного фонду музею. Фото О. Сахно. 1990-ті рр.

Рис. 2. Директор Зміївського краєзнавчого музею Михайло Іванович Саяний (справа) і кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Володимир Васильович Колода (зліва). 2010-ті рр.

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

УДК 904:72(477.52-22Миропілля)«16»

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу ядерно-фізичних досліджень
Інституту прикладної фізики НАН України

ДВІР-ЗАЙМИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ПОБЛИЗУ МІСТА МИРОПІЛЛЯ

Стаття присвячена одному з археологічних об'єктів часів заселення території Слобожанщини. Він розташований поблизу сотенного міста Миропілля. Цей об'єкт не має культурного шару, а вал та рів по його периметру мають незначний розмір, що не дозволяє віднести його до оборонних споруд. Співставлення з аналогічними комплексами поблизу Опішні дали змогу визначити його як двір-займище. Цей двір знаходиться на території, яка у XVII–XVIII століттях була важливим перехрестям доріг з Миропілля до Сум, а також поряд знаходився млин на р. Псел. Його розташування на схилі мисі правого берега Псла досить вдале, адже він захищений від північних вітрів схилами, натомість відкритий сонцю з півдня. Вік появи цього об'єкта можна визначити лише за непрямим свідченнями, адже на його території поки що не виявлено жодних знахідок. Він репрезентує досить цікаву категорію поселенських пам'яток доби заселення Слобожанщини.

Ключові слова. Миропілля, р. Псел, двір-займище, XVII століття.

У другій половині XVII століття розпочинається масове переселення українців у південні та центральні волості Путивльського повіту. Цей процес розпочався ще на початку століття і, з часом, відчуження південних волостей було узгоджено договором між Річчю Посполитою та Московією в рамках виконання Варшавського договору 1644 р. В цей час колонізація була пов'язана, передусім, з появою на незаселених територіях Путивльського повіту ватаг промисловиків. З часом стали з'являтися прикордонні остроги та містечка, якими володіли представники нобілітету Речі Посполитої. З початком війни між козацьким військом під проводом Богдана Хмельницького та коронним військом Речі Посполитої політична та економічна ситуація на території, де проживало українське населення значно погіршилася. Це стало однією з причин початку масового переселення козаків та посполитих на порожні землі Путивльського повіту. За кілька десятиліть на південь від Путивля з'являються міста, села, слободи та хутори, а сама територія отримала назву Слобожанщина.

На сьогодні на території Північно-Східної Слобожанщини відома значна кількість археологічних пам'яток козацької доби. Вони досить різноманітні – городища, майдани, монастирі та окремі ділянки стародавніх шляхів. Як пам'ятки археології вони досить детально розглянуті в кількох наукових роботах за участі автора (Осадчий 2011; Кравченко, Осадчий 2013; Осадчий, Коротя 2018; Осадчий 2024). Серед решти археологічних пам'яток, які пов'язані з історією заселення Слобожанщини, поза увагою лишається одна категорія, а саме – козацькі двори. Зазвичай вони відомі за даними писемних джерел, або археологічних розкопок. Переважна більшість таких об'єктів поглинула пізніша забудова чи сільськогосподарські угіддя. Тому виявлення подібного об'єкта привертає до себе увагу тим, що ми отримуємо дані про розміри та топографію найменшої за площею поселенської одиниці.

Сучасний населений пункт Миропілля та навколишні території обстежувалися автором неодноразово, починаючи з 2005 р. За цей час було картографовано рештки Миропільської фортеці, городища «Велика Рибиця» та «Могриця», а також об'єкт, який не отримав тоді конкретного

визначення. Попереднє повідомлення про нього опубліковано у спільній монографії автора та О. Короті (Осадчий, Коротя 2020, с. 233–250).

Під час виявлення та картографування цього об'єкта у 2015 р. його ідентифікація викликала питання у автора, тому він не потрапив до археологічного звіту, до того ж на його території та поблизу не було знайдено жодного фрагмента кераміки. Віднесення його до оборонних споруд було сумнівним через розміщення його посеред схилу мису, а також незначними розмірами валу та рову. У 2020 р. автор під час розвідок на території с. Міські Млини, поблизу Опішні, зміг оглянути кілька схожих за конфігурацією та розмірами об'єкти, які були визначені, як рештки дворів козацької доби. Повторний огляд у 2023 р. був унеможливлений артилерійським обстрілом з боку російської федерації під час роботи Сумської моніторингової експедиції.

Рештки двору-займища розташовані за 3,5 км на північний захід від сучасного села Миропілля. Об'єкт займає невелике пониження на довгому мисі правого берега р. Псел. Висота над рівнем заплави становить 22–24 м. Об'єкт має форму, близьку до квадрата зі сторонами 88–90 м, а загальна площа становить 0,79 га. По периметру він оточений валоподібним насипом висотою до 1 м і шириною 2 м і ровом шириною 2–3,5 м і глибиною до 1,3 м. Внутрішня поверхня рівна, задернована. У південній та південно-західній сторонах об'єкта рів почав руйнуватися ерозією.

Заснування міста Миропілля та сусіднього села Рибиця датується 1666 р., коли переселенці з різних українських міст прийшли на пусте місце над р. Псел. Це одразу спровокувало конфлікт між поселенцями та путивльськими поміщиками. Останні вважали українців своїми холопами та вимагали від них сплати податків і просто грабували. В результаті кількох збройних сутичок та довгого судового розгляду, з втручанням білгородського воєводи, претензії путивлян були відкинуті, а право на землю та її освоєння було залишене за українцями. Остаточне рішення щодо володіння козаками землею датоване 1672 р. (ПКМ. Інвентарний №358, KB № 4867).

З цього часу розпочинається активне освоєння навколишніх територій. Цей процес відбувався за козацьким звичаєм, а саме спочатку обиралася земельна ділянка, а вже згодом відбувалося офіційне оформлення прав власності. В цей же час розпочинається і заснування хуторів навколо Миропілля. Місця, обрані для заснування мали назву займища і з часом могли перетворитися на повноцінний населений пункт.

Одним з таких хуторів мав стати двір, який розташовувався на північний захід від міста. Для цього було обрано досить цікаве місце. Воно нетипове для більшості відомих нам хуторів козацької доби. Валом та ровом обнесено своєрідну сідловину на протяжному мисі правого берега Псла. З точки зору тодішнього клімату це був вдалий вибір. З півночі та північного сходу його захищали складки рельєфу і, навпаки, він був відкритий сонцю з півдня. Для поселення було обрано відносно рівне місце. Площа обкопаної ровом території становить 0,8 га, трохи більше ніж одна четь. За описом міста Кам'яне середини XVII століття для двору священика було виділено ділянку шириною 50 м, тобто співставні площі (Десятьов, Осадчий 2020, с. 52).

Його розташування з точки зору економічної доцільності також вдале. На карті Миропільського повіту початку XVIII століття позначено дорогу, яка зв'язувала місто Миропілля з Могрицею, а також млин з греблею на р. Псел. Таким чином, двір-займище розташовувався поряд з однією з важливих переправ через Псел та кількома дорогами (Bibliothèque nationale de France. GE BB-124).

Щодо часу його появи, тут прямих даних немає. Поки що на території об'єкта археологічні дослідження провести немає можливості, адже він знаходиться за 800 м від державного кордону. Непрямим свідченням часу появи можуть бути яри, які частково зруйнували рів. Саме поява рову спричинила водну ерозію у південній частині. В результаті утворилася яружно-барокова система або комплекс. Схили вже задернувалися, а сам яр ще молодий і не досяг базису ерозії. Його вік приблизно 300–350 років¹. На карті першої половини XVIII століття ця територія відображена, як незаселена. Можна припустити, що поява цього двору-займища припадає на останню чверть XVII століття.

З нез'ясованих причин подальший розвиток цього місця не відбувся. На це могло бути кілька причин з яких найвірогіднішою є загибель власника, або зміна кліматичних умов, які змусили покинути це місце. Територія на північний захід від Миропілля так і лишилася незаселеною, а двір-займище залишився у первісному вигляді. Цей об'єкт є досить цікавим з точки зору ілюстрації процесів першого етапу заселення території Північного Сходу Слобожанщини у другій половині XVII століття.

¹ Визначення завідувача методичним відділом «ЦЕНТУМ» Сумської міської ради Владислава Вертеля.

ЛІТЕРАТУРА

- Дегтярьов, С. І., Осадчий, Є. М. 2020. *Копія «Строенной книги» острогу Кам'яного 1651 р.* Київ-Суми: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. 119 с.
- Кравченко, О. М., Осадчий, Є. М. 2013. *Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII–XVIII ст.* Суми: Джерело. 272 с., 56 іл.
- Осадчий, Є. М. 2011. *Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст.* Суми: Джерело. 238 с., 103 іл.
- Осадчий, Є. М. 2024. *Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть.* Харків: Експрес-книга. 344 с.
- Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2018. *Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст.* Харків: Майдан. 248 с.
- Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2020. *Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України.* Харків: Експрес-книга. 428 с.
- Путивльський краєзнавчий музей. Інвентарний №358, КВ №4867. «Чолобитні Григорія Ромодановського до Петра Васильовича Шереметьєва з приводу конфлікту між козаками – жителями Миропілля та Рибиці та Путивльськими поміщиками Василем та Тимофієм Головленковими».
- Bibliothèque nationale de France. GE BB-124 (106 RES).* «Territoire de Miropolé par le géodésiste Boris Baturine 1724-1729». Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729.

Yevhen Osadchy,
PhD, Researcher, the Department
of Nuclear Physics Research,
Institute of Applied Physics of the NAS of Ukraine

A COSSACK-ERA COURTYARD NEAR THE TOWN OF MYROPILLYA

The article is devoted to one of the archaeological sites from the time of settlement of the Slobozhanshchyna. It is located near the centenary town of Myropillia. This site has no cultural layer, and the rampart and ditch along its perimeter are small, which does not allow it to be classified as a defense structure. Comparison with similar complexes near Opishnia made it possible to identify it as a fireplace yard. This courtyard is located on the territory that in the seventeenth and 18th centuries was an important crossroads from Myropillia to Sumy, and a mill on the river Psel was located nearby. Its location on the slope of a promontory on the right bank of the Psel River is quite successful, as it is protected from the north winds by the slopes, while being open to the sun from the south. The age of this site can be determined only by indirect evidence, as no finds have been discovered on its territory so far. It represents a rather interesting category of settlement monuments of the Slobozhanshchyna settlement period.

Keywords: Myropillia, Psel river, yard-fireplace, 18th century.

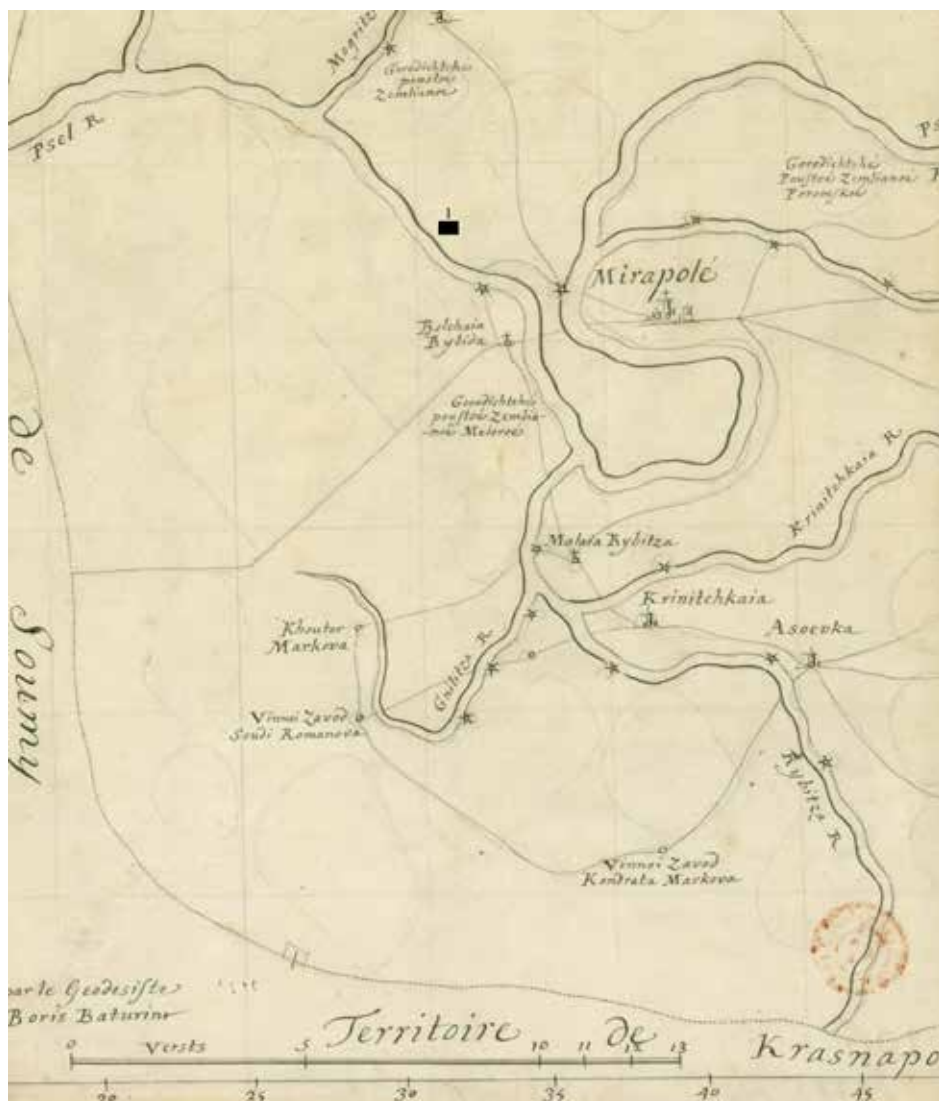

Рис. 1.
Фрагмент карти
«Territoire de Mirapolé
par le géodésiste Boris
Baturine 1724-1729».
1 – місце розташування
двору-займища

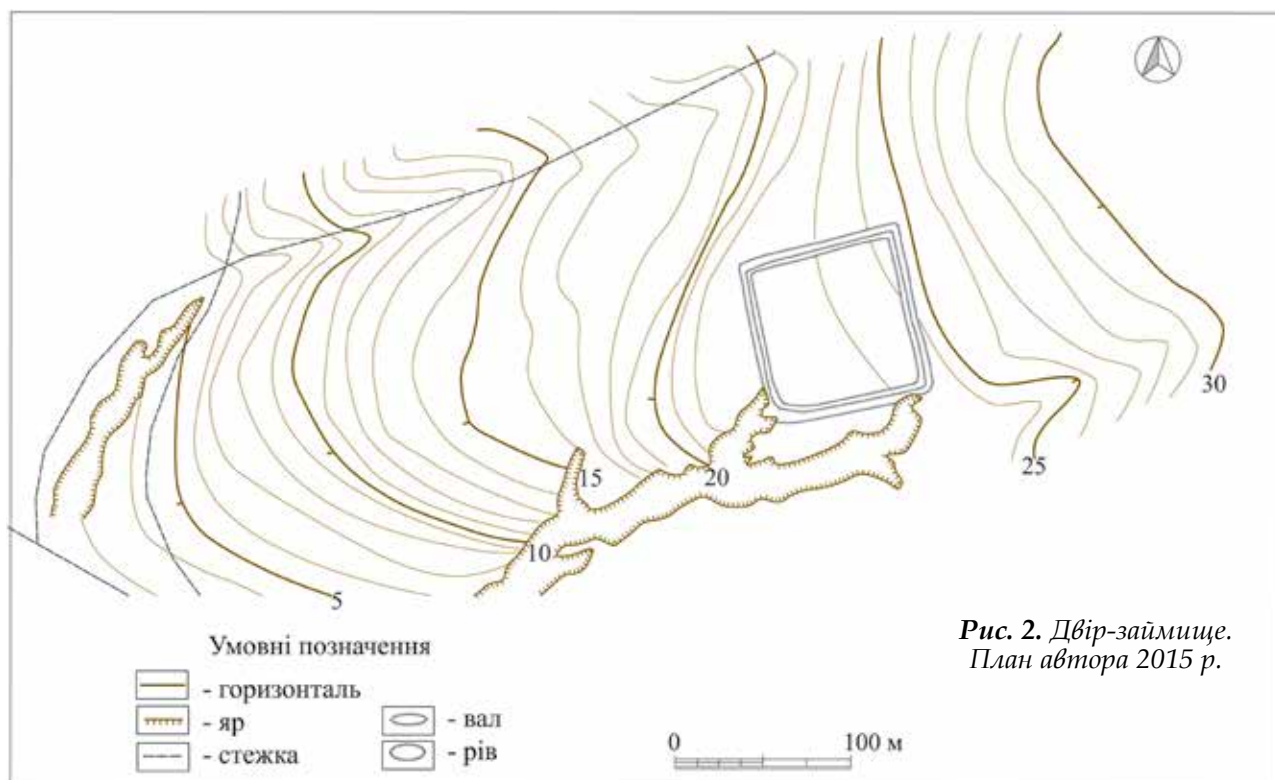

Рис. 2. Двір-займище.
План автора 2015 р.

Геннадій Свистун,
кандидат історичних наук, старший викладач
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.

МЕТРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОБОРОННИХ СПОРУД МАЯЦЬКОГО (ДИВНОГІРСЬКОГО) ГОРОДИЩА

Робота присвячена питанням метрологічних основ, які були втілені під час будівництва в ареалі салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності. Вона продовжує розпочаті П. А. Раппопортом та С. О. Плетнєвою вишукування на базі залишок Саркела. Фортифікаційним спорудам Маяцького (Дивногірського) городища присвячена низка праць Г. Є. Афанасьєва. Автором запропонованої роботи, в свою чергу, проводиться аналіз зафіксованих параметрів, який дозволяє виявити певну метрологічну систему.

Ключові слова: городище, салтівсько-маяцька культурно-історична спільність, метрологія, параметр, крейда.

При здійсненні будівництва, насамперед таких масштабних об'єктів, як фортифікаційні споруди із застосуванням у конструкціях оброблених геометрично правильних модулів – кам'яних блоків та цегли – не можна було обійтися без певної системи величин, єдності вимірювань та розмірності, використання яких будівельниками є очевидним.

Система величин (чи існування декількох), яка знаходила своє застосування в різних галузях господарства салтівсько-маяцького населення, на сьогоднішній день вивчена досить слабо. Перші плідні аналітичні кроки у цьому напрямі (аналіз лінійних мір і їх взаємозв'язок) було зроблено С. О. Плетнєвою. Дослідниця виявила певну залежність між розмірами будівельних модулів і будовами фортеці Саркел (Плетнева 1996, с. 14-20). Але в цілому залишаються практично невивченими багато метрологічних аспектів. Зокрема, це і питання щодо того, чи була єдина (чи єдиною) метрологічна система Хозарського каганату, а тим більше – відносно поширеності тих чи інших мір у часі та просторі, динаміки їх розвитку та багато іншого. З процесом накопичення археологічного матеріалу дослідження в цьому напрямку стає дедалі актуальнішим завданням.

Після проведеного аналізу матеріалів салтівсько-маяцьких фортифікаційних споруд – насамперед Саркела, а також низки інших пам'яток – стало очевидним, що будівництво виконувалося за заздалегідь визначеними, заданими параметрами з уніфікацією будівельних модулів, якими були, перш за все, цеглини та кам'яні блоки. Певні взаємозалежності мір, що були закладені у будівельних конструкціях, частково простежені та проаналізовані. За результатом стало можливим, користуючись принципами розрахунків, що були розроблені Б. О. Рибаківим (1949; 1957), реконструювати систему мір – «вавилон» – першого будівельного періоду Саркела (Рис. 1). Нагадаємо, що в результаті проведеного раніше аналізу, який базувався в основному на матеріалах розкопок Саркела та Правобережного Цимлянського городища, було реконструйовано основні міри, які вживали будівельники. Для зручнішого оперування величинами їм можна надати умовні найменування за аналогією з системами, для яких такі назви відомі. Вони становили 20 см (п'ядь), 30 см (стопа), 40 см (малий лікоть), 60 см (великий лікоть), бл. 80 см (аршин) і 1,2 м (напівсажень). У цій системі мір – її геометричному відображенні «вавилоні» – було визначено параметри цегли (як основного формату 24×24 см, так і варіаційних 12×24 см та 24×36 см) першого будівельного періоду Саркела, який виділили П. А. Раппопорт і С. О. Плетнєва (Раппопорт 1959, с. 14; Плетнева 1996, с. 14-20). Дана система мір, як і решта систем давнини і середньовіччя, була заснована на антропометричному принципі (Свистун 2002, с. 19-22; 2006, с. 156-169).

Сама можливість обчислення «вавилону» та знаходження в ньому параметрів як основного, так і варіаційних форматів підтверджує правильність їх виділення дослідниками Лівобережного Цимлянського городища серед маси цегли, що відрізняється своїми розмірами через отримані відхилення від ідеальних величин у процесі виготовлення (просушування, випалу тощо). Підтвердженням того, що ця метрологічна система використовувалася і на городищах лісостепу, ми отримали в результаті дослідження Мохначанського городища. Пісковикові блоки, з яких складалися зовнішні підтримуючі кладки оборонних валів, були або повністю аналогічні у своїх параметрах

блокам з Правобережного Цимлянського городища, або містили міри, закладені в тій самій метрологічній системі. Використання інших співвідношень сторін будівельних модулів викликано особливістю місцевої породи пісковика. Зокрема, виходи даного каменю, що оголюються біля основи мису, на якому розташоване Мохначанське городище, мають тріщини, що не дозволяють в основній своїй масі виготовити блоки заввишки більше 24 см. Цим і пояснюються їх параметри 30×40×24 см, 40×40×24 см і подібні до них, на відміну, наприклад, від 60×30×40 см на Правобережному Цимлянському городищі (Свистун, Чендев 2002/2003., с. 133, 134). Подібна ситуація простежується і на інших городищах сіверськодонецького мікрорегіону (Свистун 2007; 2012).

Після проведених досліджень ряду салтівсько-маяцьких фортифікаційних споруд, насамперед Саркела, а також ряду інших пам'яток, стало очевидним, що будівництво виконувалося за заздалегідь визначеними, заданими параметрами з уніфікацією будівельних модулів, якими були, перш за все, цеглини та кам'яні блоки. Стандартизовані будівельні модулі також мають місце і в городищах, план яких максимально підпорядкований топографічним особливостям місцевості (наприклад, Мохначанське) і не може, таким чином, відображати (на відміну від Саркела і інших з підпрямокутними чи трапецієподібними геометричними плануваннями) чіткі залежності від застосованої метрологічної системи. Також цікавою особливістю є те, що в системі мір першого будівельного періоду Саркела не визначається цегла на близьких територіально до Мохначанського Чугуївському і Першому Белгородському городищах сіверськодонецького мікрорегіону, що може свідчити про відсутність єдиної системи мір (можливо, етнокультурного, територіального чи то хронологічного характеру) в лісостеповому варіанті салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності. Два останні об'єднує не тільки технологія виготовлення, але й, принаймні, один із метрологічних параметрів постілі, який вдалося зафіксувати – 21 см. Більш детальний аналіз на сьогодні є проблематичним внаслідок низької якості (поганої збереженості) будівельних модулів та обмежених об'ємів проведених польових досліджень.

З метою порівняння вживаних будівельних мір є необхідним аналіз отриманих за результатами археологічних вишукувань даних на інших салтівсько-маяцьких пам'ятках, у тому числі й у межах лісостепоного регіону. Однією з найбільш презентативних пам'яток салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності на території лісостепу, до того ж найбільш повномасштабно дослідженою, є Маяцьке городище (Дивногір'я), яке розташоване біля впадіння р. Тихої Сосни до р. Дон. Загалом завдяки великому обсягу розкопаних укріплень є можливість залучити до аналізу значну кількість блоків, метрологічні параметри яких були ретельно задокументовані під час роботи Радянсько-Болгаро-Угорської експедиції.

Усього до аналізу нами було залучено 637 блоків, обміряних у ході польових сезонів 1975 та 1977 рр. (Плетнева 1975; 1977). Це приблизно 2/3 від загальної кількості здійснених промірів за весь час проведення досліджень. В силу того, що при розкопках ставилося за мету зберегти *in situ* максимальну кількість ділянок стін Маяцького городища, то у великій кількості блоків можна було заміряти лише деякі з їх параметрів – ті, що виходили назовні кладок. До того ж, частина блоків не збереглася до нашого часу в цілому вигляді. Тому їх розміри також можна було простежити лише частково. Ці фактори, природно, вносять суттєві прогалини щодо повноти даних про будівельні модулі, які залучені до аналізу. Проте, значна в кількісному відношенні вибірка, тим не менш, дозволяє виділити основні закономірності застосованих параметрів і кількісне переважання окремих з них. До того ж, врахування у багатьох випадках лише лицьових параметрів блоків, навпаки, може сприяти більш точному виділенню мір, що застосовувалися. Це витікає з того, що салтівсько-маяцькі будівельники, як свідчать матеріали з інших лісостепових пам'яток (Свистун 2012), намагалися зменшити трудовитрати, максимально використовуючи прийнятні форми, отримані ще в каменоломні: у тому випадку, якщо неліцьові поверхні були відносно прийнятними, їх такими і залишали, отримуючи в результаті економію одночасно трудовитрат і видобутого об'єму будівельного матеріалу. Такий раціоналізм у підході до будівельного матеріалу відомий з історії архітектури (Шуази 1937, с. 208).

Крім цього, польові спостереження дослідників оборонних споруд Маяцького городища свідчать, що параметри блоків нижніх рядів у певних випадках підганялися за місцем з метою вирівнювання в горизонтальній площині в наступних рядах, а також здійснювалося припасування з метою досягнення ув'язки між сусідніми модулями (Афанасьєв 1984). До того ж параметри блоків мали певні допуски, розмір яких залежить від ретельності їх обробки і, можливо, певною мірою якісних показників використаного матеріалу – крейдяного каменю. Останнє залежало, скоріш за все, від тріщинуватості, яка могла різнитися на різних ділянках геологічного горизонту у Дивногір'ї, де, крім крейдяної основи городищенського плато мають місце оголені останці (стовпи).

Крейдяне каміння є землистою гірською породою, яка характеризується як органогенна осадова. Вона складається з дрібних уламків мушель і скелетів мікроорганізмів, які є майже чистим кальцитом CaCO_3 (Попов, Каддо 2001, с. 66). Крейда широко поширена на прилеглій до городища території і використовується в будівництві до нашого часу. Об'ємна вага крейдового каменю у сухому стані становить $1350\text{--}1450\text{ кг/м}^3$, що дозволяє віднести її, згідно з сучасною класифікацією, до групи легких природних будівельних матеріалів (Попов, Каддо 2001, с. 73). Це, як і інші фізико-механічні показники крейди (висока гігроскопічність, недостатня міцність, низька водостійкість тощо) свідчать про її невисокі характеристики як стінового каменю. Зокрема, середня щільність цієї групи порід каменю (пористого вапняку, опоків, вулканічних туфів) становить 2100 кг/м^3 . Тому, зважаючи на недостатню міцність, крейда використовується обмежено для однопверхових будівель на ділянках з найвищим рівнем стояння ґрунтових вод не ближче 2 м від підшови споруди (фундаменту). Також не рекомендується її застосування для тваринницьких будівель через високе вологопоглинання та подальше розм'якшення, що призводить до обсіпання поверхні. Для зменшення цього недоліку зовнішню поверхню крейдових, так само як і пісковикових каменів (які також широко застосовувалися у цій низці салтівсько-маяцьких лісостепових городищ у місцях їх поширення і доступності), або полірують, або обробляють оберткою, яку одержують під час виробництва молочних продуктів. Це робиться для того, щоб вода не затримувалася на поверхні, а також для закупорки капілярів породи. Ці фактори говорять на користь того, що крейдові стіни того ж Маяцького городища не могли бути високими і тим більше є сумнівні щодо наявності в таких укріпленнях веж, що домінували за висотою над прилеглими до них куртинами.

В наш час заготівка блоків в крейдових кар'єрах відбувається у літній час, що дозволяє здійснити повне просушування від «гірської вологи». Зважаючи на високу гігроскопічність, кладка стін проводиться за сухої погоди виключно з сухих блоків, а поверхня споруди оберігається від атмосферних опадів. Також слід зазначити, що в сучасному будівництві виготовляються крейдові блоки розмірами $18,5\times 21,5\times 38\text{ см}$, $20\times 22\times 45\text{ см}$ та ін. Виробництво блоків більшого розміру в промислових масштабах є проблемним через тріщинуватість породи як такої. Як буде показано нижче, сучасні розміри будівельних модулів близькі за метрологічними параметрами до переважаючої більшості ранньосередньовічних.

З наведеними характеристиками та особливостями крейдового каменю, безсумнівно, зіткнулися і змушені були їх враховувати у будівельній справі творці оборонних споруд Маяцького городища. Можна припустити, як зазначалося вище, що для зведення укріплень був використаний матеріал крейдових стовпів-останців як найбільш доступних для розробки. До того ж вони найбільш повно відповідали вимогам будівництва, перебуваючи у стані, придатному для використання у кладці без попереднього просушування від «гірської вологи». Все це дозволяло значно зменшити трудовитрати та прискорити безпосередньо процес побудови стін.

Прагнення до зменшення витрат праці та пов'язане з цим використання найбільш доступного будівельного матеріалу з урахуванням будівельних традицій є загальнопоширеною практикою як у часі, так і у просторі. Ця тенденція наочно проглядається, зокрема, і на прикладі інших салтівсько-маяцьких лісостепових городищ: у сіверськодонецькому мікрорегіоні у фортифікаційних спорудах переважають будівельні конструкції з застосуванням пісковиків, у тихососновському – крейди (Свистун 2011, с. 69, 70) (Рис. 2). У той же час на ряді городищ через або недостатню кількість тієї чи іншої придатної для будівництва породи каменю, або невідповідної вимогам будівельників їх якості знаходить своє застосування цегла – штучний будівельний матеріал – заміник каменю, для виробництва якого є необхідним налагодження більш складнішого технологічного процесу, яке вимагало, до того ж, значної кількості палива (Свистун 2012).

Всі наведені чинники вплинули на вибір будівельного матеріалу і метрологічні характеристики модулів Маяцького городища. Слід також зазначити, що крейдові блоки цієї пам'ятки мали суттєвий розкид розмірів, що не вкладається у допустимий відсоток допуску. Проте при статистичному відборі, вираженому в діаграмі (Рис. 3), виділяється ряд мір, які переважають у кількісному відношенні в порівнянні з іншими зафіксованими. Ми можемо виділити як близькі до реальних (ідеальних), використаних будівельниками Маяцького городища, такі міри як 20, 25, 30, 35, 40, 45, 50, 55, 60, 70 і, можливо, 75 та 80 см. Менша частка останніх двох параметрів може пояснюватися зазначеною вище тріщинуватістю крейдової породи, що не дозволяє отримати блоки з такими мірами у великій кількості. При цьому для ширини блоків переважно були застосовані розміри 20, 25 та 30 см; для висоти – 30, 35, 40 см і для довжини – 40, 45, 50, 55, 60, 70, 75 та 80 см. Слід також звернути

увагу на зазначене діаграмою у переважній кількості випадків чергування співвідношення параметрів суміжних величин. Взаємозалежність поки що не знаходить свого пояснення, та її наявність є очевидною.

Частина наведених значень знаходить аналогії у мірах першого будівельного періоду Саркела: 20; 25 (вочевидь, що можна співвіднести з розміром сторони основного формату цегли в 24 см); 30; 40; 60; 80 см. Також ряд параметрів збігається з зафіксованими у Мохначанському та Правобережному Цимлянському городищах. Це спостерігається при порівнянні з піками діаграми щодо метрологічних величин Маяцького городища. Хоча слід зауважити, що ця обставина ще не може говорити про повну тотожність застосованої системи мір на цих пам'ятках, оскільки антропометричний принцип побудови мір подібний і в деяких окремо взятих параметрах може бути тотожним або дуже близьким через випадкові збіги. Це можна спостерігати, проаналізувавши роботи з метрології (Бабенко І. П. 1905; Петрушевский 1845 та ін.), і насамперед «Загальну метрологію» Ф. І. Петрушевського (Петрушевский 1849) – найбільш повне зібрання традиційних систем мір різних народів. Але, природно, не можна і заперечувати ідентичності цих метрологічних систем, оскільки вивчення питання знаходиться на початковій стадії і вимагає, на нашу думку, додаткових досліджень із залученням нових даних у процесі їх накопичення.

Слід також з цього приводу висвітлити точку зору Г. Є. Афанасьєва, який в цілій низці своїх праць відстоює погляд, згідно якого візантійські будівельники побудували для хозарського кагана не тільки Саркел, але й Маяцьке городище в лісостеповій частині басейну Дону, застосувавши на обох пам'ятках візантійські міри. Беручи до уваги найбільш досконалий в порівнянні з іншими типами салтівсько-маяцьких укріплень, виділеними Г. Є. Афанасьєвим (1987, с. 140-142; 1993, с. 136-141), фортифікаційну архітектуру, дослідник підтримує припущення В. О. Бабенка стосовно участі в будівництві Маяцької фортеці візантійських майстрів (Бабенко В. А. 1914, с. 469-470), поширюючи такий погляд щодо всіх городищ четвертого типу. Г. Є. Афанасьєв, погляди якого розділяють К. І. Красильников і Л. І. Красильникова, дотримується тверджень участі візантійських будівельників у створенні цілісної системи оборони порубіжжя з боршевцями по Тихій Сосні – за аналогією з Саркелом. Як підтвердження наводяться аналогії в плануванні, будівельних прийомах і матеріалах, а також метрологічних параметрах елементів салтівсько-маяцьких і візантійських городищ, вичленяються літери грецького алфавіту в настінних написах Маяцької фортеці (Афанасьєв 2010; 2012а; 2012б; 2012в, с. 117; 2013а, рис. ХХІ; 2013б; 2013в; 2015; 2016, с. 11-24; Афанасьєв, Красильников 2012; Красильников, Красильникова 2014, с. 418-422). Але аргументи, що наводяться як доказ, є насправді суперечливими, а часом і зовсім сумнівними: метрологічні параметри насправді далеко не завжди збігаються, а наведені аналогії з широких теренів Візантійської імперії є випадковими збігами; підпрямокутне планування та використані будівельні матеріали (каміння та цегла) і прийоми не є виключно візантійськими рисами; окремі знаки в рунічних написах помилково кваліфіковані як грецькі літери. До речі, останній з перелічених аргумент був спростований В. В. Тишиним і В. С. Фльоровим. Вони детально проаналізували напис та показали, що ніякого підґрунтя для такого висновку немає. Два символи напису М17 входять до загального фонду знаків написів Маяцького городища, а також знаходять аналогії серед інших рунічних написів степу Східної Європи. Таким чином, метод, заснований на вибірковому тлумаченні окремих знаків із залученням випадкових графічних аналогій, не може вважатися задовільним (Тишин, Флеров 2016а; 2016б).

Не поділяють поглядів Г. Є. Афанасьєва О. В. Комар та О. В. Сухобоков, які вважають, що може йтися не про участь візантійських майстрів у будівництві зазначених вище укріплень, що відзначено в писемних джерелах лише для Саркела, а про синтез візантійських і місцевих традицій будівництва. Саме його з успіхом засвоїли й використали пізніше салтівсько-маяцькі майстри (Комар, Сухобоков 2005, с. 223). Окрім того, ми не маємо жодних наративних свідчень та археологічних матеріалів щодо безпосередньої участі візантійських майстрів у такому масштабному будівництві салтівсько-маяцьких лісостепових городищ, а доводи, наведені Г. Є. Афанасьєвим щодо візантійських основ метрологічних характеристик і використаних будівельних матеріалів, не є переконливими: не можна виключити випадкові збіги окремо взятих метрологічних величин, спираючись на такі широкі аналогії (які, крім іншого, лише в географічному відношенні зібрані дослідником з просторів трьох континентів), а будівельні матеріали вибиралися будівельниками з міркувань наявності й доступності в тому чи іншому місці згідно з практичними навичками, що є звичайним полікультурним фактором (застосування кам'яних блоків і цегли відоме не тільки в межах Візантії, та й історія їх використання розпочалася від набагато раніших часів і на різних, почасти далеких один від одного цивілізаційних просторах). До того ж метрологічні величини

необхідно розглядати в комплексі, тому що вони мають математичні раціональні та ірраціональні взаємозалежності.

До того ж, Г. Є. Афанасьєв висловлює скепсис відносно виділення П. А. Раппопортом двох будівельних періодів Саркела з притаманними їм форматами цегли (Раппопорт 1959, с. 14, 17, 18), на яких багато в чому базується подальше розуміння археологічних нашарувань як окремої пам'ятки, здійснене цілою низкою науковців (насамперед, С. О. Плетньовою (1996; 2006) та ін.), так і, як наслідок, розуміння салтівсько-маяцького матеріалу в цілому.

Загалом, вибраний Г. Є. Афанасьєвим метод обчислення метрологічних параметрів не враховує належним чином технологічні допуски, які є неминучими під час виготовлення будівельних модулів як із цегли (просушування, випал (стосовно Саркела)), так і каменю (тріщинуватість, підгонка за місцем розташування в кладці (стосовно Маяцького городища)), хоча ці фактори, тим не менш, і оговорюються автором: натомість вираховувалось середнє статистичне значення з низки відібраних дослідником параметрів, які й здаються, на його думку, тотожними візантійській системі мір. Такий підхід до аналізу не може бути прийнятним, бо призводить до хибних історико-культурних висновків.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев Г. Е. 1993. Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона. Москва: Наука.
- Афанасьев Г. Е. 1984. Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977-1979 гг. *Маяцкое городище: труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва: Наука, с. 26-56.
- Афанасьев Г. Е. 2010. О византийских линейных мерах в Маяцкой крепости. *Верхнедонской археологический сборник*, 5. Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО» ЛПГУ», с. 123-148.
- Афанасьев Г. Е. 2012а. К изучению эпиграфических памятников Маяцкого городища. *Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции*. Махачкала, 23-28 апреля 2012 г. Махачкала: Издательский дом Мавраевъ, с. 261-262.
- Афанасьев Г. Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*, 2. Москва: Наука.
- Афанасьев Г. Е. 2012б. О строительном материале и метрологии хазаро-аланских городищ бассейна Дона. *Поволжская археология*, 2(2). Казань, с. 29-49.
- Афанасьев Г. Е. 2012в. Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища. *Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 3. Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», с. 93-122.
- Афанасьев Г. Е. 2013а. Византийская метрология в крепостной архитектуре донских алан. *КСИА РАН*, 229. Москва: Языки славянской культуры, с. 192-202.
- Афанасьев Г. Е. 2013б. К вопросу об истоках кирпичного фортификационного зодчества хазарского времени на Дону. *КСИА РАН*, 230. Москва: Языки славянской культуры, с. 210-219.
- Афанасьев Г. Е. 2013в. Колтуновское (Олександрово) городище хазарского времени (к проблеме истоков архитектуры и строительных приемов). *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3. Харків: ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»; Видавець Савчук О.О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», с. 24-44, 144-147.
- Афанасьев Г. Е. 2015. Алексеевское городище как памятник салтово-маяцкой культуры. *КСИА РАН*, 239. Москва: Языки славянской культуры, с. 339-357.
- Афанасьев Г. Е. 2016. О территории Хазарского каганата и хазарского «домена» в IX веке. *Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 6. Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», с. 41-72.
- Афанасьев Г. Е., Красильников К. И. 2012. Византийские архитектурные и строительные традиции в фортификации Красного городища. *Проблемы археологии Кавказа: Группы по археологии Кавказа*, 1. Москва: ТАУС, с. 204-225.

- Бабенко В. А. 1914. Памятники хозарской культуры на юге России. *Тр. XV Археологического съезда*, 1, с. 464-470.
- Бабенко И. П. 1905. *Монеты, меры и веса всех стран и народов (в сравнении с русскими)*. С.-Петербург: Изд-во П. П. Котлярова.
- Красильников К. И., Красильникова Л. И. 2014. К вопросу о строительной тенденции форта Красное городище. *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», с. 416-425.
- Комар О. В., Сухобоков О. В. 2005. Військова справа Хозарського каганат. *Нариси з воєнної історії давньої України*. Київ, с. 212-231.
- Петрушевский Ф. И. 1845. *Краткая европейская метрология или описание главных мер, весов и монет, в Европе ныне употребляемых*. С.-Петербург: Типография Эдуарда Праца.
- Петрушевский Ф. И. 1849. *Общая метрология*. С.-Петербург: Типография Эдуарда Праца.
- Плетнева С. А. 1975. *Отчет об исследованиях Маяцкого комплекса в 1975 году*. НА Музея археологии Воронежского государственного университета.
- Плетнева С. А. 1977. *Отчет об исследованиях Маяцкого комплекса в 1977 году*. НА Музея археологии Воронежского государственного университета.
- Плетнева С. А. 1996. *Саркел и «Шелковый» путь*. Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета.
- Плетнева С. А. 2006. *Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование*. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета.
- Попов К. Н., Каддо М. Б. 2001. *Строительные материалы и изделия*. Москва: Высшая школа.
- Раппопорт П. А. 1959. Крепостные сооружения Саркела. *Тр. ВДАЭ. МИА*, 75.
- Рыбаков Б. А. 1949. Русские системы мер длины XI-XV веков. *Советская этнография*, 1, с. 67-91.
- Рыбаков Б. А. 1957. Архитектурная математика древнерусских зодчих. *Советская археология*, 1, с. 83-112.
- Свистун Г. Е. 2002. К вопросу о метрологии Хазарии. *Проблемы теории и истории архитектуры Украины*, 3. Одесса: Астропринт, с. 19-22.
- Свистун Г. Е. 2006. Основы метрологической системы Хазарского каганата (первый строительный период Саркела). *Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав. Материали от юбилейна кръгла маса «Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав», посветена на 75-годишнината от рождението на проф. д.и.н. Тотю Тотев, Шумен, 22-23 декеври 2005 г.* София: Български писател, с. 156-169.
- Свистун Г. Е. 2007. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. *Харьковский археологический сборник*, 2. Харьков: Мачулин, с. 40-58.
- Свистун Г. Е. 2012. Фортификация Чугуевского городища. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 9. Донецк: ДонГУ, с. 7-34.
- Свистун Г. Е., Чендев Ю. Г. 2002/2003. Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/1, с. 130-135.
- Свистун Г. Є. 2011. Трансформація поглядів на соціальну та стратегічну роль лісостепових городищ салтово-маяцької культури. *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Збірка наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання»*, с. 62-74, 134, 135.
- Тишин В. В., Флеров В. С. 2016а. Кто оставил надпись «М17» на блоке Маяцкой крепости? *Дриновски сборник*, IX. София-Харьков: Изд-во БАН «Проф. Марин Дринов», с. 36-42.
- Тишин В. В., Флеров В. С. 2016б. Псевдовизантийская надпись «ΥΣ» из Маяцкой крепости, Хазарский каганат. *Восточная Европа в древности и средневековье: Письменность как элемент государственной инфраструктуры. VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Паиццо. Материалы конференции. Москва, 20-22 апреля 2016 г.* Москва, с. 292-297.
- Шуази О. 1937. *История архитектуры*, I. Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- ІА НАН – Інституту археології Національної академії наук України, м. Київ
 БАН – Болгарська академія наук, м. Софія
 АН – Академія наук
 НА – Науковий архів
 МІА – Матеріали и исследования по археологии СССР

Hennadii Svystun,
 Ph. D., Senior Lecturer,
 Municipal Establishment «Kharkiv
 Humanitarian-Pedagogical
 Academy» of the Kharkiv Regional
 Council, Kharkiv, Ukraine.

METROLOGICAL ASPECTS OF DEFENSIVE STRUCTURES OF THE MAYATSKY (DIVNOGIRSKY) HILL-FORT

The work is devoted to the issues of metrological foundations, which were implemented during construction in the area of the Saltiv-Mayak cultural-historical community. She continues to start P. A. Rappoport and S. O. Pletnyova search on the basis of the remains of Sarkel. A number of works by H. Ye. Afanasyev. However, the method chosen by him for calculating metrological parameters cannot be accepted because it leads to wrong historical and cultural conclusions.

The author of the proposed work, in turn, conducts an analysis of the recorded parameters, which allows to identify a certain metrological system.

Key words: hill-fort, Saltiv-Mayak cultural-historical community, metrology, parameter, chalk.

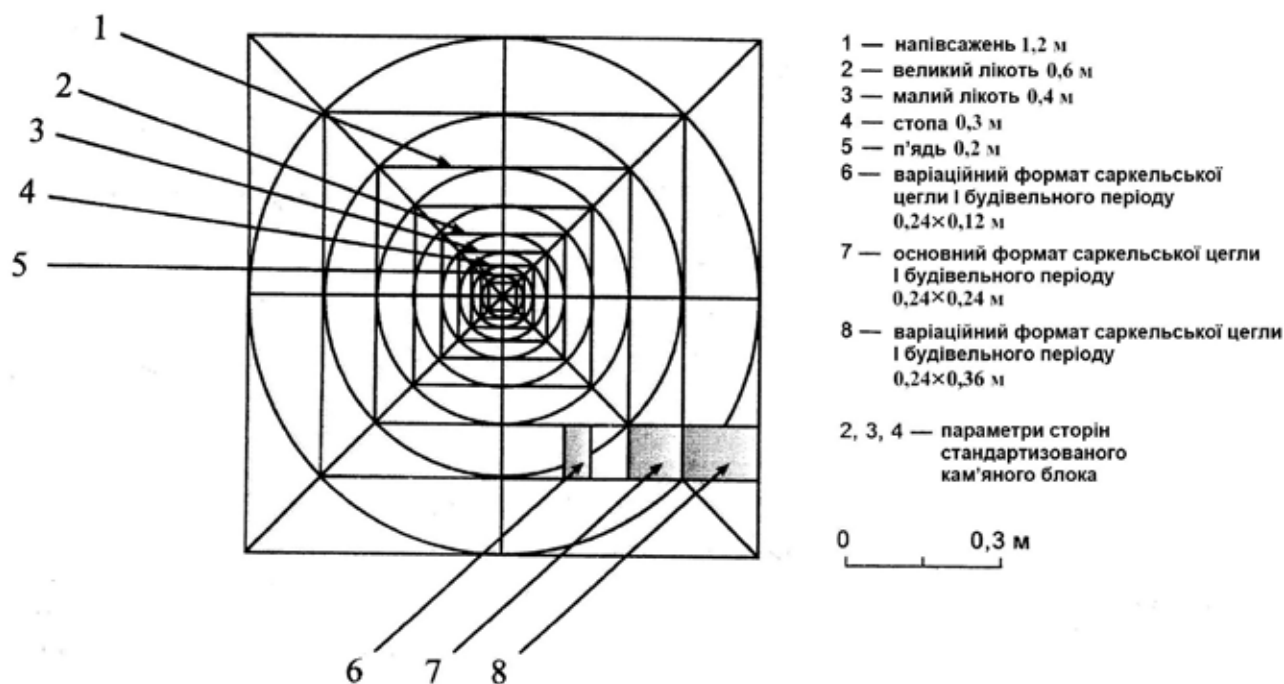

Рис. 1. «Вавилон» першого будівельного періоду Саркела – Білої Вежі

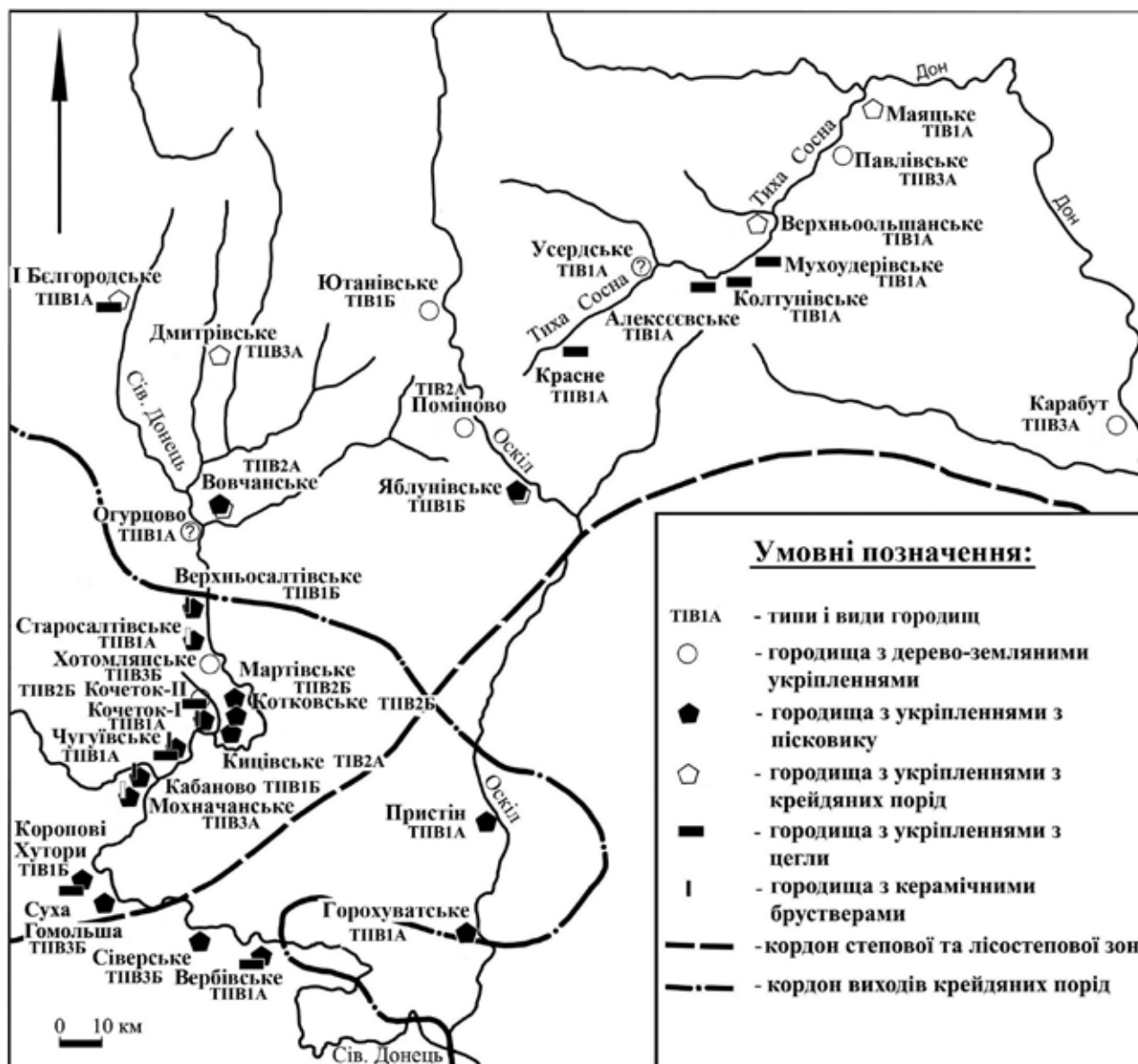

Рис. 2. Лісостепові салтівсько-маяцькі городища залежно від вжитого будівельного матеріалу

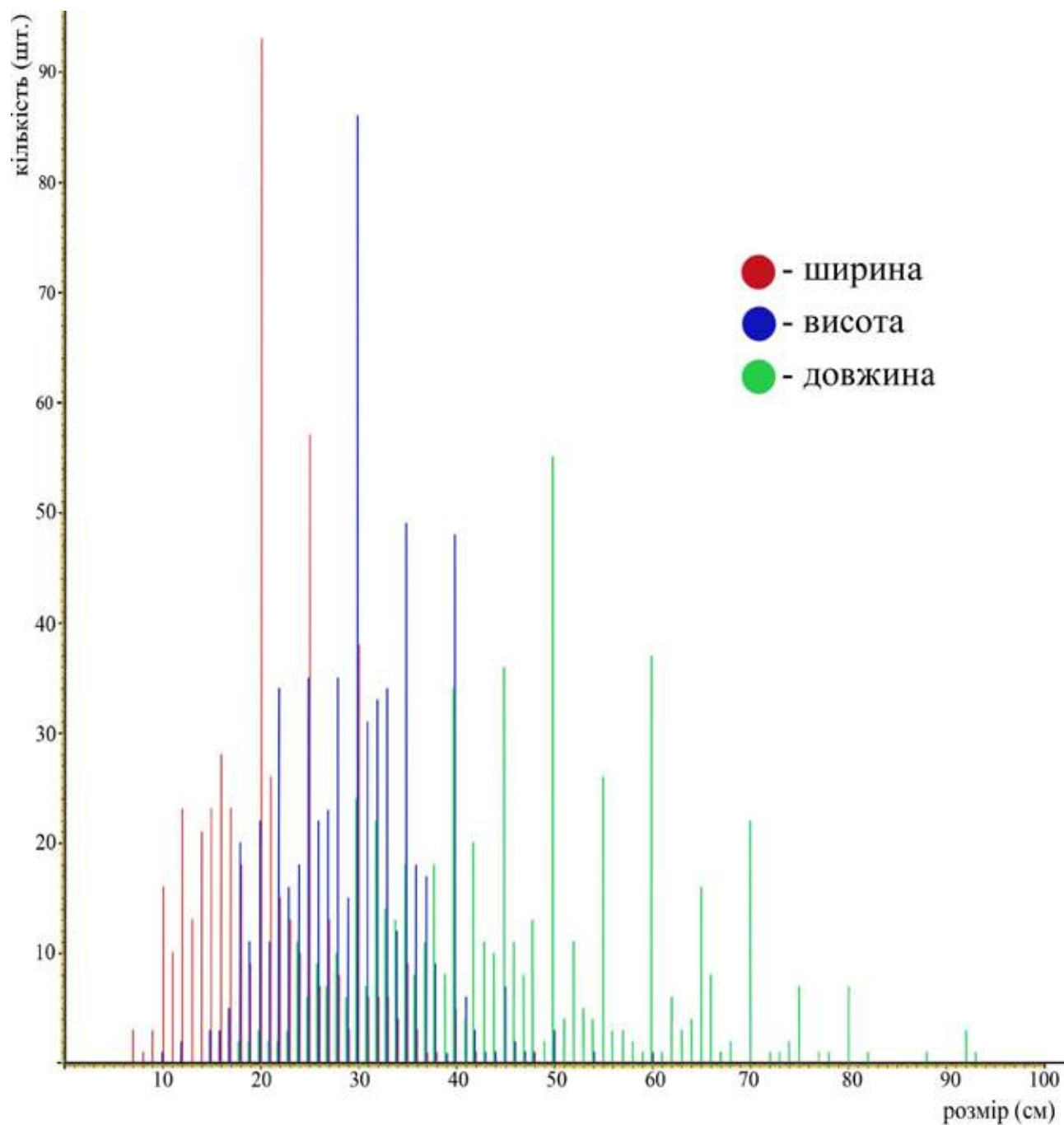

Рис. 3. Діаграма кількісного розподілу параметрів будівельних блоків Маяцького городища

УДК 904.4 (477.41) «653»

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук
завідувач науково-дослідним сектором
«Археологічна експедиція»
НІЕЗ «Переяслав»

БИКІВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVI-XVIII ст.

Зібрано та проаналізовано маловідомі сторінки історії фортифікації містечка Биків, який спочатку належав до Переяславського староства Речі Посполитої, а згодом до однойменної та Басанської сотні Переяславського полку. На основі всіх наявних джерел здійснено реконструкцію фортифікацій містечка Биків. Крім цього проведеною розвідкою встановлено стан збереження пам'ятки археології на р. Супій.

Ключові слова: Переяславищина, Биків, містечко, фортеця, замок, р. Супій, козацька доба, пам'ятка археології.

Биків – одне з найдавніших поселень історичної Переяславищини. Нині с. Новий Биків, Новобасанської сільської громади Ніжинського р-ну, Чернігівської обл. Розташовується населений пункт за 80 км на захід від Києва, за 60 км на південний-захід від Переяслава, та за 50 км на схід від Прилук. На території села в його центральній частині знаходиться городище з двома хронологічними рівнями: 1) XI – I перша половина XIII ст., та 2) XVII-XVIII ст.

Природно-географічні умови. Укріплення історичного Бикова були збудовані при впадінні лівобічного безіменного струмка в Супій у верхній частині басейну річки за 18 км від витoku та за 110 від гирла. Вибір місця для будівництва фортеці зумовлювався потребою для прикриття переправи (броду) через р. Супій. «Королі польські намагаються укріпити місця, що знаходяться поближче до Переяслава – оплоту Києва: 12 лютого 1605 р. король Сигізмунд III шляхтичу Василю Ходику-Криницькому віддає «городище, яке називається Биків, над річкою Супоем, що розташовується – на шляхах й переправах татарських – для того, щоб він на тому місці, тобто городищі Бикові, як на своєму власному, слободу заснував з іншими потребами, замок збудував і місце те людьми вільними, торгівцями й ремісниками заселив» (Астряба 1912, с. 57). Зазначена особливість: «на шляхах і переправах татарських» – основна причина поновлення фортифікаційних укріплень на городищі XI-XIII ст.

Історія досліджень. В 1653 р. сирійський мандрівник П. Халепський зафіксував цікаву інформацію про Биків: «Виїхавши звідси ми зробили ще одну миль і прибули в ще один базар (містечко – О.П.) також із трьома фортецями і ставком, що називається Баксфі (Биків – О.П.). Жителів в цьому замчиську дуже мало через морову язву. Цей базар великий, подібний до Василькова з його опустівшими будівлями; сильна морова язва знищила його жителів і тепер це місто в запустінні. Людей мало і вони бідні. В середині другої фортеці є церква в ім'я Різдва Богородиці» (Халепський, 2009, с. 190-191).

Філарет у 1873 р. опублікував коротку замітку про городище: «Биків було поселення ще до татарів. В цьому запевняє і сам вигляд давнього биківського укріплення, яке називається городком: городок круглий, а не квадратний, з високим валом і глибоким ровом» (Історико-статистичний опис Черниговской епархии 1873, с. 248).

У 1878 р. результати досліджень Ново-Биківського городища опублікував Мисаєвський А. П. Ним детально зафіксовано розміри, форму, межі та стан збереження городища. І до цього часу є найбільш детальним та інформативним описом (Мисаєвський 1878, с. 237-243).

Самоквасов Д. Я. у 1908 р. опублікував дані про городища сіверянської землі в тому числі й в м. Новий Биків. «У дворі пані Протасової на лівому березі Супою знаходиться Городок круглої форми з високим валом і глибоким ровом (№ 524)» (Самоквасов 1908, с. 118).

У 1988 р. в с. Новий Биків городище обстежив О. Шекун. Він зафіксував його розміри, висоту валів і ровів. Товщину культурного шару не зафіксував, але виявив фрагменти кераміки XI-XIII ст. Виявлені знахідки дозволили автору здійснити припущення про давньоруські корені Биківських укріплень (Шекун 1981/30, с. 1-9).

Історичні свідчення. В першій половині XVI ст. ці землі заселив Черкаський староста Остафій Дашкевич. За браком чоловічої лінії Дашкевичів, маєток перейшов до зем'янина Стефана Дублянського, а в 1578 р. проданий Василю Ходіку-Криницькому (Мальченко 2001, с. 100).

У 1562 р. А. Кошколдей став власником маєтків Басань та Биків, які належали раніше київському зем'янину Григорію Дублянському (Балануца 2013, с. 230). В декреті від 1597 р. вперше згадується Биківське городище: «4.VI.1597 – Декрет між Яловецьким і Ходиком на землі за рікою Дніпром назване село Басань при урочищі, Биків городище, Осовін ліс над Недрою, Красне городище посеред Супою, річка Супій, Іваницький Ріг, річка Недрик поруч річки Недра, городище Мішутін (Michutin) над Недриком, де слобода осіла на ґрунті власнім басанським» (Руська Волинська метрика 2002, с. 484). В цьому джерелі присутні згадки трьох городищ з власними назвами, два з яких добре локалізуються: «Красне городище» посеред Супою – давньоруська пам'ятка поруч з с. Петрівка та «Биківське городище» – пам'ятка на території с. Новий Биків. Інше третє: «городище Мішутін» – не локалізоване, але з врахуванням прив'язки про заснування слободи поблизу або на його місці, можемо припустити, що мова йде про сучасне с. Басань, а присутня власна назва походить ще з давньоруської доби (рис. 4).

Король Сигізмунд III в привілеї від 12.II.1605 р. віддає Василю Ходіку-Криницькому Биківське городище для поновлення фортифікаційних укріплень та заснування слободи (Астряба 1912, с. 57). А в наступному привілеї від 22.II.1605 р. надає дозвіл на проведення ярмарків і торгів в городищі Биковім, що знаходиться над річкою Супоєм (Руська Волинська метрика 2002, с. 981).

Містечко Биків у 1615-16 рр. вже фігурує серед королівських маєтностей в люстрації Переяславського староства Речі Посполитої. «Miasteczko Bykow. Ratione slobody nic nie czyni» (Jablonski 1877, s. 106). В люстраціях 1622 та 1636 рр. Биків також присутній серед переліку містечок староства Переяславського: «Березань, Биків, Яблунів, Миргород» (Jablonski 1877, s. 133). Від 21.VIII.1621 – Биків, Березань, Яблунів та Миргород входять до слобід адміністрації добр селітряних (Руська Волинська метрика 2002, с. 623).

Містечко Биків – з 1625 по 1667 рр. центр однойменної козацької сотні, а з 1667 по 1782 рр. в складі Басанської сотні Переяславського полку (Заруба 2007, с. 116). В 1662 р. в Бикові проходила козацька рада, на якій було вибрано Я. Сомка гетьманом.

Картографічні джерела. Схематичне зображення контурів укріплень Бикова на лівому березі р. Супій при впадінні струмка зображено на рукописній карті 1650 р. Гійома де Боплана у вигляді замку та міських укріплень. Крім фортифікацій позначено й основний суходільний шлях що йшов через Биків. На захід шлях йшов до р. Недра та фортеці Крупіль (Jaguzpol), а на схід прямував до р. Удай та фортеці Дорогинка (Dorohinka). Вказані дороги чудово маркують брами міських укріплень Бикова (рис. 1). Хоча за нашими дослідженнями міські укріплення мали ще й третю браму (або хвіртку) в напрямку городища Красне (знаходилося на острові посеред заплави р. Супій). На сьогодні це єдине картографічне джерело Биківської фортеці, яке нам вдалося відшукати. Маємо надію з часом знайти більш детальні креслення фортеці Биків.

Фортифікації Бикова. Найбільш інформативним джерелом і до сьогодні є дані зафіксовані та опубліковані А. П. Мисаєвським у 1878 р. З них ми дізнаємося, що укріплення знаходилися в межах поселення містечка Новий Биків і мали раніше назву – Городок. Розташовувалися за 50 сажень (106, 6 м – О.П.), від церкви і за 70 сажнів (149, 3 м – О.П.) від ставка на р. Супій, в саду поміщиці Е. Д. Протасової. Новобиківське городище мав в'їзд із півночі та півдня. Укріплення мали форму підкови, розташовані випуклою стороною на південь. Але поміщиця Е. Д. Протасова, зрізала частину валу в середині північної прямої сторони укріплень, засипала рів, зробила на місці північного виїзду терасу, а кути цієї прямої сторони укріплення закруглила і, облаштувала спуски на дно рову укріплення, проклала по ньому стежку, а площу ж самого укріплення перетворена на парк. Для підтримки більш збереженої південної частини городища і виїзду із нього, вона зміцнила його цегляними стінами та поставила ворітні стовпи. Через рів перекинула дерев'яний місток і таким чином видозмінила первісний стан городища надавши йому круглу форму (Мисаєвський 1878, с. 237-243).

Розміри Новобиківського городища: площа внутрішня, по діаметру найвіддаленішої частини кола її фігури, має 758 футів (231 м – О.П.), по діаметру самої вузької її частини – 735 футів (224 м – О.П.), підвищується над рівнем місцевості від 0,8 до 10,4 футів (32 м – О.П.), висота його від дна рову 19,4 футів (5,9 м – О.П.), ширина дна рову 14 футів (4,26 м – О.П.), глибина від горизонту місцевості від 4,5 до 12 футів (1,3-3,6 м – О.П.); Бруствер не вище 2-х футів (0,6 м – О.П.), а місцями зник зрівнявшись з площиною внутрішньої площадки.

При ритті землі біля Новобиківського городка знайдені були дві монети: польська срібна 1617 р., та інша мідна татарська. Крім цього знайдені були кістки людей і окремі черепи, а на захід від городища багато залізного шлаку (Мисаєвський 1878, с. 237-243).

Биківська фортеця розташовувалася на лівому березі р. Супій, при впадінні лівобічної невеликого безіменного струмка. Укріплення складалися з двох частин: замку та міських укріплень (рис. 1-6). Замок мав розміри: 231x224 м. (за А. П. Мисаєвським). Розміри вказують на форму наближену до овалу, тоді ж, як на рукописному малюнку його ж авторства присутнє схематичне зображення замку наближене до кола (рис. 3: 3). На схематичній карті Боплана 1650 р. форма замку наближена до квадрата, що і було характерним для цього часу (рис. 3: 1). В описі фортифікацій вище вказаного А. П. Мисаєвського вказано цікаву деталь, на яку варто звернути увагу: «Поміщиця Е. Д. Протасова, зрізала частину валу в середині північної прямої сторони укріплень, засипала рів, зробила на місці північного виїзду терасу, а кути цієї прямої сторони укріплення закруглила» (Мисаєвський 1878, с. 237-243). Штучна зміна контурів замкових укріплень в середині XIX ст. і були головною причиною, яка вплинула на зовнішній вигляд городища характерного для форм XI–XIII ст. Ще одним суттєвим аргументом на правильність нашого припущення виступають дані про наявність поруч з Биковим городищем Красне на острові посеред заплави р. Супій датованого XI–XIII ст. (рис. 3: 4). Побідна аналогічна ситуація з двома городищами поблизу, але з різними хронологічними рівнями (датовані XI–XIII та XVII–XVIII ст.) в одному населеному пункті при броді через річку на шляху присутня в: сс. Кропивна, Піщане, Золотоноша, Золотоніського р-ну, Черкаської обл. (Прядко, 2017/35, с. 20-23, 28-29, с. 71-72). Але остаточну крапку в датуванні замкових укріплень Бикова все ж таки мають поставити археологічні дослідження.

Фортифікації міських укріплень судячи з плану розташовувалися від замку із півдня та сходу (рис. 3: 1-3). Їх розміри: 750x810 м. Позиціювання сучасної вуличної сітки доріг добре вказують на присутність основних трьох брам та декілька хвірток: на захід в напрямку фортеці Басань на р. Недра (шлях прямував через греблю на р. Супій), на південь в напрямку городища Красне (на острові в заплаві р. Супій), та на північ через малий безіменний струмок (притока р. Супій) до фортеці Дорогинка (на р. Удай). (рис. 4).

Внутрішня забудова фортеці мало чим відрізнялася від подібних укріплень того часу: двір сотника, канцелярія, ринкові комори, церква Різдва-Богородицька із дзвіницею, житлові двори (козацькі, духовенства, старшини і т.д.), школа, шпиталь, шинкова хата, кузні і т.д. (рис. 6: 1-12).

Сучасний стан. На сьогодні планувальна структура фортеці частково простежується. Контури валів візуально та за допомогою супутникових знімків локалізуються. Найкраще збереглася південна частина замкового рову, тоді ж як, північна, східна та західна ледь помітна (рис. 5).

Таким чином, підсумовуючи вище зазначене, слід відмітити що Биківська фортеця на суходільному шляху при броді через р. Супій мала важливе значення, як для колонізації регіону, так і для оборони від ворогів.

ЛІТЕРАТУРА

- Астряба, М. Г. 1912. *Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей с Свечками и Пасютами (1720–1827 гг.)*. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выход 8. Полтава.
- Балануца, А. 2013. Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.). *Ukraina Lithuanica*. Т. II. Київ. – с. 230.
- Заруба, В. М. 2007. *Адміністративно-територіальні устрої та адміністрація Війська Запорозького*. Дніпропетровськ. – с. 116.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. 1873. Книга 5.: Чернигов. – с. 248.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV–XVII століть*. Київ. Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 346 с.
- Мисаєвський, А. П. 1878. *О трех городищах в Козелецком уезде*. Труды III археологического съезда. Том. I. Киев. – с. 243.
- Прядко, О. О. 2017. *Розвідки на території Лівобережної Черкащини*. НА ІА НАНУ. ф. 64. 2017/35.

- Руська Волинська метрика. Регистри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. 2002. К. – с. 984.
- Самоквасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и северяне по городищам и могилам*. М., – с. 118.
- Халепський, П. 2009. *Україна-земля козаків: подорожній щоденник*. Київ: Ярославів Вал.
- Шекун, А. В. 1981. *Научный отчет об археологической разведке в Бобровицком, Варваринском, Прилуцком и Талалаевском районах Черниговской области в 1981 г.* ф. 64. 1981/30.
- Jablonowski, A. 1877. *Lustracye krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku*. Tom V. Warszawa.

Oleksandr Priadko

PhD, Head of Scientific-Research sector
«Archaeological Expedition» of National

Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»

BYKIV FORTRESS OF THE 17-18 CENTURIES

Little-known pages of the history of the fortification of the town of Bykiv, which first belonged to the Pereiaslav starostwo of the Commonwealth of Nations, and later to the same name and Basan hundred of the Pereiaslav Regiment, have been collected and analyzed. On the basis of all available sources, the fortifications of the town of Bykiv were reconstructed. In addition, the conducted reconnaissance established the state of preservation of the archeological monument on the Supii River.

Key words: Pereiaslavshchyna, Bykiv, town, fortress, castle, Supii River, Cossack era, archeological monument.

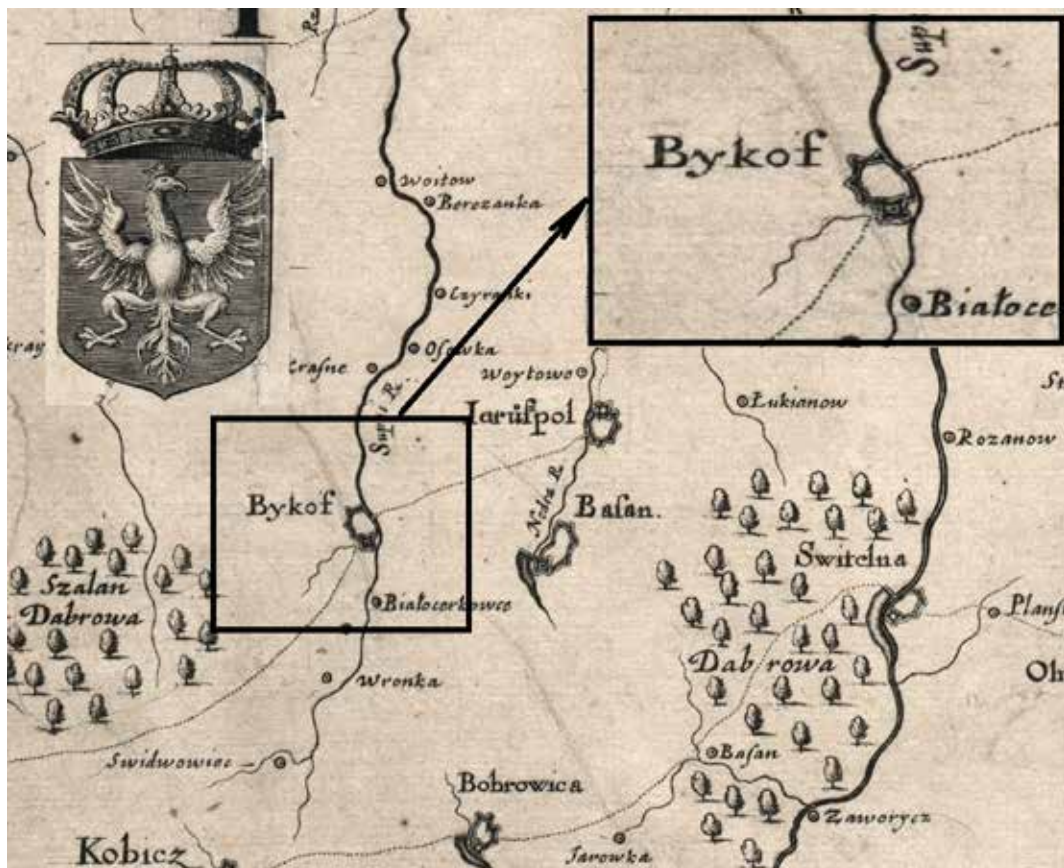

Рис. 1. Фрагмент спеціальної карти України Гійома де Боплана 1650 р.
Розташування Биківської (Букоф) фортеці на р. Супії

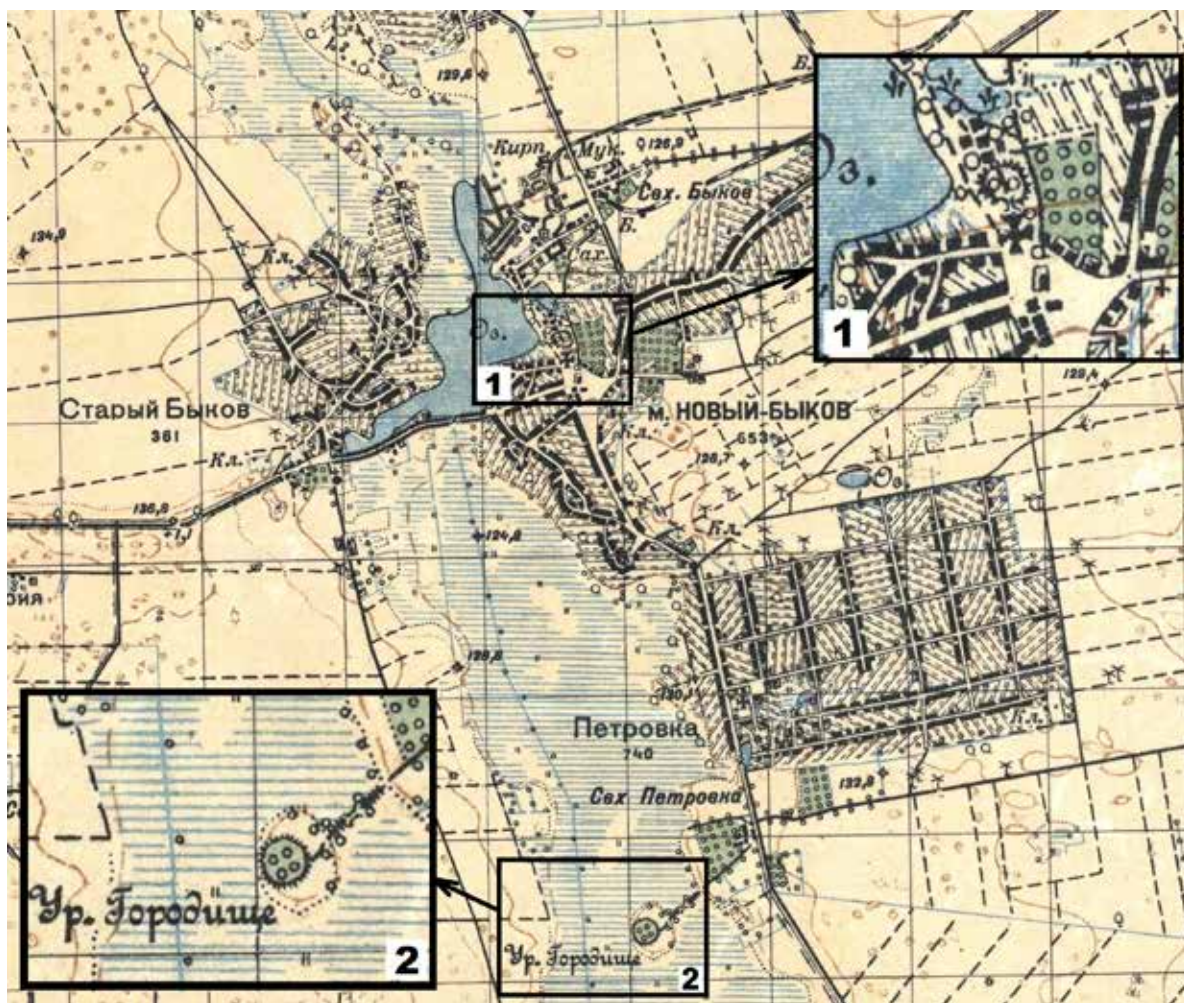

Рис. 2. Фрагмент карти М-36-52-А (1928 р.).
1 – місце розташування Биківської фортеці XVII-XVIII ст.;
2 – місце розташування городища Красне (на острові посеред заплави р. Сунії)

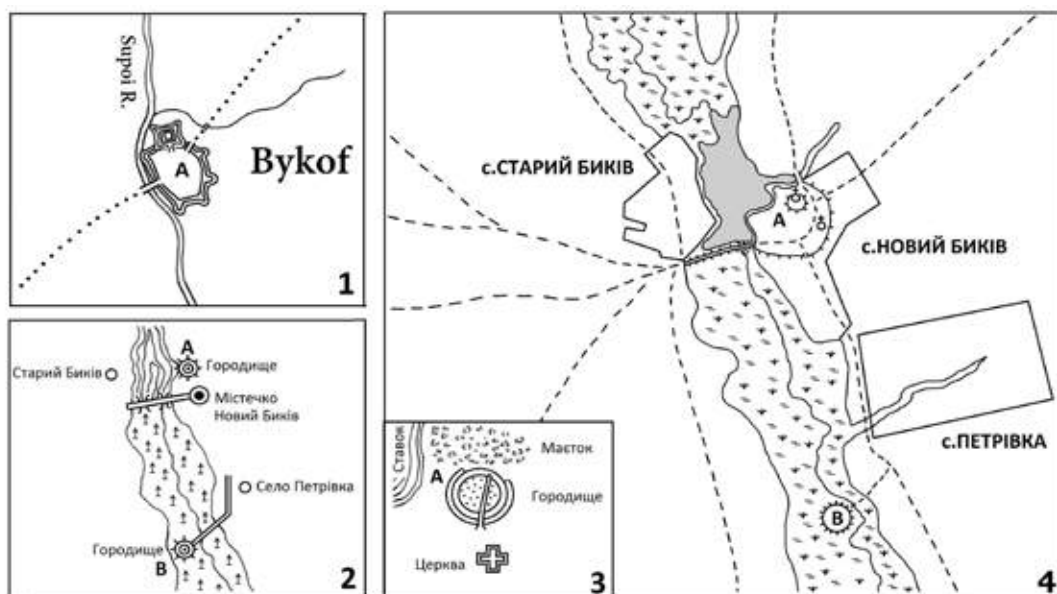

Рис. 3. Биківська фортеця:
1 – прорис укріплень Бикова (за Гійомом де Бопланом -1650 р.); 2-3 – розташування городищ за А. П. Мисаєвським: А – Городище Биків, В – городище на острові (Красне – О.П.);
4 – розташування городищ поблизу сс. Старий Биків, Новий Биків та Петрівка:
А – городище Биків, В – городище Красне.

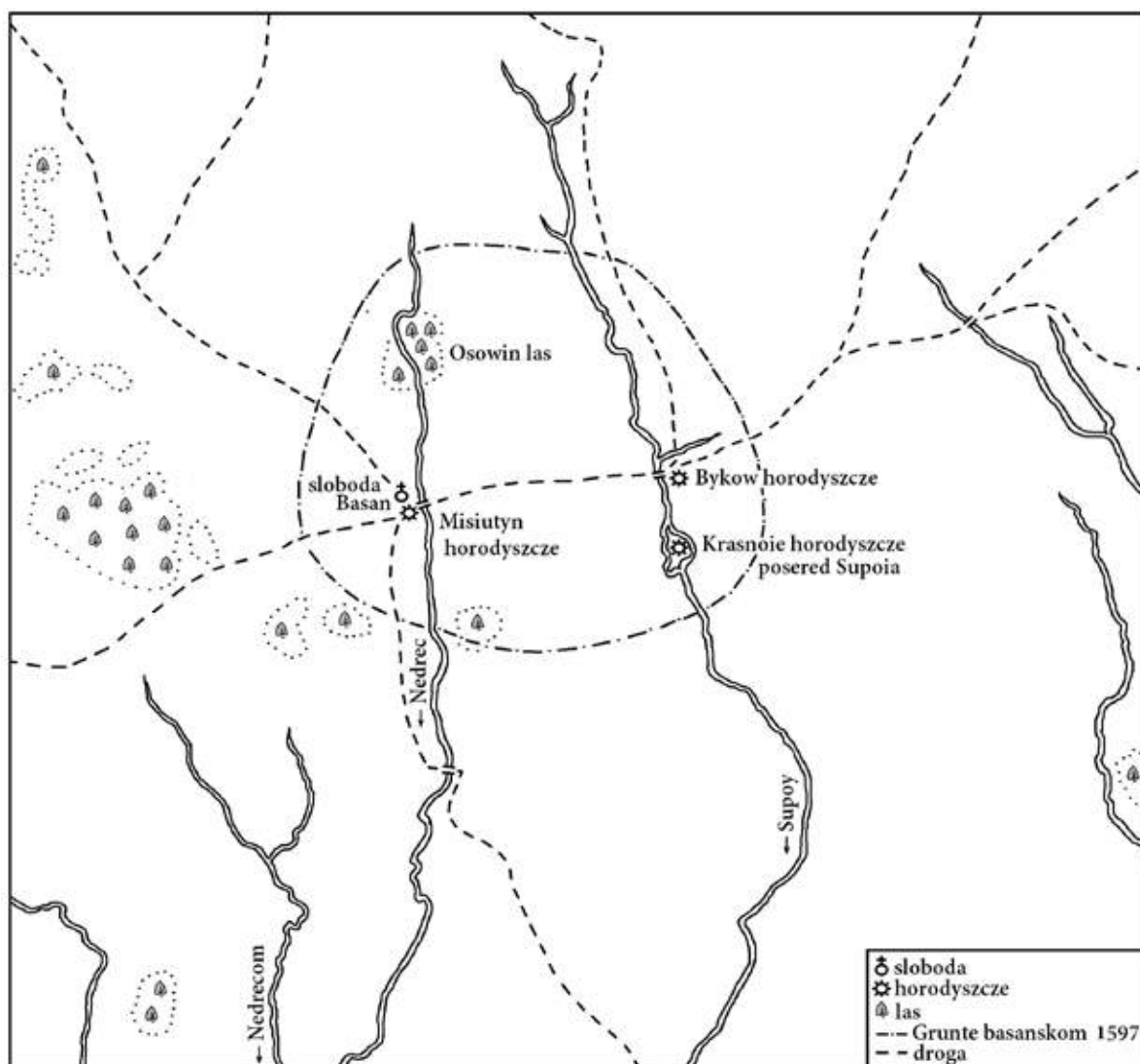

Рис. 4.
Грунт «Басанський»
на 1597 р.
(Grunte basanskom)
з локалізацією городищ
та слобід на рр. Недра
та Супій: Биків,
Красне та Мішутин

Рис. 5.
Супутниковий знімок
с. Новий Биків.
Пунктиром позначені
межі замку:
1 – за А. П. Мисаєвським;
2 – за даними карти
М-36-52-А (1928 р.);
3 – Замкова брама

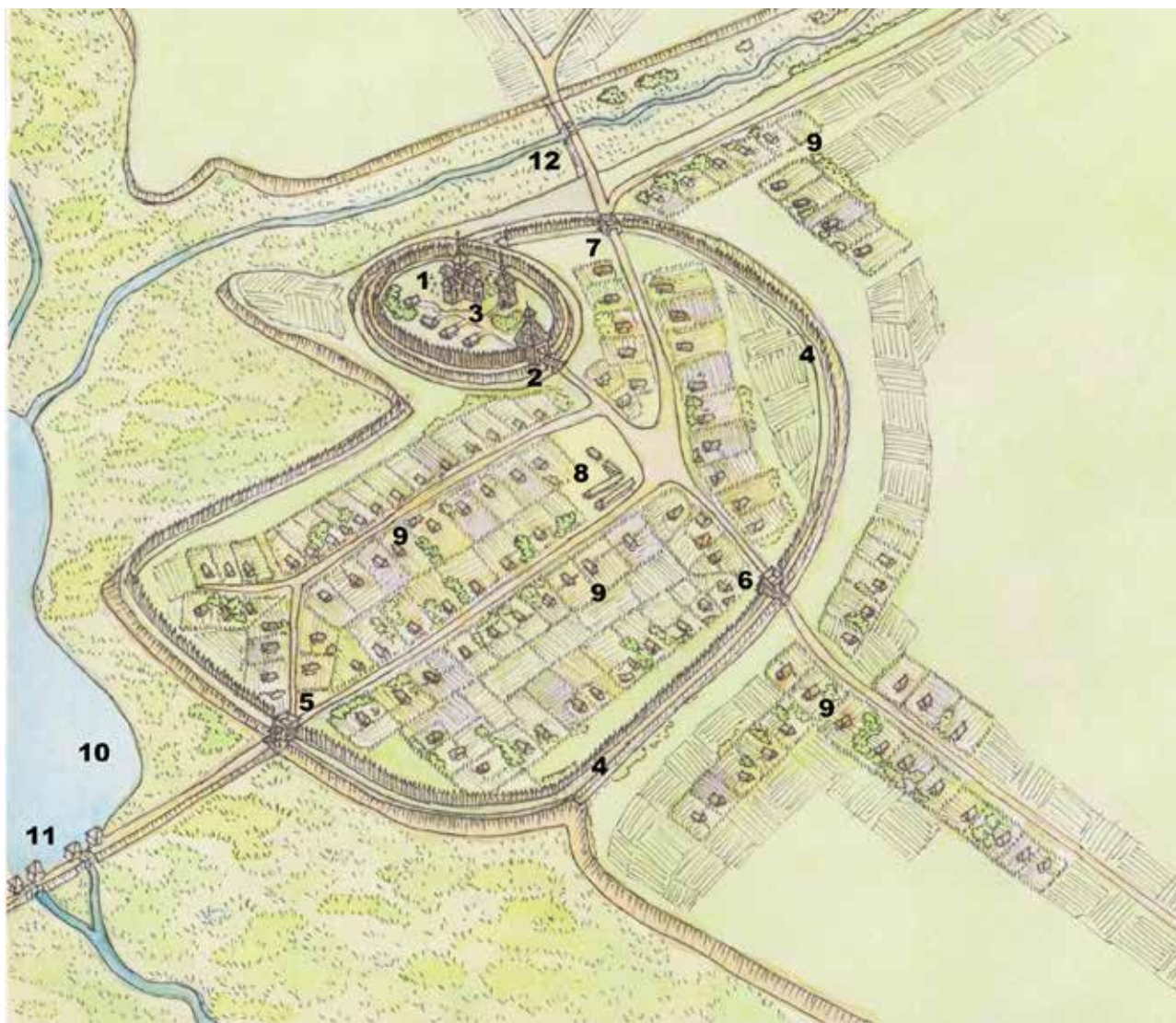

Рис. 6. Реконструкція Биківської фортеці на початок XVIII ст. (малюнок автора):

- 1 – замок, 2 – замкова брама, 3 – Різдва-Богородицька церква із дзвіницею,
- 4 – міські укріплення, 5 – брама на шляху до м. Басань,
- 6 – брама на шляху до городища Красного, 7 – брама на шляху до м. Дорогинка,
- 8 – ринкові комори, 9 – двори козаків та селян містечка Биків,
- 10 – ставок на р. Супій, 11 – гребля з водяними млинами на р. Супій,
- 12 – безіменний струмок

Сергій Пахалюк,
Аспірант 2-го року навчання
факультету історії, політології та національної безпеки
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей,
молодший науковий співробітник
науково-експозиційного відділу історії Волині

ВОГНЕПАЛЬНА АРТИЛЕРІЯ У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ У XVI ст.

У статті за люстраціями та інвентарями висвітлено роль вогнепальної артилерії у системі оборони Луцького замку у XVI ст. Також проведено аналіз замкового арсеналу у порівнянні із арсеналами інших державних замків Правобережної України XVI ст.

Ключові слова: Луцький Верхній замок, гармата, артилерія, гаківниця, арсенал.

Впродовж тривалого часу Луцький Верхній замок був значною фортифікаційною спорудою, що відігравала помітну роль у житті міста та всієї Волині. Він зазнав чималих трансформацій: внаслідок значних будівельних робіт був повністю змінений його зовнішній вигляд. Паралельно змінювались і його функції – з могутньої фортифікаційної споруди, що слугувала захистом для Великих князів Литовських, до адміністративної будівлі, де трудилися урядовці та службовці часів Королівства Польського та Російської імперії.

З початком модерної епохи, все більшої ваги у війнах набирала вогнепальна зброя, зокрема артилерія. Цей тип озброєнь зайняв чільне місце серед армій ранньомодерної доби та почав повністю змінювати хід різних збройних протистоянь – битв, облог фортець і замків, рейдів та набігів і т. д. Особливо відчутним це стало у XVI столітті, коли почали з'являтися нові види важкої вогнепальної зброї: гаківниці, кії, різноманітні типи гармат – серпантини, фальконети, кулеврини тощо. Не оминули ці зміни землі Волинського воєводства та його адміністративного центру – Луцького замку (Троневиц 2003b).

Метою цієї статті є висвітлення стану артилерійського арсеналу Луцького Верхнього замку у XVI ст. на основі аналізу наявних писемних джерел та проведення порівняльного аналізу стану арсеналів державних замків навколишніх земель цього часу. Дослідженням цього питання у свій час займався Петро Олексійович Троневиц, який у своїй монографії «Луцький замок» 1998 року частково проводив аналіз стану арсеналу Луцького Верхнього замку (2003a).

Після значних перебудов впродовж XIV-XV століть (Герський 2006, с. 50-54; Троневиц 2007), Луцький Верхній замок являв собою потужний фортифікаційний об'єкт, що знаходився на межі двох великих держав – Королівства Польського та Великого князівства Литовського (Раппопорт 1967, с. 67-68). Саме на цей період припали і чисельні конфлікти між цими обома державами – війна за галицько-волинську спадщину (Грушевський 1904, Розділ I, с. 1-9), Луцька війна і т. д. (Грушевський 1904, Розділ III, с. 3), які не оминали і Луцького замку та перевіряли його оборонні можливості.

Однак, у XVI столітті склалася зовсім інша ситуація – польсько-литовські взаємини налагодились та, зрештою, призвели до об'єднання обох цих держав в одну – Річ Посполиту; волинські землі були повністю інкорпоровані в склад ВКЛ (а після Люблінської унії 1569 року – в склад Королівства Польського), тож Луцьк опинився у відносній безпеці, в «тилу», та подалі від кордонів і можливих військових конфліктів (Грушевський 1904, Розділ V, с. 5-6). Тож, Луцький замок почав виконувати, головним чином, функцію адміністративного центру Волинського воєводства, в якому розташовувався суд, скарбниця і т. д. (Троневиц 2003a, с. 76-77). Проте, оборонна функція замку від такої ситуації не зникла, адже він залишався потужною фортифікаційною спорудою, яка в разі небезпеки могла дати прихисток місцевому населенню та затримати ворожі сили. В замку розміщувався невеликий гарнізон та певний запас боєприпасів та зброї для захисту (Троневиц 2003a, с. 102-105).

В цей же період військове мистецтво на теренах Європи, зокрема і на землях Польщі та Литви, зазнавало фундаментальних змін: значно зростала роль і вплив вогнепальної зброї, яка постійно удосконалювалась та розвивалась, і ставала все більш необхідністю на полі бою; з'являлися нові

види вояків (драгуни, рейтари, ландскнехти, аркебузири та мушкетери тощо), які об'єднувалися та змішувалися у нові форми на полі бою – баталії, терції, ескадрони і т. п. Змін зазнавало і фортифікаційне мистецтво, яке повинне було відповідати новим змінам і віянням у військовій справі. З'являлися нові форми фортифікаційних споруд – бастей та бастіони. Замки та фортеці все більше насичувалися вогнепальною зброєю, зокрема і артилерією, щоб мати змогу успішно протистояти нападникам (Мапусу 2001, рр. 3-7).

Схожі процеси проходили і в Польському Королівстві та ВКЛ. Однак, не обійшлося без певних регіональних особливостей. Так, через специфічну соціальну структуру та, здебільшого, рівнинний рельєф, на теренах Речі Посполитої велику частку у війську становили кавалеристи – гусари, козаки та інші, яким відводилася головна роль у протистоянні ворожим арміям. Головним чином, така ситуація була спричинена тим, що головний кістяк війська Речі Посполитої складали шляхтичі – місцеві вільні аристократи з різним рівнем матеріального забезпечення, які в час загрози об'єднувалися та утворювали «посполите рушення», тобто військо для відбиття загрози. Щодо питань укріплення кордонів та земель Речі Посполитої, то ця проблема вирішувалась, в основному, будівництвом нових чи підтриманням вже існуючих фортифікацій або державою, або приватними власниками – тими ж шляхтичами. Щодо, власне, Луцького Верхнього замку, то з середини XV ст. і до кінця XVIII ст. він належав саме державі – спочатку ВКЛ, а згодом і РП, яка назначала каштеляна, який і займався підтриманням оборонних споруд замку та поповненням його гарнізону і арсеналу (Сікора 2019, с. 23-34).

Основними типами вогнепальної зброї, що була поширена у замках та фортецях на землях ВКЛ та РП були:

- Звичайні гармати, що мали назву «діло» (дѣло, delo)
- Гармати типу «серпантин» із заліза, калібром від 50 до 110 мм і довжиною від 160 до 190 см
- Невеликі гармати типу «фальконет», що мали калібр бл. 72 мм
- Різновид фальконетів, що мали назву «сокол» калібром бл. 104 мм
- Мортири
- Гармати великого калібру, що мали назву «пищик»
- Гаківниці – ручна гармата, що мала вигляд металевого (залізного чи мідного) ствола з гаком з нижнього боку, яким впирали гармату в кілок, встановлений на стіні
- Кий – застарілий варіант гаківниці
- Ручниця – легший варіант гаківниці з меншим калібром (АЮЗР 1886, 1890, 1907; Кравченко 1986, 2005)

Найбільш інформативними писемними джерелами для вивчення стану укріплень XVI ст. на теренах РП є люстрації чи інвентарі. Люстрації являли собою детальні описи об'єктів, їх архітектуру, наповнення, перелік сіл, що були у підпорядкуванні замку, стан оборонних споруд, внутрішнє наповнення, наявні запаси озброєння та амуніції і т. д. В свою чергу, інвентарі являли собою значно скорочену версію люстрації. Такі люстрації та інвентарі складалися час від часу для перевірки стану та оборонних можливостей конкретного укріплення. В Луцькому Верхньому замку подібні люстрації проводилися в 1545 та 1552 роках (Кравченко 2005, с. 145; АЮЗР 1886, с. 154-156), а інвентарі – у 1576, 1598 та 1600 роках (Кравченко 1986).

Під час люстрації 1545 року арсенал Луцького Верхнього замку виглядав наступним чином:

- Гармат (різного ступеня готовності) – десять
- Гаківниць «...добрих, до стрільби готових...» – тридцять одна
- Кий – п'ять (Кравченко 2005, с. 145)

Через сім років, у 1552 році, у Луцькому замку був наявний такий арсенал:

- Гармат – дев'ять
- Гаківниць – шістдесят п'ять
- Кий – п'ять (АЮЗР 1886, с. 154-156)

У інвентарі 1576 року згадуються дві гармати (на В'їзній вежі) та наявність певної кількості гаківниць та припасів до них. Наступний інвентар 1598 року повідомляє про три гармати (по одній на кожній вежі), сорок одну гаківницю та один ствол для гаківниці (без відповідного ложа). Через два роки, в 1600 році, кількість гармат була та ж і знову по одній на кожній вежі та тридцять дев'ять гаківниць (Кравченко 1986).

З вищеописаних уривків люстрацій та інвентарів можна зробити висновки, що впродовж XVI століття вогнепальна артилерія різних калібрів була основою оборонного арсеналу Луцького замку. На ній робився особливий акцент при проведенні люстрацій та інвентаризації замку. Однак,

також важливо відзначити, що протягом століття арсенал Луцького Верхнього замку поступово зменшувався. Якщо впродовж даного відрізка часу важливість та роль вогнепальної артилерії зростали, і вона ставала все більш необхідною при захисті оборонних споруд по усій Європі, в Луцькому замку тривав протилежний процес: всередині століття на його захисті стояли десятків гармат, а на кінець століття їх залишилось лише три, і вони розміщувалися по одній на кожній вежі, практично тільки означаючи присутність там важкої артилерії. Однак, така ситуація певною мірою «компенсувалася» збільшенням кількості гаківниць – невеликих «ручних гармат», якими стріляли з замкових мурів, спираючи гаківницю на них за допомогою гаку. Вони були досить потужними, і могли наносити значної шкоди ворогу, пробиваючи обладунки, щити і невеликі дерев'яні облоги укріплення.

Для повноти картини варто також проаналізувати ситуацію в інших замках та фортецях на землях ВКЛ та РП, щоб побачити, наскільки відрізнялася ситуація з озброєнням в них та Луцькому замку.

У 1545 році ревізії також проводились у Володимирському, Кременецькому, Вінницькому, Житомирському та Брацлавському замках (Кравченко 2005). У Володимирському замку був розміщений наступний арсенал:

- Гармати – дві, типу «серпантин», та одна розірвана, що годилася на переплавку
- Гаківниць – тридцять (Кравченко 2005, с. 110-111)

В свою чергу, Кременецький замок мав у розпорядженні таку артилерію:

- Гармат – двадцять дев'ять, з них двадцять дві звичайні, дві мортири, чотири «соколи» та один «пищик»
- Гаківниць – десять
- Ручниць – тридцять три (Кравченко 2005, с. 202-203)

У Вінницькому замку знаходились:

- Гармат – дві, причому з однієї «...небезпечно є стріляти...»
- Гаківниць – двадцять шість
- Київ – чотири, неготових до стрільби ((Кравченко 2005, с. 217)

Арсенал у Брацлавському замку був наступний:

- Гармати – шість, дві великих і чотири польових (також вказується наявність пошкоджених гармат у невідомій кількості)
- Гаківниць – двадцять вісім
- Київ – три, проте вони непридатні для стрільби (тут ще є замітка, що якщо їх переплавити і поєднати з тими, що є у Вінницькому замку, то може вийти одна добра гармата) (Кравченко 2005, с. 228)

Арсенал Житомирського замку:

- Гармати – чотири, три з яких відносяться до типу «серпантин» (одна з них знаходилася у сховку)
- Гаківниць – двадцять сім «...добрих до стрільби...» і одинадцять «...горілих неоправлених...»
- Київ – один, непридатний до стрільби
- Ручниць – сімнадцять, також непридатних (Кравченко 2005, с. 251)

В 1552 році пройшов ряд нових люстрацій, що зачепили замки на українських теренах та їх оборонні можливості. Той же Житомирський замок у 1552 році мав наступний арсенал:

- Гармати – чотири, три з яких типу «серпантин» (дві з яких негодні для стрільби)
- Гаківниць – сорок чотири, з яких тринадцять – горілих непридатних (також варта згадка про те, що з Овруча було відправлено ще дванадцять гаківниць)
- Ручниць – три, з яких одна непридатна (АЮЗР 1886, с. 142-243)

Замок у Черкасах мав такий арсенал:

- Гармати – чотири звичайні і чотири гармати типу «серпантин»
- Гаківниць – тридцять шість придатних і одна розірвана
- Київ – сім (АЮЗР 1886, с. 79)

В Канівському замку був розміщений арсенал, що складався з:

- Гармати – чотири звичайні і три «серпантини»
- Київ – чотири
- Гаківниць – одна придатна і дві старих та непридатних (АЮЗР 1886, с. 93-94)

В 1552 році люстрації піддався також і Київський замок, який мав у своєму розпорядженні такий арсенал:

- Гармат – вісімнадцять звичайних та одинадцять «серпантинів»
- Київ – вісім
- Гаківниць – вісімдесят дві (АЮЗР 1886, с. 108-109)

У Львівському Високому замку інвентар проводився у 1558 та 1570 роках. Згідно з першим, арсенал замку нараховував:

- Гармат – десять (ще є незначна частина пошкоджених)
- Гаківниць – тринадцять (і невелика кількість негодних)
- Ручниць – п'ять (Czołowski 1910, s. 117-118)

У 1570 році арсенал налічував:

- Гармат – дев'ять (також є пошкоджені)
- Гаківниць – тринадцять
- Ручниць – шість (Czołowski 1910, s. 119-122)

В ту ж епоху, на території Європи також будувались численні замки та фортеці, в яких впроваджувались нові форми та засоби для підвищення їх обороноздатності. В перелік цих засобів входило також і насичення оборонних споруд чисельними арсеналами, в основі яких були гармати різних калібрів, що дозволяло захисникам ефективно оборонятись. Рівень насиченості арсеналів європейських замків вогнепальними гарматами був різним, і для порівняльного аналізу стану забезпеченості цих замків відносно замків на території тогочасних українських земель варто розглянути наступні приклади:

➤ На тлі загрози з боку французів та іспанців, англійський король Генріх VIII ініціює зведення оборонної лінії на південному узбережжі Англії. В першій половині XVI ст. тут було зведено цілий ряд фортів, що мали різну форму та розміри, та мали на озброєнні вогнепальну артилерію. Так, найбільші з цих фортів, такі як Хурст і Калшот мали 26 та 36 гармат відповідно. Менші форти, такі як Портленд, мали меншу кількість гармат (в Портленді було лише одинадцять гармат) (Harrington 2007). Раніше в 1512-14 рр., король Генріх VIII наказав збудувати Вінчельський замок, з тією ж метою. Він мав 26-28 гармат на озброєнні, але в другій третині цього ж століття його арсенал скоротився до 9-10 гармат (цікавим також є той факт, що в замку ще в 1568 році зберігалось близько 140 довгих луків та запаси стріл) (Biddle; Hiller; Scott; Streeten 2001, p. 42; p. 345).

➤ Близько 1553-го року французький король Генріх III ініціював будівництво нового укріплення поблизу кордону з Герцогством Савойським. Цим укріпленням стала фортеця Карре. Вона була бастионного типу і її будівництво закінчилось 1565-го року. Вона мала на озброєнні 16 гармат (Goudot 2015, pp. 8-16).

Отже, стан забезпеченості окремих європейських замків у XVI ст. вогнепальними гарматами був на різному рівні. Це було зумовлено, в першу чергу, економічними та промисловими можливостями тих чи інших монархів, а також стратегічним значенням окремо взятої фортифікаційної споруди.

Вищенаведені дані свідчать, що впродовж XVI ст. вогнепальна артилерія відігравала першочергову роль в системі оборони Луцького Верхнього замку. Вона була різного типу та розміру – від повноцінних гармат до ручних гаківниць. Також, впродовж вказаного століття арсенал замку зменшувався – від десятка гармат в середині століття, до двох-трьох – наприкінці. Це можна пояснити наступними факторами: зменшення значення Луцька як прикордонного укріплення, специфіка ворогів (в першу чергу – татар, що не користувалися важкою артилерією в своїх походах), тривалі війни ВКЛ та РП з сусідами (в основному – з Московією), відповідно – потреба в артилерії на полі бою, а також специфікою військової справи РП.

Однак, попри таке становище, Луцький Верхній замок не виділявся із загальної ситуації на українських землях. Чимала кількість державних замків у різних частинах руських воєводств мала схожий арсенал – як і центри воєводств (той же Брацлавський і Львівський Верхній замки), так і повітові центри. Виняток становлять Київський та Кременецький замки, де арсенал налічував понад дві десятки гармат різних типів. Також, вищенаведені приклади європейських укріплень того часу показують, що навіть державні фортеці в країнах Західної Європи мали в розпорядженні невелику кількість артилерії для захисту – все вирішувала стратегічна важливість даного укріплення, що у випадку Луцького замку і призвело до зменшення його арсеналу.

ЛІТЕРАТУРА

- Архив Юго-Западной России. ч. VII, т. I. 1886. Київ.
- Архив Юго-Западной России. ч. VII, т. II. 1890. Київ.
- Архив Юго-Западной России. ч. VIII, т. V. 1907. Київ.
- Грушевський, М.С. 1904. *Історія України-Руси*. Т. IV: XIV-XVI віки – відносини політичні. Львів.
- Кравченко, В. М. 1986. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). *Архіви України*, 5, с. 19-26.
- Кравченко, В. М. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ.
- Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.* Ленинград: МИА. № 140.
- Сікора, Р. 2019. *Гусарія. Гордість польського війська*. Пер. з пол. Андрія Бондаря. Київ: ТОВ «Якабу Паблішинг».
- Терський, С.В. 2006. *Лучеськ X – XV ст.* Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».
- Троневиц, П. О. 2003а. *Луцький замок*. Луцьк: ДІКСОН.
- Троневиц, П.О. 2003б. *Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст.* Луцьк: Місійна книжкова фабрика «Християнське життя».
- Троневиц, П. О. 2007. *Луцький замок в історії України*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Biddle, M.; Hiller, J.; Scott, I.; Streeten, A. 2001. *Henry VIII's Coastal Artillery Fort at Camber Castle, Rye, East Sussex: An Archaeological Structural and Historical Investigation*. Oxford, UK: Oxbow Books.
- Czołowski, A. 1910. *Wysoki zamek*. Lwów : Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, Drukarnia Ludowa.
- Goudot, A. 2015. *Le Fort carré d'Antibes*. Antibes, France: DEMAISTRE.
- Harrington, P. 2007. *The Castles of Henry VIII*. Oxford, UK: Osprey Publishing.
- Manucy, A. 2001. «*Artillery Through the Ages: A Short Illustrated History of Cannon, Emphasising Types Used in America*». Honolulu, Hawaii, US: University Press of the Pacific.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЮЗР** – Архив Юго-Западной России
ВКЛ – Велике князівство Литовське
РП – Річ Посполита

Serhii Pakhaliuk

PhD student of the 2nd year of study at the
Faculty of History, Political Science and National Security of the
Lesya Ukrainka Volyn National University
Volyn Museum of Local Lore, junior researcher
at the scientific and exhibition department of Volyn history

FIREARMS IN THE DEFENCE SYSTEM OF LUTSK CASTLE IN THE SIXTEENTH CENTURY

The article explores the significance and role of firearms artillery in the defense system of the Upper Castle of Lutsk during the 16th century, based on lustration and inventory records. Special attention is paid to the composition and structure of the castle's arsenal, particularly the types of cannons and hand cannons (hackbuts) in service. A comparative analysis is conducted between the armament of Lutsk Castle and the arsenals of other state castles in Right-Bank Ukraine during the same period. The study outlines the features of artillery use in fortification contexts and its impact on the defensive capabilities of the castle fortifications.

Keywords: Upper Castle of Lutsk, firearms artillery, defense, cannon, hackbut, arsenal, castle fortifications, 16th century.

УДК 355(477.43-21Кам'янець-Подільський)(092)«17»

Андрій Задорожнюк,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

АЛОЇЗ БРЮЛЬ У РОЗБУДОВІ АРТИЛЕРІЙСЬКОГО ПАРКУ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ 2 ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті характеризується місце і роль генерала коронної артилерії Алоїза Фрідріха фон Брюля у реформуванні і розбудові артилерійського парку кам'янецького замку 2 половини XVIII ст. Увага акцентується на зусиллях А.Брюля спрямованих на перетворення кам'янецької фортеці на потужну сучасну фортифікацію, яка б відповідала усім завданням прикордонних викликів і загроз. Саме з цією метою в Кам'янці було налагоджено виробництво гармат, влаштовано значний арсенал для боєприпасів, проведено зміни у підготовці офіцерів і солдат гарнізону, а для компактного і комфортного їх проживання спроектовано і реалізовано будівництво масштабних військових казарм.

Ключові слова: Алоїз Фрідріх фон Брюль, Кам'янець-Подільський, замок, артилерія.

Алоїз Фрідріх фон Брюль (1739–1793 рр.) народився у Дрездені і був старшим сином першого міністра Саксонії Генріха фон Брюля (1700–1763 рр.), одного з радників короля Польщі Августа II і члена шляхетної родини Брюлів. Зі смертю короля Августа III у 1763 році батько втратив усі свої посади і кінець життя присвятив своїй пристрасті до театру: писав п'єси та виступав на сцені. При цьому, кар'єра графа Алоїза Фрідріха розвивалася в тіні його батька і з цієї причини він є маловідомою постаттю в історіографії, хоча його досягнення, особливо в царині реформування артилерійського парку кам'янецького замку, варті уваги.

Алоїз отримав освіту в університетах Лейпцига і Лейдена. Коли сину виповнилося 19 років, батько домігся призначення його генеральним капітаном польської корони. У 1757 році, після переїзду до Польщі, він став командиром панцирної хоругви, а у 1758 р. обраний послом на сейм. Брав участь у Семирічній війні із Пруссією, на боці Саксонії. 30 травня 1763 р. Алоїз набув чину генерала коронної артилерії, яким раніше володів його батько. У 1764 р. молодий офіцер підтримував обрання Станіслава Августа Понятовського польським королем, за що отримав шляхетство і підтвердження посади генерала коронної артилерії. У 1765 р. Алоїз запропонував польському сейму проект реформування артилерійського корпусу і домігся виділення на це коштів у розмірі 360 тис. зл. Сейм 1773–1775 рр. розширив повноваження Брюля, надавши під його контроль найбільші фортеці Речі Посполитої.

Молодий Брюль був високо освічений і добре підготовлений до військової та дипломатичної служби. Його зусилля з реорганізації польської артилерії виявились особливо важливими. У 1766 р. Алоїз Брюль заснував артилерійську школу у Варшаві, у якій реформував систему артилерійської підготовки офіцерів і солдат. Артилерійська школа випустила близько 400 офіцерів. У військових навчаннях він вперше вміло поєднував роботу кавалерії, піхоти і артилерії. У 1775 р. взяв активну участь у створенні інженерного корпусу. Офіцери цього формування наглядали, серед іншого, за фортецею у Кам'янці Подільському. При цьому, перші навчальні маневри, що поєднували бойову роботу кавалерії, піхоти і артилерії відбулися у 1776 р. під Кам'янцем-Подільським. З того часу він велику увагу став приділяти підтримці і боєздатності фортець Речі Посполитої.

У другій половині XVIII ст. в Кам'янці-Подільському розпочалися масштабні реформування фортифікаційних укріплень міста, що було зумовлено насамперед розвитком артилерії. Потенціал фортеці на той час визначався артилерійськими можливостями і системою інженерних укріплень. Однак, у 1765 році сталася велика повінь на р. Смотрич, яка призвела до суттєвих руйнувань Польської брами та міської порохівні, майже повної втрати запасів пороху для

замкової артилерії. Король Станіслав Август пожертвував із особистих коштів значну суму (341 787 зл.) на ремонт укріплень, з приводу чого навіть була відчеканена пам'ятна медаль (Сецинский 1895, с. 100). Тоді ж була проведена інспекція, яка причину занепаду фортифікацій у Кам'янецькому замку виявила у відсутності фінансування, зазначивши, що «з виділених сеймом на підтримку фортифікацій у 1710 р. 5 тис., а потім у 1764 р. – 30 тис., місто отримало лише 3 тис. злотих» (Rolle 1880, s. 17).

Відродження замку пов'язують із призначенням у 1768 році комендантом фортеці генерала Яна де Вітте, коли Поділля було у вирі подій Барської конфедерації. Більшість подільських фортець потрапили під контроль військ конфедератів, натомість Кам'янець став осередком королівської влади і дав прихисток вірній королю шляхті. Характеристики Яна де Вітте як коменданта доволі суперечливі. За інформацією одного із сучасників: «у фортеці пильність дотримується, сторожа довкола виставлена, зброярня в належній готовності, позиції гарматами забезпечені, солдати вимуштрувані, порядок у всьому дотримується, але де Вітте скрізь бачить ворогів, сидить як на гарячому вугіллі й волів би цілу армію впровадити до Кам'янця, а впертий як козел» (Пламеницька 2012, с. 460). Інші джерела стверджують, що «ті, які знають і які скуштували командування Вітте, воліють пустити собі кулю в лоб, аніж повернутися до нього.....Відрядження до Кам'янця вважають рівнозначним вигнанню у Сибір» (Król-Mazur 2008, s. 181).

Разом з тим, відродження артилерійської міцї фортеці розпочалось ще до призначення комендантом генерала Яна де Вітте. І це було пов'язано із діяльністю Алоїза Брюля, який одразу після призначення генералом коронної артилерії, у 1764 р. розподілив корпус артилерії Речі Посполитої між цейхгаузами у Варшаві, Кам'янці, Кракові, Львові, Білій Церкві і Мальборку (Gorski 1902, s. 161).

У 1765 р. А.Брюль склав пропозиції до сенату Речі Посполитої у вигляді проекту реформування корпусу артилерії коронного війська, що складався із 7 пунктів. Останній пункт цілком стосувався необхідності ґрунтовних робіт у фортеці Кам'янецькій, що «руйнується в мурах, валах, укріпленнях і мостах, і в плані оборони може розраховувати лише на природу. Для фортеці необхідні щорічні кошти, щоб вона могла виконувати функції захисту кордону і мала надійне артилерійське забезпечення» (Gorski 1902, s. 163).

У 1766 р. А.Брюль звертався до Військової комісії з вимогою фінансування ґрунтовної реконструкції кам'янецької фортеці, акцентував увагу на необхідності посилення артилерійського парку і забезпечення його порохом (Król-Mazur 2008, s. 173).

У 1775 році генерал Брюль відвідав Кам'янець Подільський. Він помітив значне дезертирство, а тому попросив великого гетьмана коронного надіслати до фортеці підкріплення, особливо кінноти. Наприкінці візиту він залишив для неухильного дотримання розпорядок гарнізонної служби коменданту фортеці генералу де Вітте. При огляді фортеці А.Брюль виявив ослаблення оборонних можливостей фортифікацій та зазначив про загальний розлад місцевого гарнізону. Генерал вказував, що де Вітте через свій вік і застарілі погляди на гарнізонне життя більше не повинен командувати Кам'янцем. З цього приводу він особисто доповідав великому коронному гетьману після люстрації (Dudziak 2010, s. 111).

В люстрації кам'янецького гарнізону Алоїз Брюль писав: «комендант не має де розмістити жовнірів, а ті що там квартирують, живуть в гірших умовах, ніж у мене собаки: ні ліжка, ні ковдри, ні навіть соломи, аж жаль бере» (Król-Mazur 2008, s. 180). В такому стані, як сьогодні, – констатував Брюль, – місто може боронитися хіба що від конфедератів, козаків, татар та інших військ цього гатунку і водночас щонайбільше 1800–2000 людей могли б знайти в ньому захист (Król-Mazur 2008, s. 192). Водночас, фортеця слугує і за в'язницю, у якій постійно відбували покарання сто з лишком засуджених до виправних робіт. Генерал де Вітт, на думку Брюля, ототожнював умови служби із в'язничним режимом засуджених. Останніх він використовував замість лакеїв, куховарів та сторожів у себе вдома, де вони, нерідко в кайданах, прислугувували членам його родини, що сильно вражало неупереджених гостей (Лосек 2005, с. 76).

При цьому, незважаючи на зауваження по гарнізонній службі, генерал Вітте зумів влаштувати у Кам'янці серййне виробництво гармат, коли упродовж 1769–1772 рр. в місцевій людвісарні було відлито близько 70 гармат, а загалом понад 100 гармат різного калібру. Кам'янецький людвісар, німець Йоганн Франц Водіцк, навіть звертався до короля з проханням посприяти виплаті заборгованих за роботу коштів (Dudziak 2010, s. 114).

Таким чином, кошти виділені Сенатом на будівництво людвісарні в Кам'янці дали результати. Весною 1779 р. А. Брюль знову інспектував фортецю і був задоволений відновленим артилерійським парком. «Артилерійські гармати відлиті якісно, однак потрібно підсилити їх досвідченими офіцерами-артилеристами. Гармата, яка не стріляє і не знає порошу, як тіло без душі» (Dudziak 2010, s. 112). Тому поставив питання про створення арсеналу із значним запасом порошу і залучення до міста досвідчених офіцерів та посилену підготовку солдат. При реформуванні артилерії ключову увагу Алоїз Брюль надавав вишкілу солдатів і офіцерів. Саме для цього він у 1779 році ініціював створення фахових військових бібліотек у кожному артилерійському корпусі (Dudziak 2010, s. 130).

В 1779 р. Алоїз Брюль знову був у Кам'янці, де разом із шляхтою воєводства святкував королівські іменини. Після урочистостей в кафедральному костелі, Ян де Вітте влаштував святковий обід, після чого сином коменданта Йозефом де Вітте був організований бал із яскравою ілюмінацією міста (Król-Mazur 2008, s. 410-411).

Отже, Алоїз Брюль був частим гостем в кам'янецькому замку. Його запрошували офіцери гарнізону бути хресним батьком їх дітей. Звістка про приїзд достойного гостя збирала до Кам'янця усю навколишню шляхту (Dudziak 2010, s. 115).

Масштабні фортифікаційні роботи в Кам'янці продовжилися після відвідин міста королем Станіславом Августом у 1781 році. За протекції А.Брюля до міста прибули майор Станіслав Завадський і полковник Ян Бакалович, які виконали обміри і склали кошторис для будівництва військових казарм (Dudziak 2010, s. 113). Саме генерал Брюль 13 липня 1782 р. затвердив проект і кошторис будівництва військових казарм, які були завершені у 1788 р. і склалися із 6 будинків для офіцерів, приміщення аптеки, 13 великих приміщень для лазарету. Вартість будівництва складала 246 376 зл. (Król-Mazur 2008, s. 183). В Кам'янці постала найбільш масштабна у тогочасній забудові споруда, яка своїми масивними формами повністю змінила вигляд міської панорами (Пламєницька 2012, с. 499).

Проте, у 1788 р. Алоїз Брюль вирішив продати патент генерала коронної артилерії своєму швагру, магнату Станіславу Щенсному Потоцькому за 20 тис. дукатів, а також усі польські маєтності, після чого повернувся на батьківщину, до Саксонії. Ця подія стала для усієї Речі Посполитої лихою вісткою. Полонізованого німецького генерала, видатного фахівця, людину високих моральних й інтелектуальних якостей заступав тупий, майже неосвічений, зате з величезними амбіціями магнат (Лоек 2005, с. 199).

Таким чином, Алоїз Брюль зробив неоціненний внесок у реформування і розбудову артилерійського парку кам'янецького замку 2 половини XVIII ст. Саме за його безпосередньої участі була повністю реформована інженерна система фортифікацій, постав новий артилерійський парк, забезпечений новими гарматами, значними запасами боєприпасів і порошу, проведені перші навчальні маневри, що поєднували бойову роботу кавалерії, піхоти і артилерії. Для потреб кам'янецького гарнізону були збудовані потужні військові казарми, які до нині залишаються наймасштабнішою спорудою історичного центру міста.

ЛІТЕРАТУРА:

- Лоек, Єжи. 2005. Історія прекрасної бітинки. (Життєписи). Київ: Юніверс.
- Пламєницька, О. А. 2012. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В.
- Сецинский, Е. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Киев: Тип. С.В.Кульженко.
- Dudziak, J. 2010. *Alojzy Fryderyk von Brühl (1739-1793)*. Zielona Góra: Drukarnia Braci Dadyńskich.
- Gorski, Konstanty. 1902. *Historia arttyleryi Polskiej*. Warszawa.
- Król-Mazur, Renata. 2008. *Miasto trzech nacji : studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków: Avalon.
- Rolle, Antoni Józef. 1880. *Zameczki Podolskie na kresach multanskich*. T.I-III. T. II. Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa : Gebethner i Wolff ; Kraków : G. Gebethner i Spółka

Andrii Zadorozhniuk
PhD, Docent,
Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohienko National University

ALOYZ BRYUHL IN THE EXTENSION OF THE ARTILLERY PARK OF KAMIANETSK CASTLE, 2ND HALF OF THE 18TH CENTURY

The article describes the place and role of the General of the Crown Artillery Alois Friedrich von Brühl in the reform and development of the artillery park of the Kamianets-Podilskyi castle in the second half of the 18th century. Attention is focused on the efforts of A. Brühl aimed at transforming the Kamianets-Podilskyi fortress into a powerful modern fortification that would meet all the tasks of border challenges and threats. It was with this purpose that the production of cannons was established in Kamianets-Podilskyi, a significant arsenal for ammunition was arranged, changes were made in the training of officers and soldiers of the garrison, for whose compact and comfortable living the construction of powerful military barracks was designed and implemented.

Key words: Alois Friedrich von Brühl, Kamianets-Podilskyi, castle, artillery.

УДК 632.1(477.85-21Хотин)«17»

Віктор Сандуляк,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ НАПЕРЕДОДНІ ЧЕРГОВОГО ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається Хотинська фортеця, як основний оборонний об'єкт Османської імперії на кордоні з Річчю Посполитою напередодні Російсько-турецької війни 1768-1774 років. Хотинський паша, на той час, був посередником між польськими конфедератами та султаном Високої Порти.

Ключові слова: війна, фортеця Хотин, паша, конфедерати, гайдамаки, Річ Посполита, Висока Порта, Росія.

З трьох питань зовнішньої політики Російської імперії при Петрі I – шведського, польського і турецького, було вирішено лише перше. Два інших перейшли у спадок його наступникам, але тільки імператриця Анна намагалась якось їх розв'язати. Продовжуючи втілення планів Петра вона досягла деяких успіхів у польському питанні, а в турецькому, навіть не дивлячись на деякі успіхи під час російсько-османської війни 1735–1739 років, Росія не просунулася ні на крок вперед. У вересні 1739 року в Белграді (Сербія) між Російською та Османською імперіями було укладено мирний договір, до підписання якого Росію спонукали, по-перше укладений сепаратний мирний договір між Австрією (союзницею Росії в цій війні) та Високою Портою, за яким останній поверталися Сербія і Мала Валахія, по-друге, переговори Швеції з Османською імперією про укладання союзного оборонного договору (Степанков 2003, с. 248-249). Таким чином, ця війна не принесла Росії майже ніякої користі. Амбітні плани щодо встановлення контролю над Чорним морем і захоплення столиці Османської імперії не увінчалися успіхом. Навіть триумфальна перемога фельдмаршала фон Мініха в серпні 1739 року у Ставчанській битві та здобуття ним турецької фортеці Хотин були, так би мовити, «знівельовані» Белградським миром, за яким фортецю росіянами було повернуто Османській імперії.

Повернувшись в Хотин османи застали місто і фортецю поруйнованими та пограбованими (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 120). Ось декілька штрихів, що змальовують стан фортеці, «по взятіи города русскими невѣрными, они сорвали свинцовую крышу и мостовую мечети и тогда же изъ презрѣнія разломали... саркофагъ Абди-паши» (ред. Егунов 1868, с. 288), який до речі, був зроблений з мармуру та майстерно оздоблений – «Поставленный на немъ тюрбан визирскій (калеви) был позолочен» (ред. Егунов 1868, с. 288). Якщо говорити про грабунки які здійснили росіяни, то вони торкнулися навіть бібліотек фортеці. В бібліотеці, яка знаходилась «въ одной изъ башень старой цитадели, выше мечети» (ред. Егунов 1868, с. 290) зберігалось «триста тридцать цѣнныхъ книгъ» (ред. Егунов 1868, с. 289), зі спадку страченого (1614) султаном Ахмедом I Нассу-паші, інші «200 томовъ» (ред. Егунов 1868, с. 290), які були передані агою яничар «Эвлія-Гасаномъ» (ред. Егунов 1868, с. 290) зберігалися в мечеті аги яничар. Всі ці книги «были похищены русскими и отвезены в Россию, гдѣ они отчасти пропали...» (ред. Егунов 1868, с. 290).

Після повернення до Хотина турки взялися ремонтувати пошкоджене, так у фортеці була відновлена згадана вище мечеть валіде-султан (Позняков, 2023, с. 64, рис. 6) (рис. 1). Також, тоді з'явилися і нові укріплення та інші споруди, про що свідчать чисельні документи османського державного архіву (Туранлі 2004, с. 15).

Наступних, майже тридцять років між Росією і Турцією панувала згода, а Хотинська фортеця стояла на сторожі кордону Порти з Річчю Посполитою. Цей спокій у відношеннях двох імперій можна пояснити тим, що наступниця російської імператриці Анни, Єлизавета усвідомлювала, що на той час основне завдання в інтересах Росії було – значне послаблення Пруссії, що й заставило її прийняти «самое дѣятельное участіе въ борьбѣ съ Фридрихомъ Великимъ» (Баіовъ 1909, с. 108). Тому ні

польським, ні турецьким питаннями вона не займалась. Це випало на долю імператриці Катерини II, яка розуміла які завдання їй потрібно було вирішувати. Що стосується польського питання, то саме «*через настоянія Екатерины, пославшей в Польшу отрядъ войскъ, согласно просьбъ Чарторыйскихъ и другихъ, Станислав Понятковскій, был избранъ польскимъ королемъ в 1764 году (7 сентября)*» (Петровъ 1866, с. 2). Це вартувало Росії всього «до 1.500,000 р.» (Петровъ 1866, с. 2). Таким чином Катерина маючи вплив на Понятковського надіялася, що він «*обязанный русскому двору своимъ избраниемъ, всегда будетъ подчиненъ его политикъ*» (Петровъ 1866, с. 2). Проте, боротьба магнатів з королем, інтриги католицького духовенства – чинники, які завжди приводили до внутрішньої політичної нестабільності в Польщі нікуди не поділися. Тому й не дивно, що князі Чарторийські (як родичі та найближчі радники Понятковського), розуміючи, що тільки послаблення дворянства та зміцнення влади короля, було єдиним засобом покласти кінець постійним хвилюванням в країні і які «*готовы были на все для достижения своей цели*» (Петровъ 1866, с. 2), вирішили провести нові конституційні реформи на сеймі, скликаному з нагоди коронації Станіслава. Насамперед, за рахунок введення нового податку з громадян та мита на товари, що проходили через кордони, вони планували запропонувати збільшення чисельності королівського війська. Також, Чарторийські прагнули відміни *liberum veto* (Мицик 2009) (право депутата сейму зупинити обговорення сеймом того чи іншого питання, а то й роботу сейму взагалі). Їхні дії, політика короля Станіслава-Августа та втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої призвели до збройних виступів шляхти та проголошення 29 лютого 1768 року Барської конфедерації в костелі міста Бар на Поділлі (нині Вінницька область). Дії конфедератів, які охопили Подільське воєводство, невдовзі перекинулися на Брацлавське і Київське, де виникли свої конфедерації (підвладні генеральній Барській), кожна на чолі з маршалком. У деяких інших регіонах Речі Посполитої стали, також виникати конфедерації. Конфедерати звернулися до короля із закликом приєднатися до них для виконання свого «патріотичного» обов'язку. Після певних вагань, Станіслав Понятковський зреагував у відповідь наказом – вірному йому війську виступити проти конфедератів та зверненням до Катерини II – надати військову допомогу для боротьби з «бунтівниками». Росія ввела свої війська на Правобережжя. У першій половині червня російські і королівські війська узяли штурмом Бар. Конфедерати були змушені припинити боротьбу. Чимало їх врятувалось від загибелі або полону тим, що втекли за Дністер у турецькі володіння.

На той час, наполегливе втручання Росії у внутрішні справи Польщі, свідчило про зростання її могутності, що викликало занепокоєння в деяких європейських країнах, зокрема у Франції. Це призвело до того, що Франція діяла проти Росії в самій Польщі та інтригувала проти неї і в Порті, підбиваючи останню на війну з Росією, що змусило би її вести війну «на два фронти» (Баювъ 1909, с. 108).

Конфедерати, які втекли з Речі Посполитої до Порті, також, в свою чергу, переконували турецьке керівництво про те, що якщо тільки війська османів увійдуть у польські володіння, то вся Польша приєднається до них. Так «*Крѣпость Каменецъ-подольскій*» (Петровъ 1866, с. 56), в якій за словами графа Потоцького, було «до 50,000 человекъ гарнизона, и запасено на 6 мѣсяцевъ провіанта» (Петровъ 1866, с. 56) обіцяла негайно здатися туркам. Головному візирю як доказ, навіть показували оригінальні листи з Кам'янця, який, як запевняли його, був наповнений багатьма конфедератами. Листи з благаннями про допомогу Порті писали до Головного візира і конфедерати, які втекли з Бару. Візир не залишив без уваги їхні прохання, тим більше, що він сам почав підозрювати Росію «*въ недоброжелательствѣ къ Турціи*» (Петровъ 1866, с. 57).

Підбадьорені високим турецьким чиновником, конфедерати відправили «4-го іюня 1768 г. Изъ Баллина, къ хотинскому пашѣ, предварительныя сношенія, на счетъ дальнѣйшихъ своихъ дѣйствій въ интересахъ Порты» (Петровъ 1866, с. 57). В Балинському акті вони повідомляли його, що незабаром до Туреччини буде відправлений уповноважений посол від конфедератів, а також, обіцяли «*доставлять Портѣ всѣ письма князя Репнина, которыя они успѣютъ перехватить и вообще сообщать ей всѣ полезныя для нея свѣденія*» (Петровъ 1866, с. 57). Далі вони повідомляли про насильства, які чинили росіяни в Польщі, і як доказ, наводили випадок, коли у жінки Потоцького (одного з головних конфедератів) при спробі переправитись через Дністер було «*отобрано имущество Потоцкого*» (Петровъ 1866, с. 58). Також, конфедерати повідомляли, що завдяки їм були звільнені такі міста, як «*Винница, Яновъ, Житомиръ и даже цѣлыя воеводства...*» (Петровъ 1866, с. 58), так, що туркам, за їхніми словами вже мало, що залишилось робити. Всіма силами, намагаючись підштовхнути Туреччину до війни з Росією, конфедерати у своєму посланні наголошували на порушення

останньою Карловицьких мирних угод відповідно до яких, Росія не повинна була наближатися до кордонів Порти «ближе 10 миль» (Петровъ 1866, с. 58). Вони акцентували увагу паші також на тому, що вона не тільки не виконувала на той час укладених угод, «но посылаетъ своихъ шпионовъ въ Хотинъ, Бендеры, и самый Константинополь, чтобы узнать секреты оттоманскаго правительства» (Петровъ 1866, с. 58), а ще Росія, не шкодуючи грошей, придбала собі багато «приверженцевъ въ Молдавіи и Валахіи» (Петровъ 1866, с. 58).

Всі ці повідомлення та пропозиції, отримані від конфедератів хотинський паша повинен був відправити на розгляд султану «и испросить на нихъ отвѣтъ» (Петровъ 1866, с. 58). Відповідь правителя була така: «Турція не намѣрена вмѣшиваться въ дѣла конфедератовъ, потому что всѣ ея дѣйствія клонятся къ охраненію собственной чести и спокойствія» (Петровъ 1866, с. 58).

Проти війни з Росією був міністр закордонних справ Порти «Рейс-Ефенді» (Петровъ 1866, с. 55) (рис. 2). Саме його праця «Сокъ достопримѣчательнаго въ сущности, началъ и важнѣйшихъ событіяхъ войны, происходившей между Высокою Портою и Россіей отъ 1182 по 1190 годъ гиджры (1769-1776).» (Ресми-Ефенді 1854, с. 4) містить багато ілюстрацій до подій, що відбувалися на той час.

Отож, те що народи у всі віки і в усіх країнах світу безперервно вели війну між собою всім відомо, застерігав Ресмі-Ефенді. Але люди розумні і досвідчені, які вивчали історію, завжди знали також, що процвітання і міцність держав залежить від уміння в потрібний час жити з ворогом у мирі та дружніх відносинах. Ці люди знали, що війна сама по собі – справа погана, і, надаючи перевагу миру над війною, завжди забезпечували правителям, яким служили, і народу Божому, дорогоцінний спокій та безпеку. «То ли дѣло наши государственные мудрецы!» (Ресми-Ефенді 1854, с. 5), зауважує він, «Не далъ имъ Аллахъ ни ума не опытности – чтеніе исторіи не ихъ занятіе, – и, не зная цѣны этому великому правилу, они, сердечные, добродушно увѣрены, будто первый и священнѣйшій долгъ мусульманскаго народа – истребить невѣрныхъ на всей земной поверхности или, по-крайній-мѣрѣ, пользоваться всякимъ случаемъ, чтобы свернуть шею врагу в научить его почтенію» (Ресми-Ефенді 1854, с. 5). Проти об'явлення війни був і «главный Муфтіи (духовное лицо)» (Петровъ 1866, с. 58) від якого головним чином воно і залежало, адже без його благословіння «самъ султанъ немогъ рѣшиться начать войну» (Петровъ 1866, с. 59). Ці обидва мужі наголошували на тому, що «пророкъ запретилъ мусульманамъ начинать войну иначе, какъ за пролитіе мусульманской крови» (Петровъ 1866, с. 59).

Така позиція турків геть не влаштовувала ні конфедератів, ні Францію, яка, як зазначалося вище, була зацікавлена у розв'язанні війни між Портою та Росією. Тому, щоб схилити Порту розпочати новий військовий конфлікт, французи через своїх агентів переконували конфедератів запропонувати туркам «предъявить притязанія на Волынь и Подолію, которыя были ею уступлены Польшѣ по карловицкому трактату 1699 года.» (Петровъ 1866, с. 62). Конфедерати розуміючи, що без цієї жертви вони не втягнуть Порту у війну з Росією погодилися запропонувати Туреччині, що ««въ случаѣ благоприятнаго исхода войны, Польша вступаетъ въ свои старинныя владѣнія, а остальное пренадлежитъ Турціи» (т. е. Подолія и Волынь)» (Петровъ 1866, с. 62). Те, що поляки будуть на стороні турків, і те, що Франція буде сприяти діям Порти та переконання підкуплених міністрів, повністю змінили думку султана. Дійшло навіть до того, що передбачаючи всі труднощі війни, «онъ произнесъ проклятіе противъ всѣхъ кто будетъ противиться ея обьявленію» (Петровъ 1866, с. 63). Та не всі вірили в успіх майбутньої кампанії і підтримували султана, були й такі, які застерігали його від оманливих навіювань конфедератів і версальського палацу, наводячи йому переконливі докази. Так «Тогдашній верховный визирь, Мухсинъ-заде-Мухаммедъ-Паши» (Ресми-Ефенді 1854, с. 10), який був досвідченою і практичною людиною (він служив при батькові своєму Абдаллах-Паші, що був у поході 1150 (1737) року секретарем під Бендерами), добре розумів як управляти військом та його забезпеченням. Мухамед-Паши тридцять років поспіль спостерігав і розвідував, знав усі способи та правила «Москвитянина употребляютъ въ дѣло вооруженную силу» (Ресми-Ефенді 1854, с. 10) і, звісно, не схвалював рішення султана, тому надумав чинити опір. За це «в мѣсяцъ ребіъ-первомъ 1182 (въ іюль 1768) года, его и удалили отъ должности, и печать государства была отдана айдынскому мухасылю, Силихдару-Гамзе-Паши» (Ресми-Ефенді 1854, с. 10), який таким чином нарешті досяг мети своїх надій та бажань.

Проти війни був і муфтіи. Та султан нікого не слухав. Тим більше, що інтриги Франції дійшли до того, що «12 янычаръ изъ Хотина и столько же изъ Бендеръ» (Петровъ 1866, с. 64), з декількома татарами, що були підкуплені французьким двором, «отправились в Царьградъ, и соединясь съ тамошними янычарами, начали возмущеніе.» (Петровъ 1866, с. 64). Настрої в більшості османського суспільства

були на користь об'явлення війни, «умы воспламенялись, все кричали: «Москвитянинъ, вступленіємъ своимъ въ Польшу, нарушаетъ трактатъ съ нами! Надо восстать на него!»» (Ресми-Ефенді 1854, с. 9).

Зі свого боку, вирішивши польське питання, Росія взялася за турецьке. Після того, що було зроблено Петром та Анною найперше, що хотіла Катерина II – це «завоевание Крыма и утверждение на стъверныхъ берегахъ Чернаго моря» (Баіовъ 1909, с. 108), що було важливим етапом на шляху «обращенія Чернаго моря въ русское море» (Баіовъ 1909, с. 108). Як бачимо, цілі росіян залишалися незмінними і війна з Османською імперією була неминуча.

Отож, з обох сторін назрівав конфлікт, залишалось лиш чекати приводу для його розв'язання. І така подія сталася в Балті (місто в Одеській обл.). Загін гайдамаків, переслідуючи партію конфедератів, підійшов до цього населеного пункту, яке знаходилося навпроти татарського містечка Галти, що було розташоване на березі річки Кодими, притоки Південного Бугу. Поштовхом для гайдамацького виступу на той час, послужило саме введення в Польщу російських військ для підтримки, вигідної для Росії кандидатури на польський королівський престол Августа III Саксонського (Смолій 2004). Народні маси, у свідомості яких ще жили традиції козацької волі, не бажали підставляти шию під ярмо нової панщини, а до панів залічували не тільки магнатів та орендарів (у факторіях) євреїв, а й уніатське духовенство. Досить вагомою (особливо на першому етапі) виявилася участь у гайдамацькому русі, крім козаків, незаможних селян-втікачів, найманих робітників з гуралень, млинів, фільварків, міщан, дрібної шляхти й нижчого духовенства – найширших верств населення, що надавало рухові розбійницького забарвлення.

Отож, один з таких гайдамацьких загонів, «подъ начальствомъ сотника Шилы» (Петровъ 1866, с. 67), увійшовши до Балти (яка славилася своїм багатством завдяки розвинутій торгівлі) в якій проживали євреї, греки, вірмени, турки і татари – першим ділом «покончил с евреями» (Петровъ 1866, с. 68). Після того, як через декілька днів Шило зі своїм загonom залишив місто, турки, що жили на протилежному березі в Галті, разом з євреями які втікли туди під час нападу гайдамаків, перейшли з татарського боку на польський та почали вбивати і грабувати православних, а містечко спалили. Дізнавшись про ці події, Шило повернувся в Балту, вигнав звідти турків та переслідуючи їх перейшов річку Кодиму, увірвався до Галти і «предалъ ее разоренію» (Петровъ 1866, с. 68). Але тільки но Шило вдруге залишив Балту, як турки та євреї знову напали на містечко, грабуючи церкви та вбиваючи православних. Так, на кордоні з Туретчиною сталися сутички між татарами та гайдамаками, під час яких була пролита «мусульманская кровь» (Баіовъ 1909, с. 109). Як стверджувало османське керівництво, при цьому містечко Балта було випалене вщент, а гайдамаки вбили «1,000 челоѵ. не щадя ни возраста, ни пола» (Петровъ 1866, с. 68). Конфедерати в свою чергу, також не залишилися осторонь, і після свого вторгнення до міста залишили ще більш помітні сліди. Після того, що сталося, православні, що проживали там, звернулися за допомогою до росіян.

Іншим разом ці події залишилися б без уваги, адже запорожці час від часу здійснювали набіги на турецькі кордони, а татари на польські, але не цього. До того ж, у справу втрутилася Росія, так один із її загонів, під керівництвом «полковника Вейсмана» (Петровъ 1866, с. 69), переслідуючи винуватців розорення Балти, навіть порушив кордони Молдавії, а інший, в місті Сороках заарештував одного капітана «родомъ валаха» (Петровъ 1866, с. 69), що знаходився у цьому прикордонному пункті.

Хоч росіяни і намагалися налагодити зіпсовані стосунки з турками та на вимогу Порти, навіть покарали винуватців. Одних, ніби «въ самой Балтѣ, при многочисленныхъ свидѣтеляхъ» (Петровъ 1866, с. 69), а іншу групу в'язнів, відповідно до донесень Київського генерал-губернатора в Петербург, було відправлено на страту до Васильківського форпосту, де був головний проїзд до Бендер, Молдавії, Валахії та Константинополя, «Ибо при сихъ местахъ Турецкіе подданные купно с Поляками всему происхождению самовидцами быть могут» (Круглова 2016, с. 5). На виконання цього жорстокого вироку суду, який поспіхом відбувся в Києві лише над запорожцями, було запрошено воєводу Балти, каймакана (намісника) Голти та інших турецьких підданих, щоб «быть тому позорищу очевиднымъ свидетелемъ» (Андріевскій, 1892, с. 79). На відміну від українських козаків, польських підданих, яких спіймали в гайдамацьких загонах у Польщі в кількості 130 осіб, відправили до князя Прозоровського та генерала Браницького з поясненнями, що ці бунтівники повинні бути передані «собственному ихъ отечества суду» (Андріевскій, 1892, с. 77-78) про, що дізнаємось з іншої реляції Київського генерал-губернатора від 25 вересня 1768 року.

Та все це не допомогло, і саме події в Балті, підігріті інтригами французького двору, послужили до розриву між Портою та Росією. 6 жовтня 1768 року російський посол в Порті «Обръсковъ,

сь більшою церемонією» (Петровъ 1866, с. 70) був прийнятий візиром Гамзи-Пашою. Після короткої розмови в присутності всіх міністрів, візир нагадав послу, що Росія зобов'язувалась перед Портою, залишити в Польщі, при чому на дуже короткий час «*болѣе 7,000 челов. безъ артиллеріи? Однако теперь тамъ вы имѣете болѣе 30,000*» (Петровъ 1866, с. 71) зауважив він, та запитав у Обрескова чи це так. Після того, як посол підтвердив, що в Польщі дійсно на той час знаходилося – «*Около 25,000.*» (Петровъ 1866, с. 71) російських солдат, візир звинуватив Росію в тому, що її війська «*къ стыду челоѣчества овладѣли страною*» (Петровъ 1866, с. 71) яка їй не належить і, що це є зрада. В підтвердження своїх слів османський чиновник зауважив: «*И развѣ мы не видали вашихъ пушекъ на нашихъ границахъ, разрушившихъ одинъ изъ дворцовъ крымскаго хана? (Балту)*» (Петровъ 1866, с. 71). Неслухаючи виправдань дій Росії, візир запитав посла: «*когда ваши войска очистятъ Польшу?*» (Петровъ 1866, с. 71) на, що той відповів – «*Когда окончатся смятенія.*» (Петровъ 1866, с. 71). Після цієї відповіді Гамзи-Паша наголосив на тому, що це його не влаштовує і почав вимагати від Обрескова негайних зобов'язань від Росії та гарантій від її союзників, щодо виводу російських військ з території Польщі. У відповідь посол зазначив, що все, що він може зробити – це «*пригласитъ г.г. министровъ, сдѣлать поручительство*» (Петровъ 1866, с. 71), про те, що війська росіян вийдуть з Польщі після того, як закінчать свою справу та зауважив, що більше він нічого обіцяти не може. Тоді візир промовив: «*А, хорошо! и такъ я вамъ объявляю, что высочайшій, могущественнѣйшій, страшнѣйшій и непобѣдимый императоръ мой, котораго Богъ да продлитъ на вѣки славу и могущество, объявляетъ вамъ войну.*» (Петровъ 1866, с. 71-72). Відтак з Обрескова була знята почесна варта і він зі свитою був відправлений у фортецю «*Едикуль (семи башенный замокъ)*» (Петровъ 1866, с. 72). Після арешту російського посла Порто остаточно вирішила об'явити війну Росії.

Головна армія Верховного візира, чисельністю біля «*400,000 челоѣтъкъ*» (Баіовъ 1909, с. 109), навесні 1769 року була зосереджена в Андріаполі (м. Едірне, Туреччина). Після святкування там «*байрамъ и курбанъ-байрамъ*» (Ресми-Ефенді 1854, с. 20), військо мало «*двинуться къ Днестру, направляясь къ Хотину*» (Баіовъ 1909, с. 109).

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієвській, А. А. 1892. *Реляції Київського генераль-губернатора за 1768 и 1769 гг.* Київ: Типографія Імператорскаго Университета св. Владимира.
- Баіовъ, А. 1909. *Курсъ исторіи Русскаго Военнаго Искусства.* Выпуск V. Эпоха Императрицы Екатерины II-й. С.-Петербург: Типографія ГР. Скачкова съ С-ми Итальянская, 16.
- Добржанський, О. В., Макар, Ю. І., Масан, О. М. 2002. *Хотинщина. Історичний нарис.* Чернівці: Молодий буковинець.
- Егунов, А. Н. (ред.). 1868. *Сборникъ историко-статистическихъ свѣдѣній о Бессарабской области.* Записки Бессарабского статистического комитета. Томъ третій. Кишиневъ: печат. въ тип. обл. правленія, с. 288-290.
- Круглова, Л. 2016. Писемні джерела з політичної історії України другої половини XVIII ст. в археографічних публікаціях Олексія Андрієвського. *Етнічна історія народів Європи*, 49, с. 62-70.
- Мицик, Ю. А. 2009. «ЛІБЕРУМ ВЕТО». Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка» Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Liberum_veto [Дата звернення: 27 вересня 2024].
- Петровъ, А. 1866. *Война Россіи с Турціей и польскими кофедератами съ 1769-1774 годъ.* Томъ I. Санктпетербургъ: Въ типографіи Эдуарда Веймара.
- Позняков, Д. В. 2023. *Мечеті османського Хотина.* Матеріали XIX науково-практичної конференції (м. Хотин 27 жовтня 2023 р.). Режим доступу <https://khotynska-fortecya.cv.ua/46-0/> [Дата звернення: 10 жовтня 2024].
- Ресми-Ефенді. 1854. *Сокъ достопремѣчательнаго въ сущности, началъ и важнѣйшихъ событій войны, происходившей между Высокою Портою и Россіей отъ 1182 по 1190 годъ гижры (1769-1776).* Переводъ съ Турецкаго. Рассказ Ресми-Ефендия, оттоманского министра иностранных дел, о семилетней борьбе Турции с Россией (1769-1776). Библиотека для чтенія, журнал словесности, наукъ, новостей и модъ. Томъ 124. Санктпетербургъ: въ типографіи штаба отдѣльн. корпуса внутрен. стражи. Режим доступу <https://books.google.com.ua/books?id=jzMWAAAAYAAJ&dq=edition>

s:LCCN47043668&lr=&as_brr=1&pg=PP9&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [Дата звернення: 12 серпня 2024].

Смолій, В.А. 2004. *Гайдамацький рух*. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка» іл.. URL: Режим доступу http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Gajdamackij_ruh [Дата звернення: 25 липня 2024].

Степанков. В. С. 2003. *Белградський мирний договір 1739*. Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ: Наукова думка, с. 248-249.

Туранлі, Ферхад. 2004. *Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернівці: «Прут».

Viktor Sandulyak,
head of the research department
State historical and architectural reserve
«Khotyn Fortress»

KHOTYN FORTRESS ON THE EVE OF THE NEXT MILITARY CONFLICT BETWEEN THE OTTOMAN AND RUSSIAN EMPIRES IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY

The article examines the Khotyn Fortress as the main defensive object of the Ottoman Empire on the border with the Polish-Lithuanian Commonwealth on the eve of the next Russian-Turkish war of 1768-1774.

After Stanisław Poniatkowski ascended the Polish throne with the help of the Russian empress Catherine II and a contingent of Russian troops was introduced into Poland, a new military conflict began to brew between the Ottoman and Russian empires.

The policy of King Stanisław August and Russia's interference in the internal affairs of the Polish-Lithuanian Commonwealth led to armed demonstrations by the nobility and the proclamation of the Bar Confederation on February 29, 1768.

Russia's persistent interference in Poland's internal affairs testified to the growth of its power, which caused concern in some European countries, in particular in France. This resulted in France acting against Russia in Poland itself and intrigued against her in the Porte, inciting the latter to go to war with Russia, which would force her to wage a war on two fronts.

Khotyn Pasha, at that time, was the mediator between the Polish confederates and the Sultan of the High Porte.

Key words: war, Khotyn fortress, Pasha, confederates, haidamaks, Commonwealth of Nations, High Port, Russia.

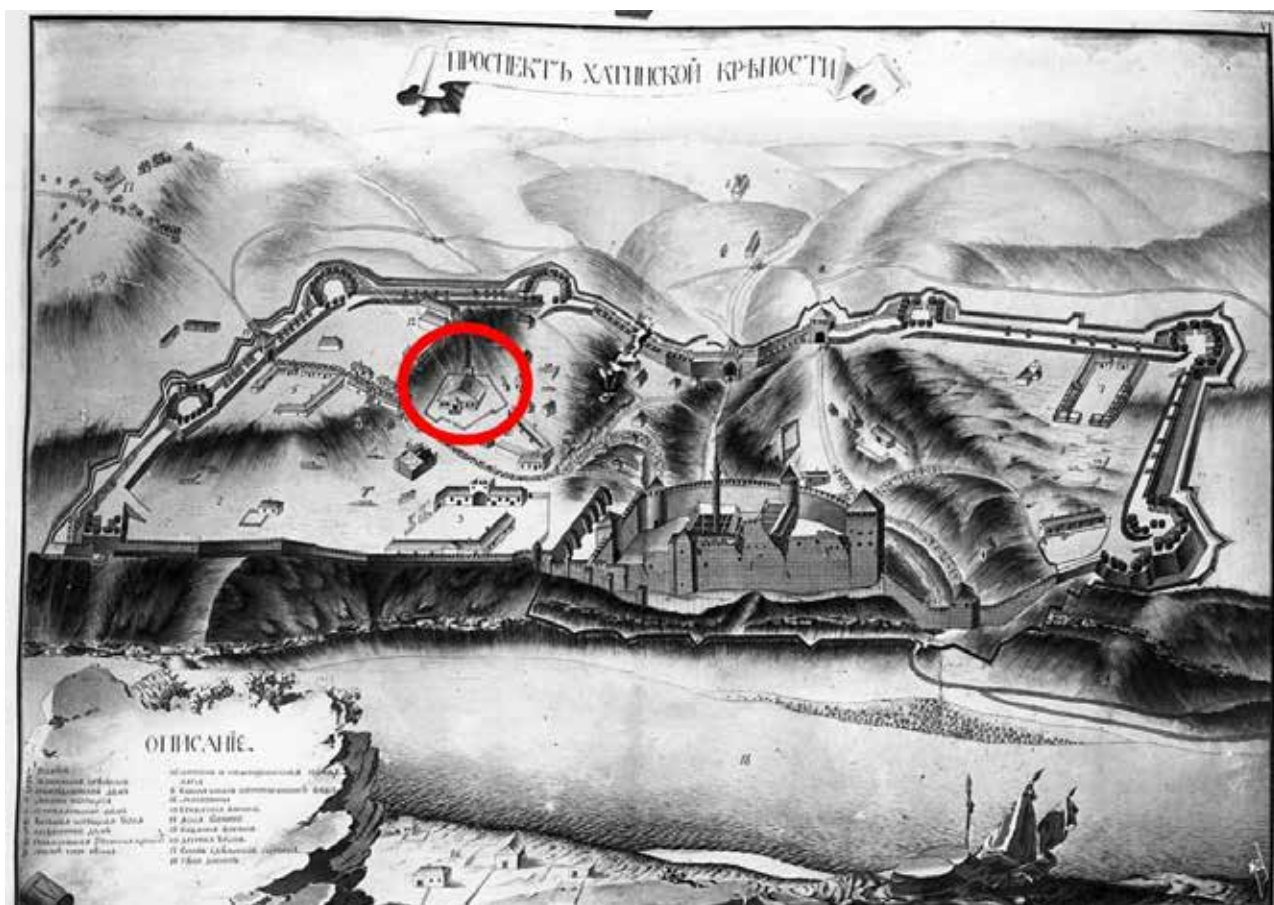

Рис. 1. Мечеть валіде-султан на рукописному російському плані «Прспектъ Хатинской крѣпости» (після 1769 року, невідомий автор)

Рис. 2. Ахмед Ресмі-Ефенді (1700-1783), гравюра (між, десь 1767 і 1783 роками, невідомий автор)

УДК 623.1(477-25)«1842»:[655.3.066.32«1913»:069(477-25)]

Андрій Швачко,
заступник генерального директора
з науково-просвітницької роботи
НІАМ «Київська фортеця»

Олена Дацюк,
завідувачка н/д відділу
«Історія фортифікації»
НІАМ «Київська фортеця»

ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ СИМВОЛ КИЄВА НА СТАРІЙ ЛИСТІВЦІ

В статті проведено огляд поштових карток, що належать до серії присвячених Київській Всеросійській фабрично-заводській, сільськогосподарській, торгово-промисловій і художній виставці 1913 року. Листівки, видані у друкарні С. В. Кульженка, ілюструють елементи архітектури та ландшафту виставки, що була організована на схилах Черепанової гори. Виставка відбулася завдяки підтримці Фортечного інженерного управління та виділенню території Київської фортеці.

Ключові слова: поштова картка, Виставка 1913, Київська фортеця, Косий капонір, в'язниця.

Постановка проблеми полягає у дослідженні листівок із зображенням Київської Всеросійської виставки 1913 року, на які потрапили об'єкти Київської фортеці. Дослідження цих листівок є не лише спробою зберегти історичні пам'ятки, але й важливим кроком у вивченні культурного та історичного контексту Києва початку ХХ століття, що дозволяє зрозуміти зміну функцій та символічного значення фортеці у міському просторі.

Мета цього дослідження полягає в аналізі серії листівок, присвячених Київській Всеросійській виставці 1913 року, на яких зображені як виставкові павільйони, так і об'єкти Київської фортеці. Дослідження має на меті виявити культурну та історичну значущість листівок як документально-го джерела, яке фіксує одночасно й архітектуру виставкових споруд, і малодоступні для публіки військові об'єкти того часу. З'ясувати мотиви та можливі причини включення фортеці в серію листівок з погляду цензури та громадського інтересу, оскільки військові об'єкти часто не дозволяли зображати на цивільних матеріалах.

Серед великої кількості листівок присвячених Києву, його видам, архітектурним пам'яткам та пам'ятникам, випущених на початку ХХ сторіччя особливої уваги заслуговує серія листівок присвячена Київській Всеросійській фабрично-заводській, сільськогосподарській, торгово-промисловій і художній виставці 1913 року. Три листівки із зазначеної серії зберігаються в фондовій колекції Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця». Всі три листівки чорно-білі, видані в друкарні С. В. Кульженка.

Перша листівка «Павільйонъ земствъ» (рис. 1). На зображальній стороні листівки фотографія павільйону земств, Всеросійської виставки 1913 року в Києві, де павільйон був центральною будівлею. Сама ж будівля побудована у класичному стилі, з елементами неокласицизму. В павільйоні демонструвалися досягнення місцевого самоврядування, сільськогосподарських товариств і громадських організацій. Тут були представлені інновації у сільському господарстві, управлінні землею та соціальній інфраструктурі, такі як нові сільгосптехнології, обладнання та проекти до-броустрою сіл.

На задньому плані фотографії видно Північну напівбашту Госпітального укріплення та поряд розташовану спостережну вежу. Зображення цих об'єктів роблять цю листівку особливо цінною, тому що, побачити на фотографіях оборонні споруди Київської фортеці велика рідкість. Головним чином, це пов'язано з тим, що лише 15 березня 1897 р. Київська фортеця отримала статус фортеці-складу, тобто до цього часу це був військовий об'єкт, котрий не позначали на цивільних картах, спорудам не присвоювалися адреси.

Надалі фортеця втратила бойове значення, проте Косий капонір з 1865 по 1918 роки використовувався як місце тимчасового утримання заарештованих до винесення судового вироку або на час слідства. В ньому водночас могло перебувати близько 200 в'язнів, першими з яких стали учасники Польського повстання 1863–1864 рр. Капонір був у підпорядкуванні фортечного штабу,

а, відповідно, був в'язницею Київського військового округу (Stepień 2022). І, як бачимо на фотографії, в 1913 році поблизу півбашти розташована спостережна вежа вартових, які мали охороняти Косий капонір – військово-політичну в'язницю. Як і чому цензура дозволила оприлюднити дане зображення пояснити важко.

Щодо зображеної будівлі Північної напівбашти, то на фото добре видно один з трьох її напівкапонірів, що прилягають до зовнішньої (тильної) стіни. Ці капоніри призначалися для ведення рушничного вогню. Напівбашта будувалась в період з 1840 по 1842 роки. В плані у вигляді півкільця, двоповерхова (рис. 2). Весь внутрішній двір за напівбаштою контролювався вогнем з валів Госпітального укріплення та Північної брами. Але одразу після завершення будівництва, в казематах Напівбашти розмістили військово-фельдшерську школу, там знаходились навчальні класи, кабінети, бібліотека, церква Св. Володимира та житлові кімнати. Опалювались приміщення голландськими печами, освітлювались – керосиновими лампами (Лякіна 2004, с. 24-25).

На початку ХХ ст. Київська військово-фельдшерська школа вважалась найкращою за якістю підготовки кадрів для армії. Відомими випускниками військово-фельдшерської школи є Іван Огієнко (православний митрополит, історик української культури та церкви), Павло Губенко (письменник Остап Вишня), Микола Щорс (командир 1 Української дивізії РСЧА в 1919 р., його образ активно використовувала радянська пропаганда для створення ідеалу «революційного героя» з робітничо-селянських мас) (Лякіна 2004, с. 87, 97, 101).

Листівка, на якій зображена Північна напівбашта, була у використанні, з адресної сторони є штемпельована марка із зображенням Миколи І, номіналом 15 копійок. Марка видана в 1913 р., ювілейна.

Адресовано до м. Перм, на кутку вулиці Обвинської, далі текст нерозбірливий. В повідомленні йдеться про те, що автор листівки пише з виставки в Києві, повідомляє про повернення додому вечірнім потягом. Листівка надіслана 08.09.1913 р.

Фотографії, що були надруковані на серії листівок, присвячених виставці, також увійшли до альбому «Виды Всероссийской выставки 1913 года въ Киевъ». Один з примірників альбому нині зберігається в фондах Публічної бібліотеки імені Лесі Українки м. Києва.

Тема організації та проведення виставки детально досліджувалась багатьма киевознавцями, серед яких найвідомішими є – М. Кальницький та В. Ковалинський.

Інші дві листівки «Промышленный павильонъ и фонтанъ» (рис. 3) та «Машинный отдель» (рис. 4). Листівки не надсилались, без повідомлень.

Виставка пов'язана з Київською фортецею ще й тим, що для її проведення Фортечне інженерне управління та особисто комендант Київської фортеці генерал Олексій Аносов виділив 8,5 десятини землі (близько 9,3 га) на 12-річний термін.

Разом із додатково залученими сусідніми територіями експозиція Київської сільськогосподарської та промислової виставки зайняла на схилі Черепанової гори простір близько 17 га, відокремлений від магістралі – Великої Васильківської вулиці – Троїцьким ринком.

Виставкова ділянка розташовувалась у зоні так званої еспланади під валами Госпітальних укріплень. Оскільки еспланадні правила забороняли будівництво будь-яких кам'яниць, з дозволу коменданта фортеці можна було зводити лише дерев'яні нежитлові споруди. Неміцність останніх разом з обмеженим періодом землекористування визначили характер виставки лише як тимчасового комплексу (Кальницький, 2014).

Таким чином листівки зі зображенням Київської фортеці та виставкових павільйонів є важливим документальним джерелом для дослідження історії Києва, що відображають взаємодію між цивільною та військовою архітектурою на початку ХХ століття.

Дослідження підтверджує, що серія листівок, присвячених виставці, є важливим елементом культурної спадщини, який допомагає глибше зрозуміти соціально-історичний контекст та архітектурні особливості Києва цього періоду.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойчак, М., & Лякіна, Р. 2004. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838-1926 гг. Преса України.
- “Виды всероссийской выставки 1913 года въ Киевъ,” Цифрова бібліотека «Київ», доступний 28 жовтня 2024 р., <https://dlib.kiev.ua/items/show/221>.
- Кальницький, М. (2014). «Визитные карточки» капитализма. Антиквар, (6 (83)), 40–48.

- Кучменко, Е., & Осадчий, Г. 1999. КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ, 18-19 ст. У *Звід пам'яток історії та культури України* (с. 443–446). «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Марка: Emperor Nicholas I (Россия (300th Anniversary of the Romanov Dynasty 1913) Mi:RU 89, Sn:RU 95, Yt:RU 83, Sg:RU 133, Sol:RU 86, Un:RU 83, Zag:RU 116. Colnect. URL: https://colnect.com/ru/stamps/stamp/197974-Emperor_Nicholas_I-300th_Anniversary_of_the_Romanov_Dynasty_1913-Россия (дата звернення: 30.10.2024).
- Поштова листівка. «Всероссийская выставка 1913 въ Києвъ. Павильонъ земствъ» / Цифровий фонд / За проектом «Цифрової музейної колекції Київської фортеці: впровадження електронного обліку і створення веб-ресурсу». (б. д.). Цифрової колекції / За проектом «Цифрової музейної колекції Київської фортеці: впровадження електронного обліку і створення веб-ресурсу». <https://kyiv-fort.dcvisu.com/documents/6596>.
- Поштова листівка. «Всероссийская выставка 1913 г. въ Києвъ. Промышленный павильонъ и фонтанъ» / Цифровий фонд / За проектом «Цифрової музейної колекції Київської фортеці: впровадження електронного обліку і створення веб-ресурсу». (б. д.). Цифрові колекції / За проектом «Цифрової музейної колекції Київської фортеці: впровадження електронного обліку і створення веб-ресурсу». <https://kyiv-fort.dcvisu.com/documents/7963>.
- Поштова листівка. «Всероссийская Выставка 1913 въ Києвъ. Машинный отдѣлъ» / Цифровий фонд / За проектом «Цифрової музейної колекції Київської фортеці: впровадження електронного обліку і створення веб-ресурсу». (б. д.). Цифрові колекції / За проектом «Цифрової музейної колекції Київської фортеці: впровадження електронного обліку і створення веб-ресурсу». <https://kyiv-fort.dcvisu.com/documents/6205>.
- ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1.
- Stępień, S., & Micela, M. 2022. Powstańcy styczniowi więzieni w Twierdzy Kijowskiej.
-

Andriy Shvachko

Deputy General Director of
Scientific and Educational Work
of NHAM "Kyiv Fortress"

Olena Datsiuk,

Head of Scientific and Research
Department "History of Fortification"
of NHAM "Kyiv Fortress"

FORTIFICATION SYMBOL OF KYIV ON OLD POSTCARD

The article reviews postcards belonging to the series dedicated to the Kyiv All-Russian Factory, Agricultural, Trade, Industrial and Art Exhibition of 1913. The postcards published by S. V. Kulzhenka's printing house illustrate elements of the architecture and landscape of the exhibition, which was organized on the slopes of Cherepan Mountain. The exhibition was held due to the support of the Fortress Engineering Department and the allocation of the territory of the Kyiv Fortress.

Three postcards from the specified series are kept in the stock collection of the National Historical and Architectural Museum "Kyiv Fortress". On the one of these cards – "Pavilion Zemstv", depicts the central pavilion of the exhibition, and in the background of the photo you can see the Northern Half-Tower of the Hospital Fortification and the nearby observation tower of the guard. The images of these objects make this postcard particularly valuable, as it is very rare to see the defences of the Kyiv fortress in photographs.

Keywords: postcard, Exhibition of 1913, Kyiv fortress, Oblique caponier, prison.

Рис. 1. Поштова листівка «Всероссійская выставка 1913 въ Кієвѣ. Павильонъ земствъ». Музейні колекції Київської фортеці

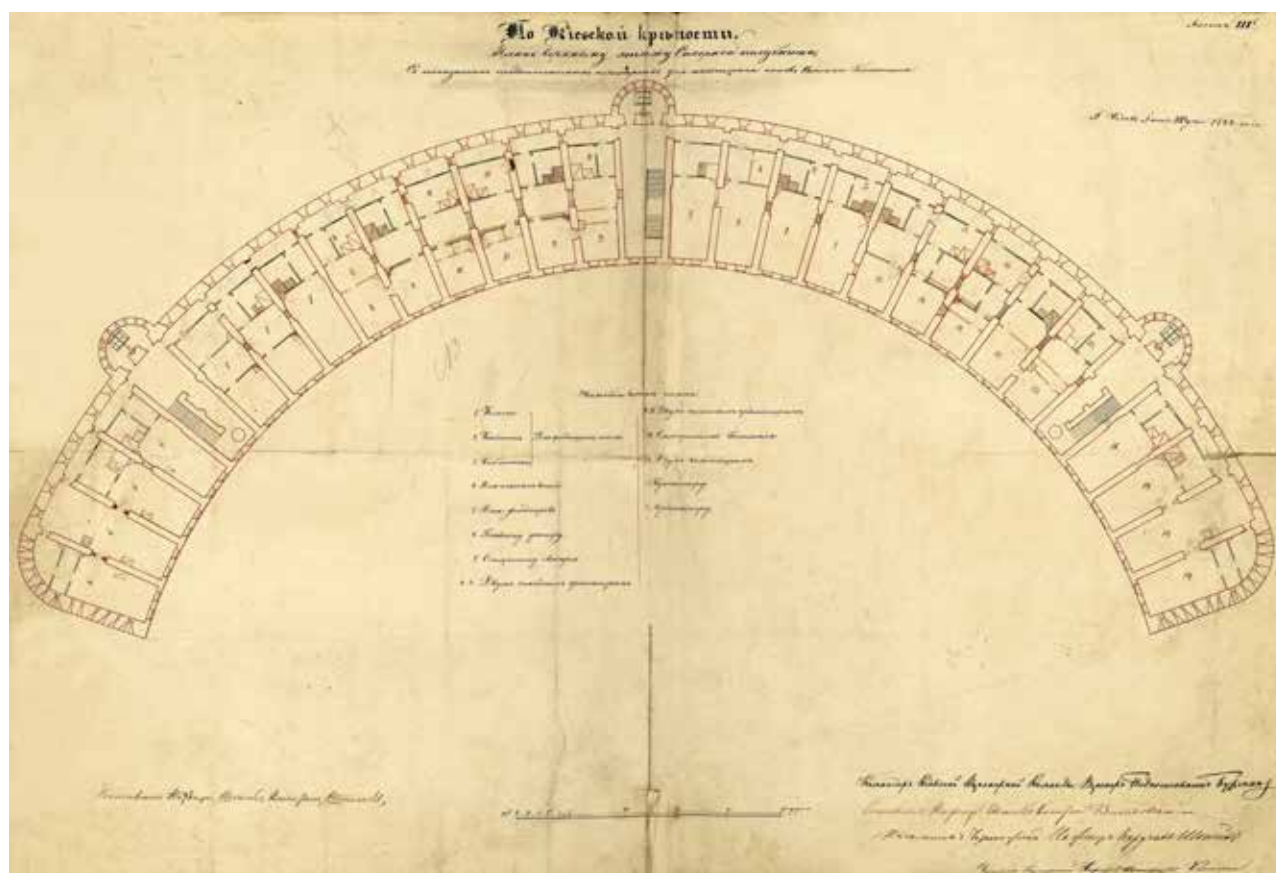

Рис. 2. План Північної напівбастиї Госпітального укріплення. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1.

Рис. 3. Поштова листівка «Всероссійская выставка 1913 г. въ Киевѣ. Промышленный павильонъ и фонтанъ». Музейні колекції Київської фортеці

Рис. 4. Поштова листівка «Всероссійская Выставка 1913 въ Киевѣ. Машинный отдѣлъ». Музейні колекції Київської фортеці

*Рис. 5. Північна напівбашта Госпітального укріплення.
Вигляд з півдня. Фото Андрія Швачка, 2017 р.*

*Рис. 6. Північна напівбашта Госпітального укріплення. Вигляд з півночі.
Фото Андрія Швачка, 2008р.*

Олена Дацюк,
завідувачка н/д відділу
«Історія фортифікації»
НІАМ «Київська фортеця»

ІДЕЇ ШАСЛУ ДЕ ЛОБА В ПРОЄКТАХ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті розглядаються інженерні досягнення французького військового інженера Франсуа Шаслу-Лоба, який відіграв ключову роль у розвитку фортифікаційної архітектури кінця XVIII – початку XIX століть. Проаналізовано його вплив на побудову оборонних споруд Франції, на будівництво фортець у Єгипті та Італії, а також вплив його ідей на модернізацію Київської фортеці.

Ключові слова: Шаслу-Лоба, Київська фортеця, укріплення в Єгипті наполеонівська доба, фортеця Александрія.

Постановка проблеми в статті полягає в дослідженні впливу діяльності французького військового інженера Шаслу-Лоба на розвиток фортифікаційної архітектури не тільки у Франції, але й за її межами, включаючи фортифікацію Києва. У контексті модернізації Київської фортеці, питання полягає у визначенні міри, в якій ідеї Шаслу-Лоба, зокрема його поєднання полігональної та бастионної системи оборони, використання казематованих редюїтів, випускних арок та ін. вплинули на проєкти укріплень XIX століття в Києві.

Основною задачею дослідження є пошук і ознайомлення наукової спільноти з інформацією, яка підтверджує вплив французької фортифікаційної архітектури на заходи з модернізації Київської фортеці в XIX столітті, а також оцінка новаторських підходів Шаслу до проєктування оборонних споруд, які втілювалися в різних фортецях Європи та Єгипту.

В XIX ст. з'явилися перші військові історики та теоретики, що приділяли увагу розвитку європейських фортифікацій, зокрема внеску французьких інженерів-фортифікаторів. Одним з таких істориків був Йоганн фон Цастров. Роботи Цастрова часто висвітлювали модернізацію фортифікаційних систем у відповідності до принципів Монталамбера та Шаслу, наприклад, така його праця як «Руководство к познанию замечательнейших систем и способов укреплений, извлеченное из лучших источников и объясненное 18 чертежами» (1834). В той же період дослідженнями внеску Шаслу в наполеонівську військову архітектуру займався Генріх Жоміні – швейцарський військовий письменник, один із найбільших військових теоретиків XIX століття в своїх роботах «Histoire critique et militaire des guerres de la Révolution, de 1792 à 1801», «Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric (1827)».

Є декілька сучасних досліджень, присвячених впливу наполеонівських війн на влаштування фортифікаційних споруд. Видатними експертами у цій галузі є Бруно Колсон та Олександр Мікаберідзе, які ретельно дослідили облогу війну та військову інженерію епохи Наполеона (Colson, Mikaberidze 2023). На тему фортифікацій французів в Єгипті звернув увагу Стефан Прадінес, в своїй статті «Architecture militaire française au Caire, de 1798 à 1801» (2014).

Українських дослідників теми впливу ідей французьких інженерів на європейські фортифікації, зокрема на українські оборонні системи, в тому числі Київську фортецю, не виявлено.

Метою статті є аналіз та висвітлення впливу французького військового інженера Франсуа Шаслу-Лоба на розвиток фортифікаційних систем у Європі, зокрема в контексті українських фортифікацій на прикладі Київської фортеці. Дослідження зосереджується на оцінці методів і технологій, які застосовували представники французької інженерної школи, а також на їхньому впливі на європейські оборонні споруди першої половини XIX століття.

В статті мова піде про Шаслу-Лоба (Chasseloup-Laubat) – французького військового інженера та адміністратора, який грав важливу роль у розвитку військової інженерної справи у Франції за часів Наполеона. Проєкти Шаслу мали великий вплив на військову інженерію не тільки у Франції, але й за її межами, включаючи Київську фортецю. Хоча Київська фортеця почала будуватися ще до часів Наполеона, але в першій половині XIX століття була проведена її модернізація, що відбувалася під впливом західноєвропейських зразків, зокрема робіт Шаслу. Його ідеї щодо зміцнення і перебудови фортифікаційних споруд знайшли відображення й в Київській фортеці.

Французький військовий інженер Шаслу-Лоба почав службу у 1770 р. в королівському артилерійському корпусі й пройшов шлях від сублейтенанта до командувача інженерних військ

Великої армії Наполеона. Він брав активну участь у низці кампаній і відзначився в облогових роботах при завойовуванні французькими військами таких фортець-міст як Данциг, Штральзунд та Кольберг. Шасслу-Лоба також був призначений інспектором фортифікацій та відігравав важливу роль у будівництві оборонних споруд, що вплинуло на розвиток фортифікаційної архітектури.

Під час походу Наполеона на Росію Шасслу займався інженерним забезпеченням битв, зокрема під Смоленськом, що закріпило за ним репутацію одного з найкращих інженерів Франції. (François Chasseloup-Laubat (John, R. E. 1997. p. 267).

Що до збудованих фортець, то необхідно зазначити, що другим золотим періодом фортифікації у Франції після Вобана, вважають двадцять років наполеонівських воєн, з 1796 по 1814 р. (Pradines, S. 2014). В цей період при зведенні фортифікаційних споруд починають активно використовувати методи Монталамбера, що полягали у застосовуванні полігональної, або капонірної системи та системи казематованих берегових фортів з кількома ярусами гармат (Engels, F 1858).

Разом з тим, Шасслу повністю не відкидає використання бастионного фронту, як Монталамбер, він вигідно поєднує бастионний та полігональний фронти. Головним інженерним здобутком Шасслу вважається фортеця Алессандрія (Alessandria) (рис. 1), розташована на місці злиття річок Борміда і Танаро, яка була захоплена військами Наполеона одразу після битви при Маренго, і на той час складалася зі старовинної цитаделі на лівому березі Танаро та міста на протилежному березі, оточеного бастионами. Наполеон, щоб убезпечити володіння Італією, вирішив заснувати за Альпами велике депо – місце, котре могло служити базою для наступальних операцій його армій. Вигідне положення Алессандрії та можливості місцевості дозволили перетворити цю фортецю на те, що можна назвати укріпленим табором, оскільки по завершенню будівництва в ньому можна було вмістити численну армію.

Завдання підготовки проєктів для виконання робіт було довірено генералу Шасслу де Лоба. По завершенню будівництва цитадель стала однією з найкращих фортець Італії на період XIX століття і складалася із бастионних фронтів з відступними фланками, рavelінами та контргардами, з прикритим шляхом та широкими, хоч і не глибокими сухими ровами. У фортеці були добре обладнані казематовані приміщення для гарнізону та достатньо різних боєприпасів та провіанту. На протилежному березі річки Танаро також була збудована бастионна фортеця меншого розміру, що слугувала плацдармом. Цей плацдарм мав стати додатковим простором для маневрів і контр-атак та буферною зоною між фортецею і противником, що дозволило б захисникам вести обстріл ворога з безпечної відстані та перешкоджати його наближенню до основних укріплень. (Сытин, 2014. С. 314-316).

Це приклад нової оборонної системи, що розглядається як цілісне функціонування міста та цитаделі. Цей принцип стане характерним для всіх фортець XIX століття.

Зокрема не можна не згадати французькі укріплення, побудовані в Єгипті, що є одночасно кульмінацією інженерних вишукувань та військового досвіду, розвинутих у другій половині XVIII століття. Фортифікаційні споруди Каїра виняткові, тому що вони не походять з архітектурної спадщини Стародавнього світу. Фортифікаційні споруди Каїра є втіленням так званої «наполеонівської» військової архітектури”.

Зіткнувшись із постійною загрозою з боку англійського флоту, Наполеон Бонапарт вимагав будівництва берегової оборони, яка мала об'єднати в одній споруді порохів і продовольчі склади та приміщення для стрільців. Центральний фортифікаційний комітет запропонував імператору проєкт комплексу башт і редутів. Це були невеликі споруди стандартної конструкції, які можна було б недорого побудувати від одного кінця імперії до іншого, для контролю за узбережжям та кордонами Імперії.

В середині кожної вежі розміщувались казематовані приміщення. Споруда мала бомбозахисне склепіння та була оточена ровом зі звідним мостом. Башта висотою приблизно 9 м складалася з трьох рівнів, у підвалі розміщувались цистерни з водою та харчові склади. Перший поверх відводився для розміщення гарнізону та артилерії. Башти розташовувалися приблизно через кожні 500 м, для забезпечення вогневої підтримки. Увінчання цих башт прикрашено машикулями.

Башти, як правило, використовували для берегової оборони – менша за редут башта, в основному, використовувалась для спостереження за французьким узбережжям, але її вогневу міць можна порівняти зі зменшеною версією берегової батареї (Pradines, S. 2014).

Таким чином, в 1801 р. навколо Каїра французи збудували близько десяти укріплень різного типу, що іменувалися фортами та баштами.

Найстаріші та найважливіші укріплення розташовані по сторонах світу: на півночі – башта Камін, на півдні – форт Мірер, на сході – форт Дюпої та на заході – форт Інституту (Pradines, S. 2014).

Форт Камін (Camín) (1798–1799) за типом влаштування є баштою (рис. 2). Навколо чотириповерхової башти розташовано рів та дерев'яний частокіл. Перший та четвертий поверхи призначалися для рушничної оборони, другий – гарматної, третій поверх був виключно оглядовий, з розташованим довкола стіни башти балконом.

Форт Дюпюї (Dupuy) (1798–1799) призначався для ведення вогню на двох рівнях: високий ярус – на фасах та в центрі, низький – фланки та горжа. Високий ярус включає башту та стіни у вигляді п'ятикутника. В'їзд до форту був під захистом нижнього ярусу форту, виконаного у вигляді бастей на лівому фланзі.

Форт Інституту (l'Institut) (1799–1801) складався із гласису ортогональної форми за яким йшов рів (рис. 3). В центрі знаходилась велика п'ятикутна кам'яна казематована споруда, на лівому фасі якої розташовувалась чотириповерхова оборонна башта. Другий поверх башти був обладнаний гарматними амбразурами, перший, третій та четвертий – рушничними бійницями. З башти мав вестися фланговий та фронтальний вогонь, зокрема для захисту в'їзного вузла форту. Башта з'єднувалась з великою двоповерховою оборонною спорудою, всередині якої знаходилося по вісім бойових казематів на кожному поверсі. Над другим поверхом були надбудовані житлові дерев'яні бараки, що не заважали бойовим позиціям.

Колишня цитадель Куейтбей (Quaitbay) під час захоплення французами 19 липня 1799 р., вже була у напівзруйнованому стані, всього за кілька днів до битви при Абукірі, почалося її поспішне відновлення. Згодом захоплений форт був реконструйований більш капітально та перейменований на Форт Жульєн на честь Томаса Проспера Жулієна. Навколо наявного укріплення була побудована триповерхова кам'яна споруда з казематованими приміщеннями для розміщення гармат у вигляді п'ятикутника. Для фронтального та фланкувального вогню на кутах укріплення знаходились напівбашти.

Під час фортифікаційних робіт лейтенантом П'єром-Франсуа Бушаром було зроблено відкриття світового значення – в стінах колишньої цитаделі було знайдено Розеттський камінь¹.

У березні 1801 р. форт Жульєн був захоплений англо-турецькими військами в результаті дводенного обстрілу. Під час облоги форту було зруйновано південно-західний бастіон форту.

Форт Жульєн був відновлений у 1980-х рр. і офіційно знову відкритий у 1985 р. президентом Єгипту Хосні Мубараком (Starforts.com.)

Схожість планування башт знаходимо й серед нереалізованих проєктів Києво-Печерської фортеці. Одним з таких прикладів є проєкт оборонної башти, пристосованої для утримання 700 осіб арештантів цивільного відомства, 1837 р. (рис. 4). В плані споруда двоповерхова, має двадцять два каземати на кожному поверсі з рушничними бійницями та гарматними амбразурами. З двох сторін башти прибудовані бічні двоповерхові капоніри, на кожному поверсі капоніра в плані показано по сім рушничних бійниць. (РГВИА. Ф. 349, оп. 18).

Також планували побудувати башту для обстрілювання дороги, що вела до Цитаделі, 1837 р. (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1). Вона мала бути з прибудованими напівкапонірами для рушничної оборони аналогічно до французьких башт, за допомогою яких можна було вести фланкувальний вогонь. Також в башті планували розмістити ув'язнених.

В результаті при будівництві нової Києво-Печерської фортеці були збудовані на висотах башти та казарми з прибудованими крилами та капонірами для ведення фланкувального вогню, серед них: Башти №№ 5, 6, Арсенальні майстерні, Північна напівбашта Госпітального укріплення,

Також існує ще один нереалізований план споруди Київської фортеці – план башти для розміщення головного резервуара з водою датованого 1833 р. (рис. 6). (РГВИА. Ф. 349, оп. 18), але дана башта є скоріше прикладом середньовічної фортифікації, ніж наслідують башт, побудованих французами в XVIII столітті. Це пов'язано з тим, що вона мала розміщуватися відокремленою від інших фортифікацій міста і була в плані кругла, без гострих кутів або фланків. Це обмежувало як обстріл, що міг вестись з самої башти попереду неї, так і обмежувало можливості для забезпечення перехресного вогню або захисту сусідніх частин укріплень, що відносить башту до давно застарілого типу фортифікацій.

Також необхідно згадати про таку новаторську для свого часу ідею Шасслу, як казематований редойт, в бічних фасах якого влаштовувались гарматні каземати, що призначалися для перехресного обстрілювання підступів до висхідних частин головного укріплення. Приклад такого

¹ Розеттський камінь – це стела з гранодіориту, на якій викарбувані три версії указу, виданого в 196 р. до н. е. за часів єгипетської династії Птолемей від імені царя Птолемея V Епіфана. Верхній і середній тексти написані відповідно давньоєгипетською мовою ієрогліфічним та демотичним письмом відповідно, а нижній – давньогрецькою. Указ має лише незначні відмінності між трьома версіями, що робить Розеттський камінь ключем до розшифровки єгипетських писемних пам'яток.

розташування можна знайти в нереалізованому проєкті по Київській фортеці за 1869 р., розробленому Е. Тотлебенем (рис. 7) (ЦДІА України. Ф. 1434, оп. 1). На плані показаний казематований редюїт, на правому та лівому флангах якого знаходяться напівкапоніри з випускними арками. Ці арки призначалися для захисту амбразурної стіни від прямого влучання снарядів. Також капонір з випускними арками розташований в передовому укріпленні.

Таким чином, діяльність Франсуа Шасслу-Лоба змінила підхід до проєктування фортифікаційних споруд, вдосконаливши їх захист за допомогою комбінації бастионної та полігональної оборонних систем, з влаштуванням великої кількості артилерійських казематів у баштах, що дозволило створити більш ефективні укріплення, як, наприклад, форти та башти в Каїрі, що мали важливе стратегічне значення для французької армії.

Діяльність Шасслу-Лоба під час наполеонівських війн не лише залишила значний слід у військовій архітектурі Франції, а й вплинула на будову фортифікаційних укріплень в інших частинах Європи, зокрема в Києві.

Його ідеї стали основою для модернізації Київської фортеці у ХІХ столітті, що підтверджено нереалізованими планами споруд фортеці, зокрема роботами Е. Тотлебена.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

РГВИА. Ф. 349, оп. 18.

ЦДІАК України Ф. 1434, оп. 1.

Военная энциклопедия (Сытин, 1911–1915). СПб. : Т-во И.Д. Сытина, 1914. 360 с.

Цастров А. фон. 1834. Руководство к познанию замечательнейших систем и способов укреплений, извлеченное из лучших источников и объясненное 18 чертежами. Санкт-Петербург: Типография Отдельного корпуса внутренней стражи.

Colson, B., Mikaberidze, A. 2023. The Cambridge History of the Napoleonic Wars. Cambridge: Cambridge University Press.

Elting, J. R. 1997. Swords Around A Throne: Napoleon's Grande Armée. USA: Da Capo Press.

Pradines S. Architecture militaire française au Caire, de 1798 à 1801. *OpenEdition Journals*.

URL: <https://journals.openedition.org/anis/1842?lang=en>

(date of access: 17.10.2024).

Starforts.com. URL: <http://www.starforts.com/julien.html>

(date of access: 07.10.2024)

Jomini, H. 1839. «Histoire critique et militaire des guerres de la Révolution, de 1792 à 1801». Brussels: J. B. Petit.

Jomini, H. 2018. «Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric (1827)» (Classic Reprint). London: Forgotten Books.

Olena Datsiuk,
Head of Scientific and Research
Department «History of Fortification»
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

CHASSELOUP-LAUBAT'S IDEAS IN THE DESIGNS OF THE KYIV FORTRESS

The article considers engineering achievements of the French military engineer Chasseloup-Laubat, which provided a major influence on the development of fortification architecture of the late XVII – early XVIII centuries. His influence on the construction of defensive structures in France, on the construction of fortresses in Egypt and Italy, as well as the influence of his ideas on the modernization of the Kyiv fortress are analyzed.

Key words: Chasseloup-Laubat, Kyiv fortress, fortifications in Egypt during the Napoleonic era, Alessandria.

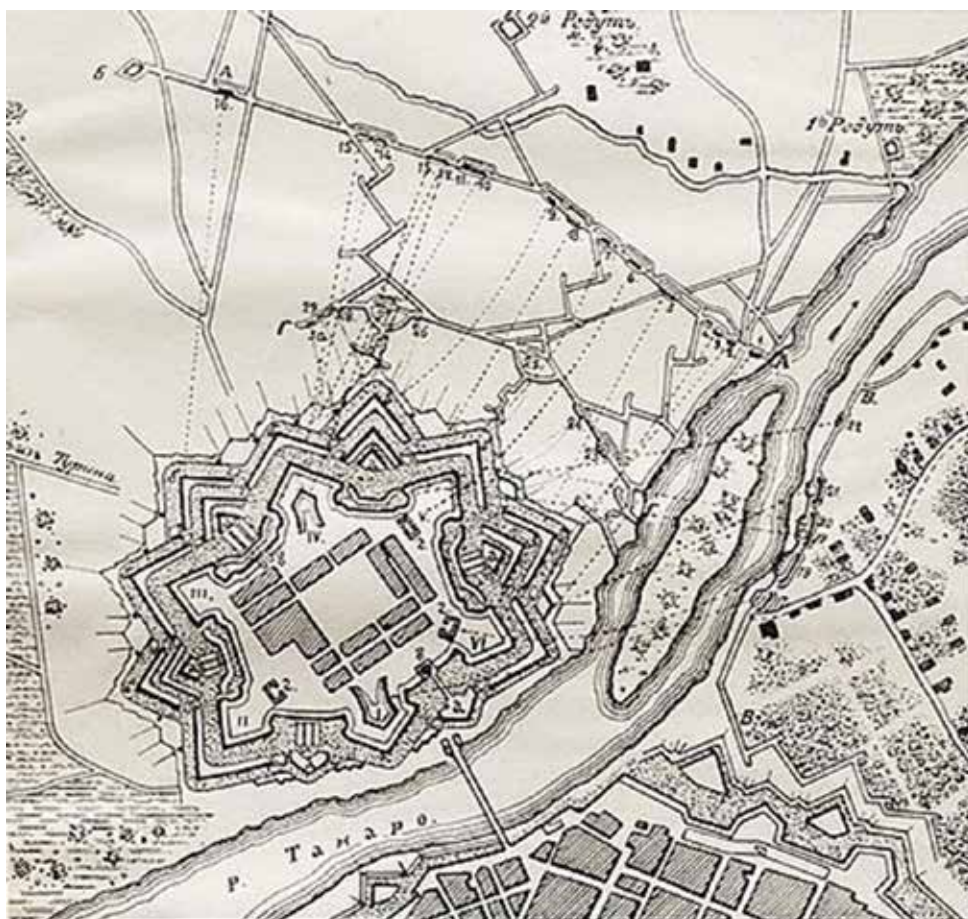

Рис. 1. План фортеці Алессандрія, Італія

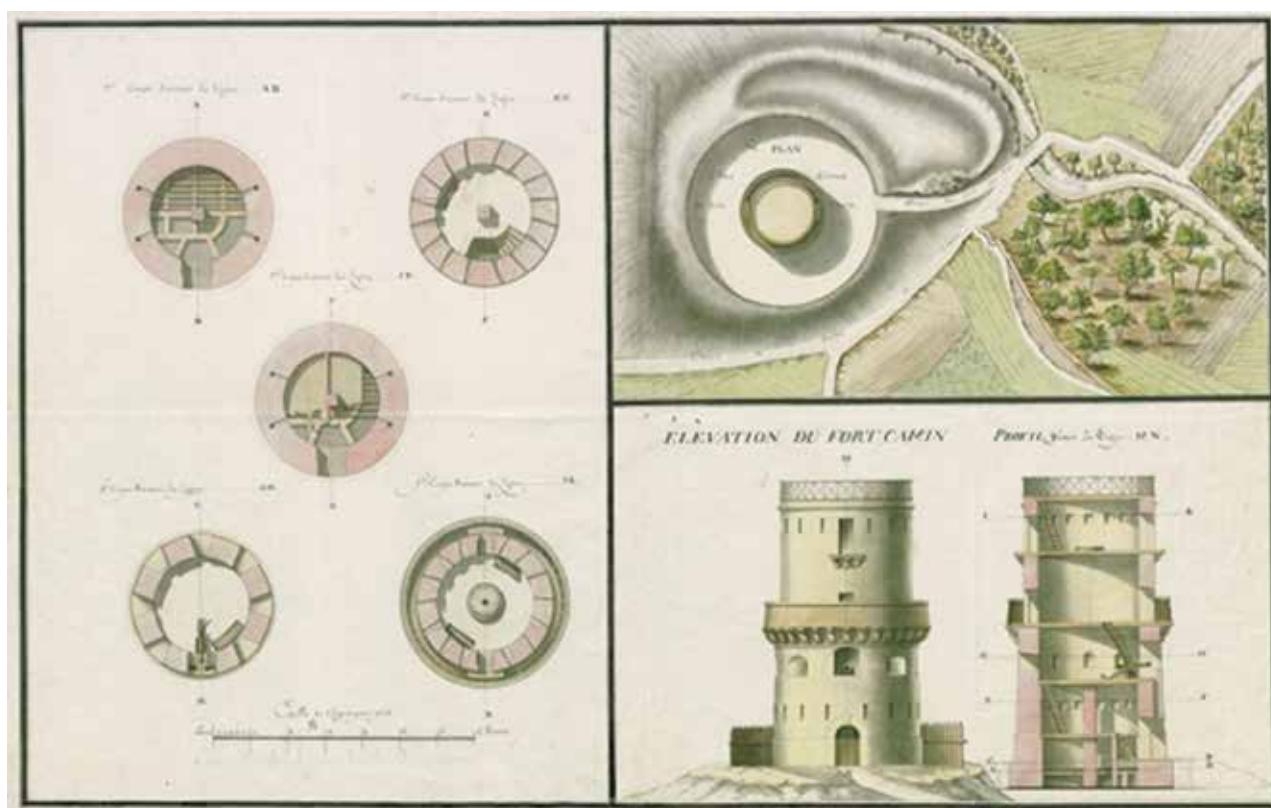

Рис. 2. План форту Камін, Каїр, Єгипет

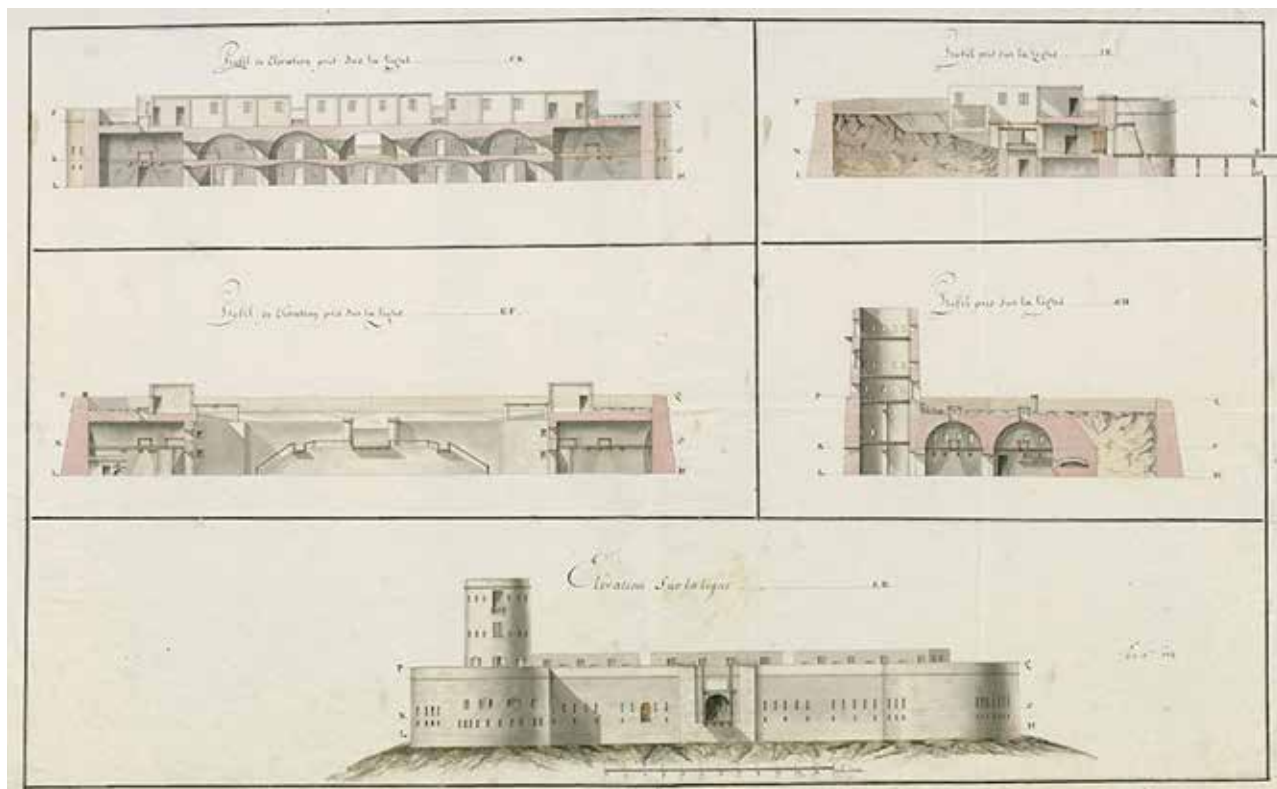

Рис. 3. План форту Інститут (l'Institut), Каїр, Єгипет

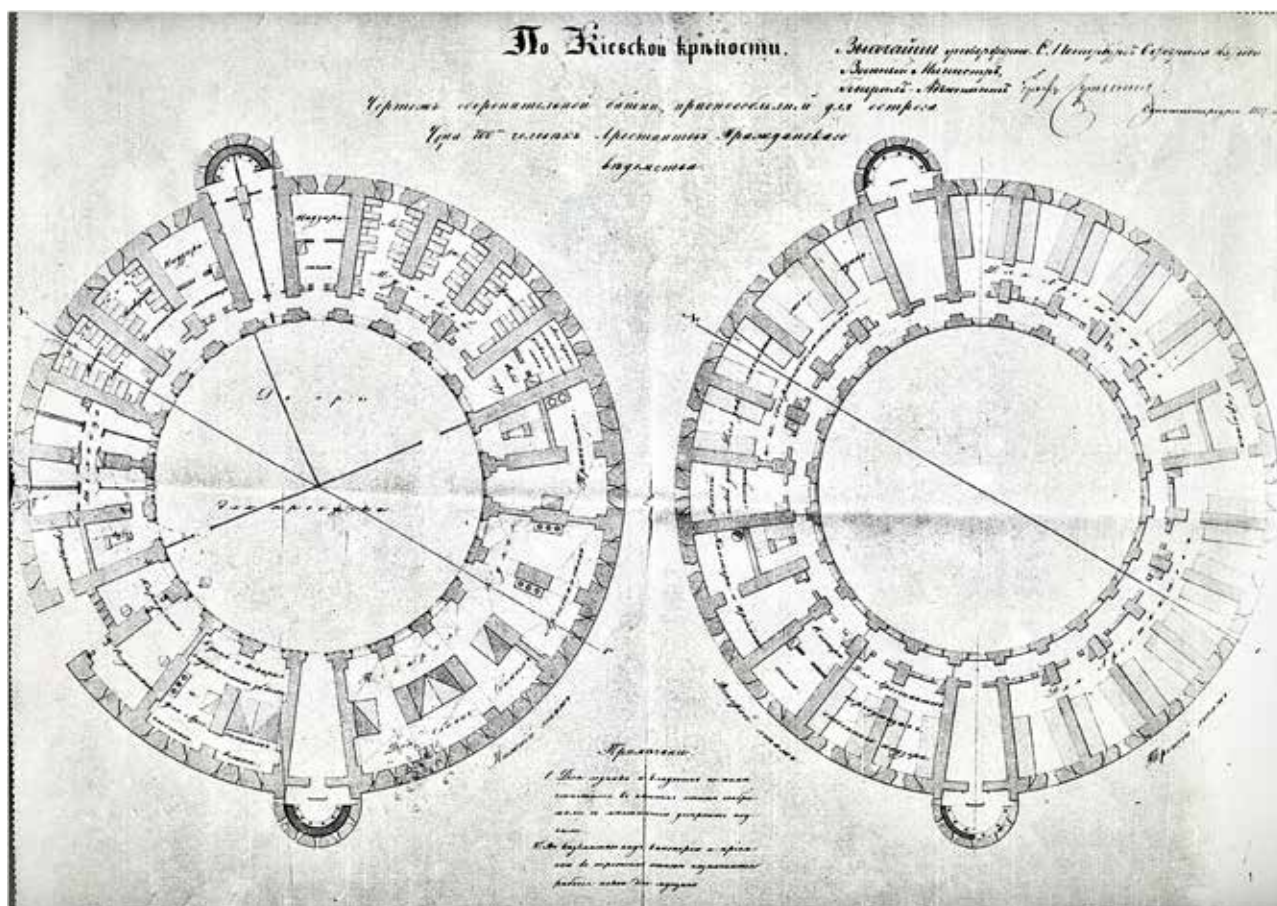

Рис. 4. План Баїши для утримання 700 осіб арештантів цивільного відомства.
Київська фортеця

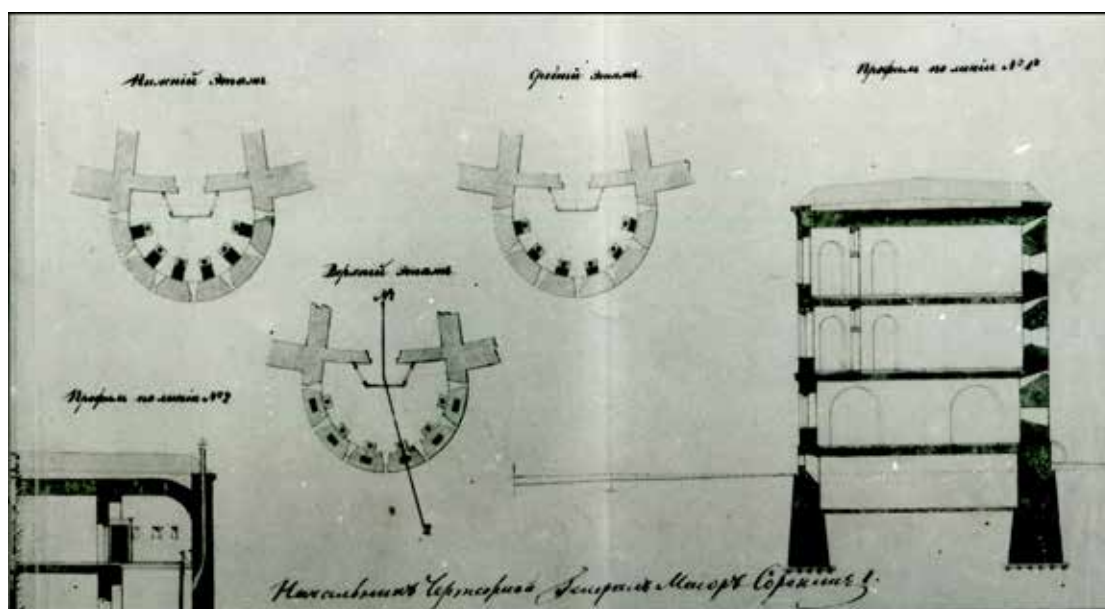
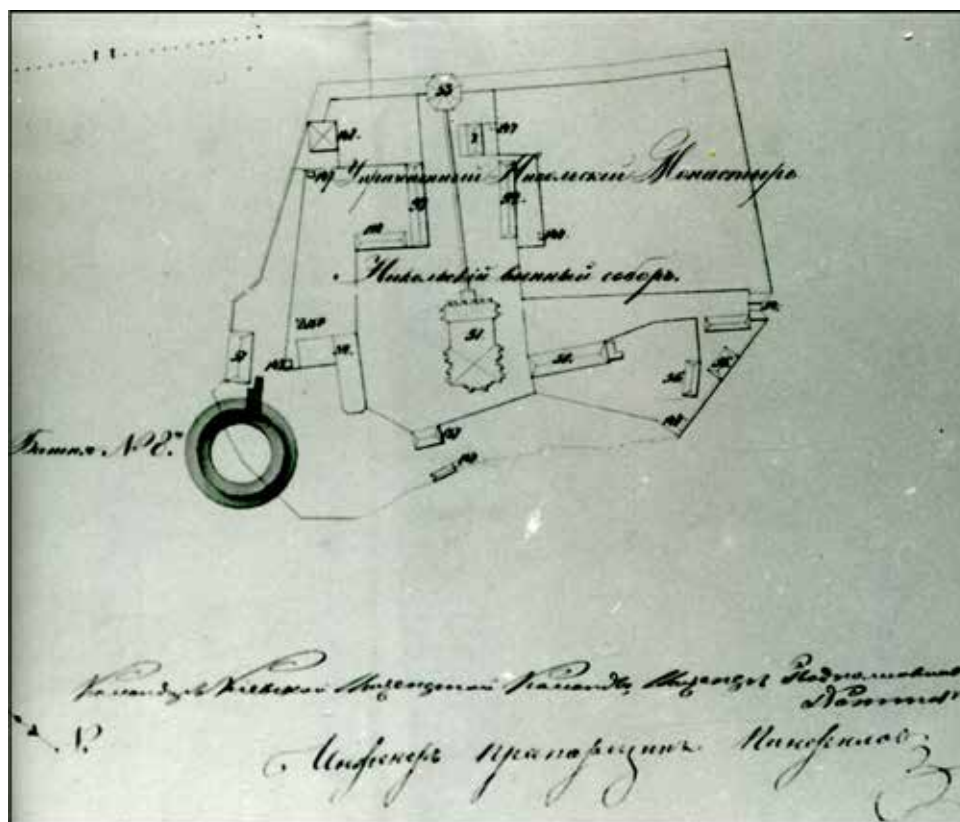

Рис. 5. План Басти № 8 Київської фортеці

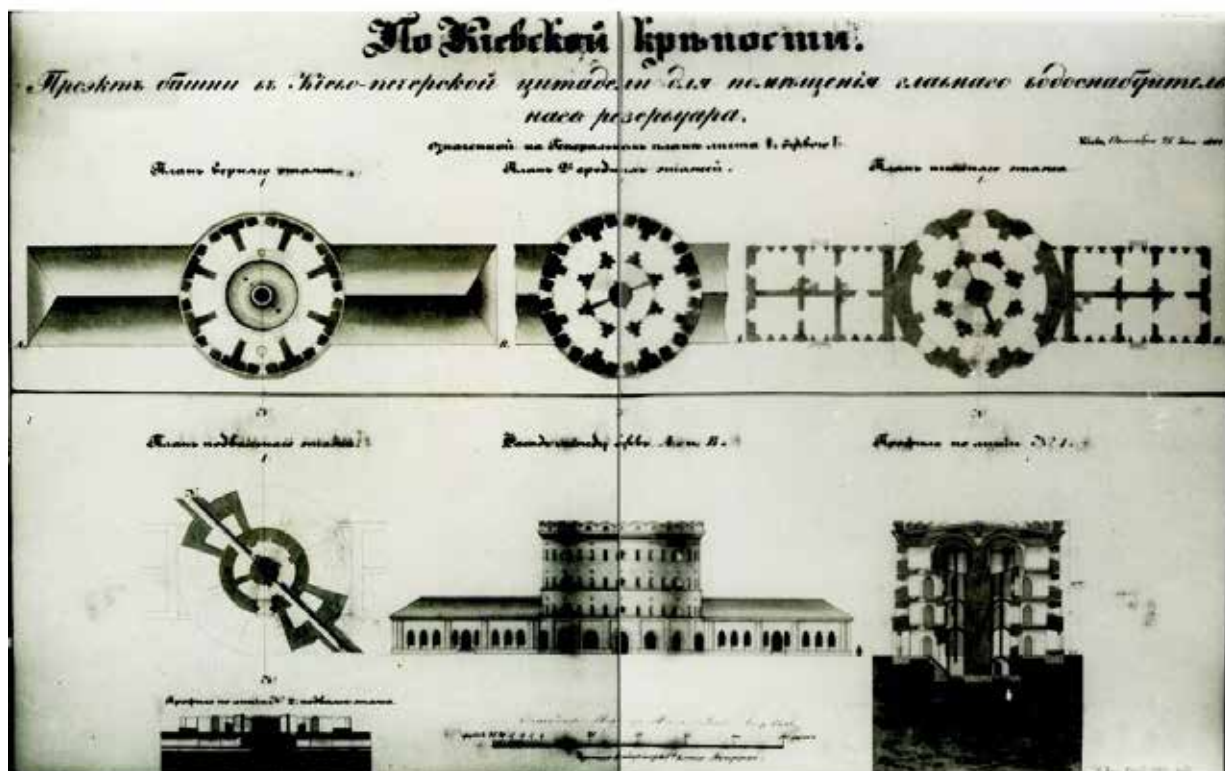

Рис. 6. План башни для розміщення головного резервуара з водою. Київська фортеця

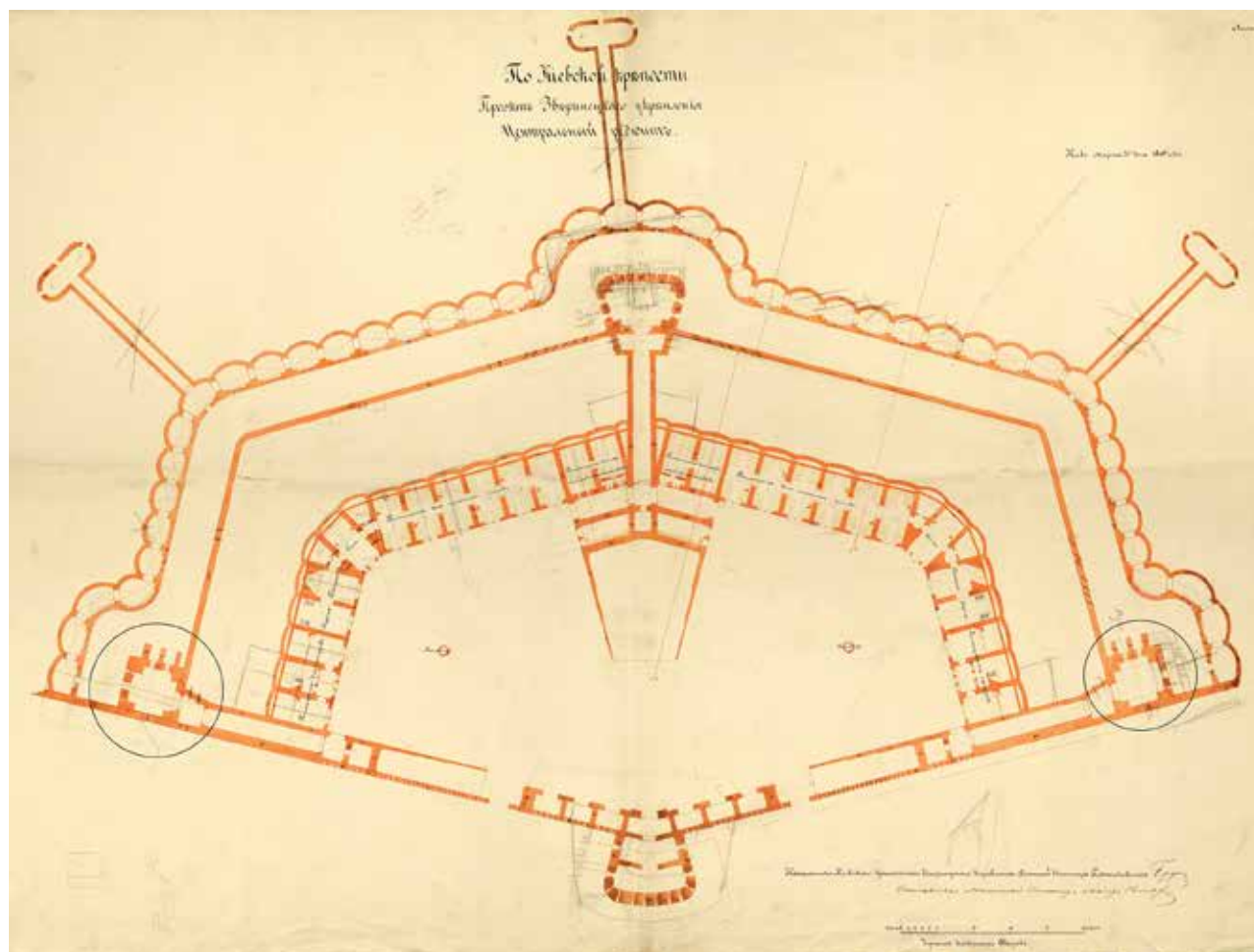

Рис. 7. Редюїт Звіринецького укріплення 1869 р. Київська фортеця

АВСТРІЙСЬКІ УКРІПЛЕННЯ м. ЗАЛІЩИКИ В ХІХ-ХХ СТОЛІТТЯХ: ПРОЕКТИ, РЕАЛІЗАЦІЯ, РОЛЬ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Стаття присвячена укріпленням, побудованим біля м. Заліщики на р. Дністер, в період перебування Галичини в складі Австро-Угорщини під назвою «Королівство Галичина і Лодомерія». Розглянуто історію проектування та появи австрійських укріплень біля міста – нереалізований проект 1835 року, та частково реалізований проект 1854–1855 років. Описано типи укріплень та їх розташування, а також їх сучасний стан. Розглянуто бойові дії періоду Першої світової війни та наступних війн в районі Заліщиків. Стаття продовжує цикл публікацій автора про австрійські укріплення Галичини.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна (Кримська) війна, Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, передмостове укріплення Заліщики, гарнізон, *werk, brückenkopf, тет-де-пон, форт, редут, люнет, батарея*, Перша світова війна, Українсько-польська війна, Польсько-радянська війна.

Тема австрійських укріплень, що були побудовані в ХІХ – на початку ХХ століття в східній частині «Королівства Галичини та Лодомерії», та опинилися на сучасній території України, залишається актуальною для історичних досліджень і ще далека від повного розкриття. Завдяки пошукам різних дослідників, поступово виявляються нові джерела та оприлюднюється інформація, що відкриває завісу над тривалою, більш ніж 100-річною історією розвитку укріплень в Галичині.

Особливе місце в цій історії займають укріплення, зведені довкола м. Заліщики в середині ХІХ століття. Вже відомі проекти ХІХ століття справляють враження своїми масштабами і не виключено, що в архівах ще будуть знайдені інші, досі неопрілюднені проекти. До початку Першої світової війни відбувся фактичний занепад укріплень біля м. Заліщики. Причиною цього стало те, що м. Заліщики не було включено в нову програму модернізації та розбудови системи Дністровського сектору Галицької (Карпатської) лінії укріплень, реалізовану наприкінці ХІХ століття в 1895–1897 рр. Повторилася ця ситуація і з програмою 1912–1914 рр., практична реалізація якої фактично оминула Заліщики. Залишки старих укріплень мали застосування боях Першої світової війни 1914–1918 рр. в тому стані, який вони мали після десятиріч руйнації внаслідок природних та антропогенних факторів. Бурхлива господарська діяльність в 1950–1970 рр. майже довершила знищення більшості старих укріплень. Біля м. Заліщики тепер можна побачити лише декілька споруд з великої кількості збудованих в 1854–1855 роках.

В більшості відомих давніх та сучасних матеріалів, укріплення біля м. Заліщики переважно лише згадуються в переліку інших укріплених пунктів в Галичині та на р. Дністер, а також побіжно фігурують в описах бойових дій (Военно-географическое описание Галиции 1904, с. 57, 63; Австро-Венгрия 1915, с. 129; Белой 1929, с. 37; Зайончковский 1938 т. 1, с. 52, 163; Pawlik 1932, s. 59; Von Steinitz, Brosch 1937/2007, s. 9-10). До теперішнього часу передмостове укріплення біля м. Заліщики детально описане не було. В сучасних дослідженнях згадки про ці укріплення є в статтях Ю. Малєєва (Малєєв 2006, с. 34-35), Т. Піняжка (Піняжко 2008, с. 34; Pinyazhko 2015, s. 207-210), В. Каспрука (Каспрук 2014, с. 154-157) та Л. Войтовича (Войтович 2022, с. 366, 367). Деякі подробиці стосовно проектування та будівництва укріплень в 1854–1855 рр. подані в працях О. Дедика, (Дедик 2013, с. 27) і Т. Ідзіковського (Idzikowski 2014, s. 13-15). В статті Т. Піняжка згадано щодо існування проекту укріпленого табору біля м. Заліщики, датованого 1847 роком (Pinyazhko 2015, s. 208), а в спільній статті Т. Піняжка та М. Бевза (Т. Піняжко, М. Бевз 2022, с. 124-125, 131, рис. 7) згадується нереалізований проект укріплень, датований 1835 роком, та, що особливо важливо – подається архівна схема цього проекту. В статті С. Грабового (Грабовий 2022, с. 123-126) описано сучасний стан з пам'яткоохоронним статусом деяких укріплень під Заліщиками.

В попередній статті автора, присвяченій укріпленням біля м. Заліщики (Ющенко 2012, с. 130-133), було подано загальну історію створення укріплень періоду 1854–1855 рр., короткий опис всього комплексу укріплень, та описано типові фортифікаційні споруди з наведенням планів найбільш збережених. В інших статтях автора, присвячених темі австрійських укріплень в Галичині, укріплення біля Заліщиків лише згадувались (Ющенко 2014а, с. 113-114; Ющенко 2014b, с. 253-259;

Ющенко, Петрик, Піняжко 2019, с. 165; Ющенко, Петрик, Піняжко 2021, с. 10; Ющенко 2022, с. 300; Ющенко 2023, с. 229).

В знайдених архівних матеріалах російської розвідки кінця XIX, початку XX століття, повний опис укріплень м. Заліщики присутній лише в одному матеріалі під назвою «Тет-де-пон у Залещиков», датованому 7 червня 1902 року (за старим стилем) за підписом полковника Генерального штабу Хрістіані (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 1-9).

Метою статті є узагальнення відомої на теперішній час архівної та сучасної інформації стосовно передмостового укріплення біля м. Заліщики, що з'явилася за 12 років після оприлюднення першої статті автора. Зокрема, порівнюються проекти 1835 та 1854-1855 років. Також ця стаття є продовженням авторського дослідження системи австрійських укріплень в Галичині. Стаття базується на історичних, архівних та сучасних джерелах, а також польових дослідженнях автора.

Село Заліщики, відоме ще з XIV-XV століття, виникло в місцевості, де за умовами рельєфу була досить зручна переправа через р. Дністер. Воно було розташоване на великому півострові північного берега р. Дністер, утвореного меандром річища. Берег похило спускався до води, а протилежний південний берег, що круто здіймався над рікою, був прорізаний глибокою долиною невеликого струмка – притоки р. Дністер. Цією долиною починався шлях на Чернівці. В цьому місці вочевидь ще з давніх часів виникла поромна переправа, яка функціонувала до середини XIX століття, коли було побудовано понтонний міст, який розбирався на зимовий період. По р. Дністер проходив кордон між Річчю Посполитою та князівством Молдавія. В XVI-XVII століттях Заліщики неодноразово спустошувались під час татарських набігів та війн з Османською імперією, до складу якої входила Молдавія. В якості укріплення в період XVI-XVIII століть був невеликий чотирикутний замок з баштами на кутах, який у XVIII столітті був перебудований в міську ратушу (повністю зруйнована в 1969 р.). Про існування якихось зовнішніх укріплень по периметру міста наразі достовірних відомостей нема. Статус міста Заліщики отримали з 1750 року, з магдебурзьким правом з 1766-го. З 1772 року, після поділу Річі Посполитою, Галичина відійшла до Австрії, а з приєднанням Буковини зник і міждержавний кордон по р. Дністер. На кількох офіційних австрійських картах кінця XVIII століття міські укріплення не показані (First military survey of the Habsburg Empire 1763-1787, Galizien und Lodomerien, Bukowina, Distrikt Bukowina).

Перша згадка про наявність зовнішніх укріплень відноситься до подій польсько-австрійської кампанії 1809 року, однієї зі складових чисельних «Наполеонівських війн» кінця XVIII – початку XIX століття. В статті польського дослідника Jarosław Dudzinski вони описані так (переклад автора): «Місто було укріплене. За окопами міста стояв генерал Бікінг, маючи до диспозиції чотири роти піхоти та близько половини ескадрону гусар» (Dudzinski Jarosław 2007, s.156). Через р. Дністер в цей період вже існував міст (вірогідно, тимчасовий сезонний), який забезпечував сполучення між Буковиною та Галичиною по напрямку Чернівці – Тернопіль. Для захисту цієї важливої переправи і були потрібні укріплення. Інша згадка про укріплення Заліщик в цей період є в статті Ю. Мочнікова: «Місто було добре укріплено суцільною лінією шанців, обидва фланги яких упиралися у береги Дністра» (Мочніков Ю 2013, с. 16). На чому ґрунтується такий опис укріплень – невідомо, адже джерелом інформації Ю. Мочніков вказує вже процитовану раніше автором статтю Jarosław Dudzinski. З 1809 по 1815 рік частина Галичини (Тернопільський край) разом з м. Заліщики входили до складу Російської імперії, а з 1815 року Заліщики знову повернулися під владу Австрійської імперії.

Перший відомий на даний момент проект будівництва нових серйозних укріплень біля м. Заліщики відноситься до 1835 року. Копію зі схеми цього проекту з ретельно накресленими укріпленнями опублікували М. Бевз і Т. Піняжко в 2022 р. ((Т. Піняжко, М. Бевз 2022, с. 131, рис. 7). Це був один з серії проектів, що почали розробляться австрійськими інженерами з 1830-го року на запит військового командування, для фортифікаційного укріплення території Галичини. Одним з чинників цієї праці був досвід операцій в ході війни 1809 року австрійців проти польської армії в Галичині та оборона Заліщиків. Додатковим фактором стало повстання в Царстві Польському, що розпочалося в 1830 році та тривало до осені 1831-го.

Проект, датований 1835 роком, насамперед цікавий тим, що фактично передбачав створення фортеці достатньо нового для тих часів фортового типу, коли місто не оточувалось суцільною огорожею (валами) бастионного чи полігонального типу, а окремими самостійними укріпленнями, розташованими за околицями міста. Охоплюючи його по великому радіусу (в середньому 3–4 км від умовного центру), укріплення контролювали всі дороги та висоти на підступах до міста, створюючи великий по площі оборонний периметр, в якому могла діяти вже польова армія, а не лише невеликий гарнізон міських укріплень. Діаметр оборонного периметру досягав 8 км.

Проектом 1835 року передбачалось створення 21 окремого укріплення різних типів та розмірів, пронумерованих на схемі №№1-21. Фактично укріплень мало бути більше, адже під №5 показано чотири малі споруди, а ще чотири малі споруди не мають номерів. Нумерація на схемі йде за годинниковою стрілкою, але без врахування положення відносно р. Дністер, починаючись не від річки, а від шосе на Тернопіль. Тому укріплення №№ 1-5, 19 та 21 розташовані на північному (лівому) березі, а укріплення №№ 5 (одне з чотирьох, що мають цей номер) - 18 та 20 - на південному (правому) березі р. Дністер (див. рисунок 1).

На висоті за тодішньою північною околицею міста Заліщики мало бути розташоване центральне укріплення №21, а по периметру міста по обох берегах р. Дністер, на відстані в 3-4 км від центрального укріплення, мали розташовуватися окремі самостійні укріплення. Центральне укріплення мало бути подвійним. Північна його прямокутна частина мала чотири бастіони та казарму посередині. Навпроти куртини північного фронту між двома бастіонами на схемі показано трикутну споруду, що нагадує рavelін. Але оскільки перед нею не показано рів, це скоріше є «плацдармом» - трикутним майданчиком над контрескарпом рову, під прикриттям гласісу. Найкраще на схемі видно промальовку деталей в укріпленні №1, де ці елементи показані саме як плацдарми прикритого шляху, а не ravelіни, відокремлені від поля ровом. Такі плацдарми влаштовувались в більшості фортець XVII-XIX століть в якості елементів так званого «прикритого шляху», який проходив над контрескарпом рову під прикриттям гласісу та утворював передову лінію оборони фортець. На таких плацдармах стояли дозорні пости, збирали піхотний підрозділ для оборони або вилазки за межі укріплення. За потреби на плацдармі могли поставити одну чи декілька гармат. Південна частина укріплення №21 нагадує асиметричний кронверк, звернутий фронтом в бік міста, розташованого нижче по схилу від цих укріплень. Має один бастіон та два півбастіони, з двома плацдармами обабіч бастіону і казармою в центрі. Старий замок знаходився посередині між кронверком укріплення №21 та берегом р. Дністер, таким чином, укріплення №21 було спроектоване або на порожньому місці, або на місці залишків укріплень часів війни 1809 року. Цікавим є той факт, що на картах середини та другої половини XIX століття на місці північної частини цього укріплення показано фільварк, контури прямокутної території якого співпадають з обрисами цієї частини укріплення (Second military survey of the Habsburg Empire (1861-1864), Galicia and Bucovina [B IX a 387]; Third Military Survey (1869-1887), (1:25000); Third Military Survey (1869-1887), (1:75000)).

Укріплення №№1, 4, 7, 10, 14, 15 та 17 представляли собою великі бастіонні форти, пристосовані до кругової оборони. Укріплення №№ 2, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 18 та 19 представляли собою невеликі батареї, люнети та редути, що закривали проміжки між великими фортами. Укріплення №20 показане у вигляді горнверку, прикривало переправу. Укріплення №21 було центральним, воно рівновіддалене від решти укріплень. Під №5 показано відразу чотири окремі малі споруди на кутах оборонної стінки, що спускається від укріплення №4 до р. Дністер, та на південному березу піднімається схилом до укріплення №6. Оборонних стінок на схемі показано п'ять, чотири з яких слугували для перекриття схилу від укріплень до берегу Дністра. Найдовша оборонна стінка спускалась до берегу від укріплення №4 і мала на своїх зламах малі, ймовірно казематовані, споруди. Три з п'яти таких споруд на цій стінці підписані однаковими №5, дві малі не мають номерів. Одна з пронумерованих (центральна) має круглу форму, решта - прямокутні. Друга оборонна стінка піднімалась від берегу Дністра по схилу до малого укріплення №6 (імовірно, люнет або батарея). На березі показано під №5 малу споруду, ще одна - на зламі стіни посередині її довжини, без номеру. Третя оборонна стінка спускалась вниз по схилу від укріплення №18 до берегу Дністра. Четверта оборонна стінка піднімалась від берегу Дністра до укріплення №19. На березі на початку стінки показано малу споруду, без номеру. Найбільш вірогідно, що малі споруди, показані під №5 та без номерів, були блокгаузами для кількох стрільців, з бійницями для рушниць. П'ята оборонна стінка показана в укріпленні №21, вона заміняє східний вал кронверку, оскільки розташована над крутим схилом. Для фланкування підступів до стінки малося три напівкруглі виступи.

Укріплення №1 представляло собою великий форт з шістьма бастіонами, шістьма плацдармами та круглою казармою всередині. Форт розрахований на кругову оборону, мав бути розташований при дорозі на с. Дзвиняч і далі на Тернопіль.

Укріплення №2 та №3 малі, імовірно артилерійські батареї. Мали розташовуватись над схилом байраку між укріпленнями №3 та №4.

Укріплення №4 - великий форт з п'ятьма бастіонами, сімома плацдармами (не лише перед куртинами, але і перед бастіонами). Мав займати трикутну (мисову) гору над с. Добрівляни.

Розрахований на кругову оборону. Видовжений відрог схилу навпроти східного фронту замість трикутного плацдарму зайнятий видовженою спорудою.

Укріплення №5 та №6 описані вище. Укріплення №7 – великий форт з двома бастіонами, двома півбастіонами і двома плацдармами. В тильній частині імовірно оборонний каземат (на схемі неможливо роздивитись). Розрахований на кругову оборону, мав займати рівне підвищене поле східніше с. Репужинці.

Укріплення №8 – батарея або люнет з двома додатковими фланками.

Укріплення №9 – люнет з маленьким плацдармом, який прикривав горжу. Обидва укріплення мали бути розташовані на висоті та її відрозі над дорогою, що вела з с. Репужинці в с. Хрещатик.

Укріплення №10 – форт з чотирма бастіонами, трьома плацдармами та казармою в центрі. Розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку пануючої висоти південно-східніше с. Хрещатик.

Укріплення №11, 12 та 13 – батареї або люнети, розташовані на схилах висот південніше с. Хрещатик, в проміжку між укріпленнями №10 та №14.

Укріплення №14 – форт з п'ятьма бастіонами та чотирма плацдармами. Розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку висоти південніше с. Хрещатик. Разом з укріпленнями №10-13 мав контролювати долину, по якій проходить дорога на Чернівці.

Укріплення №15 – майже аналогічний до №14 форт з п'ятьма бастіонами, чотирма плацдармами та казармою всередині. Розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку висоти північніше с. Йосипівка, на місці повороту сучасної дороги на Городенку.

Укріплення №16 – малий редут шестикутної форми, розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку висоти між с. Звєнїчин та Прилипче, в проміжку між укріпленнями №1 та 17.

Укріплення №17 – великий форт складної форми, зумовленої рельєфом місцевості. Має чотири виразні бастіони та, імовірно, П-подібну казарму в горжі (або два малі півбастіони). Перед південно-східним, південним та південно-західним фронтами форту розташовані плацдарми прихованого шляху, а перед західним і північним фронтами – винесені вниз по схилу оборонні гласіси. Це було зумовлено мертвими зонами на крутих схилах та в долині ручая перед фортом. Розрахований на кругову оборону, мав займати верхівку висоти східніше с. Прилипче, яка панує над селом.

Укріплення №18 – невеликий люнет, що мав бути розташований північніше укріплення №17 та контролювати дорогу з с. Прилипче в с. Кострижівку до переправи через р. Дністро. Від правого фланку люнету до берегу Дністра спускалась оборонна стінка.

Укріплення №19 – невеликий люнет, що мав бути розташований між берегом Дністра і укріпленням №1 та контролювати дорогу з м. Заліщики в с. Зелений Гай. Від лівого фланку люнету до берегу Дністра спускалась оборонна стінка.

Укріплення №20 – передмостове укріплення в форму горнверку з двох півбастіонів, мало захищати міст, наведений в тилу укріплення.

Мостів за схемою 1835 року мало бути наведено чотири – один в сторону с. Кострижівка, другий та третій – паралельно на місці основної переправи з м. Заліщики до с. Хрещатик, та четвертий міст – в сторону с. Репужинці.

Цей проект 1835 року не був реалізований, але Заліщики як місце, де необхідно побудувати укріплений табір, фігурують в планах 1847 року (Pinyazhko 2015, s. 208). Ідея щодо необхідності побудувати в Заліщиках фортецю, знову з'являється в пропозиціях «Центральної фортифікаційної комісії» генерал-квартирмейстра барона Гесса в 1850 році (Von Steinitz 1937/2007, s. 9-10; Піняжко 2008, с. 33; Дедик 2013а, с. 25-27; Pinyazhko 2015, s. 207-210). Через початок Східної (Кримської) війни між Російською та Османською імперіями, що розпочалася в 1853 році, довоєнні плани розбудови укріплень в Галичині довелось переглядати в бік спрощення та спішно втілювати в 1854-1855 роках, коли Австрійська імперія була близька до вступу в війну. Для забезпечення операцій своєї польової 4-ї армії в складі трьох піхотних та одного кавалерійського корпусів, що мала розгорнутися в Галичині, австрійці вирішили створити три укріплені табори – біля Кракова, Перемишля та Заліщиків. І якщо в Кракові вже були нещодавно зведені постійні укріплення, до яких додавалися нові тимчасові, то в решті пунктів розгорнули будівництво з нуля земляних укріплень тимчасового характеру. Найбільшими за цим проектом мали бути укріплення, зведені довкола м. Перемишль та м. Заліщики. Довкола обох міст мали побудувати мережу польових укріплень, які утворювали досить значний оборонний периметр. Всередині такого периметру могла розташуватися чимала армія, розквартирована в польових таборах та самому місті. Вибір місць для розташування укріплених таборів був зумовлений наявністю переправ, що знаходилися

в обох містах (р. Сян в Перемишлі, р. Дністер в Заліщиках). Контроль над цими переправами давав можливість військам вільно маневрувати на обох берегах річок Сян та Дністер. Задача для Заліщиків була сформульована, як утворення подвійного плацдарму (нім. *doppelten brückenkopf*) з укріпленим табором на переправі через Дністер (Brinner 1881, s. 459, 477; Idzikowski 2014, s. 13).

Крім вищевказаних місць, для забезпечення переправ через Дністер додатково укріплювались підходи до мостів біля Розвадову і Сівки-Мартинову, але кількість укріплень та оборонні периметри були суттєво меншими, і призначалися лише для оборони мостової переправи і прилеглої невеликої території. У Львові на додачу до збудованих, але незакінчених постійних укріплень Цитаделі, мали звести невеликий укріплений табір (Дедик 2013а, с. 33; Idzikowski 2014, s. 13-15).

Основним джерелом інформації щодо проекту укріплень довкола м. Заліщики є історична картосхема з військового архіву Австрії, під назвою «Uebersichts Plan», датована 20 липня 1855 року, опублікована на інтернет-порталі «Центр міської історії» (<https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34509>) (див. рисунок 2).

Довкола м. Заліщики було заплановано побудувати:

- три великі укріплення, позначені на схемі літерами «А», «В» і «С»;
- 38 редутів під номерами від №1 до №38, які створювали головну лінію оборони;
- три додаткові редуту без номерів;
- три комплекси житлових казарм (бараків) – один окремо, два в середині оточених оборонним валом (чи стінкою) периметрів для табору (т.зв. «ядро», нім. *puau*);
- один комплекс складів;
- два оборонні вали або стінки на схилах до р. Дністер, з трьома редутами на кутах, або спорудами іншого типу на одному валу, та чотирма на другому;
- три мостові переправи (кожна на понтонах).

Укріплення на плані показані умовними знаками (колами різного діаметру та кольору), які не відображають реальні обриси споруд, на відміну від плану 1835 року. Червоним кольором показано укріплення, що були побудовані або будувалися на момент складання плану. Жовтим – запроєктовані, але ще не побудовані укріплення.

Комплекс укріплень довкола м. Заліщики поділявся на дві частини, відповідно до свого розташування на північному (лівому) та південному (правому) берегах р. Дністер. Нумерація редутів йшла за годинниковою стрілкою, починаючись від р. Дністер. Більшість редутів розташовувалась в полях на вододілах між байраками та долинами приток Дністра, решта – над схилами долин приток та р. Дністер.

Північна частина складалась з редутів №№1-14, які починались над берегом р. Дністер біля с. Печорна (редуту №1 та №2), далі тягнулись в одну лінію полями в сторону с. Дзвінч, неподалік якого редуту №6 та 7 блокували шосе на Тернопіль. Далі проходили південніше села майже до західної околиці с. Бедриківці, звідки повертали до берегу р. Дністер (редуту №13 та 14). Фланги позиції посилювались шляхом розташування додаткового редуту. Так, редут №1 блокував вихід з с. Печорна на схід, в обхід редуту №2. А редут №13 був навпаки винесений вперед перед лінією оборони, блокуючи шлях з с. Касперівці.

Велике «ядро» (*puau*) з казармами в центрі та, імовірно, складськими бараками або конюшнями в лівій частині, мало розташовуватись на високому плато в трикутнику між м. Заліщики, с. Добрівляни і Тернопільським шосе. Між цим «ядром» та редутом №1 мав бути розташований один додатковий редут, другий додатковий редут (обидва на схемі - без номеру, жовтим кольором) мав бути розташований на трикутному мисі між «ядром» та с. Добрівляни. Проходи між «ядром» та берегами р. Дністер мали блокувати два оборонні вали (або стінки), які не підходили впритул до валу «ядра». Західний вал (стінка) мав розташовуватись між Тернопільським шосе і берегом Дністра, складався з двох секцій і мав три оборонні споруди (імовірно, невеликі башти, блокгаузи або бастіони). Східний вал (стінка) мав йти майже від валу «ядра» через с. Добровляни до берегу Дністра. Складався з шести секцій і мав чотири оборонні споруди на кутах.

Південна частина складалась з редутів №№15-38, які починались на висоті над урвищем берегу Дністра навпроти с. Добровляни, йшли до східної околиці с. Репужинці, проходили південніше с. Хрещатик і Звенячин, далі йшли полями південніше та західніше с. Прилипче і закінчувались редутом №38 над урвищем берегу Дністра навпроти с. Печорна. На висоті північно-західніше с. Звенячин мало розташовуватись друге «ядро» (*puau*) з казармами в центрі та імовірно складськими бараками або конюшнями в правій частині. Між «ядром» та долиною р. Хрещатик, північніше

редуту №26 мав бути розташований додатковий редут (без номеру, на схемі жовтим кольором). Ще одна група казарм показана біля південної околиці с. Хрещатик, без оборонного периметру, як в «ядрах», ймовірно тому що вони мали бути розташовані майже впритул до редуту №24. Також в південній частині мав розташовуватися комплекс будівель складів, під прикриттям групи редутів №№15-20.

Три укріплення, показані на схемі великими жовтими позначками та підписані літерами «А», «В» та «С», в експлікації до плану названі фортами. Винесені перед головною лінією оборони, ці форти мали суттєво посилювати підступи з південного сходу. Форт «А» мав контролювати поля між с. Репужинці, Кулівці, Василів та Чуньків, форти «В» та «С» мали контролювати шосе на Чернівці та поля обабіч нього між с. Чуньків, Кадубівці, Хрещатик і Звенячин.

Радіус від умовного центру досягав 4-6 км. Діаметр оборонного периметру досягав 9 км з півночі на південь від збудованих редутів. З урахуванням не побудованих літерних фортів діаметр досягав 11 км. Порівняно з проектом 1835 року, відбулось розширення оборонного периметру, насамперед в північній частині. Лінія редутів мала проходити в 1-2 км далі від лінії, на якій мали бути розташовані укріплення 1835 року. В південній частині редуту №№15-30 розташовувались переважно на тих же місцях (або близько), де планувались укріплення 1835 року. Редуту №№31-38 були винесені до 1,5 км далі від гребню висоти, на якій планували розташувати укріплення в 1835 році. Невідомо, наскільки були використані проекти 1835 та 1847 рр. при розробці проекту 1854 року, але оскільки реалізовані укріплення досить сильно відрізнялися розмірами від фортів проекту 1835 року, не дивно, що розташування укріплень на місцевості співпало лише частково. Адже тактичні задачі оборони конкретних ділянок місцевості вирішувались іншим способом – значною кількістю невеликих редутів, а не кількома великими фортами з додатковими укріпленнями в проміжках. Дистанція між сусідніми редутами переважно складала 700-800 м, окремі – на відстані 500 м, та 1 км і більше.

Будували укріплення сапери 9-ї та 23-ї саперних рот, які вирушили з Клостенбургу та Праги і прибули до Заліщиків 6-8 серпня 1854 року. Оскільки Заліщики були найближчим до російського кордону укріпленням, будівництво велося прискореними темпами. Саперам для виконання робіт придали від 800 до 1000 піхотинців та залучили по 50 цивільних робітників. 23-я саперна рота під командування капітана Дьоблера (Hauptmann Döbler) вела роботи на «об'єктах № 4 і 5». «Об'єкт №4» був групою з чотирьох дерев'яних житлових казарм (бараків), які мали розташовуватись на висоті біля південної околиці с. Хрещатик, та дорогою, що мала вести від переправи на р. Дністер до цих бараків і далі на плато до редутів. «Об'єкт №5» був групою редутів з №15 до №25 включно, що розташовувались в полях і над Дністром між с. Хрещатик та Репужинці. 9-та рота під командуванням капітана Велшана ((Hauptmann Welschan) вела роботи на «об'єкті № 6» - групи з чотирьох дерев'яних житлових казарм (бараків), які мали розташовуватись на висоті над північно-західною околицею с. Звенячин, та редутів №№ 26, 29, 31-34, 37 і 38 (Brinner 1881, s. 460, 477).

Оскільки інформація уривчаста, можна лише припустити, що «Об'єкти №1, 2 та 3» охоплювали північну сторону укріплень – редуту №№1-14 та північне «ядро» з комплексом казарм, а також оборонні вали на берегах Дністра. Імовірно, їх будівництво було віднесене на 1855 рік, оскільки в описі робіт за 1854 рік згадки про них відсутні, як і про окремі редуту південної частини укріплень, що вочевидь теж мали бути зведені пізніше. Непрямо це підтверджується згадкою про те, що в редутах північної частини не були побудовані блокгаузи та палісади і ровах, а отже, ці редуту були збудовані пізніше (Idzikowski 2014, с. 14).

В усіх випадках, зокрема і біля м. Заліщики, основним зразком фортифікаційної споруди (окремого укріплення) були типові австрійські багатогранні редуту симетричної форми. В австрійській термінології такі споруди називались «Feld schanz», також паралельно використовувався термін «Werk». Фельдшанці ділилися на I, II та III класи в залежності від діаметру (110, 84 та 60 м), відповідно відрізнялась і кількість кутів та фасів. Вал мав барбети для гармат на кутах фасів, між ними розташовувались банкету для піхоти. В середині споруди мав знаходитися дерев'яний блокгауз-казарма місткістю від 60 до 100 солдатів (розмір залежав від класу споруди). В кожній споруді могло бути розташовано від 3 до 20 гармат, в залежності від розміру споруди та барбетів, але найчастіше на озброєнні було 3-4 гармати та 1-3 гаубиці. Гарнізон становив від 100 до 150 (за іншими даними до 300) піхотинців, та артилеристи по кількості потрібної обслуги для встановлених гармат. Споруду оточував рів, вздовж контрескарпу якого мав встановлюватись палісад (Idzikowski 2014, с. 18-25).

Біля Заліщиків в майбутньому передбачалось створення постійних укріплень замість тимчасових, тому в 1854 р. редуту почали будувати відразу з перспективою їх модернізації. Через це як мінімум частина редутів досягали показників I класу - вал товщиною від 6 до 8 м, висотою

від 2,5 до 6 м, глибокі та широкі рови. На плані по розмірах позначок редутів видно, що вони були різного розміру, підтверджується це і візуальним порівнянням розмірів залишків редутів та їх слідів в полях.

В середині кожного редуту мав бути збудований житловий блокгауз-казарма хрестоподібної форми, розрахований в тому числі і на проживання в них взимку. Також в кожному редуті повинні були звести захищений (бліндований) пороховий льох. В ровах та в тильній частині редутів було зведено частокіл (палісад). Крім редутів і споруд в них, сапери побудували також казарми, вочевидь мова йде про ті казарми, що показані на плані всередині «ядер». Казарми мали довжину 95 м, ширину 11 м, висоту 2,8 м, кожна була розрахована на розміщення 4 офіцерів і 500 солдат. Вони були покриті гонтом, мали підлогу, стіни обшили дошками. Оскільки ці казарми також призначалися для проживання в них взимку, кожна з них була обладнана 8 великими і 4 меншими печами, димові труби яких були муровані з будового каменю та кладки з цегли. Окрім цих казарм, на кожній ділянці було збудовано 4 кухні та вартівні, а також 2 криті вбиральні (Brinner 1881, s. 477-478).

В 1855 році будівництво укріплень продовжилось силами тих же 9-ї та 23-ї саперних рот, які в результаті реформи наприкінці 1854 року стали 3-ю та 4-ю ротами 6-го саперного батальйону. До середини 1855 року було зведено всі 38 «номерних» редутів (за Brinner – близько 40 укріплень (Werken), за Fidler – 38), які були поєднані між собою шляхами для переміщення артилерії, припасів та військ. Для тої частини військ, які не могли поміститися в блокгаузах в середині укріплень, було побудовано казарми, шпиталь, різноманітні склади. Також для артилерії, призначеної для озброєння укріплень (понад 300 гармат), було побудовано склади боєприпасів, лабораторії та інші споруди (Brinner 1881, s. 490, 502-503; Fidler 1881, s. 353-354). Фактично ж в 1855 році для озброєння редутів було зібрано 110 гармат та 23 гаубиці. В кожному редуті мало стояти по 2-4 гармати (крім одного, де мала бути 1 гармата), та в 21 редуті мали додатково розташовуватись по 1 гаубиці (ще в одному редуті – 2 гаубиці). Але це озброєння не встановлювалось в редутах, а було зібране в артилерійських складах в Заліщиках. 28-29 червня 1855 року Заліщики відвідав австрійський імператор Франц-Йосиф I та оглянув укріплення (Idzikowski 2014, с. 14-15, Дедик 2013а, с. 27).

Повністю весь комплекс укріплень не був побудований, оскільки вже в другій половині 1855 року ризик участі Австрійської Імперії у війні впав настільки, що війська, розташовані в Галичині, були виведені та значна частина вояків взагалі демобілізована. Тоді ж отримали наказ згорнути будівельні роботи і саперні роти. Тому форти «А», «В» та «С», додаткові редуты без номерів та оборонні вали (стінки) на берегах Дністра не побудували. Під питанням залишається, чи був побудований комплекс будівель північного «ядра». На карті видання 1855 року, на якій показано також і укріплення біля м. Заліщики, на місці південного «ядра» біля с. Звенячин показано контур ймовірно укріплення, та показано будівлі на місці комплексу казарм на південній околиці с. Хрепцатик. (Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien...1855). Але на цьому місці сліди від рову та валу на супутникових знімках не простежуються, на відміну від решти редутів, тож показаний на карті контур ймовірно був стінкою чи огорожею, а не ровом та насипним валом. На місці ж північного «ядра» нема жодних позначок. На топографічній карті видання 1864–1867 рр. в цих місцях вже нічого не показано, лише ями на поверхні, але всі 38 редутів промальовані детально, хоча і не відображають точно їх форму. Скоріше за все, до середини 1860-х років дерев'яні будівлі (склади та казарми), що не мали догляду, вже прийшли в непридатний стан, розвалилися або були розібрані (Second military survey of the Habsburg Empire, 1861–1864).

Після 1855 року Заліщики надовго випадають з програм фортифікаційного розвитку лінії Дністра. Не виключено, що в ході розробки проектів в 1868–1890 рр. для Заліщиків було створено план модернізації старих укріплень, або побудову нових, але на теперішній час такі матеріали ще не виявлені. Проте є згадки про оновлення укріплень біля Заліщиків в російських розвідувальних зведеннях періоду 1902–1914 рр. Так, в них вказано, що в проекті 1895 р. розбудови лінії укріплень по р. Дністер, передбачалось спорудити в Заліщиках передмостове укріплення: «...повинен був бути споруджений тет-де-пон з багатьох укріплень, за допомоги реставрування старих укріплень 1854-1855 рр.» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 1). В 1899 році російська розвідка отримала інформацію про будівництво «8 укріплень польового профілю на лівому березі р. Дністер по лінії АВ», дугою від с. Печорна до с. Добрівляни (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 2) (див. рисунок 3). Лівий фланг нової позиції мав починатися між старими редутами №1 та №2, а правий фланг мав вийти на трикутний мис гори над с. Добрівляни. Таким чином, мали прикриватися підходи до м. Заліщики з півночі по лінії, на якій за проектом 1835 року мали розташовуватися форти, та де за проектом 1854 року мали

бути розташовані додаткові редутути, що не були побудовані. Решта старих редутів 1854–1855 рр., які ще існували на той час, мали бути приведені в придатний для оборони стан. Станом на 1902 рік російська розвідка мала інформацію, що біля м. Заліщики «...тет-де-пон складається з 28 старих укріплень польового профілю, з яких 4 укріплення розташовані на лівому березі, а 24 – на правому березі Дністра... Всі укріплення представляють собою шестисторонні відкриті люнети» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 1). Стосовно нових польових укріплень, які згадувались в 1899 році, достовірної інформації в 1902 році російська розвідка не мала та згадує, що «...цілком імовірно, що на цьому березі... збудовані ще укріплення». За оцінкою розвідки, в 24 старих редутах можна було встановити 113 гармат, по кількості виявлених в укріпленнях барбетів (ще в 4 редутах барбетів для гармат не було). В більшості редутів було виявлено по 5 барбетів, в частині – по 4. Габарити редутів в 1902 році усереднено виглядали так: довжина лінії вогню від 190 до 360 кроків, висота брустверу від 2 до 4 м, товщина брустверу – 4–6 м, глибина рову – 2–3 м, ширина по дну – 7–10 м (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 3–4). На підставі цього опису була дана довідка про стан укріплень біля Заліщиків в книзі «Военно-географическое описание Галиции», виданій в 1904 році: «В Заліщиках – тет-де-пон з 28 старих польових укріплень, з яких 4 на лівому, а решта на правому березі. Всі укріплення представляють шестикутні люнети. Висота брустверу 2–3 метри, товщина 5–6 метрів. Лише три призначені виключно для піхоти, решта всі мають барбету (по 4–5). Всі укріплення засіяні, з них п'ять (№№6, 7, 17, 25, 26) зіпсовані дуже сильно, шість (№№2, 8, 18, 20, 21, 24) лише трохи, а решта утримується добре. До останніх відносяться всі 4 укріплення лівого берегу» (Военно-географическое описание Галиции 1904, с.63).

Завдяки цим даним російської розвідки (якщо вони достовірні), маємо розуміння, що в 1902 році з 38 редутів побудови 1854–1855 рр. лишалось 28. Північна частина старого комплексу укріплень була суттєво знищена, адже з 14 редутів залишалось лише 4. За схемою, наведеною в описі полковника Христіані (див. рисунок 3), зрозуміло, що на північній стороні залишилися редутути №1, 2, 13 та 14 за австрійською оригінальною нумерацією (№№1–4 за російською схемою). Всі ці редутути розташовувались над схилами Дністра. Решта редутів, що розташовувались в орних полях, були повністю зриті та їх місця використовувались для ведення сільського господарства. Вочевидь, це було пов'язане з тим, що редутути були побудовані на приватних землях, взятих в оренду або тимчасово конфіскованими на державні потреби у власників, а після завершення будівництва укріплень в 1855 році, за якийсь час повернутих власникам. Редутути займали великі площі орної землі, тому нічого дивного, що власники землі постаралися ліквідувати споруди, які заважали. Варто відзначити, що це відбулось переважно на «галицькій» стороні Дністра. На «буковинській» стороні більшість редутів станом на 1902 рік залишалась в придатному для використання стані. Практично в усіх редутах внутрішня частина була розорана та засаджена сільськогосподарськими культурами, а в частині засіяно навіть поверхні барбетів, брустверів та дно рову. Виключення складали три редутути – №16 (№6 за російською схемою), в рову та подвір'ї якого видобували каміння, що спотворило редут, а також редутути №27 (№17 за російською схемою) та №35 (№25 за російською схемою), які були майже повністю зриті та розорані (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 4–9).

Програма розвитку укріплень лінії Дністра, що розпочалася в 1895 році і тривала до початку ХХ століття, за якою було суттєво розвинуто старі та розбудовано нові укріплення в Миколаєві-Розвадові та в Галичі, Заліщиків не торкнулась. Старі редутути не були перебудовані в сучасніші редутути або батареї (як в Миколаєві-Розвадові), не були зведені і нові укріплення. Більше того – залізничний міст в Заліщиках залишився єдиним залізничним мостом через р. Дністер в Галичині, для оборони якого не побудували цегляні блокгаузи. Вочевидь, австрійське військове командування на зламі століть вирішило, що Заліщики розташовані надто близько до російського кордону (36–40 км по прямій до р. Збруч, 24 км по прямій до кордону в районі с. Онут), тому російська кавалерія зможе протягом 1–2 діб досягнути міста, що унеможливить ефективну оборону самого міста, та проведення розгортання військ в його районі. Таким чином, якщо в 1854–1855 рр. Заліщики вважались важливим стратегічним пунктом, то до 1914 року їх значення впало навіть нижче оперативного. Це не дивно, адже з початку ХХ століття фінансування на потреби фортифікаційного забезпечення Галичини в пріоритетах вищого австрійського командування знаходилося на останньому місці, порівняно з іншими регіонами імперії (Baczkowski 2002, s. 114). Ситуація дещо змінилась в період Балканської кризи 1912–1913 рр., коли пішло фінансування на розвиток укріплень по р. Дністер, в тому числі передбачено побудову передмостових укріплень в Заліщиках. Але по факту все звелось до того, що напередодні Першої світової війни в Заліщиках планували звести тимчасові польові укріплення для охорони підходів до переправ (Baczkowski 2002, s. 116, 117, 119).

Напередодні та на початку Першої світової війни російська розвідка про Заліщики та укріплення біля них мала досить розпливчасті уявлення, причому укріплення південної сторони взагалі не згадувались. Так, станом на 1 січня 1914 року (за старим стилем), російська розвідка давала такий опис: «В теперішній час, по агентурним відомостям, є лише два старих укріплення південно-східніше с. Журавка, що вже не відповідають сучасним вимогам (примітка автора: мова йде про редути №13 та 14 за австрійською нумерацією). Австрійцями вже зроблені підготовчі роботи по вибору місць нових укріплень, позначені особливими стовпчиками, положення яких цілком відповідає найбільш раціональному плану оборони переправи» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3902, Укрепления в Галиции. Линия реки Днестра, с. 15-16).

Станом на 20 липня 1914 року (за старим стилем) дано інший опис: «Дуже вигідний пункт для здійснення відступальної переправи, оскільки Дністер робить тут різке коліно в бік австрійців, утворюючи півострів в 4 версти довжини та 2 версти ширини. Є залізничний та шосейний мости... Хорду утвореної р. Дністер дуги замикають два старі укріплення, які будуть зайняті батальйоном (4 роти), що охороняє мости» (РГВИА 1914, фонд №2003, опись №1, дело №1708, Краткая записка об австрийских укреплениях в Галиции, с. 23-24).

Наскільки австрійці встигли розбудувати заплановані польові укріплення біля Заліщиків з моменту оголошення війни до виходу російських військ до міста, достовірно невідомо. Єдиний знайдений опис характеризує їх так: «Фортифікації Заліщиків служили виключно для забезпечення мостів на Дністрі. На північному березі це була стрілецька траншея, яка закривала доступ до міста, з укриттями та перешкодами з колючого дроту. На південному березі також утримано старі земляні споруди, відповідно розбудовані та прикриті перешкодами. Гарнізон складали 4 роти охорони мостів, озброєні 4 гарматами калібром 9 см» (Pawlik 1932, s.65). Додана до опису схема (див. рисунок 4) показує, що північна позиція приблизно відповідає лінії АВ, яку показано в російському описі 1902 року, але проходить дещо ближче до міста. Південна позиція, яка мала спиратися на старі редути 1854-1855 рр., не охоплювала їх всі. Попри умовність схеми, по контурам зрозуміло, що планувалось використати лише редути №№22-29, можливо ще редути №23 та №30 з огляду на рельєф.

Бої.

В роки Першої світової війни лінія фронту через Заліщики проходила неодноразово. Вперше фронт пройшов через місто в 1914 р. без боїв. Основні битви відбувались північніше Дністра, і фронт видко посунувся на захід та опинився біля Львова, коли в Заліщиках ще залишався гарнізон. Росіяни лишили північніше міста лише підрозділи прикриття, які не атакували Заліщики. Отримавши наказ на відступ, гарнізон спочатку відступив на південний берег, підірвавши мости, а потім рушив в бік м. Коломия. Їх переслідувала кавалерія «Дністровського загону» росіян, що діяла на південному березі р. Дністер (Зайончковский 1938 т. 1, с. 208; Pawlik 1932, s. 303-304). Наприкінці зими-на початку весни 1915 року бої повернулися до Заліщиків та йшли періодично в березні-квітні, але в той час в районі кордону Буковини та Галичини діяли окремі невеликі загони та підрозділи, не утворюючи сталої лінії фронту. Лінія фронту утворилась лише на початку квітня і на деякий час встановилась південніше міста. Росіяни тримали оборону перед Заліщиками, використавши принаймні частину старих редути. Російський плацдарм був взятий австрійцями штурмом 9 травня 1915 року (http://www.stahlgewitter.com/15_05_09.htm), але самі Заліщики вони не зайняли і внаслідок контратак росіян австрійців майже відразу відкинули від Дністра до р. Прут, де фронт зупинився до початку червня. Австрійські війська повторно атакували з рубежу р. Прут та 10-11 червня перетнули Дністер і повернули Заліщики. (Glaise von Horstenau, Edmund 1931. 2 Band – Beilagen, Beilage 11: Öst.-ung. Ostfront am 14. April 1915; Beilage 19: Entwicklung der Lage vom 13. bis zum 16. Mai 1915; Beilage 22: Entwicklung der Lage vom 26. Mai bis 3. Juni 1915; Beilage 23: Die Kämpfe am östlichen Heeresflügel (1) Lage am 5. Juni abends, 7. Juni abends, 8. Juni abends, Bewegung am 9. Juni (2) Lage am 9. Juni abends, 11. Juni abends, 12. Juni abends, 13. und 14. Juni). В ході цих бойових дій окремі редути, що ще існували в цей час, використовувались за призначенням як австрійцями, так і росіянами, причому безпосередньо бої зачепили редути південної сторони (див. рисунок 5). Влітку 1915 року фронт стабілізувався по лінії с. Глушка, Дзвиняч, Бедриківці, Касперівці північніше Заліщиків. Через рік, влітку 1916 року, в ході розвитку наступу росіян (т.зв. «Брусилівський прорив»), австрійці були змушені в ніч з 10 на 11 червня відступити з м. Заліщики спочатку за р. Дністер, а потім ще на 100 км, в Карпати (Зайончковский 1938 т.2, с. 53; Glaise von Horstenau, Edmund 1933. 4 Band – Beilagen, Beilage 21 (1) Der Durchbruch bei Okna 10. bis 12. Juni 1916). Влітку 1917 року внаслідок успішного австро-німецького наступу фронт знову пройшов через Заліщики, на цей раз стрімко, за 29-31 липня, затримавшись південніше міста лише на добу, тому що на північному березі Дністра австрійські війська вже просунулись за р. Серет (Glaise von Horstenau,

Edmund 1936. 6 Band – Beilagen, Beilage 17 Die Offensive der Verbündeten in Ostgalizien und in der Bukowina 21. Juli bis 8. August 1917). Це був останній епізод бойових дій біля міста під час Першої світової війни.

Під час Україно-польської війни 1918-1919 рр. безпосередньо в районі Заліщиків боїв не було. Наприкінці травня 1919 року румунська армія окупувала Буковину, вийшовши до р. Дністер в тому числі навпроти Заліщиків. На початку червня 1919 року місто ненадовго прихистило уряд ЗУНР, ставши останнім містом Галичини, яке було під його владою. З району Заліщиків розпочалась «Чортківська офензива» Галицької армії, але після її програшу українські війська та уряд відійшли на схід, за р. Збруч. Заліщики перейшли під владу поляків, по Дністру проходило розмежування з окупованою румунами Буковиною (Дедик 2013b, с. 15, 20, 33).

Наступного 1920-го року район м. Заліщики на деякий час знову стає ареною бойових дій під час Польсько-радянської війни 1919–1920 рр. Наприкінці липня північніше від Заліщиків розпочались бої між частинами Дієвої армії УНР, яка брала участь в цій війні в союзі з поляками та відступила сюди з Поділля, та більшовицькими частинами «Красної армії», що наступали в Галичину. Бої переважно відбувались на рубежі р. Серет, і проходили північніше м. Заліщики. Наприклад, 6 серпня відбувались бої в с. Жежава (зараз Зелений Гай), Іване-Золоте та Устечко. В період з 7 по 20 серпня 1920-го року ДА УНР поступово перейшла за р. Дністер та зайняла оборону по його південному березі від району м. Городенка, де проходила межа контрольованої румунами території, до м. Галич (Сальський 1933, с. 118, 128, 134, 137; Руккас 2013, с. 86). В ніч з 14 на 15 вересня українські війська в ході загального наступу перетнули Дністер в кількох місцях, в тому числі і біля с. Городниці неподалік Заліщиків, захопили с. Жежава (тепер Зелений Гай) та повели успішний наступ. До вечора 15 вересня було зайнято декілька сіл на 15 км від Дністра, українські війська вийшли на рубіж Бедриківці, Угриньківці, Торське північніше м. Заліщики. Далі українські війська рушили на північ та схід. Це був останній епізод війни, коли бої проходили неподалік від старих редутів (Сальський 1933, с. 222-223, 225; Удовиченко 1954, с. 147, 150).

Висновки.

З 38 редутів, що були збудовані біля Заліщиків в 1854–1855 рр., до нашого часу зберіглось 8. Це редуги №№1, 2, 13 та 14 (номери за австрійською схемою) на північній стороні, та редуги №№15, 16, 30 та 38 на південній стороні. Стан збереженості різний, зокрема редут №2 дуже сильно пошкоджений. Незначний фрагмент валу редугу №34 ще було видно 20 років назад, але всередині редугу були розташовані господарські будівлі, при розширенні яких залишки валу були знищені. Від решти редутів залишились лише сліди на оранці, які можна побачити на супутникових знімках.

Завдяки пам'яткоохоронній діяльності, трьом з восьми редутів надано статус пам'ятки історії місцевого значення. Вони є в реєстрі об'єктів культурної спадщини Заліщицької громади під назвами «Польове укріплення -люнет». Так, редут №1 має охоронний номер 4401-Тр (3270), редут №2 - 4403-Тр (3269), редут №14 - 4402-Тр (3268). Номери присвоєні наказом управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації від 29.10.2012 р. № 149, та наказом Міністерства культури України від 28.11.2013 р. № 1224 (Грабовий 2022, с. 124). Бажаним є надання аналогічного статусу і решті редутів біля м. Заліщики, які збереглися до нашого часу. Це стосується редугу №13 на території Тернопільської області, та редутів №№14, 15, 30 та 38 на території Чернівецької області.

ЛІТЕРАТУРА

- Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. 1915. Часть I. Восточно-Галицийский район. – Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой.
- Бевз М., Піняжко Т., 2022. Фортифікаційна архітектура Галичини середини ХІХ ст.: загальноєвропейський контекст, завдання збереження і музеєфікації. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Chelm – Lviv, 16. С. 122-134.
- Белой А. 1929. Галицийская битва. М.
- Военно-географическое описание Галиции. 1904. Киев, Типография Окружного Штаба.
- Войтович Л. 2022. Підготовка оборони Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: фортеця Миколаїв. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2022. Вип. 23. С. 365–386

- Грабовий С. 2022. Люнети XIX ст. на Тернопільщині: до питання локалізації. Наукова конференція «Замки Тернопільщини: до проблеми реставрації, пристосування та збереження». Наукові записки, №12/2022, с. 123-125.
- Дедик О. 2013а. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації. Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Ч.1(9), с. 20-36.
- Дедик О. 2013b. Чортківська офензива. Частина I. – Львів: Видавництво «Астролябія».
- Зайончковский А. 1938. Мировая война 1914-1918 гг. Том 1, 2. Государственное военное издательство наркомата обороны Союза ССР. Москва.
- Малеев Ю. 2010. Заліщики в часи Кримської війни // Гомін віків: наук.-краєзнав. літописний зб. Заліщанщини / ред. В.Олійник.– Заліщики, 2010.–Вип. 1.–2010.–76 с.–С.34-35.
- Мочніков Ю. 2013. 1809. Битва за Галичину. Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. Частина 1(9) №9, ст. 16-19.
- Піняжко Т. О. 2008. Львівська Цитадель. – Львів: ПП «Кварт».
- Руккас А. О. 2013. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
- Сальський В. 1933. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч.I. Варшава.
- Удовиченко О. 1954. Україна у війні за державність. Вінніпег, Канада.
- Ющенко М. 2012. Заліщики – забута фортеця Австрійської імперії // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012.– 240 с. – С. 130-133.
- Ющенко М. В. 2014а. Австрійські укріплення в Галичині. Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. – Київ, с. 113-117.
- Ющенко М. В. 2014b. Дністровський сектор Галицької лінії укріплень. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», с.253-259.
- Ющенко М. В., Петрик В.М., Піняжко Т.О. 2019. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854-1914 рр. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ФОП Буйницький О.А., с.165-171.
- Ющенко М. В., Петрик В.М., Піняжко Т.О. 2021. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854-1914 рр. «Миколаїв – фортеця на Дністрі». Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, с.7-45.
- Ющенко М. В. 2022. Передмостове укріплення Галич 1854-1914 рр. (Bruckenkopf Halicz). Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.- практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., с. 299-310.
- Ющенко М. В. 2023. Передмостове укріплення Сівка-Мартинів 1854-1914 рр. (Brückenkopf Siwka-Martynow). Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук.- практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., с. 228-239.
- Baczkowski M. 2002. Austro-węgierskie inwestycje militarne w Galicji w planach strategicznych Franza Conrada von Hötzendorfa (1906-1914), [в:] Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Pilchowi, ред. I. Paczyńska, Kraków 2002, с. 111-121.
- Brinner Wilhelm. 1881. Geschichte des k.k. Pionnier-Regimentes. II Theil - I Band. Wien.
- Dudzinski Jarosław. 2007. Działania Piotra Strzyzewskiego w Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko-austriackiej w 1809 roku. ROCZNIKI HUMANISTYCZNE Tom LV, zeszyt 2 – 2007, s. 143-173.
- Idzikowski Tomasz. Twierdza Przemyśl. 2014. Wydawnictwo Arete, Krosno.
- Glaise von Horstenau, Edmund. 1931-1938. Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Verl. der Militärwiss. Mitteilungen, Wien.
- Das Kriegsjahr 1914; Beil;
- Das Kriegsjahr 1915; 1; Beil;

Das Kriegsjahr 1915; 2; Beil;

Das Kriegsjahr 1916; 1; Beil;

Das Kriegsjahr 1916; 2; Beil;

Das Kriegsjahr 1917; 1; Beil;

Pawlik T. 1932. Bitwa pod Lwowem. Wojskowe biuro historyczne. Warszawa.

Pinyazhko T. 2015. Entstehung von befestigungsanlagen im 19. Jahrhundert im Nordostteil der K. K. Österreichische monarchie. Rocznik Przemyski t. 51, Historia wojskowości z. 1 (13).

Von Steinitz E., Brosch T. 2007. Fortyfikacje Austro-Wegier w czasach Conrada von Hotzendorf. Klasyka architektura militaris. T 5. Wydawnictwo „Forteca”, Pultusk.

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА:

Центр міської історії: Генеральний план (Залещик). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34509/>

Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kummersberg. 1855. Blatt 46, Umgebung von Tluste und Borzczów; Blatt 50, Umgebungen von Zaleszczyki, Mielnica, Zastawna, Kotzmann und Sadagura. <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=AKKGL115>

First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Galizien und Lodomerien (1779–1783), [B IX a 390]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>

First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Bukowina (1773–1775), [B IX a 424]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>

First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Distrikt Bukowina (1773–1776), [B IX a 432]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>

Second military survey of the Habsburg Empire (1861–1864), Galicia and Bucovina [B IX a 387]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicia>

Third Military Survey (1869–1887), (1:25000). Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000>

Third Military Survey (1869–1887), (1:75000). Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000>

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронта, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №3688, «Крепость Ярослав, укрепление Радымно, укрепление Залешики, укрепление Рава Русская, укрепление Галич, укрепление Николаев-Развадов». Режим доступу до електронної копії документів за посиланням:

<https://gwar.mil.ru/documents/view/70017131/?parent=70349205&obraz=70661980>

РГВИА, фонд №2003, Штаб Верховного главнокомандуючого (Ставка), опись №1, Штаб Верховного главнокомандуючого (Ставка), номер дела 1708, «Переписка по крепостным и тактическим вопросам...: Краткая записка об австрийских укреплениях в Галиции». 20 июля 1914 года. Режим доступу до електронної копії документів за посиланням: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70007618/?parent=70171433&obraz=70322977>

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронта, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №3902, К руководству: инструкции для военно-разведывательной службы. Ведомость расквартирования частей войск управлений и учреждений в районе Перемышльской крепости. «Укрепления Галиции. Линия реки Днестра. V. Сивка-Мартынов. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1 января 1914 года». Режим доступу до електронної копії документів за посиланням: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70019412/?parent=70393814&obraz=70740000>

AUSTRIAN FORTIFICATIONS OF THE CITY OF ZALISHCHYKY IN THE 19th-20th CENTURIES: PROJECTS, IMPLEMENTATION, AND ROLE IN THE FIRST WORLD WAR

The article is devoted to the defensive structures near the city of Zalishchyky, located on the Dniester River, during the period when Galicia was part of Austria-Hungary under the name «Kingdom of Galicia and Lodomeria». The history of the project in 1835 and the construction of Austrian fortifications near the city in 1854-1855 is considered, and projects for their development up to and including 1914 are mentioned. The condition of the fortifications is characterized, their role in the hostilities of the First World War and subsequent wars is considered, as well as their fate in the post-war years. The article continues the author's series of publications on the Austrian fortifications of Galicia.

Keywords: Galicia, maneuver terrain, Eastern (Crimean) War, Dniester sector of the Galician fortified line, Zalishchyky, bridgehead fortification, garrison, werk, brückenkopf, tet-de-pont, redoubt, battery, First World War, Ukrainian - Polish war, Polish- Soviet war.

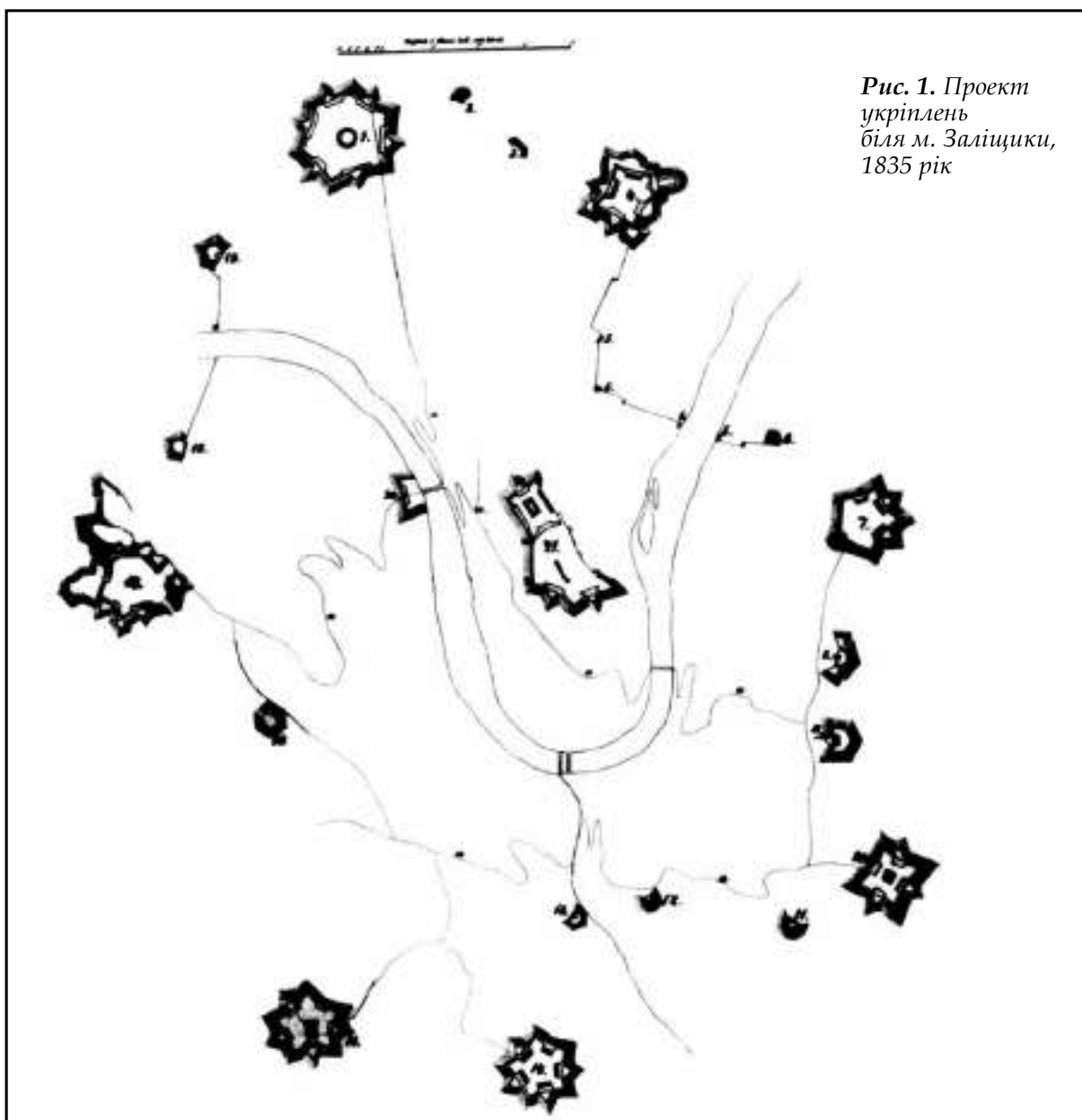

Рис. 1. Проект
укріплень
біля м. Заліщики,
1835 рік

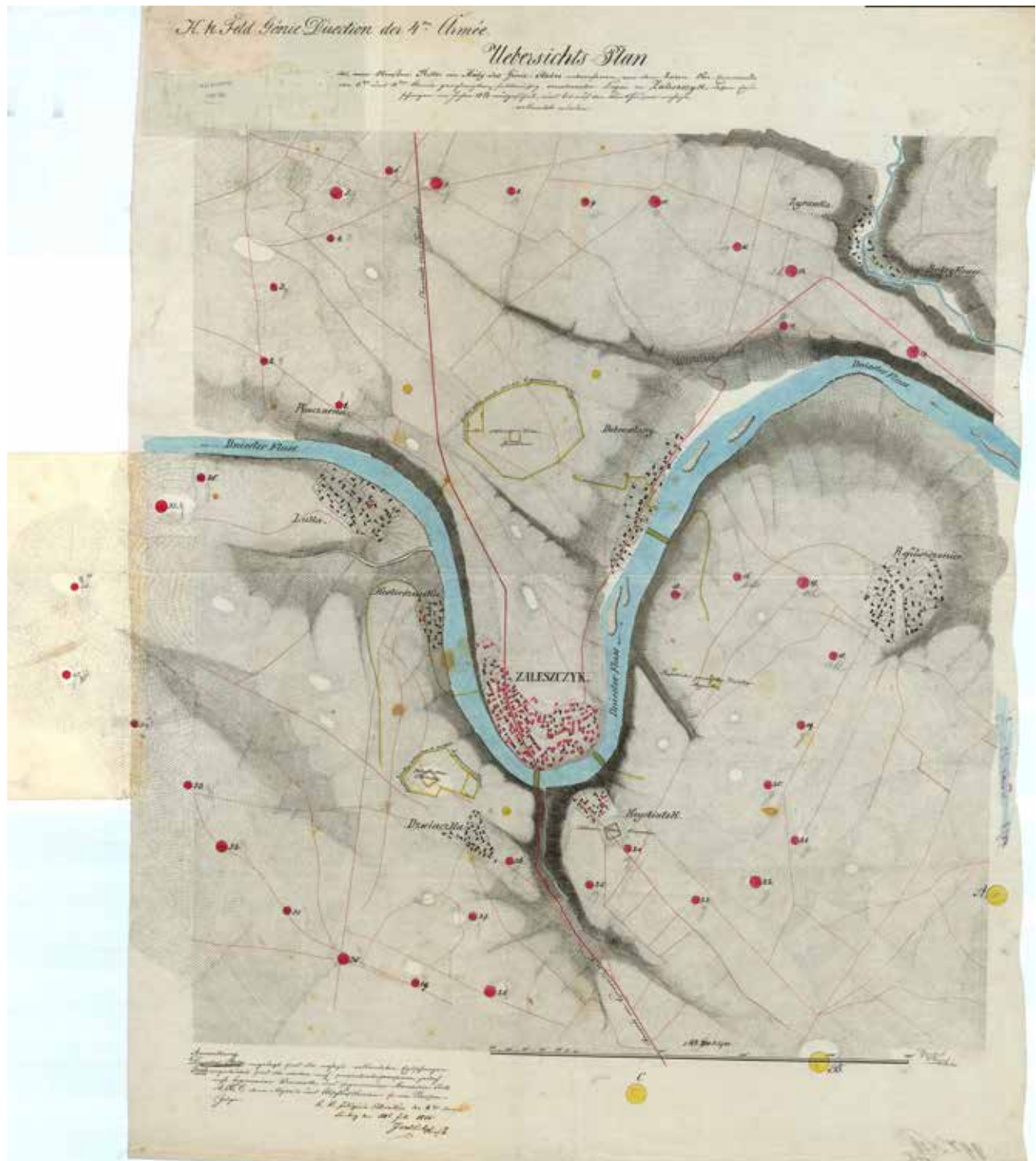

Рис. 2. Проект та побудовані укріплення біля міста Заліщики, 1855 рік

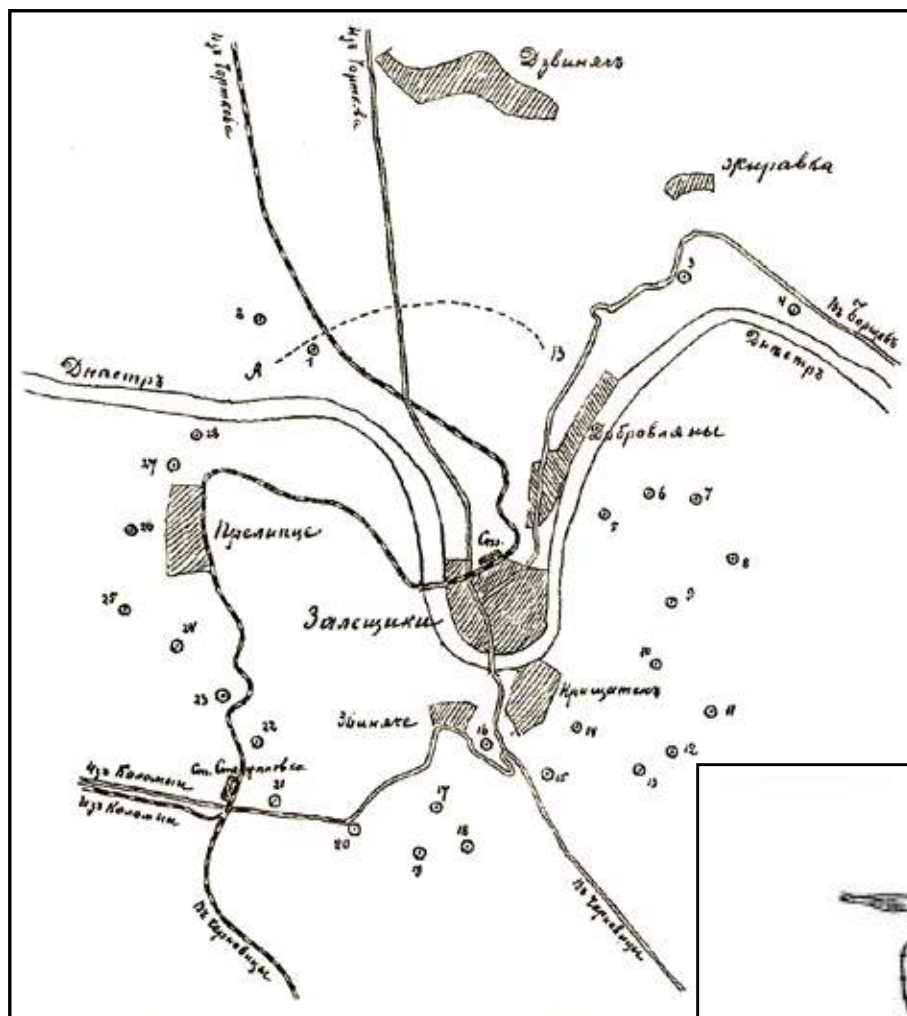

Рис. 3. Укріплення біля міста Заліщики за даними російської розвідки, 1902 рік.

Рис. 4. Укріплення біля міста Заліщики в 1914 році

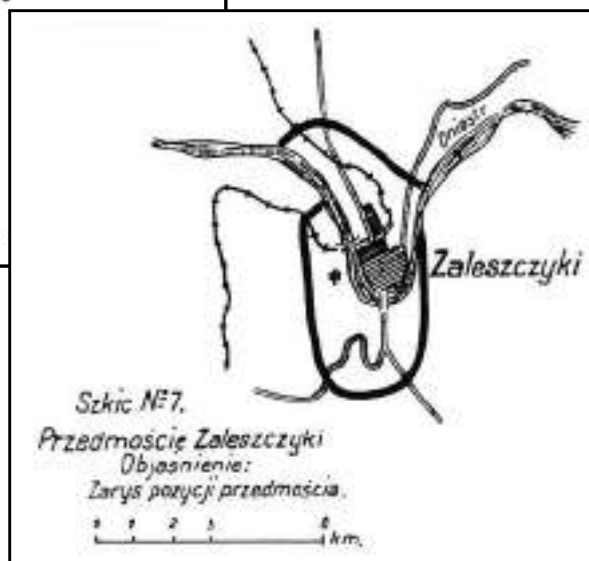

Рис. 5. Редут біля міста Заліщики в 1915 році

Анна Кулішова,
завідділом реставрації та реабілітації пам'яток,
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

Валентин Пагор,
кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

ПРИСТОСУВАННЯ ПАМ'ЯТКИ ФОРТИФІКАЦІЇ ЗАМКОВИЙ МІСТ ДЛЯ СУЧАСНИХ ПОТРЕБ

У статті розглядається вплив різночасових реконструкції та ремонтних робіт на зовнішній вигляд і особливості функціонування Замкового мосту в Кам'янці-Подільському. Матеріали підготовлені на основі проєктних рішень науково-дослідних інститутів та організацій, які займалися вивченням, реставрацією та пристосуванням об'єкту для сучасних функціональних потреб.

Ключові слова: Замковий міст, заповідник, пам'ятка, реставрація, фортифікація.

Замковий міст – об'єкт фортифікаційного та інженерного мистецтва, пам'ятка архітектури національного значення (рис. 1). Міст є складним комплексом оборонних, гідротехнічних, багатопрогонових будівельних конструкцій та історичних нашарувань, взаємопов'язаних між собою. Його техніка зведення – це глибинний історичний пласт творчої діяльності будівничих кінця XIV – початку XXI ст. Основні будівельні періоди в історії мосту нараховують 6 етапів, які хронологічно відносяться до: 1) останньої чверті XIV ст.; 2) середини XVI ст. 3) кінця XVII ст.; 4) середини – другої половини XIX ст.; 5) 1940-х рр. 6) початку XXI ст. (Кулішова, Пагор, 2016, с. 275).

Історія пам'ятки досліджувалася істориками, архітекторами та реставраторами. Зокрема, у 2016 р. опублікована стаття за результатами V-ї науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України» на тему: «Еволюція Замкового мосту Кам'янця-Подільського в XIX ст.». Встановлено, що Замковий міст за функціональним призначенням був, насамперед, об'єктом фортифікації. Це підтверджують давні писемні документи, історико-топографічні плани та зображення. В окремих випадках його використовували для військової комунікації та як офіційний в'їзд до міста-фортеці. Транспортно-комунікаційна функція мосту була присвоєна лише в другій половині XIX ст., коли для прокладання шосейної дороги були розібрані: Підзамецька брама, Брама Станіслава Августа, башта св. Анни та частина укріплень Міської брами (Дело... 1871). Більшість дослідників, зокрема Андрій Задорожнюк, вказують, що міські сполучення проходили через Руську та Польську брами, які слугували основними в'їздами в Кам'янець-Подільський (Задорожнюк 2021, с. 37-38).

Реконструкція Замкового мосту, здійснена під час Другої світової війни, стала важливим етапом у його історії (Задорожнюк 1997; Новицька 1983). У 1942 р., з метою підвищення вантажопідйомності мостових конструкцій, над готичними арками було зведено додатковий арковий пояс висотою 3 метри, на якому облаштували нове дорожнє покриття. Згідно з висновками військового історика Сабо Петера, роботи виконувались за участі угорських військових.

Довготривале використання мосту, зміни у гідрогеологічній ситуації та екологічних умовах, пошкодження системи відведення води, а також вплив опадів і температурних коливань у поєднанні з надмірними транспортними навантаженнями спричинили його аварійний стан (Підземний 1977). У 1982 р. внутрішні конструктивні елементи мосту були досліджені Київським автомобільним інститутом, а в 1994 – Українським транспортним університетом. У 1989 р., з метою збереження об'єкта, міст був виключений із транспортної схеми міста. Однак у 1994 р., через нагальну потребу в транспортному сполученні, рух спеціалізованого автомобільного транспорту був тимчасово дозволений (Пламєницька, Пламєницька 1995, с. 21-33). У 1996 р., після обвалу скельної основи південної стіни, міська комісія з надзвичайних ситуацій заборонила автомобільний рух через міст.

У 1997 р. дирекція Заповідника розробила і затвердила в Держбуді проєкт укріплення аварійної ділянки основи мосту. У 1998–1999 рр. були проведені протиаварійні роботи на південно-західній частині споруди. Проблему відведення дощових вод із під'їздів до мосту вирішили за допомогою встановлення поперечних дощових колекторів: одного на західному боці і двох на східному.

У 2000 р. Замковий міст увійшов до «Списку 100 пам'яток світу, що перебувають під загрозою знищення», під егідою Міжнародного фонду пам'яток у Нью-Йорку. Реставраційними і проти-аварійними роботами займалися науково-проектні установи, серед яких ДНДПІАМ, «Укрзахідпроектреставрація», Український транспортний університет, Національний університет «Львівська політехніка», ДНТЦ «Конрест» і Науково-дослідний інститут доріг і мостів (м. Варшава).

Згідно з експертним висновком інституту «УкрНДІпроектреставрація» від 29 травня 2001 р., технічний стан конструктивних елементів мосту визнано аварійним. Було рекомендовано заборонити автомобільний рух мостом, а також пішохідний рух по його південних сходах і тротуарах.

У 2003 р. інститут «Укрзахідпроектреставрація» провів комплексне інженерне обстеження мосту. Дослідження дозволили оцінити технічний стан конструкцій і змоделювати їх поведінку під можливими сучасними навантаженнями. Комп'ютерне моделювання та розрахунки несучих конструкцій мосту з врахування їх технічного стану показали, що кам'яні пілони та верхні пологі склепіння мають достатню несучу здатність і можуть використовуватись для подальшої експлуатації Замкового мосту (Римар 2006, с. 127). Було встановлено, що технічний стан пілонів є задовільним: кладка монолітна, будівельний розчин міцний, тріщин чи вивалів у доступних для огляду місцях не виявлено. Водночас нижні стрілчасті арки та їх склепіння перебували в незадовільному стані: значні тріщини паралельно осі мосту, шириною до 10 см, свідчили про серйозні пошкодження, а розчин у швах був втрачений або крихкий. Також спостерігалася висока вологість, що ускладнювало збереження конструкцій.

У 2005 р. було розпочато перший етап ліквідації аварійного стану мосту (рис. 2). Демонтували дорожнє покриття до рівня двотаврових балок під тротуарами та облаштували монолітну залізобетонну плиту з гідроізоляцією і дренажною системою в межах проїжджої частини. Південну сторону мосту законсервували та захистили від вологи за технологічними рекомендаціями ДНТЦ «Конрест». Упродовж 2005-2008 рр. було виконано основний комплекс протиаварійних реставраційно-ремонтних робіт (рис. 3) (Римар 2005, с. 120-127).

Станом на січень 2009 р. роботи з укріплення плити проїжджої частини завершено, а горизонтальну гідроізоляцію дорожнього полотна забезпечено. Надалі проводився моніторинг технічного стану споруди.

У 2017 р. виконано реставраційно-ремонтні роботи північної сторони мостової обмурівки. Розробником проекту виступило державне підприємство Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація». Фахівці МПП «Гермес-С», згідно з проектом інституту «Укрзахідпроектреставрація», здійснили ін'єктування тріщин, розчищення та зміцнення швів кладки, відновлення пошкоджених ділянок і забезпечення гідрофобного захисту. З північної сторони було влаштовано настил з дощок та огорожею у вигляді містка для доступу до пам'ятки.

Останнє обстеження мосту, здійснене 21 квітня 2022 р., підтвердило задовільний стан маяків. Комісією було рекомендовано продовжити моніторинг стану встановлених «маяків» та обмежити вібрацію на п'ятиаркову кам'яну конструкцію мосту шляхом обмеження ваги автотранспорту та швидкості руху (Акт обстеження ... 2022).

Отже, Замковий міст завдяки багаторівневим реконструкціям, поєднує функції віадуку, греблі, міської брами, транспортної артерії та оборонної споруди. Під його масивним облицюванням збереглися сліди історичних перебудов і первинних конструкцій. У результаті проведених реконструкцій, Замковий міст набув вигляду монументальної кам'яної споруди з бічними площинами, нахиленими від основи до проїжджої частини. У скельній основі мосту зберігся похилий канал для водовідведення, укріплений арковими конструкціями. На північній та південній сторонах розташовані кам'яні сходи, що з'єднують верхню частину мосту з каньйоном. Максимальна висота муру з південної сторони становить 28,2 м, а з північної – 24,6 м. Загальна довжина мосту досягає 86 м, а ширина дорожнього полотна – 6-6,12 м. залежно від ділянки.

ЛІТЕРАТУРА

- Акт обстеження технічного стану склепінь Замкового мосту, пам'ятки архітектури 14-17 ст., охор. №732 в м. Кам'янець-Подільському* (21 квітня 2022 року). Відділ реставрації та реабілітації пам'яток. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».
- Дело о расширении Турецкого моста в гор. Каменце* (29 марта 1871 – 5 октября 1876 г.). Ф. 442. Оп. 104. Спр. 46. Арк. 11-12 зв. Київ: Центральний державний історичний архів України.

- Задорожнюк, А., 2021. «Міські ворота»: місце пам'ятки в історії та топографії Кам'янця-Подільського. В: В. В. Фенцур (ред.). *Пам'ятки культури польської спільноти в Україні: проблеми і перспективи збереження: матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, м. Кам'янець-Подільський, 27 травня 2021 р.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», с. 37-41.
- Задорожнюк, А., 1997. Навіщо будувати міст на пустинний півострів? *Кам'янець-Подільський вісник* [газета]. Кам'янець-Подільський. 15 лютого. с. 6.
- Новицька, М., 1983. Замковий міст: Історія однієї пам'ятки. *Прапор Жовтня* [газета]. Кам'янець-Подільський. 16 липня. с. 4.
- Пагор, В. В., Кулішова, А. А., 2016. Еволюція Замкового мосту Кам'янця-Подільського в XIX ст. В: О. В. Заремба (відп. ред.). *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V-ї Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 275-279.
- Петров, М. Б., 2012. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Підземний, О., 1977. Кроки реставраторів. *Прапор Жовтня* [газета]. Кам'янець-Подільський. 30 липня. с. 4.
- Пламеницька, О., Пламеницька, Є., 1995. Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція. *Архітектурна спадщина України.* Київ, 2, с. 21-33.
- Римар, Я., 2005. Замковий міст в Кам'янці-Подільському. Технічний стан і конструктивна схема. Забезпечення надійної експлуатації *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація».* Львів, 15, с. 120-127.
-

Anna Kulishova,
Head of the Department of Restoration and
Rehabilitation of Monuments,
National Historical and
Architectural Preserve «Kamyanets»

Valentyn Pahor,
PhD, Researcher,
National Historical and
Architectural Preserve «Kamyanets»

ADAPTATION OF THE CASTLE BRIDGE FORTIFICATION MONUMENT FOR MODERN NEEDS

The article examines the impact of various reconstructions and repairs on the appearance and features of the functioning of the Castle Bridge in Kamianets-Podilskyi. The materials were prepared on the basis of design solutions of research institutes and organizations that were engaged in the study, restoration and adaptation of the object for modern functional needs.

The bridge is an object of fortification and engineering art, an architectural monument of national importance. It combines the functions of a viaduct, dam, city gate, transport artery and defensive structure. Under its massive cladding, traces of historical reconstructions and structures of the 14th-20th centuries have been preserved. As a result of the reconstructions, the Castle Bridge took on the appearance of a monumental stone structure with side planes inclined from the base to the roadway. An inclined channel for drainage, reinforced with arched structures, has been preserved in the rock base of the bridge.

Keywords: Castle Bridge, reserve, monument, restoration, fortification.

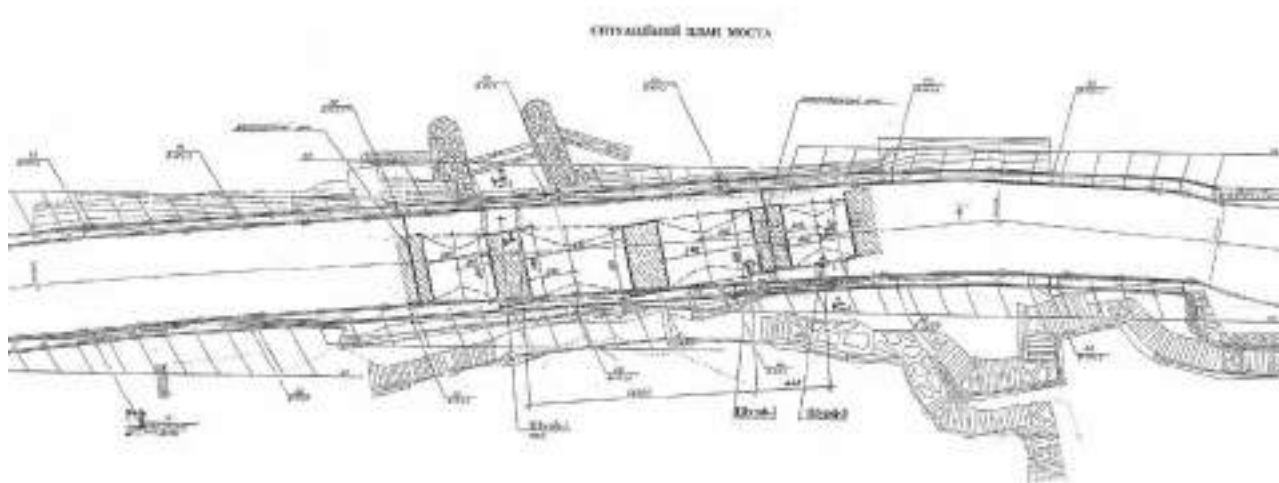

Рис. 1. Ситуаційний план

*Рис. 2. Влаштування монолітної залізобетонної плити
з виконанням гідроізоляції (2005 р.)*

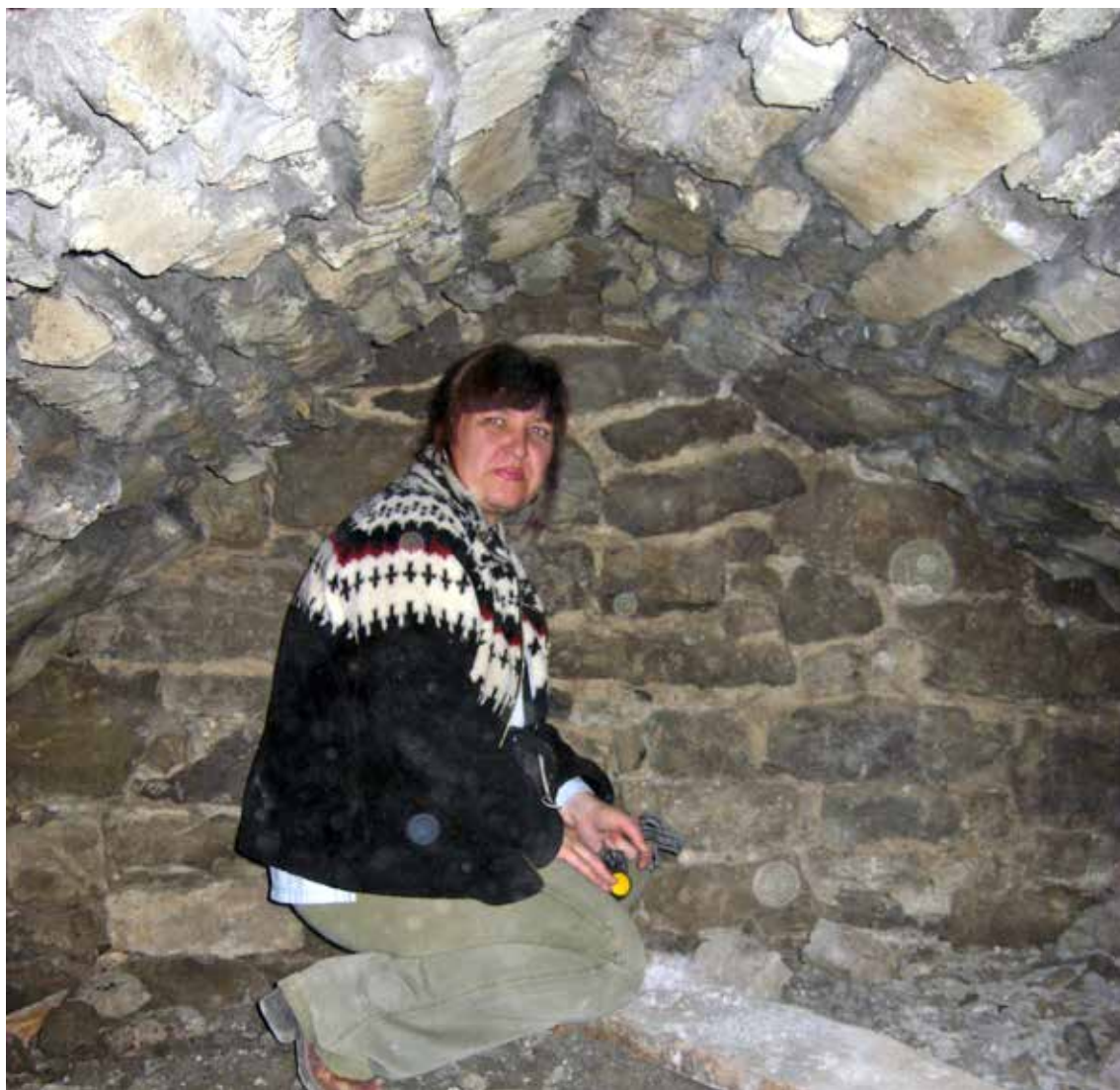

Рис. 3. Склепіння Замкового мосту (2007 р.)

ІСТОРІОГРАФІЯ, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА, НУМІЗМАТИКА

УДК 902(477)(092)

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук, доцент кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ, КОЛЕГУ, ДРУГА (ДО 75-РІЧЧЯ ВАЛЕРІЯ ПИЛИПОВИЧА МЕГЕЯ)

У статті акцентується увага на вивченні життєвого шляху подільського археолога, історика, краєзнавця, відданого своїй справі науковця, невтомного педагога та просто прекрасної людини Валерія Пилиповича Мегея. Називаються основні дослідницькі проекти з вивчення Придністровських старожитностей, в яких він брав участь. Наголошується на значному вкладі дослідника в становлення та розвиток археологічних експедицій Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Ключові слова: В. Мегей, археологія, дослідження, пам'ятка.

Свій 75-річний ювілей у цьому році відзначив відомий подільський археолог, історик, краєзнавець завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Валерій Пилипович Мегей. Це той час, коли людина аналізує та підсумовує зроблене, розуміє, що не вдалося й де ще потрібно докласти зусиль, аби реалізувати той потенціал, який заклали батьки і розвинули вчителі.

Тож, перш ніж говорити про його успіхи та перемоги, невдачі та поразки варто розпочати свій екскурс із сім'ї, адже саме в родинних колах закладаються основи виховання та формування особистості, передаються трудові навички та життєвий досвід, духовні цінності та національні традиції. Як одна з інститутів суспільства кожна окрема сім'я по-своєму реагує на різні виклики, розвивається й видозмінюється відповідно до громадських потреб. Вона є основним джерелом людських чеснот таких, як: повага, любов, жертвність – те, на чому будується суспільство та без чого не може існувати людина.

Показовою є історія родини Мегеїв, яка на перший погляд мало чим відрізняється від тисяч українських сімей, яких спочатку царська, а згодом радянська Росія намагалися розкидати по безкрайніх просторах імперії, асимілювати й укінець використати в якості цементуючої скріпи своєї колоніальної політики.

Мати В. Мегея – Ключко Марфа Костантинівна (1913 р./н.) побачила світ у с. Володимиро-Олександрівка Партизанського району Приморського краю, куди ще в кінці XIX ст. осиротілим юнаком у пошуках кращої долі переїхав з України її батько Костянтин Ключко (1882 р./н.). Важка праця та споконвічне бажання українця бути господарем на своїй землі дозволили йому за деякий час міцно стати на ноги, розбудувати власне господарство, одружитися та виростити п'ятеро дітей: Поліну, Марфу, Степаниду, Ольгу та Миколу. Проте таке благополуччя тривало недовго. Револьюція та громадянська війна, а далі переможна хода радянської влади зруйнувала звичний стиль життя. У 1937 р. заможну родину було оголошено куркулями, діда арештували та вислали до Сибіру, а дружину з дітьми та почасти вже онуками депортували до Красноярська, а згодом до Кіровобаду. З початком Другої світової війни в місті був розгорнутий тиловий шпиталь, у якому восени 1941 р. після важкого поранення, отриманого в Криму, проходив лікування батько Пилип Іванович Мегей (1911 р./н.), родом з с. Авдіївка Сосницького району Чернігівської області. Варто відзначити, що

незважаючи на відносно короткий термін участі в бойових діях, він (командир гарматного підрозділу) зумів проявити надзвичайну хоробрість, за що був нагороджений медаллю «За відвагу», орденами Червоної Зірки та Вітчизняної війни I ступеня. Після госпіталю через інвалідність його було комісовано та працевлаштовано експедитором у відділення місцевої пошти, де на той час працювала Марфа Ключко. Жінка сама виховувала доньку Раю, тож ветеран всіляко допомагав їм. Приязні стосунки незабаром переросли в закоханість, а згодом і до утворення нової сім'ї.

Батько Мегей Пилип Іванович та інші зяті – військові льотчики Морозов Степан Андрійович та Оленчук Трофим Леонідович – неодноразово зверталися в різні інстанції з проханням переглянути справу репресованого тестя. Невідомо, чи з огляду на їх клопотання, чи з інших причин, але дідусь на початку 1940-х рр. звільнили з ув'язнення, та рідні про це довідалися лише в 1945 р. За переказами співкамерників, Костянтин Ключко, знесилений тюремним побутом, ледь ступивши за ворота буцегарні, помер від серцевого нападу, не впоравшись із надмірними емоціями. Його могила назавжди загубилася серед тисяч подібних надгробків на таборному цвинтарі. У кінці 80-х рр. з настанням горбачовської перебудови діда та інших односельців було реабілітовано, про що з'явилася публікація в місцевій газеті (б.а. Доброе имя 1989).

Після закінчення війни вся велика родина знову повернулася до Приморського краю, але під впливом певних обставин спочатку чоловіка тітки Ольги Степана Морозова – полковника авіації – перевели в 1946 р. до Таллінна, у 1947 р. на Чернівецьчину перевели чоловіка тітки Степаніди майора авіації Трофима Оленчука, а у 1948 р. до Хотина переїхала й сім'я Мегейів. На той час у них уже з'явився син Григорій (1946 р./н.), а після переїзду в Україну 20 лютого 1949 р. народився Валерій. Природа сповна обдарувала його талантами: невтомність і працьовитість, творчість і мистецький хист, чудова пам'ять і здатність до аналізу, помножені на доброзичливість, порядність, толерантність та неймовірну скромність, таким постає перед нами у свої 75 ювіляр.

Валерія Пилиповича Мегея добре знають не лише в Кам'янець-Подільському національному університеті, але й у регіональному осередку краєзнавців та пам'яткоохоронців. Адже із 75 років, прожитих ним, на цей час понад 50 пов'язані з дослідженням старожитностей Подністров'я. І не дивно, адже свій життєвий шлях він розпочав у середовищі історичного міста, просякнутаго старовинними переказами й легендами, і, відповідно, його дитяча уява намагалася віднайти їх підтвердження в залишках давніх поселень та навколишніх урвищах, мурах Хотинської фортеці та незвіданих підземеллях. З часом накопичувалася доказова база таких «досліджень» – уламки кременя та керамічного посуду, чудернацькі ковані цвяхи та свинцеві кулі тощо. Окремої уваги варті спогади ювіляра про знахідку, яка могла б вразити багатьох археологів. Гостюючи в 50-х рр. у сестри в с. Рашків, хлопчина на схилі сусіднього городу віднайшов важкий металевий гребінь, прикрашений скульптурною групою, що зображувала битву кінного та двох піших воїнів, екіпірованих чудернацькими обладунками та зброєю. Батальна сцена, звичайно, вражала, але післявоєнна практичність, а разом із нею й дитяча безпосередність змусили повернути речі її первісне ужиткове призначення: подарував тітці, у якої проживав. Лише згодом, захопившись в інституті давньою історією, Валерій зрозумів, що в його руках була фактично точна бронзова копія знаменитого золотого гребеня з кургану Солоха. Усі намагання ще раз побачити свою знахідку розбивалися поясненням – «не знаю... загубився». Проте неповторні дністровські ландшафти приховували не лише історичні скарби, але й небезпечні дарунки. Необачний рух – і вибухова хвиля розкидала товариство в різні боки. Як наслідок, один із товаришів загинув, ще один зазнав поранень, Валерій втратив око. Тривале лікування, реабілітація, для дев'ятирічного хлопчика життя здавалося закінченим. Лише неймовірним зусиллям він зумів пережити цю трагедію.

На сьогодні В. Мегей із великою вдячністю й теплотою згадує своїх вчителів: П. В. Мамчур, Д. В. Товчигречку, О. О. Нікшич, М. В. Чірво, В. І. Тиричука, А. Ф. Перекоса та ін., які підтримували, направляли й допомагали в ті непрості роки його навчання в Хотинській середній школі № 5. Як всебічно розвинена дитина, Валерій проявляв себе в різноманітних сферах – займався в художньому гуртку під керівництвом В. В. Павловського, відвідував легкоатлетичну секцію під керівництвом тренерів Л. А. Винярьського та І. І. Ускова. Неодноразово, виступаючи на шкільних, районних та обласних змаганнях і здобуваючи призові місця, відзначався різноманітними грамотами й дипломами. Окрилений спортивними досягненнями, після закінчення школи у 1966 р. він вирішив вступати на фізкультурний факультет Кам'янець-Подільського педінституту, але оскільки в той рік у школах відбулося одразу два випуски – одинадцятого та десятого класів, то відпо-

відно конкурс серед абітурієнтів становив 7 чоловік на місце, тож до омріяного навчання йому не вистачило 1 балу.

Невдала вступна компанія змусила юнака спробувати себе автослюсарем у Хотинському авто-транспортному підприємстві № 2503, де він працював упродовж 1966–1970 рр. Виконуючи належно покладені на нього обов'язки, Валерій за короткий час зумів зарекомендувати себе відповідальним і зразковим робітником, і, як наслідок, був нагороджений адміністрацією медаллю «За сумлінну працю», що для молодого людини було досить незвично.

У 1970 р. В. Мегей зробив ще одну спробу вступити до Кам'янець-Подільського педінституту, цього разу вже ніщо не завадило йому здійснити свою мрію стати студентом фізкультурного факультету зі спеціалізацією «Легка атлетика» (займався у відомих тренерів В. О. Жабенка та Б. Е. Одинцова). Як серйозний та наполегливий студент, він швидко завоював повагу в однокурсників та був обраний старостою групи, а в 1972 р. за проявлену ініціативу та творчий підхід до праці його обрали комісаром будівельного загону «Бригантина-72».

Специфіка навчання вимагала посилених тренувань та участі в різноманітних змаганнях, на яких, треба віддати належне, він завжди виборював призові місця. Проте в 1972 р., перебуваючи уже на III курсі, Валерій за наполегливих рекомендацій лікарів змушений був відмовитися від надмірних навантажень, а відтак змінити напрям навчання, оскільки діалося взяти отримане поранення. Довгих вагань не було, адже саме історія приваблювала його з дитинства. В короткий термін він із легкістю здав різницю з 8 предметів і перевівся на другий курс історичного факультету. Проте й спортивна кар'єра на цьому не завершилася, користуючись нагодою, Валерій з радістю підсилював команду інституту в змагання першості України серед педагогічних вишів (не фізкультурних факультетів) із легкої атлетики. І не дарма, в особистому заліку він посів II місце, підтягнувши в такий спосіб команду Кам'янець-Подільського інституту на IV місце з поміж 28 учасників. Подібного успіху не було ні до цього, ні після. Ця перемога була вписана червоною стрічкою в історію вишу, а його керівництво зустрічало переможців на залізничному вокзалі з духовим оркестром.

За короткий час до спортивних перемог добавилися й навчальні та наукові звершення. Потрапивши в середовище істориків, він одразу долучився до студентського наукового товариства, посилено студіював археологічні дисципліни, брав участь у польових експедиціях, а за їх результатами неодноразово виступав на щорічних студентських наукових конференціях. Зокрема в 1975 р. з доповіддю «Житла Рудковецького городища» доповідав на регіональній конференції у м. Кишиневі, за що був нагороджений організаторами почесною грамотою (Гуцал 2019, с. 66). У цьому ж році під керівництвом І. Винокура на відмінно захистив дипломну роботу «Городище скіфського часу в с. Рудківці».

Після закінчення навчання В. Мегей одружився, і уже в новому статусі відправився за направленням на роботу в Херсонську область до смт. Верхній Рогачик. Педагогічну діяльність він розпочав з організації шкільного археологічного гуртка, у рамках якого проводив з учнями розвідки околиць селища на предмет виявлення археологічних старожитностей, організовував цікаві екскурсії та поїздки. Найбільше школярів вразили відвідини археологічної експедиції, яка займалася розкопками скіфського кургану в с. Гюнівка Василівського району Запорізької області. Під час цієї екскурсії, фахові археологи Ю. Болтрик і В. Отрощенко ознайомили гуртківців з історією дослідження, виявленням інвентарю, прикрасами тощо.

Захоплення В. Мегея археологією передалося дітям, і вони спільно розпочали облаштовувати шкільний музей. Про молодого вчителя заговорили в місцевому відділі освіти, а незабаром, відчуваючи нестачу кваліфікованих археологів, про нього згадали в Кам'янець-Подільському педінституті. Тож завідувач кафедри історії СРСР та УРСР І. Винокур та ректор А. Копилов у 1977 р. запросили Валерія на посаду старшого лаборанта археологічної лабораторії (б.а. 2009). Заради реалізації цього плану керівництво вишу було змушене звернутися до міністерства. У 1980 р. В. Мегею додали паралельно працювати асистентом кафедри та проводити семінарські заняття з давньої історії та археології, а з 1989 р. запропонували очолити археологічну лабораторію (Гуцал 2019, с. 84). До його обов'язків входила безпосередня робота з членами археологічного гуртка, консультування з приводу виступів на Всеукраїнських і Міжнародних наукових конференціях, написання курсових і дипломних проектів тощо. Та головним завданням була все-таки підготовка до проведення навчальної археологічної практики, що власне виражалось в налагодженні польового стаціонару, забезпечення не лише задовільних житлово-побутових умов, але й відповідного морально-психологічного клімату.

Враховуючи, що практика завжди відбувалася в межах наукової експедиції, то на В. Мегея покладалися обов'язки керівника окремих дослідних загонів, крім цього він мав здійснювати фотографічну, топографічну та креслярську фіксації розкопаних об'єктів тощо. Після завершення польового сезону розпочиналася камеральна робота, реставрація та музеєфікації археологічних знахідок із подальшою їх передачею до музейних фондів (Мегей, Гуцал 2006).

Вроджена майстровитість та невпинне бажання бути корисним не могли залишити В. Мегея осторонь облаштування навчального корпусу історичного факультету, зокрема шкільних кабінетів наочних посібників, археології, історії, археологічної лабораторії тощо. Крім цього, набутий досвід автослюсаря дозволив, ще з студентських років, взяти на себе обслуговування експедиційної машини ГАЗ 69. Він займався не лише щорічним техоглядом, але й поточним ремонтом, а коли в кінці 70-х рр. вдалося отримати новий кузов, то фактично одноосібно перебрав і переставив на нього всі вузли та агрегати, забезпечивши в такий спосіб експедицію на десятиліття таким необхідним транспортом. Особливо показовим щодо високого професіоналізму також може бути випадок, коли за домовленістю І. С. Винокура з С. М. Бібіковим, останнього потрібно було відвезти машиною ГАЗ-69 з Бакоти до Кам'янця-Подільського на аеродром до літака на Київ. «Цілу ніч йшов дощ. Виїхати на підйом по польовій дорозі без увімкнення переднього моста було неможливо. При декількох спробах увімкнути передній міст зламався важіль роздавальної коробки, поїздка зривалась». Лише завдяки кмітливості та винахідливості В. Мегея, якому вдалося виготовити та приєднати додатковий пристрій передній міст, було увімкнено і академіка вчасно доставили на льовище (Мегей 2021).

Без такої самовіддачі був би неможливим ще один напрям експедиційної роботи, пов'язаний з археологічними розвідками. Особливо активно вони проводилися в 70-80-х рр ХХ ст. у межах підготовки зводу пам'яток історії та культури України в Хмельницькій, Чернівецькій, Тернопільській та Вінницькій областях. Окремо обстежувалися території, виділені для прокладання газопроводу Уренгой-Помари-Ужгород та високовольтної ЛЕП в Хмельницькій області. В процесі цих робіт досліднику довелося проїхати, переважно польовими дорогами, тисячі кілометрів, обстежити та описати лише в Хмельницькій області більше двох тисяч відомих на той час пам'яток археології та виявити десятки нових, про що з'явилися окремі публікації (Мегей 1993; 2021; Гуцал, Мегей 1989; 1994; 2000; Мегей, Гуцал 2004; 2006; Гуцал, Мегей, Пажимський, 2006; Гуцал, Могилов 2016; Гуцал, Гуцал 2018; Завальнюк 2021).

Загалом В. Мегей посвятив археології більш як 40 польових сезонів, був учасником понад 50 археологічних експедицій, співпрацював із науковцями Чернівецького і Вінницького університетів, Хмельницьким обласним інститутом удосконалення вчителів, Хмельницьким, Чернівецьким, Тернопільським, Кременецьким, Дунаєвським краєзнавчими музеями, Кам'янець-Подільським історичним музеєм-заповідником, Кам'янець-Подільським історико-архітектурним заповідником (Мегей, Гуцал 2006; Мегей 2021).

Найбільш тісно В. Мегей співпрацював із професором Кам'янець-Подільського університету І. Винокуром. Останній високо цінував його різнобічні здібності (фотографа, кресляра, художника, автомеханіка), тож він був незмінним помічником не лише під час розкопок, але й в процесі подальшого опрацювання зібраних матеріалів, а це загалом впливало на результативність та якість наукової продукції. Така співпраця склалася під час робіт на багатошарових поселеннях в Бакоті, Бернашівці, Великій Слободі, черняхівських пам'ятках в сс. Конилівцях, Міцівцях, Ставищах, скельного храму біля с. Буша тощо (Винокур та ін. 1978; 1979; 1991; Винокур, Мегей 1980; 1988; Мегей, Козак 1987).

В подальшому, крім вертикальних зв'язків учитель – учень, у них склалася багаторічна творча співпраця, результатом якої стали спільні публікації в центральних і регіональних виданнях із різних питань давньої історії та археології починаючи з II тис. до н. е. по II тис. н. е. Зокрема після дослідження курганного могильника епохи бронзи поблизу с. Дорогоща Ізяславського району Хмельницької області з'явилися публікації щодо виявлених поховань, які автори віднесли до тшинецько-комарівського кола старожитностей (XVI–XV ст. до н. е.) (Винокур, Гуцал, Мегей 1987; 1994a; 1994b; 1995; 2003), підсумком стала розгорнута стаття, зроблена на прохання Наукового товариства імені Шевченка (Винокур, Гуцал, Мегей 1998).

На особливу увагу заслуговують праці, присвячені комплексу східнослов'янського ювеліра **кінця V – початку VII ст. н. е.** з Бернашівки, що без перебільшення стали відкриттям століття для слов'яноноруської археології. В знищеній пожежею типовій східнослов'янській напівземлянці,

з пічкою кам'яною й ранньосередньовічною керамікою, «in situ» було виявлено кілька десятків кам'яних ливарних форм та керамічний тигель, якими користувався майстер.

Цікавою є історія відкриття цього комплексу. В той час, коли В. Мегей вибрав місце майбутнього розкопу та розпочав роботи, І. Винокур знаходився в Кам'янці-Подільському. Прокопавши зі студентами два штики, він виявив перший уламок ливарної форми. Увечері в табір повернувся І. Винокур, і знахідку показали йому. Вона, звичайно ж, вразила науковця, але через деякий час розчаровано зауважив: «У Києві за більш ніж столітнє дослідження знайдено декілька подібних формочок, а тут ми маємо лише уламок, і сподіватися на більше навряд чи доведеться». Студенти, які уважно спостерігали за розмовою, сказали, що було б добре і їм знайти хоча б з десяток. На що В. Мегей відповів: «Іону Ізрелевичу три дні тому виповнилося 60 років, тому потрібно відшукати не менше ніж 60 ливарних форм». Наступного дня це побажання цілком здійснилося (Мегей 2010).

Після закінчення сезону одразу в періодичних виданнях Вінницької та Хмельницької областей з'явилися перші замітки про майстерню (Винокур, Мегей, 1990a; 1990b 1990c). Розуміючи важливість цього відкриття, автори намагалися проінформувати про нього науковий світ. Скориставшись запланованими на осінь конференціями, у Кам'янці-Подільському та Чернівцях вони підготували повідомлення, у яких йшлося про обставини знахідки, подавалася загальна характеристика майстерні, описувалися форми тощо (Винокур, Мегей 1990d; 1990e).

Подальша камеральна обробка матеріалів ювелірної майстерні дозволили В. Мегею уточнити остаточну кількість ливарних форм, число яких становило 64. Він з'ясував, що комплекс складали не лише односторонні ливарні форми, але й дво-, трьох- і чотирьохсторонні. Було помічено, що на їх бокових гранях були зроблені відповідні насічки, які майстер використовував для правильного складання форм під час виробництва прикрас, а сліди кіптяви на деяких робочих поверхнях засвідчували використання техніки звичайного литва (відсутність останньої вказувало на лиття за восковою моделлю). Встановлено, що у формах майстер міг виготовляти майже 100 ювелірних прикрас основних типів. Асортимент виробів включав різноманітні підвіски, накладки до поясів тощо. Проте найвизначнішою була форма для виготовлення пальчастих фібул. Матеріали Берншівської майстерні дали змогу засвідчити високу професійність ювелірів V-VII ст., оскільки майстри виготовляли форми з місцевого мергелю, володіли різноманітними техніками литва, напаявання й кріплення ювелірних прикрас тощо. За короткий час цьому відкриттю було присвячено низку статей (Винокур, Мегей 1990d; 1990e; 1991), зокрема й у фахових виданнях (Винокур, Мегей 1992c).

Починаючи з 90-х рр. дослідники зосередилися на питаннях виникнення окремих літописних міст Руської держави. У 1992–1993 рр. провели розвідкові розкопки на трьох городищах у м. Полонному. Отримані археологічні матеріали допомогли простежити історичну топографію міста та встановити хронологічні межі його існування (XI–XVII ст.), що дало змогу громаді провести ювілейні святкування тисячоріччя міста (Винокур, Мегей 1992a; 1992b; 1993).

Впродовж 12 років В. Мегей був учасником розкопок давньоруського городища в с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, якими в 1997–2006 рр. керував І. Винокур, а з 2007 – І. Якубовський. На території пам'ятки досліджено житлово-господарські комплекси, з'ясовано конструктивні особливості фортифікаційних споруд, зібраний різноманітний інвентар, керамічні вироби, прикраси, зразки озброєння та інші побутові речі. На особливу увагу заслуговує скарб ювелірних прикрас, що був знайдений у, здавалося б, стерильному материковому ґрунті, який, на думку одного з колег, уже не потрібно було досліджувати. Саме за наполяганням В. Мегея цей шар все ж таки прокопали, і після виявлення скарбу про цю суперечку вже ніхто не згадував.

Неймовірних зусиль вартував ювіляру задум масштабного фотографування пам'ятки з висоти пташиного лету, який йому вдалося втілити лише після неодноразових перемовин із місцевою владою та за домовленістю з військовиками. Останні надали для цього свій гвинтокрил, як результат – зроблені авторські світлини в подальшому прикрашали не одну публікацію.

Тож археологічні матеріали з Губина дали можливість з'ясувати складні соціально-економічні процеси, які проходили на Болохівській землі у XII–XIII ст. З цього приводу з'явилася низка одноосібних (Мегей 2004a; 2004b) та колективних публікацій (Винокур та ін. 1998; 2001; 2002; 2003a; 2003b; 2004a; 2005; 2006; Винокур, Мегей, Якубовський 2007; Винокур, Мегей 2004), зокрема й монографічне видання (Винокур та ін. 2004b).

Важливе значення мали розвідкові роботи на території Бакотського скельно-печерного монастиря, проведені у вересні 2007 р., активну участь у яких взяв ювіляр. Під час дослідження було

виявлено дві вирубані в скалі ніші та парне поховання. Дослідження дали змогу припустити наявність на південному схилі гори – монастирського кладовища (Мегей, Баженов, 2007), що згодом було підтверджено наступниками (Нечитайло та ін. 2018).

В університеті у В. Мегея склалися особливі стосунки з А. Гуцалом. Їх обопільна пристрасть до археології, спільні відрядження та схожі життєві орієнтири, побудовані на взаємоповазі, щирості й доброзичливості, та тривале сусідське проживання у вишівському гуртожитку сприяли формуванню дружніх і навіть братерських відносин, які у свою чергу невпинно поширювалися й на студентський загаль. Як результат – ціла низка відкритих ними пам'яток раннього залізного віку (Мегей 2021).

Починаючи з 1973 р. вони впродовж 9 сезонів розкопували найбільше на Правобережжі городище передскіфського часу (X–VII ст. до н. е.) біля с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області. Під час робіт виявили житлові, господарські та оборонні комплекси, які зазнали руйнувань під час скіфської експансії. У 1987; 1989–1995 рр. дослідження були перенесені на синхронний могильник біля села Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області (Винокур та ін. 1978; Гуцал, Гуцал 2018; Гуцал, Мегей 2000).

У подальшому їх співпраця продовжилася на курганных могильниках скіфського часу. Першим був розкопаний курган у 1973 р. поблизу с. Редвинці Хмельницького району, який за інвентарем продатовано IV ст. до н. е. Під час недавнього опрацювання матеріалу, саме за інформацією В. Мегея, вдалося з'ясувати важливу конструктивну деталь щодо спорудження насипу кургану із сформованих ґрунтових вальків (Могилов, Гуцал 2023, с. 87, 97). В наступні роки вони продовжили дослідження курганных могильників у Кам'янець-Подільському районі біля сс. Тарасівка (1986) (Гуцал, Мегей 1997), Шутнівці (1996–1999 р) (Гуцал, Гуцал, Мегей 1999), Чабанівка (2000–2001) (Гуцал, Гуцал, Мегей 2000; 2001), Теклівка (2002 р.) (Гуцал та ін. 2003; 2008), Малинівці (2003 р.) (Гуцал та ін. 2004), Колодіївка (2004–2006) (Гуцал та ін. 2005а; 2005b; 2007), в 2007–2008 рр. поблизу сс. Іванківці-Кам'янка-Спасівка Городоцького району (Гуцал та ін. 2009). Загалом досліджено близько 40 насипів, що складають третину з відкритих на сьогодні поховальних комплексів Західно-подільської групи ранньоскіфського часу.

Окремі статті стосувалися ранньоскіфському мечу із Самчиків (Гуцал, Мегей, Пажимський 2006) та синхронним матеріалам із багатошарового поселення у Великій Слобідці (Гуцал, Мегей 2005).

Здобуті археологами матеріали значно розширили уявлення вчених щодо матеріальної і духовної культури племен раннього залізного віку IX–IV ст. до н. е.

Та все ж головною сферою наукових інтересів В. Мегея були пам'ятки рубежу й перших століть нової ери. У цій царині, дослідник працював також із такими відомими археологами, як: В. Баран, Д. Козак, П. Горішний, Г. Смирнова.

У 1980 р. спільно із експедицією інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Козака, а в 1981–1984 рр. з експедицією Кам'янець-Подільського педуніверситету, він провів стаціонарні дослідження на багатошаровому поселенні біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Серед 64 жител було відкрито залишки 38 наземних і напівземлянкових жител рубежу й перших століть нової ери. Будівлі овальної, прямокутної і підквадратної форми площею близько 15–20 м² орієнтовані своїми стінами або кутами по сторонах світу. Встановлено, що житла будувалися з використанням каркасно-стовпової або зрубної конструкції та обігрівалися за рахунок відкритих вогнищ, глинобитних печей і печей-кам'янок (Мегей 1987). Господарчий інвентар представлений зернотерками, залізними ножами, точильними брусками, глиняними пряслицями, грузилами, голками, зооморфними фігурками, серед прикрас зустрічаються фібули, браслети, та ін. Керамічний комплекс селища Велика Слобідка чітко фіксує історико-етнографічні особливості з елементами зарубенецької, східно пшеворської, гето-фракійської та пізньоскіфської культур. За археологічними матеріалами з'ясовано, що селище пережило у своїй історії два основних хронологічних етапи – від III–II ст. до н. е. до I ст. н. е. і I–II ст. н. е. Важливою знахідкою є гончарна піч, яка засвідчує появу в кінці другого етапу традиції черняхівського гончарного виробництва (Мегей 1985; Мегей, Козак 1987; Винокур, Мегей 1980; Мегей, Якубовський 1994). В узагальнюючій статті автори звернули увагу на те, що історико-етнографічні особливості місцевого населення найкраще відображає керамічний набір, 32% якого становить зарубинецькі, а 28% – поянешти-лукашівські, 30% – пізньоскіфські зразки, що свідчить про місцеві передзарубинецькі традиції IV–III ст. до н. е. Інші 10% кераміки належали до сіроглиняного гончарного

посуду, який відображав формування на місцевому підґрунті в перших століть нової ери керамічного виробництва черняхівської культури. Тож серед знахідок фіксували своєрідний сплав зарубинецьких і гето-фракійських форм посуду з вираженим впливом керамічних традицій IV–III ст. до н. е. (Винокур, Мегей 1989).

Впродовж польових сезонів 1977–1978; 1987; 1989–1995 рр. В. Мегей на багатощаровому селищі I тис. н. е. біля с. Бернашівка дослідив з-поміж 52 різночасових житлово-господарських споруд – 5 жител і 1 господарську споруду рубежу й перших століть нової ери. За конструктивними особливостями будівель та кухонного начиння ці комплекси знайшли аналогії серед подібних пам'яток Середнього Подністров'я у сс. Великій Слобідці, Соколі, Горошевій, Оживо та ін. (Мегей 1995; 1996).

У 70-х рр. дослідник брав участь у розкопках і розвідках на поселеннях рубежу й перших століть нової ери біля сс. Возилів, Бережанка, Курівка, Сокиринці та ін. Під час робіт був знайдений бережанський скарб II–III ст., залишки жител, господарських споруд, кераміка. Вказані археологічні матеріали зафіксовані серед речей слов'янського, кельтського, фракійського й сарматського світу в районах Південно-Східної і Центральної Європи. Крім того, у Возиліві досліджено 9 кремаційних поховань, у яких урнами слугували давньофракійські горщики витягнутих пропорцій із наліпними шишечками. Керамічний комплекс могильника віднесено до старожитностей липицької культури I–III ст. (Мегей 1988а; Винокур, Мегей, 1989; 2003а; 2003b; Гуцал 2013).

В. Мегей упродовж 1977; 1978; 1985; 1987–1988 долучився до експедиції Державного Ермітажу, яка працювала під керівництвом Г. Смирнової біля с. Долиняни Хотинського району Чернівецької області. Тут було зафіксовано 58 поховань рубежу й перших століть нової ери (12 урнових, 3 кенотафи, 40 ямних і 3 зруйнованих). Поховальний інвентар із Долинянського могильника представлений залізними фібулами, середньо- й пізньолатенських типів, бронзовими й залізними браслетами різних варіантів, кільцями, шпильками, підвісками, намистинами, пряслицями, поясними гачками, ножами, бритвами, залізним наконечником списа, бронзовим наконечником стріли, залізним наконечником піхв меча. Хронологічні рамки функціонування Долинянського могильника визначені авторами II – початком I ст. н. е. (Smirnova, Megei, 1995; Смирнова, Мегей 2000).

Загалом багаторічні спостереження за особливостями пам'яток рубежу й перших століть нової ери дозволили науковцю зробити окремі узагальнення про топографію поселень (Мегей 1989а), домобудування (Мегей 1988а), господарство (Мегей 1988 b; 1989b), металургію та металообробку (Мегей 1997а), релігійні вірування населення (Мегей 1997b), що в результаті дало можливість констатувати присутність у Середньому Подністров'ї археологічних культур рубежу й перших століть н. е. зі змішаними морфологічними особливостями характерними пшеворським, гето-фракійським й зарубинецьким пам'яткам (Мегей 1998).

Тож проведені роботи та аналіз археологічного матеріалу з середнього Подністров'я дозволили реконструювати історико-культурний процес, який відбувався в регіоні на рубежі й в перших століттях нової ери і мав безпосередній стосунок до становлення слов'янського етнотипу (Мегей, Гуцал 2004).

Протягом кількох десятиліть В. Мегей разом з археологічною експедицією Кам'янець-Подільського музею-заповідника і Національного історико-архітектурного заповідника проводили дослідження на території Старого міста в Кам'янці-Подільському (Польський ринок 4а-4б, вул. П'ятницька, Зарванська, Вежа на броді, Стара фортеця та ін.) (Гуцал, Мегей 1997; Гуцал, Мегей 2000). З виходом у 2009 р. на пенсію ця робота не припинилася. У 2008–2012 рр. В. Мегей працював у штаті постійної археологічної експедиції «Кам'янець», що діяла при державному підприємстві «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» (директор Б.Строць). За цей час було обстежено сотні ділянок, виділених під приватизацію (Болтанюк, Мегей 2013а; 2013b) та проведено дослідження низки об'єктів в «Старому місті» Кам'янця-Подільського, зокрема Францисканська 10, Вірменський та Польський ринки тощо. Отримані архітектурно-археологічні матеріали дали можливість з'ясувати історичну топографію міста та відповісти на низку питань, пов'язаних з історичним минулим Кам'янця-Подільського (Старенький 2012; Строць, Мегей, Болтанюк 2013; Гуцал, Мегей 20122; Смирнова 2022) (Строць та ін. 2012; Болтанюк, Кулішова, Мегей 2013; Болтанюк, Мегей 2014; 2018; 2021), зокрема, під час дослідження Вірменського бастиону вдалося зафіксувати тисячолітні нашарування, серед яких особливо цікавими виявилися кліті XII–XIII ст., які підтвердили концепцію І. Винокура та М. Петрова щодо заснування міста в києворуський період.

На сьогодні В. Мегей не втрачає зв'язок з археологічним співтовариством і продовжує долучатися до робіт, які проводяться Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією під керівництвом П. Нечитайла (Нечитайло та ін. 2022; Болтанюк, Мегей 2014; 2018; 2021), популяризує діяльність колег, з ким доводилося довгий час працювати – І. Винокура (Мегей, 2010), А. Гуцала (Мегей, В. П. 2021), І. Щегельського (Мегей, Щегельська 2000), бере участь в ілюструванні навчальних підручників (Винокур, Телегін 2004; Трубчанінов 2007), та монографій (Нечитайло 2022). Натомість учні не забувають та згадують про вчителя у дописах (Терещук, Машталір, Петрів 2009; Старенький 2013).

У 2013 р. за значний особистий внесок у дослідження історії Кам'янець-Подільського й популяризацію міста на теренах України та за її межами ювіляр був нагороджений грамотою Виконавчого комітету Кам'янець-Подільської ради.

У житті В. Мегея склалися різні складні обставини, що надовго закарбовувалися в свідомості, – дитяча травма й часткова втрата зору, трагічні смерті двох синів, – здавалося б, це могло похитнути і не таких велетів духу, але він знаходив сили й знову повертався в колектив – таким людяним, щирим та неймовірно скромним.

Наразі Валерій Пилипович з дружиною Галиною Олексіївною радіють донькам Вероніці та Людмилі, які пішли по батьковій стежі, і нині працюють вчителями образотворчого мистецтва та допомагають у вихованні онуків Даніеля та Ангеліни, учнів ліцею № 8.

Друзі та численні учні бажають Валерію Пилиповичу міцного здоров'я, оптимізму та життєвого благополуччя.

ЛІТЕРАТУРА

- Болтанюк, П., Кулішова, А., Мегей, В. 2013. Історія розвитку Вірменського Бастіону. *Археологія і фортифікація Середнього Подністр'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції* В: В. С. Травінський (ред.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, с. 152-157.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2013а. Археологічні розвідки села Отроків Новоушицького району. *Археологічні студії «Межибіж» науковий щорічник* 2. Хмельницький, с. 58-68.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2013b. Коріатовичі чи Романовичі? *Подлянин*. Кам'янець-Подільський.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2013с. Гончарні кейма з Вірменського бастіону м. Кам'янця-Подільського. *Археологія і фортифікація України*. Зб. мат. III Всеукр. наук.-практ. конф. В: О. О. Заремба (гол.). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», с. 87-92.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2014. Кам'янець за часів Русі проблеми датування та топографії. *Самоврядування у Кам'янці-Подільському : історія і сучасність: збірник наукових повідомлень за підсудками круглого столу*. Кам'янець-Подільський, с. 5-9.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2018. Давньоруське укріплення в районі Вірменського бастіону міста Кам'янця-Подільського. *Археологія Буковини: Здобутки і перспективи : тези доповідей II наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 21-25.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2021. Клейма гончарів з Вірменського бастіону. *Археологія Буковини: Здобутки і перспективи : тези доповідей V Міжнародного наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 160-164.
- б.а. 1989. Доброе имя. *Красное знамя*. 29 октября.
- б.а. 2009. Мегей Валерій Пилипович. Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, ф. 10, оп. 27, спр. 220, арк. 22.
- Винокур, И. С., Гуцал, А. Ф., Журко, А. И., Мегей, В. П., Щегельский, И. И. 1978. Раскопки и разведки на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1977 г.* Москва: Наука, с. 306-307.
- Винокур, И. С., Мегей, В. П., Петров, М. Б., Щегельский, И. И. 1979. Исследования Бакотского селища. *Археологические открытия 1978 года*. Москва, с. 312-313.
- Винокур, И. С., Мегей, В. П. 1980. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі. *Тези доп. V-ї Подільської іст.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 122-124.
- Винокур, И. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П., 1987. Исследование курганов эпохи бронзы в Хмельницкой области в 1985 г. *Археологические открытия*. Москва: Наука, с. 324-325.

- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1988. Дослідження слов'янського селища Бернашівка на Дністрі. *Тези доп. шостої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця, с. 9-10.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1989. Об историко-культурной интерпритации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков новой эры. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев : Наук. думка, с. 14-23.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1990а. Житло майстра-ювеліра. *Вінницька Правда*, 9 верес.
- Винокур, І., Мегей, В. 1990b Житло майстра-ювеліра. *Радянський студент*, 29 листоп.
- Винокур, І., Мегей, В. 1990с. Углиб до мистецтва слов'ян. *Прапор Жовтня*, 18 груд.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1990d. Про ювелірне мистецтво слов'ян Середнього Подністров'я. *Тези доп. респуб. наук. конф.* Чернівці, с. 110-112.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1990е. Житло майстра-ювеліра. *Тези доповідей VIII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології. Кам'янець-Подільський*, с. 37-38.
- Винокур, І. С., Альошкін, О. М., Забашта Р. В. 1991. Буша. Історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький : Ред.-вид. від.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1991. Сліди слов'янських ювелірів. *Наука і суспільство*, 4, с. 38-40.
- Винокур, І. С., Мегей, В.П. 1992а. Археологічні дослідження в Полонному. *Археологічні відкриття в Україні*. Київ, с. 33-34.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1992b. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992-1993 рр.). *Полонному 1000 років : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Полонне, с. 8-21.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1992 с. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія*, 3, Київ : Нук. думка, с. 82-95.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1993. Археологічні дослідження в Полонному. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ, с. 33-34.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1994а. Нова пам'ятка доби бронзи на Ізяславщині. *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка, с. 437-439.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1994b. Доба бронзи на Ізяславщині. *Зоря Надгориння*. Ізяслав, 13 жовтня.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1995. Дорогоща могильник доби бронзи в Погоринні. *Дивокрай : наук.-краєзн. альманах*, 1. Хмельницький, с. 14-18.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1998. Дослідження курганів доби бронзи в селі Дорогощі на Волині. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Львів, 235, с. 433-466.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І., 1998. Дослідження літописного Губина. *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.* Київ : Ін-т археології НАН України, с. 63-65.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2001. Археологічні дослідження в літописному Губині у 1999-2000 рр. *Археологічні відкриття в Україні в 1999-2000 рр.* Київ, с. 42-43.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2002. Дослідження північної площадки літописного Губина. *Археологічні відкриття в Україні в 1999-2000*. Київ : ІА НАНУ, с. 89-90.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2003а. Дослідження літописного Губина у 2001-2002 роках. *Археологічні відкриття в Україні, 2001-2002*, с. 272-274.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2003b. Речовий скарб із літописного Губина. *Археологія*, 1, Київ : Наукова думка, с. 54-66.
- Винокур, І. С., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2003. Могильник доби бронзи в Погоринні. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. 1. Нетішин, с. 43-58.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 2003а. До археологічної карти Тернопільщини. *Зб. доп. та повідомл. за матер. конф. «Археологія Тернопілля: здобутки, стан, перспективи»*. Тернопіль: Джура, с. 139-147.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 2003b. До археологічної карти Тернопільщини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*, 11, Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, с. 30-36.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004а. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 років. *Болохівщина: земля і люди : матеріали Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь»*, 20, Хмельницький ; Стара Синява-Любар, с. 44-49.

- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004b. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля : за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. (До 800-річчя Губина), 1. Хмельницький : Мельник А. А.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 2004. Археологічні дослідження літописного Губина. *Хмельниччина. Дивокрай: наук.-краєзн. видання*, 1-2, с. 25-28.
- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2004. Археологія України. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2005. Археологічні дослідження літописного Губина у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 рр.* Київ ; Запоріжжя : Дике поле, с. 86-87.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П. 2006. Про рештки однієї житлової будівлі з Губинського городища. *Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів : наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 800-літтю міста. Старокостянтинів : Мельник А. А., Т. 34, с. 177-189.*
- Винокур, І. С., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2007. Про археологічні роботи 2006 р у північній частині Губинського літописного городища. *Археологічні дослідження в Україні в 2005–2006 рр.* Київ ; Запоріжжя : ІА НАН України, Дике поле, с. 119-125.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П., 1989. Пам'ятки археології Хмельниччини і соціально-економічний фактор. *Тези доповідей наук. конф. «Проблеми екології Поділля».* Кам'янець-Подільський, с. 244-245.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1994. Нові археологічні дослідження на Ізяславщині і Шепетівці. *Велика Волинь: минуле й сучасне: матер. міжн. наук.-краєзн. конф.* Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, с. 428-431.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1994. Давні городища і кургани. *Зоря Надгориння.* Ізяслав. 13 жовтня.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб.* Кам'янець-Подільський, Т. І, с. 85-88.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 1999. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ, с.74-75.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2000. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівка. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, с. 102-106.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2001. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецьчині. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.,* Київ: Інститут археології АН України, с. 17-18.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д. 2003. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівки на Кам'янецьчині. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: Інститут археології АН України, 2003, с. 90-92.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ: Шлях, с. 114-116.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д. 2005а. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя: Дике поле, с 118-119.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д. 2005b. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 2004–2005 рр.* Запоріжжя: Дике поле, с. 157-159.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П., Пажимський, О. О. 2006. Ранньоскіфський меч із Самчиків. (Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів). *Науковий збірник «Велика Волинь.* Т. 34. Старокостянтинів: ПП. Мельник А. А, с. 160-163.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ Запоріжжя: Дике поле, с. 158-160.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д. 2008. Теклівський курганий некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: К-ПНУ, с. 6-23.

- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилів, О. Д., Баженов, О. Л., Болтанюк, П. А. 2009. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч. *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр.* Київ: Академперіодика, с. 91–93.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 2012. Нові сторінки до історії Кам'янця-Подільського. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України».* Хмельницький: ПП Мельник А. А., с. 456–458.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2018. Археологічна експедиція та лабораторія археології історичного факультету Кам'янець-Подільського нац. унів. ім. І. Огієнка. *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць.* Т. 25, Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 621–645.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 1997. Гончарна піч XVII ст. у м. Кам'янці-Подільському. *Хмельниччина : роки становлення та поступу.* Хмельницький : Доля, с. 229–234.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2000. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963–1999). *Давня і середньовічна історія України : історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. центр., с. 1532.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2000. Коса-горбуша з с. Городиська. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. праць, 2,* Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, с. 79–83.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2005. Поховання ранньоскіфського часу на багат шаровому поселенні Велика Слобідка. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. унів.: іст. науки: На пошану академіка І. С. Винокура Т.14,* В.: Смолій В. А. (гол.). Кам'янець-Подільський: Оіом, с. 67–75.
- Гуцал, В. А. 2013. Вивчення І. С. Винокуром пам'яток рубежу та перших століть н. е. *Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки.* Т. 23, Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, с. 171–178.
- Гуцал, В. А., Могилів, О. Д. 2016. Анатолій Федорович Гуцал (до 70-річчя від дні народження та 50 річчя в археології). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць.* Т. 23. Кам'янець-Подільський: Оіом, с. 443–460.
- Гуцал, В. А. 2019. Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України (1948–2006 рр.). Дисертація к. і. н. Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.
- Завальнюк, О. 2021. Анатолій Федорович Гуцал (1946–2021): самовіддане служіння науці, вищій школі та Україні (до біографії відомого подільського археолога, вченого, краєзнавця, патріота. *Археологія і фортифікація України. Зб. мат. XI Між. наук.-практ. конф.* В: О. О. Заремба (гол.). Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 18–23.
- Мегей, В. П. 1985. Селище Велика Слобідка на Середньому Дністрі. *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзн. конф. (секція арх.).* Кам'янець-Подільський, с. 31–32.
- Мегей, В. П. 1987. Житлові споруди селища рубежу і перших століть н.е. у Великій Слобідці на Середньому Дністрі. *Тези доповідей VII Подільської історико-краєзн. конф. (секція арх.).* Кам'янець-Подільський, с. 53–57.
- Мегей, В. П., Козак, Д. Н., 1987. Слов'янське поселення Слобідка І на Середньому Дністрі. *Археологія, 59.* Київ, с. 60–67.
- Мегей, В. П. 1988а. Житлові споруди рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі. *Тези доповідей науково-краєзн. конф. Проблеми економічної географії Поділля.* Кам'янець-Подільський, с. 177–178.
- Мегей, В. Ф. 1988b. Исследование славянского селища Бернашовка на Днестре. *Тезисы наук.-краевед. конф. Винница,* с. 72–73.
- Мегей, В. П. 1989а. Топографія поселень рубежу і перших століть нової ери в Середньому Подністров'ї. *Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзн. конф. Вінниця,* с. 17.
- Мегей, В. П. 1989b. Господарство на Середньому Дністрі на рубежі та в першій половині I тис. н.е. *Тези доповідей VII Вінницької історико-краєзн. конф. Вінниця,* с. 15–16.
- Мегей, В. П. 1993. Розвідкові роботи в Дунаєвечському районі. *Тези доп. респ. наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля».* Дунаївці, с. 21–22.
- Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 1994. Слов'янське поселення біля с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі. *Тези доп. Міжнар. історико-археолог. семінару «Населення Прутсько-Дністровського*

- межиріччя та суміжних територій в II половині першого на початку другого тисячоліть н.е.». Чернівці : Рута, с. 17-18.
- Мегей, В. П. 1995. Про домобудування на Бернашівському поселенні у Середньому Подністров'ї. *Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський*, с. 117-119.
- Мегей, В. П. 1996. Деякі підсумки досліджень поселення біля с. Бернашівка на Середньому Дністрі. *Матеріали I Могилів-Подільської краєзнавчої конференції. Могилів-Подільський*, с. 24-26.
- Мегей, В. П. 1997а. Металургія та металообробка в населення Середнього Подністров'я рубежі і перших століть н. е. *Academia на пошану Леоніда Антоновича Коваленка, І. Кам'янець-Подільський*, с. 57-62.
- Мегей, В. П. 1997б. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини. *Наукові праці державного педагогічного університету (історичні науки). Т. 1. Кам'янець-Подільський*, с. 212-219.
- Мегей, В. Ф. 1998. Морфологические особенности памятников рубежа и первых веков новой эры Среднего Поднепровья. *Международная науч. конф. посвященная 100-летию со дня рождения М. И. Артамонова. Санкт-Петербург*, с. 125-127.
- Мегей, В. П., Щегельська, Л. І. 2000. Дослідження техніки гончарного виробництва Середнього Подністров'я в працях Щегельського І. І. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. праць. 2, Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський*, с. 68-71.
- Мегей, В. П. 2004а. Дослідження літописного Губина у 2000–2004 роках. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський*, с. 134-138.
- Мегей, В. П. 2004б. Керамічний комплекс Губинського городища *Літописний Губин у контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.): матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 800-річчю м. Губина. Хмельницький: Мельник А.А.*, с. 129-136.
- Мегей, В. П., Гуцал, В. А. 2004. Пам'ятки рубежу і перших століть нової ери.. *Кліо. історичний факультет. 23. Кам'янець-Подільський, листопад-грудень*.
- Мегей, В. П., Гуцал, А. Ф., 2006. Слідами древніх культур: Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського університету (1963–2006 рр.). *Студентський меридіан 20 вересня*.
- Мегей, В. П., Баженов, О. Л. 2007. Про перспективи дослідження Бакотського монастиря. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Т. І. Кам'янець-Подільський: Оіом*, с. 210-214.
- Мегей, В. П. 2010. І. С. Винокур і археологічна експедиція історичного факультету. *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка, Каф. історії народів Росії і спец. іст. дисциплін / уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський : Аксіома*, с. 72-77.
- Мегей, В. 2021. Анатолій Федорович Гуцал і археологічна експедиція історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (окремі сторінки співпраці). *Археологія і фортифікація України. Зб. мат. XI Між. наук.-практ. конф. В: О. О. Заремба (гол.). Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А.*, с. 26-33.
- Могилів, О. Д., Гуцал, В. А. 2023. Редвинці – вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі *Arheologia*, с. 86-110.
- Нечитайло, П., Долженко, Ю., Старенький, І., Болтанюк, П., Горбняк, Т. 2018. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 22*, с. 256-277.
- Нечитайло, П., Тимчук, Д., Омельченко, О., Корвін-Піотровський, А., Бобровський, Т., Бардецький, А., Голуб, В., Мегей, В. 2022. Дослідження в Полонному в 2021 р. та знахідка свинцевої грамоти XII ст. *Археологічні дослідження в Україні. с. 294-303*.
- Нечитайло, П. 2022. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. Київ Кам'янець-Подільський: Т 1.
- Терещук, К., Машталір, А., Петрів, А. 2009. Наш ювіляр Мегей Валерій Пилипович. *Студентський меридіан. 6 берез.*

- Смирнова, Г. И., Мегей, В. П. 2000. Могильник типа Поянешты-Лукашевка у с. Долиняны. STRATUM PLUS. Культурная антропология, археология. Время великих миграций. СПб; Кишинев; Одесса; Бухарест, 4, с. 156-172.
- Смірнова, С. 2022. Археологічні дослідження м. Кам'янця-Подільського від 2001 до 2021 років. *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів. XI Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський*, с. 217-229.
- Старенький, І. О. 2012. Археологи розкривають історію Кам'янця, етнологи душу Дунаєвщини. *Ключ*, 23, 6 лип.
- Строценъ, Б. С., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Болтанюк, П. А. 2012. Дослідження м. Кам'янця-Подільського. *Археологічні дослідження в Україні 2012 рр.* Київ-Луцьк, с. 354-355.
- Строценъ, Б. С., Мегей, В. П., Болтанюк, П. А. 2013. Археологічні дослідження Кам'янця-Подільського 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні*, с. 237-238.
- Старенький, І. О. 2013. Валерій Пилипович Мегей: археолог, Людина. *Археологічні студії «Межибіж» : наук. щорічник, 1'2012.* Хмельницький : ІРД, с. 129-137.
- Трубчанінов, С. В. 2007. Країна замків і фортець (Видання друге доповнене і перероблене). Кам'янець-Подільський : Оіум.
- Smirnova, G. I., Megei, V. P. 1995. Nekropola plan de zir poienesti-lukasevka deka Dolinju. *Snudii siceretari de isoric veche si arheolodie*, T 46, p. 133-159.

Vitaliy Hutsal,

Ph. D, Associate Professor of the Department of Archaeology,
Special Historical and Legal Disciplines
of the Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University

A WORD ABOUT A READER, COLLEAGUE, FRIEND (UNTIL 75 YEARS OLD VALERIYA PYLYPOVYCHA MEHEIA)

The article focuses on the study of the life path of the Podil archaeologist, historian, local historian, dedicated scientist, tireless teacher and just a wonderful person Valery Pylypovich Mehei. The main research projects on the study of Transnistrian antiquities in which he participated are named. The significant contribution of the researcher to the formation and development of the archaeological expeditions of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University.

Keywords: V. Mehei, archeology, research, monument.

Фото 1. Миколаїв 1973 р. Під час змагань першості України серед педагогічних вишів (не фізкультурних факультетів) із легкої атлетики. Висота 175 см взята В. Мегеєм, який в особистому заліку посів II місце.

Фото 2. Легкоатлети з Бердичева та Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Стоять справа на ліво (?), В. Мегей, Овчаренко, Гладченко, В. Жабенко, Лонський (?), І. Одовійчук, сидять Ахметов, Мисько

Фото 3. Рудківці 1974 р. В. Мегей біля експедиційної машини.

Фото 4. Рудківці, 1974 р. В. Мегей проводить роботи з металошукачем, сидять А. Гуцал, І. Винокур

Фото 5. Запорізька область, с. Гюнівка 1976 р.
В. Мегей (в центрі) з учнями під час відвідин розкопок скіфського кургану

Фото 6. В. Мегей на полюванні, 1978 р.

Фото 7. В. Мегей після риболовлі.
с. Теклівка, 2002 р.

Фото 8. В. Мегей з дружиною Галиною Олексіївною с. Колодіївка 2005 р.

Сергій Семенчук,

доцент кафедри суспільних дисциплін

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,

кандидат історичних наук, доцент

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІВАНКОВЕЦЬКОГО СВЯТИЛИЩА

У публікації проаналізовано «Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці) Кам'янець-Подільська область» з наукового архіву Інституту археології НАН України археологічної експедиції в с. Іванківці Новоушицької територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Археологічна експедиція працювала під керівництвом Михайла Брайчевського у 1951 році.

Ключові слова: Михайло Брайчевський, с. Іванківці, святилище, археологія, ідоли.

Михайло Брайчевський народився 6 вересня 1924 року. Батько – Брайчевський Юліан Карлович – походив з шляхетного українського роду католицького віросповідання і все життя працював бухгалтером. Мати – Віра Архипівна – присвятила себе домашньому господарству, завдяки чому Михайло Юліанович, за його власними словами «зміг вести творче існування і досягти тих наслідків, які мали місце реально» (рис. 1).

Становлення Михайла Брайчевського, як вченого розпочалося вже у студентські роки, коли в 1944-1948 рр. він навчався на історико-філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (Сагайдак 2004, с. 101). Саме тоді він захопився вивченням стародавньої історії та археології. Швидке зростання наукового потенціалу привело юного Михайла до думки про створення у Київському університеті Студентського наукового товариства, президентом якого він і був упродовж 1945-1946 років.

3 вересня 1945 р. Михайло Брайчевський, не припиняючи навчання на стаціонарі, почав працювати художником-креслярем в Інституті археології Академії наук України. Після закінчення університету в 1948 р. став молодшим науковим співробітником Інституту археології (Брайчевський Михайло...2024), а в 1955 р. – успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Римська монета на території УРСР» (Брайчевський...2015).

У 1960-1968 рр. Брайчевський працював в Інституті історії Академії наук України. Саме в цей час набула найбільшого розквіту наукова діяльність вченого. Крім написання монографій та статей, він був учасником багатьох творчих вечорів, зібрань, клубів, серед яких – знаменитий Клуб творчої молоді, який став осередком інтелігенції Києва. В цьому Клубі зустрічалися вчені й публіцисти – Іван Дзюба, Олена Апанович, Іван Світличний; поети й письменники – Іван Драч, Василь Стус, Ліна Костенко; художники – Галина Севрук, Георгій Якутович та багато інших видатних особистостей. Спілкування з ними, безперечно, сприяло збагаченню наукового потенціалу дослідника.

У 1968 р. Михайла Юліановича – провідного вченого Інституту історії – увільнено з роботи: начебто через скорочення штатів. Звичайно ж, причиною була не наукова неспроможність фахівця, а навпаки, його бурхлива наукова та громадська діяльність, гострі принципи виступи, що виходили за межі «дозволеного». Головною ж причиною звільнення була написана навесні 1966 р. праця під заголовком «Приєднання чи возз'єднання?» (Брайчевський 1972). Цей блискучий зразок

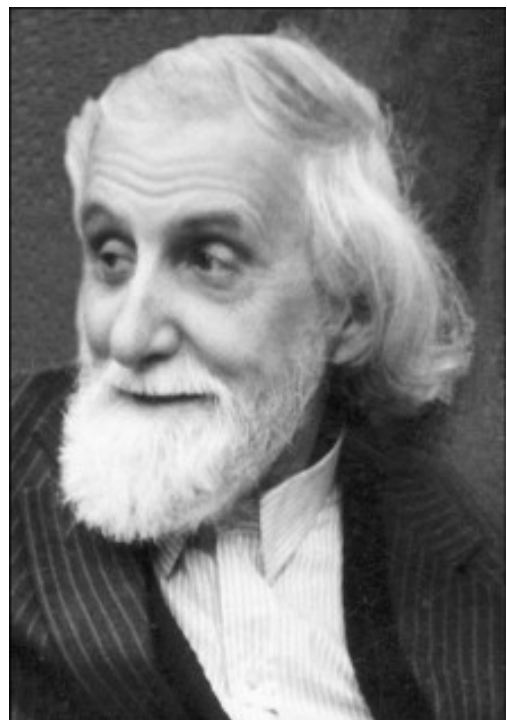

Рис. 1. Михайло Брайчевський

наукової аналітики, в якому було піддано нищівній критиці міф про нездатність українського народу до самостійного державотворення і споконвічне прагнення його до злиття з російським народом, приніс Михайлу Брайчевському всесвітню відомість. Михайло Юліанович у ті важкі часи не пішов на співпрацю з комуністичним режимом, у зв'язку з чим був змушений витримувати жорстокі поневіряння. Він став для української інтелігенції символом правдивого патріота батьківщини, який кинув виклик партійним історикам – фальсифікаторам історії України. Критикуючи «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)», схвалені ЦК КПРС, Брайчевський писав: «...історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалося під кутом зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії» (Брайчевський 1972, с. 18). Поява цієї блискучої статті стала визначним явищем в українській науці і культурі, відігравши надзвичайно важливу роль в самоусвідомленні українців.

У 1970 р. Михайло Брайчевський все ж повернувся до Інституту археології, став старшим науковим співробітником Київської постійно діючої експедиції як спеціального відділу з вивчення та збереження стародавніх пам'яток Києва та його околиць. Тут учений розгорнув енергійну діяльність зі створення щорічника експедиції «Київська старовина». Проте після зняття Петра Шелеста та приходу до влади Володимира Щербицького розпочалася нова хвиля репресій проти всього прогресивного та проти української науки загалом. Видання «Київська старовина» було закрито. Михайла Брайчевського знову звільнено з роботи, за офіційною версією «не пройшов конкурс на посаду старшого наукового співробітника». І знову будь-яка згадка про вченого чи посилання на його роботи стали суворо забороненими. Після багатьох років самостійної дослідницької діяльності, вимушеного писання «в стіл» Брайчевський лише в 1978 р. повернувся на роботу в Інститут археології (Брайчевський...2024).

У 1989 р. Михайло Брайчевський захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Цей захист був запізнілим офіційним визнанням заслуг ученого перед історичною наукою. Він проходив у формі наукової доповіді «Східні слов'яни у I тисячолітті н. е.», яка узагальнювала авторську концепцію розвитку східного слов'янства, викладену у шести монографіях та численних статях. На початку 90-х років Брайчевського обирають професором Києво-Могилянської академії.

Михайло Брайчевський здійснив розвідки в Рівненській і Хмельницькій областях, у зоні затоплення Канівського водосховища. Досліджував Пастирське городище, давньоруські пам'ятки Переяслава, поселення черняхівської культури: Леськи, Черепин Корсунський, Іванківці, у Києві – Копиревкінець, «місто Ярослава». Був одним із засновників Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966 р.). Чимало зробив він і для збереження давньої забудови історичних міст України та Києва (активно виступав проти реконструкції архітектурного комплексу Києво-Могилянської академії, Подолу). Перший підняв питання про відбудову Михайлівського та Успенського соборів.

Автор понад 600 праць, зокрема понад 20 монографій (деякі опубліковані після смерті) та розділів колективних монографій (Брайчевський...2015).

Помер Михайло Брайчевський 23 жовтня 2001 р. у Києві, залишивши нащадкам надзвичайно великий науковий та творчий доробок, а також численну кількість матеріалів своєї громадської та культурної діяльності (Брайчевський...2024).

Одним із важливих наукових здобутків вченого є роботи на відомому у науці дохристиянському святилищі в с. Іванківці Новоушицької територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, про що свідчить науковий звіт, який зберігається у науковому архіві інституту археології НАН України (Брайчевський, 1951, 44 с.) (рис. 2).

Наприкінці червня 1950 р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення Івана Старунського про те, що у селі Іванківці колишнього Новоушицького району Хмельницької області є дві кам'яні скульптури, одна з яких стоїть вкопана в землю, із трьох сторін має зображення людських облич, а інша – лежить на поверхні ґрунту і уособлює одностороннє зображення людини. Надіслані І. Старунським графічні рисунки дозволили визначити, що кам'яні стели, про які йде мова, можуть буди давньослов'янськими ідолами.

На місце знахідки виїжджав відомий український археолог Володимир Довженко, який провів попереднє дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II-IV ст. н. е. Крім двох стел, про які повідомлялося у листі Івана Старунського, в с. Іванківці виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю. Враховуючи рідкість подібних пам'яток та недостатню вивченість слов'янського язичництва на той час, а також те, що стели знаходились на території поселення, було прийнято рішення провести в Іванківцях археологічні розкопки. Оскільки питання з планами експедиції дещо затягувалося, на місце досліджень експедиція виїхала аж у другій половині вересня.

Учасниками експедиції були: Михайло Брайчевський – керівник; Алла Брайчевська (Сміленко) – молодший науковий співробітник (рис. 3) та Іван Заїздний – старший лаборант. Хоча наукові інтереси Брайчевського та Сміленко перетиналися, особливо в галузі слов'янської археології, немає підтверджень про їхнє родинне чи особисте відношення. Варто зазначити, що в деяких джерелах Алла Сміленко згадується також під прізвищем «Брайчевська» (До 80 річчя... 2004, с. 155), що може свідчити про можливий шлюб або інший зв'язок, однак конкретних деталей щодо цього немає.

Археологічні дослідження тривали з 20 вересня по 10 жовтня та проходили, як стверджують автори звіту, у складних погодних умовах, що значно ускладнювало проведення розкопок. Виходячи з цього, завдання експедиції були дещо звужені і звелися до методики розвідкових розкопок, метою яких було з'ясування стратиграфічних нашарування об'єкта в районі місця розташування кам'яних стел, складові культурного шару та його зв'язок із кам'яними ідолами (Брайчевський, 1951, с. 1). Все ж вдалося з'ясувати, що на тому місці, де знаходились ідоли, справді було давнє святилище. Крім того, встановлено, що жителі селища займалися залізобним виробництвом (Брайчевський, 1953, 43-53).

Окрім археологічних досліджень на ранньослов'янському поселенні та поблизу кам'яних стел Середньо-Дністровська експедиція провела невеликі розвідки на південь та захід від села, внаслідок яких виявлено декілька об'єктів різних археологічних періодів.

Один із них – городище поблизу с. Хребтіїв, що розташоване за 8 км на південь від с. Іванківці, на правому березі р. Батіжок, яка впадає в Дністер за 1 км на південь від села в урочищі Погоріла (Маярчак, 2018, с. 341-342). Дослідник у звіті описує розміри городища та стверджує про відсутність на ньому культурного шару навіть у декількох ямах на самому об'єкті, але звертає увагу на скупчення вапнякового каміння між двома концентричними валами, сконцентрованого по одній лінії від одного схилу до іншого. Також не виявлено залишків культурного шару і на прилеглий до городища території, за виключенням декількох фрагментів ліпної нерівномірно випаленої кераміки у кількості шість шматків із домішками шамоту та крупнозернистого піску без орнаменту. На схід від городища дослідниками віднайдено крем'яне знаряддя у формі списа, але ця знахідка ніякого відношення до городища не має (Брайчевський, 1951, с. 35-36).

Також експедицією Михайла Брайчевського розвідково виявлено і обстежено трипільське поселення в урочищі Гончариха, яке являє собою початок глибокої долини, що впадає в р. Батіжок, по дорозі із с. Хребтіїв до с. Іванківці (Брайчевський, 1955, с. 178). Об'єкт розташований на незначному підвищенні, яке обмежується з обох сторін неглибокими заглибленнями в південно-східному напрямку.

На завершення дослідник висвітлює інформацію про знайдений в околицях с. Іванківці на березі безіменного струмка, який впадає в р. Батіжок, крем'яний відбійник, який не пов'язаний на його думку з культурним шаром досліджуваного святилища. Однак він цікавий тим, що має оброблений гострий край у вигляді півкруглого леза і може бути заготовкою для крем'яної сокири, є досить зручним для роботи у двох положеннях (Брайчевський, 1951, с. 41).

У підсумках Звіту Михайло Брайчевський стверджує, що археологічні розкопки підтверджують наявність на цьому об'єкті двох нашарувань – трипільського та черняхівського. Комплекс знахідок дає можливість вказувати на завершальний етап розвитку черняхівської культури (культури полів поховань) IV-VII ст. н. е. (Брайчевський, 1951, с. 41-44).

Таким чином Іванковецьке святилище виникло у період розквіту черняхівської культури (приблизно в III-IV ст. н. е.) та продовжувало існувати й значно пізніше – можливо тоді, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н. е. Проте, до епохи християнізації воно, вірогідно, так і не дожило.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 2024. *Брайчевський Михайло Юліанович (1924–2001) – історик, археолог, громадський діяч: до 100-річчя від дня народження* [online]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/node/6599> [дата звернення 26 листопада 2024].
- Кафедра археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. *Брайчевський Михайло Юліанович* [online]. Режим доступу: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=240&Itemid=101 [дата звернення 28 листопада 2024].
- Брайчевський, М. Ю. 1972. *Приєднання чи возз'єднання? : критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Торонто: Нові дні.
- Сагайдак, М. А. 2004. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60-80 років ХХ ст. *Археологія*, 4, с. 101-105.
- Український Інститут національної пам'яті 2024. 1924 – народився Михайло Брайчевський, історик [online]. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/6/1924-narodyvsya-myhaylo-braychevskyy-istoryk>.
- Брайчевський, М. Ю. *Звіт про роботу Середньодністрівської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 1951/9 б.
- До 80 – річчя Алли Трохимівни Сміленко. 2004. *Археологія*, 3, с. 155.
- Брайчевський, М. Ю. 1953. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре. *Краткие сообщения Института материальной культуры*, 52, с. 43-53.
- Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністрівського лівобережжя у ХІ-ХІІІ ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 178.
-

Serhii Semenchuk,

Associate Professor of the Department of Social Sciences,
Khmelnitskyi Humanitarian and Pedagogical Academy,
PhD in History, Associate Professor

MYKHAILO BRAICHEVSKYI: THE HISTORY OF RESEARCH ON THE IVANKIVTSI SANCTUARY

This article focuses on the early stage of scholarly research into the Ivankivtsi sanctuary, located in the Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi region, as carried out by the prominent Ukrainian historian and archaeologist Mykhailo Braichevskiy. The basis of the study is the archival «Report on the Work of the Middle Dniester Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1951 (Ivankivtsi Village, Kamianets-Podilskyi Region)», preserved in the academic archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The 1951 expedition marked a foundational moment in the investigation of sacred Proto-Slavic sites in the region. Under Braichevskiy's leadership, the expedition documented archaeological features that later played a key role in shaping our understanding of ancient Slavic spiritual practices and sacred spaces. This publication not only reintroduces little-known materials from the early Soviet period but also places them in a broader historiographic and cultural context.

Particular attention is paid to Braichevskiy's methodology, his interpretation of cult objects, and the significance of the Ivankivtsi site in the pantheon of early Slavic archaeology. The study aims to reaffirm the importance of this underexplored expedition and highlights Braichevskiy's contribution to the development of national archaeological scholarship.

Keywords: Mykhailo Braichevskiy, Ivankivtsi, sanctuary, archaeology, idols, Proto-Slavic religion, Middle Dniester expedition.

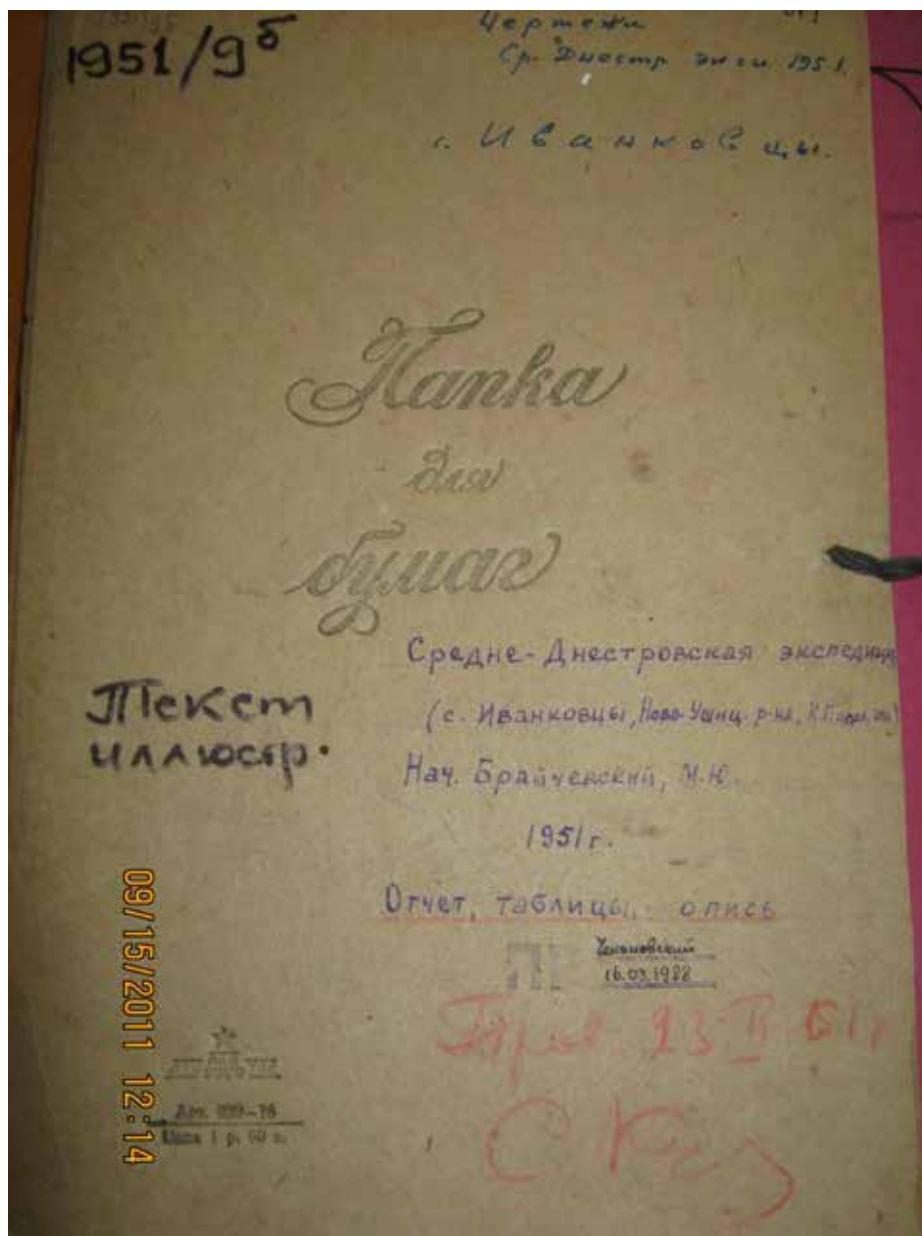

Рис. 2. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці) Кам'янець-Подільська область». Фото Сергія Семенчука. 2011 рік

Рис. 3. Алла Брайчевська (Сміленко)

Смірнова Світлана,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник
сектор «Музей старожитностей»
науковий співробітник

АРХЕОЛОГ СОФІЯ СТАНІСЛАВІВНА БЕРЕЗАНСЬКА (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД НАРОДЖЕННЯ).

У статті досліджується науковий внесок археолога Софії Березанської у вивчення давніх культур України. Аналізуються її роботи, присвячені археологічним пам'яткам епохи бронзи. Розглядаються методологічні підходи дослідниці, її внесок у розвиток археологічної науки та значення відкриттів для реконструкції історії давнього населення України. Особлива увага приділена польовим дослідженням і археологічним експедиціям, у яких брала участь Софія Березанська.

Ключові слова: Софія Березанська, археологія, бронзовий вік, археологічні дослідження.

Софія Станіславівна Березанська прожила довге, насичене наукове життя, залишивши по собі вагомий слід у вивченні археології доби бронзи на території України. Проживши майже сотню років, будучи знаним археологом дослідниця була в пошані як наукової спільноти так і преси. Зокрема, опубліковано цілий ряд ювілейних статей, повідомлень від колег на пошану Софії Березанської. (Археологія, 1994, 3; Гершкович, 2019; Отрощенко, 2024)

Краєзнавець, журналіст Олег Будзей в газеті Подільнянин до 90-ліття від народження С. Березанської розмістив розлогу статтю про дослідницю, яка народилася у Кам'янці-Подільському (Будзей, 2014)

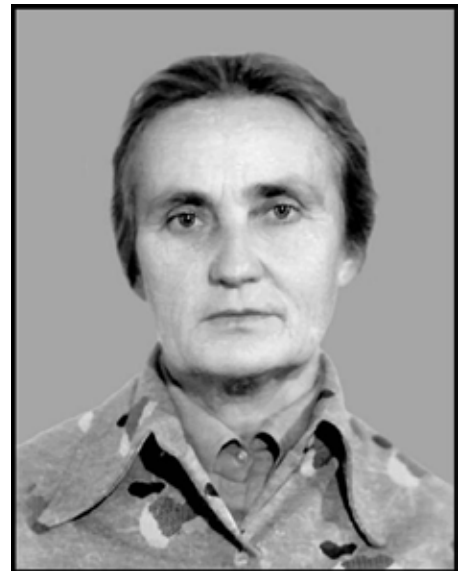
До сторіччя з дня народження Софії Березанської її колеги з ІА НАНУ підготували та опублікували бібліографічний покажчик її опублікованих праць, складений в хронологічному порядку (Денисова, Литвиненко, Отрощенко, 2024).

На сьогодні маловідомим залишалося питання чи проводила С. Березанська археологічні розкопки на території Хмельницької області, чи проводила розвідки в Кам'янець-Подільському районі. Тому ми вирішили детальніше дослідити її наукову діяльність. Вивчаючи наукову діяльність археолога, неможливо його розглядати окремо від приватного життя, оскільки все взаємопов'язано.

Біографія

Народилася Софія Станіславівна Березанська (в дитинстві Зося Баранович) у м. Кам'янці-Подільському 15 травня 1924 р. У 1932 році її батька, Станіслава Барановича, колишнього офіцера та ад'ютанта генерала Брусилова, було заарештовано, а родину вислано до Астрахані, а згодом до північного Казахстану. Незважаючи на складні умови, Софія прагнула до освіти і в 1943 році вступила до Об'єднаного українського університету в Кзил-Орді. Після війни продовжила навчання на історичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, який закінчила з відзнакою у 1948 році. (Інститут археології НАН України, 2024.)

Після закінчення університету Софія Станіславівна Березанська отримала направлення на роботу до Херсонського історико-археологічного музею, де відбувається її становлення як археолога (1948-1949 роки роботи в музеї). До Херсонського музею Софію Станіславівну було зараховано 11 травня 1948 року на посаду старшого наукового співробітника. Про роботу в музеї вона писала: «Музей являв собою абсолютно пустий будинок, у якому було звалено книги та експонати, відібрані у німців, німці усе спакували, але вивезти не встигли... Ні до, ані після, я у своєму житті не працювала з таким бажанням й енергією. Через півтора роки музей було відкрито. Думаю, там було багато помилок та невдалих рішень, але я тоді була щасливою. Бібліотеку ми також так-сяк привели в порядок і нею можна було користуватись...» (Країна, 2019).

У 1949 році С. Березанська вступила до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де під керівництвом П. П. Єфименка захистила кандидатську дисертацію на тему «Пам'ятки передскіфського часу на Уманщині та їх історичне значення» у 1953 році.

Після успішного захисту кандидатської дисертації Софія отримує посаду молодшого наукового співробітника відділу первісної археології при ІА АН УРСР. З Інститутом Археології і пов'язана діяльність Березанської С., як археолога. У 1964 р. вона переведена на посаду старшого наукового співробітника. У 1977 р. успішно захистила докторську дисертацію «Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тис. до н. е.)». З 1986 р. Софія стає провідним науковим співробітником при ІА НАНУ, а з 1990 р. науковим консультантом. (*Інститут археології НАН України*, 2024).

У 1977 році за участь у створенні колективної монографії «Археологія Української РСР» Березанська була удостоєна Державної премії УРСР у галузі науки і техніки. Її внесок у розвиток археологічної науки визнаний як в Україні, так і за її межами.

Софія Станіславівна продовжувала наукову діяльність до останніх років життя. Вона брала участь у розкопках, консультувала молодих науковців та активно публікувала результати своїх досліджень. Її праці стали фундаментом для подальших археологічних досліджень доби бронзи в Україні. 2 травня 2024 р. Софія Березанська закінчила свій життєвий шлях в Києві, за кілька днів до сторічного ювілею. (Литвиненко, Отрощенко, 2024.)

Наукова діяльність:

Софія Станіславівна Березанська є однією з найбільш вагомих постатей в археологічній науці України другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Її наукова діяльність охоплювала широке коло питань, пов'язаних з вивченням епохи енеоліту та бронзи на теренах України, з особливим акцентом на поселення, курганні могильники, металургію та керамічне виробництво.

Основна наукова діяльність С. С. Березанської була зосереджена на дослідженні доби бронзи Північної України. Одним з основних напрямів стала багаторічна розвідка та дослідження поселень бронзового віку Середнього Подніпров'я, особливо біля с. Пустинка на Дніпрі (Березанська, 1960; 1966; 1970; 1974). Публікації містять стратиграфічний аналіз, типологію знахідок та інтерпретацію господарських комплексів.

У своїх дослідженнях Березанська обґрунтувала концепцію культурного розвитку населення Північної України від північно-східних варіантів трипільської культури через пам'ятки культури шнурової кераміки до східнотшинецької та білогрудівської культур, що свідчить про безперервність культурних процесів у регіоні (Будзей, 2014).

Серед значних досягнень дослідниці – виділення та детальний опис кількох археологічних культур:

- Березанська дослідила особливості білогрудівської культури, зокрема її кераміку та ритуальні споруди, такі як зольники (Березанська, 1954; 1964; 1970; Березанська та Пясецький, 1978).
- Культура багатоваликів кераміки: Системне дослідження цієї культури дозволило визначити її генезу та хронологію (Березанська, 1960; 1971; 1986). Березанська вперше ідентифікувала цю культуру, визначивши її хронологічні рамки та територіальне поширення. Згодом, С. Братченко уточнив назву, що це бабинська культура (Отрощенко, 2022).
- Східнотшинецька культура: дослідниця детально описала особливості цієї культури, її зв'язки з сусідніми культурами та вплив на подальший розвиток регіону. Вивчення тшинецької культури охоплювало аналіз міжетнічних контактів та міграцій на теренах України та Польщі (Березанська, 1961; 1972).
- Лебедівська культура: Березанська виділила цю культуру, вивчивши її матеріальні залишки та визначивши її місце в історичному контексті. (Березанська, Отрощенко, Телегін, 1976.)

Також Софія Станіславівна вивчала вплив металургії на соціальний прогрес, дослідила техніку виробництва металів та розповсюдження бронзових виробів (Березанська, 1961; 1971; 1980).

За своє тривале наукове життя вона керувала низкою археологічних експедицій (близько 40), спрямованих на дослідження бронзової доби в Україні. Нижче подано хронологічний перелік основних експедицій під її керівництвом:

- 1960-1970-ті роки: Дослідження поселення епохи бронзи біля села Пустинка Чернігівської області. Ці розкопки сприяли глибшому розумінню культурних процесів Північної України в бронзовому віці. (Березанська, 1967, 1970, 1974).
- 1975, 1977-1980, 1983 роки: Керівництво Краснолиманською експедицією Інституту археології, яка досліджувала поселення зрубної культури в урочищі Усове Озеро на Північному Донці в Донецькій області. Результати цих досліджень були опубліковані в монографії «Усово Озеро: поселение срубной культуры на Северном Донце» (1990).
- 1988–1989 роки: Спільно з археологом Б.І. Лабаєм проведено дослідження унікального курганного могильника біля села Гордіївка Вінницької області. Ці розкопки виявили багатий інвентар, включаючи вироби із золота, бронзи, бурштину та заліза, що стало сенсаційним відкриттям для вивчення доби бронзи на Поділлі. Її праці про Гордіївський могильник дозволили реконструювати поховальні обряди та інвентарні комплекси (Березанська, 1994; 2011).
- Археологічні дослідження у Хмельницькій області. С. Березанська проводила археологічні дослідження в районі Нетішина та Славути під час будівництва Хмельницької атомної електростанції (ХАЕС). У 1975 році було прийнято рішення про будівництво ХАЕС, і вже 7 квітня 1977 року в селі Нетішин розпочалися будівельні роботи. У зв'язку з цим виникла потреба в археологічних розкопках на територіях, що підлягали затопленню та забудові. У 1985 році експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом професора І. С. Винокура провела рятивні розкопки в зоні майбутнього водосховища, дослідивши шість курганів тшинецько-комарівської культури (XVI–XV століття до н.е.). Пізніше, наприкінці 1990-х років, археолог В. О. Самолюк виявив курганий могильник у східній лісистій околиці Нетішина (Романчук, 2008).

Спільна експедиція Інституту археології НАН України та Нетішинського краєзнавчого музею під керівництвом доктора історичних наук Софії Станіславівни Березанської проводила розкопки цих курганів у 1998–2000 роках (Романчук, 2008). Ці дослідження виявили важливі археологічні знахідки, які стали основою для створення експозиції «Археологія» в Нетішинському міському краєзнавчому музеї. Таким чином, під час будівництва Хмельницької АЕС у районах Славути та Нетішина під керівництвом Софії Березанської та інших археологів були проведені значні археологічні дослідження, що дозволили зберегти та вивчити культурну спадщину цих територій (Романчук, 2009, с.57-58)

Археологічні розкопки в м. Кам'янці-Подільському, дослідниця певно не проводила, але наукові розвідки чи співпраця з місцевими археологами І. Винокуром та А. Гуцалом були. У статті «Перше поселення Культури кулястих амфор на Україні» дослідниця зазначала, що поблизу с. Татариски, що біля Кам'янця-Подільського на трипільському поселенні зібрано кілька фрагментів кераміки типової для культури кулястих амфор (Березанська, Пясецький, 1979 с. 75).

Методологічні новації

За період своєї наукової діяльності Софія Станіславівна розробила методiku виявлення та повного розкриття житлових споруд на археологічних пам'ятках, що дозволило більш точно реконструювати побут та соціальну структуру давніх спільнот. Березанська під час досліджень застосовувала комплексний підхід: стратиграфічні розкопки, типологічний аналіз кераміки, металографічні дослідження та порівняльно-історичний метод (Березанська, 1960; 1971; 1980).

Сфера інтересів (історія населення Північної України, Лісостеп та Полісся) Волинь, північно-східне Поділля. Дослідниця поселень бронзового віку на території України. Окремі праці присвячено аналізу стану вивчення епохи бронзи в українській та зарубіжній археології (Березанська; 1973; 1986).

Наукова спадщина Березанської має фундаментальне значення для української археології, заклавши основу для типології, періодизації та культурної інтерпретації бронзового віку України (Березанська, 1974; 1982).

Софія Станіславівна Березанська — одна з найбільш авторитетних дослідниць епохи бронзи на території України. Її наукова діяльність припала на період активного розвитку археологічної науки в середині ХХ століття, коли перед дослідниками постало завдання систематизації численних пам'яток доби бронзи. Березанська присвятила життя дослідженню поселень, курганних могильників і скарбів цього періоду, особливо в басейні Дніпра та на Поділлі. Особливе місце в її працях посідають матеріали з розкопок поселень, де вона ретельно аналізувала кераміку, кам'яні

та бронзові знаряддя праці, прикраси, виявляючи локальні та міжрегіональні особливості культури населення.

Вона першою у вітчизняній археології виділила кілька локальних груп у межах культури шнурової кераміки та культури багатоваликової кераміки, що дозволило поглибити знання про пересування племен і їхні культурні контакти. Важливий внесок Березанської — ґрунтовні публікації про бронзоливарне виробництво на території Лісостепової України. Вона вивчала майстерні, залишки плавильних печей, ливарні форми та готові вироби, що дозволяло відновлювати технологічні процеси бронзового віку. Її дослідження підтвердили, що населення того часу не лише виготовляло зброю та прикраси, а й активно торгувало ними на значні відстані. Особливо цінними є її роботи, присвячені курганним некрополям, які Березанська розкопувала на Київщині, Полтавщині та Поділлі. Завдяки їй працям стало відомо про ритуали поховань, соціальну диференціацію та уявлення про потойбіччя у племен епохи бронзи. Вона першою звернула увагу на специфіку супровідного інвентарю в похованнях вождів і воїнів, що дозволило реконструювати уявлення про військову справу та культ предків.

Софія Березанська залишила після себе низку монографій та більше сотні наукових статей, які й сьогодні є обов'язковими для вивчення всіма, хто займається археологією бронзового віку України. Її праці стали основою для багатьох наступних досліджень, а саму вченою справедливо вважають однією з творців сучасної концепції епохи бронзи на теренах нашої країни.

ЛІТЕРАТУРА

- «Провідники вирішили мене позбутися. Витягли з вагона, поклали на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». *Країна*. 12.09.2019. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/providniki-virishili-mene-pozbutisya-vityagli-z-vagona-poklali-na-travu-sered-stepu-i-nakrili-yakoyus-kovdroyu/925982> [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Berezanskaja, S. S., Klocko, V. I. 1998. *Das Graberderfeld von Hordeevka*. Verlag Marie Leidorf GmbH-Rahden/Westf. P. 77. Т. 1 - 83.
- Wikidata, 2025. *Березанська Софія Станіславівна*. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Березанська_Софія_Станіславівна.html [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Березанская, С. С. 1967. Поселение бронзового века близ хутора Пустынка на Черниговщине. *Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг.*, 1. Киев, с. 9-12.
- Березанская, С. С. 1980. Первые мастера-металлурги на территории Украины (археологические исследования). В: Артеменко, и. И. (ред.). *Первобытная археология — поиски и находки*. Киев: Наукова думка, с. 243-256.
- Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-221.
- Березанська, С.С.1970. Поселення епохи бронзи поблизу хутора Пустинка на Чернігівщині (Попереднє повідомлення). *Археологія*, 1970, вип. XXIII.
- Березанська, С. С, Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с Гордіївка на Південному Бузі. *Археологія*. 4. С 148-153.
- Березанська, с. С. 1971. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи. *Археологія*, 2, с. 3-9.
- Березанська, С. С. 1973. Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів. *Археологія*, 8, с. 109-114.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Березанська, С. С., Отрощенко, В.В., 2003, *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-39294>. [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1979.Перше поселення культури кулястих амфор на Україні. *Археологія*, 30, с. 75-82.

- Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1978. Зольники білогрудівського типу нар. Горині під Славутою. *Археологія*, 27, с. 48-55.
- Березанська, С. С. 1961. Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині середнього Подніпров'я. *Археологія*, XII, с. 102-119.
- Березанська, С., Гошко, Т., Ключко, В., Ключко, Л., Литвинова, Л., Потупчик, М., Слюсарська, К., Шумова, В. 2011. *Гордійвський могильник*. Вінниця, 288 с.: іл.
- Березанська, С. С., 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Київ: Наукова думка. 265 с.
- Березанська, С. С., 1974. *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С., 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С., 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С., 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце*. Київ: Наукова думка.
- Березанська С. С, Шумова, В. О. 2002. *Гордійвський могильник: комплекс обрядово-поховального бурштину*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1841aed8-1a36-41a8-a7b5-be6cab6da790/content> [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Будзей, О. 2014. Дослідниця бронзового віку. Подольанин. 9 травня. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://podolyanin.com.ua/history/7815/> [Дата звернення: 2 лютого 2025].
- Гершкович, Я. П., 2019. До 95-річчя Софії Станіславівни Березанської. *Донецький археологічний збірник*. 22. С. 184-185.
- Денисова, А., Литвиненко, Р., Отрощенко, В. 2024. Список друкованих праць С. С. Березанської *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (50), с. 14-18.
- До ювілею Софії Станіславівни Березанської, 1994. *Археологія*, 3, С. 156-157.
- Інститут археології НАН України, 2024. Біографія Софії Станіславівни Березанської. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.iananu.org.ua/viddily/viddil-arheologijirannogo-zalznogo-viku/spivrobotniki/beresanska-sofiya-stanislavivna> [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Інститут археології НАН України, 2024. Пам'яті Софії Станіславівни Березанської. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.iananu.org.ua/novini/news2/1356-pam-yati-sofiji-stanislavivni-berezanskoji> [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Литвиненко, Р. та Отрощенко, В., 2024. Світлій пам'яті Софії Станіславівни Березанської. *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (50), с. 5-13.
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2023. Науковий доробок Софії Станіславівни Березанської. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0000001> [Дата звернення: 15 лютого 2025].
- Отрощенко, В. 2022. *Українські землі 5 тисяч років тому*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/liudi-bronzi-i-zaliza-vitalii-otroshchenko/> [Дата звернення: 7 жовтня 2024].
- Отрощенко, В. 2024. *Пам'яті Софії Станіславівни Березанської*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/news2/1356-pam-yati-sofiji-stanislavivni-berezanskoji> [Дата звернення: 19 вересня 2024].
- Романчук, О. 2008. З історії археологічних досліджень в околицях міста Нетішина. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://perspekt.org.ua/articles/489> [Дата звернення: 3 серпня 2024].
- Романчук, О. 2009. З історії вивчення археологічних пам'яток в районі Нетішина. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. Науковий збірник. Острог, Вип. 2., С. 57-59.
- Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 2023. Жінки в науці. Софія Станіславівна Березанська. [онлайн] Електронний ресурс. Режим доступу: <https://kraimuz.km.ua/zhinky-v-naucz-sofiya-stanislavivna-berezanska/> [Дата звернення: 15 лютого 2025].

Smirnova Svitlana,
Kamyanetskyi State
Historical Museum-Reserve
Sector «Museum of Antiquities»
Researcher

ARCHAEOLOGIST SOFIIA STANYSLAVIVNA BEREZANSKA (ON THE 100TH ANNIVERSARY OF HER BIRTH)

This article is dedicated to the scientific legacy of Sofiia Stanislavivna Berezanska (1924–2024), an outstanding Ukrainian archaeologist and leading expert in the study of the Bronze Age. On the occasion of the 100th anniversary of her birth, the article highlights Berezanska's key contributions to the exploration and understanding of prehistoric cultures on the territory of Ukraine.

The focus is placed on her research related to the material culture of the Bronze Age, with special attention to burial sites, settlements, and the socio-cultural development of early agricultural and nomadic societies. Berezanska played a central role in field excavations and interpretation of findings related to major Bronze Age cultures, helping to establish a chronological and cultural framework still used by modern archaeologists.

Keywords: Sofiia Berezanska, Bronze Age, Ukrainian archaeology, burial sites, prehistoric cultures, material culture, fieldwork.

КОМІТЕТ ПО ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ГАЛУЗІ НАУКИ І ТЕХНІКИ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

ПРЕМІЯ ПРИЗНАЧЕНА
ВСТАНОВЛЮЄ ЦХ АН УРСР
І РАМ УРСР № 680
ВІС. 13 * СТУДІЯ 10-77
ДІЛКОМ І ЦХ АН УРСР
М. 768

ОБЛІКОВА КАРТКА
ЛАУРЕАТА ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ УРСР 1977 р.

Галузь науки: історичні науки Спец. археологія

1. Прізвище, ім'я та по-батькові: БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна

2. Рік народження: 1924 3. Національність: росіянка 4. Політична партія: безпартійна

5. Вчена ступінь, звання та дата присудження: Кандидат історичних наук, 21.11.1953 р.
старший науковий співробітник, 5.2.1966 р.

6. Почесне звання: не маю

7. Назва премійованої роботи: "Археологія Української РСР" в трьох томах

8. Місце роботи лауреата: Інститут археології АН УРСР

Назва установи	Посада	Дата прийому	Адреса установи	Телеф.
<u>Інститут археології АН УРСР</u>	<u>старший наук. співр.</u>	<u>1953 р.</u>	<u>252014 Київ 14, вул. Вигудівська 40</u>	<u>953581</u>

9. Домашня адреса: 252152 Київ 152, вул. Серафимовича 3, кв. 20 домашній телефон: 507114

Облікова картка лауреата Державної премії УРСР

Олександр Белов,

Заслужений діяч науки і техніки України,
лауреат Державної премії України
в галузі науки і техніки,
Почесний доктор Національного
інституту стратегічних досліджень,

Микола Дедков,

кандидат історичних наук, професор,
декан гуманітарного факультету
Національного університету «Запорізька політехніка»,

Георгій Шаповалов,

д.і.н., професор, завідувач кафедри
українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»

ІКОНОГРАФІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ІВАНКОВЕЦЬКОГО ІДОЛА ПЕРУНА: ПОШУКИ ВИТОКІВ

Метою дослідження є створення іконографії унікального праслов'янського Іванковецького ідола Перуна з Хмельниччини. В ході реалізації мети виявлено та реконструйовано пошкоджені деталі скульптури. Особлива увага приділена виявленню символів озброєння бога грози тризубом, двозубами та мечем. Встановлено композиційні ідентичності в зображеннях на праслов'янському Іванковецькому ідолі Перуна та на давньослов'янському Збручанському ідолі. Створено іконографію об'єкту і вказано на її аналогії з образами богів грози Давнього Сходу.

Ключові слова: ідол Перуна, Іванківці, двозуби, тризуб, меч, праслов'янський, Збручанський ідол, бог грози.

Звернення до теми іконографії праслов'янського ідола Перуна із села Іванківці Хмельницької області є продовженням дослідження цього рідкісного артефакта черняхівської культури, розпочатого нами у 2023 р. Адже його унікальність полягає в присутності на ньому сакральних знаків у вигляді двозубів і тризуба. Інтерпретовані, як зброя бога грози Перуна, у вигляді двозубів/блискавок та тризуба/блискавки (Белов, Дедков, Шаповалов, 2023, с. 15), вони зобов'язують нас розглядати Іванковецького Перуна як надважливе джерело, що надає можливість вперше датувати появу цих сакральних символів на українських територіях ще у II–V ст.

Раніше ми зауважували, що протягом більш ніж 70 років від часу його відкриття, ідол Перуна згадується практично у всіх працях, присвячених дослідженню слов'янського язичництва. За роки незалежності України увага українських науковців до цього сакрального об'єкту посилювалась. «Більшість з них ототожнюють скульптуру ідола, що тримає в лівій руці якусь зброю, саме із давньослов'янським язичницьким богом Перуном» (Белов, Дедков, Шаповалов, 2023, с. 11). Але наразі нами використовуються, у якості джерел, лише ті праці, які містять оригінальний текстовий опис або зображувальну інформацію про наявність тих чи інших рис та деталей цього неповторного твору ранньосередньовічних язичницьких скульпторів.

Тож, джерельною базою для створення іконографії Іванковецького ідола Перуна стали, по-перше, сама скульптура ідола із колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Вона неодноразово була обстежена авторами та спеціально сфотографована за різних умов освітлення протягом 2023–24 рр.

По-друге, авторами були залучені наукові звіти та публікації дослідників цієї пам'ятки. Вперше зустрічаємо опис скульптурного зображення ідола у селі Іванківці у звіті про роботу Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. В ньому один з відкривачів пам'ятки, М. Брайчевський, зазначає наступне: «Відбита ліва частина голови, а також ніс. Загальне виконання ... ідола відрізняється більшою ретельністю. Цілком чітко передані борода, вуса, очі, ніс /відбитий зовсім нещодавно/. На тулубі виразно помітні розташування рук, складених на грудях і меча, що йде

від правої руки навскіс через тулуб. Зображення ніг відсутнє, але, ймовірно, нижня частина статуї відбита.

При косому освітленні в нижній частині правого боку є якісь подряпини або насічки; серед них начебто помічається зображення, що нагадує «знаки Рюриковичів» (Брайчевський, 1951, арк. 10, с.).

Значну увагу опису ідола Перуна приділив С. О. Семенчук у дисертаційному дослідженні «Осередки язичництва Лівобережжя середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.)» (2018, сс. 176–177). Відзначивши, що на скульптурі помітні сліди вивітрювання, автор описує загальну збереженість ідола як задовільну, вказуючи на відсутність лівої частини голови та носу. С. О. Семенчук погоджується з висновками попередніх дослідників щодо того, що виконання скульптури вирізняється особливою ретельністю. «На фронтальній частині ідола, – пише він, – видно зображення рук, складених на грудях, та меча, який утримує права рука навскіс через увесь тулуб... Досить чітко передано бороду, вуса, очі, ніс» (2018, с. 176). Наголосивши на тому, що борода в народній традиції – ознака мужності, втілення життєвої сили, росту, плодючості і це також атрибут різних персонажів, об'єкт деяких ритуальних актів, предмет медіатор, за допомогою якого здійснюють магічний вплив, С. О. Семенчук робить висновок: «Здебільшого бороду зображують як атрибут бога» (2018, с. 176). Цікавими є його акцентування на припущенні щодо того, що на ідолі Перуна з Іванківців було зображено саме меч, а не інша зброя. «Меч у слов'янській міфології, – пише С. О. Семенчук, – наділений специфічною символікою, яка зводиться переважно до протиставлення життя-смерть. Він символізує вищу справедливість... Меч ототожнювався із блискавкою – символом бога-громовержця» (2018, сс. 176–177). Він також наводить, можливо найважливішу, цитату з праці Брайчевського М. Ю. і Довженка В. І. «Поселення і святилище у селі Іванківці в Середньому Подністров'ї»: «При косому освітленні в нижній частині правого боку проглядаються зображення знаків, можливо, князів династії Рюриковичів», і додає слово «тризуб» (2018, с. 177).

С. Смірнова у своїй, дуже актуальній, праці «Іванковецькі ідоли: проблеми та перспективи дослідження», описуючи ідола, наводить його розміри: висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. За С. Смірноюю, язичницьке божество зовні виглядає як бородатий чоловік з правою рукою на грудях. Авторка зазначає, що в лівій руці він тримає меч, який розміщений від руки навскоси через тулуб. Внизу, з правого боку, на ідолі зроблено насічки у вигляді тризуба. У своєму описі вона підкреслює: «На його правій руці детально вирізьблені пальці, чого немає в інших ідолів». Характерною рисою цієї скульптури, на думку С. Смірної, також є те, що очі та рот на її обличчі мають вигляд заглибин (2018, с. 92, рис. 5).

По-третє, для створення іконографії Іванковецького ідола Перуна було використано такі важливі зображувальні історичні джерела, як його фотографії та малюнки. Зокрема, була вивчена фотографія об'єкта з вже згадуваної публікації С. Смірної (2018, с. 99, рис. 5). Саме вона також була обрана у якості базової фотографії для створення іконографії ідола (фото 1).

Опрацьовано малюнок зі спільної статті «Монументальна скульптура слов'ян» І. С. Винокура і Р. В. Забашти у фаховому журналі «Археологія» (1989, с. 66, рис. 1. 7). З ґрунтовної праці Р. В. Забашти «Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі)», були опрацьовані кольорове фото високої якості та ще один малюнок ідола Перуна (2009, с. 34, іл. 5). В цій роботі автор вказує, що обличчя у «іванковецької статуї-півфігури бога-бородана вимодельовано ... достатньо виразно.... Що більше, останній образ наділений певною фізіономічною характеристикою: його риси виражають стан напруженості й суворості. Наразі не зайве відзначити й доволі точно пророблену анатомічну форму уцілілого передпліччя правої руки персонажа» (2009, с. 26, іл. 5).

На першому етапі наших додаткових досліджень, у 2023 р., було з'ясовано, що наявний тризубий символ має непогану збереженість. В дуже сприятливих погодних умовах також виконано його фотофіксацію з наступною прорисовкою. Це уможливило виконання наукової комп'ютерної графічної реконструкції зображення тризуба/блискавки з наступним максимальним співставленням його із оригіналом на фото скульптури.

Було встановлено, що зображення символу тризуба розташоване горизонтально так, що верхів'я його зубців співпадають з правим краєм лицевої частини стели. Бокові зубці зображені майже симетрично, але мають трохи різну ширину в середніх частинах. Середній зуб потоншений в центральній частині, що надає йому і всьому образу символу своєрідної художньої довершеності. Нижня частина тризуба майже симетрично заовалена і переходить у подовжене руків'я підтри-

кутної форми (фото 2). Зауважимо, що це перше відоме українській історичній науці ранньосередньовічне зображення тризуба, яке, саме завдячуючи цьому руків'ю підтрикутної форми, має тяглість у численних класичних зображеннях тризубів пізніших часів Київської Русі (на монетах, зброї, прикрасах, плінфах, посуді, тощо (Белов, Дедков, Шаповалов, 2023, с. 13).

На другому етапі досліджень, проведеному в 2024 р., подібна технологія була успішно застосована до ще двох зображень сакральних символів, що розміщені на скульптурі над вище описаним тризубом. Так само, як і він, вони розташовані горизонтально і також направлені зубцями праворуч. Ці два зображення символів на ідолі, більше нагадують двозуби і, так само, мають бути ототожнені з образом блискавки (фото 2).

Звернемо увагу на те, що всі три символи мають практично однакові розміри. Але вони дуже відрізняються один від одного за формою і збереженістю. Найкраще зберігся символ блискавки який зображений найнижчим. На вигляд він пізніший за більш знайомий тризуб, що нагадує «знаки Рюриковичів»! (Брайчевський, 1951, арк. 10). Найгірше зберігся верхній символ у вигляді архаїчного, потужного, із широкими двома зубами, двозуба з маленьким середнім зубчиком. Він, ймовірно, був виготовлений одночасно із поруч зображеним мечем. Символ, розташований всередині, виглядає як своєрідна переходова форма: це вже не зовсім двозуб, бо в ньому вже є третій центральний зуб. При цьому, за шириною він майже дорівнює ширині двох його бічних зубів, а довжина його досягає половини їхньої довжини.

Викладене дає право зробити наступне важливе припущення: описані сакральні знаки є різночасними. Тобто, вони нанесені на поверхню ідола в різний час. Вважаємо, що першим був нанесений знак у вигляді двозуба, який розташований безпосередньо біля вістря меча опущеного вниз. За значний час використання ідола, при проведенні ритуалів та під впливом різних факторів, символ втратив якість зображення. Виникла необхідність у його відновленні заміною нового зображення і такий знак був нанесений нижче місця розташування попереднього. Зрозуміло, що важко розрахувати за який час зображення на поверхні вапняку могло прийти в такий стан, що його треба було замінювати. Скоріш за все, це відбувалося протягом багатьох поколінь і могло тривати століття. За цей досить довгий час відбувалися зміни у деталях зображуваних символів бога грози Перуна. На зміну його двозубого символу блискавки приходить новий символ у вигляді тризуба. Тож, форми головного символу бога грози, змінюються під час оновлення, але божественна сутність його зберігається.

На це, опосередковано, вказують і міркування щодо тривалості його використання, першовідкривачів ідола Перуна із села Іванківці М. Ю. Брайчевського і М. В. Довженка. «Вивчення іванковецьких ідолів, – писали вони, – відкрило нову сторінку в пізнанні давньослов'янської язичницької ідеології. З'ясовуються, зокрема, її глибокі корені: якщо Збруцький ідол небезпідставно датується IX–X ст.ст., то нині генетична традиція його йде вглиб часів, принаймні на півтисячоліття. ... Іванковецьке святилище, виникнувши десь в період розквіту черняхівської культури (мабуть біля III–IV ст.ст. н. е.) продовжувало існувати і значно пізніше – можливо, і тоді, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це з усією безсумнівною свідчать знахідки кераміки середини і другої половини I тисячоліття н. е.» (1967, с. 262).

Виявлений комплекс з трьох сакральних символів, на лицевій стороні скульптури Перуна із села Іванківці, є найпотужнішою та найціннішою науковою складовою цієї пам'ятки. Вона надзвичайно важлива для праслов'янської історії Європи своєю унікальною інформативністю. Це своєрідна ранньосередньовічна «абетка» для унаочнення трансформаційного процесу перетворення язичницького символу божественної зброї бога Перуна з блискавки/двозуба на блискавку/тризуб. Одночасно, це і матеріальне підтвердження того історичного факту, що витоки ідентичності українського державного герба сягають раннього середньовіччя. Розуміючи, що ідол, безумовно, не мав одночасно всі три варіанти виконання сакральних знаків, автори ілюструють статтю зображенням іконографії, на якій вміщено найбільш раннє зображення у вигляді двозуба/блискавки (фото 4).

Дослідження дозволило конкретизувати яку саме зброю, окрім двозубів/блискавок та тризуба/блискавки, ще було зображено на ідолі Перуна. Питання про вірогідність присутності в його лівій руці списа або бойової палиці, відпало після того, як було виявлено наступне. На збільшеному знімку можна розгледіти, що пальці лівої руки ідола зображені стиснутими в кулак, який щось тримає. А великий палець цієї руки зображено, як покладений на верхів'я рукоятки якоїсь холодної зброї. На форму цієї зброї чітко вказують прямі і паралельно подовжені (2–3) лінії, що йдуть «від правої руки навскіс через тулуб» (Брайчевський, 1951, арк. 10). Вони поганої збереженості, але присутні на кам'яній поверхні скульптури.

На прийняття рішення, щодо зображення саме меча, вплинув також порівняльний аналіз зображень Іванківського ідола Перуна із багатоликою язичницькою скульптурою слов'янського бога Святовіда або Збручанським ідолом. Для цього було використано у якості джерела якісне фото рельєфного зображення бога Перуна на цій скульптурі з Краківського археологічного музею (фото 5). Воно було зроблене 2009 р. істориком і археологом, завідувачем відділу давньої історії Тернопільського обласного краєзнавчого музею О. Гаврилюком (Снітовський, 2018). Відомо, що один із рельєфів на цій скульптурі багатьма істориками давно вважається зображенням бога Перуна. Так, ідентифікував його, наприклад, в своїй ґрунтовній праці «Духовна культура давніх слов'ян» Д. Н. Козак, назвавши його «бог-воїн з шаблею – Перун». (Козак, 1999, с. 634). На зображенні Перуна із Збручанської скульптури бачимо, що на поясі у цього божества висить зброя типу короткого палаша або меча раннього типу.

Зважаючи на те, що Іванковецький ідол датується черняхівським часом, ми використали для реконструкції зображення меча із новітньої праці Бартоша Контни «Археологія війни. Дослідження зброї варварської Європи в римський період і період переселення народів». Довгий двосічний меч було знайдено при розкопках поховання вояка, можливо гепіда за походженням, у місцевості біля поселення Юшкова, Гданського округу в Польщі. Меч типу спата, (фото 4) знайдений у цьому похованні, датується часами вельбарської культури (Kontny Bartosz, 2023, с. 92, фото 3, 13). Відомий фахівець в галузі археології Східної Європи римського часу та доби Великого переселення народів, зокрема з проблем черняхівської та вельбарської культур, Б. В. Магомедов, зазначає, що «На початку пізньоримського часу, тобто у III–IV ст., – на основі вельбарської культури розвивається черняхівська культура» (Магомедов, 2001, с. 70).

Виходячи з того, що подібні мечі, хронологічно та типологічно апріорі, могли бути відомими жерцям з черняхівського поселення відкритого в селі Іванківці, ми і використали його для реконструкції втрачених частин ідола Перуна при створенні його іконографії.

Фотографія рельєфу бога Перуна на Збручанській скульптурі з Краківського музею дозволила також виявити пояс на Іванковецькому ідолі Перуна. В правій його частині, під кулаком лівої руки, більше ніж на половину ширини скульптури збереглися залишки двох паралельних горизонтальних ліній. На місці перетину їх з мечем є значні втрати через пошкодження. Такі самі пошкодження є і в лівій частині цього зображення. На нашу думку, це залишки зображення військового поясу подібного до того, що утримує зброю на Збручанському ідолі.

Відсутність зображення ніг на рельєфі Збручанського бога Перуна дає можливість припустити, що на Іванковецькому ідолі Перуна вони, так само відсутні від часів його створення.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що поставлена авторами мета, щодо створення іконографії праслов'янського Іванковецького ідола Перуна з Хмельниччини досягнута. Після додаткового обстеження об'єкту дослідження та фотофіксації виявлених деталей, було проведено виконання графічної візуалізації з використанням комп'ютерної графіки. Суцільними лініями в іконографії ідола наведено реально існуючі деталі скульптури, а пунктирними лініями – її втрачені частини (фото 4).

Завдячуючи наявній іконографії, образ ідола набуває статусу історичного об'єкту з якісно новим інформаційним рівнем. Язичницький бог Перун, у вигляді суворого чоловіка з вусами і бородою, тепер не просто має руки «складені на грудях». Долоня його правої руки, у молитовному жесті, покладена на серце. На стегнах бог Перун має військовий пояс. В кулаку лівої руки божество тримає рукоять сакрального меча опущеного навскіс і вниз. На ділянці, між мечем і правим краєм скульптури, виявлено велике зображення двозуба/блискавки. Зображені поруч меч і двозуб підкреслюють могутність головного небесного бога праслов'ян Перуна.

На завершення, нагадаємо добре відомий уривок з праці Прокопія Кесарійського «Війна з готами» про головного бога праслов'ян у VI ст. н. е. «Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, – писав він, – але здавна живуть у народовладді. Вони вважають, що один із богів – творець блискавок – єдиний володар всього, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин... Також шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества...» (1950, с. 297). Відтепер, маємо чудову ілюстрацію до дуже важливої інформації від самовидця, щодо усвідомлення язичницького світосприймання, мешканців українських територій у ранньому середньовіччі.

Щодо більш ранніх періодів світової і європейської історії, пов'язаних з появою образу бога грози озброєного мечем та тризубом/блискавкою або двозубом/блискавою, варто вкотре згадати видатного українського професора історії М. О. Міллера. У своїй праці «Матеріали до питання за тризуб» виданій у Мюнхені 1947 р., він вказував, що це відбулося на приморських територіях

Нижнього Єгипту, Месопотамії і Вавилону у III–II тис. до н. е. А найбільшого розповсюдження, на його думку, тризуби і двозуби набули в Ассирії. Там, зокрема, на початку I-го тисячоліття до н. е. найчастіше зустрічається на Царських стелах зображення бога грози. Звичайно його зображували таким, що стоїть обличчям праворуч у позі наступу перед нанесенням удару. На його голові рогатий шолом, іноді з наверхом, одягом є коротка спідниця і з мечем на поясі. Обличчя бога завжди з бородою та вусами. У піднятій правиці в нього молот або сокира, а лівою рукою він тримає громовицю у вигляді тризуба (фото 6). М. Міллер не виключав можливість того, «що в зв'язку з Месопотамською культурою, яка мала значний вплив на Егейський світ, тризуб з'являється і в Крито-Мікенській культурі, і далі – в грецькій мітології» (Міллер, 1947, с.14).

Сучасні численні дослідження, іконографії богів грози Давнього Сходу, повністю підтверджують ідеї М. О. Міллера, про шляхи виникнення та поширення цього яскравого образу одного з головних богів прадавньої язичницької релігії землеробських цивілізацій (Bunnens, Hawkins, Leirens, 2006; Green Alberto R. W. 2003).

ЛІТЕРАТУРА

- Белов О., Дедков М., Шаповалов Г. Іванковецький ідол Перуна з Хмельниччини – унікальне джерело до ранньосередньовічної історії українського тризуба. XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція: матер. наук. істор.-краєзн. конф. м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р./ редкол.: Ю. В. Телячий (гол. та ін.). Хмельницький: ХКТЕІ, відділ наукової роботи. 2023. С. 11-17.
- Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область. Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
- Брайчевский М. Ю., Довженко В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 238–262.
- Винокур І. С. Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян. Археологія. 1989. № І. С. 65-78, Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі). Студії мистецтвознавчі. Київ: ІМФЕ НАН України. 2009. № 3(27). С. 20–39.
- Козак Д. Н. Духовна культура давніх слов'ян. Історія Української культури. Історія культури давнього населення України. Т. 1. Київ: Вид-во «Наукова думка». 1999. С. 620–666.
- Магомедов Б. В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії. Археологія. 2001. № 2. С. 70–76.
- Міллер М. О. Матеріали до питання за тризуб. Рід та Знамено: Часопис присвячений знаменництву та родовідній справі. Мюнхен, 1947. Зшиток 1. С. 12–16.
- Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева, вступ. ст. З. В. Удальцовой. М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 517 с.
- Семенчук С. О. Осередки язичництва Лівобережжя середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський. 2018. 305 с.
- Смірнова С. Іванковецькі ідоли: проблеми та перспективи дослідження. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. 2018. С. 92–98.
- Снітовський О. Таємниці Збруцького ідола. Фото Олега Гаврилюка [online]. Режим доступу: // <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2584103-taemnici-zbruckogo-idola.html> [Дата звернення: 18 жовтня 2023].
- Bunnens G., Hawkins J. D., Leirens I. A new Luwian Stele and the Cult of the Storm-God at Til Barsib-Masuware. Tell Ahmar II. Louvain / Paris / Dudley: 2006. 174 p. 122 fig.
- Green Alberto R. W. The Storm-God in the Ancient Near East. EISENBRAUNS Winona Lake. Indiana: 2003. 360 с.
- Kontny Bartosz. The Archaeology of War. Studies on Weapons of Barbarian Europe in the Roman and Migration Period. Brepols Publishers: 2023. 264 p.

Oleksandr Belov,
Honored Scientist and Engineer of Ukraine,
Laureate of the State Prize of Ukraine in Science and Technology,
Honorary Doctor of the National Institute for Strategic Studies,

Mykola Diedkov,
PhD in History, Professor,
Dean of the Faculty of Humanities,
Zaporizhzhia Polytechnic National University

Heorhii Shapovalov,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Ukrainian Studies and General Language Training,
Zaporizhzhia Polytechnic National University

ICONOGRAPHY OF THE PROTO-SLAVIC IVANKIVTSI IDOL OF PERUN: SEARCHING FOR ORIGINS

The aim of the study is to develop the iconography of the unique Proto-Slavic Ivankivtsi idol of Perun from the Khmelnytskyi region. In the course of the research, damaged details of the sculpture were identified and reconstructed. Special attention is given to identifying the symbols of the thunder god's armament – trident, bidents, and sword. The study reveals compositional similarities between the depictions on the Proto-Slavic Ivankivtsi idol of Perun and the Old Slavic Zbruch idol. The iconography of the object has been created, and its analogies with depictions of thunder gods from the Ancient East are indicated.

Keywords: Perun idol, Ivankivtsi, bident, trident, sword, Proto-Slavic, Zbruch idol, thunder god.

Фото 1.
Ідол Перуна
з тризубами

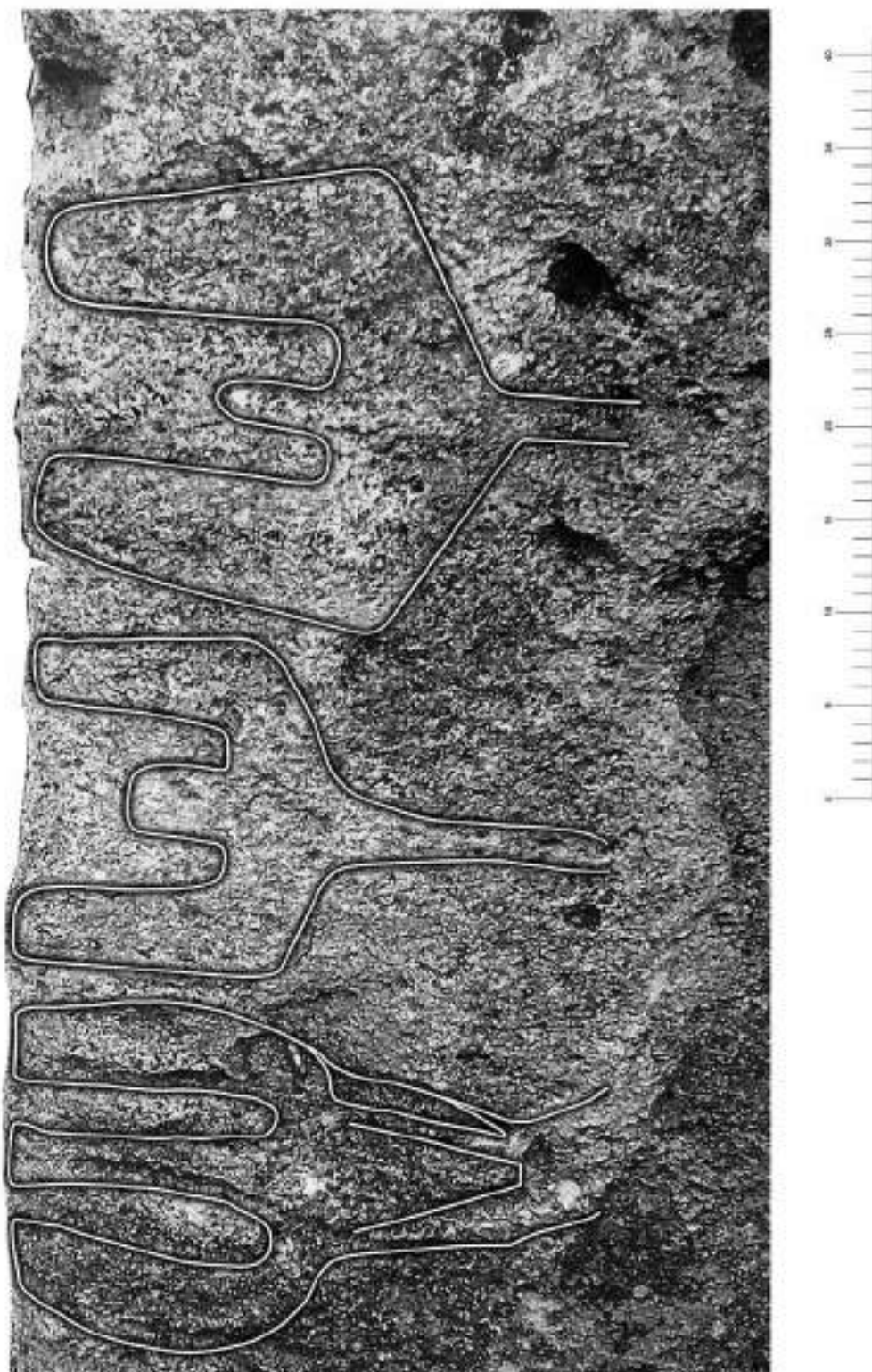

Фото2. Прорисовки тризубів на ідолі Перуна
з с. Іванківці Новоушицького р-ну

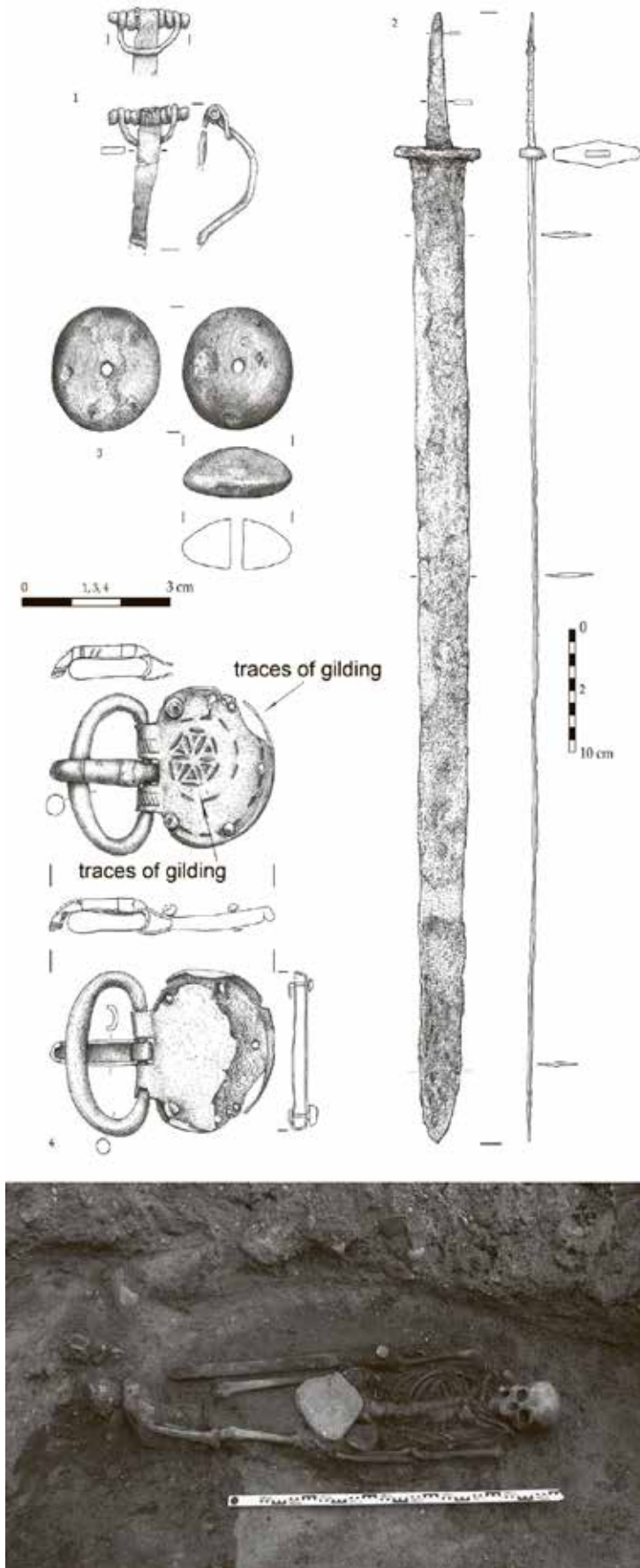

Фото 3. Довгий двосічний меч, с. Юшков, Гданського округу Польща. Вельбарська культура

Фото 4. Прорисовка зображень на ідолі Перуна з с. Іванківці Новоушицького р-ну

Фото 5. Збруцький Святovit.
Рельєфне зображення бога Перуна
з Краківського археологічного музею

Фото 6. Ассирійська стелла
початку I-го тисячоліття до н. е.
Зображення бога грози

Тетяна Шульженко,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

ПАМ'ЯТКИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ В ЧИГИРИНІ ТА СУБОТОВІ: З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

У запропонованій роботі зібрані відомості про археологічні дослідження пам'яток ранньомодерного часу на Чигиринщині, що нерозривно пов'язані з історією українського державотворення, національно-визвольною боротьбою українського народу, гетьманщиною, козацтвом, Богданом Хмельницьким, Іваном Виговським, Петром Дорошенком, гайдамаками. Результати багаторічних всебічних досліджень пам'яток цього часу в краї значно розширили уявлення про роль і місце регіону у процесі формування української державності та сприяли їх відновленню, реставрації і збереженню для майбутніх поколінь.

Ключові слова: *ранньомодерний період, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки, Чигирин, Суботів.*

Дослідження пам'яток Чигиринщини розпочалося у I половині XIX ст. і продовжується в наш час. За більше ніж 150-літній період відкрито ряд різночасових археологічних об'єктів, серед яких значну увагу дослідників привертають пам'ятки ранньомодерного періоду, що стали свідками однієї з найяскравіших сторінок в історії українського державотворення. Матеріальна спадщина часів козаччини на Чигиринщині активно висвітлюється у роботах різних вчених: археологів, істориків, краєзнавців. У 2012 р. вийшла друком праця Т. М. Нераденко «Археологія Чигиринщини». Краєзнавче науково-популярне видання містить історію дослідження пам'яток на території краю кінця XIX – початку XXI ст., з детальними описами археологічних об'єктів від часів неоліту до козацької доби. Окремі археологічні дослідження в м. Чигирині та с. Суботів висвітлені у роботах Д. Куштаня «Археологічні розкопки в Чигирині» (2007 р.), «Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині» (2007 р.), Т. Бажанової «Традиції фортифікаційного будівництва у старому замку Чигирині XVII ст.» (2008 р.), О. Брель «Археологічні дослідження середньовічного Чигириня» (2011 р.), Д. Куштаня, О. Пашковського, П. Соловйова «Нові матеріали до історії Чигиринського Троїцького монастиря: закладний камінь Преображенської церкви» (2013 р.) та ін.

За багаторічний період досліджень в м. Чигирині та с. Суботів відкрито ряд археологічних об'єктів періоду козаччини: решки фортифікаційних та релігійних споруд, фундаменти жител та будівель господарського призначення, давні кладовища та окремі поховання, залишки підземних ходів, річкових переправ та ін. Ці відкриття, поряд із багатим речовим матеріалом: різноманітним посудом, фрагментами одягу, прикрас, козацького озброєння та рештками будівельних матеріалів, у повній мірі розкривають роль і місце Чигиринщини в одній із найяскравіших сторінок в історії українського державотворення. Нижче подаємо деталі археологічних досліджень кожної із вказаних пам'яток.

Залишки фортеці на Богдановій горі в Чигирині (бастіон Дорошенка)

Вперше були досліджені В. Хвойкою у 1902 р. На схилах гори він відкрив залишки великої кам'яної споруди із двох паралельних стін, що нагадували коридор і йшли в глиб гори. Біля підношви, на правому березі р. Тясмин, дослідник віднайшов залишки ще однієї споруди, значно більшої за першу, стіни якої було облицьовано цегляною кладкою, її також датовано XV-XVI ст. На вершині гори, на плато, поряд із земляними укріпленнями, дослідник помітив кілька дерев'яних конструкцій зі збереженими залишками деревини. Під час їх огляду Хвойка виокремив великі полоси культурного шару та перепаленої глини – залишки печей. За припущеннями археолога, це могли бути казарми гарнізону Чигиринської фортеці (Известия... 1903, с. 67).

У 1953 р. архітектурно-археологічні дослідження Богданової гори здійснила експедиція Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР під керівництвом Г. Логвина (1954, с. 10). В результаті роботи виявлено залишки потужної оборонної стіни XVI-XVII ст., викладеної з місцевого матеріалу – каменю пісковика (Логвин 1954, с. 10-11) (Рис. 1).

У 1989–1992 р. дослідженням залишків оборонної фортеці, зокрема, тюремної башти Петра Дорошенка, займалася експедиція ІА АН України на чолі з П. А. Горішнім. В результаті розкопок було відкрито 3 приміщення, на думку П. Горішнього – одне з них трикутної форми, могло слугувати місцем ув'язнення, або ж в ньому могла зберігатись військова скарбниця (1995, с. 120). Співробітники Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування М. Андрущенко, Т. Бажанова, Т. Жаворонкова, В. Лещенко, зробивши обміри археологічних залишків, з'ясували, що креслення П. Гордона відповідають дійсності і бастион має значну площу – близько 700 кв. м. (Нераденко 2012, с. 154).

У 1994 р. дослідження башти продовжилися. На певній глибині були розчищені згорілі дерев'яні конструкції від зрубів та оборонних стін. На думку дослідників – залишки однієї з дерев'яних веж старої фортеці (Мартінова 2011, с. 24).

У 1996 р. розроблено проект реставраційно-будівельних робіт та розпочато роботи по відновленню бастиону, які завершилися у 2007 р. Наказом МК України від 22. 11. 2012 р. № 1364 фортеця (бастион Дорошенка) занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії та археології місцевого значення, під охоронним номером – 619-Чк.

Автентичні залишки церкви святих Апостолів Петра і Павла

Знаходяться в центрі міста на схилі Богданової гори з боку р. Тясмин. В історичних джерелах згадується з 2-ї половини XVII ст.: літописі Самовидця, щоденнику П. Гордона. За переказами місцевих жителів, руїни церкви було добре видно в XIX ст., це відмічав і краєзнавець Л. Похилевич (1864, с. 666).

Залишки споруди виявлені Чигиринською експедицією ІА НАН України під керівництвом П. А. Горішнього у 1989–1990 рр. Під час розкопок відкриті фундаменти, викладені з кам'яних брил місцевого каменю – пісковика, товщиною кладки близько 1 м. Каміння скріплене вапняним розчином та глиною. При розчистці траплялась також жолобкова цегла (Горішний 1995, с. 120). Храм розташовувався на невеликій штучній терасі північного схилу Замкової гори. Споруда невеликого розміру, прямокутної у плані форми. Стіни товсті, муровані з брил місцевого пісковика. Точна дата заснування церкви невідома. За переказами її заклав гетьман Богдан Хмельницький (1649–1657 рр.), за іншою версією – вона збудована за кошти Петра Дорошенка. За припущеннями дослідників, дата руйнування споруди – серпень 1678 р., час взяття Чигирини турецьким військом (Куштан, Пашковський, Соловійов 2007, с. 199).

В 2004 р. археологічні дослідження культової будівлі проводила експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та Сіверського інституту регіональних досліджень під керівництвом Г. А. Мудрицького. Археологами розкопано дві стіни – західну і південну, товщиною 1,9 м, які врізалися в схил гори. В заповненні, крім кераміки, виробів із заліза, знайдено багато шматків обгорілого дерева та фрагментів ікон (Мартінова 2011, с. 25).

У 2006 р. роботи по дослідженню Петропавлівської церкви продовжилися. Розчищено більшу територію пам'ятки, виявлено місце вибуху, в результаті якого будівля зруйнована. Вдалося зафіксувати довжину південної стіни, яка по внутрішньому простору становила 12,5 м та цегляної конструкції у вівтарній частині. До наших днів збереглися сліди штучної тераси, на якій стояла церква, а під землею – залишки її фундаментів та розвалу частини стіни (Мартінова 2011, с. 26).

Результати археологічних досліджень храму сприяли відтворенню відомої православної святині XVII ст., яке завершилося у 2007 р. Відбудований храм досить точно повторює свого попередника. Автентичні залишки церкви знаходяться поряд під накриттям. Наказом МК України від 22. 11. 2012 р. № 1364 вони занесені до державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка археології місцевого значення під охоронним номером – 45107-Чк.

Некрополь Петропавлівської церкви

Відкритий у 2007 р. в процесі робіт з музеєфікації автентичних залишків церкви Святих Петра і Павла. Під час спорудження фундаменту для накриття будівельники виявили людські кістки. На місце знахідки прибув загін експедиції археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації під керівництвом Д. П. Куштана. У результаті рятувних археологічних досліджень відкрито частину церковного цвинтаря – 8 поховань, які датуються часом функціонування храму. Захоронення розташовані на тій самій терасі, що й церква, за східною (вівтарною) стіною храму. Поховання розміщувалися цільними рядами паралельно стіні, на відстані 1, 5 м від неї (Куштан, Пашковський, Соловійов 2007, с. 199). Визначено, що усі захоронення здійснено за християнськими канонами, вони пов'язані з початком функціонування храму і, напевне, датуються

60-ми – початком 70-х рр. XVII ст. На думку Д. П. Куштана, у них, зважаючи на місця розташування (біля вівтарної стіни церкви), можливо, поховано представників тодішньої чигиринської еліти з козацької старшини та гарнізону московських стрільців, а також членів їхніх родин (2007, с. 200). Подальші дослідження цвинтаря ускладнені наявністю потужного кількадеметрового шару перевідкладеного ґрунту над ним (Куштан, Пашковський, Соловійов, с. 201).

Підземна споруда XVII ст.

Розміщена в центрі м. Чигирин, в північно-західній частині підніжжя Замкової гори. Від печери 52 м на південний схід до залишків мурів церкви Петра і Павла і 63 м на північний захід до рогу вулиць Гетьманської та Замкової. У 1993 р. печера обстежена Чигиринською археологічною експедицією на чолі з Л. Г. Сиволап. На розташування споруди вказали місцеві жителі. Співвідношення місця розташування пам'ятки з історичною топографією Кам'яної гори дало можливість дослідниці запропонувати декілька версій використання споруди: за однією – печера могла бути складовою частиною культового комплексу, пов'язаного з Петропавлівською церквою, як підземне кладовище на зразок Київської Лаври, або як підземна келія чи церква (Сиволап 1993, арк. 2).

Місце переправи через Тясмин XVII ст.

Знаходиться на західній околиці Чигирини. В XVII ст. переправа відігравала важливу роль в обороні міста. Про неї згадує у 1655 р. П. Алепський: «Миська фортеця немає собі рівної по всій країні козаків по своїй височині, величині гори, на якій вона побудована, по своїй обширності та силі боліт і води, що її оточують. З цієї причини вона дуже могутня... В місто веде лише один вхід» (Логвин 1945, с. 11). До цього входу можна було потрапити тільки по дорозі, що вела з с. Суботова на Тясминський міст, про який теж згадував П. Алепський: «Зробивши біля милі, прибули до величезного мосту, який тягнеться над озерами. Міст тягнеться під фортецею Чигирини і веде по місцях, які змушують подорожнього здригатися від жаху» (Логвин 1945, с. 13).

Згідно досліджень Г. Н. Логвина, місце переправи через Тясмин знаходиться навпроти сучасного готельного комплексу «Панацея» по вул. Гетьманській, 42. Виявлений там же у схилі гори мурований хід, дослідник пов'язував безпосередньо з місцем переправи (1945, с. 12-13).

Фундаменти Спасо-Преображенської церкви XVI-XVII ст.

Знаходяться в центрі Чигирини, на місці каплиці Пресвятої Богородиці, збудованої у 1995 р. Відкриті під час широкомасштабних досліджень території нижнього міста 1989-1994 рр. інститутом археології АН України та Київським філіалом науково-дослідного інституту теорії містобудування і архітектури. В різні роки дослідженнями керували: П. Горішній, В. Ключко, Ю. Павленко, С. Кілессо, М. Кучера (Перепелиця 2020, с. 68). У червні 1990 р. група під керівництвом завідувача Чигиринського народного музею В. Арутіна на глибині 30 см виявила залишки фундаменту якоїсь споруди. Поруч знаходилися дві підлоги – майже зовсім зотліла дерев'яна і дуже потерта цегляна. Стан обох засвідчив довгий час їхнього функціонування. Із західного боку фундаментів, на глибині 145 см, виявлено кістяк людини в скорченому вигляді. У розкопі №1, де знаходилися підлоги, знайдені залишки ще трьох людських скелетів без труп. Всі поховання орієнтовані на захід (Перепелиця 2020 с. 67-68). У польовому сезоні 1993–94 рр. дослідження продовжилися, археологи відкрили залишки великого цвинтаря, всього 263 поховання на площі 1200 м².

За припущеннями дослідників, відкриті фундаменти є залишками Свято-Преображенської церкви – однієї з найдавніших церков міста, існування якої зафіксоване у літературних джерелах XVII ст.: літописі Самійла Величка 1677 р., плані Чигирини 1677 р. Шарля Нуантеля, плані Чигирини Патріка Гордона 1678 р. та ін. (Перепелиця 2019, с. 28-32).

Козацький цвинтар XVI-XVII ст.

Розташований в центрі м. Чигирин, на місці сучасного скверу Б. Хмельницького. Відкритий П. А. Горішнім у 1993 р. під час проведення охоронних досліджень перед будівництвом музейного комплексу «Присутственні місця», в процесі яких також відкриті фундаменти Спасо-Преображенської церкви XVI-XVII ст.

Археологічні розкопки проводилися протягом трьох польових сезонів. За цей час було відкрито 263 поховання, майже всі вони були орієнтовані на захід і південний захід. Серед супроводжуваних речей виявлені свинцеві кулі, наконечники стріл, бронзові гудзики, монети XVII ст. В одному з жіночих поховань знайдено підківки для чобіт, залишки шкіряного взуття та унікальні речі –

залишки тканини та фрагменти одягу: передню частину жіночої блузи, прикрашеної мереживом, та головний убір з парчевої тканини (Горішній 1995, с. 121) (Рис. 2).

Антрополог Т. О. Рудич визначила, що велика кількість похованих мала травмування: на багатьох скелетах сліди від ударів холодною зброєю, а черепи пробиті свинцевими кулями. На цвинтарі також відмічена значна кількість дитячих поховань. На підставі цих досліджень, науковці схиляються до думки, що більшість похованих загинула під час нападу турків і татар (Мартінова 2011, с. 24).

По завершенню досліджень у 1995 р. останки небіжчиків перепоховані під Богдановою горою. Над братською могилою зведено каплицю Пресвятої Богородиці.

Територія Пізньосередньовічного Чигирин – Верхнє та Нижнє місто

Знаходиться на Замковій горі та прилеглих територіях центру м. Чигирин. З історичних джерел відомо, що у XVII ст. місто складалося з Верхнього міста, яке розташовувалося на Замковій горі, та Нижнього, розташованого під горою. Верхнє являло собою добре укріплену та обнесену муром оборонну фортецю, частиною якої є збережені до наших днів залишки бастіону П. Дорошенка. Поступово Чигирин збільшувався у формі сектора, основою якого залишалася гора з укріпленням. Це типовий містобудівний прийом для тогочасної української архітектури, в результаті якого виникло Нижнє місто. Планування Нижнього міста збереглося як підоснова на регулярному плані Чигирин 1826 р. архітектора В. Гесте.

Археологічні розвідки і розкопки Нижнього міста розпочалися в 1972-1973 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом наукових співробітників Р. О. Юри та П. А. Горішнього. В траншеї, закладеній у нижній частині Чигирин по вул. Гетьманській, ними виявлені кахлі, уламки жолобкової цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., покритого зеленою і жовтою поливою. Археологи також відкрили залишки згорілого житла XVI-XVII ст., в якому знайдено скелет дитини, рештки підлоги та огорожі. За припущеннями науковців, споруда була знищена під час облоги Чигирин турками в 1677-1678 рр. (Мартінова 2011, с. 23).

В 1993-1994 рр. розкопки Нижнього міста проводив П. А. Горішній. На розі вулиць Грушевського і Дорошенка ним досліджено залишки кількох жител XVII-XVIII ст. та 10 господарських ям, на вулиці П. Дорошенка – два давніх колодязя. Господарські ями дали багатий археологічний матеріал: фрагменти різноманітного посуду – мисок, тарелів, друшляків, сковорідок, глечиків, банок, макітер, чаш, кубків, підсвічників та ін. Також була віднайдена велика кількість глиняних люльок, уламків кахлів від печей та полив'яних плиток від підлоги (Нераденко 2012, с. 162).

Археологічне вивчення Нижнього міста продовжилося у 2005-2006 рр. розкопками у сквері Б. Хмельницького з метою пошуків резиденції гетьмана. Дослідження проводила Археологічна інспекція управління культури Черкаської облдержадміністрації на чолі з Д. П. Куштаном. Під час розкопок досліджено значну частину території та виявлено велику кількість археологічного матеріалу XVII-XIX ст.: керамічний та скляний посуд, кахлі, знаряддя праці, зброю, прикраси, монети та ін. (Куштан 2011) (Рис 3).

В результаті розкопок відкрито 4 житлові споруди, 3 з яких представлені невеликими прямокутними напівземлянками або підвальними частинами будівель з облицьованими деревом стінами. Головним результатом дворічних робіт стало відкриття споруди з кам'яним підвалом, датованої серединою – 3-ю чвертю XVII ст., яка співпадає з локалізацією гетьманської резиденції на основі архівних та історико-архітектурних досліджень. Руйнування будівлі пов'язане з розоренням Чигирин турками у 1678 р. На думку Д. П. Куштана, цей об'єкт входив до комплексу споруд гетьманської резиденції і міг слугувати військовою канцелярією. На користь останнього свідчать виявлені тут кахлі з монограмою. Хоча повністю зрозуміти зміст монограми не вдалося, найбільш прийнятним на сьогодні розшифруванням сполучення літер «I W» вважається ім'я – «Iwan Wigowsky». Це означає, що споруда може бути пов'язана з Іваном Виговським, який з 1649 р. був писарем при Б. Хмельницькому, а згодом і генеральним писарем, що завідував військовою канцелярією. Після смерті Хмельницького, у 1657-1659 рр. І. Виговський був гетьманом. Таким чином, дослідник ідентифікував будівлю саме з залишками військової канцелярії Б. Хмельницького (Куштан 2011).

На основі власних досліджень Д. П. Куштан зробив вдалу спробу з'ясувати більш-менш точні межі Нижнього міста XVII ст. Для цього він використав малюнок П. Гордона 1678 р. При накладанні на нього сучасного плану Чигирин із супутникової зйомки в однаковому масштабі стало зрозумілим, що рельєф місцевості та русло Тясмину за останні 300 р. майже не змінилися. Дослідником зроблено припущення, що загальна площа укріпленої території Нижнього міста Пізньосередньовічного Чигирин складала 47 га.

Колективне захоронення на Замковій горі в м. Чигирині

Знаходиться в районі садиби В. М. Різніченка за адресою: провул. Фортечний, буд. 12. Виявлене навесні 2017 р. при ритті водогінної траншеї. У 2017-2018 рр. НІКЗ «Чигирин» спільно з Інститутом археології НАН України здійснив дослідження захоронення. Місцевість, де проходили роботи, знаходиться з напільного боку Замкової гори на місці колишнього розташування Чигиринської фортеці (Полтавець, Могилов, Руденко 2017, арк. 10). Розкопками виявлена яма заповнена людськими черепами та щелепами, покладеними в багато шарів, що являють по суті хаотичне звалище кісток. Шари частково перетинаються один з одним. За результати досліджень археологи зробили висновок, що об'єкт являв собою санітарну яму, куди складались / скидались відрубані голови (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2017, арк. 12). Станом на 2017 р. було зафіксовано 209 черепів, їх частин та окремих скупчень кісток. Більшість з них належала чоловікам молодого та зрілого віку. Виявлено лише декілька жіночих та дитячих (віком до 14 років) черепів. На 36 черепних склепіннях та нижніх щелепах знайдено сліди розрубів, розташованих переважно в області потилиці та на тілі нижньої щелепи (по нижньому краю тіла або кутах). На декількох чоловічих черепах присутні випадково розташовані присмертні поранення: отвори від куль у 2-3 випадках та рубані поранення – не більше 5 випадків, отримані під час хаотичного бою. Розруби в області потилиці та нижньої щелепи в декількох випадках є множинними та розташованими паралельно. Попередній аналіз дозволив припустити, що більшість з цих травм нанесена внаслідок невдалих та неакуратних спроб декапітації. При цьому, вірогідно, людина, якій відрубували голову вже була нерухома (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2017, арк. 14).

Захоронення голів в Чигирині, за їх чисельністю, є безпрецедентним в Україні. На жаль, в похованні не виявлено ніяких речових знахідок, що могли б датувати це скупчення кісток. Внаслідок цього хронологічна та культурна атрибуція можлива лише на попередньому рівні. Масовість похованих та чисельність рубаних ран на кісткових рештках примушують науковців звернути увагу на бойові протистояння, що відбувались під стінами Чигиринської фортеці. Наймасштабніші з них – Чигиринські походи турків 1677 та 1678 рр. (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2017, арк. 15-16).

За результатами досліджень протягом двох польових сезонів, вченим вдалося встановити приблизну кількість похованих: виходячи з кількості нижніх щелеп – мінімальне число індивідів було не менше 140 осіб, виходячи з фрагментів черепа – не менше 349 осіб (Полтавець, Могилов, Козак, Руденко 2018, арк. 24).

Залишки церкви Преображення Господнього Чигиринського Свято-Троїцького монастиря

Знаходяться на північній околиці сучасного м. Чигирин, серед піщаних дюн у заплаві лівого берега р. Тясмин, навпроти Замкової гори, від якої монастирище на 1,7 км на північ-північний схід. Нині обитель включена в адміністративні межі міста і знаходиться на вул. Короленка, 47.

Час заснування святині, імовірно, початок XVII ст. Проте в кількох архівних документах, датованих 1925 р., місцевий уповноважений ВУАК О. Олександров згадує, що йому повідомляли про знахідку закладної плити Троїцької церкви, в якій йдеться про її заснування Дмитром (Байдою) Вишневецьким у 1542 р. До 1735 р. монастир був чоловічим, а після і до теперішнього часу – жіночим. На його території у XIX ст. розташовувалися два храми: Святої Трійці (головний) та Преображення Господнього з окремою дзвіницею, а також монастирські келії. Саме цей комплекс споруд зображено на акварелі Т. Г. Шевченка 1845 р. «Чигиринський монастирь девичий» (Куштан, Пашковський 2013, с. 230).

Археологічні дослідження культового комплексу розпочалися у 2009 р., після того як ченці монастиря натрапили на фундаменти Преображенської церкви. Для продовження обстеження території прибув загін Археологічної експедиції управління культури Черкаської облдержадміністрації на чолі з О. А. Пашковським. В результаті розкопок відкриті: престол у центральному вівтарі, фундамент у північному приділі, фундамент центральної абсиди (Куштан, Пашковський 2013, с. 232).

У 2012 р в ході земляних робіт під центральним престолом храму на глибині 1,5 м будівельниками був виявлений закладний камінь. Він складається з двох частин – каменю-ковчег та кришки, вирізаних із суцільних брил місцевого пісковика. Аналізуючи напис на закладній пластині, Д. П. Куштан дійшов висновку, що при роботах по відновленню церкви Преображення Господнього на території троїцького монастиря у м. Чигирині, було виявлено закладний камінь, пов'язаний

із останньою перебудовою храму у 1906–1907 рр. (2013, с. 234). Пам'ятка знаходиться на території нині діючого Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря.

Церква Святого пророка Іллі з дзвіницею

Знаходиться за 12 км від Чигирини, на правому березі р. Тясмин в мальовничому с. Суботові, знаменитому славною козацькою минувиною. Визначна пам'ятка архітектури, історії та культури, збудована в другій половині XVII ст. напрочуд добре збереглася до наших днів.

Перші дослідження пам'ятки здійснив у 1953 р. Інститут історії і теорії архітектури УРСР на чолі з видатним архітектором і мистецтвознавцем – Г. Н. Логвиним (1954, с. 38-53).

У 1970–1973 рр. на території Суботова працювала Слов'янська археологічна експедиція під керівництвом Р. О. Юри. У складі експедиції також працювали М. П. Кучера, П. А. Горішній, В. Й. Довженко, С. І. Круц. Розкопки мали архітектурно-археологічний характер та переслідували мету дослідження укріплень та монументальних споруд XVII ст. і проводились у співпраці з Інститутом Історії архітектури та теорії будівництва України. Протягом трьох польових сезонів в розкопках приймав участь та надавав консультації представник цього Інституту – кандидат архітектури С. К. Кілессо (Кучера, с. 541).

В північно-західній частині храму археологи виявили кілька людських поховань у домовинах, одне з яких було пограбованим і викинутим ще в давнину. За всіма ознаками жодне з виявлених поховань не належало колись похованому тут Богдану Хмельницькому. Однак, досі не було відомо про будь-які інші захоронення в храмі, окрім Богдана Хмельницького. Це дало змогу дослідникам припустити, що Іллінська церква могла бути не лише усипальницею гетьмана та його родини, а й інших військових та державних діячів XVII ст. (Горішній 1995, с. 144-145). Під час досліджень в середині церкви були відкриті залишки наземного житла XI ст., у заповненні знайдено уламки жорна з червоного пісковика, фрагменти давньоруського посуду XI ст. та кістки тварин. Це дозволило дослідникам уточнити уявлення про поширення давньоруських поселень на південь від р. Росі, яка вважалася рубежем давньоруської людності XI-XIII ст. (Горішній 1995, с. 145).

Одержані під час досліджень матеріали – жолобова цегла, полив'яна черепиця, різнокольорове скло та окремі архітектурні деталі, були використані при реставрації споруди у 1975–1977 рр. і дали можливість відтворити її первісний вигляд. Архітектору С. Кілессо вдалося відновити первісну форму даху, розмір і форму «муравлиної» (зеленої) полив'яної черепиці, віконні дубові рами з круглими литими кольоровими шибками в цинковій оправі, форму порталу та барокового фронтону зі стрільницями. Роботи завершилися в 1977р. (Рис. 4).

Дослідження Іллінської церкви відновилися у 1990 р. Вони проводилися у складі Чигиринської археологічної експедиції, що розпочала роботу по вивченню пам'яток козацького часу на Чигиринщині. Начальником експедиції був П. А. Горішній, Суботівського загону – в 1990 р. В. І. Ключко, в 1991-1993 рр. – М. П. Кучера.

По завершенню розкопок протягом 1993-1995 рр. в храмі здійснено комплекс реставраційних робіт: дах перекрито мідною бляхою, стіни поштукатурено та побілено, встановлено іконостас, виготовлений з липової деревини та оздоблений ручним різьбленням, проведено реставрацію дзвіниці. У 2000р. стіни церкви та дзвіниці вкрито мастикою фінського виробництва.

У 2005-2006 рр. науковці повернулися до досліджень козацької святині. Під час проведення наукових робіт були використані сучасні технології та новітнє пошукове обладнання: ультразвукове обстеження, пробне буріння, сучасне магнітометричне дослідження та ін. Роботи проводила розвідувальна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Н. П. Шевченко. Одним із завдань був пошук поховання Б. Хмельницького. Досліджувалися південна і південно-західна стіни храму. На місці потовщення південної стіни науковці виявили порожнину на рівні 10–13 м, глибиною 2-2,5 м, яка може бути підземним ходом, що з'єднував церкву з замчищем або виходив до р. Тясмин (Нераденко 2012, с. 133).

У 2018-2019 рр. здійснені нові дослідження Іллінської церкви та території навколо неї. Від Інституту археології НАН України експедицію очолювала Л. Виноградська за участю П. Нечитайла і Д. Тимчука. Проводилися спелеоархеологічні роботи з метою з'ясування місця поховання Б. Хмельницького. Геофізичні дослідження, виконані методами георадіолокації та томографії електричного опору на постійному струмі, проводила група спеціалістів із КНУ ім. Т. Шевченка у складі Р. Хоменка, А. Чернової, К. Бондар за участю незалежного дослідника І. Ільчишина. Аномалії виявлено в центральній частині храму та на схилах пагорбу, на якому збудована Іллінська церква (Нераденко 2023, с. 92-93).

Автентичні залишки кам'яниці Хмельницьких

Знаходяться на замчищі Богдана Хмельницького в с. Суботіві неподалік від Іллінської церкви.

Роботи по дослідженню пам'ятки розпочалися у 1952 р. експедицією Г. Н. Логвина. Для встановлення місця розташування палацу гетьмана під час архітектурно-археологічних досліджень був закладений зондаж біля Суботівської школи, що дав можливість виявити кам'яні мури, аналогічні за характером кладки до Іллінської церкви (Логвин 1954, с. 54). У 1953 р. виявлену споруду розкопано повністю. У плані будівля являє прямокутник з розмірами приміщення в середині 5×7 м, встановлені розміри дозволили припустити, що віднайдені фундаменти не є палацом гетьмана, а скоріше це решки однієї з оборонних башт (Логвин 1954, с. 58-60).

Дослідження території замчища продовжилися Слов'янською археологічною експедицією у 1970-1973 рр. під керівництвом Р. О. Юри та Чигиринською археологічною експедицією у 1989-1992 рр. під керівництвом П. А. Горішнього. Завданням обох експедицій було виявлення решток палацу Б. Хмельницького, господарських комплексів, розташованих на замковому подвір'ї та вивчення оборонних споруд Суботівського замчища. Слов'янською експедицією на пам'ятці відкрито велику кількість уламків посуду XVII ст., кістки тварин, фрагменти давньоруської кераміки XI ст. та фрагменти ліпного посуду бронзового часу а також черепиці із зеленою поливою. Дослідникам також вдалося простежити будову зовнішнього валу замчища, в середині якого знаходились дерев'яні конструкції – зруби, та простежити сліди старовинної кам'яної споруди на городі садиби місцевого жителя (Горішній 1995, с. 144).

У 1990 р. розкоп було закладено на місці залишків палацу гетьмана, що відомі з XIX ст. із зображення на малюнку Т. Шевченка. В результаті розкопок відрито фундаменти чотирикутної в плані споруди, внутрішня частина якої становить прямокутник розмірами 8,3 м×5 м. Відкриті фундаменти дослідники ідентифікували як залишки палацу Богдана Хмельницького в Суботіві. Це була найбільша кам'яна споруда, відкрита на замчищі (Горішній 1995, с. 145-146). Нині автентичні залишки кам'яниці Хмельницьких музеєфіковані та занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії та архітектури місцевого значення під охоронним номером – 4515-Чк.

Влітку 2008 р. експедиція під керівництвом Д. П. Куштана здійснила дослідження на багатопалатному городищі – Замчищі Хмельницьких в Суботіві, розкопки проводилися у центральній частині пам'ятки. Найцікавішою знахідкою став золотий перстень із вставкою з бірюзи та з монограмою з двох букв кириличного письма на нижній частині дужки: Ф та Х. Зважаючи на монограму, а саме наявність у ній літери Х, Д. Куштан припускає, що власницею перстенця могла бути особа з родини Хмельницького (Куштан 2009, с. 180). (Рис. 5).

Багаторічні археологічні дослідження пам'яток ранньомодерного часу в м. Чигирині та с. Суботіві сприяли поглибленому вивченню історії першої козацької столиці та дозволили визначити роль і місце регіону в історії українського державотворення. Відкриті залишки фортифікаційних споруд в Чигирині та рештки родинного маєтку Хмельницьких в Суботіві засвідчили високий рівень будівельної та військової справи української держави XVII ст. Відкриті фундаменти значної кількості церковних споруд на території міста підтвердили глибокий духовний розвиток тогочасного українського населення, а численні речові знахідки: предмети побуту, зброя, прикраси, залишки одягу та ін. дозволили краще уявити життя і побут тогочасних жителів.

ЛІТЕРАТУРА

- Брель, О., Харченко, Л. 2016. Культові споруди на топографічному плані Чигирини XVII ст. *Історія релігій в Україні*, 29, с. 330-342
- Горішній, П. А. 1995. Археологічні дослідження в Чигирині. В: Соса, П. П., Нераденко, Т. М. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: СІЯЧ, с. 119-123
- Горішній, П. А., Кучера, М. П. 1994. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська академія євробізнесу, с. 234-237
- Кучера, М. П. 2010. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботіві на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 1 (76), с. 541-554
- Спілка археологів України. 2011. Куштан, Д. П. *Археологічні розкопки в Чигирині*. [online]. Режим доступу: <http://surl.li/hbgxe>. [Дата звернення 20 листопада 2024].

- Куштан, Д. П., Пашковський, О. А., Соловійов, П. Г. 2006-2007. Охоронні археологічні дослідження в Чигирині в 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 192-201
- Куштан Д. П. 2009. Нові дослідження замчища Б. Хмельницького в Суботові. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ: ІА НАН України, с. 179-181.
- Куштан, Д., Пашковський, О. 2013. Нові матеріали до історії Чигиринського Троїцького монастиря: закладний камінь Преображенської церкви. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22. ч. 1, с. 229-234
- Логвин Г., 1954. *Чигирин – Суботів (архітектурно-історичний нарис)*. Київ: Академія архітектури УРСР.
- Мартінова, Г. П. 2011. Археологічні дослідження в м. Чигирин. *Чигиринщина: історія та сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня-1 жовтня 2010 р.* Черкаси: «Вертикаль», с. 22-27
- Нераденко, Т. 2012. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
- Нераденко, Т. 2023. *Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична*. Черкаси: Кандич Ю. А.
- Открытие древних каменных сооружений в Чигирине. 1903. *Известия Императорской археологической комиссии*. Прибавление к выпуску 6-му. С-Петербург. с. 66-68
- Перепелиця, А. І. 2019. *Православні святині Чигиринщини*. Черкаси: Вертикаль.
- Перепелиця А. І. 2020. Каплиця Покрови Пресвятої Богородиці в Чигирині (кінець ХХ - початок ХХІ ст.). *Наукові записки*. Збараж: Національний заповідник «Замки Тернопілля», 10. с. 67-75.
- Полтавець, В. І., Могилов, О. Г., Козак, О. Д., Руденко, С. В. 2017. *Звіт про розкопки на Замковій горі в м. Чигирині Черкаської обл. в 2017 р.* Науковий архів НІКЗ «Чигирин»
- Полтавець, В. І., Могилов, О. Г., Козак, О. Д., Руденко, С. В. 2018. *Звіт про розкопки на Замковій горі в м. Чигирині Черкаської обл. в 2018 р.* Науковий архів НІКЗ «Чигирин»
- Похилевич, Л. 1864. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии*. Киев: Типография Киевопечерской лавры.
- Совалап Л. Г. 1994. *Обстеження підземної споруди в Кам'яній горі*. Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
-

Tatyana Shulzhenko
Junior Researcher
National Historical and
Cultural Reserve «Chyhyryn»

THE MONUMENTS OF EARLY MODERN PERIOD OF CHYHYRYN AND SUBOTIV HISTORY OF RESEARCH

Annotation: The article tells about archeological researches of monuments of the early modern period in Chyhyryn region. These monuments connect with the history of formation of Ukrainian statehood, the national liberation struggle of the Ukrainians, Hetmanship, Cossacks, Bohdan Khmelnytsky, Ivan Vyhovsky, petro Doroshenko, haydamaks. The results of many years of comprehensive research of monuments of Chyhyryn region expanded understanding of the role of our region in the process of formation of Ukrainian statehood. Also these researches contributed to their restoration, restoration and preservation for future generations.

Key words: the early modern period, archeological researches, archeological monuments, Chyhyryn, Subotiv

*Рис. 1. Археологічні розкопки на Богдановій горі в Чигирині. Експедиція Г. Н. Логвина, 1953 р.
Фото з фондів НІКЗ «Чигирин»*

*Рис. 2. Археологічні дослідження великого козацького цвинтаря в Чигирині, 1993-1994 рр.,
експедиція П. А. Горішнього.*

*Рис. 3. Археологічні дослідження Нижнього міста в Чигирині.
Експедиція Д. П. Куштаня, 2007 р.*

Рис. 4. Іллінська церква в Суботові, 1970-ті рр.

*Рис. 5. Археологічні дослідження на замчищі Хмельницьких
в с. Суботові, 2008 р.*

Андрій Капуста,
краєзнавець, філобрікер,
керівник туристсько-краєзнавчих гуртків,
Микулинецький центр дітей та юнацтва
(Микулинці, Тернопільська область)

ВЛАСНИЦЬКІ ГЕРБИ НА НАДГРОБКАХ МІСТЕЧКОВОЇ ШЛЯХТИ СТРУСОВА

В статті розглянуто власницькі герби, котрі збереглися на надгробках двох кладовищ містечка Струсів (зараз село Струсів у складі Микулинецької селищної громади, що на Тернопільщині). Проаналізовано хронологічні рамки появи обох кладовищ та проведено ідентифікацію геральдичних знаків. На основі земельного кадастру 1785–1788 рр. та урбаріальних описів простежено соціальну структуру населеного пункту в кін. XVIII – на поч. XIX ст. Оглядовою розвідкою класифіковано різні типи христів, котрі збереглися на кладовищах Струсова.

Ключові слова: герб Круцини, геральдичний хрест, чиншова шляхта, гербовники, надгробки, монограма, кладовище, василіанський монастир в Струсові, пелюстковий хрест.

XVI–XIX ст. на теренах заходу України стало часом розквіту місцевої геральдики. В цей час європейська геральдика, як наука про герби, уніфікувала їх зображення. Обов'язковими елементами герба стали: щит із зображеними на ньому символами, корона та картуш або намет (стилізований лицарський плащ іноді не зображувався).

Це був час «засилля» гербів. Власниками гербів ставали шляхетські роди, населеним пунктам, котрі отримували статус міст, королівськими привілеями надавались міські герби. Герби застосовувались як знаки ідентифікації на печатках, як позначки власності на майні, як орнаментальні мотиви у мистецтві. Зображення гербів використовували на пломбах, якими маркувалась продукція та на особистій кореспонденції, на посуді та храмових розписах. Шляхетський герб свідчив про безперервність роду і приналежність до привілейованого стану. Іншими словами, родові герби були чимось на кшталт сучасних посвідчень особи та одночасно дорогою нерухомістю.

Якщо на початку герби використовувались військовими аристократами, то з часом вони поширились серед цивільної знаті і, навіть, вільного люду. Особливо хизувалось своїми родовими гербами та древністю своїх родів різнокаліберне панство міст та містечок, яке підкреслювало таким чином свій статус у суспільстві.

Поселення Підгородиче (ін. назви – Підгородичин, Підбугорище) вперше згадується у 1434 році. В XVI ст., із зміною власника, село стало називатись Струсів. В 1610 році населений пункт змінив свій статус із сільського на міський, бо тодішній власник – галицький воєвода Микола Струсь, одержав привілей на проведення в Струсові двох ярмарків на рік і кожного вівторка торгів. В 1771 році, завдяки старанням Францішека (Франца) Потоцького (пол. *Franciszek Salezy Potocki* 1770–1772), містечко отримало повторний привілей на магдебурзьке право (Клименко 2003, с. 387–388). Міський статус, наявність цехів, міського самоврядування, замку та загальноміських фортифікацій сприяли економічному розвитку міста та збагаченню окремих його представників – родовитих та безрідних, котрі гордовито величали себе шляхтичами.

На поч. XIX ст. у містечку Струсів ще проживали представники т.з. чиншової шляхти (пол. *szlachta czynszowa*). Часами її представники були голі-босі, проте з родовим гербом, з яким носились як із писаною торбою. Ці дворяни, позбавлені земельної власності, користувались землею діди́ча, за що платили податок – грошову ренту або чинш (пол. *czynsz pieniężny*) і відбували різні додаткові повинності.

На документальні згадки про струсівську шляхту можна натрапити в земельному кадастрі 1785–1788 рр. та т.зв. урбаріальних описах, що містять дані про місто Струсів і його мешканців та визначають складові соціального простору населеного пункту. Струсівська домінія в кін. XVIII ст. підпорядковувалась одному власнику, котрий на своїй території мав право адміністрування, поєднуючи державну владу й владу діди́ча над підданими (Моряк-Протопопова 2017, с. 70).

Так, в Струсові в кін. 1780-х рр. проживало 10 шляхтичів, які сплачували двірській владі різну грошову ренту: від 1 рейнського золотого (пол. *zl. reń.*) 7 крейцерів (пол. *kr.*) до 9 злотих (Zamoyski 2020,

s. 34). З натуральних повинностей чиншова шляхта в Струсові в кін. XVIII ст. за оренду платила бджолину десятину (Zamoyski 2020, s. 45).

Окрім цього, шляхта, яка проживала у містечку, була зобов'язана у ролі кінних гінців безкоштовно доставляти двірську кореспонденцію в ближні місця (околиці) або сплачувати мито за цю послугу. Послуги шляхти, котра доставляла листи щодо справ домінії на далеку відстань, оплачувались пропорційно відстані. Також відомо, що в кін. XVIII ст. обов'язки лісничого виконував один із місцевих шляхтичів (Zamoyski 2020, s. 34, 43).

А втім, Австрійська імперія прорідила таку «плодовитість» бідної шляхти. Після 1831 року ті з них, хто не зміг довести свого шляхетського походження, бо не мали документа (привілею) на отримання родового герба, були віднесені до категорії міщан.

Дві світові війни, які прокотилися через наш край, понижили матеріальні свідоцтва геральдичного різноманіття. Радянська окупація із своєю класовою боротьбою та антиклерикалізмом, до кореня винищила «панський непотріб». Були зруйновані довершені власницькі герби на фасадах палаців, понищено розписи, елементами яких були зображення особистих гербів в костелах та цвинтарях Тернопільщини. Знищено було майже все. Зберігся лише мізер.

Для прикладу, в Струсові, можна натрапити на зображення власницьких гербів кін. XVIII – XIX ст., які вицвіли на надгробках двох старих некрополів.

На південній околиці Струсова, на території діючого православного та греко-католицького цвинтаря, збереглися декілька старих кам'яних хрестів, які свідчать про відносну давність ранніх поховань цього кладовища. На одному з хрестів виявлено зображення власницького герба з обов'язковими його атрибутами: щит із геральдичним символом та лицарська корона над ним (рис. 1а). Напис на хресті нанесено кириличними буквами, котрі важко прочитати. Проглядається ймовірна дата року поховання – 187... (остання цифра знищена). Інших три однотипних герби, викарбуваних на вапняковому надгробку та надмогильних плитах, розшукано на території іншого недіючого струсівського некрополя – зі східного боку села (рис. 1b,c).

Чотири власницькі герби, віднайдені на двох кладовищах, мають різну техніку виконання: на кам'яному хресті з пісковика, контур герба непрофесійно висічено методом прорубування суцільного лінійного заглиблення на тілі каменя (складається враження, що малюнок герба та сам хрест витесували не руки майстра). Два герби на надгробних вапнякових плитах виконані в ідентичній техніці, проте, відрізняються вищим рівнем майстерності. На четвертому надгробному пам'ятнику родовий герб досконало вирізьблено у вигляді барельєфу. Зовнішній вигляд усіх надгробків демонструє, хто із власників був заможнішим, а хто був лише чиншовим шляхтичем.

Проте, об'єднувала похованих струсівчан наявність одного герба, в основі якого був *лицарський хрест*. В геральдиці цей герб називався – *Хрест* або *Круцини* (*Крушина, Круцжин, Хрест, Тріумф*) (пол. *Krucyni, Kruszyna, Krucina, Krucini, Kruczyn, Krzyz*). Класичний герб *Круцини* має наступний опис: «У червоному полі під золотим лицарським хрестом срібна шестикутна зірка». Однак в струсівських гербах шестикутна зірка відсутня. Вірогідно, це був інший варіант *Хреста* – т.з. «*варіант Скоробагатих*» (Вікіпедія. Круцини).

В польській геральдиці власницький герб *Круцини* вперше описаний Папроцьким (пол. *Paprocki Bartosz* 1543–1614) у гербовнику *Herby rycerstwa Polskiego*, виданому 1584 року. Папроцький вважав, що зображення геральдичного хреста в Польщу принесли місіонери із Італії або Франції в 966 році, котрі використовували хрест у своїх гербах та під час навернення в християнство поляків почали роздавати їм власницькі герби з такими ж хрестами (Paprocki 1584, s. 605) (рис. 1d). А ось герб *Круцини* із гербовника *Poczet herbow szlachty Korony Polskiej* 1696 року, авторства Потоцького, вже не містив срібної шестикутної зірки. Залишився лише класичний геральдичний хрест на щиті (Potocki 1696, s. 266) (рис. 1e).

Якщо придивитись до епітафії багатшого «власника» пам'ятника на території східного некрополя, то можна розгледіти ім'я похованої пані – *Krzemieneicka* та рік: 1831. Відомо, що володарями родового герба *Хрест* в Речі Посполитій «взірця» XIX ст. був 31 рід (Вікіпедія. Круцини). А втім серед них не було жодного з прізвищем *Krzemieneicki*. Нічого дивного тут немає, бо в перелік 31 роду входили лише заможні шляхетські родини. Десятки родів, які отримали шляхетство та були включені до аристократичного стану, зазвичай вже приєднувались до існуючих гербів. (т.з. *нобілітація*). На інших надгробках написи частково затерті та важко прочитуються, тому прізвищ їх власників не ідентифіковано.

Ймовірно, струсівські новоспечені володарі родового герба *Хрест* були *нобілітовані* після 1791 року, коли Конституція Речі Посполитої допустила можливість *нобілітації* для міщан. Тоді заможніші жителі міст отримали можливість купити диплом «*про повне шляхетство*». А ще була

ціла когорта тих, які за звичайний хабар отримували відповідний диплом в обхід рішень сейму (т.з. *секретні нобілітації*).

В рамках проекту «На перетині культур і націй. Галицькі міста та містечка в Йозефінському земельному кадастрі», було опубліковано дослідження Гжегожа Замойського *Strusów, Tłuste i Uściczko*, котре із різних взаємодоповнюваних документальних джерел 1780-х рр. узагальнило дані про Струсів та його мешканців.

Тут знаходимо згадки імен струсівської соціальної еліти. В кін. XVIII ст. до неї входили представники міського самоврядування, до якого зараховано «*plenipotenci dominium – S. Czyzewski i nieznaní z imienia Jarzynowski, reprezentanci miasteczka – wojt Semion Goscinski, burmistrzowie Stach Boryk i Semion Nowosieiski oraz deputowani: Piotr Ordynski, Marcin Podhaiecki, Lukasz kuczko, Ilko Neczay, Andruch Tracz i Augustyn Raba*» (уповноважені домінії – С. Чижевський і Яржиновський, ім'я невідоме, представники міста – війт Семен Госцінський, бурмистри (старости) Стах Бобик і Семен Новосельський та заступники: Пьотр Ординський, Марцін Подгаєцький, Лукаш Кучкода, Ілько Нечай, Андрух(а) Трач і Августин Раба) (Zamoyski 2020, с. 35). Таким чином, у складі струсівського магістрату в кін. XVIII ст. були два уповноважених від домінії, війт, два бурмистри та шість заступників бурмистра.

Цілком ймовірно, що окремі (якщо не більшість) представники міського самоврядування Струсова належали до шляхетського стану. Зрештою, поземельний кадастр 1785–1788 рр. згадує про розташовані в Струсові три *dvorki* місцевої шляхти (Zamoyski 2020, s. 32).

Окрім геральдичних хрестів на надгробних каменях в Струсові, автору вдалось натрапити на ідентичний знак на внутрішній стіні Микулинецького замку (6 км. на північний захід від Струсова). Його міг вибити на камені один із вояків замкового гарнізону в XVI–XVII ст., або місцевий шляхтич в XVIII–XIX ст., коли Микулинецька твердиня втратила своє оборонне значення. Цей символ теж міг бути родовим власницьким гербом (т.з. *хрест скоробагатьків* або герб *Круцини*) (рис. 1f).

Геральдичні знаки у вигляді хреста важко відрізнити від подібних їм знаків хреста, що є символом християнства. Саме такий хрест, вигравіруваний на білому камені розміром 0,7 на 0,8 см та вставлений у каблучку, автор знайшов на присадибній ділянці в Струсові (рис. 1g). Хрест на персні є ідентичним гербу *Круцини*. Час виготовлення каблучки, без висновку спеціаліста, встановити важко. Можливо, це виріб середини XIX ст.

На території східного кладовища в Струсові, окрім герба *Круцини*, на одному із вапнякових надгробків зберігся інший власницький герб, вирізьблений у вигляді барельєфу, який складається з геральдичного щита з символом та лицарської корони, яка його вінчає (рис. 2a). Геральдичний символ доволі цікавий – його сформовано із двох переплених латинських літер – К та F. Пошук аналогу у польських гербовниках XV–XIX ст. результату не приніс – тотожного родового герба не знайдено. Взагалі, для польської геральдичної традиції досить рідкісним було вживання буквених символів, як основи герба. Проте, такі герби існували. Один з найвідоміших – герб *Харитонович* (пол. *Charytonowicz, Charytonow*) у вигляді монограми NE, вміщено в польських гербовниках 1696 та 1900 рр. (Potocki 1696, s. 541; Boniecki 1900, s. 349, 382) (рис. 2b,c).

Можна констатувати, що монограма (можливо, вензель) KF, була позначкою перших літер імені та прізвища (іноді лише одного імені) похованого в Струсові шляхтича. Нажаль, написів на надгробку не збереглося. Вочевидь, вони були нанесені на кам'яну плиту, ймовірно, більшої твердості ніж вапняк, від якої залишилась лише ніша. Тому дешифрувати монограму шляхом прочитання епітафії, є неможливим. Взагалі, монограми використовувались здебільшого коронованими особами, володарями та митцями, котрі вважали власне ім'я настільки відомим широкому загалу, що для нагадування про себе було достатньо кількох букв.

Вірогідно, монограма KF на геральдичному щиті з струсівського надгробку не була класичним гербом. Це, радше, «неканонічний» гербовий знак, створений власником заради ідентифікації власної особи чи для задоволення власного гонору. Такий новотвір не порушував геральдичних правил та норм, бо його власник не привласнював чужих геральдичних знаків, тому його не можна було звинуватити у фальсифікації. Герб-монограму можна порівняти із особистим підписом, вензелем або екслібрисом. Подібні монограми своїх імен, нанесених на полі щита, інколи з лицарською короною, використовували неродовиті підприємці XIX – поч. XX ст. Наприклад, власники цегельні інколи свою продукцію клеймили гербами-монограмами, які заводять в глухий кут сучасних дослідників, котрі не можуть ідентифікувати подібні геральдичні знаки (рис. 2d,e).

Усі геральдичні щити, як елемент з власницьких гербів, на струсівських надгробках тотожної форми: трикутна основа із трьома виступами, які нагадують згладжену латинську літеру W у верхній частині та витягнуте звуження, котре закінчується гострим кутом в нижній частині.

В геральдиці така форма щита називається *саксонською* (Вікіпедія. Геральдичний щит) (рис. 3а). Саксонський щит є не характерний для польської геральдичної традиції XVI–XIX ст., яка послуговувалась іншими формами щитів, зокрема: *польським* та *французьким* (рис. 3b,c). Аби в цьому переконатись, достатньо переглянути польські гербовники XVI–XIX ст. Для прикладу, в гербовнику 1584 року Бартоша Папроцького, в усіх зображеннях гербів використано польський геральдичний щит (Parowski 1584). В усіх ілюстраціях власницьких гербів польської шляхти з багатотомного гербовника *Herbarz Polski*, авторства *Бонецького* (пол. *Boniecki Adam*), вжито щит французького типу (Boniecki 1899–1907, Т. I–XI).

Загалом, на теренах Тернопільщини, в XVIII–XIX ст. (вірогідний час встановлення струсівських надгробків) характерними та часто вживаними в монументальному мистецтві були геральдичні щити, котрі поєднували елементи *італійського* та *іспанського* щитів. Прикладом є придорожна фігура чеського *св. Яна Непомука* в Бучачі. Час її створення – 1750 рік. Фундатором фігури був тогочасний власник міста Микола Потоцький (рис. 3d).

Цікавим видається порівняння форми геральдичного щита діди́ча Струсова протягом 1848–1899 рр. – *Володими́ра Баворовського* (пол. *Włodzimierz Baworowsky* 1825–1899) герба *Прус – II* (Boniecki 1899, s. 132). Якщо в діловодстві шляхтич використовував гербову печатку із класичним саксонським геральдичним щитом (як на струсівських надгробках), то на всіх знайдених плombs з власницьким гербом Баворовського, було застосовано традиційний польський щит (рис. 4e,f).

Стосовно датування кладовища на південній околиці Струсова, достовірних даних не знайдено. Проте, форма кам'яного хреста та традиція нанесення власницького герба, свідчать про кін. XVII – першу пол. XIX ст. Значно більше інформації збереглося про кладовище, розташоване на схід від села (відоме для місцевого населення як *польський цвинтар у лісі*).

Ймовірно, цей некрополь був одним із ранніх кладовищ Струсова. В 2020 році волонтери і небайдужі струсівчани очистили його територію від дерев та кущів. А ще було поставлено дерев'яний хрест з пам'ятним написом: «*Цвинтар був заснований у 17 ст. та існував до 30-их років 19 ст. Тут поховані парафіяни з містечка Струсів, Варваринець, Бернадівки, Різдяни, і Заздрості. Завдяки фундаторам, добродійникам та місцевій владі, цвинтар відновлено у 2020 році. Вічна пам'ять померлим землякам*».

Датування давнього цвинтаря, згадане у викарбуваному тексті на підніжжі хреста, є доволі вірогідним, бо кладовище було закладене для поховання вірних церкви св. Миколая, збудованої в 1773–1774 рр. як головний храм василіанського монастиря (Lorens 2014, s. 166). Проте, вже в 1788 році за декретом австрійського імператора кляштор було ліквідовано, а монастирські будівлі зруйновано. Згодом після закриття, церкву переосвячено на костел *св. Станіслава*. Майже століття тут відправлялись римо-католицькі богослужіння, а на території місцевого кладовища здійснювались поховання римо-католиків. В 1891 році храм спустошила пожежа, після чого церква стала родинною усипальницею *графів Баворовських*. Практично усе XX ст. церква стояла пустою і перетворювалась на мальовничі руїни.

Датою первісного заснування василіанського монастиря вважається 1600 рік. Вірогідно, це датування вперше запропонував в 1979 році дослідник василіанських монастирів – *Михайло Ваврик*. В своєму *Нарисі розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст.* вчений-богослов, датами фундації монастиря вважав 1600 та 1771 роки (Ваврик 1979, с. 205).

Однак, перша документальна згадка про монастир Струсові датується 1757 роком, коли за протекцією *Франца Салезія Потоцького* він отримав від папи *Бенедикта XIV* привілей на десятиденний відпуст в день *св. Миколая* (Історія міст і сіл Теробовлянщини 1997, с. 371). Ця дата опосередковано підтверджує версію Ваврика про заснування монастиря в Струсові задовго до будівництва храму св. Миколая (Ваврик 1979, с. 205). Ймовірно, в цей час вже діяла печерна церква із келіями/катакомбами, яку традиційно іменують Свято-Миколаївською, як і кам'яний храм, будівництво якого розпочалось лише в 1773 році.

Існування монастиря в Струсові, ще до заснування місіїної станиці отців Василіан в 1771 році, безапеляційно засвідчує карта *Carte de Podolie, d'une grande partie de la Wolhynie...*, більш відома як карта *Річчі Заноні*, яка створена в 1767 році (рис. 4). На східній околиці Струсова, на лівому березі ріки Серет – саме там, де зараз стоїть церква св. Миколая – нарисоване умовне позначення монастиря (Україна на картах Річчі Заноні). Що, в такому разі було засновано в Струсові у 1771 році? Загальновідомо, що акт фундації монастиря в Струсові (*Fundationem seu Erectionem Missionis Religiosorum Patrum Strusoviensium Ordinis Divi Basilij Magni*) був підписаний у *Тартакові* (зараз село *Тартаків* у Львівській обл.) лише 14 серпня 1771 р.

Утім, польська дослідниця *Беата Лоренс* (*Beata Lorens*), в своїй статті *Василіанські монастирі на Галицьких землях, ліквідовані в третій чверті XVII ст. у світлі інвентарів 1763–1764 рр.* стосовно

монастиря в Струсові теж зауважила, що «За даними василіанських істориків, православний монастир у Струсові існував уже в XVII ст., але, скоріше за все, занепа́в і припинив своє існування, оскільки в першій половині XVIII ст. його не включили до списків монастирів» та покликала́сь на дослідження Ваврика (Lorens 2014, s. 175). З думкою дослідниці стосовно занепа́ду монастиря можна погодитись, однак, припинення його існування (*przestał istnieć*) не підтверджується картою 1767 року.

Кам'яний хрест із власницьким гербом *Круцини* з території «південного» некрополя, своєю формою ідентичний гербу, який вирізьблено на ньому. Такі хрести також традиційно називають *козацькими*. На території обох згаданих струсівських кладовищ збереглося близько двох десятків *козацьких христів*, які, вірогідно, датуються XVIII – поч. XIX ст., тому можна цілком впевнено зауважити, що в місцевих похованнях немає козаків (рис. 5).

Християнство принесло в наш край символ *козацького* чи *лицарського хреста*, який став символом козацтва, запорожців та українського лицарства. *Козацький (лицарський) хрест*, який є різновидом *тамплієрського хреста*, на теренах України почав масово вживатись в XVI–XVII ст. Він зображувався на печатках Війська Запорозького, гербах козацьких полків та власницьких гербах місцевої шляхти. В XVII–XVIII ст. хрести тотожної форми почали масово встановлюватись на могилах військових. Згодом з'явилась традиція ставити такі хрести на могилах простолюду. Галичина стала територією, де зустрілись і переплелись в симбіозі тамплієрський хрест, який проник сюди із заходу із католицизмом та автохтонний козацький хрест. Тепер важко відрізнити їх один від одного (в Центральній і Східній Україні, де не було значного впливу символіки католицького тамплієрського хреста, можна впевнено говорити про козацькі хрести. Тільки не в Галичині).

Козацький і тамплієрський хрести, маючи спільне християнське коріння на території Галичини не заперечували один-одного та не конкурували. Тут вони створили неповторний і унікальний синтез сакрального та, водночас, світського символу.

Також з поміж багатьох пошкоджених часом і людьми надгробків, христів та скульптур, в східній частині «східного» (т.з. польський цвинтар у лісі) привертають увагу декілька древніх, врослих у землю, христів. Незвичні вони своєю формою – їх лапаті рамена мають вигляд трьох пелюсток (ще їх називають *конюшиноподібними*) (рис. 6).

Появу *пелюсткових христів* на наших теренах та їхню конфесійну приналежність пояснюють дві гіпотези. Гіпотези правдоподібні, проте вони заперечують одна одну.

Згідно першої – пелюстковий хрест був атрибутикою греко-католиків. В релігійній практиці його називають *хрест Святої Трійці* або *хрест св. Лазаря*. В геральдиці його називають «*хрест боттоні*» (Малина 2007). Хрести трилисники в сер. XVIII ст. набули широкого розповсюдження в Італії, чеських та словацьких землях, що входили до складу Австрійської імперії. Галичина вже в останній чверті XVIII ст. теж була включена до складу цієї держави. Ймовірно, що греко-католицька церква запозичила в католиків цей тип хреста.

Згідно іншої гіпотези – пелюсткові хрести були атрибутом лише православних християн. А своєю формою вони нагадують візантійський хрест, який найбільшого поширення набув на Кавказі – у Грузії та Вірменії. Рамена візантійського хреста були гілками – з листям і квітами (Михайлик В. 2015). Можливо, що пелюсткові хрести, які зустрічаються на території України, утворились в наслідок органічного спрощення саме такої візантійської форми?

Все-таки, старий цвинтар у Струсові був закладений поблизу василіанського монастиря, тому версія про греко-католицьку приналежність христів є більш правдоподібною.

Подібної форми хрести в Галичині ставили не тільки на могилах. Часто вони були символічними – на честь заснування храму, на обітницю, на місці вбивства (кривне місце). Проте, струсівські хрести не символічні, бо знаходяться вони на території кладовища. Відомо, що в Галичині надмогильні хрести почали з'являтися в XVII ст. До того часу були лише надмогильні плити. Тому, правдоподібно, що струсівські пелюсткові хрести встановлено у XVIII – першій пол. XIX ст., що частково підтверджують дати, котрі збереглися на окремих похованнях.

Власне, Галичина з Волинню та Закарпаття, на думку дослідників, були регіонами первісного поширення родових гербів на українських теренах. Ця територія на зламі XVI–XVII ст., за висловом історика *Олега Однороженка* зазнала впливу «...з боку річкосполитської геральдичної системи, яка почалась формуватись ... на основі польської геральдики з включенням численних компонентів української, білорусько-литовської, пруської та ін. геральдичних традицій. Але і ці впливи обмежувалися в основному родовою геральдикою, а окрім того почали масово з'являтися лише від середини XVIII ст., коли на зміну соціально мобільній козацькій старшині остаточно приходить нова шляхта як замкнена соціальна верства, що виразно повертається до річкосполитських суспільно-політичних ідеалів та інститутів, в тому числі і до річкосполитської геральдики» (Однороженко 2017, с. 28–29).

Цю геральдичну спадщину потрібно зберегти для прийдешніх поколінь...

ВИКОРИСТАННІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Ваврик Михайло. 1979. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 219 с.
- Вікіпедія. *Геральдичний щит* [online]. Режим доступу: https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%89%D0%B8%D1%82.html [Дата звернення 27 жовтня 2024].
- Вікіпедія. *Круцини* [online]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%BD%D0%B8> [Дата звернення 23 жовтня 2024].
- Вікіпедія. *Трилистий хрест*. [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B9_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82 [Дата звернення 27 жовтня 2024].
- Капуста А. 30.01.2022. Містечкова шляхта [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/907594793391651/permalink/1122551098562685/> [Дата звернення 30 жовтня 2024].
- Капуста А. 12.11.2022. Цей хрест козацький чи мальтійський? [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/share/p/1FXvGx23D7/> [Дата звернення 30 жовтня 2024].
- Клименко О., Хаварівський Б. 2003. Міська геральдика Тернопільщини. Тернопіль, 460 с.
- Малина В. 2007. Хрещаті й трилисті кам'яні хрести в Україні. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура* 12 (2007). с. 95–119
- Михайлик В. 2015. Долина пелюсткових хрестів. [online]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38213> [Дата звернення 15 жовтня 2024].
- Моряк-Протопопова Х. 2017. Становлення в Галичині органів місцевої влади і самоврядування у 1772–1918 роках. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Випуск 64. с. 64–78
- Однороженко О. 2017. Традиції української геральдики. https://chtyvo.org.ua/authors/Odnorozhenko_Oleg/Tradytzii_ukrainskoi_heraldyky.pdf 32 с.
- Історія міст і сіл Тербовлянщини. 1997. Під ред. Смалиги М. Тернопіль, 542 с.
- Україна на картах Річчі Заноні. [online]. Режим доступу: <https://spadok.org.ua/krayeznavstvo/ukrayina-na-kartakh-richchi-zannoni> [Дата звернення 23 жовтня 2024].
- Boniecki Adam. 1900. *Herbarz Polski*. T. II. Warszawa, s. 399.
- Lorens Beata. 2014. Momastery Bazylianskie w ziemi Halickiej zlikwidowane w trzeciej czwerci XVIII wieku w swiwtle inwentarzy z lat 1763–1764. *Карпати: людина, етнос, цивілізація* 2014. Вип. 5. s. 166–177.
- Paprocki Bartosz. 1584. *Herby rycerstwa Polskiego*. s. 1226.
- Potocki. 1696. *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej*. Kraków, s. 741
- Zamoyski Grzegorz. 2020. Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym, Tom XXIX: *Strusów, Tłuste i Uścieczko*, Kraków, s. 131

Andriy Kapusta
local historian, philobreaker,
head of tourist and local history groups,
Mykulynets Center for Children and Youth
(Mykulyntsi, Ternopil Region)

OWNERSHIP COAT OF ARMS ON THE TOMBSTONES OF THE STRUSOV TOWN NOBILITY

From the beginning, coats of arms were used only by military aristocrats, however, over time they spread among the civil nobility and even simple, but free, people. In particular, the various nobility of cities and towns flaunted their family coats of arms and the antiquity of their families, which emphasized their status

in society in this way. At the beginning XIX century in the town of Strusiv (now the village of Strusiv in the Mykulyntsi settlement community, Ternopil region) still lived representatives of the so-called rentier nobility. Sometimes its representatives were barefoot, but with the family coat of arms. These nobles, deprived of land ownership, used the land of the heir, for which they paid a tax - money rent or rent and performed various additional duties.

The article examines the ownership coats of arms preserved on the tombstones of two cemeteries in the town of Strusiv. The chronological framework of the appearance of both cemeteries was analyzed and heraldic signs were identified. Based on the land cadastre of 1785–1788. and urban descriptions traced the social structure of the town in kin. XVIII - beginning XIX century Various types of crosses preserved in the cemeteries of Strusov were classified by the survey.

Key words: coat of arms of Krutsina, heraldic cross, chinsh nobility, coat of arms, tombstones, monogram, cemetery, Basilian monastery in Strusov, petal cross.

Рис. 1. Власницькі герби на надгробках містечкової шляхти Струсова та геральдичні знаки, ідентичні з гербом Круцини або Хрест.

a. Родовий герб Курцини або Хрест на надгробку «південного» кладовища. b. Родовий герб Курцини або Хрест на надгробку «східного» кладовища. c. Родовий герб Курцини або Хрест на надгробному камені «східного» кладовища. d. Герб Курцини або Хрест із гербовника 1584 року. e. Герб Курцини або Хрест із гербовника 1696 року. f. Геральдичний знак, вирубаний на внутрішній стіні Микулинецького замку. g. Геральдичний знак, вигравіруваний на каблучці, знайдений у Струсові.

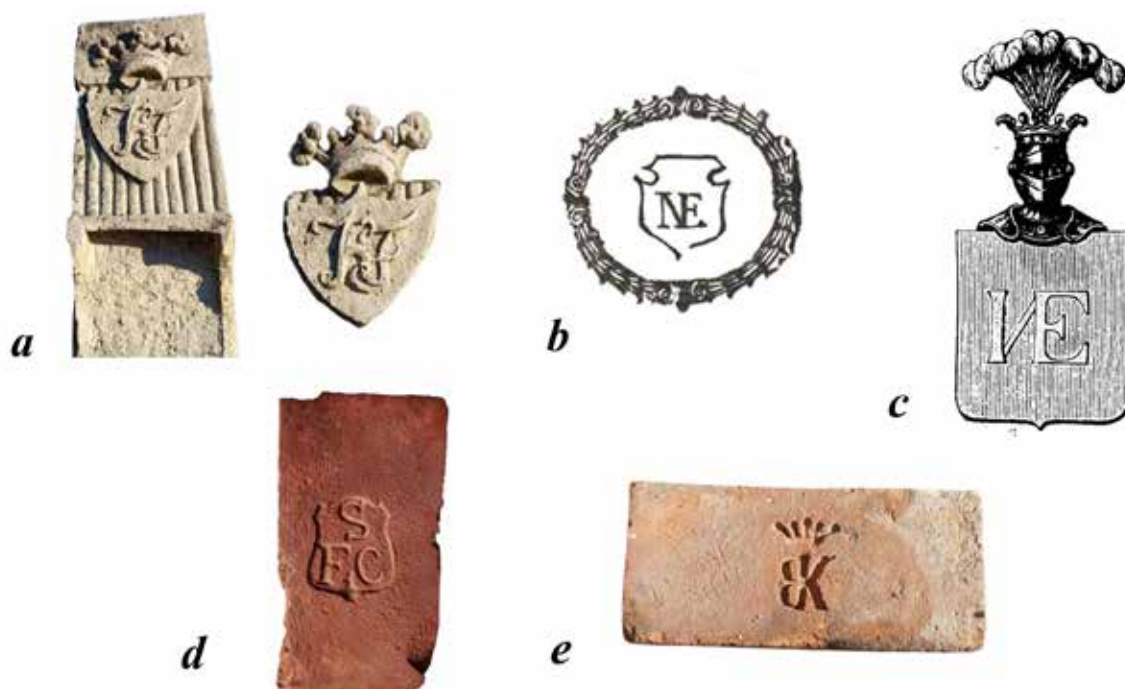

Рис. 2. Власницькі герби з монограмами.

а. Герб з монограмою KF на надгробку «східного» кладовища Струсова. *б.* Герб Харитонович у вигляді монограми NE з гербовника 1696 року *Poczet herbow szlachty Korony Polskiej*. *с.* Герб Харитонович у вигляді монограми NE з гербовника 1900 року *Herbarz Polski*. *д.* Геральдичний знак у вигляді монограми на цеглині із Сатанова Хмельницької обл. *е.* Геральдичний знак у вигляді монограми на цеглині із Житомищини

Рис. 3. Форми геральдичних щитів.

а. Саксонський щит на гербах із Струсова. *б.* Польський геральдичний щит із гербовника 1584 року, авторства Бартоша Папроцького. *с.* Французький геральдичний щит із гербовника 1899–1907 рр., авторства Адама Бонецького. *д.* Геральдичний щит із Бучача, який поєднав елементи італійського та іспанського щитів. *е.* Печатка Струсівського маєтку графа Баворовського із щитом саксонського типу. *ф.* Пломба із відбитком родового герба Баворовського – Прус-П на польському геральдичному щиті.

Рис. 4. Карта Carte de Podolie, d'une grande partie de la Wolhynie... від 1767 року. Монастир на східній околиці Струсова.

Рис. 5. Кам'яні козацькі (лицарські) хрести з території «східного» та «південного» кладовищ Струсова.

*Рис. 6. Пелюсткові хрести
«східного» кладовища в Струсові*

Андрій Капуста,
краєзнавець, філобрікер,
керівник туристсько-краєзнавчих гуртків,
Микулинецький центр дітей та юнацтва
(Микулинці, Тернопільська область)

СКАРБ МОНЕТ, ЗНАЙДЕНИЙ БІЛЯ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ

Скарб із 157 монет 1616–1684 рр., знайдений поблизу стін Микулинецького замку в 1917 році, було розділено на дві частини: одна потрапила у фонди Тернопільського краєзнавчого музею, інша – опинилась в приватній нумізмати́чній збірці. Під час бурхливих подій пер. пол. XX ст. обидві частини скарбу було втрачено.

Єдина відома друкована згадка про знайдені монети в Микулинцях з'явилась на сторінках *Widomosci numizmatyczno-archeologiczne* у 1933 році. З тих пір про Микулинецький скарб було забуто.

В статті висвітлено проблемне питання аналізу обставин появи скарбу монет в Микулинцях та висловлено припущення, що власником закопаного скарбу міг бути один із вояків замкової залоги. Локалізовано місце знахідки на місцевості та розглянуто значення подібних знахідок для дослідження військової історії рідного краю.

Ключові слова: Микулинці, скарб монет, замок, гарнізон, Перша світова.

В 1933 році у Кракові вийшов друком XIV том *Новин нумізматики та археології* (пол. *Widomosci numizmatyczne i archeologiczne*) – орган Нумізмати́чного товариства в Кракові (пол. *Towarzystwo numizmatyczne w Krakowie*). Серед двох десятків публікацій, вміщених у збірнику, привертає увагу коротка стаття *Розкопки монет в Микулинцях і в Ясінові* (пол. *Wykopiska monet w Mikulińcach i w Jasienowie*), присвячена скарбу монет, випадково знайденому ще в 1917 році поблизу замку в Микулинцях. Автор статті – Еразм Ленцовський (пол. *Erazm Lenczowski* 1892–1971) з Тернополя, оповідає про доволі цікаві обставини виявлення цієї знахідки: «У 1917 році російські солдати, викопуючи стрілецькі рови біля старого замку в Микулинцях поблизу Тернополя, знайшли глиняний горщик з монетами. Горщик лежав на глибині 1,20 м і був вкритий воском. Цей скарб купив у солдатів мій покійний брат – Адам Ленцовський, тамтешній суддя. Із 157 штук монет, які містились в розкопі, 60 шт. отримав Краєзнавчий музей у Тернополі, решту я включив для своєї колекції. Скарб складався з 110 польських монет, з них – 37 монет, пов'язаних з польською історією, та 10 іноземних монет. Найновіша дата на польській монеті – 1684 р., на іноземній монеті – 1683 р. Скарб, ймовірно, закопаний за Яна III» (Lenczowski 1933, s. 134–135).

Ленцовський добросовісно каталогізував усі 157 монет, не розділяючи їх на 60 шт., які потрапили в експозицію краєзнавчого музею в Тернополі та 97 шт., із власної збірки. Монети із знайденого скарбу Еразм класифікував за трьома групами:

1. Монети польські, часів правління Сигізмунда III (пол. *Zygmunt III*).

- a) Коронні: орти (пол. *orty*) 1623 (3), шостаки (пол. *szóstaki*) 1623 (2) і 1626, полтораки (пол. *połtoraki*) 1622 (6), 1623 (7), 1624 (6), 1625 (3), 1626 (2), шеляги (пол. *szelagi*) 1623 (3);

Монети польські, часів правління Яна Казимира II (пол. *Johann II Kasimir Wasa*). Коронні: тимфи (пол. *tymfy*) 1663, 1664 (2), 1665, 1666, орти 1657, 1658 (2), 1668 (2), шостаки 1660, 1662 (8), 1664 (5), 1665 (2), 1666 (5), 1667, 1668.

Монети польські, часів правління Яна III Собеського (пол. *Jan III Sobieski*). Коронні: шостаки 1678, 1680 (2), 1681 (11), 1682 (7), 1683 (16), 1684 (3).

- b) литовські: грош (пол. *grosz*) 1626, шеляг 1627;
- c) Інше: гданський грош (пол. *grosz gdański*) 1625 р., ризький шеляг (пол. *szeląg ryski*) 1616 р.

2. Монети, пов'язані з історією Польщі.

- a) пруські монети: Георг Вільгельм (нім. *Georg Wilhelm*), маркграф брандербурзький: шеляг 1627;

Фрідріх Вільгельм (нім. Friedrich Wilhelm), маркграф брандербурзький: шостаки 1679 (3), 1680 (3), 1681 (3), 1682 (3), 1683 (2), шеляг 1654;

- б) шведські: Густав Адольф II (швед. Gustav II Adolf): полтораки ризькі (пол. półtoraki ryskie) 1623 (2), 1624 (3), 1633 (5), полтораки (пол. półtoraki elbląskie) 1630 (3).
Христина I (швед. Drottning Kristina): ризький шеляг 1648 (5).
Карл Густав X (швед. Karl X Gustav): шеляги інфландські (пол. szelągi inflanckie) 1661 (3), без дати (1), рижський 1660 (2).

3. Іноземні монети.

- а) іспанські, карбовані для Нідерландів: 1/4 талера (пол. talar) під час регентства ерцгерцога Альбрехта VII (нім. Albrecht VII von Österreich). Філіп IV (ісп. Felipe IV): талери 1627, 1636, 1/2 талера 1637, 1665, 1/4 талера 1645;
- б) голландські: талер 1660 року (Lenczowski 1933, s. 134–135).

Іншої інформації про знайдений скарб монет в своїй статті Еразм Ленцовський не надав. Також, невідома доля музейної та приватної колекцій, в котрі потрапили монети із Микулинецького скарбу. Лише можна висувати, що з радянською окупацією краю у вересні 1939 року, збірки могли зникнути. Під час лихоліття Другої світової, колекції, ймовірно, остаточно було втрачено.

Зрозуміло, що скарб монет, первісним власником було закопано не через спокійне життя. Здебільшого, такі сховки з'являлись в часи соціальних збурень або під час військових дій. Саме через це, заховані матеріальні цінності ставали в підсумку скарбами – володільці не повертались до своїх схованок через загибель, полон або втечу.

Вірогідний час закопування Микулинецького скарбу – не раніше 1684 року (згідно датування найновішої монети). Також, господар монет, за мірками XVII ст., був не бідним.

Завдяки аерофотознімку 1917 року вдалось з великою точністю локалізувати місце знахідки скарбу монет. На старій світлинці низької якості біля північно-західного рогу Микулинецького замку, можна розгледіти п'ять лунок в землі, котрі простягаються із заходу на схід, і які можна ідентифікувати як ...стрілецькі рови біля старого замку в Микулинцях (рис. 1).

Під час Першої світової війни у Микулинцях стояли частини 8 російської армії, які окупували містечко ще на початку серпня 1914 року. До сер. 1917 року Микулинці залишались прифронтовим містом (Вікіпедія. Микулинці). В 1917 році, коли було віднайдено скарб, Велика війна була ще далека від завершення. Влітку російська армія розпочала наступ в Галичині. Росіяни прорвали оборону австро-угорських військ і загарбали значну територію. 8 армія на південному фланзі вийшла аж до передгір'їв Карпат.

Проте, австро-угорська та німецька армії, перегрупувавшись, перейшли у протинаступ – розгромили росіян і в кінці липня 1917 року вийшли на лінію Серету. Бойові дії в околицях Микулинець тривали протягом 25–26 липня. За збігом обставин, в цей час перша бронебатерія зі складу бельгійського експедиційного корпусу надзвичайно мобільних (за мірками Першої світової) броньованих автомобілів Autos-Canonc Mitrai Lleuses (ACM), прикривала на правому березі Серету відступ своїх союзників (Тірі 2010, с. 109). Саме на цьому березі розташований замок в Микулинцях, на противагу місту, яке в основному розкинулось на лівому боці річки.

Таким чином, час викопування скарбу монет обмежується першою пол. 1917 року. Залишається нез'ясованою причина закопування монет їх власником. Проте, наявність скарбу в безпосередній близькості від периметру стін Микулинецького замку, який в 1680-х рр., не зважаючи на руйнівну османську облогу 1675 року, ще виконував свою оборонну функцію, налаштовує на окремі роздуми.

Напередодні, в 1672 році, під час розмежування прикордоння з Портою, все королівське військо зупинялось під Микулинецьким замком та завдало великої шкоди його власнику – Яну Стшемеському з Тшемешна (пол. Jan Strzemeski z Trzemeszna). Про це йдеться в справах Галицького сеймику 1780 р. (Prochaska 1918, s. 1076).

В 1676 році, після завершення польсько-турецької війни 1672–1676 рр., було укладено Журавненську мирну угоду, згідно якої Польща повернула дві третини втрачених українських земель. Однак, Поділля залишалось у складі Османської імперії. Таким чином, замок в Микулинцях став прикордонним, де постійно перебувала військова залога. Коронне військо в прикордонні щороку залишалось на своїх позиціях (Hundert 2016, s. 63).

В кін. 70-х на поч. 80-х рр. XVII ст. Микулинецький замок на нетривалий час став досить живим місцем, таким собі військовим логістичним хабом, де перетинались війська, зброя та фінанси (у вигляді монетної маси різних номіналів). Так, за умовами Стамбульського миру 1678 року, польські й турецькі комісари робили розмежування польських і турецьких володінь, під час якого 22 липня 1680 року польське військо підійшло до табору під Микулинецьким замком, де було організовано спільний бівуак. Про це згадує анонімний солдат і автор щоденника: «*Wojsko w kupę ściągnięte po tym pod Mikulińce, po tym nazad, gdzie kto stał, rozeszli się po rozgraniczeniu z Turkami*» (Усе військо стягнули в Микулиниці, потім назад, де хто стояв, розійшлися по кордону з турками) (Hundert 2016, s. 69).

В дослідженні Збігнева Хундєрта (пол. Zbigniew Hundert) *Dyslokacja partii wojska koronnego w 1677 roku. Przyczynek do badań pogranicza polsko-tureckiego oraz organizacji armii w dobie pokoju 1677–1683* надibuємо цікаві відомості від 1677 року про склад та чисельність 10-го полку Станіслава Яна Конєцпольського (пол. Stanisław-Jan Koniecpolski, 1643–1682), воєводи подільського та власника замку в Микулинцях, який йому перейшов у спадок від батька – Олександра Конєцпольського (пол. Aleksander Koniecpolski, 1620–1659) (Zaluski 1709, p. 541). Зі складу полку для охорони прикордоння було виділено одну роту гусар (пол. *rota husarska*) в кількості 80 коней та одну роту панцирну (пол. *rota pancerna*) у складі 60 коней – усього 2 хоругви, 140 коней (Hundert 2016, s. 68). Імовірно, що в Микулинецькому замку в означений період постійно перебувала військова залага із числа 10 полку Станіслава Яна Конєцпольського.

Таким чином, з великою долею вірогідності можна допустити, що власником закопаного скарбу монет поблизу замкових стін, міг бути один із вояків замкового гарнізону, котрий хотів зберегти свій заробіток. В польській армії ще з 1679 року було введено розрахункову систему, тобто оплату армії місцевими органами влади в обхід центральної скарбниці, тому гроші, отримані за службу в микулинецькому гарнізоні, були виплачені Микулинецьким магістратом (Hundert 2016, s. 63).

Скарби можна вважати індикатором заворушень або військових конфліктів, бо в цей час господарі відчували потребу захистити своє майно від пограбування. Подібним чином, власник закопаного скарбу, припустимо, покидаючи місце постійної дислокації (замок в Микулинцях) та не довіряючи своїм військовим побратимам, котрі залишились у твердині, вирішив закопати свої статки неподалік замку, з розрахунком, що після повернення він їх відкопає.

Монети Микулинецького скарбу, були складені у глиняний горщик та залиті воском. Така практика захисту грошей від корозії та окислення, поширена у середньовіччі, свідчить, що володілець ґрунтовно готувався до організації сховку, а не піддався раптовому нападу.

Заради об'єктивності слід розглянути іншу версію приналежності скарбу монет. Чи міг закопати біля микулинецького замку свої заощадження місцевий житель? Таку ймовірність теж не слід відкидати, лише видається незрозумілим вибір місця сховку, бо людській природі притаманно намагання сховати все найцінніше так, аби воно було поряд із рідною оселею. Тому найкращим місцем для цього ставали сараї, городи та сади, а не територія, прилегла до замкових мурів.

Водночас, Микулинецький скарб доволі різноманітний у кількісному та якісному відношенні, тому він дає матеріал для роздумів. Часова різниця між найбільш ранньою (1616 рік) та найпізнішою монетами (1684 рік) скарбу, яка становить 78 років, нашоухе на думку, що це міг бути скарб тривалого нагромадження, котрий існував протягом життя кількох поколінь, переходячи у спадок із рук-в-руки. Проте, монети були зариті для того, аби бути відкопаними. Правдоподібно, загибель власника (власників) завадила цьому.

Наостанок. Викликає подив наявність у скарбі доволі пізніх (стосовно часу накопичування) монет маркграфа брандербурзького Фрідріха Вільгельма. Зокрема: монети 1679, 1680, 1681, 1682, 1683 років, свідчать про перебування власника скарбу на території Пруссії або на сході Німеччини напередодні накопичування грошей в Микулинцях. Чи не було це пов'язано із початком військових дій під час австро-турецької війни 1683 року (відомо, що Бранденбург-Пруссія входив до складу Священної ліги)?

ВИКОРИСТАННІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Вікіпедія. *Микулинці* [online]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%96> [Дата звернення 17 листопада 2024].
- Тірі А. 2010. Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915–1918 роках. Київ, 238 с.
- Hundert Z. 2016. Dyslokacja partii wojska koronnego w 1677 roku. Przyczynek do badań pogranicza polsko-tureckiego oraz organizacji armii w dobie pokoju 1677–1683. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* PLISSN 1643-8191, t. 36 (1)/2016, s. 41–67
- Lenczowski E. 1933. Wykopaliska monet w Mikulińcach i w Jasionowie. *Widomości numizmatyczno-archeologiczne. Organ Towarzystwa numizmatycznego w Krakowie*. Tom XIV. Rocznik 1931 i 1932. Krakow, s. 134–136
- Prochaska A. 1918. Fragmenty historyczne. Zamki kresowe i kresowa szlachta. *Przewodnik naukowy i literacki*. Lwów, s. 1057–1083
- Żałuski A. 1709. *Epistolarum historico-familiarium*. T. I. Brunsberge, p. 883.
-

Andriy Kapusta

Local historian, philobreaker,
Head of tourist and local history groups,
Mykulynetsi Center for Children and Youth
(Mykulyntsi, Ternopil Region)

A TREASURE OF COINS FOUND NEAR MYKULYNETSI CASTLE

In 1917, a hoard of 157 coins dated between 1616 and 1684 was discovered near the walls of the Mykulynetsi Castle. The treasure was divided into two parts: one was transferred to the collection of the Ternopil Regional History Museum, while the other became part of a private numismatic collection. During the turbulent events of the 20th century, both parts of the hoard were lost.

The only known printed mention of the find appeared in Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne in 1933. Since then, the Mykulynetsi treasure has largely been forgotten.

This article explores the context of the hoard's discovery and analyzes the historical and archaeological significance of such finds. The location of the treasure was identified, and its relevance to the study of regional military history is examined. The author hypothesizes that the treasure may have belonged to a member of the castle garrison who intended to hide and preserve his earnings.

Keywords: Mykulynetsi, coin hoard, castle, garrison, World War I.

Рис. 1. Аерофотознімок Микулинець 1917 року. Колом виділено Микулинецький замок та окопи, розташовані з північного боку.

Андрій Капуста,
краєзнавець, філобрікер,
керівник туристсько-краєзнавчих гуртків,
Микулинецький центр дітей та юнацтва
(Микулинці, Тернопільська область)

РОДИННИЙ АРХІВ ЗАРІЧАНСЬКИХ ЯК СФРАГІСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Стаття присвячена вивченню родинного архіву Зарічанських, який є унікальним джерелом дослідження сфрагістики рідного краю, оскільки він включає документи, завізовані печатками та штампами, котрі хронологічно охоплюють кін. XIX – першу пол. XX ст. та інтегровані в сімейну хроніку. Зокрема: еміграцію українців за океан, події Першої світової війни, польську та німецьку окупацію заходу України.

В дослідженні вперше описані, згруповані та введені в науковий обіг відбитки печаток та штампів адміністративних установ, освітніх закладів і юридичних осіб Микулинець (зараз центр однойменної селищної громади на Тернопільщині) та сусідніх сіл, періоду 1920–1940-х рр.

Ключові слова: сфрагістика, печатки, штампи, родинний архів, Микулинці, Тернопіль, судові органи, поштові відомства, табелі успішності, Австро-Угорщина, Друга Польська Республіка, міський суд, документ.

Унікальність сімейної збірки Зарічанських насамперед полягає не в банальному генеалогічному дереві родини, яке по праву займає своє місце в будь-якому сімейному архіві, а є «капсулою часу», котра зберегла для нащадків вагомі історичні події, що відбулись на теренах Галичини в кін. XIX – першій пол. XX ст. Документальні свідчення родинного архіву Зарічанських складаються із двох груп історичних джерел:

1. Фотографій (світлин земляків, мобілізованих до австрійського війська під час Першої світової війни, галицьких переселенців в Америці, листівки, побутові фото);
2. Документів (шкільні табелі успішності часу Австро-Угорської імперії, різноманітні довідки, видані місцевими та повітовими виконавчими та судовими органами влади, поштові та фінансові квитанції, парафіяльні документи, паспорт ландштурміста, рекламні буклети і посадкові талони морських транспортних компаній, котрі надавали свої послуги переселенцям із Галичини до Нового Світу та ін.).

Більшість документів із сімейного архіву є інформативним джерелом вивчення сфрагістики краю, адже тут представлені різні зразки печаток і штампів. Зокрема:

1. Військових частин та госпіталів, в яких проходили службу в мирний час, воювали і лікувались під час Першої світової війни наші земляки – військові Спільної армії ЗС Австро-Угорщини (м. Кимполунг та с. Валя-Путней – Румунія, м. Краків – Польща, м. Ягерндорф – тепер місто Крнов на території Чехії);
2. Місцевих та повітових органів судової влади часів Другої Польської Республіки (Микулинці, Тернопіль), юридичних органів німецької окупаційної влади часів Другої світової війни (Микулинці);
3. Фінансових установ часів Другої Польської Республіки (Микулинці, Тернопіль);
4. Поштових відомств часів Другої Польської Республіки (Микулинці, Тернопіль);
5. Сільських шкіл часів Австро-Угорської імперії (с. Ладичин, с. Кривки Микулинецької гміни);
6. Релігійних установ часів Другої Польської Республіки (греко-католицька парафія в с. Ладичин Микулинецької гміни).

Штампи і печатки хронологічно охоплюють період від 1890-х і до сер. 1940-х рр. – час, коли територія заходу України входила до складу Австро-Угорщини, Другої Польської Республіки та Райхскомісаріату Україна.

Більшість відбитків печаток та штампів нанесено з допомогою восково-мастильної суміші. Вони соковитого яскраво-червоного кольору і досить еластичні, тому досі мають непогане збереження. Найчастіше цей матеріал давав жировий слід на зворотному боці аркуша. Інші печатки

сажеві або чорнильні. Одразу після нанесення вони були інтенсивного чорного або фіолетового кольору. Проте, багато з них з плином часу та через необережне поводження позатирались та стали не чіткими.

Одним із найдавніших документів в родинному архіві Зарічанських є паспорт ландштурміста, в котрому німецький друкований текст дублюється польською мовою.

Перший запис в *Paszport pospolitego ruszenia*, зроблено в 1899 році (рис. 1). На четвертій сторінці документа знаходиться чіткий відбиток печатки насиченого фіолетового відтінку із написом по колу: «**K.K. LANDSTURM BEZIRKS COMMANDO №. 20: (NCU)**» (з нім. *Ландштурм район Команда № 20*) та державним гербом Австро-Угорщини в центрі (рис. 1a). В письмовому записі праворуч від печатки зазначено – 1899.

На восьмій сторінці паспорта ландштурміста, де фіксувались займані посади та виконані звіти у *pospolitem ruszeniu*, знаходиться розмитий відбиток штампа, котрий складається із трьох німецьких слів: «(перше слово нерозбірливо) *vorstand valeputna*», що наближено перекладається як «...дошка *Валепутна*». Ймовірно, на відбитку печатки йдеться про село *Valea Putnei* (зараз село *Валя-Путней* у повіті *Сучава*, округ *Буковина* в Румунії) (рис. 1b).

На цій же сторінці внизу нанесено відбиток круглої чорнильної печатки синього відтінку кольору, в центрі якої зображено герб Австро-Угорської імперії із написом по колу німецькою: «*Butsgebiet Kimpolung*», переклад – «*область Кимполунг*» (зараз місто *Кимпулунг-Молдовенеск* у повіті *Сучава* в Румунії, що має статус *муніципалію*) (рис. 1c). Обидва населені пункти – *Валя-Путней* і *Кимпулунг-Молдовенеск* територіально розташовані в гірській місцевості Карпат на відстані кількох десятків кілометрів один-від-одного.

В Галичині, яка в цей час входила до складу Австро-Угорщини, згідно мобілізаційних планів, всі чоловіки призовного віку, незалежно від національності, у віці від 19 і до 42 років, які не перебували на службі в імперській армії і не займали громадських посад, входили до складу ландштурму. Буквальний переклад цього слова – земельне ополчення.

Кожен ландштурміст мав своє посвідчення із усіма даними про нього. Власником документу був житель *Коронця* (зараз селище *Коропець* – адміністративний центр селищної громади *Чортківського району Тернопільської області*) – *Петро Зигмунд Завальницький* (нім. *Peter Zygmunt Zawalnicki*, пол. *Piotr Zygmunt Zawalnicki*). За яких обставин потрапив документ в Микулинці – чи з володільцем, чи ще якимось незбагненим чином, не вдалось встановити.

З посвідчення довідуємось, що *Завальницький* народився в 1865 році. В іншій графі зазначено, що обов'язок служби в ландштурмі для *Петра* завершився в кінці 1907 року. Отже, станом на 1907 рік, *Завальницькому* виповнилось 42 роки, і чоловік за віком вийшов у запас. *Петро*, згідно документу, до 1907 року не служив у війську. У посвідченні внесено цілий ряд відміток:

1. *Петро Завальницький* був ерзац-резервістом у системі військового обліку.
2. З 20 до 23 років чекав черги на заміну у разі вибуття з черги на призов кандидата, якому випав жереб, але так і не був призваний.
3. У такій категорії обліку, тобто ерзац-резервіст, *Завальницький* був зарахований до ерзац-резерву 55 піхотного полку, згодом, до ерзац-резерву ландвера – до 20 ландверного полку.

Згодом, до набуття граничного віку – 42 років, *Петро* у 1907 був знятий з військового обліку і отримав свідоцтво про виконання свого військового обов'язку.

У випадку війни ландштурм поділявся на два етапи призову. Першими мобілізувались 19 молодших вікових груп (від 19 до 37 років). До другого призову належали 38–42-річні. Ландштурмісти зобов'язані були пройти 12-річний курс підготовки, який тривав в мирний час. Після цієї підготовки ландштурмістів регулярно збирали на військові збори. Вони, нарівні із резервістами, призначались для поповнення Спільної армії Збройних сил Австро-Угорщини під час мобілізації. На поч. XX ст. фактичний вік ландштурмістів складав 34–42 роки. З них формували ландштурмові бригади (з'являється аналогія із сьогоденням України та формуванням бригад територіальної оборони) (Один монарх, дві держави, три армії 2020).

Ще однією з основних функцій ландштурму у воєнний час була заміна підрозділів передової лінії. Додаткова функція – забезпечення міліційного нагляду та місцевої оборони. Із початком Першої світової війни лише в Австрійській частині імперії було сформовано 40 полків ландштурму, загальною чисельністю 136 батальйонів.

Якщо в 1907 році *Завальницькому* виповнилось 42 роки, то в 1914 році він досяг 49-річного віку. Тому можна зробити хибний висновок, що на фронт Першої світової чоловік не потрапив. Проте, в 1916 році *Завальницького* було мобілізовано до 20 *Галицького піхотного полку «Генріх, принц Пруський»*. Національний склад 20 полку, зі складу Спільної армії ЗС Австро-Угорщини,

станом на 1914 рік на 86 % складався із поляків (Вікіпедія. 20-й піхотний полк). Тому можна з великою долею ймовірності припустити, що Завальницький за національністю теж був поляком.

Мобілізація 51-річного галичанина відбулась через істотні зміни у вікових обмеженнях, які було введено на початку Першої світової. Так, в 1915 році нижня вікова межа ландштурміста була зменшена до 18 років, а в 1916 році верхня піднята до 50. Нарешті наприкінці того ж року її знов збільшили – аж до 55 років – Велика війна вимагала нового поповнення (Один монарх, дві держави, три армії 2020).

Доказом військової служби Завальницького є світлина, відправлена ним в 1918 році із госпіталю (рис. 2). На цей час військовому було 53 роки. На звороті світлини збереглось чотири штампи. Перший з них – чіткий, яскраво-червоного кольору, відбиток слова «*Militarpflege*» (з нім. *Військовий догляд/огляд*) (рис. 2a). Вірогідно, текст листівки пройшов військову цензуру та отримав дозвіл на поштову пересилку до адресата. Нижче та частково перекритий попереднім штампом, знаходиться відбиток штампу фіолетового кольору: «*Hilfsspital Staatsoberrealschule in Jagerndorf*» (з нім. *Допоміжний госпіталь державної вищої професійної школи в Ягерндорфі*), котрий засвідчує місцезнаходження лікувальної установи в місті Ягерндорф (зараз місто Крнов у Мораво-Сілезькому краї у Чехії) (рис. 2b). Третій штамп на звороті листівки насиченого темно-фіолетового кольору – «*K.u.k. Militarzensur Krakau 1*» (з нім. *Військова цензура Краків 1*), свідчить, що вся кореспонденція від військових проходила через цензуру *I* армійського корпусу Австро-Угорської армії, штаб якого знаходився в Кракові (рис. 2c).

Четвертий відбиток світло-чорного кольору частково перекриває слово *Militarzensur* із попереднього штампу та виходить за межі правого краю листівки. Його текст: «(перша буква нерозбірливо, ймовірно, *K*) *riegsdien* (кінець слова обривається) *Po* (дві букви нерозбірливо) *o* (далі нерозбірливо, кінець обривається)». Обидва слова мають продовження, яке вийшло за межі поштівки (рис. 2d). Правдоподібно, що це словосполучення «*Kriegsdienst Portofrei*» (з нім. *Військова пошта Безкоштовно*).

Іншим видом поштової кореспонденції, яка збереглась в архіві Зарічанських є поштові бланки, квитанції (пол. *pokwitowanie*) про оплату податків та поштові перекази, завізовані в поштових відділеннях Микулинець та Тернополя. Зокрема, відбиток круглої гербової печатки «*Urząd skarbowy w Tarnopolu*» (з пол. *Податкова в Тернополі*) на квитанції про оплату податку в 1935 році, яскравого червоного кольору із державним гербом Польщі в центрі (рис. 3a). На відміну від нього бланк «Підтвердження для платника» (пол. *Potwierdzenie dla placajacego*), виданий в Микулинцях в 1932 році, затверджено відбитком круглої печатки чорного кольору без герба та з написом «*Mikulince*» і датою в центрі (рис. 3b).

Окремим масивом в родинному архіві Зарічанських збереглися документи 20-х – 40-х рр. ХХ ст., завізовані печатками і штампами *повітових* та *міських судів* Микулинець, в т.ч. приватними юристами та працівниками державних юридичних установ Микулинець.

Одним з ранніх юридичних документів з родинного архіву Зарічанських, виданих юридичними установами Микулинець, є «*Dekret ziedzistwa*» (з пол. *Декрет про спадщину*), від 1927 року. Затверджено *Декрет про спадщину* гербовою печаткою з написом по колу: «*Sąd powiatowy w Mikulincach*» (з пол. *Суд повітовий в Микулинцях*) (рис. 4a). Чинність документу підтвердив своїм штампом червоного кольору юрист установи: «*Aleksandr Kotowicz Należyte wygotowanie potwierdza kierownik sekretariatu*» (з пол. *Олександр Котович Належну підготовку підтверджує керівник секретаріату*) (рис. 4a).

Інший *Декрет...*, виданий лише через два роки, вже завізовано яскраво-червоним відбитком нової гербової печатки з коловим написом: «*Rzeczpospolita Polska Sad powiatowy w Mikulincach*» (з пол. *Польська Республіка Суд повітовий в Микулинцях*) (рис. 4b). Поряд з печаткою проставлено червоний відбиток штампу юриста установи – «*Jan Malinowski Należyte wygotowanie potwierdza kierownik sekretariatu*» (з пол. *Ян Маліновський Належну підготовку підтверджує керівник секретаріату*) (рис. 4 b).

В 1934 році в рамках нового закону про самоврядування (від 23 березня 1933 року) в Польщі відбулась територіально-адміністративна реформа. До 1 серпня 1934 року Микулинці мали офіційний статус *містечка* у складі *Тернопільського повіту*. Саме тому, на печатці 1929 року зазначено – *Sąd powiatowy w Mikulincach*. З 1 серпня 1934 року Микулинці отримали статус адміністративного центру *сільської гміни Микулинці*, до складу якої увійшли: *Чорторія* (тепер с. *Миролюбівка* Великоберезовицької селищної громади), *Конопківка*, *Кривки*, *Людвиківка* (тепер с. *Дворіччя* Микулинецької селищної громади), *Ладичин*, *Лучка*, *Велика Лука*, *Мишковичі*, *Воля Мазовецька* (тепер с. *Воля* Микулинецької селищної громади) (Вікіпедія. Микулинці). Проте до складу гміни

містечко не входило, а утворювало окрему міську гміну. Таким чином, в Микулинцях з'явився міський суд (в діловодстві 1930-х рр. вживалось польською – *Sad grodzki* або український відповідник пер. пол. 1940-х рр. – *Городський суд*) замість повітового, з усіма відповідними реквізитами (в т.ч. із новими печатками).

Для прикладу, *Wypis* (з пол. *Випис*), котрий оформлений в 1936 році, вже після впровадження адміністративної реформи, на першій сторінці завірений новою гербовою круглою чорною печаткою приватного нотаріуса із коловим написом: «*Michał Kaznowski notariusz w Mikulincach*» (з пол. *Міхал Казновський нотаріус в Микулинцях*) та державним гербом Другої Республіки в центрі (рис. 5a). Окрім печатки, на першій сторінці документу проставлено елегантний штамп насиченого червоного кольору: «*Notariusz Michał Kaznowski w Mikulincach Wej. Tarnopolskie*» (з пол. *Нотаріус Міхал Казновський в Микулинцях Воеводство Тернопільське*), який увінчано державним гербом Польщі (рис. 5b). На останній сторінці, документ повторно завізовано чорною печаткою нотаріуса та червоним штампом *Ипотечной контори (офісу) міського суду в Микулинцях* (пол. *Urząd hipoteczny Sadu grodzkiego w Mikulincach*). Штамп в окремих місцях доволі розпливчастий через надлишок чорнила, а в інших – недостатньо чіткий, тому важко читається (рис. 5c). Нижче від штампі розміщено червоний відбиток печатки з коловим написом: «*Urząd ksiąg grantowych w Mikulincach*» (з пол. *Контора грантових книг в Микулинцях*). В центрі печатки – державний герб Польщі (рис. 5c).

Інший документ – «*Wniosek Michala Kisila, syna Pawla w Krzywkach o wpisie hipoteczne*» (з пол. *Заява Міхала Кисіля, сина Павла в Кривках, про реєстрацію іпотеки*), складений в тому ж році юристом *Franciszek Kosiba* (з пол. *Францішек Косіба*) у Микулинцях. Останній був працівником державної установи, про що свідчить прямокутний штамп червоного кольору з написом: «*Sad grodzki w Mikulincach dnia 20 marz. 1936*» (пол. *Міський суд в Микулинцях 20 березня 1936*) (рис. 6a). На останній сторінці документу знаходяться штамп ухвали: «*Uchwała. Sad zezwala na wpis w myśl wniosku Sad grodzki w Mikulincach*» (з пол. *Ухвала. Суд дозволяє запис згідно пропозиції Міський суд в Микулинцях*) та штамп з реквізитами юриста: «*Mgr. Franciszek Kosiba Należyte wygotowanie potwierdza kierownik sekretariatu*» (з пол. *Магістр Францішек Косіба Належну підготовку підтверджує керівник секретаріату*). Обидва штампи яскравого червоного кольору (рис. 6b).

Документ, датований 18 червнем 1936 року, завізований практично ідентичними відбитками печаток і штампів. Тут лише з'являється додатковий штамп: «*Jamigielski Wladislaw pr. karc.*» (з пол. *Ямігельський Владислав*) (рис. 6c). Скорочення слів «*pr. karc.*», не вдалось остаточно розшифрувати.

Довідка «*Декрет опіки*», видана 23 січня 1943 року, містить, ймовірно, єдиний відомий відбиток печатки адміністративної установи Микулинець, періоду німецької окупації під час Другої світової війни. *Декрет...* виписано від руки та завірено чітким червоним відбитком круглої печатки з горизонтальним німецько-українським текстом: «*Generalgouvernement burgerrecht in Mikulince Городський суд в Микулинцях*» (з нім. *Генеральне намісництво (губернаторство) Міський суд в Микулинцях*) (рис. 7a).

Загалом, слово *burgerrecht* можна віднести до німецьких історизмів, позаяк в 1940-х рр. воно вживалось вкрай рідко. За суттю *burgerrecht* був замковим судом, яким керував місцевий володар земель (іноді очолювала місцева знать), котрий водночас був власником замку. Це поняття, ймовірно, як запозичення перейшло з німецької в польську мову. Проте, можливо, використання слова *burgerrecht* не було ініціативою микулинецьких чиновників, а було вжито за вказівкою вищестоящої німецької адміністрації.

Ще один відбиток печатки періоду німецької окупації в архіві Зарічанських зберігся на поштової квитанції про оплату податку, виданій в Тернополі 5 лютого 1944 року. На нечіткому чорному відбитку прочитується коловий напис: «*Steuerkasse Tarnopol*» (*Податкова каса Тернопіль*) (рис. 7b).

В родинному архіві Зарічанських, окрім документів місцевих та повітових органів виконавчої і судової влади, юридичних, фінансових установ та поштових відділень, збереглися *Zawiadomienie szkolne* (*шкільні повідомлення* або український відповідник – *повідомлене шкільне*) поч. ХХ ст. з народних (початкових) шкіл в Кривках та Ладичині Микулинецької гміни, які були аналогом сучасного табелю успішності, де фіксувались досягнення учнів з наступних предметів: *в науці релігії, в читанню, в писанню, в польській мові, в руській мові, в рахунках і в науці о геометричних формах, в рисунках, в співі, в гімнастиці, в ручних роботах*. Оцінок в *Zawiadomienie szkolne* не ставили, лише зазначались рівні успішності: «*похвально*», «*дуже добре*», «*добре*», «*достатньо*», «*посередньо*», «*недостатньо*».

Розвиток шкільництва на теренах Галичини в сер. XIX ст. спричинили революції 1848 року в Австрійській імперії. Тоді австрійський уряд змушений був запровадити конституцію і дати ряд полегшень народам, які населяли багатонаціональну імперію Габсбургів. У Львові почала діяти Головна Руська рада, яка стала представником українського населення краю. Одним із головних напрямків діяльності Ради став розвиток шкільництва.

Проте, вже з 1855 року всі початкові школи краю підпадали під повне підпорядкування церкви. У приватних і державних школах вводилось релігійне виховання, а все навчання повинно було узгоджуватись із католицькою вірою. В цей час усі початкові школи Галичини були тривіальними, парафіяльними або головними. Мовою навчання в тривіальних школах до 1868 року була українська. Після 1868 початкові школи стали двомовними (українська та польська) (Капуста. Школа в Різдвянах).

Представник родини Зарічанських – *Войтик Зарічанський* (пол. *Wojcsech Zaryczanski*) навчався в народній 4-класовій школі в сусідніх з Микулинцями Кривках. *Zawiadomienie szkolne* Войтика завізовано відбитком шкільної печатки овальної форми фіолетового кольору з написом: «*Zarząd szkoły w Krzywkach*» (з пол. *Шкільна рада в Кривках*) (рис. 8a,b).

Серед табелів успішності Зарічанського виділяється *Повідомлене шкільне* 1908 року, видане учню після завершення 3 класу школи в Кривках: бланк документа видрукувано на українській мові, окрім того, всі записи в ньому теж нанесено українською (рис. 9).

Серед шкільної документації також зберігся табель успішності 12-річної *Анни Сень* (пол. *Anna Sen*) з Ладичина (родинний зв'язок із Зарічанськими не встановлено), який дівчинці видали після завершення навчання в 4-класовій школі сусіднього з Микулинцями Ладичина. Цей унікальний документ від 1913 року із гербом Австро-Угорщини та друкованим текстом на польській мові, затверджено відбитком круглої печатки фіолетового кольору з написом українською мовою: «*Уряд 4 класової школи в Ладичині*» (рис. 8с). В центрі печатки розташоване зображення розгорнутої книги. *Повідомлене шкільне* Анни, типового зразка, який не має відмінностей із табелями успішності Зарічанського, лише печатка українськомовна.

Окрім ладичинської шкільної печатки 1908 року з написом українською мовою, в родинному архіві Зарічанських збереглися відбитки іншої печатки з українським текстом, зроблені в 1929 та 1938 рр. Це кругла парафіяльна печатка фіолетової барви з Ладичина, з коловим написом: «*Гр.-Кат. Парохіяльний Уряд В Ладичині*» та зображенням Богородиці із немовлям на руках в центрі (рис. 10). Українські печатки з Ладичина засвідчують використання української мови у освітньому (в Австро-Угорщині до 1918 року) і конфесійному (в Другій Польській Республіці до 1939 року) діловодстві та доповнюють вітчизняну сигілографію раніше невідомими зображеннями.

Відбитки печаток і штампів державних юридичних установ та приватних юристів Микулинця, поштових відомств, освітніх закладів та релігійних організацій періодів Другої Польської Республіки (1918–1939 рр.) та Райхскомісаріату Україна (нім. *Reichskommissariat Ukraine*) (1941–1944 рр.) із родинного архіву Зарічанських, демонструють сфрагістичне різноманіття провінційного містечка. Печатки на документах із родинного архіву стають в нагоді під час вивчення історії краю, вони зумовлюють науковий, історичний, політичний та дослідницький інтерес.

Не зважаючи на розвиток цифрових технологій, печатки досі використовуються в багатьох аспектах сучасного життя. Однак основна їх роль полягає у збереженні історії та культурної спадщини.

ВИКОРИСТАННІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вікіпедія. *20-й піхотний полк (Австро-Угорщина)* [online]. Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org> [Дата звернення 15 жовтня 2024].

Вікіпедія. *Микулинці* [online]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%96> [Дата звернення 3 листопада 2024].

Капуста А. Школа в Різдвянах. 16.02.2022. [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/share/p/19UcS8NHMW/> [Дата звернення 22 жовтня 2024].

Один монарх, дві держави, три армії. 06.03.2020. [online]. Режим доступу: <https://ah.org.ua/one-monarch-two-states-three-armies> [Дата звернення 15 жовтня 2024].

Andriy Kapusta

local historian, philobreaker,
head of tourist and local history groups,
Mykulynets Center for Children and Youth
(Mykulyntsi, Ternopil Region)

THE ZARICHANSKY FAMILY ARCHIVE AS A SPHRAGISTIC SOURCE

The article is devoted to the study of the Zarichanskyi family archive, which is a unique source of research on the spragistics of the native land, as it includes documents certified by seals and stamps, which chronologically cover the period from the 1890s to the middle. 1940s - the time when the territory of western Ukraine was part of Austria-Hungary, the Second Polish Republic and the Reichskommissariat of Ukraine.

The documentary evidence of the Zarichanskyi family archive consists of two groups of historical sources: photographs (photos of compatriots mobilized into the Austrian army during the First World War, Galician immigrants in America, postcards, household photos); documents (school report cards from the time of the Austro-Hungarian Empire, various certificates issued by local and county executive and judicial authorities, postal and financial receipts, parish documents, land stormer's license, advertising booklets and boarding passes of sea transport companies that provided their services to immigrants from Galicia to the New World, etc.).

In the study, for the first time, impressions of seals and stamps of administrative institutions, educational institutions and legal entities of Mykulynets (now the center of the settlement community of the same name in Ternopil Oblast) and neighboring villages of the period 1920–1940s are described, grouped and introduced into scientific circulation.

Key words: spragistics, seals, stamps, Mykulynytsi, Ternopil, judicial authorities, postal offices, report cards, family archive, Austria-Hungary, Second Polish Republic, city court, document.

Рис. 1. Посвідчення ландштурміста (Paszport pospolitego ruszenia).

- a. Відбиток гербової печатки військового підрозділу: «K.K. LANDSTURM BEZIRKS COMMANDO №. 20: (NCU)» (з нім. Ландштурм район Команда № 20).
- b. Відбиток штамп «(перше слово нерозбірливо) vorstand valeputna». Ймовірно, село Valea Putnei в Румунії.
- c. Відбиток чорнильної печатки із написом по колу німецькою: «Butsgebiet Kimpolung», (область Кимполунг, зараз місто Кимпунг-Молдовенеск в Румунії)

Рис. 2. Світлина із чотирма штампми, надіслана із військового госпіталю в 1918 році.

a. Червоний відбиток «*Militärpflege*» (з нім. Військовий догляд/огляд).

b. Відбиток штампу фіолетового кольору: «*Hilfsspital Staatsoberrealschule in Jägerndorf*» (з нім. Допоміжний госпіталь державної вищої професійної школи в Ягерндорфі). Зараз місто Крнов у Мораво-Сілезькому краї у Чехії.

c. Відбиток штампу – «*K.u.k. Militärzensur Krakau 1*» (з нім. Військова цензура Краків 1).

d. Відбиток штампу, який виходить за межі правого краю листівки. Ймовірно, словосполучення «*Kriegsdienst Portofrei*» (з нім. Військова пошта Безкоштовно)

Рис. 3. Поштові бланки і квитанції про оплату податків та поштові перекази, завізовані в поштових відділеннях Микулинець та Тернополя.

a. Відбиток круглої гербової печатки «*Urząd skarbowy w Tarnopolu*» (з пол. Податкова в Тернополі) на квитанції про оплату податку.

b. Бланк «Підтвердження для платника», затверджений відбитком круглої печатки чорного кольору з написом «*Mikulince*».

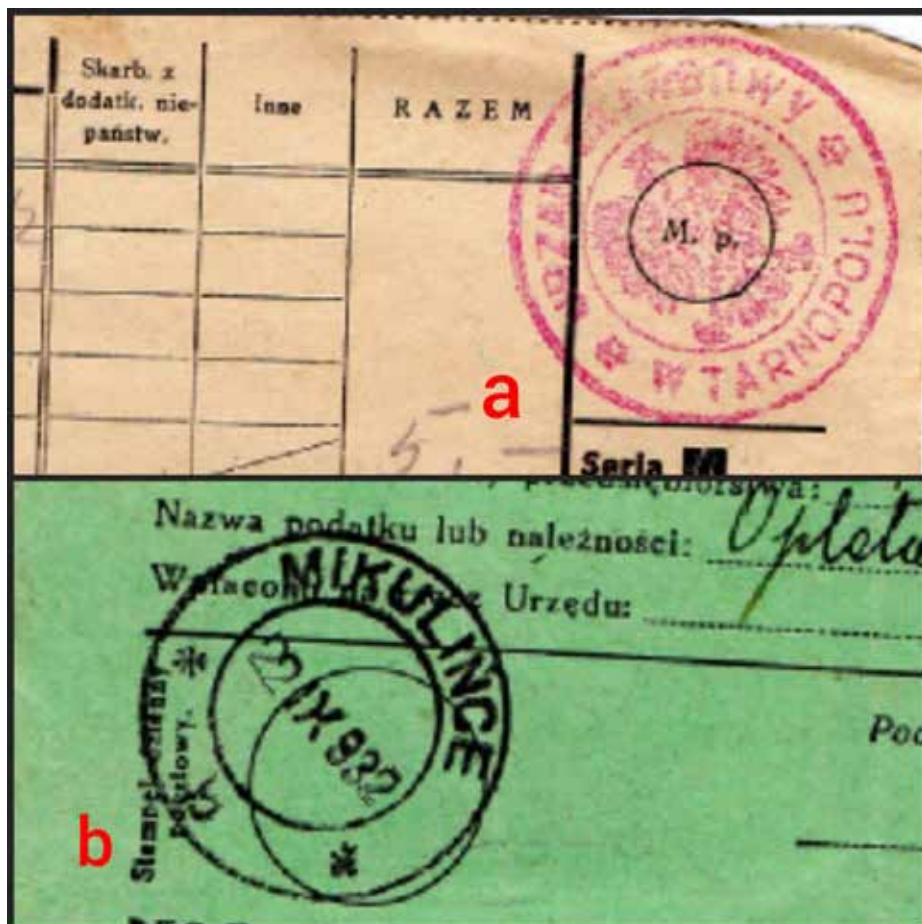

Рис. 4. Документи 20-х – 30-х рр. XX ст.,

завізовані печатками і штампами повітових та міських судів Микулинець.

- a. Декрет про спадщину, затверджений гербовою печаткою з написом по колу: «Sad powiatowy w Mikulincach» (з пол. Суд повітовий в Микулинцях) із штампом червоного кольору: «Aleksandr Kotowicz Nalezyte wygotowanie potwierdza kierownik sekretarjatu» (з пол. Олександр Котович Належну підготовку підтверджує керівник секретаріату).
- b. Відбиток гербової печатки з коловим написом: «Rzeczpospolita Polska Sad powiatowy w Mikulincach» (з пол. Польська Республіка Суд повітовий в Микулинцях) із штампом юриста – «Jan Malinowski Nalezyte wygotowanie potwierdza kierownik sekretarjatu» (з пол. Ян Малиновський Належну підготовку підтверджує керівник секретаріату).

Рис. 5. Нотаріальний випис 1936 року.

- a.** Відбиток гербової печатки приватного нотаріуса із коловим написом: «Michał Kaznowski notariusz w Mikulincach» (з пол. Міхал Казновський нотаріус в Микулинцях).
- b.** Штамп: «Notariusz Michał Kaznowski w Mikulincach Wej. Tarnopolskie» (з пол. Нотаріус Міхал Казновський в Микулинцях Воєводство Тернопільське).
- c.** Відбиток штампу Іпотечної контори (офісу) міського суду в Микулинцях (пол. Urząd hipoteczny Sądu grodzkiego w Mikulincach) з відбитком печатки з коловим написом: «Urząd ksiąg grantowych w Mikulincach» (з пол. Контора грантових книг в Микулинцях).

Рис. 6. «Заява Міхала Кисіля, сина Павла в Кривках, про реєстрацію іпотеки», складена в 1936 році.

- a.** Прямокутний штамп з написом: «Sąd grodzki w Mikulincach dnia 20 marz. 1936» (з пол. Міський суд в Микулинцях 20 березня 1936).
- b.** Відбиток штампу: «Uchwała. Sad zezwala na wpis w myśl wniosku Sad grodzki w Mikulincach» (з пол. Ухвала. Суд дозволяє запис згідно пропозиції Міський суд в Микулинцях) та штамп з реквізитами юриста: «Mgr. Franciszek Kosiba Należyte wygotowanie potwierdza kierownik sekretariatu» (з пол. Магістр Францішек Косіба Належну підготовку підтверджує керівник секретаріату).
- c.** Відбиток штампу: «Jamigielski Władysław pr. karс.» (з пол. Ямігельський Владислав).

Рис. 7. Відбитки печаток адміністративної установи та поштового відділення періоду німецької окупації.
а. Відбиток круглої печатки з горизонтальним німецько-українським текстом: «Generalgouvernement burggericht in Mikulince Городський суд в Микулинцях» (з нім. Генеральне намісництво (губернаторство) Міський суд в Микулинцях...) на «Декреті опіки» від 23 січня 1943 року.
б. Відбиток печатки «Steuerkasse Tarnopol» (Податкова каса Тернопіль) на поштовій квитанції про оплату податку, виданих в Тернополі 5 лютого 1944 року

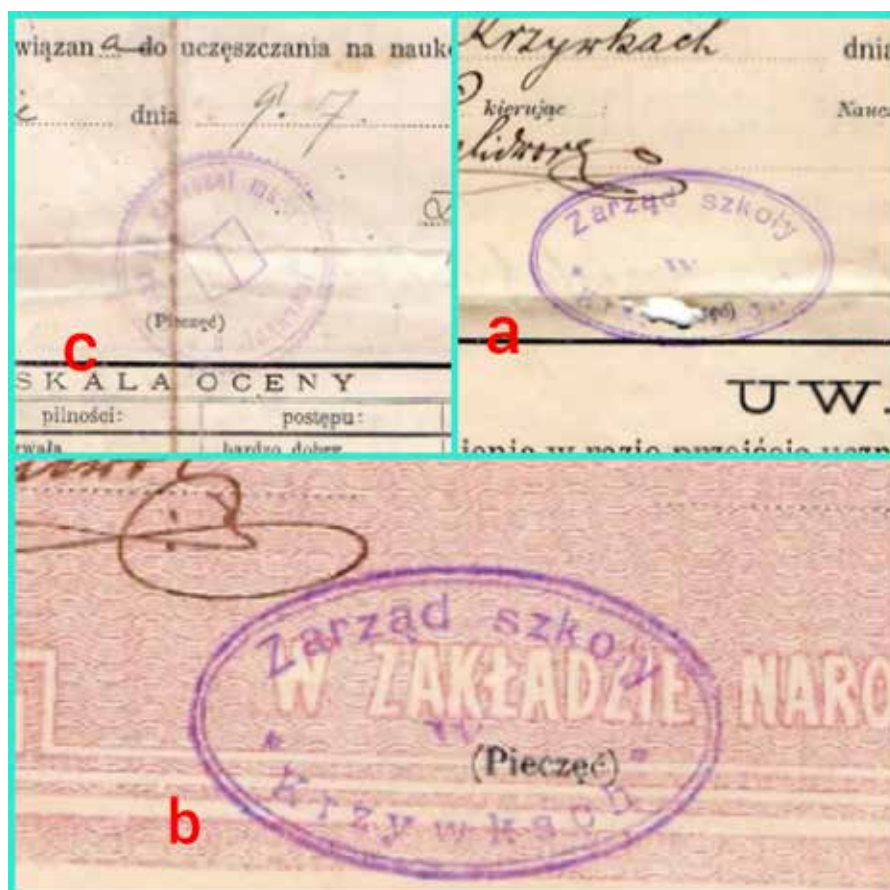

Рис. 8. «Шкільні повідомлення» поч. XX ст. з народних шкіл Кривок та Ладичина.
а. б. Відбитки шкільних печаток овальної форми з написом: «Zarząd szkoły w Krzywkach» (з пол. Шкільна рада в Кривках).
с. Відбиток круглої печатки фіолетового кольору з написом українською мовою: «Уряд 4 класової школи в Ладичині»

Рис. 9. Повідомлене шкільне 1908 року, видане після завершення 3 класу школи в Кривках: бланк документа видрукувано на українській мові, окрім того, всі записи в ньому теж нанесено українською

Ч. головного каталогу 41 Класа III кл

ПОВІДОМЛЕННЯ ШКІЛЬНЕ.

Ім'я і назвисько ученика (учениці): Василь Загірський
 уроджен. дня 9/4 1886 р. Кривка
 в Галичині, релігії Кат. обряди лат.

Рік шкільний	I. період:		II. період:	
	від 1. вересня до 15. листопада 190	від 1. листопада до 15. грудня 190	від 1. грудня до 15. лютого 190	від 16. лютого до кінця шкільного року
190 <u>7/8</u>				
Обача:	<u>добрі</u>			
Поведінка:	<u>добрі</u>			
в науці результ:	<u>добрі</u>			
в читанні:	<u>добрі</u>			
в писанні:	<u>добрі</u>			
в польській мові:	<u>добрі</u>			
в руській мові:	<u>добрі</u>			
в німецькій мові:	<u>добрі</u>			
в математиці і в науці о геометрії:	<u>добрі</u>			
в історії (в V, і VI кл.):	<u>добрі</u>			
в географії (в V, і VI кл.):	<u>добрі</u>			
в рисунку:	<u>добрі</u>			
в співі:	<u>добрі</u>			
в ручних роботах:	<u>добрі</u>			
в гімнастичі:	<u>добрі</u>			
Загальний поступ:	<u>добрі</u>			
Звернений порядок:	<u>виправдан</u>			
Число опущених годин шкільних:	определенно неопределенно	определенно неопределенно	определенно неопределенно	определенно неопределенно
Уваги учителя класу:				
Підпис вчителя, матері або батька:	<u>М. Загірський</u>			

В Кривках дня 21/1 1908
 Учителем управителем: М. Тарас

Ладислав, dnia 21 miesiąca 1908

(pieczęć) Podpis urzędu

*) Przy sporządzaniu wypisu z ksiąg stanu cywilnego, w których przepisami prawa dzielniczowego nie są przewidziane wszystkie powyższe rubryki pozostawić bez wypełnienia, albo wypisać je w takim zakresie, w jakim stan cywilny.

(imię ojca) 5. Zygmunta dnia 1908 roku tysiąc

Zgodność niniejszego wypisu z oryginałem Ладислав dnia 31 miesiąca 1908

(pieczęć) (Podpis urzędu)

*) Przy sporządzaniu wypisu z ksiąg stanu cywilnego, w których przepisami prawa dzielniczowego nie są przewidziane wszystkie powyższe rubryki pozostawić bez wypełnienia, albo wypisać je w takim zakresie, w jakim stan cywilny.

Рис. 10. Відбиток круглої парафіяльної печатки з Ладичина, з коловим написом: «Гр.-Кат. Парохіяльної Уряд в Ладичині» та зображенням Богородиці із немовлям на руках в центрі

Ольга Бривко,
старший науковий співробітник
НІАМ «Київська фортеця»

ГРОШІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ НІАМ «КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Стаття присвячена дослідженню грошових знаків доби Української Народної Республіки та Української Держави Гетьмана Скоропадського, що знаходяться в колекції Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця». Увагу приділено банкнотам та маркам, що знаходяться в експозиції музею і розкривають маловідомі сторінки появи перших паперових знаків в Україні в 1917-1920 рр.

Ключові слова: грошові знаки, УНР, Українська Держава, карбованці, гривня, шаги, марки, експозиція, колекція, «Київська фортеця», 1917-1920.

Для кожного з нас знайомі такі назви, як карбованці, гривні, шаги, що нагадують нам про незалежну, самостійну Україну, бо саме такі паперові гроші випускала українська влада під час становлення української державності у 1917-1920 рр. І сьогодні їх можна побачити в експозиції «Історія вітчизняної фортифікації на теренах України» Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

Загалом колекція «Грошові знаки, монети» Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця» нараховує 277 об'єктів (предметів), серед яких належне місце займають грошові знаки доби українських національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

В експозиції музею представлені 9 видів грошових знаків доби УНР та Української Держави Гетьмана Скоропадського. Перші банкноти цього періоду були подаровані краєзнавцем Юрченко Т.І. у 1985 р. Подальші надходження грошових знаків 1917-1920 рр. до фондів музею відбулися вже в перші роки незалежності України. Усі вони у різному стані збереження. Проте, актуально розкривають важливість появи перших паперових грошових знаків 1917-1920 рр. та становлення української державності.

В цілому, у випуску паперових грошей завжди була зацікавлена держава, яка могла задовольнити свої фінансові потреби, використовуючи друкарський верстат. За державними купюрами не було товару, тому вони не вилучалися, як банкноти, а перебували в обігу постійно. Швидке зростання грошової маси, яка не забезпечувалася дорогоцінним металом, обумовлювало перетворення кредитових білетів у паперові гроші, а разом з тим призводило до інфляції, знецінення національної валюти.

При вивченні паперових грошових знаків, що вийшли з обігу (у колекціонуванні – бонів), та їх різновидів особлива увага надається встановленню емітентів (з лат. smittens – випускаю), тобто установ, організацій та підприємств, які випустили гроші в обіг. Важливим є також з'ясування причин, часу та обставин появи певних грошових знаків – емісій. Залежно від емісії та походження грошових знаків бони поділяються на обов'язкові та необов'язкові.

Серйозним недоліком паперових грошей є можливість їх фальсифікації. У цьому й полягає головна причина великої кількості різноманітних зображень і друків на грошових знаках. Характерними ознаками бон є:

- емблематична (герби, емблеми, символічні знаки);
- палеографічна (шрифти, монограми, підписи та рукописні позначки);
- сфрагістична (печатки, перфорації, конгреви, поштові штемпелі);
- хронологічна (дати);
- метрологічна (номінали);
- орнаментальна (прикраси);
- філіграпологічна (водяні знаки та матеріал, на якому виготовлено грошовий знак – основу);

- епіграфічна (друки пізнього походження);
- дипломатична (формуляр і зміст написів);
- орфографічна (орфографія текстів) (Грошові 2005, с. 52-53).

1917 рік став переломним в історії України. У березні 1917 р. Україна одна з перших у Російській імперії спробувала розпочати будівництво своєї національної держави. 4 (17) березня 1917 р. в Києві було створено Центральну Раду. 7 (20) листопада 1917 р. III Універсал Центральної Ради проголосив створення Української Народної Республіки (УНР). Народним секретарем фінансів і промисловості призначили професора М. І. Туган-Барановського.

Частина спеціалістів, залучених до розробки проекту введення української валюти, вважала, що випуск паперових грошей можливий тільки за умови забезпечення їх золотим запасом. Та оскільки запаси золота в Державній скарбниці були мізерними, комісія вирішила, що гарантом цінності нової валюти стане все майно республіки (Грошові 2005, с. 55).

Слід відзначити, що історіографічний дискурс з даної теми є переважно довідникового характеру, про що зокрема свідчать каталог Дмитра Харітонова «Українські паперові гроші, 1917-2005» (2005) і альбом «Грошові знаки та монети України» (2005). Хоча не можна не згадати статті Ігоря Ветрова та Миколи Виговського (1993) і Інни Черницької (2017), яка зокрема, на прикладі колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею дає характеристику грошовим знакам доби 1917-1920 років. Чи стаття Олександра Ємченка (1994), що дослідив походження таких грошових термінів як: копійка, гривня, монета, «золотник», ґрунтуючись на експонатах Музею Національного банку України. Досліджували історію появи грошей республіки співробітники і інших музеїв. До їх числа можна віднести Юрія Євтушенка (2018) (Історико-меморіальний музей М. Грушевського) та Людмилу Жуковську (Державний історико-культурний заповідник м. Острога).

9 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила «Закон про Головну Скарбницю УНР» та «Закон про творення Державного Банку України». Через десять днів прийняла «Тимчасовий закон про випуск Державних Кредитових Білетів Української Народної Республіки». У ньому, зокрема, зазначалося:

«1. Кредитові білети УНР випускаються Державним банком УНР у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, всім майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій... 4. Кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при цьому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів... 5. Українські кредитові білети ходять нарівні із золотою монетою. 6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах». (Грошові 2005, с. 56).

Першими українськими банкнотами стали 100 карбованців зразка 1917 р., автором оформлення яких був художник-графік Георгій Нарбут. В обіг вони були введені 5 січня 1918 р. (Черницька 2017, с. 153). Відтак УНР створила свою власну грошову систему з назвою державної одиниці – карбованець. Загальний обсяг емісії було встановлено на суму 500 млн карбованців (Грошові 2005, с.56).

Замовлення виконали в кращій на той час київській друкарні В. Кульженка. Ця купюра отримала в народі назви: «горпинки», через свій орнамент, який традиційно вишивали на українських жіночих фартухах; «кульженки», за прізвищем власника друкарні, де їх друкували (Ветров, Виговський 1993, с. 89).

Номінал на аверсі був вказаний мовами народів, які проживали в Українській Народній Республіці – українська, російська, польська та їдиш, за що інколи в народі їх називали «єврейськими грошима» (Євтушенко 2018). Також була поширена назва «яєшня» за те, що аверс був надрукований жовтою та жовто-гарячою фарбою (Євтушенко 2018).

Одночасно з купюрами державної емісії в обіг потрапила велика кількість фальшивих банкнотів. І вже з 16 січня 1918 р. випуск номіналу в 100 карбованців припинили. Пізніше кліше білета заволоділи більшовики і воно було вивезене до Москви.

В колекції НІАМ «Київська фортеця» перша банкнота УНР номіналом в 100 карбованців, нажаль, відсутня.

Як зазначено в дослідженні Ігора Ветрова та Миколи Виговського (1993): *«Зараз серед колекціонерів-боністів ця купюра – як пам'ятка історичних подій в Україні – є дуже рідкісною»* (Ветров, Виговський 1993, с. 89).

Таким чином, перша емісія хоча і була успішною, але не вирішила проблеми грошового дефіциту в Україні. Було вирішено випустити грошові знаки номіналом 25 та 50 карбованців, про-

екти яких виконав Олександр Красовський. В обіг вони надійшли 6 квітня 1918 р. (Черницька 2017, с. 154).

Грошові знаки номіналом в 50 карбованців знаходяться в колекції музею (серія «АК 193») та представлені в експозиції (серія «АО 230»).

Дизайн та розмір такий самий, як і у 25 карбованців (Харітонов 2005, с. 15). Надруковані вони на білому папері 130x75 мм без водяних знаків. Оформлення та шрифти написів на них зроблені в народних традиціях.

В центрі реверсу, на світло-зеленому фоні, на картуші розміщені чоловічий та жіночий профілі червоного кольору. Перший профіль символізує козацьку Україну, другий – молоду відроджену державу. Угорі над ними напис: «50 карбованців». У нижніх кутах знаку ліворуч розміщено тризуб, праворуч – віньетка. Між ними напис у два рядки: «За фальшування карається тюрмою».

На сітчастому фоні аверсу, світло-зеленого кольору, зображено великий продовгуватий картуш із тризубом угорі. В центрі картуша зазначено номінал «50 карбованців» та в два ряди підпис директора Державної скарбниці Лебідя-Юрчика. По боках картуша розміщені дві символічні фігури в українському національному одязі. Ліворуч – жінку в очіпку з намистом на шії, що випросталася над снопом пшениці, праворуч – селянина із лопатою у лівій руці. Внизу, під картушем міститься напис: «Ходить нарівні з кредитовими білетами», по бокам від якого зазначена серія та номер.

В народі вона отримала назву «лопатка» (від малюнка із зображенням селянина, який сперся на лопату) (Ветров, Виговський 1993, с. 90).

Окрім Києва (серія «АК»), знаки друкувалися в Одесі (серія «АО»). Коли війська Денікіна захопили Одесу у 1919 р., до їх рук потрапило кліше знаку 50 карбованців. Денікінці скористалися ним. Цифри номера цієї «незапланованої емісії» змінені (Грошові 2005, с. 58).

В каталозі Дмитра Харітонова «Українські паперові гроші 1917-2005» (2005) зазначено, що «серія АО 210-235 була надрукована генералом Денікіним». (Харітонов 2005, с. 17). В експозиції музею знаходиться якраз купюра з цієї серії.

Український уряд оголосив такі гроші недійсними. Знаки Державної скарбниці теж почали підробляти. У 50 карбованців з'явилося чимало «фальшивих близнюків». Щоб засвідчити справжність знаку, власники купюр розписувалися на них. З часом на купюрах було багато автографів, зроблених олівцем і чорнилом, завдяки чому можна уявити географію поширення та руху грошової маси (Грошові 2005, с. 58). На банкнотах в колекції НІАМ «Київська фортеця» чисельні підписи відсутні.

1 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про грошову одиницю, биття монет та друк Державних Кредитних Білетів». У ньому зазначалося, що за грошову одиницю в країні прийнято гривню, яка містить 8,712 долі золота й поділяється на 100 шагів. Дві гривні відповідали одному карбованцю емісії 1917 р., таким чином у державі паралельно вводилися в обіг дві валютні одиниці з різною назвою (Грошові 2005, с. 58).

УНР у квітні 1918 уклала договір з Берлінською державною друкарнею на виготовлення паперових грошей, тому що в Україні не було необхідних матеріалів та новітнього устаткування (Черницька 2017, с. 154).

Законом від 18 квітня 1918 р., ухваленим Центральною Радою, Міністерству фінансів було надане «*право випускати в обіг розмінні марки Державної скарбниці в розмірі дійсної потреби та не вище суми 60 мільйонів карбованців*» (Грошові 2005, с. 58). В обіг мали увійти марки вартістю 10, 20, 30, 40 та 50 шагів.

Шаг – найменша грошова одиниця всіх емісій України 1917-1920 рр. В обігу з'явилися уже за часи гетьманату П. Скоропадського. До кінця Гетьманату марки-шаги друкувалися у Києві в друкарні В. Кульженка та одеській друкарні Ю. Фесенка.

Автор номіналів 10 та 20 шагів Антон Середа, решт – Георгій Нарбут.

Розмінні марки-шаги виконували роль монети. Виготовлялися на цупкому картоні, мали зубкування по периметру, на реверсі напис: «Ходить на рівні з дзвінкою монетою» (Євтушенко 2018).

Поштова марка-шаг на відміну від розмінних марок-шагів не мала зубкування, виготовлялися на тонкому папері. Напис на реверсі відсутній (Євтушенко 2018).

Марки друкувалися без водяних знаків, розміром 30x25 мм (Харітонов 2005, с. 20).

В колекції музею знаходяться зразки розмінних марок номіналом 20 та 40 шагів і поштова марка в 50 шагів, що представлені в експозиції.

Аверс марки номіналом у 20 шагів коричневого кольору. В рамці міститься малюнок – селянин із косою у завітчаному двома колосками капелюсі, перед ним – тризуб. Угорі двома рядками зазначено: «Українська Народна Республіка». В нижніх куточках зазначено номінал «20», а між ними «шагів».

Аверс марки 40 шагів зеленого кольору. В рамці - малюнок – тризуб у орнаментованому вінку, внизу якого - дві поштові сурми. Угорі двома рядками зазначено: «Українська Народна Республіка». В правому нижньому куточку зазначено номінал «40», поряд - «шагів».

Аверс марки 50 шагів червоного кольору. В рамці знаходиться малюнок - вінок із традиційних для національного орнаменту квітів, зверху на якому – дві поштові сурми. У вінку, на сітці, орнаментований номінал «50», а під ним «шагів».

Зворотні сторони шагів усіх вартостей однакові: у прямокутному обрамленні вгорі міститься тризуб, а під ним напис у чотирьох рядках «Ходить на рівні з дзвінкою монетою». Саме обрамлення різне: шаги номіналом 20 мають подвійне обрамлення, а 40 та 50 шагів – одинарне. Друк на реверсі зроблений чорною фарбою.

Як зазначила в своїй статті Людмила Жуковська шаги «у народі називали «метеликами» та казали, що «не ходять, а літає». Оскільки у вітряну погоду під час розрахунку вітер міг здійняти їх у повітря» (Жуковська).

Гетьман Павло Скоропадський прийшов до влади 29 квітня 1918. Тоді ж було проголошено Українську державу. При уряді був створений Фінансовий комітет, головним завданням якого було визначення теоретичних та практичних аспектів проведення грошової реформи в Україні.

Почало працювати Міністерство фінансів на чолі з А. Ржепецьким. Розхитану фінансову систему вдалось на деякий час стабілізувати й створити державний бюджет. (Ветров, Виговський 1993, с. 90-91).

Через деякий час в обігу з'явилися 3,6% облігації внутрішньої позики, яку дістали назву «Білет Державної Скарбниці».

Безпосередньо вони надійшли в Україну з Німеччини 5 серпня 1918 р.

Основна ж маса 3,6% облігацій потрапила в обіг тільки в лютому 1919 р. при Директорії (Ветров, Виговський 1993, с. 91).

Ця державна позика на попередньо встановлену суму 1 млрд. гривень, потім збільшена у два рази, мала обслуговувати своїми знаками грошовий ринок. Відсотки по облігаціях мали нараховуватися з 1 січня 1918 р.. Білети Державної Скарбниці мали вільний обіг по всій Україні та обмежене право на легальні розрахунки з державними установами (Черницька 2017, с. 155).

3,6% Білети Державної Скарбниці були номіналом в 50, 100, 200 та 1000 гривень.

Колекція НІАМ «Київська фортеця» має 3,6% Білети Державної Скарбниці лише одного номіналу в 200 гривень синього кольору.

Кожна облігація мала вісім відрізнних купонів по чотири з кожної сторони. І як відмітила Жуковська Л., що «рідкісною є облігація з наявними вісьма купонами» (Жуковська).

Для усіх випусків однаковими були написи, формат та художнє оформлення виконане Г. Нарбутом.

На аверсі зображено широку орнаментовану рамку з гірляндовим переплетінням, по кутках якої вказано номінал, а по двох паралельних сторонах рік «1918». Угорі, над нею, посередині, на фігурному щиті зображена композиція тризуба, булави, пірнача та двох бунчуків. Всередині рамки, на світлому фоні, зазначено напис двома рядками «Білет Державної Скарбниці». Нижче, посередині, на фоні основного кольору, вказано номінал. Під яким вказано: «Директор Державної скарбниці» з підписом Лебідя-Юрчика, «Бухгалтер» з підписом «Ковшенко» та серія з номером облігації. Внизу, на рамці, на білому фоні, міститься напис «Білет дійсний до 1 січня 1934 р.».

На реверсі, в орнаментованій рамці міститься «Постанова про Білети Державної Скарбниці 1918 року».

Відрізнялися Білети Державної Скарбниці номіналом, кольором та номерами серій (Черницька 2017, с. 155).

Розмір білета з купонами 150x295 мм, без купонів – 150x150 мм. Самі ж купони мали розмір 37x75 мм. Кожен купон цих білетів приносив власникові 3,6% кожні пів року. Сума прибутку вказувалася на кожному купоні. Крім відсотків зазначався порядковий номер, серія та шестизначне число, дата викупу. На зворотньому боці, на тлі орнаменту, цифрами вказувався номінал.

Розмір облігації в колекції музею складає 223x150 мм. З одного боку має 4 купони під №№ 5, 6, 7, 8 по 3 гривні і 60 шагів.

Через те, що купони цих облігацій розгорталися, як крила аероплана, в народі їх називали «аеропланами» (Ветров, Виговський 1993, с. 91).

В подальшому нова Українська грошова одиниця – гривня з'явилася в обігу у вигляді білетів Державної скарбниці. Випущено було 6 номіналів: по 2, 10, 100, 500, 1000 та 2000 гривень.

Усі Державні Кредитні Білети 1918 р. надруковані у Берліні на папері з водяними знаками: хрестики (Харітонов 2005, с. 28). На аверсі усіх банкнот друкарня поставила власну аббревіатуру «RD» (Reichsdruckerie) (Черницька 2017, с. 155). Перші п'ять грошових знаків – номіналом 2, 10, 100, 500 та 1000 гривень – представлені в постійно діючій експозиції музею.

Білет у 2 гривні надруковано темно-зеленою фарбою на світлому папері розміром 118x70 мм за проектом В. Кричевського. На аверсі, тобто лицьовому боці, в рамці, у центральній частині білета зображено дерево. Від центрального стовбура, що спирається на внутрішню рамку, відходять по обидві сторони паралельно по п'ять хвилястих гілок. На нижніх – стилізоване зображення плодів. Між гілками в чотири ряди напис: «Дві гривні рівні 1 карбованцю, 1 гривня містить 8,712 долі щирого золота». Над деревом напис «гривні», а над ним – «Українська Народна Республіка». Орнаментовані квадрати зображені по обидва боки від дерева, у які вписано ромби. В одному розміщена цифра «2», в іншому – тризуб. Нижче квадратів на орнаментах написи у три ряди «Директор Державного Банку» з підписом праворуч і «Скарбник» з підписом ліворуч. Між підписами – напис «Року 1918». Внизу зазначено – «Державний кредитовий білет». По боках від цього напису вміщено маленькі літери «В» та «К» – ініціали автора малюнку В. Кричевського.

Реверс, тобто зворотній бік, купюри розбитий на квадрати, кожен з яких складається ще із чотирьох, прикрашених писанковим орнаментом. У центрі розміщено ромб, обнесений трьома рядами, в середині якого знаходиться витяг тексту закону про гроші. По боках ромба – розетки, у середині яких розміщена цифра «2». Внизу, під ромбом зазначено серію та номер купюри.

Білети надруковано у трьох серіях: А, Б та В (Харітонов 2005, с. 28).

В колекції та експозиції музею знаходяться грошові знаки лише однієї серії – А.

Державний кредитовий білет у 10 гривень надруковано темно-червоною фарбою на світлому папері розміром 90x140 мм за проектом Г. Нарбута. На аверсі по периметру зображена широка орнаментована рамка, композиція із шрифтів та сіток. Всередині рамки, угорі, по центру, розміщено напис: «Українська Народна Республіка». Нижче – герб-тризуб, по обидва боки від якого окантоване листя з квітами. Обрамляє тризуб напис дугою «Державний кредитовий білет», по обидві сторони якого зазначено номінал «10», під якими двома рядками «Десять гривень». Нижче розміщені написи у два ряди «Директор Державного Банку» з підписом праворуч і «Скарбник» з підписом ліворуч. Між цими підписами напис – «Року 1918». В нижній частині білету зазначено «1 гривня містить 8,712 долі щирого золота».

На реверсі зображено широку орнаментовану рамку, на якій літерами на кожній стороні вказано «Десять гривень» а в куточках – номінал «10». У центрі купюри цифра «10» виконана із квітів та листочків, поруч у прямокутнику вміщено витяг текст закону про гроші. Над ними вказано серію та номер банкноти, внизу – напис «Українська Народна Республіка».

Білети надруковано у трьох серіях: А, Б та В. Банкноти серії В мають коричневий колір лицевого боку (Харітонов 2005, с. 29).

В колекції та експозиції музею знаходяться грошові знаки серії А та Б.

Білет у 100 гривень надруковано синьо-сірим кольором розміром 115x175 мм за проектом Г. Нарбута.

На аверсі, в центрі купюри зображено великий овальний вінок із квітів та овочів, у середині його – тризуб. Усередині вінка зверху дугою зазначено «Державний кредитовий білет». Нижче зображено тризуб та напис під ним «Року 1918». На фоні тризубу напис «Сто гривень» виконано орнаментованими літерами. Ліворуч від вінка зображено робітника у фартусі, який одягнений поверх вишиванки. Правою рукою чоловік спирається на молот, оббитим по обуху лавром. Праворуч від вінка зображено селянку в українському національному одязі, у вінку, з намистом на шії. У правій руці жінка тримає сніп пшениці і серп. Зверху напис у два рядки «Українська Народна Республіка», по обидва боки від якого, у верхніх кутах, вказано номінал «100». Внизу, під рамкою напис: «1 гривня містить 8,712 долі щирого золота».

Зворотний бік купюри прикрашено двома колонами, орнаментованими дрібними трикутниками. Капітелі колон прикрашені квітами та овочами, сполучених в гірлянду. Вгорі, в центрі, розміщено лавровий вінок, всередині якого тризуб. Внизу між двома букетами квітів зображено акантове листя. По обидві сторони від колон — розетки в три круги, в які вписано номінал «100». Нижче розміщений продовгуватий картуш із текстом закону, під яким літери «У.Н.Р.». Поле білету вкрите сіткою бузкового кольору, на якому, серед декоративних колон, ромбоподібна сітка, в яку вписано цифру «100». Вздовж внутрішніх стін колон червоним кольором надруковано серію та номер банкноти.

Білет надруковано у двох серіях: А і Б. Білети серії Б мають сіро-фіолетовий колір та інший розмір – 180x118 мм (Харітонов 2005, с. 30).

В експозиції музею знаходяться грошові знаки однієї серії А.

Державний кредитовий білет у 500 гривень розміром 120x185 мм за проектом Г. Нарбута, де використано жовті та блакитні фарби.

На аверсі зображено широку непрямолінійну рамку із розеток помаранчевого кольору. Вгорі на рамці міститься напис: «Українська Народна Республіка», а нижче у формі дуги – «Державний Кредитовий Білет». Під ним у трибарвному восьмикутнику зображена у профіль завітчана жіноча голова з сережкою у вусі. Таке ж зображення жінки зустрічається і на марках у 30 шагів. Від восьмикутника в різні сторони розходяться промінці, а по обидва боки – зображено вінки, з тризубами в центрі. Ліворуч вінок сплетений з колосків пшениці та квітів, оповитий стрічкою. Праворуч вінок з листочків, квітів та овочів, також перевитий стрічкою. Під восьмикутником ледь помітна орнаментована велика цифра «500», на тлі якої зроблено написи: «П'ятьсот гривень», нижче, у два рядки, «Директор Державного Банку» з підписом, праворуч - «Скарбник М. Таранов». У долішніх кутах рамки витиснена цифра «500», а внизу посередині міститься напис: «1 гривня містить 8.712 долі щирого золота». Нижче зазначена аббревіатура друкарні. Поля навколо рамки мають сітку блідо-жовтого кольору.

На реверсі середину асигнації заповнює стилізований щит блідо-жовтого кольору із тризубом, на якому в тринадцяти рядках викладено витяг із закону про гроші. Площі по обох боках тризуба оформлено ідентично: зазначені цифри номіналу «500», прикрашені рослинним орнаментом і слова «гривень». Вище зазначена серія з однієї літери і семизначного числа. У горішніх кутах білета розміщені тризуби. Їхні долішні частини надруковані на розетках з відбитком цифри «500». Нижні тризуби розміщені на таких же розетках, але з відбитком слова «гривень». Внизу, по центру, зазначено рік «1918».

Банкноти в обігу називали «горпинками», що було пов'язано із зображенням жіночим портретом, який як вважають, уособлювала молоду незалежну Україну.

Білет надруковані у серії А. (Харітонов 2005, с. 32).

Купюра номіналом у 1000 гривень розміром 212x120 мм, синьо-жовтого кольору, яку проектував Іван Мозалевський.

На аверсі по периметру оточена широкою рамкою синього кольору, по боках яку утримують два пілястри, оздоблені вертикальними жолобками. На кутах купюри мають однакові базу й капітель, увінчані шестипелюстковими розетками. Нижня та верхня частини рамки мають такі ж частини пілястрів, між ними зображено лук-самостріл на щиті, який зустрічається на міських печатках Києва. На верхній частині рамки по центру вказано номінал «1000 гривень», а на нижній – рік випуску «Року 1918». Центральна частина купюри помаранчевого кольору із рослинним орнаментом та тризубом, що оповитий лавровим вінком. Поверх них, червоним кольором, вказана серія і номер банкноти та напис дугою у два рядки «Українська Держава». Нижче у два рядки - «Державний кредитовий білет», під яким зазначено «тисяча гривень» та номінал «1000» з двох сторін. нижче, зліва, у два рядки, «Директор Державного Банку» з підписом, праворуч - «Скарбник М. Таранов».

На реверсі купюри рамка синього кольору із орнаментом та написом «1000», який повторюється 12 разів. На загальному фоні жовтої сітки ліворуч розміщено картуш із текстом закону про гроші, під яким зазначено «1 гривня містить 8,712 долі щирого золота», а праворуч – великий орнаментований напис «1000 гривень».

Білет надруковані у серії А (Харітонов 2005, с. 33).

17 жовтня 1918 р. гетьманські гривні були випущені в обіг, а вже 18 грудня 1918 р. до влади прийшла Директорія УНР, яка одразу приступила до урегулювання різних проблем, зокрема й фінансових (Ветров, Виговський 1993, с. 91).

Останнім знаком емісії уряду Павла Скоропадського у листопаді 1918 р. став знак Державної скарбниці у 1000 карбованців розміром 190x120 мм за проектом Григорія Золотова (Черницька 2017, с. 157).

Ця банкнота, нажаль, в колекції фондів музею відсутня.

Історія банкнот це не лише історія грошей, це і історія становлення державності. Творцями грошей молодій Україні був авторський колектив - Георгій Нарбут, Олександр Красовський, Антон Середа, Іван Мозалевський, Василь Кричевський та Григорій Золотов.

Високий мистецький рівень виконання та вишукане оформлення паперових грошей періоду 1917-1920 рр. використовували за зразок окремі європейські держави. І сьогодні вітчизняні художники та нумізмати запозичують окремі зображення та елементи оздоблення, притаманні стилю своїх попередників.

ЛІТЕРАТУРА

- Ветров І., Виговський, М. 1993. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр. *Київська старовина*, 1, 88-93.
- Грошові знаки та монети України: Альбом. 2005. Харків: Колорит. (Серія «Українська колекція»).
- Євтушенко, Ю. 2018. Гроші революції. Хто, коли і як надрукував перші гроші республіки. *Історична правда*. 19 лютого. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/19/152099/> [Дата звернення 19.12.2023].
- Ємченко, О. 1994. Історія України в грошах. *Київська старовина*, 6, 104-106.
- Жуковська Л. Гривні УНР – 105 років. Режим доступу: <https://ostrohcastle.com.ua/gryvni-unr-105-rokiv/> [Дата звернення 19.12.2023].
- Харітонов, Д. 2005. Українські паперові гроші, 1917-2005. Каталог. Київ. Видавництво «Купола».
- Черницька, І. 2017. Українські грошові знаки 1917-1920 рр. Колекція Рівненського обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки РОКМ*, XV, 153-159.

Olga Bryvko
senior researcher
NIAM "Kyiv Fortress"

MONEY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN SKOROPADSKY IN THE NIAM COLLECTION «KYIV FORTRESS»

The article is devoted to the study of currency signs of the era of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State of Hetman Skoropadsky, which are in the collection of the National Historical and Architectural Museum "Kyiv Fortress". Attention is paid to banknotes and stamps that are in the museum exposition and reveal the little-known pages of the appearance of the first paper signs in Ukraine in 1917-1920.

Key words: banknotes, Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, roubles, hryvnia, steps, stamps, exposition, collection, "Kyiv Fortress", 1917-1920.

УДК 373.3.021.22(477)Нарбут:[069:94](477.43-21Кам'янець-Подільський)

Наталія Соловей,
Молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського
державного історичного
музею-заповідника

ГРОШОВІ ЗНАКИ УНР ЗА ЕСКІЗАМИ ГЕОРГІЯ НАРБУТА З КОЛЕКЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті відзначено Георгія Нарбута, його внесок при створенні грошових знаків УНР, періоду 1917–1919 рр. які знаходяться в колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: Георгій Нарбут, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, національні грошові знаки, білети, карбованець, гривня, шаг, марка, Кам'янець - Подільський.

В фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається велика кількість експонатів, в тому числі колекція монет і банкнот, які представлені в експозиції «Історія грошей». Окреме місце належить грошовим знакам періоду Української революції 1917-1921 рр., хоч і досить короткий період, але було надруковано 24 різні паперові грошові знаки, з них 12 – за ескізами Георгія Нарбута.

Видатний український художник-графік Георгій Нарбут за своє недовге життя (34 р.), був ілюстратором, автором перших українських державних знаків (банкнот і поштових марок) та проекту герба Української держави, одним із фундаторів і першим ректором новоствореної Української Академії Мистецтв, автором двох версій «Української абетки».

Про банкноти, а точніше ескізи грошових знаків, які належать видатному художнику. А саме ті, які були обрані під час конкурсу, про який було оголошено влітку 1917 р. Михайлом Грушевським.

Більше ніж 300 ескізів грошових зразків на кращий ескіз до проекту грошей Української Держави, подали провідні художники і графіки. Підготовлені зразки грошових знаків були обговорені на комісії, до складу якої увійшли урядовці, вчені, знавці фінансової справи, митці.

Художник, видатний український графік, професор та ректор Української академії мистецтва Георгій Нарбут, вивчаючи давні монети, вибрав тризуб з хрестом – давній княжий знак Володимира Великого (Черноіваненко, 2001).

З численних проектів комісія прийняла 12 зразків державних банкнот Г. Нарбута, а саме: 100 карбованців першої і другої емісії; 10, 100 і 500 гривень; 30, 40 і 50 шагів; 3,6% облігації вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Тепер справа стала за виготовленням, офіційним затвердженням та введенням в обіг нових грошей України (Гага, 2009).

Для створення українських кредитових білетів було залучено інших провідних художників: Івана Мозалевського, Василя Кричевського, Антона Середу, Бориса Романовського та ін.

Першими українськими банкнотами стали 100 карбованців, які з'явилися на ринку 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.). Автором їх проекту був Георгій Нарбут, який виконав їх у бароковому стилі, вперше використавши як елемент оформлення – тризуб, на той час ще не затверджений як державний герб України. Номінал було позначено мовами народів, які проживали на Україні – українською, російською, польською та іврит. Даний проект підтримала комісія Генерального секретаріату фінансів. Не маючи відповідних потужностей та матеріалів на підконтрольній території, Центральна Рада здійснила друкування купюр на звичайному високоякісному папері в одній з найкращих київських друкарень, власником якої був С. В. Кульженко. Відсутність будь-яких елементів захисту: водяних знаків, гільйоширної сітки тощо зробила ці купюри вразливими на фальшування. Відповідно до оформлення, населення часто називало їх «горбинками», «кульженками» чи «яєчнею» (Шуст, 2007).

1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон, згідно з яким національною грошовою одиницею УНР стала гривня, яка дорівнювала половині карбованця і ділилася на 100 шагів.

Негативний досвід випуску перших українських грошей у Києві змусив уряд розмістити замовлення на друкування грошових купюр у новій валюті за кордоном. 24 березня 1918 р. було укладено договір про виготовлення банкнот у Берліні. Йшлося про грошові знаки номіналом 1000 гривень, 500 гривень, 100 гривень, 20 гривень, 10 гривень, 5 гривень та 2 гривні. Однак у 1918 р. було виготовлено лише купюри номіналом 2, 10, 100, 500 та 1000 гривень.

На ринку грошового обігу були відсутні розмінні грошові знаки, тому у Києві 18 квітня 1918 р. розпочалася емісія знаків номіналом 10, 20, 30, 40 та 50 шагів, які мали вигляд поштових марок. Випускалися вони на товстому папері у київській друкарні В. Кульженка, а також у друкарні Е. Фесенка в Одесі до 5 січня 1919 року.

Ескізи, для марок номіналом 30, 40 і 50 шагів, розробив Георгій Нарбут. На них були зображені наступні сюжети: 30 шагів – алегорія «Молода Україна» (діво́ча голова у вінку), 40 шагів – тризуб в обрамленні рослинного орнаменту, внизу праворуч – два схрещених поштових різька; 50 шагів – номінал марки «50 шагів», обрамлений рослинним орнаментом у вигляді вінка з двома схрещеними поштовими різьками у верхній його частині.

На звороті паперових шагів був напис: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». В народі їх так і називали – «метеликами». Із початком інфляції вартість марок упала. У крамницях їх в'язали по 100 штук разом і давали здачу «в'язанками».

29 квітня 1918 р. було здійснено державний переворот, внаслідок якого було проголошено створення Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадського, за яким слідувало реформування грошової системи.

12 травня 1918 р. у Берліні було випущено білети Державної скарбниці вартістю 50 гривень (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.214), 100 гривень (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.273), 200 гривень (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.212) та 1000 гривень (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.274) –облігації 3,6% чотирирічної позики, прибуток від яких не обкладався податком. Кожна облігація мала 8 купонів, вартість яких залежала від її номіналу: 90 шагів, 1 гривня 80 шагів, 3 гривні 60 шагів, 18 гривень. Відрізані купони часто використовувалися як розмінні грошові знаки, оскільки білети Державної скарбниці були обов'язковими для прийому при здійсненні всіх видів платежів. На ринку вони з'явилися в червні 1918 р., але основна кількість була завезена в Україну в лютому 1919 року.

Виконані на замовлення Центральної Ради у Берліні гривневі купюри, запроваджені в обіг 31 травня 1918 р., за якістю суттєво відрізнялися від грошових знаків, випущених в Україні. Кредитні білети номіналом 10, 100 (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.216) та 500 гривень (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.262) запроектував Григорій Нарбут. Виконання найкращою є купюра номіналом в 100 гривень, на якій зображено молоду українську селянку зі снопом пшениці та чоловіка у фартуху, що спирається на молот, – символ українського робітництва, в обрамленні вінка з квітів, плодів, овочів, пшениці. На зворотному боці – тризуб у лавровому вінку.

Наприкінці існування Гетьманату 17 жовтня 1918 р. в обіг було запроваджено кредитні білети номіналом 1000 (КПДІМ-3.Фонди.-Нз.215) та 2000 гривень, віддруковані в Берліні замість замовлених ще Центральною Радою купюр вартістю 5 та 20 гривень. Останньою грошовою банкнотою була 1000 карбованців, виготовлений на замовлення гетьманського уряду у Берліні, введений на український грошовий ринок у листопаді 1918 року.

Політична ситуація в Україні восени 1918 року та поразка Центральних держав у Першій світовій війні зумовили падіння гетьманського уряду. Гетьман П. Скоропатський 14 грудня 1918 року відрікся від влади, яка перейшла до Директорії УНР.

Уряд Директорії – Раду народних міністрів призначено 26 грудня 1918 року. З огляду на необхідність упорядкування фінансів та грошового господарства держави, вже у перші дні існування Директорії було створено спеціальну комісію. В основу закону від 4 січня 1919 р. було покладено новий проект проведення грошової реформи, запропонований Б. Мартосом. Він визнав гривню єдиним засобом платежу на території УНР.

Усі гроші іноземних держав (російські, австро-угорські, румунські, німецькі) переставали бути законним засобом платежу. Незважаючи на короткі терміни та складну військово-політичну ситуацію, грошова реформа успішно реалізовувалася. Успішному завершенню реформи перешкодило погіршення військово-політичної ситуації. Під натиском більшовиків уряд Директорії 2 лютого 1919 р. переїхав з Києва до Вінниці, а згодом – до Рівного та Кам'янця-Подільського.

Ще до евакуації з Києва міністр фінансів Б. Мартос наказав вивезти з міста всі запаси грошей, що зберігалися в Державному банку, літографічні камені та інші матеріали, які використовувалися для друку грошей. Після короткочасного перебування у Вінниці, де через брак відповідної технічної бази не вдалося налагодити виготовлення грошей, Міністерство фінансів УНР переїхало до Кам'янця-Подільського, а Експедицію Заготівлі Державних Паперів було відправлено до Тернополя, а згодом – до Станіслава. Цей крок був зумовлений заходами безпеки і наявністю у цих містах друкарської бази.

Експедиція заготівлі державних паперів Міністерства фінансів УНР продовжувала працювати у Кам'янці-Подільському і після окупації міста польськими військами. Міністерство фінансів доклало багато зусиль, щоб налагодити роботу Експедиції заготівлі державних паперів, яка друкувала в Кам'янці грошові знаки.

У Кам'янці-Подільському Директорія випустила в обіг купюри номіналом у 10, 25, 100, 250 і 1000 карбованців, а також станіславські п'ять гривень. Інші грошові знаки - 100, 250 і 1000 карбованців, були виготовлені з кліше, які, своєю чергою, були заготовлені ще при Скоропадському. Крім перелічених банкнот, тривав також випуск 100 карбованців (ескіз Г. Нарбута).

У жовтні 1919 року в Кам'янці-Подільському в обіг вийшла банкнота у 25 крб, бони Кам'янецької управи – гривні номіналом 1, 2 та 6, Могилів-Подільський – 10, 20 гривень.

Проекти бон, надруковані в кількох екземплярах, комісією не були затверджені, а було запропоновано Георгію Нарбуту скласти малюнки для чотирьох бон номіналом 2, 6, 10 і 20 гривень. Представлені чотири малюнки з характерними для м. Кам'янця-Подільського зображеннями – загального вигляду міста, Баторієвої вежі (Вітряна брама) старої фортеці, були схвалені і придбані Управою, але виконання їх у місцевій цинко-друкарні викликало непереборні труднощі, головним чином фінансового характеру та призвело до того, що власнику цинкографії надана була повна ініціатива в умовах швидкого виготовлення бон. Він спростив для себе виконання бон друкуванням одного малюнка для всіх чотирьох номіналів, з заміною лише відповідних цифр і слів. Малюнок лицьового боку бон – овальна рамка, рослинний орнамент і слово «бон» скопійоване з придбаних Управою малюнків Г.Нарбута, решта – шрифт і візерунки і вся зворотна сторона – творчість «доморощеного рисувальника» цинкографії, який увічнив свою фірму на зворотньому боці бони під рамкою підписом по-російськи (вся бона написана українською мовою) – «Худож. фото-цинкография І. М. Гутман, Кам-Под», або скорочено І. М. Гутман. Малюнок зворотнього боку бон, нічого спільного не мав з лицьовим, складався з рамки і віньетки (Гагенмейстер, 1925).

Згідно з домовленістю між урядом Директорії та німецькою фірмою «Юнкерс», літаки фірми впродовж червня – листопада 1919 року, регулярно доставляли віддруковані ще на замовлення попередніх урядів гривні за маршрутом Бреслау – Кам'янець-Подільський. Орендовані в Німеччині літаки-гіганти використовувались урядом для зв'язку з іншими країнами. Одним з них був п'ятимоторний R.XIV (бортовий номер R.69) який доставляв з Берліна надруковані там українські карбованці (Харук А.2008).

Після військової поразки уряд УНР у листопаді 1920 р. переїхав до Польщі. Евакуацією цінностей та архівів Українського Державного банку з Кам'янця-Подільського займався директор банку Костянтин Клепачівський. Майно містилося у 188 скринях і було перевезене до м. Ченстохови (Польща) та зберігалося до 16 серпня 1944 р. Німецькі солдати вивезли все майно у невідомому напрямі і подальша доля їх невідома (Шуст Р. М. 2007).

З усієї графічної спадщини Нарбута найбільш пам'яткове значення мають українські державні знаки. Георгія Нарбута називають творцем української сучасної державницької стилістики. Адже його напрацювання та ескізи вплинули на те, як і зараз виглядає український Герб, гривні, марки. Та продовженням є виготовлення НБУ монет та банкнот, які про це свідчать і через, більше ніж, 100 років.

ЛІТЕРАТУРА

Гага, С. В. 2009. Перші грошові знаки – творчий внесок Г. Нарбута в історію незалежної України початку ХХ ст. [online] *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі*. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160річчю заснування Дніпропетровського історичного

- музею ім. Д.І. Яворницького) Вин. 11. – Д.: АРТПРЕС. 2009. 608 с. Режим доступу: <https://www.museum.dp.ua/uk/article0153/> [Дата звернення 21 жовтня 2024].
- Гагенмейстер, В. 1925. Бони Кам'янець-Подільської міської управи. *Радянський колекціонер*. – № 17. – с. 9-11. [online] Режим доступу: <https://dmytro-babyuk.livejournal.com/2822.html> [Дата звернення 2 жовтня 2024].
- Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (н.д.). *Фонди*. Група збереження «Нумізматика». Нз. 212, 214, 215, 216, 262, 273, 274.
- Черноіваненко, В. 2001. Історія паперових грошей України 1917-1920 рр. *Дзеркало тижня*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/istoriya_paperovih_groshey_ukrayini_19171920_rokiv.html [Дата звернення 21 жовтня 2024].
- Харук, А. 2008. *Крила України: Військово - повітряні сили України, 1917 – 1920рр.*-К.:Темпора,с.61.
- Шуст Р. М. 2007. *Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб.* / Р. М. Шуст. – К.: Знання, с.242-258.
-

Nataliia Solovey
Junior Research Fellow
Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve

**BANKNOTES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC BASED
ON HEORHII NARBUT'S DESIGNS FROM THE COLLECTION
OF THE KAMIANETS-PODILSKYI STATE
HISTORICAL MUSEUM-RESERVE**

The article highlights Heorhii Narbut and his contribution to the creation of the currency notes of the Ukrainian People's Republic during the period of 1917–1919, which are part of the collection of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve. Keywords: Heorhii Narbut, Central Rada, Hetmanate, Directorate of the Ukrainian People's Republic, national currency notes, banknotes, karbovanets, hryvnia, shah, marka, Kamianets-Podilskyi.

Keywords: *Heorhii Narbut, Central Rada, Hetmanate, Directorate of the Ukrainian People's Republic, national currency, banknotes, karbovanets, hryvnia, shah, stamp, Kamianets-Podilskyi.*

УДК 373(477):[504.61:621.039](477)

Микола Бривко,
доктор філософії,
Завідувач сектору науково-дослідної та освітньої роботи
Національного музею «Чорнобиль» (м. Київ)

ЧОРНОБИЛЬСЬКА НУМІЗМАТИКА: ДОСВІД УКРАЇНИ

У статті розглядаються меморіальні та сувенірні пам'ятні монети, настільні монети, викарбувані в Україні, які можна умовно об'єднати за причетністю їх до Чорнобильської аварії 1986 року, атомній електростанції та відновленню природного середовища в зоні відчуження.

Ключові слова: нумізматика, меморіальні, сувенірні, пам'ятні монети, настільні монети, Чорнобиль.

Чорнобильська катастрофа 1986 року принесла значні людські, матеріальні втрати, вплинувши на долю багатьох людей світу, та на значну частину соціально-економічного й політичного становища й розвитку колишнього СРСР. Здобуттям Україною незалежності сприяло значному підйому вітчизняної історичної науки. Цей процес охопив і спеціальні історичні дисципліни. Але окремо вплив Чорнобильської катастрофи на ці дисципліни не розглядався і не помічався тривалий час. Хоча з часом постійно зростав, і сьогодні не вивчати цей значний пласт матеріалів ми не можемо.

Актуальність даної роботи обумовлена фактично повною відсутністю вивченості чорнобильської нумізматики, як в Україні, так в інших пострадянських країнах, попре значної наявності чорнобильських нумізматичних пам'яток. Тому головною метою даної роботи є певна систематизація й уніфікація нумізматичних пам'яток присвячених аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року, ліквідації її наслідків та відродження навколишнього середовища у зоні відчуження в українському науковому просторі. Новизна цієї роботи полягає в введенням в науковий обіг нового напрямку у нумізматичних дослідженнях, попре майже повну відсутність наукових розробок в українській історіографії.

Головним джерелом інформації про нумізматичні пам'ятки є різні інтернет-сайти аукціонів й колекціонерів, наприклад офіційний сайт Національного банку України (<http://www.bank.gov.ua>), але все ж таки спостерігається певна відсутність систематизації й опису чорнобильської нумізматики. Приклад такої роботи з уніфікації та систематизації нумізматичних пам'яток ми можемо бачити в статті Світлани Василик (2009). Та нажалі аналізуючи інтернет-сайти, які присвячені нумізматиці, переважають тільки зображення меморіальних та сувенірних монет майже без жодного опису і зазначення авторів. Інколи дається суто технічна інформація, хоча й не завжди.

Але, що таке нумізматика? Нумізматика – це допоміжна історична дисципліна, що вивчає монети як пам'ятки, що відображають економічний та культурний розвиток окремих країн, народів. Досліджує роль грошей та грошових систем у ту чи іншу епоху. Таке визначення приводить в своїй статті С. Василик використовуючи різні історичні й нумізматичні словники (Василик 2009, с. 26). В «Словнику історичних термінів і понять» нумізматика – це допоміжна історична дисципліна, яка досліджує виробництво монет, історію грошового-вагових систем і грошового обігу (2001, с. 63).

Виділення чорнобильської нумізматики як окремого напрямку чи теми а ні за радянські часи, а ні в сучасній Україні не було. Це обумовлено в першу чергу з невеликою кількістю таких меморіальних монет, вироблених зокрема в Україні монетним двором Національного Банку України, яка і внесла найбільший внесок у розвиток чорнобильської нумізматики.

Усі так звані «чорнобильські монети» відносяться до меморіальних пам'ятних монет чи настільних монет-медалей. Меморіальні монети – це монети особливого карбування, що випускаються у пам'ять про якісь події, ювілейних дат тощо. Вперше меморіальні або найчастіше про них говорять «пам'ятні» монети на Україні з'являються у 1994 року згідно з Постановою Кабінету Міністрів України та Національного банку України, в подальшому їх кількість постійно збільшувалася (Василик 2009, с. 26-27).

Першою «чорнобильською» меморіальною монетою є монета з нагоди 10-річчя з дня Чорнобильської аварії, яка з'являється у 1996 року. Ця монета була двох видів.

Перша монета номіналом 200000 карбованців введена 25 квітня 1996 року зроблена із мельхіору й мала масу 14,35 грамів та діаметр 33 мм. Її тираж складав 250 тисяч штук. Сама монета відносилась до категорії якості карбування пруф-лайк й мала рифлений гурт.

На аверсі монети в центрі кола, утвореного намистовим узором, знаходиться зображення малого Державного герба України в обрамленні з двох боків гілками калини. Над гербом розміщена дата 1996 - рік карбування монет. По колу монет написи: вгорі «Україна», внизу у два рядки «200000 карбованців».

На реверсі монети в центрі розміщено зображення дзвону, на вінці якого написано слово «Чорнобиль». Під дзвоном зображена стрічка з написом на ній 1986-1996. На другому плані зображені журавлі у польоті: три – ліворуч і два – праворуч від дзвону. Вгорі по колу монет напис: «Трагедія. Подвиг. Застереження». Слова в написі відокремлені одне від одного і від стрічки крапками. Слід зазначити, що зображення дзвону є традиційною для чорнобильської теми і є частиною зображення символіки всеукраїнської громадської організації «Союз Чорнобиль Україна».

Авторами монети були: художник аверса Олександр Івахненко, а реверса Сергій Міненко, скульптор Марія Полдауфова.

Друга монета має номінал 2 мільйона карбованців. Вона також була введена в обіг 25 квітня 1996 року, але вироблена вже зі срібла 925 проби. Маса складала 31,1 грамів, а діаметр 38,6 мм. Гурт також був рифлений, але категорія якості карбування був пруф. Самої монети було вироблено усього 10000 штук.

На аверсі монети в центрі кола, утвореного намистовим узором, знаходиться зображення малого Державного герба України в обрамленні з двох боків гілками калини. Над гербом розміщена дата 1996 – рік карбування монет. По колу монет написи: вгорі «Україна», внизу у три рядки «2 мільйони карбованців». Під щитом державного герба на срібній монеті розміщені позначення і проба дорогоцінного металу Ag 925 та його вага у чистоті 31,1

На реверсі монети в центрі розміщено зображення дзвону, на вінці якого написано слово «Чорнобиль». Під дзвоном зображена стрічка з написом на ній 1986-1996. На другому плані зображені журавлі у польоті: три – ліворуч і два – праворуч від дзвону. Вгорі по колу монет напис: «Трагедія. Подвиг. Застереження». Слова в написі відокремлені одне від одного і від стрічки крапками

Авторами монети були наведені вище художники Олександр Івахненко та Сергій Міненко, але скульптором був Роберт Котович (Каталог).

Ці дві монети були найбільш поширеними і відомими не тільки в Україні, а і в усьому пострадянському просторі. Усі інші нумізматичні пам'ятки ставали колекційними, як тільки виходили в світ. Вони випускалися також і Монетним двором Національного банку України. Слід відзначити, що на жаль, детального опису цих монет, а у більшості випадках вони асоціюються з пам'ятними сувенірними монетами, не має. Той опис який є в різних джерелах переважно більш технічного характеру без опису зображень на аверсі й реверсі, що трохи ускладнює їх вивчення.

На жаль, в Україні, тільки у 2006 році, розпочався новий виток у розвитку чорнобильської нумізматики, що пов'язано з 20-річчям Чорнобильської аварії, коли з'являється срібна меморіальна монета, а точніше настільна монета-медаль «20-років аварії на ЧАЕС», котра була вироблена у декількох варіантах.

Перший варіант монети із срібла 925 проби, другий із срібла 925 проби з золотим покриттям та третій із золота 950 проби. Маса срібних монет складає 67,85 грама з діаметром 50 мм, а золотої – 31,3 грам при діаметрі 32 мм. Слід зазначити, що кількість цих монет обмежена. Так, срібної монети вироблено 250 штук, срібна з золотим покриттям – 50 штук, золотих монет - 62 екземплярів. За категорією якості усі монети відносяться до пруф¹ (Загребя 2009, с. 134).

На аверсі цієї монети зображено четвертий реактор Чорнобильської атомної електростанції після вибуху. Під яким напис 26.04.1986, збоку невеликим шрифтом зазначена з якого металу зроблена монета і яка її чиста вага.

На реверсі нанесена карта чорнобильської зони з позначенням кордонів України, Білорусії, Російської Федерації. Крім того по різні боки позначено знак радіаційної небезпеки та будинок, як символ міста. На нижній частині напис «20 років Чорнобильської аварії», а по окружності напис «20 років Чорнобильської аварії» на чотирьох мовах, у тому числі російська й англійська мова.

¹ Пруф - найвища якість карбування монет, якої досягають при їх виробництві із застосуванням спеціальних верстатів і особливих способів обробки заготовок і карбувального інструменту. Такі монети мають, абсолютно рівну дзеркальну поверхню поля й зазвичай матовий малюнок рельєфу. (прим. ред. – Смірнова С.)

Крім того, до 20-річчя аварії на ЧАЕС, з'являється ще одна доволі рідкісна монета, а саме «За вагомий внесок у перетворення об'єкта «Укриття» Чорнобильської АЕС в екологічно безпечну систему». Ця монета не мала номіналу й вручалась почесним гостям.

На аверсі монети у центрі зображена будівництво укриття над 4 реактором Чорнобильській станції зверху по дузі напис «Shefier Implemeniation Plan». По зовнішньому колу зображено у два ряди прапори 29 країн учасників проекту по будівництву об'єкту «Укриття» на Чорнобильській АЕС.

На реверсі у центрі зображення електронних орбіт атому, які перетинаються між собою й з знаком ЧАЕС. По центру у бік прапор України, а зверху й внизу напис на українській й англійській мові «За вагомий внесок у перетворення об'єкта «Укриття» Чорнобильської АЕС в екологічно безпечну систему».

Слід зазначити, що частина малюнку на реверсі є частиною символіки Всеукраїнської громадської організації «Союз. Чорнобиль. Україна».

В подальшому все активніше почали з'являтися нумізматичні пам'ятки, які стосувалися Чорнобильської АЕС в Україні. Так, в 2007 році з'являється срібна та срібна з золотим покриттям монета «Чорнобильська АЕС». Діаметр монет складав 39 мм, маса 33,3 грамів. Кількість срібних монет складалось 100 екземплярів. Гурт монет гладкий. За категорією якості усі монети відносяться до пруф. Ця меморіальна монета входить до серії «Атомна енергетика України» (Загребя 2009, с. 136).

На аверсі у центрі зображення карта України із місцями розташування п'яти атомних електростанцій. Збоку напис «1977-2007» та вказівка на метал монети і її чисту вагу. По колу напис «Атомна енергетика України» на українській та англійською мовою. Над картою у верху розташована шести конічна зірка із променями в різні сторони.

На реверсі зображена Чорнобильська атомна станція, зверху напис «Чорнобильська АЕС», а внизу посередині дата «IX.1977».

У 2008 році Монетний двір України випускає срібну монету «Учасник проектування, будівництва, монтажу й пуску АЕС». Ця монета вироблена зі срібла 925 проби. Її загальна маса складає 33,3 грамів, а чиста 31,1 грамів. Загальний діаметр 39 мм. Гурт гладкий (Загребя 2009, с. 146).

Сама ця монета входить до серії з п'яти монет за кількістю діючих атомних електростанцій. Хоча вона і не відноситься до аварії на ЧАЕС у 1986 році.

На аверсі присутній великий напис «Учасник проектування, будівництва, монтажу й пуску АЕС». Над написом зображення електронних орбіт атому, які перетинаються, знизу маленьким шрифтом зазначено метал з якого вироблено й чисту вагу.

На реверсі зверху зображено електронну орбіту атому, яка перетинається, напис «Чорнобильська АЕС». У центрі зображення всієї Чорнобильської атомної станції, під якою зазначена дата пуску станції «IX.1977».

В 2011 році до 25-ї річниці аварії на Чорнобильській атомній електростанції є випуск Монетним двором України срібної меморіальної настільної монети-медалі «Чорнобиль – 25 років пам'яті». Маса монети складає 31,1 грамів, а діаметр 38,6 мм. Сама монета вироблялася у двох видах й обмеженою кількістю по 100 штук срібло з діамантом та срібло з золотим покриттям з діаманту 40 екземплярів або рубіном 60 екземплярів.

На аверсі монети зображений четвертий реактор Чорнобильський електростанції, зі слідами руйнування.

На реверсі по колу напис «Чорнобиль – 25 років пам'яті» на українській та англійській мові. У центрі монументальне зображення пам'ятника Прометея у місті Прип'ять, який простягає до неба руки дивлячись у небеса. Збоку електронна орбіта атому, яка перетинається, а в середині зображення атому зі діаманту чи рубіну. З обох боків фігури напис дати «1986-2011».

Ще однією із цікавих настільних монет-медалей є «Чернобыльская АЭС. Участнику ликвидации аварии», про яку, фактично мало відомостей. Автором цієї пам'ятки є учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС Віктор Васильович Петров. Виготовлялася вона з металу срібного кольору засобом тиснення та мала у діаметрі 60 мм.

На її аверсі міститься зображення блоку Чорнобильської АЕС із збудованим «Саркофагом» 4 блоку з написом дати аварії «1986», по колу розташований напис російською мовою: «Участнику ликвидации аварии. Чернобыльская АЭС».

На реверсі зображено також каскад енергоблоків станції над яким у горі в долонях міститься голуб, як символ миру й життя.

Нова серія монет пов'язані не стільки з Чорнобильською атомною станцією або аварією, скільки з Чорнобильським радіаційно-екологічним біосферним заповідником. Так, незабаром з утворенням 26 квітня 2016 року цього заповідника, 29 липня Національний банк України вводить до обігу першу сувенірну монету з серії номіналом в 5 грн «Чорнобиль. Відродження. Кінь Пржевальського», яка є певним символом відродження дикої природи. Монета вироблена з нейзильбера² методом спеціального анциркулейтеда³, гурт рифлений, масою 16,54 г. і в діаметрі 35 мм. Тираж монети 20000 екземплярів.

На аверсі монети розміщено: малий Державний Герб України (угорі), написи: «Україна» (під гербом); номінал монети – 5 / «гривень» (праворуч від герба); у центрі – символічне колесо життя, що знаменує відродження природи: стилізований міжнародний знак «Радіаційна загроза», оповитий листям, навколо якого тварини, популяції яких розвиваються у 30-кілометровій зоні відчуження, що стала своєрідним резерватом для розмноження зокрема лелеки чорного, коня Пржевальського, рисі, зубра, лося, ведмеда бурого; по колу, на дзеркальному тлі написи: «Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник» (ліворуч), «Chornobyl radiation and ecological biosphere reserve»; рік карбування – 2021 (унизу); логотип Монетного двору Національного банку України (угорі).

На реверсі монети на тлі пейзажу зображено коня Пржевальського (використано тамподрук⁴), над яким на дзеркальному тлі написи: «Кінь / Пржевальського / *Equus ferus Przewalskii*»; угорі – коня та лоша.

Художник Наталія Фандікова, скульптори Анатолій Демяненко і Володимир Дем'яненко (Каталог).

Наступна медаль з цієї серії вийшла у 2022 році – «Чорнобиль. Відродження. Ведмідь бурий». Технічні дані цієї монети, як і аверс однаковий із попередньою. А на реверсі монети на тлі пейзажу зображено ведмеда бурого (використано тамподрук), над яким на дзеркальному тлі написи: «Ведмідь / Бурий / *Ursus arctos*»; угорі – ведмеда та ведмежа.

У 2023 році виходить третя монета серії – «Чорнобиль. Відродження. Рись євразійська». На реверсі якої на тлі пейзажу зображено рись (використано тамподрук), над яким на дзеркальному тлі написи: «Рись / Євразійська / *Eurasian Lynx*»; угорі – рись та рисенята (Каталог).

І 26 квітня 2024 року вводять в обіг четверту монету «Чорнобиль. Відродження. Лелека чорний». На реверсі монети на тлі пейзажу зображено лелеку чорного (використано тамподрук), над яким ліворуч на дзеркальному тлі написи: «Лелека / Чорний / *Ciconia nigra*»; угорі – пташенята в гнізді (Каталог).

Також у 2024 році виходить сувенірна необігова монета «Чорнобильська Зона Відродження. Природа», яка була присвячена відновленню 30-кілометрової зони і заснована неурядовими організаціями. Монета випущена лімітованим тиражом у 500 штук. Виконана з латуні з нікелевим покриттям. Розмір 38 мм. Детального опису зовнішнього вигляду цієї монети поки ще немає.

В цілому, слід відзначити, що поданий опис нумізматичних пам'яток чорнобильської тематики не є повним і зовсім точним, бо нажалі у частині наведених прикладів детального опису немає. Імовірно можна припустити що сам опис існує, але не в широкому доступі, що значно впливає на вивчення й систематизацію даного напрямку у сучасній нумізматиці.

Водночас ми не можемо не бачити важливість вивчення, систематизацію і більш детального опису нумізматичних пам'яток присвячених Чорнобильській аварії 1986 року, атомній енергетиці та станції, 30-ти кілометровій зоні і її природі в цілому, що надає подальший напрямок у дослідженнях чорнобильської нумізматики не тільки в Україні, а й в усьому світу.

² Нейзильбер (від нім. Neusilber – «нове срібло») – сплав міді з 5–35 % нікелю і 13–45 % цинку. Інші назви цього сплаву або окремих його різновидів: нікелеве срібло. (прим. ред. – Смірнова С.)

³ Анциркулейтед (англ. uncirculated – «що не були в обігу») – якість карбування монети (як правило, багатотиражне автоматичне карбування), при якій монета має рівний матовий металевий блиск без дзеркальної поверхні. (прим. ред. – Смірнова С.)

⁴ Тамподрук – це непрямий процес глибокого друку, а саме – перенесення фарби з друкованої форми (кліше) на поверхню, що задруковується, за допомогою спеціального пружно-еластичного тампона. Завдяки властивості тампона змінювати свою форму при стиканні з поверхнею, що задруковується, тамподрук можливий на найрізноманітніших за формою виробках (прим. ред. – Смірнова С.).

ЛІТЕРАТУРА

- Василик, С. (2009). Українська музична нумізматика. *Студії мистецтвознавчі*. Київ: ІМФЕ НАН України, 4 (28), с. 26-33.
- Загребя, М. (2009). Монети України, 1992-2009: Каталог. -5-те вид., допов. Київ: Логос.
- Каталог нумізматичної продукції. *Офіційний сайт Національний банк України*. [online]. Режим доступу: <https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=2&perPage=5&search=Чорнобиль&from=&to=> [Дата звернення 3 жовтня 2024]
- Данільєв, А., Калініна, Л., Терещенко, В. (2000). *Словник історичних термінів і понять*. Луганськ: Янтар.

Bryvko Mykola

PhD

Head of the sector of scientific research and educational work
National Museum «Chornobyl» (Kyiv)

CHORNOBYL NUMISMATICS EXPERIENCE OF UKRAINE

The article examines memorial and souvenir coins, table coins minted in Ukraine, which can be conditionally grouped by their involvement in the 1986 Chernobyl accident, the nuclear power plant, and the restoration of the natural environment in the exclusion zone.

Keywords: numismatics, memorial, souvenir, commemorative coins, table coins, Chernobyl.

Рис. 1. 10-річчю з дня Чорнобильської аварії, 1996. Аверс

Рис. 2. 10-річчю з дня Чорнобильської аварії, 1996. Реверс

*Рис. 3. Чорнобильська АЕС.
Учаснику ліквідації аварії. Аверс*

*Рис. 4. Чорнобильська АЕС.
Учаснику ліквідації аварії. Реверс*

*Рис. 5. Чорнобильська Зона Відродження.
Природа. 2024. Аверс*

*Рис. 6. Чорнобильська Зона Відродження.
Природа. 2024. Реверс*

Петро Болтанюк,
магістр історії, науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Валерій Мегей,
археолог

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЛОЩІ ПОЛЬСЬКИЙ РИНОК, 3/2А М. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

У статті подаються результати археологічних досліджень проведених в межах ділянки за адресою площа Польський ринок, 3/2А у Старому місті Кам'янця-Подільського. Подається історія забудови ділянки. Розглядається стратиграфічний зріз в межах ділянки дослідження.

Ключові слова: стратиграфія, житло XIV – XVII ст., кераміка, монети, будівля Трипілля.

У жовтні 2013 року Кам'янець-Подільською археологічною експедицією при ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України (директор Б. С. Строцький) проводились археологічні дослідження за адресою площа Польський ринок, 3/2А. Розкопки проводились під керівництвом начальника експедиції В. П. Мегея. У дослідженнях прийняли участь науковий співробітник історичного музею-заповідника Петро Болтанюк, робітники Анатолій Богонос, Валентин Харчук та Володимир Богонос (Строцький, Мегей, Болтанюк 2014, с. 3). З метою вивчення стратиграфічного зрізу ділянки було закладено траншею розміром 2,0×7,0 м та здійснено дві прирізки до траншеї по 0,5×2,0 м. Загальна площа досліджуваної ділянки становила 16,0 м². Археологічні дослідження здійснювались у північній частині середринкової забудови у межах колись існуючого Ламаного провулку (рис. 1).

Досліджувана ділянка за умовною адресою Польський ринок 3/2-А становила у довоєнний час частину міської садиби за адресою Центральна площа, 44 й входила до забудови центральної частини Польського ринку, яка розміщувалась навколо Міської ратуші (Осетрова, Ківільша, Фенцур 2007, арк. 2).

Найдавніше на сьогодні зображення, яке дає нам можливість уявити стан історичної забудови міста в межах досліджуваної ділянки, є мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. (рис. 2,1). На мідьориті, в районі досліджуваної ділянки, зображується житловий будинок орієнтований більшою стороною у напрямі північ-південь й має двосхилий дах.

Використовуючи реконструкцію О. А. Плагинської (Плагинська 2024, іл. 3.74) структури ділянок Польського ринку та атрибуцію їх власників за описом міста 1700 р. ми бачимо, що ділянка дослідження належала на останню третину XVII – початок XVIII ст. міщанину Куценку. В описі занотовано: «будинок і ґрунт, що до нього належать, спустошений, колись Куценка міщанина. На той час ніхто щодо нього не віддукувався; до нього ж відноситься завалений склеп» (Петров 2002, с. 294 та 316). Відповідно до цієї інформації ми можемо зробити висновок, що на кінець XVII – початок XVIII ст. будинок був поруйнований.

План міста Кам'янця 1773 р. показує, що дана ділянка входить до складу північного кварталу центральної частини ринку. На плані зображується споруда прямокутної форми, що більшою стороною витягнута за віссю північ-південь (рис. 2,2). Ймовірно, що існуюча споруда побудована на початку XVIII ст. на місці поруйнованої будівлі й була дерев'яною.

План Кам'янця-Подільського 1797 р. подає таку ж планову структуру досліджуваної ділянки, на якій розміщується прямокутна споруда з чотирихилим дахом (рис. 2,3).

На плані міста 1840 р. на досліджуваній ділянці зображується Г-подібна будівля, яка більшою стороною витягнута за напрямом північ-південь. Ділянка входить до садиби, яка пронумерована цифрою «566» (рис. 2,4). На плані ми також помічаємо, що північний бік середринкової забудови на схід від Ламаного провулку утворюють уже тільки дві садиби. Хоча за описом міста 1700 р. їх наховується п'ять.

Документальні свідчення, які стосуються ділянки досліджень, ми знаходимо за 1881 рік (Осетрова, Ківільша, Фенцур 2007, арк. 2-3). На той час, як вказує одне з креслень частини міста, ділянка входила до садиби яка належала Пауліні Антоновій Мороз, дружині відставного штабс-капітана.

Садина була придбана її батьками з публічних торгів за борги. А креслення садина, що датується 1881 р., показує на досліджуваній ділянці споруду позначену під літерою «а» як дерев'яну, яку передбачалося перебудувати у цегляну й використовувати під торгові лавки (рис. 3,1).

У 1920-х рр. будинок був націоналізований. Свідчення цього ми бачимо на вкопійованні плану міста Кам'янця-Подільського 1925 р. З заголовку плану ми дізнаємося, що садина на той час була у власності Окружного місцевого господарства (рис. 3,2). Будівля на місці ділянки являла собою прямокутну споруду, яка розподілялась на десять окремих приміщень, вісім з яких мали дверний проріз з боку Ламаного провулку, три – мали вхід з боку садина та одне приміщення мало вхід з північного боку Польського ринку. Креслення будинку показують, що він був одноповерховий з горищем та мав чотирихилий дах. Стіни будинку цегляні з дерев'яною стовповою конструкцією (остовом), яка скріплювала його. Фундамент будинку був лінійним без підвальних приміщень. Розмір будинку становив 4,8 (4,9)×20,9 м, його висота складала 4,65 м, а висота приміщення – 2,25 м (Строцен, Мегей, Болтанюк 2014, арк. 7). Окрім того на плані є повідомлення яке вказує, що «приміщення флігеля облаштовано під магазини».

План міста Кам'янця-Подільського 1935 року також показує існування на ділянці одноповерхової споруди, витягнутої за віссю північ-південь. Головним фасадом будинок розміщується вздовж провулку Ламаного (рис. 3,3). За часів Другої Світової війни видно будівля була поруйнована. Так, на плані 1948 року вона позначена як «руїни» (рис. 3,4).

Після Другої Світової війни будівля була розібрана, а її територія увійшла до складу міського скверу розбитого навколо Міської Ратуші. Про це ми дізнаємось з плану-проекту міста 1952 р. (Строцен, Мегей, Болтанюк 2014, арк. 7, фото 16).

Проведення археологічних розкопок в межах досліджуваної траншеї відкрило перед нами два стратиграфічні зрізи – південний та північний, які різнилися між собою.

Південний стратиграфічний зріз (рис. 4,1) показав, що материкова порода (суглинок) залягає на глибині 1,4–1,8 м від денної поверхні. До неї прилягав шар ґрунту бурого кольору, що відносився до часів Трипільської культури. Товща шару сягала від 0,74 м до 1,0 м. У шарі на глибині 1,1–1,2 м від денної поверхні в межах квадратів № 3 та № 4 було виявлено скупчення випаленої глиняної обмазки товщиною до 0,26 м. Це скупчення обмазки виявилось північно-східним кутом залишків житлової будівлі. В межах будівлі було виявлено кілька уламків посуду та кухоль трипільської культури. Кухоль теракотового кольору має тулуб біконічної форми з окресленим ребром, вінчик конічний прямий ледь відігнутий на зовні, денце ввігнуте до середини. На зовнішній поверхні вінчика та ребрі тулуба збереглися сліди розпису червоною фарбою у виді горизонтальних широких ліній (рис. 8,3). Висота кухля становить 12,0 см, діаметр денця складає 4,7 см, а діаметр його вінчика – 8,3 см. Також, виявлено два уламки горщиків, що мають вінчики відігнуті на зовні, а тулуб сферичної форми, товстостінні, розпис не зберігся (рис. 8;2,10). Їх діаметр становить 18,0 см та 20,0 см. Окрім того знайдено стінку посудини, яка ззовні розписана червоною та чорною фарбами у виді прямих паралельних та косих ліній (рис. 7,6).

Комплексне дослідження трипільського житла було проведено археологічною експедицією під керівництвом Дмитра Черновол та Сергія Теліженко у 2015 р. (Черновол, Теліженко 2015). Експедицією було закладено за 60,0 м на північ від будівлі Міської Ратуші розкоп розміром 8,4 м (Пн-Пд) на 6,7 м (Сх-Зх). В межах розкопу виявлено залишки будівлі, яка більшою стороною орієнтована з північного заходу на південний схід. Ширина площадки становила 4,5 м. На жаль довжини житла встановити не вдалося, так як в цьому місці споруда була поруйнована пізнішою міською забудовою. В довжину житло збереглося на 4,0 м. Загальна площа житла склала 16,0 м². За аналізом керамічних виробів дослідники віднесли хронологічно будівлю до етапу С I розвитку трипільської культури (Черновол, Теліженко 2015, арк. 3-6).

На глибині 0,76–1,2 м від денної поверхні окреслювався шар чорнозему товщиною 0,06-0,16 м (рис. 4,1). Шар являв собою, в межах можливого візуального обмеження, стерильний пласт у якому були відсутні археологічні матеріали. Видно він утворював природню поверхню півострова на якому виникло місто. Цікаво, що усі три нашарування (суглинок, Трипілля та чорнозем) утворювали різкий ухил в східному напрямі. Це дає змогу припустити, що в цій частині ділянки міста був перепад рельєфу місцевості який, не виключено, утворював яр.

На глибині 0,6–0,8 м від денної поверхні визначено шар темно-сірого кольору з вкрапленнями горілого дерева (рис. 4,1). Товщина шару коливалася від 0,1 м до 0,24 м. Шар був зрізаний у квадраті № 4. Виявлений речовий матеріал у даному шарі дає можливість датувати його в межах XIV–XVII ст. (Строцен, Мегей, Болтанюк 2014, арк. 9).

У межах 0,1–0,34 м від денної поверхні, по всій довжині південного зрізу траншеї, виділявся шар будівельного сміття. Товща цього шару коливалася в межах 0,36–0,72 м (рис. 4,1). Ймовірно, це залишки елементів конструкцій флігелю, який був розібраний у післявоєнний час.

Залишки кам'яного бутового фундаменту флігеля було простежено в межах стратиграфічного зрізу. Історичні дані та огляд залишків фундаменту дають можливість припустити, що він був закладений на початку XVIII ст. й використовувався до першої половини XX ст. Обстеження та обміри фундаменту дали змогу встановити, що за шириною зовнішній розмір будівлі мав 4,8 м, а внутрішній розмір будівлі становив не менше 3,5 м. Фундамент флігелю мурований із дрібного та середнього каміння на вапняному розчині. Виявлена на межі квадратів № 2 та № 3 п'ятка арочного склепіння дає можливість стверджувати, що фундамент не був суцільним а поєднував у собі конструктивно стрічковий фундамент який з'єднувався розподільними арочними склепіннями. Товщина стін фундаменту флігеля становила 0,8–1,0 м, а його висота сягала до 1,5 м. Основою для фундаменту споруди постав шар трипільської культури (Строцен, Мегей, Болтанюк 2014, арк. 8).

У північному зрізі траншеї (рис. 4,2), в межах квадратів №№ 1–4, відкрито південний бік підвальної частини житлового будинку. Підвальна частина будинку розподілялась на дві камери – західну та східну (рис. 4,2). Між собою їх розподіляла перегородка яка утворювалась збереженим шаром Трипілья та материкової породи. Ширина цієї перегородки становила в максимально збереженому місці 0,7 м. Видно ця перегородка слугувала основою для центральної несучої стіни будинку.

Західна камера мала ширину близько 5,2 м. Долівка підвальної частини камери розміщувалась на глибині 2,8–3,0 м від денної поверхні. Заповнення підземної частини житла являло собою ґрунт сірого та темно-сірого кольору з вкрапленнями горілого дерева, домішками вапняного розчину, середнього та дрібного каміння та шлаків. У нижній частині заповнення являло собою шар ґрунту коричневого кольору з кістками тварин та шар Трипілья. Шар коричневого кольору всього скоріш являє собою залишки струхлявілого дерева, що являло собою перекриття та стіни житла.

Стратиграфічний зріз показав також, що відносно лінії фундаменту XVIII ст. підвальна частина будинку заступає у західному напрямі за червону лінію не менш як на 2,5 м. Це може вказувати на певну відмінність топографії цієї частини міста в період XIV–XVII ст.

На глибині 0,7 м у цій камері простежено залишки поду печі. В межах цього шару та нижче було виявлено кілька уламків кахлів. Так на глибині 1,2–1,4 м було знайдено уламок мископодібної кахлі теракотового кольору (рис. 6,1). Кахля має циліндричної форми денце що плавно переходить у квадратної форми отвір з прямими вінцями, зовнішня поверхня оздоблена паралельними заглибленими лініями. Діаметр денця кахлі становить 11,0 см, її висота складає 14,0 см, а ширина отвору – 15,0×15,0 см. Кахлі такого типу є характерними для другої половини XV – першої половини XVI ст. (Колупаєва 2006, с. 77–79).

У цьому ж шарі виявлено уламок кахлі плиткової виповнюючої теракотового кольору (рис. 5,1). По краю кахля має вигнуту у перед рамку, яка оздоблена геометричним рельєфним орнаментом у виді заштрихованих трикутників. У центральній частині вона оздоблена восьмипелюстковою квіткою високого рельєфу. Подібні кахлі використовуються у XV–XVI ст. (Лашук 1993, с. 18–19).

На глибині 0,9–1,1 м, знайдено уламок лицьової увінчуючої кахлі (рис. 5,4). Кахля сіро-коричневого кольору, утворювала композицію у виді восьмипелюсткової рослини. Подібні кахлі характерні для XVI ст. Подібними кахлями оздоблювали верх печі (Колупаєва 2006, с. 85, 93). Її висота складає 9,3 см, ширина – 11,0 см, товщина – 0,9 см.

На цій же глибині виявлено стінку горщика. Зовнішня поверхня стінки оздоблена різноманітним орнаментом, що утворює єдину композицію (рис. 5,5). У верхній частині виділяються горизонтально заглиблені лінії, нижче них ряд нігтьових тиснень, тулуб оздоблено поперемінно вертикальними заглибленими лініями у поєднанні з «малинами» покритими коричневою поливою, а також прокресленими вертикальними лініями та вертикальним рядом підковоподібних тиснень й покритих зеленою поливою. Посуд такого типу є характерним переважно для XVII ст. (Чміль 2018, с. 336). У місті горщики з таким оздобленням траплялися уже в кількох місцях. Розвал горщика було виявлено на площі Польський ринок, 3/9–10. Подібний фрагмент горщика знайдено на території східної частини Північного бастиону Старого замку у 2007 р. (Болтанюк 2010, с. 29–30).

У межах західної камери було виявлено кілька фрагментів горщиків, які можна розділити на п'ять типів. Перший тип горщика має темно-коричневу поверхню, вінчик косий відігнутий на зовні, має бровку під накривку, шийка коротка, тулуб овоїдної форми, по плечиках оздоблений прокресленим орнаментом у виді семи хвилястих ліній (рис. 8,1). Діаметр горщика складає 16,0 см. Посуд такої форми вінчику відноситься до XIV ст. (Терський 2006, с. 146, рис. 126).

Другий тип представлено двома фрагментами горщиків вінчик яких має овальну форму, відігнутий на зовні, тулуб овоїдної форми (рис. 2;8,9). Один з них оздоблений по вінчику пальцевими заглибинами. Діаметр горщиків становить 18,0 та 20,0 см. Такий тип горщиків датується часом XV – першою половиною XVI ст. (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, с. 233).

Третій тип представляє фрагмент горщика вінчик якого має косий зріз, ледь відхилений на зовні, шийка коротка, плавно переходить в овоїдний тулуб (рис. 8,7). Діаметр горщика становить 16,0 см. Такий тип горщиків характерний для XIV–XV ст. (Болтанюк 2012, с. 214).

Четвертий тип є фрагментом горщика який має прямий вінчик відігнутий на зовні, шийка довга, тулуб овоїдної форми. По плечу горщик оздоблений двома горизонтальними заглибленими лініями (рис. 2,11). Діаметр горщика складає 16,0 см. Оздоблення посуду та форма характерні для XV ст. (Виногородська 1997, с. 137).

П'ятий тип представлено фрагментом горщика який має прямий витягнутий вінчик, округлий, утворює бровку з середини, шийка коротка, переходить в овоїдний тулуб (рис. 8,13). Зовнішня поверхня вінчика оздоблена заглибленою хвилястою лінією. По плечу виділяється ряд нігтьових тиснень, а нижче – заглиблені горизонтальні лінії. Посуд цього типу характерний для другої пол. XVI – початку XVII ст. (Uratowane skarby...2016, s. 47).

На глибині 1,9–2,1 м нами виявлено уламок сковороди-латки. Сковорода темно-коричневого кольору, тулуб циліндричної форми, вінчик овальної форми, є виїмка під накривку, внутрішня поверхня покрита зеленою поливою. Її висота становить 7,0 см, діаметр вінчика – 20,0 см, а товщина стінки – 0,7 см. Такого типу сковороди характерні для періоду XV–XVI ст. (Виногородська 1997, с. 133).

На глибині 0,9–1,2 м, в заповненні підвальної частини будівлі, виявлено також частину люльки (рис. 7,8). Вона теракотового кольору, верхня частина чашечки обламана, проте з віділілої частини видно, що вона мала циліндричну форму. Нижня частина чашечки сферична й оздоблена дванадцятьма заглибленими вертикальними лініями. Тулія циліндричної форми, утворює в нижній частині чашечки гребінь, а у верхній частині має потовщення. Загальний розмір люльки становить 4,3 см, висота збереженої частини чашечки складає 2,9 см, а діаметр чашечки становить 2,5 см. За розробленою типологією люлек П.О. Нечитайла вона датується другою половиною XVII ст. (Нечитайло 2022, с. 54).

У західній частині на глибині 1,55 м виявлено мідну монету – солід, який ще називають Боратинкою (Зварич 1975, с. 24-25). Діаметр монети становить 1,4 см, а вага – 0,88 гр. На реверсі монети зображений вершник з шаблею, а навколо напис латиною: «SOLID MAG DUC LIT» (Солід Великого князівства Литовського) (рис. 7,7). Нажаль рік карбування монети та аверс затерті. Проте ми знаємо, що монети такого гатунку карбувались у період 1659-1668 рр.

Східна камера підвалу має долівку на глибині 2,3 м від денної поверхні. Заповнення камери утворюють нашарування ґрунту з слідами глини, горілого дерева і сірий ґрунт з наповненням каміння, глини й вкрапленнями горілого дерева (рис. 4,2). Цікаво, що виявлений у межах заповнення археологічний матеріал відноситься до XVII ст. Так, на глибині 0,9-1,1 м виявлено уламок лицевої увінчуючої кахлі форма якої подібна до трипелюсткової рослини. Зовнішня сторона кахлі оздоблена заглибленим орнаментом у виді пятипелюсткової квітки й поверхня покрита зеленою поливою (рис. 5,2). Висота кахлі становить 5,1 см, ширина – 4,9 см, а товщина – 1,3 см. Кахлі такого типу є характерними для кінця XVI–XVII ст. (Виногородська 1997, с. 138).

На глибині 1,1–1,3 м знайдено плиткову лицеvu кахлю прямокутної форми поверхня якої пласка без орнаменту, частково покрита зеленою поливою (рис. 6,3). Ширина кахлі становить 12,5 см, довжина складає 20,0 см, а товщина – 7,7 см. Такий тип кахлів теж відноситься до XVII ст.

В межах східної камери на глибині 1,1 м виявлено уламок люльки. Люлька коричневого кольору, чашечка має тюльпаноподібну форму, також збереглася нижня частина тулії яка в низу чашечки утворює гребінь. На з'єднанні гребеня з чашечкою люлька оздоблена накольчатим геометричним орнаментом, а у верхній частині чашечка оздоблена ромбовидним пелюстковим штампом, з боку на тулії нанесено клеймо майстра (рис. 7,4). Клеймо подібне до тих, які простежуються на турецьких люльках виявлених в Старому місті. Висота чашечки становить 4,7 см, а її діаметр у верхній частині – 3,0 см. Хронологічно цю люльку можна віднести до останньої чверті XVII ст. (Нечитайло 2022, с. 39)

Поряд з цим в межах східної камери було виявлено кілька монет. Одна з них – півгріш Петра Мушута, молдавського господаря 1379-1392 рр. Ці монети карбувались у Сучаві за зразком червоноруських або руських півгрошів й мали розповсюдження до початку XV ст. на території

Молдови, Сербії, Валахії, Поділля, Польщі та Литви. Перші монети Петра Мушата відповідали ваговим показникам руських півгрошів Людовика Угорського та Владислава Ягайла з певною тенденцією до зниження ваги задля економії срібла (Огуй 2003). На лицевій частині монети зображена голова бика Тура з п'ятипроменевою зіркою у верху, трояндою та півмісяцем. На зворотній стороні – спрощений герб угорського анжуйського дому (рис. 7,5). Проте герб та написи на монеті збереглися слабко й майже не розрізняються. Монету виявлено на глибині 1,3 м. Її діаметр становить 1,7 см, а вага – 0,63 гр. На поверхні монети простежуються два невеликих отвори. Можна припустити, що монета використовувалась як прикраса або амулет.

Майже при самій долівці підвалу, на глибині 2,0 м, виявлено дві мідні монети – динари. Один з них карбувався за короля Казимира Ягелончика (1444-1492) (рис. 7,1), а інший – за короля Владислава III Варненчика (1434-1444) (рис. 7,2). Монети мають на лицьовому боці зображення корони, а на зворотній – орла.

На глибині 1,0-1,2 м виявлено також срібну монету Гіреїв XV ст. (рис. 7,3). Діаметр монети становить 1,2 см, а її вага – 0,6 гр. На лицевій стороні зображена тамга, а на звороті – напис.

Отже, проведені дослідження дають нам можливість зробити певні висновки. Згідно досліджень стратиграфічного зрізу материкова порода в межах площі Польський ринок залягає на глибині 1,4-1,8 м від денної поверхні. А рівень горизонту історичного Кам'янця залягає на глибині 0,8-1,2 м.

Культурний шар трипільської культури залягає на глибині 0,9-1,2 м, а його товща складає 0,74-1,1 м. У межах ділянки існувало житло трипільської культури етапу С І. Будівля була глинобитна та мала ширину до 4,5 м.

Послідуюча забудова ділянки відбулася у XIV ст. Всього скоріш, це була однокамерна будівля ширина якої становила в межах 5,5-6,0 м. Вона була витягнута у напрямі північ-південь. Західний фасад будівлі заступав за червону лінію Ламаного провулку не менш як на 2,5 м. Це вказує на певні відмінності у топографії цієї частини міста в період XIV-XVII ст.

На нашу думку, у другій половині XVI ст. будівля зазнала перебудови. З східного боку до неї був добудований ще один об'єм. Таким чином житловий будинок став двокамерним. У такому стані він видно проіснував до останньої чверті XVII ст. Вірогідно, що в часи підпорядкування Кам'янця Османській імперії, будинок зазнав руйнації і не відновлювався.

Третій етап забудови ділянки відноситься до початку XVIII ст. Саме в цей час було закладено кам'яний фундамент товщиною 0,9-1,0 м. Фундамент був закладений з використанням арок-розгрозочних склепінь, що впливало на економію каміння. Всього скоріш сама будівля була глинобитною з дерев'яним каркасом.

Плани XVIII ст. показують нам також, що дана ділянка була приєднана до сусідньої східної й утворює у цей час єдину садибу. Цей висновок підтверджує і план 1840 р. Ми бачимо, що північну лінію середмістя, на схід від Ламаного провулку, утворює тільки дві садиби. Хоча за описом міста 1700 р. їх нараховується в цій частині п'ять.

У період 1881-1884 років будівля була перебудована на цегляну й у такому виді проіснувала до середини XX ст.

Після руйнування в часи Другої Світової війни будівля у післявоєнний час була розібрана, а її територія увійшла до міського скверу розбитого навколо Міської ратуші.

У наш час на місці ділянки постав уже новий будинок – триповерховий з мезонінами. Але це уже інша історія...

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Болтанюк, П. А. 2010. Тип керамічного посуду Кам'янця-Подільського XVII ст. В: *Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору: збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, с. 28-32.
- Болтанюк, П. А. 2012. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. – Т. 22, с. 206-220.
- Виноградська, Л. І. 1997. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. В: *Археологія* – № 2. Київ: ІА НАНУ, с. 129-140.

- Зварич, В. В. (автор-укладач). 1975. *Нумізматичний словник*. Львів: Видавництво при ЛДУ; об'єднання «Вища школа».
- Колупаєва, Агнія. 2006. *Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть*. Львів: ІН НАН України.
- Лащук, Ю. П. 1993. *Українські кахлі IX–XIX ст.* Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі.
- Нечитайло, Павло. 2022. *Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. Том I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки*. Київ, Кам'янець-Подільський: Охоронна археологічна служба України.
- Огуй, Олександр. 2003. *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць*. Режим доступу: <https://lib.in.ua/126697-stattia-bukovyna-u-skladi-moldovy-formuvannia-groshovoi-systemy-z-vidpovidnoiu-terminosystemoiu-1370-1470-ti-pp/> [Дата звернення 16.04.2025].
- Осетрова, Г. О., Ківільша, Г. Б., Фенцур, В. В. 2007. *Житловий будинок 18–19 ст. на Польському ринку 3/2 (довоєнна адреса – Центральна площа, 44). Історична довідка*. Фонди Кам'янець-Подільського національного заповідника «Кам'янець», Відділ документів, № 2432 (73/31).
- Пламєницька, О. А. 2024. *Civitas Camenecensis. Цивільна архітектура Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті. Теорія і практика дослідження та збереження: монографія*. Кам'янець-Подільський: Абетка.
- Петров, М. Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
- Старенький, І. О., Болтанюк, П. А., Левінзон, Є. Ю. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. В: *Археологія і Давня історія України*. – Вип. 4 (29). Київ: ІА НАН України, с. 230–240.
- Строцький, Б. С., Мегей, В. П., Болтанюк, П. А. 2014. *Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» на площі Польський ринок, 3/2-а м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області у 2013 році*. – Кам'янець-Подільський: ДП «Подільська археологія» НДЦ ОАСУ ІА НАНУ.
- Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X–XV ст.: Монографія*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».
- Черновол, Д. К., Теліженко, С. А. 2015. *Звіт за 2015 рік про роботу Дністровської комплексної експедиції на території в місті Кам'янець-Подільський на площі Польський ринок*. Київ: ІА НАНУ. Сектор археології Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
- Чміль, Л. В. 2018. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI–XVII ст. В: *Археологія і Давня історія України*. – Вип. 4 (29). Київ: ІА НАН України, с. 323–341.
- Urutowane skarby podziemnego Lwowa. Katalog wystawy*. 2016. Lwów: Galicyjska Spółka Wydawnicza.

Petro Boltaniuk,
Master of History, Research Fellow,
Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve

Valerii Mehei,
Archaeologist

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT 3/2A POLISH MARKET SQUARE, KAMIANETS-PODILSKYI

In October 2013, the archaeological expedition of the “Podilska Arkheolohiia” branch of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine conducted excavations in the city of Kamianets-Podilskyi at the address: 3/2A Polish Market Square. The objective of the research was to study the stratigraphic section within the boundaries of a historical urban estate located in the central part of the city, on the site of the former Laman Lane. Under the supervision of V. P. Mehei, a trench with an area of 16.0 m² was opened, which made it possible to examine the stratigraphy of the plot and uncover archaeological materials from the Trypillia culture and the 14th–17th centuries.

During the investigation, the remains of a Trypillian residential structure were discovered, along with the basement part of a 14th–17th-century dwelling and a stone foundation dated to the 18th to mid-20th centuries. The archaeological assemblage includes ceramic items from the Trypillia culture, as well as 14th–17th-century artifacts: glazed tiles, pottery, tobacco pipes, and coins – most notably, a Lithuanian solidus, a coin of the Crimean Giray dynasty, a half-grosz of Petru I Mușat, and 15th-century denarii. Architectural remains comprise basement chambers, furnace remnants, and segments of a stone foundation.

Based on historical sources, stratigraphy, and the archaeological material, four principal construction phases of the plot have been identified. The first, dated to the 14th century, involved the construction of a single-chamber dwelling. In the mid-16th century, a reconstruction added an eastern chamber. The third phase occurred in the early 18th century, when a clay-walled structure with a stone foundation and vaulted arches was built. Between 1881 and 1884, the building was reconstructed in brick and remained in this form until the mid-20th century.

The findings reflect changes in the historical topography of the central part of Kamianets-Podilskyi's Old Town from the time of the Trypillia culture through to the mid-20th century, as well as the material culture of urban dwellers in the 14th–17th centuries.

Keywords: stratigraphy, 14th–17th-century dwelling, ceramics, coins, Trypillian structure.

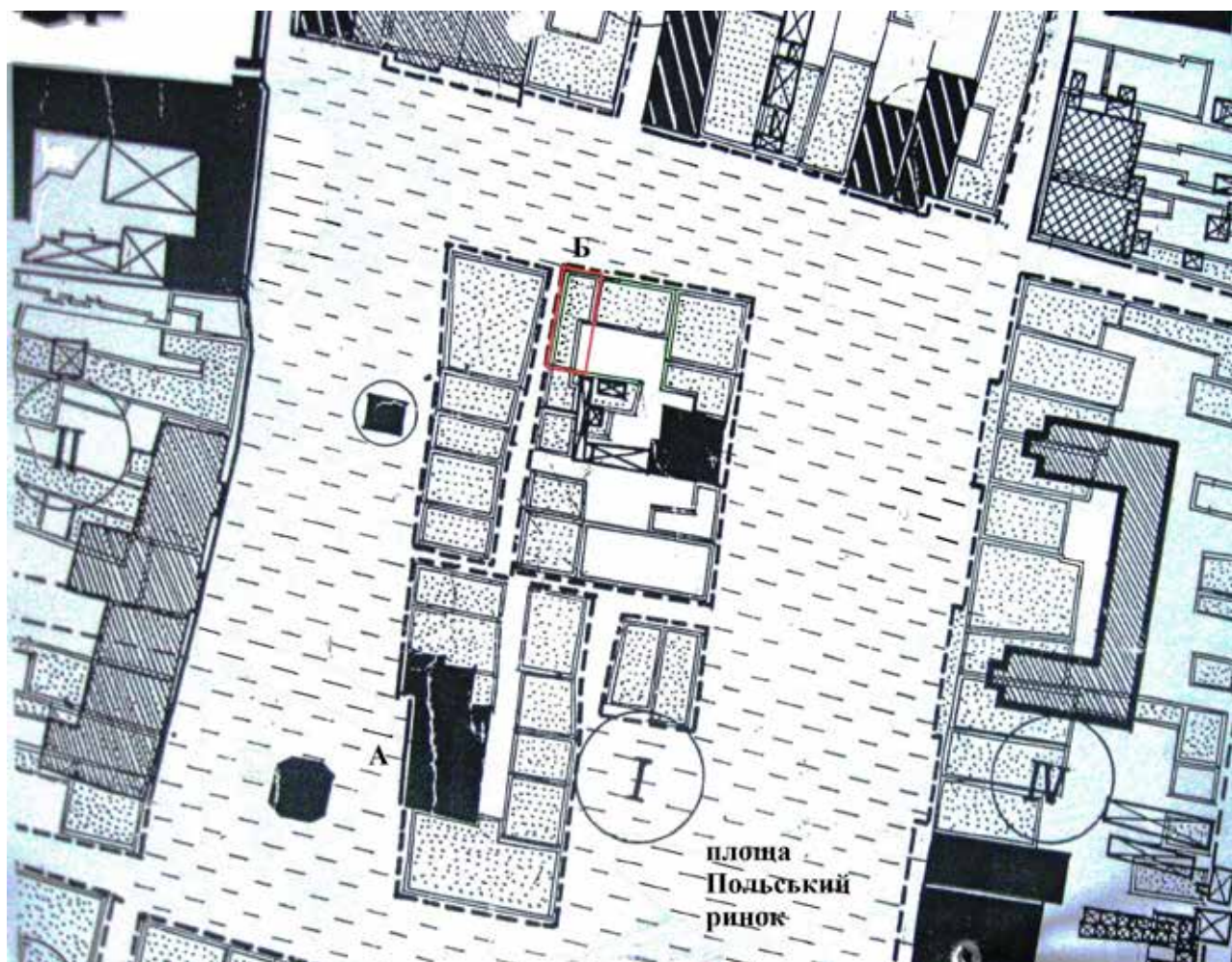

Рис. 1. Схема розташування досліджуваної ділянки:
А – Міська ратуша; Б – територія досліджуваної ділянки

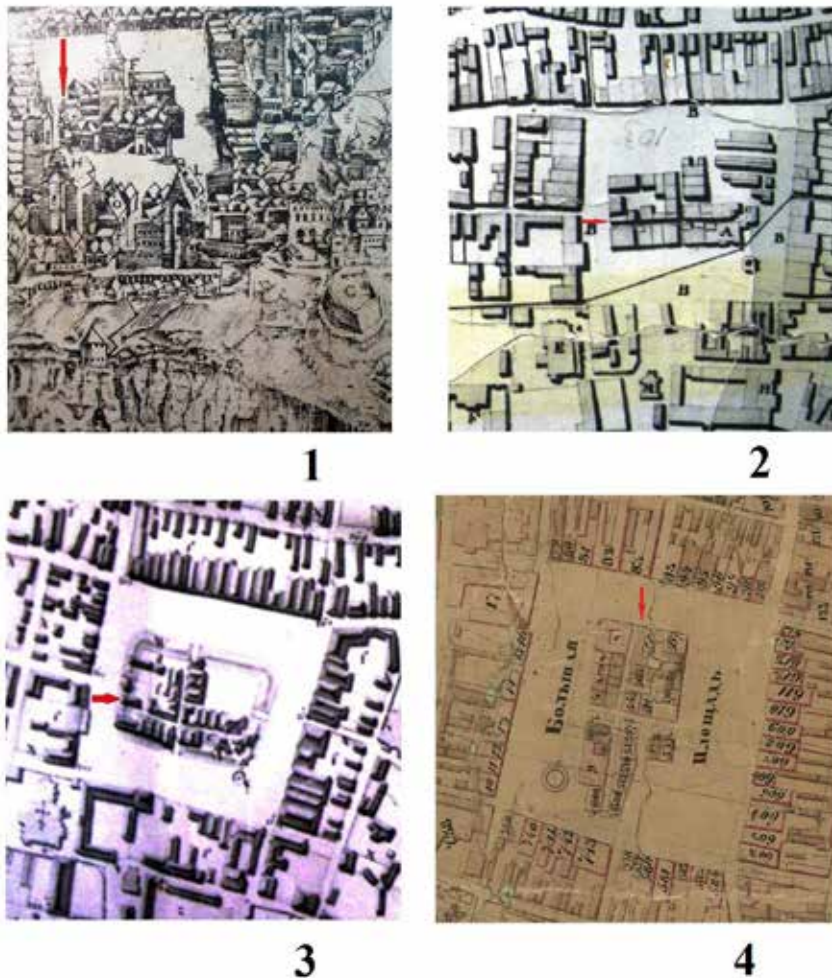
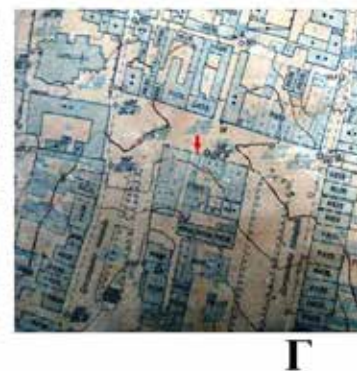
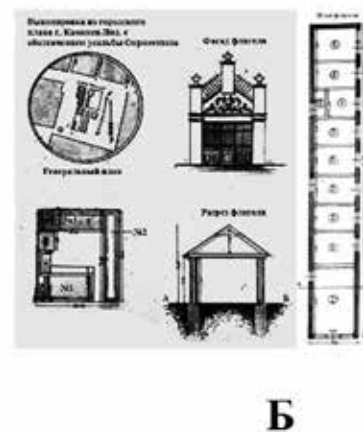

Рис. 2. Фрагменти планів м. Кам'янець-Подільський:
1 – 1673-1679 рр.;
2 – 1773 р.;
3 – 1797 р.;
4 – 1840 р.

Рис. 3. Схеми та плани розташування досліджуваної ділянки:
А – Креслення на перебудову існуючої дерев'яної споруди на цегляну для розміщення торгових лавок й прибудови до фронтового будинку з двору над ним. 1881 рік;
Б – Вкопіювання з міського плану міста Кам'янець-Подільський 1925 р. з позначенням садиби Окружного місцевого господарства:
№ 1- Двоповерховий цегляний будинок з дерев'яним каркасом критий гонтом;
№ 2.- Цегляний флігель з дерев'яним каркасом критий залізом. Приміщення флігеля облаштовані під магазини;
№ 3.- Цегляний сарай критий залізом.;
В – фрагмент плану міста 1935 р.;
Г – фрагмент плану міста 1948 р.

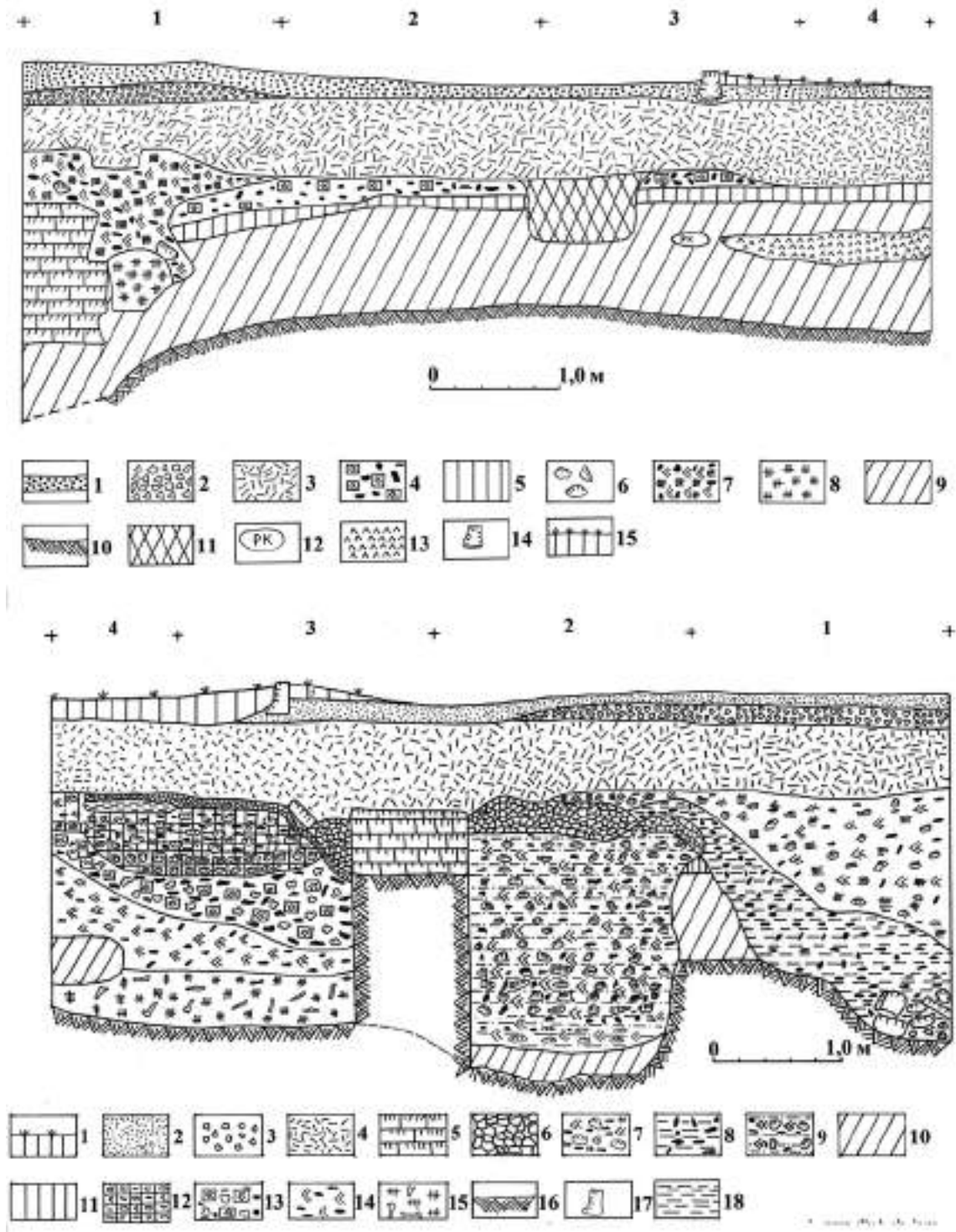

Рис. 4. Стратиграфічні зрізи траншеї:

4.1 – Південний зріз: 1 – шар мучки; 2 – щебінь; 3 – будівельне сміття; 4 – темно-сірий шар з вкрапленнями горілого дерева; 5 – чорнозем; 6 – каміння; 7 – сірий шар з вкрапленнями горілого дерева і вапна; 8 – шар коричневого ґрунту; 9 – шар Трипільської культури; 10 – Материкова порода (суглинок); 11 – заповнення траншеї; 12 – розвал кераміки; 13 – випалена глиняна обмазка жителя; 14 – бордюр.

4.2 – Північний зріз: 1 – шар дерну; 2 – мучка; 3 – щебінь; 4 – будівельне сміття; 5 – кам'яний фундамент; 6 – залишки поду печі; 7 – сірий шар ґрунту з вкрапленнями горілого дерева, вапна та дрібного каміння; 8 – шар ґрунту з слідами глини та горілого дерева; 9 – заповнення траншеї (ґрунт сірий, камінь, суглинок, вкраплення горілого дерева); 10 – шар Трипільської культури; 11 – чорнозем; 12 – сірий шар з вкрапленнями горілого дерева, вапняного розчину, каміння; 13 – темно-сірий шар з шлаками та вкрапленнями горілого дерева; 14 – сірий шар з вкрапленнями горілого дерева; 15 – шар ґрунту коричневого кольору; 16 – материк; 17 – бордюр; 18 – глина

Рис. 5. Знахідки з розкопу: 1, 4 – уламки кахлів XVI ст.; 3 – уламок кахлі XVII ст.; 4 – стінка горщика XVII ст.

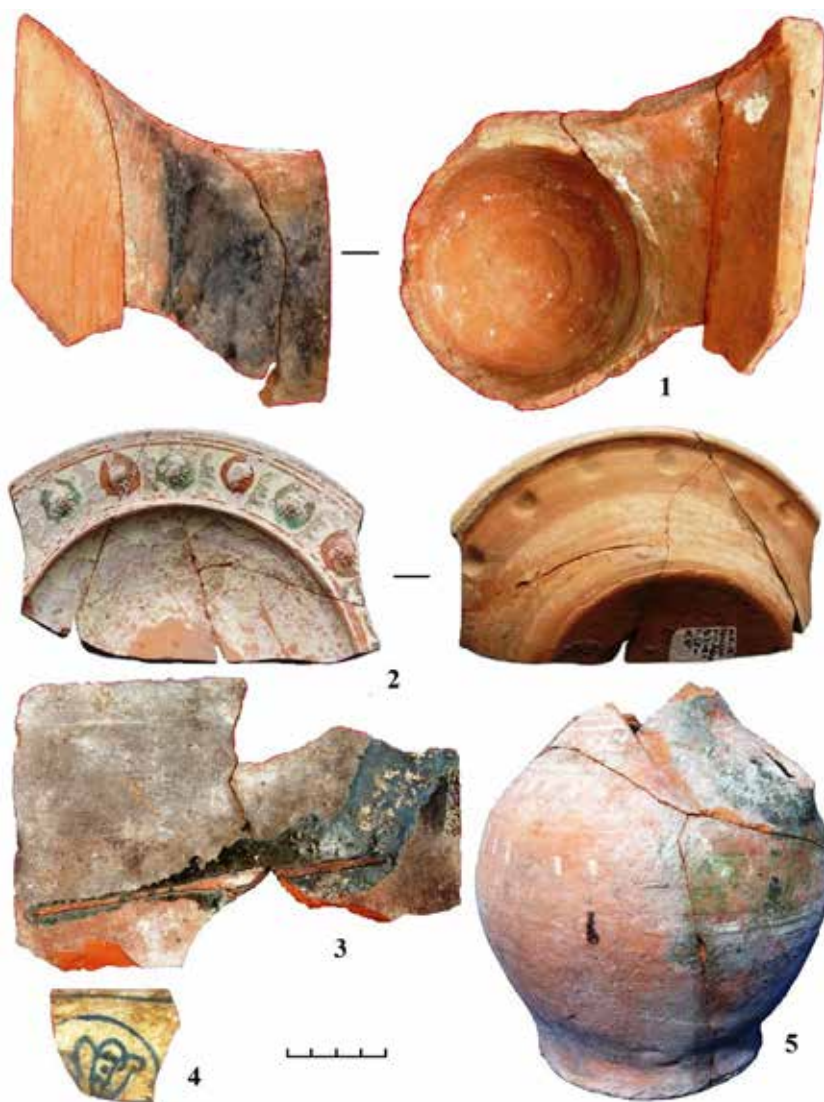

Рис. 6. Знахідки з розкопу:
1 – мископодібна кахля
др. пол. XV – пер. пол.
XVI ст.;
2 – частина тарілки XVII ст.;
3 – кахля XVII ст.;
4 – горщик-лійка др. пол. XVI –
поч. XVII ст.; уламок посудини
XVII ст.

Рис. 7. Знахідки з розкопу:
1 – Динар Казимира Ягелончика (1444–1492);
2 – Динар Владислава III Варненчика (1434–1444);
3 – монета Гіреїв, XV ст.;
5 – півгеріш Петра Мушата (1377–1391);
6 – стінка посудини трипільської культури;
7 – солід литовський 1659–1668 рр.;
4, 8 – уламки люльок др. пол. XVII ст.

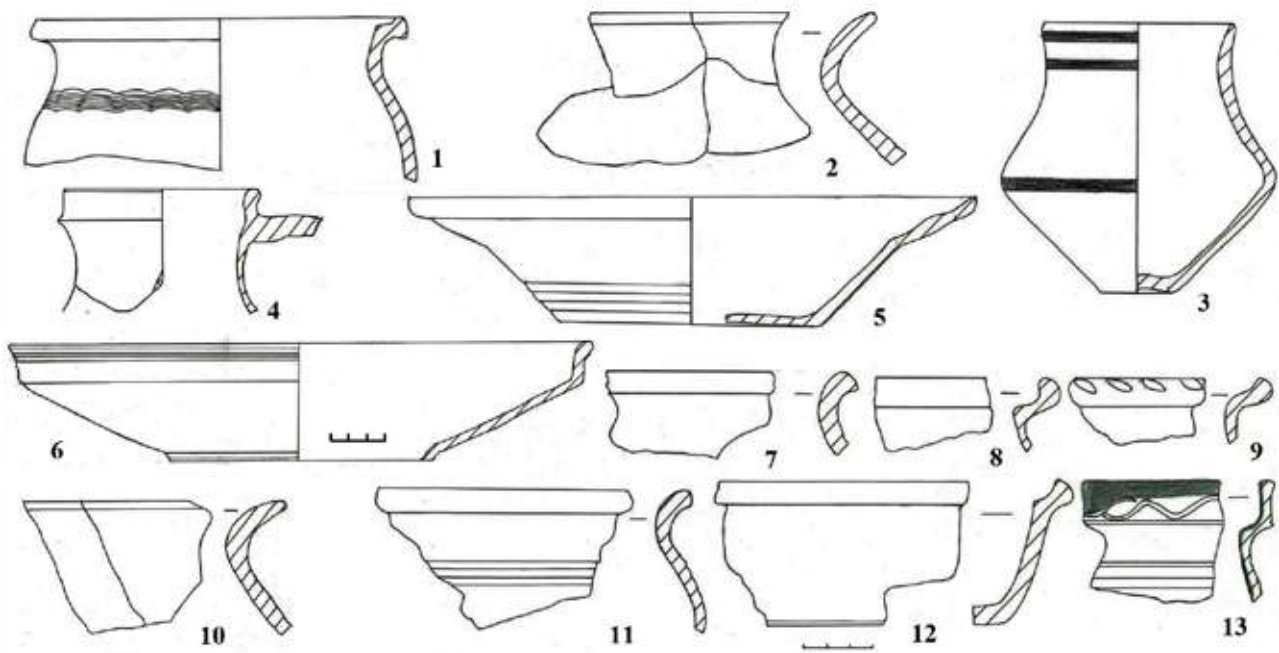
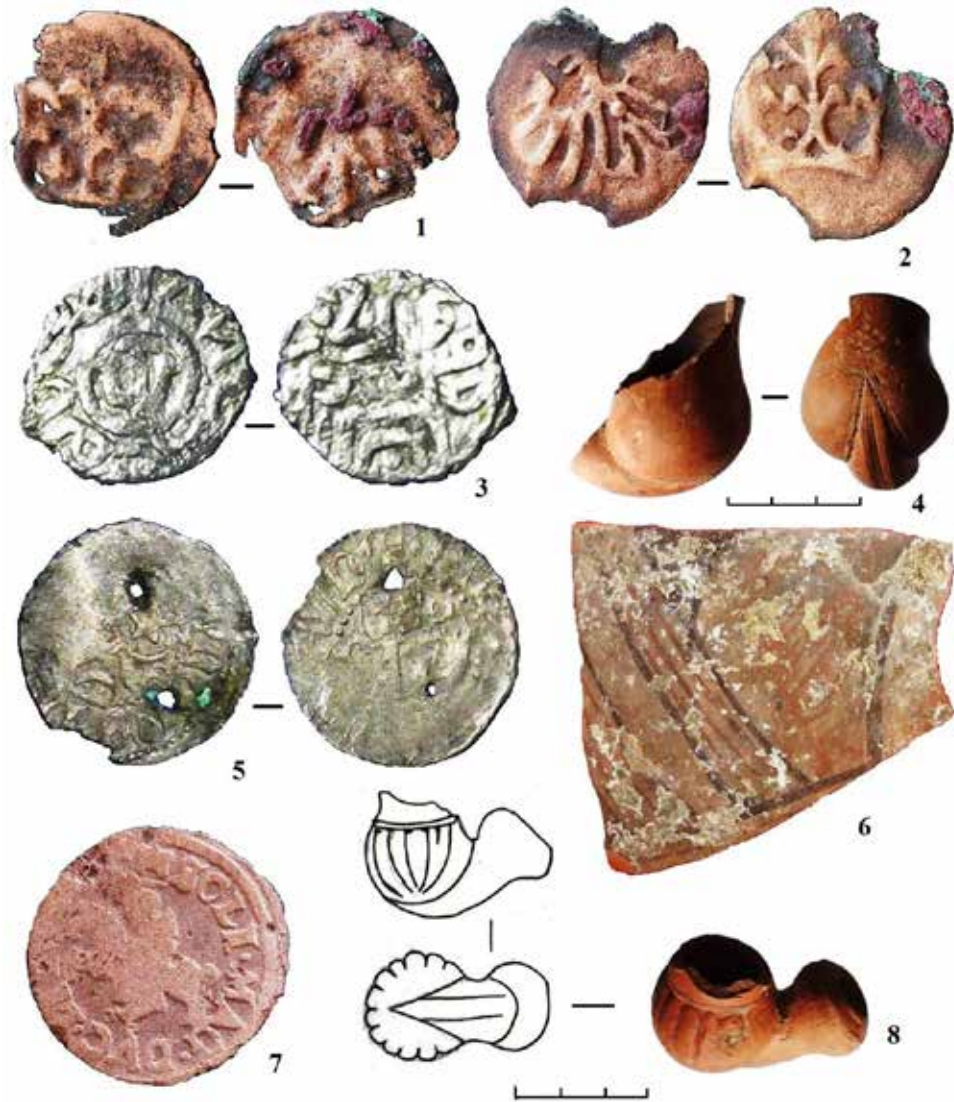

Рис. 8. Знахідки з розкопу: 1 – фрагмент горищика XIV ст.; 2, 10 – вінчики горищиків трипільської культури; 3 – кухоль трипільської культури; 4 – вінчик глека XV–XVI ст.; 5, 6 – миски XVII ст.; 7, 8, 9, 11 – вінчики горищиків XV – пер. пол. XVI ст.; 13 – вінчик горищика XVI ст.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

Випуск 2

*Видання було започатковане у 2011 р. У 2011-2013 рр. –
Збірник матеріалів конференції
«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я».
У 2014–2023 рр. – Збірник матеріалів конференції
«Археологія & Фортифікація України».
З 2024 р. – Науковий збірник «Археологія & Фортифікація».*

Підписано до друку 22.05.2025.
Формат 60х84 1/8. Умов. друк. арк. 44,18.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. № 408. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30Б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302
Тел. (067) 381 29 43
E-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.